

ՆԻԿՈԼԱՅ
ՀՈԿՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ԱՐԱՔԱԿԱՆ
ԵՐԿՐՆԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԵԿԵՆԱՍՈՒԹՅԱՄԲ
«ԱՐՄԵՆ ԵՎ ԲԵՐՍԱԲԵ ՋԵՐԵՋԱՆ
ՉՄՆԱԳՐԱՄԻ»
(ԱՄՆ.)

THIS PUBLICATION WAS MADE POSSIBLE BY
"ARMEN AND BERSABE JEREJIAN
FOUNDATION" Inc.
(USA)

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

NIKOLAY HOVHANNISYAN

HISTORY
OF THE ARAB COUNTRIES
II

*PERIOD OF OTTOMAN DOMINATION
1516-1918*

YEREVAN 2004

ՆԻԿՈԼԱՅ ՀՈԿՅԱՆՆԻՍՅԱՆ

ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

II

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆ
1516-1918 թթ.

A II
89208

Հրատարակվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

ՀՏԴ 93/99
ԳՄԴ 63.3(5 Արար)
Հ 854

Խմբագիր Վահան Բայրուրյան
պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր

Հովհաննիսյան, Լիլյուլայ
Հ 854 ԱՐԱՐԱՎԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ: Հատոր II. Օսմանյան տիրապետության շրջան, 1516–1918 թթ./.– Եր.: Ձանգակ–97, 2004.– 680 էջ + 20 կալվճ.:

Արարների պատմությանը նվիրված առյժմեք, երկրորդ հատորում, լրատարանվում է արարական երկրների պատմությունը XVII դ. սկզբներից, օսմանյան պետության կողմից նրանց նվաճումից, փնջլն Օսմանյան կայսրության կործանումը, որը տեղի ունեցավ 1918 թ.:

Ուսումնասիրվում են արարական երկրների վարչա-քաղաքական կարգավիճակի հարցերը, օսմանյան դժնդակ լծի բացասական հետևանքները արարական երկրների քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, կրֆական և մշակութային զարգացումների վրա, ինչպես նաև արարների հանասուսմանյան ընդգգումները: Ձգալի տեղ է հատկացվում արարական ազգային ինքնագիտակցության ձևավորմանը և ազգային-մշակութային զարթոնքին, «Արարական մեծ ազատամբությանը» ընդդեմ օսմանյան բռնատիրության Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, որը նշանակալի դեր խաղաց Օսմանյան կայսրության կործանման մեջ:

Զննարկվում է նաև արևմտյան տերությունների զաղութարարական քաղաքականությունը Արարական Արևելքում:

Ասանմանի ուշադրություն է դարծվել արարա-հայկական հարաբերություններին, այդ թվում և արարների դիրքործմանը հայկական զեղասպանության նկատմամբ, և նրանց մարդասիրական վերաբերմունքին հայ տարագիրների հանդեպ:

Հ 0503000000
0003(01)–2004 2004 թ.

ԳՄԴ 63.3(5 Արար)

ISBN 99930–2–912–2

© և. Ղ. Դովհաննիսյան, 2004 թ.
© « Ձ ա ն գ ա կ » – 97 », 2004 թ.

ՆԻԿՈԼԱՅ ԳՈՎԳՍՆՆԻՍՅԱՆ

Հայաստանի գիտության վաստակավոր գործիչ, Հայաստանի գիտությունների ազգային ակադեմիայի արևելագիտության ինստիտուտի տնօրեն, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր: Կոնֆլիկտների լուծման Հայաստանի Կենտրոնի հիմնադիր տնօրեն և Հայ-ատլանտյան ասոցիացիայի նախագահ: Նյու Յորքի գիտությունների ակադեմիայի, Ազգային անվտանգության հիմնախնդիրների գիտությունների միջազգային ակադեմիայի (Մոսկվա), «Արարատ» գիտությունների միջազգային ակադեմիայի (Փարիզ), Սիրիայի արաբական գիտության պատմության ընկերության (Հալեպ), Ազգային աշխարհագրական ընկերության (ԱՄՆ) անդամ է և Ամերիկյան կենսազոական ինստիտուտի հետազոտությունների վարչության խորհրդակցան:

Զեղինակ է մոտ 400 գիտական աշխատությունների, այդ թվում 30-ից ավելի մենագրական բաղադրանքային աշխատությունների նվիրված արաբա-

կան երկրների պատմության, Մերձավոր և Միջին Արևելքի միջազգային և տարածաշրջանային հարաբերությունների, աշխարհագրադարձակա-նության, իսլամի և արաբական զաղափարախոսության, հայ-արաբա-կան հարաբերությունների, Հայոց ցեղասպանության, եմոցրադարձական կոնֆլիկտների, դիվանագիտության, Հայաստանի արտաքին քաղաքա-կանության, Առևտային Ղարաբաղի հիմնախնդրի և այլ հանգուցային հարցերի ուսումնասիրությամբ: Այդ ուսումնասիրությունները լույս են տեսել Անգլիայում, ԱՄՆ-ում, Չեքոսլովակիայում, Իտալիայում, Կանադա-յում, Լիբանանում, Իրաքում, Սիրիայում, Քուվեյթում, Ռուսաստանում, Դոմինգանայում, Վրաստանում և այլ երկրներում:

Լրա մենագրական ուսումնասիրություններից են. «Ազգային-ազա-տագրական պայքարը Լիբանանում» (Երևան, 1967 թ., հայերեն, Բելյուք, 1974, արաբերեն), «Սիրիական անկախ հանրապետության կազմավո-րումը» (Մոսկվա, 1988, օուսերեն), «Ազգային-ազատագրական շարժու-մը Իրաքում (1917-1958 թթ.)» (1978), «Իմպերիալիստական պետու-թյունների քաղաքականությունը Արաբական Արևելքում Երկրորդ հա-ծաշխարհային պատերազմի ժամանակ» (1980), «Դիվանագիտություն» (1997), «Հայաստանի արտաքին քաղաքականությունը» (1998, անգլե-րեն), «Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը, գործոնները, լատիանիշները, լուծ-ման տարբերակները» (1999, անգլերեն), «Հայոց ցեղասպանությունը Արմենոլոգի» (2002, անգլերեն), «Արաբական երկրների պատմություն: 3. և Արաբները VII դարից մինչև 1516 թ.» (2003), «Իրան. Այաթոլլահ Խոմե-նիի դարաշրջանը» (2004) և այլն:

1989 թ. Բրիտանական ակադեմիայի հրավերով աշխատել է Լոնդոնի համալսարանում, 1993-1994 թթ., շահելով Ֆուլբրայթի մրցանակը, աշ-խատել է Ջորջ Վաշինգտոնի համալսարանում, Վաշինգտոն, ԱՄՆ, իսկ 1995 թ. Սերիլենդի համալսարանում, ԱՄՆ և այլն: Մասնակից է բազմա-թիվ միջազգային գիտական կոնգրեսների:

2001 թ. եղել է Քրիստոնեության պետական կրոն հոշակման 1700-ամ-յակի տոնակատարության կազմակերպման պետական հանձնաժողովի անդամ: Հայաստանի Հանրապետության և Եգիպտոսի Արաբական Հան-րապետության միջև միկառավարական համառոտ հանձնաժողովի հայ-կական մասի և Հայոց ցեղասպանության 90-ամյակին նվիրված միջոցա-ռումների կազմակերպման պետական հանձնաժողովի անդամ է: Պարգևատրվել է Մովսես Խորենացու մեդալով, Ֆրիտոֆ Լանսնիի հեռ-անձեղայով «Հայոց ցեղասպանության դատապարտման և մարդասիրա-կան սկզբունքների հաստատման ուղղությամբ ծավալված գիտական և հասարակական գործունեության համար» և այլ պարգևներով:

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Երկրորդ հատորն ընդգրկում է պատմական մի մեծ, չորսհարյուրամյա ժամանակաշրջան, 1516 թվականից, երբ նոր բարձրացող Օսմանյան կայսրությունը սկսեց Արարական Արևելքի՝ Մաշրիկի, և Արարական Արևմուտքի՝ Մադրիբի, նվաճումը, մինչև 1918 թվականը, Օսմանյան կայսրության կործանումը և անհետանալը աշխարհի քաղաքական քարտեզից:

Այդ ազրեսիվ, իր բնույթով ռազմամուլ, ռազմա-ֆեոդալական կայսրությունն իր կազմավորման առաջին օրվանից մեծ սպառնալիք էր առնվազն երեք մայրցամաքների՝ Ասիայի, Եվրոպայի և Աֆրիկայի, ժողովուրդներին և պետություններին, որոնց մի զգալի մասը հայտնվեց նրա տիրապետության տակ, իսկ ավելի մեծ մասն էլ սարսափահար սպասում էր իր ճակատագրին:

Օսմանյան տիրապետության տակ ընկած ժողովուրդների և երկրների շարքում հայտնվեցին Մերձավոր Արևելքի և Գյուսիսային Աֆրիկայի արաբական ժողովուրդները և երկրները: Քոչվոր անասնապահ բուլքական ցեղերը, որոնք VII դարից սկսել էին արաբներից իսլամ ընդունել և որպես այդպիսին հանդիսանում էին նրանց «աշակերտները», երախտամոռ և անշնորհակալ «սաներ» գտնվեցին իրենց հոգևոր-կրոնական «ուսուցիչների» հանդեպ: Նրանք արաբական երկրները զավթում և իրենց կրոնակից մուսուլման արաբ «եղբայրների» հետ վարվում էին նույնպիսի դաժանությամբ, ինչպես «գյաուրների»՝ հայերի, հույների, սլավոնների և այլ ոչ բուլք ժողովուրդների հետ:

Չենց նման արյունարբու և կործանարար քաղաքականությունը հիմք հանդիսացավ եվրոպական քաղաքական-չլուսավորչական ընդերքում ծնունդ առած «Այստեղով բուրքն է անցել» սարսափազդու քանաձևի համար:

Չարկ է նշել, որ օղուզական-օսմանյան քեյլիքի՝ իշխանապետության, վերածումը իսկապես կայսրության, տեղի ունեցավ արաբական երկրները նվաճելուց հետո: Ճիշտ է, մինչ այդ, կամ դրան զուգահեռ, օս-

մանյան պետութիւնը զգալի տարածքներ էր զրավել արևմուտքում, այդ թվում և ամբողջ Բյուզանդական կայսրութիւնը, ինչպէս նաև Բալկաններում, Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայում, այդուհանդերձ, նա դեռ հեռու էր լիարժեք կայսրութիւն կոչվելու իրավունքից: Միայն Գոգկական և Ատլանտյան օվկիանոսների միջև ընկած արաբական վիթխարի տարածքների վրա իր տիրապետութիւնը հաստատելուց հետո այդ նախկին բելլիքը իրավունք ունեցավ կոչվելու կայսրութիւն:

Սույն հատորում լուսաբանվող հանգուցային հարցերի առաջին խումբը կազմում են արաբական երկրների նվաճումը և դրա դրդապատճառները, նրանց կարգավիճակը օսմանյան կայսրութեան կազմում, հարաբերությունները կենտրոնի և տեղական կառավարիչների միջև, վարչա-տերիտորիալ բաժանումը, արաբական սոցիալական տարբեր խավերի վերաբերմունքը նոր տիրակալների նկատմամբ:

Կատահ ենք, որ այս հարցերի ըննութիւնը լույս կսփռի նվաճած արաբական երկրներում օսմանյան տիրակալների քաղաքականութեան բնույթի և նպատակների վրա, հնարավորութիւն կտա բացահայտել, թե նրանք ի՞նչ ուժերի վրա էին հենվում իրենց քաղաքականութիւնը կիրառելիս և ի՞նչ մեթոդներով էին փորձում ապահովել իրենց տիրապետութիւնը արաբական աշխարհում, որի բնակչութիւնն իր թվաքանակով գերազանցում էր քուրդերին:

Հանգուցային հարցերի մյուս կարևոր խումբը կազմում են քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական հարցերը: Վաչկատուն թուրք-օղուզներն իրենց զարգացման մակարդակով գիջում էին արաբներին, արաբա-մուսուլմանական քաղաքակրթութեան ստեղծողներին և կրողներին: Թուրքական տիրապետութիւնը բացասական հետևանքներ ունեցավ արաբների քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական զարգացման վրա, կասեցրեց նրանց առաջխաղացումը և դարձավ նրանց հետամնացութեան պատճառներից մեկը: Այդ հարցերի լուսաբանութիւնը և դրա հետ սերտորեն աղերսված արաբ բնակչութեան դրութեան, սոցիալ-տնտեսական վիճակի ըննութիւնը հանդիսանում է այս հատորի առանցքային հարցերից մեկը:

Արաբները հլու-հնազանդ ենթակա ժողովուրդ չեն եղել և լուս ու մունջ չեն տարել քուրդական լուծը: Նրանք բազմիցս ընդվզել են քուրդական բռնակալութեան դեմ և փորձել թոթափել այն, կամ ինչ-որ չափով բարելավել իրենց վիճակը: Եվ չնայած այն հանգամանքին, որ այդ հակասումանյան ելույթները թուրքական սուլթանները դաժանորեն ճն-

շում էին, այդուհանդերձ, դրանք անհետևանք չէին անցնում: Նրանք աստիճանաբար, քայլ առ քայլ, բուլացնում էին օտարերկրյա տիրակալների դիրքերը և երբեմն ստիպում նրանք դիմել զիջումների, փորձում կայսրությունում հռչակելով բարեփոխումները կիրառել, թեև անհետևողականորեն կամ ձևականորեն, նաև արաբական երկրներում, մասնավորապես Մերձավոր Արևելքի արաբական երկրներում:

Այս հույժ կարևոր հարցերի լուսաբանությունը ևս իր արժանի տեղն է գտել հատորում քննարկվող հիմնախնդիրների շարքում:

Արաբների պատմության մեջ առանձնահատուկ տեղ է զբաղում XIX դարը, որը համարվում է արաբական զարթոնքի՝ Նահդայի դար, երբ մեծ խթան ստացավ արաբական ինքնագիտակցության ձևավորումը և զարգացումը: Արաբական լուսավոր և առաջադեմ գործիչները ավելի ու ավելի մեծ ուշադրություն էին դարձնում արաբների ինքնության և արաբական աշխարհում առաջադեմ եվրոպական գաղափարների տարածման անհրաժեշտության հարցերին: Նահդայի շրջանակներում նրանք ավելի հստակ ու որոշակիորեն էին առաջ քաշում օսմանյան լծից արաբների ազատագրման խնդիրը: Դա արաբական պատմության անենափայլուն ժամանակաշրջաններից մեկն է, որը խոր հետք է թողել արաբների գիտակցության մեջ:

Բնականաբար, այս կարևոր հարցերի քննարկումը կազմում է հատորի կարևոր մասերից մեկը:

Չատորի առանձին հատվածներում քննության են ենթարկվում արաբական երկրների վիճակը սուլթան Աբդուլ Չամիլ II գահակալության տարիներին, որն արաբները կոչել են զուլումի տարիներ, արաբների դիրքորոշումը երիտթուրքերի հեղափոխության հանդեպ և արաբա-երիտթուրքական փոխհարաբերությունները, հակասությունների խորացումը արաբա-թուրքական հարաբերություններում, որոնք կարևոր փուլ հանդիսացան թուրքական լծից արաբների ազատագրման պայքարում:

XVIII դարի վերջերից արաբական երկրների նկատմամբ սկսում են մեծ հետաքրքրություն ցուցաբերել արևմտյան երկրները, առաջին հերթին Անգլիան և Ֆրանսիան: Նրանք աստիճանաբար ուժեղացնում են իրենց դիրքերը և ազդեցությունը Մերձավոր Արևելքի և Գյուսիսային Աֆրիկայի արաբական երկրներում, նրանք ներգրավում միջազգային հարաբերությունների ոլորտը և հող նախապատրաստում այդ երկրները նվաճելու համար, որը նրանք հաջողվեց իրականացնել Առաջին հա-

մաշխարհային պատերազմի ընթացքում: Առանց այս հարցերի ամբողջական ուսումնասիրության հնարավոր չէ ճշգրիտ պատկերացում կազմել արարների տվյալ ժամակահատվածի պատմության վերաբերյալ:

Հատորի եզրափակիչ մասը նվիրված է արաքական երկրների դրությանն Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, երբ նրանք որպես Օսմանյան կայսրության մասեր ականայից ներգրավվեցին պատերազմի հորձանուտում: Պատերազմը շատ ծանր նստեց արարների վրա, նրանք բերելով մեծ աղետ, տնտեսական վիճակի աննախադեպ վատթարացում, զանգվածային սով, մեծաքանակ զոհեր և այլն:

Այդ հարցերի հետ միասին քննարկվում է երիտթուրքերի ղեկավարների հակաարաքական քաղաքականությունը, բացահայտվում արարների նկատմամբ զանգվածային սպանություններ իրագործելու երիտթուրքական հանցագործ ղեկավարների հրեշավոր ծրագրերը, որը հանձնարարված էր իրագործել Ջեմալ փաշային, որը հարցականի տակ կարող էր դնել արաքների՝ որպես եթնոսի, գոյությունը:

Հատուկ քննարկման առարկա է հանդիսանում 1916 թ. հունիսին սկսված Արաքական մեծ ապստամբությունը՝ «Աս սաուրա ալ-արաբիյա ալ-քուրբա», Հիջազի շերիֆ Հուսեյն իբն Ալի ալ-Հաշիմի և նրա չորս որդիների գլխավորությամբ: Հատկապես մեծ ուշադրություն է հատկացվում ապստամբության նախապատրաստման հարցերին, նրա ղեկավարության քաղաքական ծրագրերի և նպատակների նույնիսկ բացահայտմանը, ինչպես նաև ապստամբության ղեկավարության և Անտանտի երկրների, առաջին հերթին Անգլիայի և Ֆրանսիայի փոխհարաբերություններին: Անուրանալի է այդ ապստամբության նշանակությունը և արաքական ապստամբ գործադավորումների ներդրումը արաքական հայրենիքը չորս հարյուր տարի տևած օսմանյան բռնակալական լծից ազատագրելու գործում:

Այս հատորում նույնպես, ինչպես առաջին հատորում, իր ուրույն տեղն ունի արաք-հայկական հարաբերությունների քննարկումը և նրա հանգուցային հարցերի լուսաբանությունը: Աղբյուրների և առկա մասնագիտական գրականության ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս ասելու, որ այդ չորս հարյուր տարիների ընթացքում, չնայած օսմանյան բռնակալական լծին, նրա կողմից կիրառվող հալածանքներին ու սարսափելի պատիժներին, հայ-արաքական հարաբերությունները երբեք չեն ընդհատվել և, որ ավելի կարևոր է, չեն դադարել քաղկեդոնական լիճակով: Հայերը շարունակել են կարևոր դերակատարում ունենալ արա-

բախան երկրների քաղաքական կյանքում, հատկապես Եգիպտոսում, Լիբանանում և Սիրիայում, ակտիվ դեր են խաղացել արաբական Լահ-դայի, ազգային-մշակութային գործունի սկզբնավորման և խորացման, արաբական ազգայնական գաղափարախոսության ձևավորման գործում: Հայ և արաբ ազգային քաղաքական գործիչները XIX դարի վերջերին և XX դարի սկզբներին հանգեցին այն եզրակացության, որ օսմանյան լծից ազատվելու հարցում արաբների և հայերի ազգային քաղաքական շահերը միանգամայն համընկնում են:

Կարծում ենք, որ այս հանգամանքը վճռական նշանակություն ունեցավ արաբ ժողովրդի, նրա ազգային և հայրենասեր քաղաքական առաջնորդների այն դիտրոփոշման մեջ, որ նրանք զրավեցին 1915 թ. երիտրուրքական ջարդարարների կողմից կազմակերպած հայոց ցեղասպանության հանդեպ: Նրանք խստորեն դատապարտեցին երիտրուրքերի այդ ոճրագործությունը և օգնության ձեռք մեկնեցին նրանց տարածքներով անցնող հայ գաղթականներին, որի շնորհիվ հայերի հոծ զանգվածները փրկվեցին մահվան անխուսափելի ճիւղաններից:

Այստեղ հարկ է նկատի ունենալ մի կարևոր հանգամանք ևս: Արաբները, նրանց առաջնորդները, արաբ պատմաբանները համոզված են, որ երիտրուրքերը ծրագրել էին հայոց ցեղասպանության հետ միասին կազմակերպել նաև արաբների ցեղասպանությունը և այդ ուղիով մեկընդմիջտ ազատվել իրենց համար վտանգավոր այդ նրկու ոչ թուրք ժողովուրդներից:

Այս հարցերին ընթերցողը կարող է հանգամանորեն ծանոթանալ, ցնթերցելով աշխատությունը:

Օսմանյան կայսրությունը հետամնաց, ռազմա-ֆեոդալական արյունարբու բռնապետություն էր, որը խարսխված էր ուրիշ ազգերին, ոչ միայն քրիստոնյա, այլև մուսուլման, ճնշելու, հարստահարելու, որպես էթնոս կոտորելու և ջարդերի սկզբունքների վրա: Ուստի նա դատապարտված էր կործանման, որը և տեղի ունեցավ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտին, 1918 թ., տարբեր ազգերի ջանքերի շնորհիվ: Այդ շնորհակալ գործում իրենց արժանի մասնակցությունն ունեցան նաև արաբները:

Գլուխ առաջին

ՕՂՈՒԶԱ-ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅՏՆՎԵԼԸ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԹԱՏԵՐԱԲԵՄՈՒՄ (XIII-XV ԴԴ.)

I. ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ԸՈՉՎՈՐ ՑԵՂԵՐԻ ՆԵՐԹԱՓԱՆՑՈՒՄԸ ՄԵՐԶԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼԸ, ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍ ԵՎ ՓՈՐՐ ԱՍԻԱ

1. Թուրքական առաջին ցեղերի հայտնվելը տարածաշրջանում և դրա մասին հայկական աղբյուրների կարևորությունը

Մինչև XI դարը թուրքական եթնոսը որպես ժողովրդագրական երևույթ զոյություն չի ունեցել այն ընդարձակ աշխարհաքաղաքական տարածքում՝ Մերձավոր Արևելքում, Անդրկովկասում և Փոքր Ասիայում, որը հնուց ի վեր համդիսանում է մարդկության օրրաններից և համամարդկային քաղաքակրթության առաջագման հիմնական կենտրոններից մեկը: Այդ երեք շրջանները մշտապես կապված են եղել միմյանց հետ, ներազդել միմյանց վրա, և, որոշ իմաստով, մի ներքին տրամաբանությամբ, կազմել են քաղաքական, տնտեսական և մշակութային մեկ ամբողջություն:

Նրանք հնուց ի վեր ունեին իրենց տեղաբնիկները, որպիսին հանդիսանում էին պարսիկները, արաբները և ասորիները, հայերը, վրացիները և աղվանները, հույները և քրդերը, և այլն: Եվ չնայած բազմաթիվ արհավիրքներին, այդ տարածքում տարբեր նվաճողների հայտնվելուն, միևնույն է, նրանք չեն կարողացել արմատական փոփոխության ենթարկել նրա դեմոգրաֆիկական կազմը: Նորեկները կամ հեռացել են այդ տարածաշրջանից, կամ էլ տարրալուծվել տեղաբնիկների մեջ:

Յեն բուրգական ցեղերի, գլխավորապես բուրքմենների և օղուգների գաղթը և հաստատվելը Փոքր Ասիայում թվագրվում է XI դարի վերջը, սակայն դա չի նշանակում, թե նրանք մինչ այդ հայտնի չեն եղել Մերձավոր Արևելքի, Անդրկովկասի և Փոքր Ասիայի տեղաբնիկներին, կամ թե նրանք ընդհանրապես այդ տարածքներում չեն երևացել: Խոսքն այդ մասին չէ, այլ այն մասին, որ նրանք հայտնվելը կամ գաղթը վերոնշյալ տարածք չի կրել զանգվածային բնույթ և փոփոխության չի ենթարկել նրա էթնիկական կազմը: Այդ մասին են վկայում միջնադարյան հայկական, քրիզանդական, սիրիական, արաբական և այլ սկզբնաղբյուրները:

Թուրքերի էթնոգենեզի հարցերով զբաղվող ռուս մասնագետ Դ. Երեմենկոյն իր «Թուրքերի ծագումը» աշխատության մեջ, անդրադառնալով բուրգական քոչվորական ցեղերի Առաջավոր Ասիա, մասնավորապես Փոքր Ասիա ներթափանցելու հարցին և դրա վերաբերյալ աղբյուրներին, այդ աղբյուրների մեջ, իրենց կարևորությամբ ասանծնացնում է հայկական աղբյուրները: «Կար շրջանի գրավոր աղբյուրներից,— գրում է հեղինակը,— ավելի մեծ նշանակություն ունեն, թեևս հայկականները: Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» (V դար), VII դարի հայկական «Աշխարհացույցի» մեջ պահպանվել են տեղեկություններ քյուրքական ասացին ցեղերի՝ Անդրկովկաս և Փոքր Ասիայի արևելյան շրջանները ներթափանցելու մասին: Անդրկովկասյան և փոքրասիական ժողովուրդների հետ սուվարների և խազարների ունեցած կապերի մասին է պատմում Մովսես Կաղանկատվացու «Պատմություն Աղվանից աշխարհի» գիրքը: XI–XIII դարերում հայկական աղբյուրներում տեղեկություններ են երևում օղուգների և բուրքմենների մասին, որոնք սելջուկյան նվաճումների ժամանակ ներխուժել էին Փոքր Ասիա: Այդ աղբյուրների թվում անենից ասաց հարկավոր է նշել Արիստակես Լաստիվերցու (XI դար), Մատթեոս Ուսիայեցու (մահացել է 1144 թ.), Մխիթար Այրիվանցու (XIII դար) ժամանակագրությունները»:

Դրանց պետք է ավելացնել նաև, ինչպես վկայում է ռուս պատմաբանը, հայ պատմիչներ Ազարանգեղոսին և Փավստոս Բուզանդին, մանավանդ երբ խոսքը վերաբերում է հոներին:

Դոները, ապա նաև ավարները, մի փոքր ավելի ուշ անչեննգնեցրել կամ դիպաղները, որոնք ռուսական պատմագիտական գրականության մեջ հայտնի են պուլովցիներ անվամբ, րուլարները և բուրքական այլ ցեղեր, հաստատվում են Գյուսիսային Կովկասում, մերձկասպյան շրջա-

նում, ապա նաև հարավուսական տափաստաններում և մերձսևծովյան շրջաններում: Նրանց այս փուլում չի հաջողվում մտնել Անդրկովկաս, Մերձավոր Արևելք և Փոքր Ասիա: Նրանք հայտնվում են այդ տարածաշրջանի մատույցներում և դառնում անհանգիստ և վտանգավոր հարևաններ:

Դեռագայում նրանք տեղաշարժվում են դեպի արևմուտք, մտնում Թրակիա, ապա նաև ներթափանցում Բյուզանդական կայսրության փոքրասիական տարածքներ: Բյուզանդիան, որ այդ ժամանակ դեռևս բավականին հզոր էր, կարողանում էր նրանց ոչ միայն ենթարկել իրեն, այլև օգտագործել իր ռազմական արշավանքների ժամանակ: Նրանց որոշ մասը դառնում է նատակյաց, ընդունում է քրիստոնեություն և ծուլվում տեղացիների մեջ:

2. Թուրքական քոչվորական ցեղերի տարածաշրջան ներթափանցելու նոր փուլը: Դեմոգրաֆիական նոր երևույթ

Թուրքական քոչվորական ցեղերի տարածաշրջան ներթափանցելու երկրորդ փուլն սկսվում է VII դարից, երբ Արաքսական խալիֆայությունը, մանավանդ Օմայյանների տիրապետության շրջանում, նվաճեց և իր տիրույթներին միացրեց միջինասիական տարածքները, որոնք հիմնականում բնակեցված էին թուրքական տարբեր ցեղերով և ցեղախմբերով: Սկսվեց նրանց իսլամացումը, որը կրոնական առումով դուռ էր բացում նրանց առջև խալիֆայության տարբեր մասերում անհամեմատ ավելի հեշտությամբ տարածվելու համար:

Բայց ամենաարտառոցն այն էր, որ խալիֆաները, հատկապես Աբբասյան, իրենց քաղաքականությամբ նպաստում էին խալիֆայության արարական շրջաններում թուրքերի տարածմանը և բնակչության հաստատմանը:

Խալիֆաները, որոնք արդեն չէին վստահում տեղացիներից հավաքագրված իրենց քիլնապահ զորքին, գվարդիային, անցան իրենց քիլնապահ զորքը գլխավորապես թուրքերից կազմավորելու քաղաքականությանը: Եվ սկսվեց նրանց բավականին սովոր խմբերի տեղափոխվելը Միջին Ասիայից Բաղդադ և խալիֆայության այլ մասեր: Այդ քաղաքականությամբ խալիֆաները հույս ունեին, թե իրենց արմատներից պոկված թուրքերը, որոնք արարական աշխարհում հեճարաններ չունեին, հավատարմորեն կծառայեն իրենց և կապահովեն իրենց և ի-

րենց հարազատների ու մերձավորների անվտանգությունը: Դրա հետևանքով, տարեցտարի ավելի ու ավելի մեծաքանակ թուրքեր էին կենտրոնանում Բաղդադում և խալիֆայության տարբեր մասերում:

Սակայն խալիֆաներն իրենց հաշիվներում սխալվեցին: Թուրքական զվարդիան շատ շուտով դարձավ կարևոր քաղաքական ուժ, որն սկսեց իր ինքնուրույն դերակատարումն ունենալ: Նա այնքան հզորացավ և ինքնուրույն դարձավ իր գործողություններում, որ ինքը սահմանեց խալի կանոնները և սկսեց իր կամքը թելադրել խալիֆաներին, ընդհուպ մինչև իրենց անցանկալի խալիֆաներին գահընկեց անելը և իրենց ձեռնառու մարդկանց խալիֆայության գահին բազմեցնելը, որը դառնում էր նրանց պատանդը և հարկադրված էր հլու հնազանդ կատարել նրանց ցանկությունները:

Միա այսպես թուրքերը սկսեցին տարածվել և մշտական բնակություն հաստատել խալիֆայության արաբական և որոշ չափով նաև պարսկական հատվածներում:

Սակայն այսպես այնտեղ է նկատի ունենալ երկու հանգամանք:

Թուրքերի այդ կենտրոնացումը տարածաշրջանում թեև ավելի մեծ մասշտաբներ ընդունեց, այնուամենայնիվ, դեռևս ժողովրդագրական էական փոփոխություն չառաջացրեց: Բայց դրա համար ստեղծվեցին համապատասխան նախադրյալներ, որոնք բարենպաստ պայմանների դեպքում իրենց անպայման զգացնել կտային: Եվ, իրոք, հետագայում այդպես էլ եղավ:

Մյուս կողմից այդ գործընթացը սահմանափակվեց միայն խալիֆայության արաբական մասերով և չտարածվեց նրա կազմի մեջ մտնող էթնիկական մյուս, ոչ արաբական մասերում: Մենք առաջին հերթին նկատի ունենք Անդրկովկասը, ինչպես նաև Փոքր Ասիան:

Իրավիճակն արմատականորեն փոխվեց X դարի վերջերին և XI դարի սկզբներին, երբ սկսվեց թուրքական ցեղերի արդեն զանգվածային տեղաշարժը և ներխուժումը Միջին Ասիայից Մերձավոր Արևելք, ապա նաև Անդրկովկաս և Փոքր Ասիա: Դա արդեն առանձին, փոքր ցեղախմբերի տեղաշարժ չէր, այլ մի հուժկու ալիք, որը ունեցավ քաղաքական և ժողովրդագրական լուրջ հետևանքներ այդ ընդարձակ տարածաշրջանի համար: Դրա միջուկը կազմում էին թուրքմենները և օղուզները, որոնք պատմական քառերաբեմ իջան սելջուկներ անվան ներքո: Նրանք «սելջուկ» հորթորջվեցին իրենց ցեղապետերից մեկի՝ Սելջուկի անունով: Գենց նրա թոռներին՝ Չաղրի բեկին և Տուղրիլ բեկին էր վիճակ-

ված Սելջուկյան պետության հիմնումը: 1038 թ. Չաղրի բեկը հռչակեց սուլթան Մերվում, իսկ նրա եղբայր Տուղրիլը՝ Լիշապուրում: Ավալեց Իրանի, Իրաքի, Սիրիայի և Անդրկովկասի նվաճումը:

Տուղրիլ բեկ I 1055 թ. գրավեց խալիֆայության մայրաքաղաք Բաղդադը և վերացրեց Բուիների տիրապետությունը Արքայան խալիֆայության վրա: Այսպիսով, պատմության մեջ առաջին անգամ Մերձավոր Արևելքում եվրո թուրքական տարրի կողմից ստեղծվեց թուրքական պետություն, որը կոչվեց «Սելջուկյանների Մեծ պետություն»: Դա արդեն ոչ թե առանձին ցեղականների ներթափանցում էր, որը հետապնդում էր սահմանափակ նպատակներ, այլ իր բնույթով բոլորովին նոր երևույթ, որն ունեցավ շատ հեռուն գնացող քաղաքական և ժողովրդագրական հետևանքներ:

Չերքը հասավ Փոքր Ասիային:

Ինչպես վկայում է հայ պատմիչ, վարդապետ Արիստակես Լաստիվերտցին, թուրքմենները և օղուզներն իրենց ցեղապետերի գլխավորությամբ, անհամար զորքերով ու փղերով, կառքերով ու երիվարներով, կանանցով ու երեխաներով, բազմանդամ ընտանիքներով և հոտերով, դուրս գալով Խորասանից, Իրաքից և Սիրիայից, սելջուկյան սուլթան Տուղրիլ բեկի առաջնորդությամբ շարժվեցին դեպի Փոքր Ասիա:

II. ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ (1299 թ.)

1. Թուրքական գործունը

Սկանելով Իրանը, Իրաքը, Սիրիան և հարակից տարածքները, և իրենց վերահսկողությունը հաստատելով Արքայան խալիֆայության վրա և ձևականորեն պահպանելով նրա գոյությունը, սելջուկներն իրենց հայացքն ուղղեցին դեպի Փոքր Ասիա, որպես նվաճումների հաջորդ հանգրվան: Դա իրագործեց սելջուկյան սուլթան Ալի Արսլանը, որը սելջուկյան սուլթան էր դարձել 1063 թ.:

Նա 1064 թ. ձեռնարկեց մի մեծ արշավանք, որը պատվեց հաջողությամբ: Նրա զորքերը, Ատրպատականից, անցնելով Արաքս գետը, ներխուժեցին Նախիջևան, ապա գրավեցին Լոռին, Քարբլին ու Ջալախքը: Ալի Արսլանը 1065 թ. գրավեց Աճին, իսկ 1071 թ. Սանազկերտի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում ջախջախեց քյուզանդական բանա-

կը, գերեզմանները կայսր Ռոմանոս Դիոգենեսին: 1085 թ. Իզմիրը գրավելուց հետո, կարելի է ասել, որ Փոքր Ասիայի մեծ մասն անցավ սելջուկների տիրապետության տակ: Այսպիսով, Սելջուկյան Մեծ սուլթանությունը դարձավ մի ընդարձակ և հզոր կայսրություն, որին տարածաշրջանում ձրցակից որևէ ուժ գոյություն չուներ:՝

Մանազկերտի ճակատամարտը շրջադարձային նշանակություն ունեցավ ոչ միայն Բյուզանդիայի, այլև ամբողջ Մերձավոր Արևելքի, Անդրկովկասի և Փոքր Ասիայի պատմական ճակատագրում: Գետաջուկային քուրթական գործոնը դարձավ վճռական, որի հետ հարկադրված էին հաշվի նստել տարածաշրջանի բոլոր պետությունները և ժողովուրդները:

Ներկուծելով Փոքր Ասիա և իր տիրապետությունը հաստատելով նորանոր տարածքների վրա, Սելջուկյան Մեծ սուլթանությունը այստեղ հիմնեց երկրորդ սելջուկյան պետությունը, որը քնն ձևակաճորեն կախման մեջ էր գտնվում նրանից, սակայն իրականում գործում էր որպես անկախ պետություն: Այն ստացավ Ռումի սուլթանություն անունը: «Ռումը» Բյուզանդական, տվյալ դեպքում Գոմմեական կայսրության կամ Գոմմի արարական անվանումն է, որն արաբներից անցել է քուրթերին: Գատկանշական է, որ անգամ բյուզանդացիներն իրենց անվանում էին ոչ թե հույներ («հելլեններ»), այլ «ռոմացիներ», այսինքն հոմմեացիներ: Գիշենք, որ հայերի մոտ նույնպես ընդունված է եղել «ռում» և «հոռոմ» ձևը:

1116 թ. սելջուկները, շարունակելով իրենց մվաճումները, գրավեցին կարևոր նշանակություն ունեցող Կոնիան, որը դարձավ Ռումի սուլթանության մայրաքաղաքը: Դրանից հետո նա կոչվեց Օան Իկոնիայի սուլթանություն:

Այսպիսով, մերձավորարևելյան-փոքրասիական ընդարձակ տարածքներում կազմավորվեցին երկու քուրթական պետություններ՝ Սելջուկյան Մեծ սուլթանությունը և Ռումի կամ Իկոնիայի սուլթանությունը:

XIII դարի առաջին կեսին տեղի ունեցան նոր քաղաքական փոփոխություններ տարածաշրջանում: Թատերաբեմի վրա հայտնվեցին մոնղոլները, որոնք իրենց ճանապարհին ավերելով, սպանելով, կործանելով և սրբելով ամեն բան, ինչ հնարավոր էր, ներխուժեցին Անատոլիա և 1243 թ. քախսախեցին սելջուկյան բանակը: Սելջուկյան պետությունը վասալական կախման մեջ ընկավ մոնղոլներից և դարձավ նրանց հար-

կատուն: Սկզբնական սելուկյան պետության թուլացումը, ապա նաև անկումը:

2. Բեյլիքներ: Օսմանյը կամ Օսմանյան բեյլիքության կազմավորումը

Դրանից օգտվեցին նրա կազմի մեջ մտնող թուրքական տարրեր գեղախմբեր, որոնք Փոքր Ասիայի արևմտյան մասերում հիմնեցին իրենց իշխանապետությունները՝ բեյլիքները: Նրանք ձևավորվեցին դեռևս ենթակա էին և կախյալ մեջ էին գտնվում Իկոնիայի սուլթանությանից, բայց իրականում, եթե ոչ անկախ, ապա կիսանկախ պետական միավորումներ էին: Չնավորվեցին նման մոտ մեկ տասնյակ բեյլիքներ, որոնք խարսխված էին գեղային պատկանելության հիմքի վրա, ինչպես Կարամանի, Սարուխանի, Այդընի, Ռամազանօղլուի և այլ բեյլիքներ կամ բեյություններ:

Դրանք բվում էր նաև Օսմանյը կամ Օսմանյան բեյլիքը (բեյություն), որը գտնվում էր Անատոլիայի հյուսիս-արևմուտքում: Խրդասանից թուրքական մյուս գեղերի հետ Փոքր Ասիա ներխուժած և, ինչպես նշվեց, նրա հյուսիս-արևմտյան մասում հաստատված այս օղուզա-թուրքմենական գեղախմբի գեղապետն էր էրբողդուլը: Նա սելուկյան սուլթան Ալա աղ-Ղին Քեյ Կուբաղ I-ից ստացավ ավատակալվածք: 1281 թ. նրա մահվանից հետո, սուլթան Ալա աղ-Ղին Քեյ Կուբաղ III էրբողդուլին շնորհված այդ նույն ավատակալվածքը կամ իշխանակալվածքը շնորհեց նրա որդուն՝ Օսմանին: Իկոնիայի սուլթանը 1289 թ. նրան շնորհում է բեյի տիտղոս և նվիրում իշխանին արժանի թուր, դոռ, քնուկ և իշխանական մական: Օսմանը մոտ տասը տարի մեծ հստությանը կառավարում է իրեն տրված բեյլիքը և մեծ ջանքեր գործադրում այն անրապնդելու և հզորացնելու ուղղությամբ:

Օսմանը, օգտվելով Իկոնիայի սուլթանության հետագա քայքայումից, 1299 թ. իր բեյլիքը հռչակեց անկախ պետություն:

Այս առաջին ասպարեզ իջավ մի նոր թուրքական պետություն, որին պատմության կողմից վիճակված էր քաջատիկ դեր խաղալ: Այդ պետությունը նրա հիմադիր Օսմանի անունով կոչվեց Օսմանյը, այսինքն Օսմանյան:

Ինչպես նշվեց, օսմանցիները Փոքր Ասիա էին տեղափոխվել Խրդասանից և համարվում էին սովորական մի գեղախումբ: Սակայն ինչ-

պես հաճախ է պատահում, հետագայում, երբ ստեղծվեց օսմանյան պետությունը, իսկ հետո նաև նաև Օսմանյան կայսրությունը, ապա փորձեր կատարվեցին օսմանյան դինաստիայի ծագումնաբանությունը զուգաբարդելու ուղղությամբ, օսմանցիների արմատները փնտրելով պատմության խորքերում և կապելով երևելի գործիչների հետ: Այդ հարցին հատուկ անդրադարձել է ակադեմիկոս Վ. Վ. Բարտոլդը, նշելով, որ «տարածված են ֆանտաստիկ պատմություններ օսմանյան դինաստիայի ծագման մասին»: Դրանցից մեկը, որը վկայված է արաբ պատմիչ Մակրիզիի կողմից, և որը Վ. Բարտոլդը համարում է «օսմանյան առասպել», օսմանյան դինաստիայի նախորդներին ուղղակիորեն կապում է Աբու Մուսլիմի հետ, որը VIII դարում վճռական դեր է խաղացել Օսմանյան դինաստիայի տապալման և Աբրասյաններին խալիֆայության զստին նաեղեցնելու գործում: (Այդ մասին ավելի մանրամասն տես սույն եռահատորյակի առաջին հատորում): Ըստ մեկ այլ տարածված առասպելի, Օսմանին վերագրվում է արաբական ծագում, որը, իբր, սերում էր Յիբազի արաբներից, որոշ ժամանակ ընակվել էր Մադինայում և այդտեղից զնացել Փոքր Ասիա: Այս և դրա նման մյուս «ֆանտաստիկ առասպելների» նպատակն է նշել հետին բվով «ազնվացնել» օսմանյան դինաստիան և նրան վերագրել «բարձր» ծագում և այդ հանգամանքն օգտագործել քաղաքական նպատակների համար:

A II
89208

**III. ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՃՈՂԱԿԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ — ԱՐԵՎՄՏԵԱՆ
ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆ (XIV-XV ԴԴ)**

**1. Օսմանյան բեյլիքը որպես ազրեսիվ պետություն:
Բեյության վերածումը սուլթանության**

Նորաստեղծ պետությունն իր գոյության առաջին օրվանից իրեն դրսևորեց որպես ազրեսիվ պետություն և որդեգրեց ծավալապաշտական քաղաքականություն, որն, ըստ էության, ընկած էր նրա արտաքին քաղաքականության հիմքում, ընդհուպ մինչև Օսմանյան կայսրության կործանումը 1918 թվականին:.

Այս պետության նվաճողական քաղաքականությունն սկսվեց իրագործվել Փոքր Ասիայում և սկզբնական փուլում արևմտյան ուղղվածություն ուներ: Օսմանը, որը կառավարեց 1299 թ. մինչև 1326 թ., և նրա մահվանից հետո նրան փոխարինած որդին՝ Օրիանը (1326–1359 թթ.), սկսեցին նրանից, որ իրենց տիրույթներին միացրին մյուս բնյլիքների որոշ մասը, որը բարձրացրեց օսմանյան պետության կշիռը Փոքր Ասիայում: Նրանց ռազմական հաջողություններին նպաստեց այն հանգամանքը, որ 1307 թ. վերացավ Ռումի կամ Իկոնիայի սուլթանությունը: Մյուս պատճառն այն էր, որ Բյուզանդական կայսրությունն օրեցօր թուլանում էր և այլևս ի վիճակի չէր սանձել իր տարածքներում հայտնված ռազմատենչ բուրջական ցեղերին և կանխել նրանց նոր տերտորիալ ձեռքբերումները, որոնք կատարվում էին գլխավորապես նրա տարածքների հաշվին:

Դեռևս 1301 թ. օսմանները, գրավեցին ենիչեիրը: Օսմանն իր նստավայրը, որը գտնվում էր Սուլուբում, տեղափոխեց ենիչեիր, որը մոտ քառորդ դար եղավ այդ պետության մայրաքաղաքը:

Հատկապես հաջողակ գտնվեց Օրիանը, որը զահ քարձրանալուց անմիջապես հետո, 1326 թ. գրավեց Բյուզանդիային պատկանող Բուլղասա քաղաքը և այն դարձրեց իր երիտասարդ պետության մայրաքաղաքը: Դրան հետևեց ռազմական հաջողությունների մի շարան: 1330 թ. օսմանցիների հարվածների տակ ընկավ Նիկիան, որը միացվեց օսմանյան պետությանը, իսկ 1337 թ. նույն ճակատագրին արժանացավ Նիկոմեդիան (Իզմիրը): XIV դարի 50-ական թվականներին նրանք հասան նոր և տպավորիչ հաղթանակների: Օրիանի զորքերը նվաճեցին Փոքր Ասիայի ամբողջ հյուսիս–արևմուտքը, դուրս եկան Մարմարայի և Սև ծովի ափերը, և 1352 թ. անցնելով Դարդանեւը, մտան Եվրոպա:

XIV դարի վերջերին օսմանյան պետությունն իրեն միացրեց դեռևս իրենց կիսանկախությունը պահպանող մնացած բոլոր բնյլիքները:

Չերքը հասավ Բալկաններին, որի նվաճումն իրագործեցին Օրիանի որդին Սուրադ I (1359–1389 թթ.) և բոլը՝ Բայազիդ I (1389–1401 թթ.): Օսմանցիները 1362 թ. գրավեցին Ադրիանապոլիս քաղաքը, որը վերանվանեց Էդիռն: Սուրադ I իր պետության մայրաքաղաքը Բուրսայից տեղափոխեց Էդիռն: Ադրիանապոլիսի անկումը ծանր կորուստ էր Բյուզանդական կայսրության համար, որն ավելի վատթարացրեց նրա առանց այն էլ ծանր վիճակը: Դա արտահայտվեց նաև նրանում, որ

Բյուզանդական կայսրությունը դարձավ օսմանյան պետության հարկատուն:

Մուրադ I զահակալության շրջանում տեղի ունեցավ նաև մեկ կարևոր իրադարձություն: Նա առաջինն էր, որ պաշտոնապես ընդունեց սուլթան տիտղոսը: Մինչ այդ, թե՛ իր պապը՝ Օսմանը, և թե՛ հայրը՝ Օրհանը, կրում էին բյու տիտղոսը: Օսմանյան պետությունն այնքան էր ուժեղացել, որ այդ ժամանակ արդեն նրա ղեկավարն իրեն կարող էր կոչել սուլթան: Դրան համապատասխան Օսմանյան բելլիքը վերանվանվեց սուլթանության:

Արարներից մյուս ժողովուրդներին, այդ թվում և թուրքերին, անցած այդ բառը նշանակում էր «իշխանություն», «իզոություն»: Ավելի լայն առումով «սուլթան» նշանակում է «իզո տիրակալ»:

Չատկանշական է, որ Մուրադ I հաջորդած օսմանյան պետության բոլոր 33 ղեկավարները, ընդհուպ մինչև վերջինը՝ Մուհամմադ VI Վահիդ ադ-Դինը, կրել են այդ տիտղոսը, նույնիսկ այն ժամանակ, երբ օսմանյան պետությունը դարձել էր Օսմանյան կայսրություն:

Ներխուժելով Բալկաններ, օսմանցիները նվաճեցին Բուլղարիան, ապա մտան Սերբիա, որտեղ Կոստյոյի դաշտում 1389 թ. տեղի ունեցած ճակատամարտում, Մուրադ I զորքերը պարտության մատնեցին սերբերին: Նրանց ենթակա դարձան, թեև ոչ ամբողջությամբ, նաև Բոսնիան և Ալբանիան:

Չունգարիան փորձեց կազմակերպել խաչակրաց արշավանք օսմանցիների դեմ և այդպես կանխել նրանց ներթափանցումը Կենտրոնական Եվրոպա, սակայն դա նրան չհաջողվեց: 1396 թ. Նիկոպոլիս քաղաքի մոտ տեղի ունեցած վճռական ճակատամարտում հունգարացիները և նրա դաշնակիցները ծանր պարտություն կրեցին: Դրանից հետո Վալախիան ևս դարձավ Օսմանցիների վասալը:

2. Մեծնեղ II Ֆաթիհը և Բյուզանդական կայսրության անկումը

Արևմտյան ուղղությամբ կատարված արշավանքների մեջ կարևոր էր նաև օսմանցիների ներխուժումը Չունաստան սուլթան Բալթաղ I զլխավորությամբ և Թեսալիայի գրավումը:

Այսպիսով, օղակն ավելի ու ավելի էր սեղմվում Բյուզանդական կայսրության շուրջը, ավելի ճիշտ նրա մայրաքաղաքի՝ Կոնստանդուպոլսի շուրջը, այսինքն այն, ինչ մնացել էր կայսրությունից:

Սակայն տեղի ունեցան իրադարձություններ, որոնք խառնեցին օսմանցիների խաղաքարտերը և կասեցրին նրանց հետագա նվաճումները:

1402 թ. Փոքր Ասիա ներխուժեցին Լանկ թիմուրի իզրդաները: Լանկ թիմուրը Միջին Ասիայում ստեղծել էր մի հզոր պետություն: Դուրս գալով Միջին Ասիայից և շարժվելով դեպի Փոքր Ասիա, նա ճանապարհին ոչնչացրեցեց բազմաթիվ մեծ ու փոքր պետություններ, հրի մատնեց քաղաքներ ու գյուղական բնակավայրեր, ահ ու սարսափ տարածելով տարածաշրջանի ժողովուրդների մեջ:

Փոքր Ասիայում նրա զորքերն անխուսափելիորեն պետք է բախվեին և, իրոք, բախվեցին օսմանյան սուլթան Բայազիդ I զորքերի հետ: Նրանց միջև վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ 1402 թ. Անգորայի (այժմ Անկարա) մոտ: Անկարան գրավել էր Օրհանը դեռևս 1356 թ.: Այս արյունահեղ ճակատամարտն ավարտվեց օսմանցիների խայտառակ պարտությամբ: Սուլթան Բայազիդը և նրա երկու որդիները գերի ընկան:

Շարունակելով իր հաղթարշավը, Լանկ թիմուրը հասավ մինչև Եգեյան ծով, ճանապարհին կործանելով բազմաթիվ գյուղեր ու քաղաքներ, ամայացնելով նվաճած տարածքները և զերեվարելով ու Միջին Ասիա բռնելով բազմաթիվ մարդկանց: Նա օսմանյան պետությունը տրոհեց և բաժանեց առանձին մասերի: Այդ ձևով նա փորձեց ջլատել այդ պետությունը և զրկել նրան որևէ հետագա դերակատարումից տարածաշրջանում: Այդ քուլորից հետո նա վերադարձավ Միջին Ասիա:

Լանկ թիմուրի հասցրած ծանր հարվածներից հետո օսմանյան պետությունը դադարեց միասնական պետություն լինելուց և, բնականաբար, երկար ժամանակ հնաշրափորություն չուներ նվաճողական քաղաքականություն վարել: Օսմանյան ավազանու առջև կանգնած էր պետության միասնականությունը և նախկին հզորությունը վերականգնելու խնդիրը: Ի վերջո դա հաջողվեց իրագործել սուլթան Սուրադ II, որը օսմանյան գահակալն էր 1421–1451 թթ. և նրա որդուն՝ Մեհմեդ II (1451–1481 թթ.):

Սուրադ II մեծ ուշադրություն դարձրեց բանակի հզորության վերականգնմանը: Նրա անվան հետ է կապված նոր հետևակի՝ **ենիչերի** զորքի ստեղծումը, որն այժի էր ընկնում իր դաժանությամբ և պատուհաս դարձավ նվաճված ժողովուրդների գլխին:

Արա անվան ինտ է կապված մաս մանկահավաքի՝ ղեշիրմեի համակարգի նորամուտությունը, որը սկսվեց կիրառվել 1438 թ.: Դրա նույնը կայանում էր հետևյալում: Սուլթանի հրամանով պարզեցրաք թունի կերպով հավաքագրում էին քրիստոնյա երեխաներին, նրան դարձնում էին մուսուլման, բնակեցնում թուրքական ընտանիքներում և նրանց պատրաստում օսմանյան բանակում ծառայելու համար: Դառնալով հասուն, նրանց պարտադիր ծառայության էին վերցնում ենիչե-րիական զարքերում:

Ղեշիրմեի ինտիտուտը նույնպես մի իսկական պատուհաս էր քրիստոնյա ժողովուրդների, այդ թվում և հայ ժողովրդի, գլխին:

Իր միասնականությունը և հզորությունը վերականգնած օսմանյան պետությունը վերսկսեց իր նվաճողական քաղաքականությունը, որի գլխավոր նպատակն այդ պահին դարձավ Կոնստանդնուպոլսի գրավումը և Բյուզանդական կայսրության վերացումը: Դա հաջողվեց իրագործել 1453 թ. մայիսի 29-ին, երբ Մեհմեդ II-ի երկուհարյուրհազարանոց զորքերը գրոհով գրավեցին Կոնստանդնուպոլիսը:

Բյուզանդական կայսրության անկումը քաջասական հետևանքներ ունեցավ ոչ միայն Փոքր Ասիայի և Մերձավոր Արևելքի, այլև համաշխարհային պատմության ու քաղաքակրթության զարգացումների վրա: Կարելի է ասել, որ նա փոխեց համաշխարհային պատմության զարգացման ընթացքը:

Մեհմեդ II-ն իր տարած այդ պատմական հաղթանակի համար կոչվեց «Տաքի»՝ նվաճող: Նա բյուզանդական մայրաքաղաքը դարձրեց իր քարձրացող և կայսրություն վերածվելու նախաշնչին գտնվող հզոր պետության մայրաքաղաքը, որը կոչվեց Ստամբուլ: Նա իր մայրաքաղաքի կարգավիճակը պահպանեց մինչև Օսմանյան կայսրության կործանումը և քննալականների կողմից Անկարան պետության մայրաքաղաք հռչակելը:

Վերացնելով Բյուզանդական կայսրությունը, Մեհմեդ II գրավեց նորանոր տարածքներ: 1458 թ. նա գրավեց Աթենքի դքսությունը, մեկ տարի անց լիովին իրեն ենթարկեց Սերբիան, ապա նաև Մորեան: Իսկ 1461 թ. նրա հերթական զոհը դարձավ Սև ծովի ափերին հույների կողմից հիմնված Տրապիզոնի կայսրությունը: Շարունակելով իր ռազմական գործողությունները, որի ժամանակ հաջողությունը մշտապես ուղեկցում էր նրան, Մեհմեդ II XV դարի 60-70-ական թվականներին իր վերահսկողությունը հաստատեց Դրիմի խանության վրա, որը դարձավ

նրա վասալը, Մոլդովայի, Վալախիայի, Բուսինայի և այլ տարածքների վրա: Եւ մոտ 16 տարի տնամ պատերազմի ընթացքում (1463–1479 թթ.) պարտության մատնեց Վենետիկին, որը օսմանյան սուլթանին զիջեց Էգեյան ծովի մի շարք կղզիներ, վճարեց մեծ ռազմատուգանք և պարտավորվեց ամեն տարի նրան հարկ վճարել: Ոգևորված այդ ռազմական հաջողություններով, Մեհմեդ II արդեն երազում էր Իտալիան գրավելու մասին: Եվ ի կատարումն այդ երազանքի, նրա զորքերը 1480 թ. ներխուժեցին Չարավային Իտալիա: Բայց այս անգամ ճակատագիր երես էր թեքել նրանից: Իտալացիներին հաջողվեց նախ կասեցնել օսմանյան զորքերի առաջխաղացումը, ապա ստիպել նրանց հեռանալ Իտալիայից:

Մեհմեդ II վախճանվեց 1481 թ., թողնելով հարուստ ժառանգություն իր հաջորդներին, որոնք հետագայում փորձեցին շարունակել նվաճումներն արևմտյան ուղղությամբ, սակայն որևէ շոշափելի հաջողության չհասան, եթե չհաշվենք Զուևգարիայի մի մասի նվաճումը: Իսկ Վիննայի պատերի տակ նրանք պարտություն կրեցին:

XV դարի վերջերից և XVI դարի սկզբներից օսմանյան սուլթանների նվաճողական քաղաքականության մեջ զերակա ուղղություն է դադարում արևելյան ուղղությունը, որը կարելի է անվանել արաբական ուղղություն:

Սակայն նախքան այդ հարցին անդրադառնալը, հարկ ենք համարում կանգ առնել մի կարևոր հարցի լուսարարության վրա:

IV. «ԹՈՒՐԻ» ԷԹՆՈՍ ՀԱՍԿԱՑՈՂՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՄԵՐԺԵԼԻ ՏԵՍԱԿԵՏԻ ՄԱՍԻՆ

Օսմանյան նվաճումների հետևանքով թուրքական պետության սահմաններում հայտնվեցին բազմաթիվ ժողովուրդներ, որոնք ունեին տարբեր ծագում, խոսում էին տարբեր լեզուներով, դավանում տարբեր կրոններ, ունեին իրենց սեփական պատմությունը և այլն: Նվաճված ժողովուրդների շարքում հայտնվեցին ինչպես քրիստոնյա, այնպես էլ մուսուլման տարբեր ժողովուրդներ՝ ասորիները, հայերը, հույները, սերբերը, հունգարացիները, ռումինները, վրացիները, լազերը, արաբները, քրդերը և այլ ժողովուրդներ: Օսմանյան պետությունը էթնիկական առումով դարձել էր մի իսկական խառնարան, որտեղ կողք կողքի ապրում

էին զարգացման տարբեր մակարդակների վրա գտնվող քաղում ժողովուրդներ: Սակայն նրանք բոլոր հաստակ էին օսմանցիներին, օսմանյան քուրքերին, որոնք իրենց մշակութային, քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակարդակով գտնվում էին աստիճանակարգի ստորին սանդղակի վրա և այդ առումով զիջում էին իրենց ենթակա համարյա բոլոր ժողովուրդներին և երևիկական խմբերին:

Այս խառնարանում, անշուշտ, տեղի էին ունենում փոխազդեցություններ, կրոնափոխություն, ուժացում և այլ գործընթացներ, որը միանգամայն բնական է: Մանավանդ եթե նկատի ունենանք, որ օսմանյան պետությունը բռնապետություն էր, որտեղ հալածանքները երևիկական և կրոնական հողի վրա քարծրագվել էին պետական քաղաքականության մակարդակի:

Այդուհանդերձ, յուրաքանչյուր երևիկական խումբ կամ ժողովուրդ ուներ իր երևիկ ինքնությունը, և, որ շատ կարևոր է, չնայած քաղաքական և կրոնական հալածանքներին, նրանք ձգտում էին պահպանել իրենց դիմագիծը: Ուստի այս հարցերը քննարկելիս անհրաժեշտ է մեծ զգուշավորություն և հակացուցված են հապշտապ, մակերեսային եզրակացությունները:

Ցավոք պատի, որոշ ուսումնասիրողների աշխատություններում հաճախ են հանդիպում նման մոտեցումներ:

Դրա օրինակներից մեկը ռուս պատմաբան Լ. Ս. Վասիլևի «Արևելքի պատմությունը» աշխատության առաջին հատորում տեղ գտած տեսակետն է: «Թուրք-օղուզները,— գրում է նա,— որոնք կազմում էին սուլթանության երևիկապես տիրապետող կորիզը, և աստիճանաբար նրանց ազդեցության տակ թուրքացող տեղական բնակչությունը՝ հույները, հայերը, մասամբ նաև վրացիները և պարսիկները, ահա այն կոնպոնենտները, որոնց հիման վրա ձևավորվեց Թուրքիայի ապագա բնակչությունը և ամենից առաջ իրենք թուրքերը»: Հենվելով հայերի հույների, վրացիների և պարսիկների թուրքացման իր խիստ վիճելի տեսակետի վրա, Լ. Վասիլևն ընթերցողին է մատուցում իր հետևյալ եզրակացությունը. «Այդ պատճառով էլ թուրքեր, քառի լայն իմաստով, կարելի է վերապահումներով անվանել Թուրքիայի ամբողջ բնակչությունը» (էջ 301):

Նման տեսակետը, քե՛ս «վերապահումներով», այդուհանդերձ ոչ գիտական է, հիմնավորված չէ և արիեստական, մտացածին մի կատույց է: Կրկնում ենք, ընդունելով հանդերձ, որ տեղի էր ունենում փոխազդե-

ցություն, կրոնափոխություն, անգամ ազգափոխություն, այնուամենայնիվ, այդ առօրյա գործընթացները հիմք չեն կարող հանդիսանալ նման մի արտառոց եզրակացության համար, առ այն, որ օսմանյան կայսրության բոլոր ժողովուրդները և էքնիկական խմբերը՝ արաբները, հայերը, հույները, վրացիները և այլն, թուրքեր են: Այստեղ դրությունը չի փոխում և չի էլ կարող փրկել հեղինակի ոչ «վերապահումները» և ոչ էլ «բառի լայն իմաստով» ձևակերպումը:

Հայտնի է, որ բոլոր կայսրություններն էլ բազմազգ են եղել, նրանց տարածքներում բնակվել են տարբեր էքնիկական խմբերի և դավանանքների պատկանող ժողովուրդներ: Հայտնի է, նաև, որ բոլոր կայսրություններում էլ տղի են ունեցել ուծացման և կրոնափոխության երևույթներ: Այդպես էր ոուսական կայսրությունում, որը համարվում էր ժողովուրդների բանտ: Բայց երբեք, անգամ ոուսական անենամուրի նացիոնալիստները կամ սևհարյուրակալիները, չեն փորձել, օգտվելով Լ. Վասիլևի ձևակերպումից, Ռուսաստանի ամբողջ բնակչությունը համարել ոուսներ, լինի դա այդ բառի լայն, թե նեղ իմաստով: Այստեղ հայը համարվում էր հայ, վրացին՝ վրացի, թաթարը՝ թաթար և այլն:

Նույնը կարելի է ասել նաև Բրիտանական կայսրության և պատմության մեջ գոյություն ունեցած այլ կայսրությունների մասին:

Լ. Վասիլևի տեսակետը կիրառելի չէ անգամ օսմանյան կայսրության մեջ ընդգրկված մուսուլմանական ժողովուրդների՝ արաբների, պարսիկների և քրդերի դեպքում, թեև իսլամն առանձին ազգություն չի ընդունում, այլ քարոզում է «իսլամական ազգի» գաղափարը: Նույնիսկ այդ դեպքում արաբները, պարսիկները և մուսուլմանական մյուս ժողովուրդները պահպանել են իրենց էքնիկ տարբերությունը կամ ինքնությունը, որի վկայությունն է նրանց ստեղծած բարձր մշակույթը, որը հանդիսանում է համաշխարհային մշակույթի հարստություններից մեկը:

Բարեբախտաբար այս տեսակետը չունի շատ հետևորդներ և անընդունելի է շատ արևելագետ մասնագետների համար: Դրանց թվին է պատկանում Ֆ. Հիթթին: Նա առանձնացնում է Օսմանյան կայսրությունում գոյություն ունեցած օայյանների ինստիտուտի հարցը: «Ռայյա» արաբերենն քառ է, որ նշանակում է և՛ «հուտ» (անասունների), և՛ «արածացնել»: Ֆ. Հիթթին նշում է, որ Օսմանյան կայսրության «ենթակաները օայյաններ էին, հուտեր, որոնց պետք էր հովվապետություն անել, խուզել և կթել»: Այս հասկացությունն առաջին հերթին կիրառվում էր կայսրության ենթակա քրիստոնյաների՝ հայերի, հույների, սլավոնների և այլ

քրիստոնյա հաւատակների կապակցությամբ, այսինքն նրանց նկատմամբ, ովքեր Լ. Վասիլիի կողմից համարվում էին «բուրք» հասկացողության օրգանական մասը: Իսկ դա անհեթեթություն է:

Այս առումով Լ. Վասիլիի տեսակետին տրամագծորեն հակադիր է ճակ Գ. Երեմնի կարծիքը: Նա նշում է, որ «Ռումի սուլթանությունը շատ խայտաբղետ էր եթնիկական տեսակետից. այնտեղ ապրում էին ծագումով տարբեր քուրդական ցեղեր, **էթնիկապես միմյանցից և քյուրքերից հեռու բնիկ ժողովուրդներ (իայեր, վրացիներ, հույներ, քրդեր, արաբներ և այլն)**» (ընդգծումն մերն է — Ն. Գ.):

Դարկ է նկատի ունենալ մի հանգամանք նա, որը հիմք է տալիս պնդելու, որ անգամ իրենք, օսմանյան կառավարողները, վերնում քվարկած քուրդ ժողովուրդներին չեն մտցրել «բուրք» հասկացողության մեջ: Ընդհակառակը, նրանք շատ հստակ տարբերակում են մտցրել նրանց միջև: Դրա վկայությունն է «միլլեթների» համակարգի ստեղծումը Օսմանյան կայսրությունում: Այդ համակարգը խարսխված էր էթնո-կրոնական սկզբունքի վրա: Ըստ այդմ, օսմանյան իշխանությունը ճանաչում էր հունական միլլեթը, հայկական միլլեթը, հրեական միլլեթը, ասորական (սիրիական) միլլեթը և այլն, որոնք մի կողմից էթնիկա-կան-դավանական տարբերակման արտահայտություն էին, այդ տարբերակման արտաքին դրսևորում, իսկ մյուս կողմից՝ որոշակի, թեև խիստ սահմանափակ լիազորություններով օժտված մի համակարգ, որը տնօրինում էր տվյալ միլլեթի ներքին որոշ ազգային գործառույթներ:

Վերջապես անհրաժեշտ ենք համարում կանգ առնել «բուրք» հասկացողության մեկ այլ կիրառման վրա: Թուրքական, այդ թվում և բուրքմենական և օղուզական ցեղերի մոտ վաղնջական ժամանակներից ներցեղային հարաբերությունների մեջ ընդունված է եղել հարաբերությունների պարզություն ցեղապետի և ցեղախմբի անդամների միջև: Տեղապետը անհաղթահարելի պատենշներով պատսպարված չէր ցեղի հասարակ անդամներից. նա հասանելի ու մատչելի էր նրանց: Իհարկե, սա չի նշանակում, թե նրանց միջև գոյություն չի ունեցել անհավասարություն, այդ թվում և գույքային-ունեցվածքային:

Սակայն հարաբերությունները նրանց միջև փոխվեցին, երբ ստեղծվեցին սելջուկյան երկու պետությունները՝ Սելջուկյան Մեծ սուլթանությունը և Ռումի կամ Իկոնիայի սուլթանությունը: Սելջուկյան սուլթանները և նրանց շուրջը համախմբված ցեղային ավագանին աստիճանաբար հեռանում, անջատվում, ապա և կտրվում էին իրենց ցեղակից-

Ներից: Դեռ ավելին, նրանք իրենց քոչվոր ցեղակիցների վրա սկսում են նայել վերևից: Ինչպես նշում է Դ. Երեմենը, «Քենց սելջուկյանների դարաշրջանում էր, որ «թուրք» բառը դարձավ նախատական՝ որպես «ռամիկի», «պլեբեյի» հոմանիշ»:

Այդ հարցին անդրադարձել է նաև թուրք պատմաբան Ի. Քաֆե-սադլուն: «Սուլթանները, — գրում է նա, — կտրվեցին օղուզական զանգվածներից, որոնց ուժերով նվաճվել էր կայսրությունը. նրանք արդեն ոչ թե ցեղերի նախկին առաջնորդներ էին, այլ իսլամի սուլթաններ, որոնք հաճախ անարդարացի էին վարվում թուրքմենների հետ»:

Պատմության հարցերի, այդ թվում և էթնոգենեզի ու էթնիկական խնդիրների ուսումնասիրությանը և լուսարանությանը պետք է մոտենալ պատասխանատվության մեծ զգացումով: Այստեղ շինծու, արհեստական կառույցները կարող են միայն խառնաշփոթ առաջացնել և գործին վնասել:

Գլուխ երկրորդ

**ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՆՎԱՃՈՒՄԸ
(XVI դ.)**

**I. ՄԱՐԶ ԴԱԲԻԻ ԶԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ
ԵՎ ՍԻՐԻԱՅԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ**

**1. Օսմանյան սուլթանության նվաճողական
քաղաքականության արևելյան ուղղությունը**

Օսմանյան սուլթանությունը, XIV–XV դարերում հիմնականում ավարտելով իր նվաճումները արևմտյան ուղղությամբ, վերջ տալով Բյուզանդական կայսրության գոյությանը, հաստատվելով Փոքր Ասիայի կենտրոնական և արևմտյան մասերում և Բալկաններում, ներխուժելով Կենտրոնական եվրոպա, փոխեց իր նվաճողական քաղաքականության ուղղությունը: Արևմուտքում՝ եվրոպայում, թուրքերն այլևս հեռանկարներ չունեին նոր երկրներ գրավելու տեսակետից: Ուստի նրանց ռազմավարության մեջ գերակա ուղղությունը դարձավ արևելյանը, նպատակակետ ունենալով Չալաստանի, Ասորիքի և արաբական երկրների նվաճումը: Օսմանյան պետությունը այստեղ նույնպես հասավ նոր հաջողությունների, որի շնորհիվ մեծապես ընդարձակվեցին նրա սահմանները ի հաշիվ նոր նվաճումների:

Արևելյան նվաճողական քաղաքականության նախաձեռնողը եղավ սուլթան Սելիմ I (1512–1520), որը պատմության մեջ մտել է Յակովլզ՝ Աինդ մականունով: Նրա գահակալության տարիներին օսմանյան պետությունն ավելի հզորացավ և դարձավ տարածաշրջանի ամենաու-

ժող պետությունը: Երա անվան հետ է կապված արաբական երկրների նվաճման և օսմանյան տիրապետության հաստատման սկզբը:

Դեպի արևելք տանող ճանապարհին նրա միակ խոյանը Սեֆյան Պարսկաստանն էր, որի շահ Իսմայիլը մուսուլման ուներ քաղաքական մեծ հավակնություններ: XVI դարի սկզբներին նրա կազմի մեջ, բացի թուն Պարսկաստանից, մտնում էին ման Չայաստանը, Կրաստանը, Ատրպատականը և Միջագետքը: Բախտուն այս երկու հզոր պետությունների միջև անխուսափելի էր: 1514 թ. Չալդրանի մոտ տեղի ունեցավ վճռական ճակատամարտ Սելիմ I և շահ Իսմայիլի զորքերի միջև, որն ավարտվեց պարսկական զորքի պարտությամբ: Թուրքական տիրապետության տակ անցավ Արևմտյան Չայաստանը, Գյուսխային Պարսկաստանը, Միջագետքը: Թուրքական զորքերն ընդհուպ մոտեցան արաբական երկրներին: Այսպե՛ս արաբական երկրների նվաճումը օսմանյան պետության կողմից:

Առաջին հարվածը հասցվեց Սիրիային, որն այդ ժամանակ գտնվում էր եգիպտական մամլուքների տիրապետության տակ:

Մամլուք սուլթան Կանսուհ ալ-Գուրիի համար ստեղծվեց շատ ծանր վիճակ: Եւ, կանխատեսելով թուրքական վտանգը արաբական երկրներին և ձգտելով դիմագրավել օսմանյան ազդեցությանը, զաղտնի դաշինքի մեջ էր մտել Պարսկաստանի շահ Իսմայիլի հետ: Սակայն այս վերջինիս պարտությունը Չալդրանի ճակատամարտում խառնեց նրա խաղաքարտերը և նա հասկացավ, որ հույս չի կարող դնել պարսկական շահի վրա: 1516 թ. զարմանը նա փորձեց հանդես գալ որպես միջնորդ Սելիմ I և շահ Իսմայիլի միջև, այն հույսով, որ դա կարող է կանխել թուրքական զորքերի ներխուժումը Սիրիա: Սակայն նա ուներ մի զաղտնի նպատակ նա: Իր այդ միջնորդության նպատակն էր օգնել պարսիկներին, որոնց նա այդ ժամանակ չէր համարում այնպիսի վտանգավոր հակառակորդ, ինչպես թուրքերին:

Սակայն նրա այդ առաքելությունը ձախողվեց: Սելիմ I իր լրտեսների միջոցով իմացավ մամլուքների այդ զաղտնի մտադրության մասին: Եվ երբ Կանսուհի խոսնակը եկավ սուլթան Սելիմի մոտ բանակցություններ վարելու հույսով, ապա սուլթանը սափրել տվեց նրա մորուքը, որը մեծ վիրավորանք և ստորացում էր համարվում, նստեցրեց կաղ էջի վրա և հետ ուղարկեց նրան իր տիրոջ, այսինքն մամլուք սուլթան Կանսուհի մոտ, իսկ նրան ուղեկցող անձանց զլխատեց:

Օսմանյան սուլթանը պատերազմ հայտարարեց եգիպտոսին:

2. Մարջ Դաբիքի ճակատամարտը և Սիրիայի նվաճումը

Յուրքական և մամլուքյան բանակների միջև զլխավոր ճակատամարտը տեղի ունեցավ 1516 թ. օգոստոսին 24-ին, Չալեբից հյուսիս գտնվող Մարջ Դաբիք բնակավայրի մոտ: Մամլուքյան բանակը բավականին լավ պատրաստված և մարտունակ բանակ էր և հայտնի չէ, քե ճակատամարտն ինչպիսի ելք կունենար, եթե չլիներ Կանսոհի մի քանի զորավարների դավաճանությունը: Ինքը, 75-ամյա Կանսոհը, չնայած իր առաջացած տարիքին, կովում էր քաջաբար և հմտորեն ղեկավարում մարտը: Ճակատամարտի վճռական պահին, մամլուքների բանակի ձախքնի հրամանատար, Չալեբի նահանգապետ Խաիր բեյը դավաճանեց Կանսոհին և անցավ թուրքերի կողմը: Նույն կերպ վարվեց նաև Սիրիայի մյուս կարևոր շրջանի՝ Չամայի կառավարիչ Ջան Բիրդի ալ-Ղազալին: Դրան ավելացրած նաև այն, որ մարտում ընկավ սուլթան Կանսոհը: Նրա զոհվելը և երկու կարևոր զորահրամանատարների դավաճանությունը, պատերազմի ելքը որոշեցին հօգուտ թուրքերի:

Սելիմ I հաղթանակորեն մտավ Չալեբ, որը թուրք ժամանակներում կարևոր դեր է խաղացել Սիրիայի պատմության մեջ, լինելով նրա քաղաքական, տնտեսական և մշակութային ակնառու կենտրոններից մեկը:

Մարջ Դաբիքի ճակատամարտը և արաբների պարտությունը պատմության մեջ մտել է որպես արաբական երկրները թուրքերի կողմից նվաճելու և արաբական աշխարհի վրա օսմանյան տիրապետությունը հաստատելու սկիզբ: Նա խոր հետք է թողել արաբների հիշողության մեջ և դարեր շարունակ նրանք երագել են ռևանշի մասին:

Սելիմ I իր զորքի հետ Չալեբում մնաց մինչև հոկտեմբեր ամիսը: Չորրին որոշ հանգիստ տալուց և համալրելուց հետո, նա Չալեբից դուրս եկավ և շարժվեց Դամասկոսի վրա: Մարջ Դաբիքի մոտ արաբների կրած պարտությունից հետո, Դամասկոսը գրավելն այլևս առանձին հավարություն չէր ներկայացնում: Եվ, իրոք, Սելիմ I, առանց որևէ բարդության գրավեց Օսմայան խալիֆաների մայրաքաղաքը: Դրան հաջորդեց ամբողջ Սիրիայի գրավումը:

Խաիր բեյը նշանակվեց Չալեբի և նրա շրջակա տարածքների կառավարիչ, իսկ եգիպտական սուլթանին դավաճանած, Չամայի կառավարիչ Ջան Բիրդի ալ-Ղազալին 1518 թ. նույնպես ստացավ բավակա-

ճին բարձր պաշտոն, նա նշանակվեց Սիրիայի փոխարքա: Սակայն ալ-Ղազալին դժգոհ էր դրանից և երբ 1520 թ. մահացավ սուլթան Սելիմ I, նա իրեն հռչակեց անկախ և հրաժարվեց ճանաչել սոմանցիների գերիշխանությունը: Ցանկանալով ամրապանդել իր դիրքերը և սոմանցիների հավանական հարձակողական գործողությունների դեպքում ունենալ դաշնակից, ալ-Ղազալին դիմեց դավաճանության գծով իր գործընկեր խաիր բեյին նույն կերպ վարվել, այսինքն հրաժարվել ճանաչել սոմանյան գերիշխանությունը և իրեն հայտարարել անկախ: Սակայն Սելիմ I փոխարեն գահին նստած սուլթան Սուլեյմանը առանց հապաղելու դիմեց վճռական ռազմական և պատմիչ գործողությունների: Եւ զորքերը մտցրեց Ղամասկոս և իրավունք տվեց իր ենիչերիական զորքին ավերել, կողոպտել, թալանել և սպանել: Երա գործողություններն իրենց դաժանությամբ հիշեցնում էին Լանկե Թիմուրի առասպելական և ահարկու պատիժները: Այդ կերպ սուլթանը հնազանդեցրեց Ղամասկոսը, դաս տալով ապստամբության և անհնազանդության սիրաշարներին:

Սակայն Սիրիայի նվաճումը միայն առաջին քայլն էր: Սիրիան դարձավ թուրքերի հենարանը, որտեղից նրանք այնուհետև սկսեցին արաբական մյուս երկրների նվաճումը:

II. ՌԻԴԱԶԻԹԱԹԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ ԵՎ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՆՎԱՃՈՒՄԸ

1. Սելիմ I Սինդի առաջարկությունները Եգիպտոսի սուլթան մամլուք Թուման բեյին

Արաբական երկրները նվաճելու ճանապարհին Սիրիայից հետո հաջորդ քայլ եղավ Եգիպտոսի նվաճումը: Եվ դա բնական էր: Սիրիան, ինչպես նշվեց, գտնվում էր Եգիպտական մամլուքների տիրապետության տակ: Զախցախելով մամլուքներին և իր տիրապետությունը հաստատելով Սիրիայի վրա, սուլթան Սելիմ I չէր կարող կես ճանապարհին կանգ առնել, նա պետք է կատարեր նաև հաջորդ քայլը՝ իր տիրապետությունը հաստատեր Եգիպտոսի վրա, եթե նա մտադիր էր զրավել ամբողջ արաբական աշխարհը: Իսկ քանի որ նա լի էր վճռականությամբ իրազործել այդ ծրագիրը, ուստի և նա կատարեց այդ քայլը նա:

Յուրքական գործերի եզիպտոս ներխուժելու նախօրյակին, այստեղ տեղի էին ունեցել մի շարք փոփոխություններ: Սահագած Կանտոնի փոխարեն 1516 թ. հոկտեմբերի 17-ին Կահիրեում սուլթան էր հռչակվել Թուման բեյը, որը լի էր վճռականությամբ պաշտպանել եզիպտոսը բուրքական ներխուժումից: Քաջաոված չէ, որ նա այլ, ավելի հեռուն գնացող հավակնոտ հույներ էլ էր փայտախոս:

Սուլթան Սելիմ I, նախքան պատերազմական գործողություններ սկսելը, 1516 թ. դեկտեմբերին դեսպաններ ուղարկեց Թուման բեյի մոտ, որոնք նրան փոխանցեցին օսմանյան սուլթանի նամակը: Նամակը պարունակում էր մի շարք պահանջներ, որոնց կատարման դեպքում սուլթանը Թուման բեյին տալիս էր համապատասխան խոստումներ: Սելիմ I պահանջում էր Թուման բեյից, որ ուրբաթօրյա աղոթքի՝ խուտբայի ժամանակ, հիշատակվի իր՝ Սելիմի անունը: Մյուս կարևոր պահանջը կայանում էր նրանում, որ Թուման բեյը համաձայնվի, որպեսզի դրամ հատվի Սելիմի պատկերով: Այդ պահանջները կատարելու դեպքում օսմանյան սուլթանը համաձայնվում էր Թուման բեյին թողնել որպես Եգիպտոսի փոխարքա, այսինքն օսմանյան սուլթանի տեղապահ:

Արաբ պատմիչ Իբն Իյասը «Քիթաբ բարիխ Սըրի» («Գիրք եզիպտոսի պատմության») երկնախորության մեջ, որը հանդիսանում է սուլթան Իրադարծությունների գլխավոր աղբյուրը, վկայում է, որ Թուման բեյին ուղղված իր նամակում սուլթան Սելիմ I դրսևորել է կոպտություն և արհամարհանք: Դրա մասին են խոսում նամակի այն տողերը, որտեղ նա, իրեն ներկայացնելով քսան քազավորների ժառանգ, հակադրում է Թուման բեյին, որին համարում է «ստրուկ, որին գնում և վաճառում են»:

Թուման բեյը սուլթան Սելիմի դեսպանների միջոցով ստացված նրա նամակի երկու պահանջն էլ հրաժարվեց կատարել: Դեռ ավելին, նրա հրամանով օսմանյան սուլթանի դեսպանները սպանվեցին:

Չարք է ծագում, արդյո՞ք օսմանյան սուլթանը սպասում էր կամ հավատացած էր, որ եզիպտոսի կառավարիչը կընդունի և կկատարի իր պահանջները: Կարծում ենք, որ ոչ: Դրական պատասխանի սպասողը այդ աստիճանի չէր ստորացնի նրան, նշելով, թե «Դու ստրուկ ես, որին գնում և վաճառում են»: Այդ մասին է վկայում նաև այն պարագան, որ նրա դեսպանները Կահիրե էին հասել 1516 թ. դեկտեմբերի 16-ին, հենց այն նույն օրը, երբ Սուլթան Սելիմ I իր զորքի գլուխն անցած դուրս է գալիս Դամասկոսից և շարժվում Կահիրեի ուղղությամբ: Այսինքն նա Եգիպտոսի վրա հարձակվում է, չսպասելով պատասխանի, երբ դեռ չէր

ստացվել Թուման բեյի ժխտական պատասխանը նրա առաջարկություններին, և այդ ժամանակահատվածում չէր էլ կարող ստացվել:

Օսմանյան սուլթան Սելիմ I զորքերը Սիրիայից դուրս եկան 1516 թ. դեկտեմբերին, ուղղություն վերցնելով դեպի Կահիրե:

Ճանապարհին երկու կարևոր իրադարձություն տեղի ունեցավ:

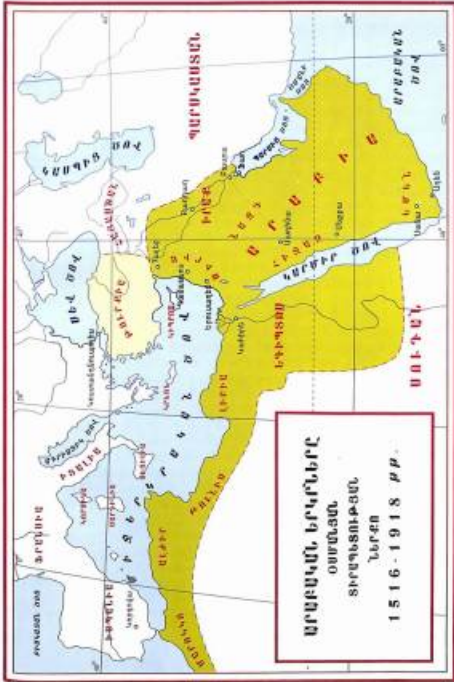
Մտնելով Պաղեստին, Սելիմ I ուխտագնացություն կատարեց Երուսաղեմ, ալլահից հայցելով բարյացակամ վերաբերմունք և օգնություն: Նա դրանով ձգտում էր նաև դրական տպավորություն բողոքել արաբների, նրանց ղեկավարների և ուլեմների վրա:

Մյուս իրադարձությունը եգիպտական և օսմանյան զորքերի միջև առաջին ընդհարումն էր Պաղեստին տարածքում, Դազայի մոտ: Թուման բեյը հույս ուներ կասեցնել օսմանյան զորքերի հետագա առաջխաղացումը Կահիրեի ուղղությամբ: Սակայն դա նրան չհաջողվեց: Եգիպտական առաջապահ ուժերը ղեկտեմբերի 19-ին տեղի ունեցած ճակատամարտում գլխուվին ջախջախվեցին: Բայց դա չի կարելի համարել գլխավոր ճակատամարտը Եգիպտոսի մասնաբաժանների և օսմանյան քանակի միջև:

2. Ողհանիայի ճակատամարտը և Եգիպտոսի գրավումը

Սելիմ I 1517 թ. հունվարին ներխուժեց Եգիպտոս: Յունվարի 23-ին նրա զորքերն արդեն Կահիրեի մատույցներում էին: Մահացու վտանգ կախվեց մասնաբաժանների իշխանության և անձամբ սուլթան Թուման բեյի գլխին: Երկու բանակները՝ օսմանյան և մասնաբաժան, ճակատ ճակատի հանդիպեցին Կահիրեի մերձակայքում գտնվող Ողհանիայի մոտ: Դա եղավ վճռական ճակատամարտը: Մասնաբաժան քանակը կոպտում էր քաջաբար, իսկ Թուման բեյը իր զինվորներին զանազան խոստումներով ոգևորում ու քաջալերում էր:

Ինչ վերաբերում է ժողովրդական զանգվածներին, ապա նրանք անտարբեր էին այդ թուրքի հանդեպ և բնավ էլ չափազորված չէին մասնաբաժանների հաղթանակով: Դա քաջատրվում է մասնաբաժանների դաժան և կեղեքիչ քաղաքականությամբ, որ հարյուրամյակներ շարունակ նրանք վարում էին եգիպտացի գյուղացիների, արհեստավորների, քաղաքային բնակչությամբ նկատմամբ: Ուստի նրանք ակամայից, ինչ-որ մի տեղ, օսմանցիներին, իրենց հակառակորդների հակառակորդներին դիտում

ՊԵՐՍՊՈՍԵՆ

ԱՐՄԵՆԱՆ
 ԵՐԿՐ

ՍՍՍՐՍՍՍ
 ԵՐԿՐ

ՍՍՍՐՍՍՍ
 ԵՐԿՐ

ՍՍՍՐՍՍՍ
 ԵՐԿՐ

ՍՍՍՐՍՍՍ
 ԵՐԿՐ

ՍՍՍՐՍՍՍ
 ԵՐԿՐ

ՍՍՍՐՍՍՍ
 ԵՐԿՐ

ՍՍՍՐՍՍՍ
 ԵՐԿՐ

ՍՍՍՐՍՍՍ
 ԵՐԿՐ

ՍՍՍՐՍՍՍ
 ԵՐԿՐ

ՍՍՍՐՍՍՍ
 ԵՐԿՐ

ՍՍՍՐՍՍՍ
 ԵՐԿՐ

ԵՐԿՐ

ԵՐԿՐ

ԵՐԿՐ

ԵՐԿՐ

ԵՐԿՐ

ԵՐԿՐ

ԵՐԿՐ

ԵՐԿՐ

ԵՐԿՐ

ԵՐԿՐ

ԵՐԿՐ

ԵՐԿՐ

ԵՐԿՐ

ԵՐԿՐ

ԵՐԿՐ

ԵՐԿՐ

ԵՐԿՐ

ԵՐԿՐ

ԵՐԿՐ

ԵՐԿՐ

ԵՐԿՐ

ԵՐԿՐ

ԵՐԿՐ

ԵՐԿՐ

ԵՐԿՐ

ԵՐԿՐ

ԵՐԿՐ

ԵՐԿՐ

ԵՐԿՐ

ԵՐԿՐ

ԵՐԿՐ

ԵՐԿՐ

ԵՐԿՐ

ԵՐԿՐ

ԵՐԿՐ

ԵՐԿՐ

ԵՐԿՐ

ԵՐԿՐ

ԵՐԿՐ

ԵՐԿՐ

ԵՐԿՐ

ԵՐԿՐ

ԵՐԿՐ

ԵՐԿՐ

ԵՐԿՐ

ԵՐԿՐ

ԵՐԿՐ

ԵՐԿՐ

ԵՐԿՐ

ԵՐԿՐ

էին որպես ազատարարների, որոնք իրենց կարող էին ազատել մամուլ-
քյան սարսափազդու լծից:

Պատմության մեջ շատ հաճախ են լինում նման դեպքեր, երբ
ծանր վիճակում գտնվող ժողովուրդը, իրենց ճնշողների հակառակորդ-
ներին ակամայից ընկալում էին որպես ազատարարների, քնն շատ շու-
տով նրանք հիասթափվելու էին, ընկնելով մի նոր, համանման, նախոր-
դից ոչ սակաս ծանր լծի ներքո: Այդ նույն բանը պատահեց օսմանների
հետ, երբ Բալկաններում կամ Փոքր Ասիայի որոշ մասերում որոշ ժողո-
վուրդներ սխալմունք ունեցան նրանց ընկալել որպես ազատարարնե-
րի, անգամ օյուզանդական տիրապետությունը թորափելու հարցում: Եվ
ահա, այժմ, այդ նույն բանը տեղի էր ունենում արաբական որոշ ժողո-
վուրդների հետ:

Այդ վճռական ճակատամարտում մամուլքյան զորքը պարտվեց և
օսմանյան սուլթան Սելիմ I մտավ Կահիրե:

Չաջորդ օրը, հունվարի 24-ին Կահիրեի մղկիթներից մեկում տե-
ղի ունեցած աղոթքի ժամանակ, խուտրայում նշվեց Սելիմ I անունը:

Թուման քեյը քնն պարտություն կեց, սակայն նրան հաջողվեց
փախուստ տալ: Եւ հունվարի 27-ին իր զորքերի մնացորդներով հան-
կարծակի հարձակվեց և ներխուժեց Կահիրե, որն անցավ նրա տիրա-
պետության տակ: Երեք օր շարունակ դաժան փողոցային մարտեր էին
գնում Կահիրեում: Թուման քեյի հաջողության մասին է խոսում այն
փաստը, որ հունվարի 30-ին, Կահիրե ներխուժման երրորդ օրը, ուրա-
թոյա խուտրայի ժամանակ հիշվեց արդեն ոչ քն սուլթան Սելիմի, այլ
Թուման քեյի անունը: Դա եղավ նրա վերջին հաջողությունը: Այդ նույն
օրվա վերջում օսմանյան զորքերը պարտության մատնեցին Թուման
քեյի զորքերին և վերջնականապես տիրեցին Կահիրեին:

Թուման քեյին այս անգամ եւ հաջողվեց փախչել: Եւ կարողա-
ցավ եգիպտոսի նահանգներից նոր զորք հավաքել և կրկին հարձակվեց
օսմանցիների վրա և կրկին պարտվեց: Եւ ընկավ արաբ բեդվիհների
ձեռքը, որոնք նրան առանց հապաղելու հանձնեցին թուրքական սուլ-
թանին: Վերջինիս որոշումը եղավ արագ և դաժան: Թուման քեյը, որն
այդքան գլխացավանք էր պատճառել Սելիմ I, կախաղան հանվեց:

Սելիմ I Չալեթի կառավարիչ Խաիր քեյին 1517 թ. օգոստոսին
նշանակեց եգիպտոսի կառավարիչ: Եւ այն Խաիր քեյն էր, որ Մարջ
Ղարիկի ճակատամարտի ժամանակ դավաճանեց իր տիրոջը, մամուլ-
քյան սուլթան Կանսուհին և անցավ օսմանցիների կողմը: Թուրքական

սուլթանը հավանաբար չէր մոռացել նրա այդ ծառայությունը և նրան վստահելով, արժանացրեց այդպիսի բարձր պաշտոնի:

Եզիպտոսն ընկավ օսմանյան տիրապետության տակ:

Այսպիսով, մեկ տարուց էլ պակաս ժամանակամիջոցում, 1516 թ. օգոստոսից մինչև 1517 թ. հունվարն ընկած ժամանակաշրջանում, սուլթան Սելիմ I նվաճեց արաբական երկու անենակարևոր երկրները՝ Սիրիան և Եզիպտոսը:

Սուլթան Սելիմի հաղթանակները շահ Իսմայիլի և մամլուքների դեմ, Սիրիայի և Եզիպտոսի համեմատաբար հեշտ նվաճումը, ոմանք քաջատրում են այն հանգամանքով, որ նրա բանակում կար և օգտագործվում էր հրետանի, որը նա ձեռք էր բերել եվրոպացիներից կամ ինչպես այն ժամանակ տարածված էր, ֆրանկներից: Դրանից քաջարժակապես զուրկ էին մամլուքները: Թե որքանով է այդ փաստարկը ճիշտ կամ սխալ, տվյալ պարագայում նշանակություն չունի: Խոսքն այստեղ արաբների, տվյալ դեպքում եզիպտացիների, ինչպես նաև արևելյան այլ ժողովուրդների մենտալիտետի մասին է: Նրանք, այդ բվում և Եզիպտոսի արաբները հրետանին համարելով մի գործիք, որը «միանգամից դուրս է նետում մի մեծ բուռ արժիճ», հրաժարվում են պատերազմել այն մարդկանց հետ, ովքեր «կռվում են կրակով»: Նրանց իդեալը, տղամարդուն արժանավայել զենքը, որը չի նսեմացնում նրանց տղամարդկային արժանապատվությունը, ոչ թե ֆրանկների հնարած «հուր արծակող» գործիքը, այսինքն հրետանին էր, այլ թուրը և միզակը, որից օգտվել է Մուհամմադ մարգարեն: Որոշ կրոնամուլներ անգամ այնքան հեռուն են գնում, որ այդ հարցին տալով կրոնական իմաստ, հայտարարում են, որ «Մենք չենք հրաժարվի սուլմայից և չենք ընդունի քրիստոնյաների սուլման»:

Իհարկե, այս հանգամանքը չպետք է քաջարժակացնել, մանավանդ եթե նկատի ունենանք, որ հենց այդ նույն ժամանակ կամ որոշ ժամանակ անց, իրենք արաբները և այլ մուսուլմանական ժողովուրդները նույնպես սկսում են իրենց բանակները զինել զենքի այդ նոր տեսակով, որը սկզբնական շրջանում սարսափազդու զենք էր ընկալվում:

Սիրիայի և Եզիպտոսի նվաճումը և նրանց անցնելը օսմանյան տիրապետության տակ, ունեցավ քաղաքական մեծ հետևանքներ և կարևոր նշանակություն արաբական մյուս երկրները նվաճելու գործում:

III. ԱՐԱՐԱՅԻ Հ ՊԱՏԱԿՎԵԼԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՍՈՒԼԹԱՆԻՆ

1. Արաբիայի կարևորությունը Մեչիմ I համար

Արաբիայի և Եգիպտոսի նվաճումը օսմանցիների կողմից, կարելի է ասել ցնցող տպավորություն գործեց արաբական երկրների վրա: Այդ հանգամանքը դյուրացրեց թուրքերի համար արաբական մյուս երկրների նվաճումը, ըստ որում, պակաս կորուստներով:

Սուլթան Մեչիմ I համար կարևոր նշանակություն ուներ Արաբիան, մասնավորապես Ֆիցազը, որտեղ գտնվում են իսլամական աշխարհի երկու սրբակենտրոնները, Մեքքան և Մադինան: Եթե լավ էր հասկանում, որ այդ երկու քաղաքների դիրքորոշումից շատ բան էր կախված իր դիրքերն արաբական և ընդհանրապես մուսուլմանական աշխարհում ամրապնդելու տեսակետից: Ֆիցազի կառավարիչները, որոնք կոչվում էին շերիֆներ և որոնք համարվում էին Սուհամմաղ մարզարեի սերունդներից, և որոնք ենթակա էին Մեքքան և Մադինան, շատ ազդեցիկ մարդիկ էին, որոնք մեծ հեղինակություն էին վայելում ամբողջ մուսուլմանական աշխարհում:

Մեքքայում և Մադինայում ուշադիր հետևում էին թուրք-եգիպտական հակամարտությանը: Այնտեղ Եգիպտոսի և Օսմանյան պետության միջև պատերազմի ելքը, Եգիպտական սուլթանի և մամլուքների պարտությունն ընդհանուր առմամբ դրականորեն ընդունվեց: Դա բացատրվում է այն լարված հարաբերություններով, որ գոյություն ունեին մամլուք սուլթանների, որոնք վերահսկողության տակ էր գտնվում Արաբիայի այդ մասը, և Ֆիցազի շերիֆների, Մեքքայի ու Մադինայի հոգևոր առաջնորդների միջև: Մամլուք սուլթանները, որոնք արագորեն մեկը մյուսին տապալում, իրենց մրցակիցներին սպանում և դավադրությունների կամ արյունալի հեղաշրջումների ուղիով էին իշխանության գլուխ գալիս, այնքան էլ Մեքքայի և Մադինայի աջակցության կարիքը չէին զգում: Քիչ չէին դեպքերը, երբ մամլուք սուլթանները բռնություններ էին կիրառում Ֆիցազի շերիֆների նկատմամբ, ձերբակալում, բանտ նետում և այլն:

Մեչիմ I տարած հաղթանակից հետո Ֆիցազի շերիֆը և Մեքքայի ու Մադինայի ավագանին իր հնազանդությունը հայտնեց օսմանյան

սուլթանին, նրան ընդունելով որպես իրենց հովանավոր: Դա պետք է բացատրել երեք հանգամանքով:

Առաջին, թուրքական հարթանակի և մամուլուքների իշխանության տապալման հետևանքով, Գիջազը, Մեքքան և Մադինան ազատվում էին իրենց համար առելի մամուլուքյան տիրապետությունից:

Երկրորդ, Մեքքայում և Մադինայում, ինչպես նաև Արաբիայի այլ մասերում համբերության բաժակը լցվել և խոր դժգոհություն էր կուտակվել Ջիդդայի կառավարիչ Գուսեյնի կամայականությունները և դաժանություններից, որոնք անգամ մամուլուքյան չափանիշներով համարվում էին արտառոց:

Եվ, վերջապես, երրորդ, Մեքքային և Մադինային ավելի ձեռնտու էր և նրանց շոյում էր այն հանգամանքը, որ իրենք դառնում են մեծ և հզոր մուսուլմանական պետության մասը, որը, ինչպես նրանք էին ենթադրում, ավելի կազմակերպված և կարգապահ երկիր էր, քան բն խրոնիկական քառասյին վիճակում գտնվող մամուլուքյան սուլթանությունը:

Սելիմ I նկատմամբ Գիջազի բարենպաստ դիրքորոշման մեջ իր ոչ երկրորդական դերը խաղաց օսմանյան սուլթանի հարգալից վերաբերմունքը սրբակենտրոնների ավագանու նկատմամբ: Սելիմ I իրեն հայտարարեց Մեքքայի և Մադինայի հովանավոր: Դեռ ավելին, նա իրեն հայտարարեց նաև Մեքքա ուխտագնացների հովանավոր և կոչ արեց մուսուլմաններին ուխտագնացության մեկնել Գիջազի սրբակենտրոնները: Այդ ամենը հույժ էր գալիս հիջազյան ավագանուն, որն անբապնդում էր նրանց հեղինակությունը և բարելավում նրանց նյութական հնարավորությունները: Սելիմ I սիրաշահելու համար նրանց բանկարժեք նվերներ էր տալիս: Գայտնի է, որ, երբ թուփան քեյը պարտություն կրեց և Կահիրեն անցավ թուրքական սուլթանի իշխանության տակ, Մեքքայից Կահիրե եկավ երևելի հոգևոր ղեկավարներից մեկը՝ Մալահ ադ-Դինը: Սելիմ I նրան ընդունեց, մեծ պատիվների արժանացրեց, շատ առատաձեռն նվերներ հանձնեց և պատվով հետ ուղարկեց Մեքքա: Եւ շատ լավ գիտեր, որ այդ ամենը դրական տպավորություն է գործելու Մեքքայում: Դա եզակի դեպք էր: Կահիրում գտնվելու օրերին թուրքական սուլթանը նման պատիվների էր արժանացնում նաև այլ երևելի մեքքացիների և մադինացիների:

2. Օսմանյան տիրապետության հաստատումը Արաբիայի վրա

Ի պատասխան Սելիմի I այսպիսի բարյացակամ դիրքորոշման, հիջրազյան ավազանին չհապաղեց համարժեք քայլերի դիմելու: Բացի այն, որ նրանք ճանաչեցին թուրքական սուլթանին որպես պետության ղեկավար, նրանց որոշումով Սելիմի անունը մտցվեց խոտորայի մեջ և հիշատակվում էր կիրակնօրյա համընդհանուր մուսուլմանական աղոթքի ժամանակ: Նրանց որոշումով նաև դրան հատվեց Սելիմի պատկերով: Այսինքն նրան արժանացրին այնպիսի պատվի, որը մուսուլմանական ավանդության համաձայն սովորաբար տրվում էր մուսուլմանական օրինական վեհապետերին:

Միաժամանակ որոշվեց պաշտոնական պատվիրակություն ուղարկել Կահիրե, որի նպատակն էր պաշտոնապես հավաստել Հիջրազի հպատակությունը Սելիմ I: Պատվիրակության կամ դեսպանության ղեկավար նշանակվեց Հիջրազի շերիֆ Բարակատի 12-ամյա որդին՝ Ջամալ աղ-Ղին Աբու Նումեյ Մուհամմադը: Եւ Կահիրե ժամանեց 1516 թ. մայիսի վերջերին և արժանացավ լավ ընդունելության սուլթանի կողմից: Այդ այցելության կարևոր արդյունքներից մեկը եղավ այն, որ երիտասարդ շերիֆը հավատարմության երդում տվեց թուրքական սուլթանին: Ստանալով բանկարժեք նվերներ նրանից, Ջամալ աղ-Ղին Մուհամմադը վերադարձավ Մեքքա: Բայց նա իր հետ Կահիրեից տարավ երևի թե ամենաբանկարժեք նվերը իր հոր համար: Սելիմ I հրամանով, Բարակատը պահպանելով հնից եկող Հիջրազի կամ Մեքքայի շերիֆի պաշտոնը և տիտղոսը, միաժամանակ ստացավ Մեքքայի կառավարման այնպիսի իրավունքներ, որոնց սովորաբար տրվում էին փաշաներին: Ահա Ջամալ աղ-Ղինն իր հետ տանում էր թուրքական սուլթանի այդ հրամանը:

Վերջապես, 1517 թ. ղեկտեմբերին, երբ սկսվեց մուսուլմանների զանգվածային ուխտագնացությունը Մեքքա, ապա, ի նշան հարգանքի Սելիմ I նկատմամբ, շերիֆ Բարակատը իր որդու հետ միասին դիմավորեցին այդ ուխտավորների քարավաններին: Նրանց իրենց հետ բերել էին բանկարժեք նվերներ թուրքական սուլթանի կողմից: Վերջինս ուղարկել էր նաև ծածկոց Կաաբայի համար, որի վրա գրված էր «Սելիմ»: Նրանք բոլորը միասին, Հիջրազի շերիֆը և ամբողջ ավազանին ուխտավորների հետ միասին առաջին անգամ աղոթեցին սուլթան Սելիմ I համար:

Դրանով կարելի էր ավարտված համարել Դիջագի, Արաբիայի ամենակարևոր և կենսունակ մասի, հնազանդութունը սուլթան Սելիմին և օսմանյան զերիշխանության ճանաչումը:

Այսպիսով, Արաբիան, ի տարբերություն Սիրիայի և Եգիպտոսի, որոնք նվաճվեցին թուրքերի կողմից ռազմական գործողությունների հետևանքով, Մարջ Դաբիջում և Կահիրեի մոտ տարած հաղթանակների արդյունքում, անցավ օսմանյան տիրապետության տակ, առանց պատերազմական գործողությունների, խաղաղ ճանապարհով, հանգամանքների բերումով կամովին հնազանդվելով թուրքական սուլթանին:

XVI դարի 30-ական թվականներին թուրքերը հայտնվեցին նաև Եմենում: Բայց նրանց տիրապետությունն այստեղ նորք կայուն չի եղել և շատ հաճախ ձևական քնույթ է կրել: Անհնազանդ եմենցիները կարողանում էին շատ հարցներում պահպանել իրենց անկախ դիրքորոշումը և իրենց հարցերը լուծել ըստ իրենց հայեցողության:

Իսկ ինչ վերաբերում է կենտրոնական Արաբիային, ապա այստեղ թուրքերը չկարողացան հաստատվել: Քոչվոր արաբ բեդվինները իրենց զլխին բացի իրենց ավանդական ղեկավարներից՝ գեղապետերից և շեյխերից, ուրիշ ոչ մի իշխանություն չէին ճանաչում և շարունակում էին ազատ տեղափոխվել իրենց տրամադրության տակ գտնվող տարածքներով, արտավայրերով ու յայլաներով:

IV. ԼԻԲԱՆԱՆԻ ԱՆՑՈՒՄՆ ՕՍՄԱՆՑԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՐՈ

Օսմանցիներն իրենց տիրապետությունը հաստատեցին նաև Լիբանանի վրա: Լիբանանը օսմանյան հպատակությունն ընդունելու նախօրյակին կառավարում էր Մաանի ազդեցիկ ֆեոդալական ընտանիքը և օգտվում էր յուրատեսակ ինքնավարությունից:

Երբ սուլթան Սելիմ I 1516 թ. ներխուժեց Սիրիա, դա խիստ անհանգստացրեց Լիբանանի էմիր Ֆախր աղ-Դին ալ-Մաանին: Լիբանանը դարեր շարունակ սնրտորեն կապված է եղել Սիրիայի հետ և այնտեղ տեղի ունեցող ամեն մի խռչող իրադարձություն անմիջապես անդրադարձել է Լիբանանի վրա: Մարջ Դաբիջի ճակատամարտի ժամանակ խելացի և հեռատես Ֆախր աղ-Դինը I որոշեց չմիջամտել պատերազմական գործողություններին և որևէ մեկի կողմը չանցնել: Նա իր ժո-

դուրդին կոչ արեց համբերատար սպասել պատերազմի ելքին և թեքվել հաղթողի կողմը: Լիբանանյան ավազանին ընդունեց լմիրի այս դիրքորոշումը, որը Լիբանանին ապահովեց խաղաղություն և կանխեց քուրքական գործերի ներխուժումը Լիբանան և ռազմական գործողությունների ծավալումը նրա տարածքում:

Սելիմ I, ինչպես նշվել է, շահեց Մարջ Դաբիքի ճակատամարտը և գրավեց ամբողջ Սիրիան: Դա կանխորոշեց Ֆախր աղ-Դինի դիրքորոշումը օսմանյան նվաճողների հանդեպ:

Դավատարիմ իր հռչակած սկզբունքին, Ֆախր աղ-Դինը I վիրանանյան ամբողջ ալաատական ավազանու հետ մեկնեց Սիրիա և ներկայացավ սուլթան Սելիմ I, սպասելով նրա դատաստանին: Նա ծնկի եկավ սուլթանի առջև, համբուրեց նրա ոտքերի տակի գետիկը և իր հպատակությունը հայտնեց նրան: Ծնկաչոք նա այնպիսի ճարտասանությամբ փառաբանեց քուրջական սուլթանին, նրա տոհմը, խելքը, զինական հաջողությունները, փայլուն գործողությունները և մեծահոգությունը, որ ուղղակի հմայեց Սելիմին: Ֆախր աղ-Դինը խոստացավ հնազանդ լինել և երդվեց հավատարմորեն ծառայել նրան: Նա մեծ տպավորություն թողեց սուլթան Սելիմի և նրա մերձավոր զինակիցների վրա:

Սուլթանը, իրոք, մեծահոգի գտնվեց: Նա ճանաչեց Ֆախր աղ-Դինի I իրավունքները և վերահաստատեց նրան որպես Լիբանանի լմիր: Նա ճանաչեց նաև Լիբանանի մյուս շեյխերի և համայնքապետերի իրավունքները իրենց տիրույթների շրջանակներում: Դրանով նա փաստորեն հաստատեց այն սահմանափակ ինքնավար իրավունքները, որոնցից նրանք օգտվում էին մինչ այդ:

Լիբանանի վրա դրվեց շատ թեթև հարկ: Լիբանանյան ավատատերերն իրենց տիրույթներում գործում էին անկախ: Նրանք անգամ ազատվեցին սուլթանին զինվորական ծառայություն մատուցելուց:

Լիբանանին տալով այդպիսի արտոնություններ, սուլթան Սելիմը ձգտում էր դրանով ապահովել վիրանանյան վերնախավի հավատարմությունը և խուսափել ռազմական ընդհարումներից այդ լեռնային երկրում, որի քնակչությունն աչքի էր ընկնում իր մարտունակությամբ:

Այդ շրջանում օսմանյան տիրապետությունը հաստատվեց նաև Գորդանանի և Պաղեստինի վրա:

Վ. ԹՈՒՐԻ-ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ԻՐԱՆԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ (1534–1538 թթ.)

1. Իրաքը կովախնձոր Օսմանյան կայսրության և շահական Պարսկաստանի միջև

Սուլթան Սելիմ Սեղը, որին հաջողվեց նվաճել Մերձավոր Արևելքի արաբական երկրների մեծ մասը, մահացավ 1520 թ., մի այնպիսի կարևոր արաբական երկրի նվաճումը, ինչպիսին Իրաքն էր, քողնելով իրեն հաջորդած իր որդուն՝ Սուլեյմանին, որը օսմանյան պատմության մեջ մտել է որպես Սուլեյման Գոյալապ և Սուլեյման Կանունի՝ Օրենսդիր անուններով (1520–1566 թթ.):

Իրաքը միջին դարերում միշտ իրապուրել է օտար նվաճողներին, որոնք ձգտել են իրենց ենթարկել այն և հաստատվել այնտեղ: Դրանում իր վճռական դերն է խաղացել նաև այն հանգամանքը, որ Բաղդադը Արբասյան խալիֆայության շքեղ մայրաքաղաքն էր, կարևոր քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կենտրոնը, մուսուլմանական աշխարհի քաղաքական և հոգևոր առաջնորդների՝ խալիֆաների նստավայրը: Իրացի և Բաղդադի գրավումը ոչ միայն պատվաբեր էր, այլ և երազանք յուրաքանչյուր նվաճողի համար, որը քարձրացնում էր նրա հեղինակությունը մուսուլմանական աշխարհում: Եվ դա մեկ անգամ չէ, որ հաջողվել է նրանց, մանավանդ երբ սկսեց թուլանալ և անկում ապրել Արբասյան խալիֆայությունը: X–XV դարերում նա հայտնվել է Բուխնների, Սելջուկների, մոնղոլների և այլ օտար նվաճողների տիրապետության ներքո:

XVI դարի սկզբներին դրանց ավելացավ նաև Պարսկաստանը: Մինչ այդ Իրաքն անցել էր թուրքմենական Ակ–Կոյունլու պետության, իսկ ապա նաև Կարա–Կոյունլուների տիրապետության ներքո: 1508 թ. պարսկական շահ Իսմայիլին հաջողվեց պարտության մատնել Կարա–Կոյունլուներին և զրավել Կենտրոնական Իրաքը Բաղդադով հանդերձ, և Զարավային Իրաքը:

Պարսկաստանի այս հաջողությունը խիստ անհանգստացրեց սուլթան Սուլեյմանին: Այստեղ, բացի տարածքային նոր նվաճումների հարցից, ավելացավ նաև սուլեյման–շահ հակամարտության խնդիրը: Պարսկաստանում տիրապետող էր շիիզմը, իսկ թուրքիայում՝ սուլեյմանյան: Բաղդադի բնակչության մեծամասնությունը նույնպես սուլեյմանյան

էին: Սուլթան Սուլեյմանը, որը, ինչպես և իր հայրը, հավակնություն ունեւր հանդես գալ որպէս «խալիֆա» և ուղղափառ մուսուլմանների, այսինքն տուննիների պաշտպան, չէր կարող հաշտ նայել, թէ ինչպէս են շիաները իշխում Բաղդադի տուննիների վրա և ներում նրանց:

Մյուս կողմից, Իրաքում, Բաղդադից հարավ, Լաջաֆում և Քերքելայում գտնվում էին շիիզմի կրոնական կենտրոնները: Ուստի Պարսկաստանն էլ իր հերթին շահագրգռված էր, որպեսզի դրանց գտնվեն իր տիրապետության տակ:

Ինչպէս տեսնում ենք, չուրջ հակասություններ գոյություն ունեին երկու պետությունների միջև:

2. Թուրք-պարսկական պատերազմը և Իրաքի գրավումը Օսմանյան պետության կողմից

Սուլթան Սուլեյման I որոշեց պատերազմական գործողություններ սկսել Պարսկաստանի դեմ Իրաքը նվաճելու համար: Այդ որոշումն ընդունելիս, նա հաշվի առավ, որ պայմանները, մասնավոր Պարսկաստանի խառնակ ներքաղաքական դրությունը, նպաստավոր է իր համար: Դրանք կապված էին 1524 թ. Պարսկաստանի ազդեցիկ շահ Իսմայիլի մահվան հետ: Նրան գահի վրա փոխարինեց նրա տասնամյա որդին, շահ Թահմասպը: Օգտվելով շահի անչափահաս և անփորձ լինելուց, գլուխ քարծրացրին իրանական ցեղապետերը և սկսվեց միջցեղային պայքար, որը հանգեցրեց պետության թուլացմանը, խառնաշփոթ վիճակի ստեղծմանը, տնտեսության քայքայմանը և քանակի կազմալուծմանը: Դրան ավելացրած նաև կենտրոնախույս ուժերի ակտիվացումը, հատկապէս Պարսկաստանի ծայրամասերում: Այսպէս, օրինակ, Ատրպատականի փոխարքան տեղյակ պահեց թուրքական սուլթանին, որ ինքը պատրաստ է անցնել նրա կողմը: Դս եզակի դեպք չէր: Բաղդադի նահանգապետն ավելի հեռու գնաց: Նա իրեն հաճնված քաղաքի քանակներն ուղարկեց Ստամբուլ, անձամբ սուլթանին:

Սուլթան Սուլեյմանը որոշեց օգտվել իր համար այդ բարենպաստ իրադրությունից և իր մեծաքանակ քանակի զուխն անցած, 1534 թ. գարնանը մտավ Պարսկաստան: Նա շատ հետաքրքիր տակտիկա ընտրեց: Նա որոշեց ոչ թէ գնալ ուղիղ Բաղդադի վրա, այլ ներխուժել Ատրպատական և զրավել նրա կենտրոնը՝ Թավրիզը: Սուլթան Սուլեյմանի հաշվարկը կայանում էր նրանում, որ Թավրիզի գրավումը կարող է մեծ

տպավորություն գործել պարսիկների վրա և արագացնել Բաղդադի անկումը: Նա չէր բացառում, որ դրանից հետո հնարավոր է Բաղդադի հանձնումն իրեն առանց մարտի: Եվ նրա սպասելիքները միանգամայն արդարացան:

Բաղդադի պարեոնը, պարսկական հայտնի զորահրամանատր Մուհամմադ Բեկը, երբ ինացավ թավրիզի գրավման մասին, անմիջապես հրամայեց պարսկական զորքերը դուրս քննել Բաղդադից: Նա հրաժարվեց որևէ դիմադրություն ցույց տալ և մարտի բռնվել թուրքական բանակի հետ: Սուլթանն առանց մարտի գրավեց Աբրասյանների երբեմնի մայրաքաղաքը, որտեղ նա մնաց մոտ կես տարի՝ զբաղված լինելով Բաղդադի բարեկարգմամբ, կարգուկանոնի հաստատմամբ, վերականգնեց Բաղդադի այն մզկիթը, որտեղ բաղված էր Աբու Չանիֆին, մուսուլմանական չորս մագիստրներից մեկի հիմնադիրը, որին հետևում են մինչև օրս օսմանյան թուրքերը:

Օսմանյան տիրապետության տակ անցան նաև Մոսուլը, Նաջաֆը և Քերքելան: Ըուտով հերթը հասավ նաև Բասրային, որը կատարվեց շատ հետաքրքիր ձևով: Բասրայի կառավարիչն էր արաբական ազդեցիկ ցեղերից մեկի ցեղապետ շեյխ Ռաշիդը: Նա Մտամբուլ ուղարկեց իր որդուն, որը հոր անունից անձամբ սուլթան Սուլեյմանին հանձնեց Բասրայի բանակիները: Դա նշան էր այն բանի, որ Բասրան ընդունում է օսմանյան զերիշահությունը: Սուլթանը, իհարկե, մեծ գոհունակությամբ ընդունեց այդ նվերը:

Այսպիսով, 1534–1538 թթ. ավարտվեց Իրաքի նվաճումը:

Դրան հաջորդեց Ադենի (1547 թ.), Մասկադի (1551 թ.), ապա և ամբողջ Եմենի նվաճումը, որն իրականացվեց 1568 թ.:

Դրանով փաստորեն ավարտվեց 1516 թ. սկսված Աերծավոր Արևելքի արաբական համարյա քոլոր երկրների գրավումը և նրանց ենթարկումը օսմանյան սուլթանական տիրապետությանը:

VI. ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԱՐԵՎՄՈՒՏՐԻ՝ ՄԱՂՐԻԲԻ, ՆՎԱՃՈՒՄԸ

1. Ալժիրի, Թունիսի և Տրիպոլիի նվաճումը

XVI դարի առաջին կեսին օսմանյան տիրապետության տակ հայտնվեցին նաև Դյուսիսային Աֆրիկայի կամ Մաղրիբի արաբական երկր-

ները: Դա կազմում էր սուլթանների նվաճողական քաղաքականության նախնական մասերից մեկը, հաշվի առնելով այդ երկրների աշխարհագրական դիրքը, բնական հարստությունները և այլն:

Առաջին աղայական երկիրը, որ Գյուլստային Աֆրիկայում անցավ օսմանյան տիրապետության տակ Ալժիրն էր, որը, ինչպես և ընդհանրապես Մադրիդի նվաճումն, իրագործվեց սուլթան Սուլեյման I գահակալության շրջանում:

Ալժիրի և ամբողջությամբ Մադրիդի գրավմանը մեծապես նպաստեց եգիպտոսի նվաճումը: 1518 թ., հունական ծագումով երկու ժովահեններ, խայր աղ-Դին Բարբարոսան և նրա նղբայրը, եգիպտոսից դուրս գալով մի մեծ զինախմբի գլուխ անցած ներխուժեցին Ալժիր, որը գտնվում էր իսպանական հսկողության ներքո, և այն հայտարարեցին որպես քուրբական սուլթանին ենթակա տարածք: Այդ ծառայության համար, որը դրեց Մադրիդի նվաճման սկիզբը, օսմանյան Բարձր Դուռը, այսինքն՝ պալատը կամ կառավարությունը, խայր աղ-Դինին նշանակեց Ալժիրի կառավարիչ և նրան շնորհեց բեյլերբեյի՝ բեյերի բեյ, բարձր տիտղոսը: Նրա տրամադրության տակ էր գտնվում ենիչերիների մի հզոր զորախումբ: Իր հզորությունն ամրապնդելու համար բեյլերբեյը շատ կարճ ժամանակամիջոցում ստեղծեց նավատորմ: Նրանում ռազմական ծառայության համար հիմնականում հավաքագրում էին քրիստոնյաների, մասնավորապես իտալացիների և հույների: Գեներալ դա դարձավ օսմանյան նվաճողական քաղաքականության իրագործման հիմնական գործիքը Միջերկրածովյան ավազանում: Այս նավատորմը ահ ու սարսափ էր տարածում այդ տարածաշրջանում, ընդհուպ մինչև Իսպանիայի ափերը:

Ալժիրը սպառնալից դարձավ իր հարևան երկրների, առաջին հերթին հարևան Թունիսի համար: Այն նվաճելու համար որպես պատրվակ օգտագործվեցին Թունիսում ծագած խառնակությունները, կապված այն հարցի հետ, թե ով պետք է լինի գահի ժառանգորդը: Օգտագործելով այդ վեճը որպես պատրվակ, խայր աղ-Դինը 1534 թ. ներխուժեց Թունիս և գրավեց այն: Մակայն երկար ժամանակ պահանջվեց, մինչև որ նա վերածվեց օսմանյան նահանգներից մեկի: Դրանում մեծ դերակատարում ունեցավ Սիման փաշան, որը Բարձր Դուռն կողմից ստացավ բեյի տիտղոս: Նա մեկ այլ կարևոր ծառայություն էլ մատուցեց Օսմանյան կայսրությանը: 1551 թ. Սիման փաշան և՛ երկու բուրջ գեներալներ սկսեցին Տրիպոլիի գրավումը, որը գտնվում էր Մալթայի Սեն Ջոն օրդե-

նի հսկողության տակ: Սինան փաշան կարողացավ Տրիպոլիից արտաքսել այդ օրդենի ասպետներին և Տրիպոլին ևս միացնել օսմանյան տիրույթներին:

Այսպիսով, մոտ 35 տարվա ընթացքում, արարական Մաղդիբը ևս, բացի Մարոկկոյից, հայտնվեց օսմանյան տիրապետության ներքո:

2. Օսմանյան քելության կայսրության վերածվելու գործընթացի ավարտը

Ասիական և աֆրիկյան մայրցամաքներում զտնվող արարական երկրների նվաճումով ավարտվեց օսմանյան պետության վերածումը կայսրության, որը սկսվել էր Մեհմեդ Ֆաթիհի սուլթանի ծավալապաշտական քաղաքականությամբ: Նա տարածվում էր երեք մայրցամաքներում՝ Եվրոպայում, Ասիայում և Աֆրիկայում:

Նրա կազմի մեջ բացի Անատոլիայից, որը կայսրության միջուկն էր, Եվրոպայում մտնում էին՝ Ալբանիան, Բոսնիան և Գերցեգովինան, Բուլղարիան, Դալմացիան, Քրակիան, Գուևգարիան, Գունաստանը, Մակեդոնիան, Սոլովան, Պոդոլիան, Տրանսիլվանիան, Կալաբիան, Սև ծովի հյուսիսային ափը մինչև Կուբան և նրա արևելյան ափի մի մասը, Ազովը և Դրինը, Ասիայում՝ Հայաստանի մի մասը, Հարավային Կրաստանը, Քրդստանը, Արաբիան, Եմենը, Լիբանանը, Իրաքը և ամբողջ Սիբազեստը, Հորդանանը, Սիրիան, Պաղեստինը, Աֆրիկայում՝ Ալժիրը, Եգիպտոսը, Յունիսը, Տրիպոլիտանիան և Կիրենաիկան: Կայսրության մաս էին կազմում նաև Կիպրոս և Կրետե կղզիները:

Այսպիսով, Անատոլիայի հյուսիս-արևմտյան մասում ծնալիորված օղուզյան Օսմանը՝ օսմանյան քելիցը պատմական շատ կարճ ժամանակաշրջանում, XV-XVI դարերում, վերածվեց մի ընդարձակ և հզոր կայսրության, որը առ ու սարսափ էր տարածում իր հնու ու մոտիկ հարևան պետությունների վրա:

XV-XVI դարերը համարվում են այդ պետության հզորության գագաթնակետը:

Դրանից հետո, մի շարք ներքին և արտաքին գործոնների ազդեցության ներքո, սկսվեց նրա անկասելի վայրէջքը:

VII. ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՍՈՒԼԹԱՆՆԵՐԻ ԿԵՂԾ ԽԱԼԻՖԱՆԵՐ ԼԻՆԵԼՈՒ ՀԱՐՑԸ Դ՛ ՕՍՍՈՆԻ ՏԵՍԱԴՐՈՒՅԹԸ

1. Իսլամագետների և պատմաբանների տեսակետները Օսմանյան սուլթանների անօրինական խալիֆաներ լինելու հարցի վերաբերյալ

Օսմանյան կայսրությունը XV–XVI դարերում դարձավ մուսուլմանական ամենաուժեղ պետությունն աշխարհում: Նրա տիրապետության տակ հայտնվեցին մուսուլմանական քաղաքիվ երկրներ, այդ թվում և իսլամի օրրանը հանդիսացող արաբական երկրները: Օսմանյան սուլթանները դարձան մուսուլմանական երկրների և ժողովուրդների աշխարհիկ վեհապետերը:

Սակայն բաց էր մնում նրանց հոգևոր–կրոնական ղեկավարի կարգավիճակը: Արդյո՞ք թուրքական սուլթանները, որոնց տիրապետության տակ անցան մուսուլմանական կարևոր կենտրոնները, ինքնաբերաբար դարձան աշխարհի բոլոր մուսուլմանների հոգևոր առաջնորդը, թե՞ ոչ:

Խոսքը օսմանյան սուլթանների կողմից խալիֆայի տիտղոսը ստանալու և կրելու մասին է, ավելի ճիշտ նրա օրինականության հարցի մասին:

Խալիֆայի ինստիտուտը մուսուլմանական աշխարհում առաջացավ VII դարում Մուհամմադ մարգարեի մահվանից հետո: Խալիֆան համարվում էր Արաբական խալիֆայության և նրա կազմի մեջ մտնող մուսուլմանական երկրների ոչ միայն աշխարհիկ և այլև հոգևոր գլխավոր առաջնորդը, իմամը: Գնտազա տարիներին, Արաբական խալիֆայության անկումից հետո, խալիֆաները կորցրեցին իրենց աշխարհիկ բոլոր գործառույթները և նրանց մնաց միայն կրոնական գործառույթը որպես մուսուլմանների հոգևոր–կրոնական ղեկավար: Դրանում չահագրգռված էին բոլոր մուրահայտ նվաճողները՝ բուլիները, սելջուկները, մոնղոլները, մամլուքները և այլն: Նորահայտ սուլթանները խալիֆաներին, խալիֆայական ինստիտուտը չէին վերացնում, դրանում չահագրգռված չէին, որովհետև նրանք խալիֆաների ֆեոդալներով, նրանց օրինությամբ էին հաստատվում գաղի վրա, ավելի ճիշտ սրագործում իրենց իշխանությունը: Իսկ դա, ըստ մուսուլմանական տիպապետող ավանդության, ուներ վճռական նշանակություն: Եթե այս կամ

այն գահի նորահայտ հավակնորդին չէր հաջողվում ձեռք բերել խաչի-
ֆայի օրինությունը և չէր ճանաչվում նրա կողմից որպես օրինական
տիրակալ, ապա նրա, գահի հավակնորդի հավակնությունները հավա-
սարվում էին զրոյի: Այդ հարցն առանձնապես սուր բնույթ էր կրում, ե-
թե նկատի ունենանք այն սպարազան, որ շատ հաճախ միաժամանակ
լինում էին գահի մի քանի հավակնորդներ և նրանցից յուրաքանչյուրին
հաղթանակի համար անհրաժեշտ էր խաչիֆայի կողմից «իր իրավունք-
ների» ճանաչումը:

Խաչիֆաների այդ ձևական իշխանությունը, որը շատերը համա-
րում են ֆիկցիա, ցայտուն կերպով դրսևորվեց, երբ 1258 թ. մոնղոլների
հարվածների տակ, Աբբասյան խաչիֆայության անկումից հետո, իշխա-
նությունը կորցրած Աբբասյան խաչիֆաները, եզիպտական մամլուքնե-
րի քարեհաճությամբ հաստատվեցին Կահիրեում: Այստեղ նրանք իրենց
զոյությունը պահպանեցին մոտ երեք դար, ձևականորեն կրելով «Աբբա-
սյան խաչիֆաներ» կոչումը, իրականում լինելով իշխանագուրլ: Դեռ ավելի
չուտով նրանք դարձան խաղալիք մամլուք սուլթանների ձեռ-
քում, որոնք նրանցից ստանալով իրենց անհրաժեշտ հրովարտակը գա-
հակալության վերաբերյալ և այդ կերպ սրբազործելով իրենց իշխանու-
թյունը, այնուհետև բոլորովին հաշվի չէին մտնում նրանց հետ, արիա-
մարիում էին նրանց, անգամ բռնություններ կիրառում նրանց նկատ-
մամբ, ընդհուպ մինչև ձեռքակալությունը և քանտ նետելը:

Փոխհարաբերությունների այսպիսի բնույթը, ինչքան էլ, որ տա-
րորինակ բվա, ձեռնտու էր երկու կողմերին էլ:

Դա ձեռնտու էր մամլուք սուլթաններին, քանի որ խաչիֆաներին
պահելով իրենցից կախված և ենթակա վիճակում, նրանց օգնությամբ
օրինակաճության բնույթ էին տալիս իրենց իշխանությանը, նույնիսկ
այն դեպքերում, երբ նրանք այդ իշխանությունը գրավում էին իրենց նա-
խորդին սպանելու և արյունահեղության ճանապարհով: Իսկ նրանք սո-
վորաբար միայն այդ ուղիով էին գրավում իշխանությունը և նրանցից
շատ քչերին էր հաջողվում բնականոն ճանապարհով մահանալ:

Դա գոհացնում էր նաև խաչիֆաներին, որոնք կորցնելով աշխար-
հիկ իշխանությունը, այլևս ոչ մի քաղաքական և ռազմական դերակա-
տարում չունեին, ինչպես նախկինում, ուստի և ամուր կառչած էին մու-
սուլմանների հոգևոր առաջնորդի կոչմանը, անգամ եթե այդ գործառույ-
թը ֆիկցիա էր: Դա հնարավորություն էր տալիս նրանց մուսուլմանների
կյանքում ինչ-որ դերակատարում ունենալ, ապահովել իրենց նյութա-

կան և ֆիզիկական զոյությունը, ունենալ ոչ թե թափառաշրջիկի հալածական կյանք, այլ մնալուն նստավայր և այլն:

Խալիֆայի կամ մուսուլմանների հոգևոր առաջնորդի և գլխավոր իմամի հարցը կանգնեց օսմանյան սուլթանների, առաջին հերթին սուլթան Սելիմ I աղջն, երբ Օսմանյան կայսրությունը հայտնվեց պատմության բառերաբեմում և այն էլ մուսուլմանական ամենահզոր պետության կարգավիճակով, որի տիրապետության տակ էր հայտնվել իսլամադավան ժողովուրդների ճնշող մեծամասնությունը, և որի սահմաններում էին գտնվում մուսուլմանական աշխարհի ամենակարևոր սրբակենտրոնները, ինչպես սուներիների՝ Սեբբան և Մադինան, այնպես էլ շիաների՝ Նաջաֆը և Քերբելան:

Օսմանյան սուլթանների խալիֆա լինելու, ավելի ճիշտ նրանց օրինական խալիֆա լինելու հարցում, մասնագետների, ինչպես պատմաբանների, այնպես էլ կրոնագետների մոտ, զոյություն չունի միասնական տեսակետ: Նրանց ճնշող մեծամասնությունը կանգնած է այն տեսակետի վրա, որ օսմանյան սուլթանները կեղծ, ինքնակոչ խալիֆաներ էին:

Այդ տեսակետը շատ հստակ կերպով է արտահայտված արաբական պատմության մի այնպիսի հմուտ մասնագետի մոտ, ինչպիսին Ա. Աղամովն է: Ահա թե ինչ է գրված այդ մասին նրա «Արաբական Իրաքը» գրքում, որը պարունակում է շատ արժեքավոր ինֆորմացիա. «Արաբական Իրաքին տիրապետելը բուրջական սուլթանների համար դարձավ ավելի անհրաժեշտ այն բանից հետո, երբ 1517 թ., Եգիպտոսը գրավելուց հետո, Սելիմն ընդունեց «խալիֆայի» տիտղոս, հարկադրելով իր հետ Կահիրեից տարված վերջին Աքրայանին, Մուբավաքիլ իբն Ամրիլ Գաքիմին, հրաժարվել այդ տիտղոսից հօգուտ իրեն և իրեն զիջել «Աստծո մարգարեի տեղապահի» կոչման հետ կապված մուսուլմանական աշխարհի հոգևոր առաջնորդի իրավունքները և առավելությունները»:

Չնդիմակը, ինչպես տեսնում ենք «խալիֆա» բառը Սելիմի դեպքում վերցրել է չակելտների մեջ, ցանկանալով ընդգծել օսմանյան սուլթանի խալիֆա լինելու ոչ օրինական, ոչ լեգիտիմ լինելը: Մյուս կողմից, Ա. Աղամովն առանց կասկածի տեղիք տալու ընդգծում է, որ Սելիմը խալիֆայի տիտղոսը ստացել է կամ ժառանգել է ոչ թե օրինական ճանապարհով, այլ հարկադրելով վերջին օրինական Աքրայան խալիֆային այդ կոչումը զիջել իրեն: Այլ կերպ ասած, սուլթան Սելիմ I և նրան հաջորդած սուլթանները որպես խալիֆաներ ուզուրպատորներ են:

Այս տեսակետին համակարծիք են Մ. Շուճուզը, Ա. Անդրեևը և մի շարք այլ հեղինակներ: Այդ մասին ակնարկում է նաև Դ. Երեմեևը:

Օսմանյան սուլթաններին անօրինական խալիֆաներ են համարում շիաները: Այստեղ հարցը միայն այն չէ, որ շիաները ալանդաբար հանդես էին գալիս խալիֆայի գահին բացառապես Ալիի հետնորդներին տեսնելու պահանջով, գտնելով, որ միայն այնպեղանները կամ շիաները ունեն դրա իրավունքը: Նրանք ընդհանրապես գտնում են, որ քուրդական սուլթաններին ոչ ոք չի տվել խալիֆա դառնալու իրավունք, այլ նրանք դա զավթել են: Այդ մասին, քեև ժլատ կերպով, խոսում է մի այնպիսի հեղինակավոր պատմաբան, ինչպես Ֆ. Գիթթին: Նշելով, որ Իրաքը շիիզմի միջնաբերդն էր, նա գրում է, որ «շիիզմի շատ հետնորդներ նայում էին սուննի խալիֆաների վրա, ինչպիսին օսմանյան սուլթաններն էին, որպես ուզուրպատորներ»:

Օսմանյան սուլթաններին օրինական խալիֆաներ չէին ընդունում վահաբիները, որոնք ասպարեզ իջան XVIII դարում Արաբիայում և այնուհետև մեծ հեղինակություն նվաճեցին մուսուլմանական աշխարհում: Այս շարժման հիմնադիր Մուհամմադ իբն ալ-Վահաբը և նրա հետնորդները, որոնք կոչվեցին վահաբիներ, բացեիքաց դատապարտում էին օսմանյան սուլթաններին այն բանի համար, որ նրանք ապօրինաբար յուրացրել էին խալիֆաների տիտղոսը:

Մակայն պատմագիտական գրականության մեջ ոչ մի հեղինակ այնպիսի մանրագննին, համակողմանի և խորքային ուսումնասիրության չի ենթարկել օսմանյան սուլթանների խալիֆա լինելու հարցը, ոչ ոք չի ուսումնասիրել և գիտական շրջանառության մեջ դրել այնպիսի աղբյուրներ, ինչպես ակադեմիկոս Վ. Բարտոլոջը: Բացի իսլամի վերաբերյալ ընդհանուր բնույթի աշխատություններից, որտեղ շոշախվում է այդ հարցը, Վ. Բարտոլոջը այդ խնդրի քննարկմանն է նվիրել հատուկ ուսումնասիրություն, շատ խոսուն վերնագրով՝ «Խալիֆա և սուլթան»: Եվ քեև այս աշխատությունը լույս է տեսել 1912 թ., այդուհանդերձ, նա մինչև օրս չի կորցրել իր արդիականությունը և նրա առաջ քաշած դրույթները, բացատրությունները և եզրակացությունները չեն հնացել և ցարդ հիմնականում պահպանել են իրենց գիտական արժեքը:

Վ. Բարտոլոջը հանգամանորեն անդրադառնում է Աբբասյան վերջին խալիֆա Մուքալաբիլի հետ սուլթան Մելիմի հանդիպման և նրան իր հետ Ստամբուլ տանելու հարցին, դա համարելով խիստ կարևոր հանգամանք Մելիմի խալիֆա դառնալու կամ առասպելի լուսաբանու-

թյան խնդրում: Այդ հանդիպումն ավելի շուտ եղել է գերելաբություն: Հալեթի մոտ, Մարջ Դաբիբի ճակատամարտի ժամանակ, եգիպտական մամլուք սուլթան Կանսուհին ուղեկցում էր նաև խալիֆա Մութավաքիլը: Նա կամավոր չէր եկել, այլ դա տուրք էր մամլուք սուլթանների կողմից սահմանված այն նոր կարգի, որի համաձայն մամլուք սուլթանների կարևոր տեղաշարժերի, այդ թվում և պատերազմների ժամանակ, խալիֆաները պարտադիր կերպով ուղեկցում էին սուլթաններին: Դա առանձնահատուկ իմաստ ու շուք էր տալիս սուլթանների գործողություններին:

Ուրեմն Մարջ Դաբիբի ճակատամարտի ժամանակ, որն ավարտվեց մամլուք սուլթանի պարտությամբ, խալիֆա Մութավաքիլը, որը, ինչպես նշվեց մամլուքի կողքին էր, գերի վերցվեց սուլթան Սելիմ I կողմից: Միայն այդ ժամանակ տեղի է ունենում նրանց հանդիպումը Հալեթի մոտ, այսպես կոչված «Կապույտ հրապարակում»: Սելիմը շատ սիրալիր է վարվում խալիֆայի հետ, անգամ խոստանում նրան վերադարձնել Բաղդադ, խալիֆաների մայրաքաղաքը: Նա Մութավաքիլին հագուստ և դրամ է նվիրում ու քույլատրում է վերադառնալ Հալեթ, սակայն նրա վրա հսկողություն է սահմանում:

Այդ նույն ժամանակ, 1516 թ. հոկտեմբերի 17-ին, ինչպես այդ մասին արդեն հիշատակել ենք, Կահիրում Կանսուհի փոխարեն սուլթան հռչակվեց թուրք Սակայն դրա օրինականության համար անհրաժեշտ էր խալիֆայի «համաձայնությունը» և օրհնությունը, իսկ խալիֆա Մութավաքիլը գերյալի վիճակում գտնվում էր Սելիմ I մոտ:

Կահիրեում ելքը գտան շատ հետաքրքիր ձևով: Դեռևս կենդանի էր նախկին խալիֆա, Մութավաքիլի հայրը՝ Մուսթամսիկը, որը խալիֆա էր եղել 1497–1509 թթ. և խալիֆայությունից հրաժարվել էր հոգուտ իր որդու՝ տարիքի և վատ տեսողության պատճառով: Սակայն նա իր մոտ մշտապես պահում էր իր որդու կողմից տրված լիազորագիր–հավաստագիրն առ այն, որ նրա բացակայության դեպքում ինքը կարող էր կատարել խալիֆայի պարտականությունները: Թուրքները օգտվեց այդ հանգամանքից և ավարտին հասցրեց իր սուլթան օժվելու արարողությունը, տալով դրան օրինական բնույթ: Օժուրը կատարեց Մուսթամսիկը:

Այսպիսով, ստացվեց յուրահատուկ դրություն: Փաստորեն գոյություն ունեին երկու խալիֆա, մեկը Կահիրեում, որը դարձել էր Սելիմ I բջնամի մամլուք սուլթանի կամակատարը, իսկ մյուսը՝ նրա մոտ գտն-

վող Մուքավաքիլը: Պարզ է, որ նման իրավիճակը, որը հակասում էր օսմանյան սուլթանի քաղաքական շահերին և ծրագրերին, երկար ժամանակ չէր կարող շարունակվել: Անհրաժեշտ էր այդ հարցը լուծել և օսմանյան սուլթան Սելիմ I իր համար կենսական նշանակություն ունեցող այդ խնդիրը լուծեց բուրքավարի: Նա գրավեց Կահիրեն և կախաղան բարձրագրեց Թուրան քեյին: Դրանով ասպարեզից վերացավ նաև Մուսթամսիկի խնդիրը որպես խալիֆա: Իսկ ինչ վերաբերում է գերվածի կարգավիճակում գտնվող մյուս խալիֆային՝ Մուքավաքիլին, ապա Սելիմը նրան իր հետ տարավ Կահիրե, մշտապես հսկողության տակ պահելով: Բայց այստեղ նրան Սելիմը չթողեց խալիֆայություն անել:

Սելիմ I, հաստատվելով Եգիպտոսում և ամրապնդելով իր դիրքերը, պատրաստվում էր վերադառնալ իր մայրաքաղաքը, Ստամբուլ: Ռոռչ աղբյուրների համաձայն նա Մուքավաքիլին իր հետ է վերցնում, իսկ որոշ հեղինակներ նշում են, որ օսմանյան սուլթանը նրան նավով Ալեքսանդրիայից ուղարկում է Ստամբուլ, հետո ինքը մեկնում: Այս վերջին տեսակետին է նաև Վ. Բարտոլոջը, որը, հենվելով իրն Իյասի հաղորդման վրա, նշում է, որ երբ Սելիմը վերադարձավ Ստամբուլ, ապա Եգիպտոսից բոլոր արտաքսվածները «խալիֆայի (իմա Մուքավաքիլի — Ն. Գ.) գլխավորությամբ պետք է դիմավորեին իր մայրաքաղաքը վերադարձող սուլթանին: Տեսնելով վեհապետին, խալիֆան ցանկանում էր ծիուց ցած իջնել նրա առաջ: Սելիմը չթողեց և ընդհանրապես նրան մեծ հարգանքներ ցուցաբերեց»:

Միա այս բոլորից հետո, Վ. Բարտոլոջը ընդհուպ մոտենում է գլխավոր հարցի պատասխանին, արդյո՞ք Աքրասյան վերջին խալիֆա Մուքավաքիլը պաշտոնապես հրաժարվել է խալիֆայությունից հօգուտ Սելիմի, այլ կերպ ասած, արդյո՞ք Սելիմը հանդիսանում է լեգիտիմ խալիֆա, թե, ոչ: «Գետազայում,— կարդում ենք Վ. Բարտոլոջի մոտ,— երբ սչետք եղավ հիմնավորել օսմանյան սուլթանի իրավունքը խալիֆայության նկատմամբ, հորինվեց լեգենդ, որ իբր թե Մուքավաքիլը պաշտոնապես հրաժարվել է իր խալիֆայությունից հօգուտ Սելիմի»: Ինչպես տեսնում ենք, Վ. Բարտոլոջի դիրքորոշումը շատ հստակ է: Նա Սելիմի խալիֆա դառնալը օրինական խալիֆայի կողմից հրաժարվելու ուղիով, համարում է հետագայում ստեղծված լեգենդ, ուրեմն և իրականությանը չհամապատասխանող: Այս միտքն ավելի ընդգծելու համար, հեղինակավոր իսլամագետը ավելացնում է. «Ըստ նորագույն բուրքական հեղինակներից մեկի՝ Քեմալ քեյի, այդ արարողությունը (Սելիմի խալիֆա

դառնալու — Ն. Գ.) տեղի է ունեցել Սոֆիայի մզկիթում», ու ավելացնում. «Նման արարողության մասին ժամանակակիցների մոտ ոչ մի տեղեկություն չկա: Եզիպտոսում և Սիրիայում նախկինի պես Մուքավաքիլին համարում էին խալիֆա, և դամասկոսյան անոնիճը սկսում է 926/1520 թ. իրադարձությունների շարադրանքը այն դիտողությունից, որ այդ ժամանակ խալիֆա եղել է Մուքավաքիլը, որը գտնվում էր Ստամբուլում»:

Այստեղ շատ կարևոր է Վ. Բարտոլդիի դիտողությունն առ այն, որ ժամանակակիցների մոտ այդպիսի տեղեկություն չկա: Եատ քիչ հեղինակ կարող է գտնվել, որ իրավունք ունի անվերապահորեն նման պնդում անել: Այդ քչերից մեկն էլ հենց Վ. Բարտոլդն է, որի «խալիֆա և սուլթան» աշխատությունն ապշեցնում է միջնադարյան աղբյուրների և ժամանակակից ուսումնասիրությունների արտակարգ լայն ընդգրկումով: Նրա ծեռքի տակ են եղել միջնադարյան հազվագյուտ արաբական, պարսկական սկզբնաղբյուրներ, անգլերեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն, թուրքերեն, ռուսերեն և այլ լեզուներով հրատարակված աշխատություններ, որոնց քննական ուսումնասիրության վրա է նա կառուցում իր եզրակացությունները:

Սիւս հենվելով այդ աղբյուրների վրա, նա հերքում է նաև գերմանացի հեղինակ Վեյլի արտահայտած կարծիքը, որը րավականին տարօրինակ է: Նա ենթադրում է, որ Մուքավաքիլը գտնվել է Ստամբուլում Սելիմի մահից հետո էլ, որը տեղի է ունեցել 1520 թ.: Վեյլը այն կարծիքին է, որ խալիֆա Մուքավաքիլը սուլթան Սուլեյմանից է իրավունք ստացել վերադառնալ Ստամբուլից Կահիրե «միայն իր քոլոր իրավունքներից հոգուտ օսմանյան սուլթանի նոր հրաժարականից հետո»: Ստացվում է, որ Մուքավաքիլը երկու անգամ է հրաժարվել իր խալիֆայական իրավունքներից, առաջին անգամ հոգուտ Սելիմի, իսկ երկրորդ անգամ՝ հոգուտ նրա որդու, սուլթան Սուլեյմանի: Առարկելով Վեյլին, որ Մուքավաքիլն իբր նորից է հրաժարվել իր խալիֆայական իրավունքներից, այս անգամ հոգուտ Սուլեյմանի, Վ. Բարտոլդը նշում է. «քայքայ այդ մասին ոչ մի տեղեկություն չկա: Կուտր ադ-Դին Մեքքացին, որն անմամբ է տեսել խալիֆային 943/1536–37 թ. ուղղակի ասում է, որ Մուքավաքիլը «վերադարձավ Եզիպտոս և այնտեղ դարձավ խալիֆա», որպիսին և նա մնաց մինչև իր մահը, որը տեղի ունեցավ 950 թ. շա'րանի 12–ին/1543 թ. նոյեմբերի 10–ին. միայն նրա մահվանով Եզիպտոսում դադարեց «արբասյան անվանական խալիֆայությունը»:

Վ. Բարտողըն ի մի բերելով իր կարծիքն այս կնճռոտ և արհեստականորեն խճողված հարցի վերաբերյալ, եզրակացնում է. «Չալքատակ Վեյլի կարծիքի, մենք, այսպիսով, ոչ մի հիմք չունենք չվստահել XVI դարի հեղինակներից մեկին, որ եզիպտական խալիֆայությունը Սելիմի կողմից նվաճվելուց հետո դադարեց ինքն իրեն, առանց Սուլթանաբեյի որևէ հանդիսավոր հրաժարականի իր իրավունքներից հոգուտ Սելիմի կամ Սուլեյմանի»։ Վ. Բարտողըն բաժանում է այդ հեղինակի տեսակետն այն մասին, որ մասնաբաժանված չէին օգտվում ժառանգականության իրավունքից և չունեին որևէ հեղինակություն, ուստի Աբրաայան խալիֆաները պետք էին նրանց, որպեսզի նրանց միջոցով հաստատվեն գահի վրա և այդ կերպ իրենց իշխանությանը տան օրինական բնույթ։ «Մինչդեռ Սելիմին ուլեմաները (մուսուլման աստվածաբանները — և, 3.) հայտարարեցին, որ նրան այդպիսի հաստատում պետք չէ»։

Այստեղ նկատի էր առնվում այն հանգամանքը, որ Օսմանյան կայսրությունը հզոր կայսրություն էր, սուլթանները շատ զորավոր էին, նրանք ունեին անառարկելի հեղինակություն և հանդիսանում էին մուսուլմանների տիրակալը։ Նման պայմաններում նրանք, ըստ ուլեմաների, ոչ մի անհրաժեշտություն չունեին իրենց իշխանության օրինականության հարցում որևէ երկրորդ կողմի հաստատմանը։

Վերոշարադրյալից պարզ է դառնում, որ Աբրաայան վերջին խալիֆայից սուլթան Սելիմին խալիֆայությունը փոխանցելու վարկածը շինծու է և չի համապատասխանում իրականությանը։ Պատմության մեջ նման գործողություն տեղի չի ունեցել։ Գետևարար, սուլթան Սելիմը I և նրան հաջորդած օսմանյան բոլոր սուլթանները իրավունք չունեն կոչվելու մուսուլմանական աշխարհի, բոլոր մուսուլմանների օրինական հոգևոր առաջնորդ-խալիֆա։

Նրանք ուզուրպատորներ են։ Այդպիսին են պատմական փաստերը։

2. Չայազգի դ'Օստոնի հոգևոր սուլթերնության տեսադրույթը օսմանյան սուլթանների խալիֆա լինելու վերաբերյալ

Եթե մինչև հիմա մենք հարցը քննարկում էինք այդ փաստը լինելու կամ չլինելու առումով, ապա այժմ հարկ ենք համարում դրան անդրադառնալ տեսության առումով, տեսություն, որի հիմնադիրն է հայազգի դ'Օստոնը։ Այդ կապակցությամբ ահա թե ինչ է գրում Վ. Բարտողըն.

«Մութավաքիլի, վերջին եգիպտական Աբբասյանի կողմից խալիֆայությունը Սելիմին փոխանցելու տեսությունը ստեղծվել է XVIII դարի վերջում բուրբական հայի կողմից: Այդ կապակցությամբ հենց այդ ժամանակ էլ առաջացավ բոլոր մուսուլմանների նկատմամբ բուրբական սուլթանի հոգևոր սուվերենության հասկացողությունը, եթե անգամ նրանք ենթարկված չէին նրան որպես աշխարհիկ վեհապետի»:

Չայազգի Մուրադա դ'Օստոնը ծնվել է 1740 թ. Ստամբուլում և մահացել 1807 թ. Փարիզում: Նա երկար ժամանակ որպես դիվանագետ ժառանգության մեջ է եղել շվեդական արքունիքում, հանդիսանալով Շվեդիայի գործերի հավատարմատարը, ապա նաև դեսպանորդը Օսմանյան կայսրությունում: Դիվանագիտական գործունեությանը զուգահեռ, նա որպես արևելագետ, գրադվել է նաև գիտական աշխատանքներով, մասնավորապես գրել է «Օսմանյան կայսրության ընդհանուր նկարագիրը»՝ ֆրանսերեն աշխատությունը՝ յոթ հատորով, որը նրա մահվանից հետո հրատարակել է նրա որդին՝ Աբրահամ դ'Օստոնը: Վ. Բարտոլոմեոսը հաստատում է նրա այդ աշխատությանը և այնտեղից վերցնում դ'Օստոնի տեսության վերաբերյալ տեղեկությունը: Այդ կապակցությամբ նա գրում է, որ ծագումով հայ Մուրադա դ'Օստոնը իր ընդհանակ աշխատության վրա աշխատում էր շվեդական թագավորի հովանավորության ներքո և նա հեղինակն է մի գրքի, որտեղ առաջին անգամ է ներկայացվում Մութավաքիլի կողմից Սելիմին խալիֆայությունը փոխանցելու տեսությունը:

Ո՞րն է այդ տեսության էությունը, ինչով է նա գրավել մասնագետների ուշադրությունը և այդպիսի տեղ գրավել խալիֆայության հարցում:

Դ'Օստոնի տեսության համաձայն բուրբական սուլթանը, որպես եգիպտական Աբբասյանների ժառանգորդ, օժտված է հոգևոր սուվերենությամբ, որը տարածվում է բոլոր մուսուլմանների վրա: Նույնիսկ այն երկրները, որոնց տիրակալները, ինչպես Մարոկկոյի կայսրը, չեն ենթարկվում օսմանյան սուլթանի աշխարհիկ իշխանությանը, նրանք, ըստ դ'Օստոնի, ընդունում են նրա հոգևոր իշխանությունը: Վ. Բարտոլոմեոսը ընդունում է, որ դ'Օստոնի տեսությունը նորություն էր եվրոպական գիտության մեջ, քան որոշ հեղինակներ, ինչպես Վոլենե, կամ հենց ինքը, Վ. Բարտոլոմեոսը, ինչպես արդեն նշել ենք, չի ընդունում Մութավաքիլի կողմից խալիֆայությունը սուլթան Սելիմին փոխանցելու փաստի իսկությունը: Այդուհանդերձ, Վ. Բարտոլոմեոսը վկայությամբ, «դ'Օստոնի բա-

Նածնը հաջողութիւն ունեցավ ինչպես մուսուլմանական աշխարհում, այնպես էլ Եվրոպայում»:

Յուրքական սուլթանների հոգևոր սուլթաննը կամ խալիֆա լինելու վերաբերյալ դ՛Օստոնի տեսութունն ասացինը ընդունեց Ռուսաստանը: Կայսրուհի Եկատերինա II այն օգտագործեց 1774 թ. Ռուս-թուրքական Քուլուկ-Կայնարջիի պայմանագրի կնքման ժամանակ ծագած բաղդութիւնները հաղթահարելու ժամանակ:

Անկախ այն բանից, թե ինչպես են որոշ հետազոտողներ մտնում թուրքական սուլթանի քոլոր մուսուլմանների հոգևոր սուլթաննը լինելու դ՛Օստոնի տեսութանը, մասնագետներն, այդուհանդերձ, ընդունում են, որ նա հանդիսանում է «խալիֆայության» գաղափարի վերջին արտահայտութիւնը խալիֆայության ինստիտուտի գոյության տասնմեկ դարերի ընթացքում: Այդ տեսութիւնը մեծ դերակատարութիւն ունեցավ թուրքական սուլթանների «խալիֆա» լինելու, նրանց նման կարգալիճակի խնդրում, մանավանդ գործնական հարցերում, պետութիւնների փոխհարաբերութիւններում ինչ-որ փոխզիջողական լուծում գտնելու գործում, սակայն նա չկարողացավ և չէր էլ կարող հերքել օսմանյան սուլթանների ոչ լեգիտիմ խալիֆաներ լինելու միանգամայն հիմնավոր տեսակետը:

Գլուխ երրորդ**ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՎԱՐՉԱՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ
ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ, ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ԵՎ
ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ (XVI-XVIII ԴԴ.)****I. ՕՍՄԱՆՑԱՆ ԿԱՑՄՐՈՒԹՅԱՆ ԲՆՈՒՅԹԻ
ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԸՆԿԱԼՈՒՄԸ****1. «Օսմանի սուլդ» կայսրության միասնականության
պահպանման գլխավոր զենք**

Օսմանյան կայսրությունը ռազմա-ֆեոդալական պետություն էր, որի գոյությունը, հզորությունը և տեղը միջազգային հարաբերություններում պայմանավորված էր, ալեկի ճիշտ, հիմնված էր նվաճումների քաղաքականության վրա: Տարածքային նվաճումները, որն իր գոյության առաջին օրվանից որդեգրեց օսմանյան թեյլիքը, ապա նրան փոխարինելու եկած օսմանյան սուլթանությունը և, վերջապես, օսմանյան կայսրությունը, չէր նշանակում սուսկ երկրների նվաճում: Նա ինքնաբերաբար նշանակում էր նաև նոր ժողովուրդների նվաճում, ժողովուրդներ, որոնք որպես բնիկներ, դարեր շարունակ ապրել են այդ տարածքների վրա, ստեղծել իրենց ինքնատիպ մշակույթը, քաղաքակրթությունը, ինչպես արաբները, հույները, հայերը և այլն: Դա մի կողմից: Իսկ մյուս կողմից, ժողովուրդների նվաճումը ենթադրում էր նրանց բռնության մեջ պահել: Նվաճումը և բռնությունը միևնույն մեղալի երկու կողմերն են, առանց մեկի, չկա մյուսը:

Արաբները, օսմանյան նվաճումների արդյունքում հայտնվելով օսմանյան տիրապետության ներքո, մոտ չորս հարյուր տարի բռնա-

կալական լծի տակ ապրելու «հաճույքն» ունեցան: Անմիջապես շփվելով օսմանյան կենտրոնական և տեղական իշխանությունների հետ, նրանց այդ իշխանությունների, նրանց քաղաքականության մասին իրենց պատկերացումները կազմեցին այդ անմիջական շփումների արդյունքում: Ըստ այդմ էլ, աստիճանաբար նրանց մոտ ձևավորվեցին նրանց պատկերացումները օսմանյան կայսրության, նրա բնույթի և բարքերի մասին:

Արաք բազմաթիվ հեղինակներ, պատմաբաններ, փիլիսոփաներ, տնտեսագետներ և այլն, յուրաքանչյուրը յուրովի, անդրադարձել է այս խնդրին և տվել իր զնահատականը: Դրանց մեջ կցանկանայինք առանձնացնել Շակիկ Ղարրալին, Յաֆիզ Ֆուադ Չասանին, Մրվան Մուղավարին, Ֆիլիպ Գիթթին, Ամին Սաիդին, Սամիր Արաշին, Սալիհ Ձահր աղ-Ղինին, Նաիմ ալ-Յաֆիին, Էմիլ Յունային և այլոց:

Նրանք համամիտ են անենազլիալոր հարցում, այն է՝ Օսմանյան կայսրությունը բռնատիրական, դիկտատորական պետություն էր, որը նրանք համարում էին զուլումի երկիր: Այս ասիմանումը, կարելի է ասել, ընդունելի դարձավ բոլորի համար, իսկ «զուլում» արաբերեն բառը որպես եզր մտավ համաշխարհային քաղաքագիտական քառաբանում:

Օսմանյան կայսրության բնութագիրը, մեր կարծիքով, շատ խորն ու ամբողջական է տրված եգիպտացի փիլիսոփա, սոցիոլոգ և քաղաքագետ պրոֆեսոր Շակիկ Ղարրալի կողմից: Նա խորապես ուսումնասիրել է Օսմանյան կայսրության պատմությունը և թուրքական կառավարության քաղաքականությունը ոչ թուրք ժողովուրդների, այդ թվում և եգիպտացիների ու արաբական մյուս ժողովուրդների նկատմամբ: Նա, որպես մահմեդական մտավորական քաջածանոթ է իսլամին, նրա օրենքներին, այդ թվում և շարիաթին: Նա տվել է օսմանյան պետության և հասարակության անատոմիան, որը կարող է լույս ափռել արաբների կողմից օսմանյան կայսրության երկրան և բնույթի քաջահայտման շատ կողմերի վրա: Իր խորհմաստ վերլուծությունների հիման վրա, Շակիկ Ղարրալը գալիս է այն եզրակացության, որ «Օսմանյան կայսրության ֆիասկոն, նրա լճացումը և նեխումը պատճառաբանված են այն հանգամանքով, որ նա չէր խարսխվում կրոնական, քաղաքական կամ սոցիալական մոր գաղափարների վրա, այլ հենվում էր պատերազմների և էքսպանսիայի վրա, և դրանք չէր քաջում տարբեր կրոններին և ազգություններին պատկանող իր քազմաթիվ ռայաների առջև»: Սիւս այդ քաղաքականությունը, որը շատ տառապանքներ պատճառեց իրեն ենթա-

կա մուսուլման և քրիստոնյա հալատակներին, ի վերջո կործանարար եղավ նաև Օսմանյան կայսրության համար:

Չափիզ Ֆուադ Չասանը օսմանյան կայսրությունը համարում է ժողովուրդների բանտ: Այս տեսակետը լայն տարածում է գտել արաբական պատմագիտության մեջ, որը, կարելի է ասել, հանդիսանում է Օսմանյան կայսրության բնորոշ գծերից մեկը:

Ուշագրավ է Ֆ. Չիթթի տեսակետը: Ելելով, որ «Օսմանյան կայսրությունն ըստ էության իր բնույթով և կառուցվածքով ռազմական և դինաստիական կայսրություն էր», հիմնավոր կերպով բացատրում է, թե որն էր նրա գլխավոր խնդիրը կամ նպատակը: Նրա բնորոշմամբ Օսմանյան կայսրության «գլխավոր նպատակը ոչ այնքան նրա հպատակների բարեկեցությունն էր, որքան պետության բարեկեցությունը՝ մարմնավորված սուլթան-խալիֆայի անձնավորությամբ»: Եվ նա միանգամայն ճիշտ կերպով է բացատրում, թե ինչու հպատակների բարեկեցությունը չէր կարող լինել թուրքական պետության գլխավոր խնդիրը: Պատճառներից մեկը Ֆ. Չիթթին համարում է այն հանգամանքը, որ կայսրության «հպատակները տարբեր ազգությունների՝ արաբների, ասորիների, իրաքցիների, եգիպտացիների, բերբերների, քրդերի, հայերի, սլավոնների, հույների, ալբանացիների մի կոնգլոմերատ էր, տարբեր հավատքներով, լեզուներով և ասպրելածուով, որոնց միասին էր պահում Օսմանի սուրը»:

Ֆ. Չիթթիի այս մեկնաբանությունը շատ էական է Օսմանյան կայսրության բնույթը ճիշտ հասկանալու և մեկնաբանելու համար: Այստեղ կարևոր է այն պարագան, որ այդ կայսրության նպատակն իր հպատակների բարեկեցությունն ապահովելը չէր, և մյուս, ոչ պակաս դիտողությունն այն մասին, որ կայսրության մեջ մտնող ռազմաքիվ ժողովուրդներին միատեղ պահողը, ոչ թե նրանց ազգային, քաղաքական, տնտեսական կամ հոգևոր-մշակութային բնդիանրությունը կամ ընդհանուր շահերն էին, այլ «Օսմանի սուրը»: Շատ դիպուկ է ասված:

Օսմանյան կայսրությանը բնորոշ գծերից մեկը, որն ուղղակի առնչություն ունի նրա բնույթի բացահայտման հետ, Ֆ. Չիթթին համարում է նրա ռազմամուլ լինելը և ամեն ինչ այդ նպատակին ենթարկելը: Այդ կապակցությամբ նա շեշտում է այն հանգամանքը, որ Օսմանյան կայսրությունը որպես պետություն կազմակերպված էր նախ և առաջ պատերազմների համար և ոչ թե իր ժողովրդի բարեկեցության համար

(«A state organized primarily for warfare than for the welfare of its people»):

Այս քոլորից բացի, Ֆ. Չիթթին մատնանշում է մի կարևոր հանգամանք, որը բնորոշ էր այդ կայսրությանը: Դա այն «բաժանարար գիծն էր, որ հստակորեն քաշված էր մուսուլմանների և քրիստոնյաների, անգամ մուսուլման բուրքերի և մուսուլման արաբների միջև»:

Այս վերջին պարագան շատ եական է օսմանյան կայսրության իսկական բնույթն ըմբռնելու և բացատրելու տեսակետից: Եթե բաժանարար գիծ գոյություն ուներ մուսուլմանների և քրիստոնյաների միջև, ապա դա ինչ-ոչ կերպ կարելի է հասկանալ: Բայց եթե այդպիսի բաժանարար գիծ չի բուրքական իշխանություններն անցկացրել միևնույն կրոնին պատկանող արաբների և բուրքերի միջև, ապա դրանից արդեն օսսայականության հոտ է փչում:

Եվ իրավացի է Ֆ. Չիթթին, երբ նշում է, որ օսմանյան կայսրության հռչակած նման սկզբունքները, հետապնդած նպատակները և բնույթը իրենց մեջ պարունակում էին նրա հիմքերի նեխման և քայքայման սերմերը:

2. «Արաբները բուրքերից ավելի քաղաքակիրք ժողովուրդ են»

Արաբ հեղինակները, որոնք հմուտ են Օսմանյան կայսրության պատմության իմացության մեջ, միակարծիք են նաև մի կարևոր հարցում: Նրանք, հենվելով փաստերի վրա, գալիս են այն եզրակացության, որ օսմանյան կայսրության ներքին քաղաքականության բնորոշ գծերից մեկը նրանում բնակվող տարբեր ժողովուրդներին միմյանց դեմ լարելն էր եթնիկական և կրոնադավանական հողի վրա և զանգվածային ջարդերի կազմակերպումը կայսրության մեջ մտնող տարբեր շրջաններում: Մրվան ալ-Մուդավարը, Ուսման Թուրքը, Չաֆիզ Ֆուադ Չասանը, Ամին Մաիդը, Էմիլ Թուման և այլ արաբ հեղինակներ իրենց ուսումնասիրություններում հանգամանորեն լուսաբանել են արաբների, ասորիների, հայերի, քուլդարների, հույների և կայսրության հայատակ այլ ոչ բուրք ժողովուրդների նկատմամբ կիրառվող բռնությունները, ջարդերը և կոտորածները: Այս հարցում նրանք եզրակացությունն այն է, որ օսմանյան իշխանավորները նման քաղաքականությամբ փորձում էին հնազանդության մեջ պահել ոչ բուրք ժողովուրդներին, քրիստոնյա, քե մահմեդա-

կան, սպառնալից կայսրության տերտորիալ ամբողջականությունը և երկարածոցե նրա գոյությունը:

Վերևում, սույն աշխատության առաջին գլխում, նշվեց, որ արդեն սեւջուկյան ժամանակաշրջանում, հենց իրեն՝ սեւջուկյան ցեղային ավագանու կողմից, որն անջատվել էր թուրքական զանգվածից և նրա վրա արդեն նայում էր վերևից, «թուրք» բառը նախատական իմաստ էր ձեռք բերել և օգտագործվում էր որպես «ժամիկի» և «պլեբեյի» հոմանիշ: Այս հարցին յուրովի է անդրադարձել լիբանանցի արաբ պատմաբան Սալիհ Չահր աղ-Դիհը «Ֆայերը և արաբները թուրանիզմի և սիոնիզմի միջև» իր աշխատության մեջ:

Սալիհ Չահր աղ-Դիհը այս հարցը քննության է առնում արաբական և հայկական նյութի հիման վրա, ելալետ ունենալով այն հանգամանքը, որ քեև «արաբները և հայերը մի երկրի և ազգի զավակները չէին, քայց նրանք ... մի ճակատագրի զավակներն էին»: Նա նկատի ունի օսմանյան դարաշրջանը, երբ երկու ժողովուրդն էլ, արաբները և հայերը, գտնվում էին միևնույն՝ օսմանյան տիրապետության տակ: Բացատրելով իր միտքը, Չահր աղ-Դիհը ընդգծում է, որ «նրանց բշնամին մեկ էր»: Նա ի նկատի ունի բունակալական օսմանյան լուծը: «Թուրք-օսմանյան վարչությունը, — գրում է նա, — սկզբից նեթ փորձում էր թուրքացնել արաբներին և հայերին, թուրանացնել նրանց»: Նշելով, որ դա հեշտ գործ չէր օսմանյան իշխանությունների համար, Սալիհ Չահր աղ-Դիհն իր տեսակետը հաստատելու համար հետևյալ փաստարկներն է բերում.

«Առաջին, արաբները թուրքերից ավելի քաղաքակիրթ էին և թվաքանակով նրանցից ավելի շատ:

Երկրորդ, արաբները իսլամի դոգմակալիքներն են և նրա մարգարեներից Մուհամմադը արաբ է և Կորանի լեզուն արաբերենն է:

Երրորդ, արաբները կառչած էին իրենց ազգությանը, քաղաքակրթությանը, պատմությանը և լեզվին»:

Նա անվերապահորեն համանման որակներ ու հատկանիշներ է տեսնում ու առանձնացնում նաև հայերի մոտ:

Այս բոլորից հետո, Սալիհ Չահր աղ-Դիհը ի մի է բերում այն որակական տարբերությունները, որոնք ըստ նրա գոյություն ունեն մի կողմից արաբների ու հայերի, իսկ մյուս կողմից թուրքերի միջև: Նա ընդգծում է նման հինգ տարբերություններ: Միա նրանք.

«Առաջին — արաքները և հայերն ունեն լեզու, պատմություն և մշակույթ. — թուրքերը չունեն ո՛չ լեզու, ո՛չ պատմություն և ո՛չ էլ մշակույթ:

Երկրորդ — արաքները և հայերն ունեն ազգություն, — թուրքերը ազգություն չունեն:

Երրորդ — արաքները և հայերը ժողովուրդ և ազգ (ուժժա) են, — թուրքերը ժողովուրդ և ազգ (ուժժա) չեն:

Չորրորդ — արաքները և հայերը պրոբլեմ ունեն, — թուրքերը պրոբլեմ չունեն:

Հինգերորդ — արաքները հող և հայրենիք ունեն, — թուրքերը ո՛չ հող և ո՛չ էլ հայրենիք ունեն»:

Կարծում ենք, որ միանգամայն հիմնավորված է արաք պատմաբանի այս ինքնատիպ ու տալավորիչ տեսակետը:

Ընդհանուր գծերով ահա այսպիսին են արաքների կողմից Օսմանյան կայսրությանը տրված գնահատականները:

Ի մի բերելով Օսմանյան կայսրության ռաբայան կամ բնույթի վերաբերյալ արաքների վերոմյուսյալ կարծիքները, կարելի է ասել, որ դրանք հանգում են հետևյալին:

Առաջին, Օսմանյան կայսրությունն ընկալույ չէր նոր գաղափարների նկատմամբ, ուստի և ջրգանապետ ընդունակ չէր վերակառուցվել ըստ այդ նոր քաղաքական, հոգևոր-կրոնական և սոցիալական գաղափարների, հաշվի առնելով կայսրության մեծամասնությունը կազմող ժողովուրդների պահանջները: Նա գերի մնաց կայսրության փոքրամասնությունը կազմող թուրքերի պատկերացումներին ու պահանջներին, որոնք հնարավոր էր բավարարել միայն հին, ավանդական միջոցներով, բռնությամբ, հալածանքներով, պատերազմների ու էքսպանսիայի ուղիով: Եակեփի տեսակետի համաձայն, օսմանյան կայսրությունը փրկելու համար պետք էր բացել ռայաների, այսինքն հպատակաների ծայրը լսելի դարձնելու և նրանց շահերը հաշվի առնելու դոմերը: Մինչդեռ թուրքական սուլթաններն այդ դոմերը դրեցին ավելի անուր փակահի տակ, բաց պահելով բռնությունների, պատերազմների ու ծավալապաշտ քաղաքականության դոմերը:

Երկրորդ, Օսմանյան կայսրությունը վերածվել էր ժողովուրդների բանտի, որտեղ ոչ թուրք ժողովուրդների զանգվածային ջարդեր բարձրացվել էին պետական քաղաքականության մակարդակի, որոնք առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ վերածվեցին հայերի, ա-

սորիների և հույների ցեղասպանության իրագործմանը, իսկ արարների նկատմամբ՝ ցեղասպանության կիրառման փորձերի:

Երրորդ, Օսմանյան կայսրությունն իր բնույթով, որպես պետություն, առաջին պլանի վրա դնում էր պետության և նրա խորհրդանիշը հանդիսացող սուլթանի ու նրա վերնախսակի շահերի ապահովումը, անտեսելով տասնյակ միլիոնավոր մարդկանց, տարբեր ժողովուրդների շահերը ու քաղկեցության հարցերը: Ուստի այդ պետությունը խորթ էր արարների և մյուս ոչ թուրք ժողովուրդների համար: Դա նրանց պետությունը չէր:

Չորրորդ, օսմանյան կայսրությունը, նրա գաղափարախոսությունը, ողջ կառույցները հարմարված էին պատերազմների, նվաճումների և այլ ժողովուրդների հարստահարման համար: Այստեղից տրամաբանորեն բխում է, որ նա կղաղարեր կայսրություն լինելուց և գոյության իրավունքից, ու պատմության թատերաբեմից անմիջապես կիջներ, հենց որ զրկվեր իր այդ «պատմական առաքելությունն» իրագործելու հնարավորությունից:

Օսմանյան կայսրության հետ հենց այդպես էլ պատահեց: Նա չդիմացավ նոր գաղափարներին և չբռնեց պատմության քննությունը:

Բայց դա հետո:

Այս հարցին անդրադառնալն անհրաժեշտ էր պատկերացնելու համար, թե ինչպիսի կայսրության սահմաններում էին հայտնվել արարական երկրները, ինչպես նաև այլ ոչ թուրք ժողովուրդները, ինչպես նաև ճիշտ հասկանալու համար կայսրության շրջանակներում ծավալված իրադարձությունների բնույթը և նրանց ներքին զսպանակները, ինչպես նաև արարների դիրքորոշումը հանգուցային հարցերի նկատմամբ, որոնք իրենց լուսաբանությունը կգտնեն սույն հատորի հետագա էջերում:

II. ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՎԱՐՉԱՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ ԵՎ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՍԿԶՐՈՒՆՔՆԵՐ

1. Վարչատարածքային բաժանման ընդհանուր սկզբունքները

Արարական երկրների վարչատարածքային բաժանումը միտված էր օսմանյան տիրապետության պահպանմանը և ուժեղացմանը: Չնտևաբար, դա ոչ թե ծնական բնույթ ունեցող հարց էր, այլ սկզբունքային, որից շատ բանով էր կախված կայսրության կենսունակությունը, նորմալ զորմունությունը և տարածքային ամբողջականությունը:

Վարչատարածքային բաժանման հիմքում դրվեց յուրաքանչյուր երկրի քաղաքական և տնտեսական կարևորությունն ու յուրահատկությունները, ինչպես նաև նրանց պատմական ասանձնահատկությունները հաշվի առնելը: Իսկ դրանք կայսրության տարբեր մասերում տարբերվում էին միմյանցից: Բալկաններում տեղական կառույցների համակարգը, օրինակ, տարբերվում էր արաբականից, և, ընդհակառակը:

Օսմանյան տիրապետության շրջանում տեղի ունեցավ մի կարևոր նորամուծություն: Դա ամբողջ կայսրությունում վարչատարածքային միավորումների կառուցողիանների սահմանումն ու նրանց ու անվանակոչումն էր:

Կայսրության մեջ մտնող արևելյան տարածքները բաժանվեցին փաշալիք-էյալաթների, վիլայաթների, սանջաքների և կազաների:

Փաշալիքները կամ **էյալաթները** ամենախոշոր վարչական միավորներն էին, որոնց գլուխ կանգնած էին սուլթանի կողմից նշանակված փաշաները: Դրանք խոշոր նահանգներ-պրովինցիաներն էին:

Օսմանյան կայսրությունը XVI դարում, արաբական նվաճումներից հետո, բաժանված էր այդպիսի 16 էյալաթների, խոշոր մարզերի:

Վիլայաթները նույնպես նահանգներ կամ մարզեր էին, ինչպես էյալաթները, սակայն այն տարբերությամբ, որ նրանք իրենց ծավալներով զիջում էին էյալաթներին և նրանց գլուխ կանգնած էին վալիները, որոնք իրենց աստիճանակարգով փաշաներից ավելի ցածր էին կանգնած:

Սանջաք կամ **լիվա** բառացիորեն նշանակում է դրոշ, դրոշակ, որի ներքո սովորաբար միավորվում էին զինվորական-միմախները որ-

պես մեկ զինվորական միավոր: Սակայն հետագայում դա վերաիմաստավորվեց և ձեռք բերեց վարչատարածքային միավորի իմաստ, որը համապատասխանում է օկրուգին կամ գավառին: Նրա զույգ կանգնած էր կայմակամը:

Կազա, որը համարվում էր օսմանյան կայսրության վարչատարածքային ամենավոքոր միավորը: Հայերենում դրա համարժեքը հավանաբար կարելի է համարել գավառակը կամ փոքր շրջանը:

2. Կառավարման կենտրոնածից համակարգը և նրա առանձնահատկությունները

Կայսրությունում, կենտրոնում և տեղերում, հաստատվեց կառավարական դաժան և խիստ կենտրոնացված համակարգ:

Համակարգի վերևում սուլթանն էր, որին պաշտոնապես կոչում էին փաղիշահ: Նա էր Օսմանյան կայսրության և նրա բոլոր հպատակների, այդ թվում և արաբների, ամենաբարձր քաղաքական, ռազմական, և ինչպես նշեցինք նախորդ էջերում, բեև ոչ լեգիտիմ, այնուամենայնիվ, հոգևոր-կրոնական ղեկավարը:

Սակայն սուլթանների ինվեստիտուրայի հարցում կար մի յուրահատկություն: Ի տարբերություն շատ երկրների, որտեղ հաստատված էր մայրատի, հորից իշխանությունն ավագ որդուն անցնելու կամ պրինսպենտուրայի սկզբունքը, Օսմանյան կայսրությունում այլ սկզբունք էր գործում: Իշխանությունը հորից ավագ որդուն փոխանցելու սկզբունքը այստեղ ընդունված չէր և նման ավանդույթ չկար: Սովորաբար դա քաջատրում են երկու հանգամանքներով:

Առաջին, Օսմանյան կայսրությունում դեռևս իրեն զգացնել էր տալիս ոչ հեռավոր անցյալի քոչվորական տոհմա-ցեղային հարաբերություններին քնորոշ ավանդույթը, ըստ որի բնավ էլ պարտադիր չէր իշխանությունն անպայման ավագ որդուն փոխանցելը: Այդ հարցում քոչվորական ցեղային ավագանին ավելի ազատ ու անկաշկանդ էր գործում:

Թեև պետք է նշել, որ մինչև Օսմանյան կայսրության ի հայտ գալը, իսլամական շատ պետություններ արդեն լուծել էին պրինսպենտուրայի՝ իշխանությունն ավագ որդուն անցնելու հարցը: Նշենք բնկուզ Արաբական խալիֆայությունը, որը Օմայյանների և Աբբասյանների ժա-

մանակ դարձել էր ժառանգականության վրա (հորից որդուն) հիմնված դինաստիական կայսրություն:

Երկրորդ, հարեմի առկայությունը օսմանյան արքունիքում: Ամեն մի սուլթան ուներ մեծ հարեմ, որը բաղկացած էր տարբեր ազգությունների կանանցից, թեև նրանք թուրքացել կամ էլ պաշտոնապես թուրքեր էին համարվում: Սովորաբար սուլթանն իրենից հետո թողնում էր մեծաքանակ արու զավակներ, որոնցից յուրաքանչյուրը կարող էր գահի հավակնորդ լինել: Այդ քանն արգելող որևէ օրենք կամ ավանդույթ գոյություն չուներ: Եվ քանի որ միևնույն սուլթանից, սակայն տարբեր կանանցից լույս աշխարհ եկած այդ գահի հավակնորդների քիկուցում կային որոշակի քաղաքական խմբավորումներ, որոնց շահերը խաչածնվում էին, ապա սուլթանի մահից հետո ծավալվում էր կատաղի և արյունալի պայքար սուլթանի որդիների և նրանց աջակցող քաղաքական, նույնիսկ կարելի է ասել կլանային ուժերի միջև, թե նրանցից ով պետք է նստի փաղիշախի գահին: Դրանով էր նաև պայմանավորված այն ավանդույթը, որ սուլթանի գահի համար մղված պայքարում հաղթանակողն առաջին հերթին սպանում էր իր թուր եղբայրներին և ամենամոտ հարազատներին, ֆիզիկապես վերացնելով իր թուր մրցակիցներին: Նշենք թեևուզ սուլթան Աբդուլ Չամիդ II, որը բարձրանալով գահին իր առաջին «պարտականությունը» համարեց իր թուր եղբայրներին մորթելը:

Թեև այս իրադարձությունները ծավալվում էին մայրաքաղաքում, սակայն արյունահեղ պայքարը Ստամբուլում և դրա հետ կապված իշխանափոխությունն անհրաժեշտաբար իր ազդեցությունն էր ունենում կայսրության քոլոր մասերի, այդ թվում և արաբական երկրների, և նրանց կառավարման համակարգի վրա:

Նոր սուլթանի հայտնվելը իր հետ համապատասխան փոփոխություններ էր բերում նաև կայսրության ծայրագավառներում: Գաղթանակած սուլթանը սովորաբար փոփոխություններ էր մտցնում տեղերում: Նա անխնա հեռացնում կամ պատժում էր թուր այն կառավարիչներին, որոնց նա թեևուզ և աննշան չափով կասկածում էր իրեն նվիրված և հավատարիմ լինելու հարցում, նշանակում էր նոր փաշաներ, վալիներ և այլն, որոնք իրենց հերթին համապատասխան փոփոխություններ էին մտցնում կառավարման ամբի ստորին օղակներում, հարմարվելով նոր փաղիշախին և նրա պահանջներին:

Կառավարման այս համակարգը, վերնից մինչև ներքև, ուներ շատ խոցելի կողմեր, որոնք թուլացնում էին նրան և չէին նպաստում նրա հստակ գործունեությանը: Դա ավելի ցայտունորեն դրսևորվեց XVII դարից, երբ սկսվեց կայսրության թուլացումը, որը հանգեցրեց կենտրոնական իշխանության ազդեցության թուլացմանը տեղերի վրա, վալիների, փաշաների և մյուս տեղական կառավարողների իշխանության ուժեղացմանը, և դրա հետ կապված կամայականությունների սաստկացմանը, պաշտոնավաճառությանը և այլն:

Երկրի կառավարման համակարգում, բնականաբար, կարևոր օղակ էր կառավարությունը կամ Բարձրագույն խորհուրդը՝ դիվան-ի-հումայունը: Նա նշանակվում էր սուլթանի կողմից և պատասխանատու էր միայն նրա առջև: Նրա կազմի մեջ մտնում էին մի քանի վազիրներ և նրա աշխատանքներն անմիջապես ղեկավարում և համադրում էր մեծ վազիրը:

Կառավարության համակարգում անհրաժեշտ է առանձնացնել երեք գլխավոր կառուցվածք՝ ռազմա-վարչական, ֆինանսական և դատա-կրոնական: Անհրաժեշտ ենք համարում առանձնացնել այդ երեք կառույցները ոչ միայն այն պատճառով, որ նրանք ամենակարևորներն էին, այլ նաև այն պատճառով, որ նրանք գործում էին ոչ միայն կայսրության կենտրոնում, կենտրոնական նահանգներում, այլև հավասարապես տեղերում, կայսրության եվրոպական, ասիական և աֆրիկյան նահանգներում, մարզերում ու գավառներում:

Դրանց մեջ ամենակարևորը, քերես, ռազմա-վարչական կառույցն էր կամ, ժամանակակից տերմինաչափայով ասած, մինիստրությունը: Դրա մասին է խոսում նաև այն հանգամանքը, որ նրա գլուխ կանգնած էր մեծ վազիրը: Կայսրությունը, ինչպես նշել ենք, քաժանկած էր 16 էյալաթների, որոնց մի մասը կազմավորված էր արաբական տարածքներից: Նրանց գլուխ կանգնած էին նահանգապետ-քեյլերբեյերը: Նրանք նշանակվում էին սուլթանի կողմից, սակայն անմիջականորեն ենթարկվում էին մեծ վազիրին և նրան էին հաշվետու իրենց ամենօրյա գործունեության համար: Յուրաքանչյուր էյալաթ պարտավոր էր, նրա մեծության և բնակչության թվաքանակին համապատասխան, անհրաժեշտության դեպքում զինված ուժեր ներկայացնել և դրանք դնել սուլթանի տրամադրության տակ: Փաշայի կամ վալիի գլխավոր պարտականությունն էր դրանք մշտապես պահել մարտունակ վիճակում: Այդ

պաշտոնում նրա մնալու կամ չմնալու հարցը կախված էր ասացին հերթին այն բանից, թե նա ինչպես էր լուծում այդ հարցը:

Բնչեբրեյը տվյալ նահանգի կամ մարզի ընդհանուր ղեկավարն էր և նրան էին ենթակա այդ մարզի բոլոր սանջաքները և նրանց ղեկավարները, սանջաքեյեղը: Եթե նկատի ունենանք, որ կայսրությունը բաժանված էր 250 սանջաքների, որոնց մի զգալի մասը գտնվում էր արաբական երկրներում, ապա պարզ կդատես նրանց կարևորությունը երկրի կյանքում: Սանջաքեյեղը օժտված էին բավականին լայն լիազորություններով և ղեկավարվում էին զավատային Կանուն–Նամեներով՝ օրենսգրքով: Չետաքրքիր է, որ յուրաքնչյուր սանջաք ուներ իր Կանուն–Նամեն:

Այս բուրգ հիշեցնող կառույցի հիմքում ընկած էին քիմարիտները: Դրանք երեկվա քոչվորներն էին, որոնք մտել էին մշտական զինվորական ծառայության մեջ որպես հեծյալ սփախիներ և իրենց զինվորական ծառայության դիմաց ստանում էին քիմար: Դա որոշակի հողաբաժին էր պայմանական ժառանգականության իրավունքով: Նա համարվում էր պայմանական, որովհետև այդ հողը նրա ժառանգին կանցներ, եթե վերջինս նույնպես ծառայության մտներ կայսրության զորքերում: Ծառայությունը դադարեցնելու պարագային նա զրկվում էր այդ հողաբաժնից: Թիմարիտն իրավունք ուներ հարկ զանձել այդ հողաբաժնի վրա աշխատողներից և դրա հաշվին ապահովում էր իր զոյությունը և ռազմական հանդերձանքի՝ ձի, զենք, համապատասխան հագուստ և այլն, ձեռքերումը:

Դժվար չէ, կռահել, որ ռազմա–վարչական կառույցը Օսմանյան կայսրության ողնաշարն էր, որն ուղղակիորեն ազդում էր կայսրության համընդհանուր վիճակի վրա և որի անխափան գործունեությունից զգալիորեն կախված էր օսմանյան կայսրության կենսունակությունը:

Երկրորդ կարևոր կառույցը կայսրության ֆինանսական գերատեսչությունն էր: Նրա ղեկավարը ֆինանսների վազիր–ղեֆտերդարն էր: Այս գերատեսչությունը գործում էր համընդհանուր կայսերական, մարզային–նահանգական (էյալաթ, վիլայաթ) և տեղական–զավատային (սանջաք) մակարդակներով: Նա ուներ բավականին զարգացած և ճուշավորված ապարատ, որի ներկայացուցիչները կամ հատուկ պաշտոնյաները կենտրոնական ապարատում և տեղերում, իրականացնում էին ստուգողական, վերահսկիչ, հաշվառման և կատարողական գործառույթներ: Նրանց ամենականոր օգնականները զրազիրներն էին, որոնք

համարվում էին այդ պաշտոնյաների այց թնջ: Եթե ֆինանսական քարծրաստիճան պաշտոնյաների մեջ քիչ էին կայսրության ժայռագավառների տեղաբնիկ, ոչ թուրք ազգաբնակչության ներկայացուցիչները, ապա գրագիրների շարքերը զգալիորեն համալրվում էին տեղացիներից: Ուստի հարկադրված էին այդ գործի մեջ ներգրավել տեղացիների, որոնք գրագետ էին և շատ հաճախ նաև քարզմանչի դեր էին կատարում:

Նրանց գլխավոր խնդիրը հարկերի և տուրքերի չափերի սահմանումն էր, հարկահավաքման պահուստների հաշվառումը և պետական գանձարան հարկերի մուտքերի հաշվառումը: Ուստի նրանք անում էին ամեն քան պետական գանձարկը ինչքան հնարավոր է հարստացնելու համար, կանգ չառնելով ոչնչի առջև, կիրառելով հարկադրանք, բռնություններ և տարբեր պատիժներ:

Իսկ ինչ վերբերում է պետական ապարատի երրորդ կարևոր կառույցին, դատա-կրոնական համակարգին, ապա նրա ֆունկցիաները բավականին յուրահատուկ էին: Նա կոչված էր հետևելու կայսրության բնակչության ապրելաձևին, օրինապահությանը, Կորանով և շարիաթով նախատեսված պահանջներից չչնդվելուն, ամեն տեսակ օրինազանցությունները պատժելուն, որը շատ հաճախ իրականացվում էր ամենադաժան ձևերով և այլն: Նրա խնդիրն էր փաստորեն կայսրության բնակչությանը պարտադրել ապրել ըստ մուսուլմանական օրենքների և աղաթի: Պատահականություն չէ, որ նրա գլուխ կանգնած էր Օսմանյան կայսրության կրոնապետը՝ շեյխ ուլ-խալամը, որի վերդիկտները՝ վճիռները, վերջնական էին և կատարվում էին անշեղորեն: Սարգերում այս գերատեսչությունը ներկայացված էր կադի-ասկյարներով, այսինքն զինվորական դատավորներով, իսկ սանջաքներում՝ քաղաքացիական կադիներով՝ դատավորներով: Այս վերջիններս, որ վճիռներ էին արձակում հանուն իսլամի, կատարում էին նաև այլ ֆունկցիաներ, որոնք չկային նախնիներում, մուսուլմանական այլ երկրներում, ինչպես Արաբական խալիֆայությունը: Կադիներին էր տրված զանազան տեսակի փաստաթղթերի և գործարքների հաստատման, առևտրական և ֆինանսական վեճերի քննարկման և լուծման, ու համանման այլ խնդիրների լուծման իրավունքը:

Այս համակարգն իր մեջ ներառում էր ամբողջ կայսրությունն իր տարատեսակ վարչատերիտորիալ բաժանումներով, և պետական կառույցները՝ վերևից ներքև:

Եվ, վերջապես, օսմանյան կայսրության պետական վարչական համակարգի բաղադրամասն էր կազմում, մեր կողմից արդեն նշված ոչ մուսուլման ժողովուրդների միլլեթների համակարգը: Օսմանյան կայսրությունում թույլատրվել էին հույն-ուղղափառների, հայ-առաքելական, հրեա (յահուդի), ասորի (սիրիական) միլլեթները: Դրանք ներհամայնքային հարցերը կարգավորելու սահմանափակ իրավունքներով օժտված կառույցներ էին, որոնք գործում էին տվյալ համայնքների հոգևոր առաջնորդների հովանու ներքո:

Այժմ կրկին անդրադառնանք վարչատարածքային բաժանման խնդիրներին: Այդ բաժանումը, թեև կատարվում էր կայսրության ընդհանուր հայեցակարգի շրջանակներում, որի մասին խոսվեց վերևում, այնուամենայնիվ, նա ուներ տարբերակումներ: Դա դրսևորվեց առաջին հերթին Եգիպտոսի դեպքում:

III. ԵԳԻՊՏՈՍԸ ՈՐՊԵՍ ՏԱՐԱԾՔԱԹՆ ՄԵԿ ԱՄԲՈՂՋՈՒԹՅՈՒՆ: ՄԱՄԼՈՒՐՆԵՐԸ ԵՎ ԲԱՐՉՐ ԴՈՒՌԸ

1. «Կանուն ալ-Մըսրի»

Եգիպտոսը, ի տարբերություն Սիրիայի կամ Իրաքի, չտրոհվեց առանձին փաշայությունների կամ վիլայաթների, այլ պահպանվեց որպես տերիտորիալ մեկ ամբողջություն, թեև նրա ներսում, կատարվեցին որոշ փոփոխություններ:

Սուլթան Մելիմ I Եգիպտոսի փոխարքա նշանակեց թուրք փաշա, Մարջ Դաբիքի ճակատամարտի ժամանակ մամլուք սուլթանին դավաճանած և նրա կողմն անցած, Քալբիի նահանգապետ խալիբ բեյին: Լախքան Կահիրեից մեկնելը և Ստամբուլ վերադառնալը, Մելիմը Եգիպտական փոխարքայի տրամադրության տակ թողեց մի գորախումք, որը բաղկացած էր հինգ հազար եմիլերիներից:

Սուլթան Սուլեյման I 1525 թ. հաստատեց «Կանուն ալ-Մըսրի»՝ «Եգիպտոսի օրենսգիրքը», որը կարգավորում էր նրա ներքին կառավարման հարցերը: Այս օրենքով ամրագրվեց Եգիպտոսի մեկ ամբողջական տարածքային միավոր լինելու կարգավիճակը, որի գլուխ կանգնած էր օսմանյան սուլթանի կողմից նշանակվող փաշան, որը համարվում էր փոխարքա և ներկայացնում էր սուլթանին այդ արաբական երկրում: Ըստ «Կանուն ալ-Մըսրիի», փոխարքան օժտված էր լայն լիազորություններով: Նրան ներակա էին Եգիպտոսի տարածքում գործող բոլոր վարչական, քաղաքացիական և զինվորական մարմիններն ու պաշտոնյաները:

Վարչատարածքային առումով Եգիպտոսում սուլթանների կատարած ամենաշակախ բարեփոխումը նրա սահմաններում տասներկու սանջաքների կազմավորումն էր: Նրանց ղեկավարներին նշանակման հարցում թուրքական սուլթանը դրսևորեց որոշակի զգուշավորություն: Բոլոր տասներկու սանջաքների կառավարիչներ (հաքիմներ) նշանակվեցին սանջաքբեյերը երեսնի մամուլքներից, որոնք կառավարման որոշակի փորձ ու հեղինակություն ունեին: Նման քայլը պետք է բացատրել նրանով, որ սուլթանը հավանաբար հասկանում էր, որ ինքը, մի կողմից, հուսալի հենարան չունի Եգիպտոսում, որի վրա կարողանար հենվել, իսկ մյուս կողմից, մամուլքներն իրենցից որոշակի ուժ էին ներկայացնում, որն անտեսել հնարավոր չէր: Ուստի օսմանյան սուլթանները որոշեցին սիրաշահել մշտապես մարտականորեն տրամադրված և պետական հեղաշրջումների հակված մամուլքներին և այդ քաղաքականության դրսևորումներից մեկն էլ նրանց ավագանուն պաշտոններ քաժանելն էր: Դրա վկայությունն է նաև այն իրողությունը, որ այդ մամուլքներն ունեին նրանց նվիրված և ստրուկ մարտիկներից կազմված հավատարիմ զինախումբ, որը պատրաստ էր անվերապահորեն կատարել նրանց հրամանները, սակայն սուլթանները անգամ չփորձեցին դրանք ջրել կամ արգելել:

Սելիմ I և Սուլեյման I մի կարևոր զիջում ևս կատարեցին Եգիպտական մամուլքներին: Նրանց վերապահվեց հարկեր հավաքելու իրավունքը, որը նրանց պատկանում էր նաև այն ժամանակ, երբ Եգիպտոսը կառավարում էին մամուլք սուլթանները: Եվ եթե այս բոլորին ավելացնենք նաև, որը սուլթանը չարգելեց նոր մամուլքների հոսքը Եգիպտոս և նրանց շարքերի համալրումը, որը մամուլքների հզորության և ազդե-

ցության կարևոր աղբյուրներից մեկն էր, ապա պատկերն ավելի կատարյալ կդառնա:

Եվ, իրոք, անցնելով օսմանյան տիրապետության տակ, մամուլը-նեղը կարողացան երկար ժամանակ պահպանել իրենց դիրքերը և դերակատարությունը Եզիպտոսում: Ճիշտ է, նրանք թուրքական սուլթաններին ընդունում էին որպես իրենց սյուզերենը, տեղը, որի վասալներն էին, բայց դա որոշ իմաստով ձեռնարկ կամ խորհրդանշական բնույթ էր կրում և արտահայտվում էր հիմնականում թուրքական սուլթանին տարեկան հարկեր վճարելու փաստի մեջ, որոնք նույնիսկ ո՞մանք հարկ էլ չէին համարում, այլ դիտում էին որպես նվիրատվություն մամուլից սուլթանին:

Հետագայում սուլթանների իշխանությունը մամուլների վրա ավելի թուլացավ, երբ սկսեցին Ստամբուլից թուրք փաշաներ ուղարկել Եզիպտոս որպես փոխարքաներ: Նրանք, որպես կանոն, վատ զիտեին Եզիպտոսը, տեղական պայմանները, մամուլներին, սովորույթները և այլն: Նրանց մեջ շատերը համապատասխան փորձ և ունակություն չունեին Եզիպտոսի նման բարդ երկիրը կառավարելու համար: Դրա հետևանքով թուրքական փաշաները աստիճանաբար կորցրեցին երկրի վրա իրենց վերահսկողությունը պահպանելու հնարավորությունները, որի հաշվին աստիճանաբար ընդլայվում էր մամուլների ազատ գործողությունների դաշտը: Նրանք ավելի ու ավելի էին անտեսում Ստամբուլին:

2. Հարաբերությունների սրումը մամուլների և Բարձր Դուան միջև: Մամուլներ Ալի բեյը և Մուհամմադ ազ-Չահաբին

Ստամբուլում տեսնում էին այս ամենը և որոշ քայլեր կատարում դրությունը շտկելու և Եզիպտոսի վրա Բարձր Դուան վերահսկողությունն ամրապնդելու ուղղությամբ: Դրա վկայություններից մեկն էլ փաշաներին հաճախակի փոփոխելն էր: Եզիպտոսի վրա թուրքական ուղղակի տիրապետության կամ ավելի ճիշտ՝ կառավարման 280 տարիներին, Կահիրեում փոխվել է ավելի քան 100 փաշա: Բայց դա, հակառակ սպասումների, դրական արդյունքներ չտվեց: Ընդհակառակը, դրա հետևանքով առաջացան նոր հիմնախնդիրներ, այդ թվում և կապված բանակի հետ:

Հայտնի է այն առաջնակարգ դերը, որ արևելյան երկրներում դարձր շարունակ, ավանդաբար խաղացել է բանակը: Եւլյնն էր իրավիճակը նաև Եգիպտոսում: Այս հարցում անհրաժեշտ էր զգոն լինել և բանակը պահել խիստ հսկողության տակ, նվաճել նրա վստահությունը: Բայց փաշաների հաճախակի փոփոխությունները, նրանց մի մասի թուլամորթ կամ անկործ, անգամ ալաշնորի լինելը, հանգեցրեց նրան, որ Եգիպտական բանակը աստիճանաբար դուրս եկավ նրանց վերահսկողությունից, դարձավ անկարգապահ և ի վերջո, անկառավարելի: Այս երևույթի ամփոփական հետևանքը եղավ այն, որ Եգիպտոսում կրկին զլուխ բարձրացրին մամլուքները, լայն թափ ստացան նրանց խռովությունները, ուղղված սուլթանների նշանակած փաշաների դեմ, պայքարը բնյերի միջև ազդեցության և նոր տիրույթների տիրանալու համար և այլն: Երկրում ստեղծվեց անկայուն վիճակ:

Փաշաների հեղինակության անկման վրա ազդում էր նաև այն հանգամանքը, որ Օսմանյան կայսրությունը, որը XV–XVI դարերում հասել էր իր հզորության գագաթնակետին, XVII սկսել էր թուլանալ և անկում ապրել: Իսկ որոշ ուսումնասիրողներ այն կարծիքին են, որ Օսմանյան կայսրության վայրէջքը սկսվեց սուլթան Մուլեյման I մահվանից հետո, որը տեղի ունեցավ 1566 թ.:

Կայսրության համընդհանուր թուլացումը հանգեցրեց Եգիպտոսի և կայսրության մյուս մարզերում սուլթանների ներկայացուցիչների՝ փոխարքաների, փաշաների, վալիների և մյուս պաշտոնյաների հեղինակության անկմանը: Իսկ դա նշանակում էր թուրքական իշխանության թուլացում տեղերում:

Եգիպտական մամլուքները տարեց տարի ավելի էին ամրապնդում իրենց դիրքերը և իշխանությունը երկրում, և ավելի ու ավելի քիչ էին հաշվի նստում Ստամբուլի հետ: Դեպքերի ընթացքը խոսում էր այն մասին, որ վաղ քե ուշ կհայտնվի այն մամլուքը, որը բացահայտ մարտահրավեր է նետելու Բարձր Դեանը: Եվ, իրոք, նա հայտնվեց ի դեմս Ալի բեյի:

Ալի բեյը, որը ծագումով աբխազ քրիստոնյա էր Կովկասից, փոքր հասակում ընկնում է ստրկավաճառների ճեղքը, որոնք նրան վաճառում են որպես ստրուկ: Հայտնվելով Եգիպտոսում, հետագա տարիներին, նա համբերատարորեն, աստիճանաբար սկսում է բարձրանալ և կարևոր դեր խաղալ մամլուքների մեջ: Իշխանության համար մղվող պայքարում, Ալի բեյը 1767 թ. հաղթեց իր մրցակից մյուս մամլուք բեյ-

րին, մտավ Կահիրն եւ իրեն հռչակեց շնյխ ալ–բալադի՝ քաղաքի կառավարիչ:

Չաղթելով իր հակառակորդ մամլուք բեյերին, Ալի բեյն այնուհետև դաժան հաշվեհարդար տնսավ Կահիրում տեղակայված թուրքական ենիչերիական զորքիի հետ: Կոտորելով նրանց, Ալի բեյը 1769 թ. Կահիրեից արտաքսեց թուրքական փաշային, որը համարվում էր Եգիպտոսի փոխարքան, և Եգիպտոսը հռչակեց անկախ:

Ու առաջին չուրջ մարտահրավերն էր, որ արաբական ողև երկիր նետեց Ստամբուլին:

Ալի բեյը, սակայն չսահմանավակվեց միայն Եգիպտոսով: Եւ ուներ հեռու գնացող փառասիրական մեծ ծրագրեր: Աջակից ունենալով իր փեսային՝ Մուհամմադ Աբու ազ–Չահաբիին, նա իր առաջնահերթ խնդիրը համարեց Արաբիայի և Սիրիայի գրավումը: 1770 թ. հուլիսին նրա զորքերը մտան Մեքքա: Մեքքայի գրավումն անհրաժեշտ էր Ալի բեյին Չիջազի շերիֆից ինվեստիտուրայի, իր իշխանության հաստատումն ստանալու համար: Եվ նա ստացավ: Սակայն դրա համար Ալի բեյը նախ հեռացրեց գործող շերիֆին և նրան փոխարինեց շերիֆների ընտանիքի մեկ այլ ներկայացուցիչով, որը պատրաստ էր մամլուքի բոլոր պահանջները կատարել: Չիջազի նոր շերիֆը Ալի բեյին շնորհեց «Եգիպտոսի սուլթան և երկու ծովերի կառավարիչ» տիտղոսը: Երկու ծովեր ասելով, նկատի ունենին Միջերկրական և Կարմիր ծովերը:

Այսպիսով, Ալի բեյը դարձավ Եգիպտոսի օրինական կառավարիչը, որի հովանավորության տակ էր գտնվում նաև Արաբիան, համենայն դեպս նրա այն տարածքը, որտեղ գտնվում են Մեքքա և Մադինա քաղաքները: Եւ, համապատասխան իրեն «շնորհված» տիտղոսի, սկսեց դրամ հատել: Նրա անունը հիշատակվում էր խուտբայի ժամանակ:

Արաբիան իրեն ենթարկելուց հետո, Ալի բեյը 1771 թ. իր զորքը շարժեց Սիրիայի վրա: Սրա 30 հազարանոց բանակը գլխավորում էր Մուհամմադ ազ–Չահաբին: Եւ գրավեց Ղաճասկոսը և սիրիական այլ քաղաքներ:

Բայց այստեղ պատահեց այն, ինչ որ շատ հաճախ էր պատահում մամլուքների պարակտիկայում: Սիրիայի համար պայքարի թե՛ պահին, Ալիին դավաճանեց նրա փեսան՝ Մուհամմադ Աբու ազ–Չահաբին: Եւ իր երեսունհազարանոց բանակն ուղղեց Ալի բեյի դեմ: Սակայն նախքան այդ քայլին դիմելը, նա զաղտնի բանակցությունների մեջ էր մտել

Ստամբուլի հետ և ստացել թուրքական սուլթանի հավանությունը և խոստումները նրան եզիպտոսի կառավարիչ նշանակելու հարցում:

Ալի բեյն ի վիճակի չլինելով դիմադրել, փախավ իր դաշնակից Չահիր ալ-Ռումարի մոտ: Դա տեղի ունեցավ 1772 թ.: Չահիր ալ-Ռումարը, որը գտնվում էր Ալկայում, նույնպես ապստամբել էր թուրքական սուլթանի դեմ և այդ իմաստով նրանք Ալի բեյի հետ դաշնակիցներ էին: Ալ-Ռումարը չվարանեց օգնել իր դաշնակցին և նրա տրամադրության տակ դրեց ալբանացիներից կազմված մի զորաբանակ, որի թիվը հասնում էր երեք հազարի: Եւ իր դաշնակցին տրամադրեց նաև համապատասխան զենք և հանդերձանք:

Ալի բեյը ստանալով այս օգնությունը, նետվեց պատերազմի դաշտ իր դավաճան փեսային պատժելու և իր իշխանությունը վերականգնելու համար: Բայց ճակատագիրը երես էր թեքել նրանից: Ճակատամարտում նա վիրավորվեց և 1773 թ. մահացավ:

Այդ բոլորից հետո Աբու ազ-Չահաբիին ոչինչ չէր խանգարում հաղթականորեն մտնել Կահիրե: Թուրքական սուլթանը պահպանեց իր խոստումը ինվեստիտուրայի հարցում և նրան նշանակեց եզիպտոսի փաշա:

Աբու ալ-Չահաբին, բնականաբար, ժառանգեց շեյխ ալ-բալադի տիտղոսը, որը նրան տալիս էր առաջնություն մնացած բոլոր մամլուքների նկատմամբ: Բայց նա ստացավ նաև մեկ այլ տիտղոս, որը կոչվում էր էմիր ալ-հաջ՝ ուխտագնացության էմիր, որը կարելի է թարգմանել որպես ուխտագնացության համար պատասխանատու, ուխտագնացության հարցերը տնօրինող: Դա նույնպես կարևոր պաշտոն էր և, որ շատ էական է, եկամտաբեր պաշտոն էր: Մյուս կողմից դա որոշակի հնարավորություն էր տալիս Աբու ազ-Չահաբիին, իր ազդեցությունը տարածել հաջ կատարող մյուս երկրների մուսուլմանների վրա:

Այս իրադարձությունների շուտաբանությունը կարևոր է ոչ միայն եզիպտոսի կարգավիճակի, նրա ներքին դրության և մամլուքների փոխհարաբերությունների մասին պատկերացում կազմելու համար, այլ նաև այն առումով, որ Ալի բեյի կողմից թուրքական սուլթանի դեմ բացահայտորեն հանդես գալը և եզիպտոսի անկախության հռչակումը, ծանր հարված էր Օսմանյան կայսրության և նրա սուլթանների հեղինակությանը: Դա, ավելի քան մեկ այլ բան, ցուցադրեց Օսմանյան կայսրության թուլությունը, բացահայտեց այն իրողությունը, որ եկել են այլ ժամանակներ, երբ թուրքական սուլթաններն այլևս անենազոր չեն և օսմա-

նյան տիրապետությանը միանգամայն հնարավոր է մարտահրավեր նետել և անգամ հասնել հաջողության:

Արու Չահաբին եզիպտոսը կառավարեց մինչև իր մահը՝ 1775 թ.: Երա մահվանից հետո վերսկսվեց դաժան պայքարը մամլուքների միջև իշխանության համար, որը տևեց մոտ տասնհինգ տարի: Այդ տարիներին շատ արյուն հոսեց: Վերջապես, 1791 թ. իշխանության համար մղվող պայքարում հաղթանակեցին երկու մամլուք բեյեր՝ Մուրադ Եյել և Իբրահիմ Բեյը: Համաձայնության գալով, նրանք համատեղ եզիպտոսը կառավարեցին մինչև 1798 թ., մինչև այն պահը, երբ եզիպտոսում հայտնվեց ֆրանսիական զենեղալ Բոնապարտը:

IV. ՍԻՐԻԱՅԻ ՎԱՐՉԱՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ ԵՎ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԸ

1. Սիրիայի բաժանումը վիլայաքների: Սիրիան անկախ հռչակելու ալ-Ղազալիի փորձերի ծախսով

Սիրիայի վարչատարածքային բաժանման հիմքում դրվեց վիլայաքների կազմավորման սկզբունքը: Նման վարչատարածքային միավորներ Արբասյան խալիֆայության ժամանակ գոյություն չունեին:

Սիրիան սկզբնական շրջանում բաժանվեց երեք վիլայաքների՝ Ղամասկոսի, Հալեբի և Տրիպոլիի: 1660 թ. տեղի ունեցավ նոր բաժանում և ստեղծվեց նոր, թվով չորրորդ՝ Սայդայի վիլայաքը:

Վիլայաքների գլուխ կանգնած էին օսմանյան սուլթանների կողմից նշանակվող վալիները, որոնք օժտված էին ամենալայն իրավունքներով և իրենց տիրույթներում օգտվում էին անսահմանափակ իշխանությամբ, պատասխանատու լինելով միայն սուլթանի առջև: Նրանց պարտականությունների մեջ մտնում էին իրենց ենթակա վիլայաքներում կարգ ու կանոն պահպանելը, ամեն տեսակ խտրությունների, հուզումների և հակասօսմանյան ելույթների ճշշումը, քաղաքներում և այլ քնակավայրերում ոստիկանական ֆունկցիաների իրականացումը, պատերազմի դեպքում անհրաժեշտ քանակությամբ զորք զենքով ու հանդերձանքով թուրքական սուլթանին տրամադրելը և այլն:

Օսմանյան կայսրությունում չգրված օրենքների ու հաստատված բարքերի համաձայն, վալիի պաշտոնը որպես կանոն գնում էին և դա

քուրդովին էլ գաղտնիք չէր: Օսմանյան պետական ապարատը կոռուպացված էր, այստեղ ամեն ինչ վաճառվում և զնվում էր:

Վալիները, այդ քվում և Սիրիայի, գնելով վալիի պաշտոնը, իրենց առաջնահերթ խնդիրն էին համարում նախ և առաջ պաշտոնի զնման համար իրենց վճարած փողը հետ վերադարձնել, այնուհետև հարատուրյուն դիզել: Իսկ դրա միակ արքյուրը հասարակ ժողովրդին կողոպտելն էր, որի մեջ թուրքական պաշտոնյաները լավ էին հմտացել: Բացի դրանից, իրենց էլ էին զբաղվում պաշտոնավաճառությամբ, համապատասխան զոււմարի դիմաց վաճառելով իրենց ենթակա պաշտոնները:

Լինում էին դեպքեր, երբ ազդեցիկ և իրենց ուժեղ համարող վալին փորձում էր կամայականորեն, ինքնազուխ փոփոխություններ մտցնել վիլայաթների արդեն հաստատված սահմանների մեջ և ընդամակնել իր կասավարության ներքո գտնվող տարածքները ի հաշիվ այլ տարածքների: Այդպես վարվեց Դամասկոսի վալի Յան-Քիրդի ալ-Ղազալին: Սա Դամասի նախնին կատավարիչն էր, որը, ինչպես արդեն նշել ենք, 1516 թ. Մարջ Դաբիքի ճակատամարտի ժամանակ դավաճանեց իր սյուզերեն, եգիպտոսի մամլուց սուլթանին, և անցավ Սելիմ I կողմը: Ի զին իր դավաճանության, նա թուրքական սուլթանից ստացավ Դամասկոսի վալիի քարձր պաշտոնը: Բայց ըստ երևույթին դավաճանությունն եղել է այդ մարդու արյան մեջ:

Ալ-Ղազալին, 1520 թ., օգտվելով Սելիմ I մահից, և, հավանաբար ենթադրելով, որ Ստամբուլում խտոնաշփոթ վիճակ է տիրում, որը սուլթանական երևույթ էր սուլթանի մահից հետո և նոր սուլթանի գահին նստելու պայմաններում, դիմեց շատ համարձակ քայլի, որը հոյի էր մեծ վտանգներով: Նա Դամասկոսի վիլայաթին միացրեց Երուսաղեմը, Մաֆադը և Դազան: Դրան հետևեց նրա հաջորդ քայլը: Նա 1520 թ., Օսմայանների հռչակավոր մզկիթում իրեն հռչակեց անկախ ու սուվերեն, ընդունելով Մալիք ալ-Աշրաֆ՝ «Ամենաազնիվ թագավոր» տիտղոսը:

Այսպիսով, նա արձատական փոփոխություն մտցրեց Սիրիայի կարգավիճակում, որը հաստատվել էր Բարձր Դոան կողմից:

Մալիք ալ-Աշրաֆը գիտակցում էր, որ Ստամբուլը հենց այնպես չի համաձայնվի կատարված փոփոխությունների հետ և իրեն չի ների օսմանյան իշխանություններին նետած իր մարտահրավերը: Ուստի պատրաստվելով դիմադրության և երկարատև պայքարի թուրքական սուլթանների դեմ, նա դիմեց եգիպտոսի փոխարքա Խաիր քեյին, կոչ անելով նրան իրեն ևս հայտարարել անկախ Ստամբուլից:

Սակայն նա սխալվեց իր հաշիվներում, որը ողբերգական հետևանքներ ունեցավ նրա համար:

Նախ հրաժարվեց քուրթական սուլթանի դեմ ապստամբվել խաիր քեյը, որն այդ պաշտոնը ստացել էր շնորհիվ Սելիմ I քարեհանուրյան: Նույնիսկ եթե նա ընդառայեք ալ-Ղազալիի կողմն, հավատացած ենք, հազիվ թե դա որևէ ազդեցություն ունենար պայքարի ելքի վրա և նրանց փրկել:

Սակայն դա չէր եականը, այլ այն, որ սուլթան Սուլեյմանն իրեն դրսևորեց որպես վճռական պետական գործիչ, ընդունակ անհրաժեշտության դեպքում արագ որոշումներ ընդունելու: Փոխարինելով իր հորը սուլթանի գահի վրա, նա իր առաջնահերթ խնդիրներից մեկը համարեց պատժել ապստամբ ալ-Ղազալիին, որն այս անգամ դավաճանել էր օսմանյան սուլթաններին, վերականգնել օսմանյան տիրապետությունը Դամասկոսի և նրա շրջակա տարածքների վրա:

Սուլթան Սուլեյմանը 1521 թ. հունվարին արդեն Սիրիայում էր: Դունվարի 27-ին Դամասկոսի մոտ, ալ-Քարանում տեղի ունեցած ճակատամարտում, նա ջախջախեց Ջան-Քիրդի ալ-Ղազալիին, դաժանորեն պատժեց ապստամբներին, այդ թվում և զինվորներին: Ալ-Ղազալիին զերի ընկավ և սուլթան Սուլեյմանի հրամանով կախաղան հանվեց:

Սուլեյմանի հրամանով վերականգնվեց Սիրիայի մինչ ալ-Ղազալիի ապստամբությունը հաստատված վարչակարգը՝ նրեց վիչայաթներն իրենց նախկին սահմաններով:

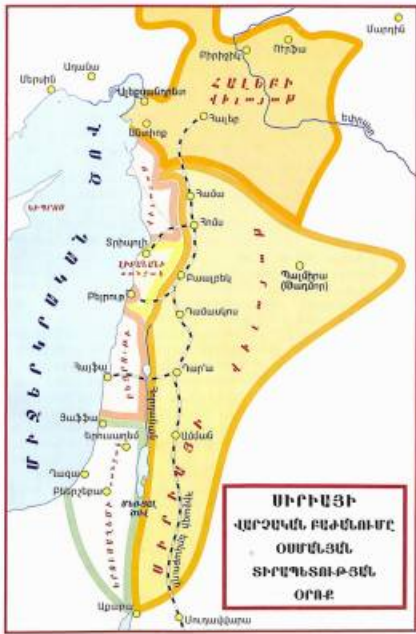
Ի դեպ, օսմանյան կառավարման առաջին տարիներին վերականգնվեց Սիրիայի նախկին, պատմական անունը՝ «Սուրիյա», «Շամի» կամ «Շամի երկրի» փոխարեն, որն այդ երկրի օգտագործելի ամենատարածված անվանակոչումն էր դարձել:

2. Սիրիական ավազանու ուժեղացումը կառավարման համակարգում: Ալ-Ազըմների ընտանիքը

Սիրիան իր վիչայաթների բվին համապատասխան բաժանվեց սանջազների: Դամասկոսի վիչայաթը բաժանվեց տասը սանջաքի, Դալեքի վիչայաթը քաղկացած էր ինը սանջաքից, որոնք տեղադրված էին Դյուսիսայն Սիրիայում, իսկ Տրիպոլիի վիչայաթը՝ հինգ սանջաքից:

Գետազայում Սիրիայի վարչատարածքային բաժանումը որը լիովնությունների ենթարկվեց:

ՄԻԲԵՅԻ
ՎԵՐՉԱԿԱՆ ԲԵԹԱՆՈՒՄԸ
ՕՍԽԱՆՅԱՆ
ՏԻՐԵՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՕՐՈՔ

Այդ ժամանակ, ընդունված սովորույթի համաձայն, Սիրիայի տարածքներ լին համարվում ժամանակակից Լիբանանի մաս կազմող Սաֆրայի և Տրիպոլիի փառաբանությունները, ինչպես նաև Պաղեստինի որոշ հատվածներ: Իսկ Լիբանանն ընկալվում էր որպես միայն նրա լեռնային մասը, որն ավելի շատ հայտնի էր Լեռնալիբանան անունով:

Թուրքական սուլթանի 1841 թ. որոշումով, Սաֆրայի և Տրիպոլիի առանձին փառաբանությունների փոխարեն, նրանց միավորումով ստեղծվեց մի նոր էյալաթ, որի կենտրոնը դարձավ Բեյրութը: Էյալաթը նույնպես կոչվեց նրա անունով: Իսկ Պաղեստինը, որ մինչ այդ բաժանված էր տարբեր վիլայաթների միջև, դարձավ ինքնուրույն վարչատարածքային միավոր, որը կոչվեց Երուսաղեմի սանջաք: Ես ենթակա էր Բեյրութին:

Սիրիայում նույնպես շատ արագ էին միմյանց փոխարինում վալիները: Դրա մասին են խոսում հետևյալ բվական տվյալները: Դամասկոսում 184 տարվա ընթացքում փոխվել է 133 վալի, իսկ Չալեթի վիլայաթը երեք տարվա ընթացքում ունեցել է ինը վալի: Նրանց այդքան արագ փոփոխության պատճառները նույնն էին, ինչ որ Եգիպտոսի փառաբաններինը: Միայն թե, Սիրիայի պարագայում կարևոր նշանակություն ունեցավ նաև վալիների պաշտոնների վաճառելու-գնելու հանգամանքը, թեև հազիվ թե ճիշտ լինեի այդ նույն հանգամանքի բացառումը նաև Եգիպտոսի փառաբաններին իրենց պաշտոններում նշանակելու հարցում:

Օսմանյան կայսրության քուլացումն իր բացասական հետևանքներն ունեցավ նաև Սիրիայի կառավարման համակարգի վրա: Ինչպես և Եգիպտոսի պարագայում, սուլթանները աստիճանաբար կորցրեցին իրենց վերահսկողությունը վալիների և վիլայաթների մյուս պաշտոնյաների գործունեության վրա: Վալիները և սանջաքբեյերն ավելի ու ավելի ինքնուրույն էին դառնում իրենց տրված վարչական միավորների շրջանակներում:

Դրան զուգահեռաբար աստիճանաբար ուժեղանում էր տեղական արաբական ավատական ավագանու, երևելի արաբական ընտանիքների դերը Սիրիայի, ինչպես նաև Լիբանանի, Պաղեստինի և այլ նրկրածասների կյանքում, ներառյալ կառավարման համակարգը:

Սիրիայում այդպիսի ընտանիքների շարքում առաջին հերթին պետք է նշել Ազըմների ընտանիքին, որը բնակվում էր Դամասկոսում: Այդ ընտանիքը բացառիկ դեր է խաղացել Սիրիայի քաղաքական կյանքում: Ազըմների ազդեցությունն այնքան էր ուժեղացել, որ քուլացող սուլթանները հարկադրված էին նրանց նշանակել Դամասկոսի վալիներ

և նրանք այդ պաշտոնը վարել են 1724–1783 թ.: Նրանք իրավունք են ծնոք բերում կրել «փառա»՝ տիտղոսը: Առաջինը Ղամասկոսի վալի նշանակվեց Իսմայիլ ալ–Ազըմը, որին փոխարինեց նրա որդին՝ Ասադ ալ–Ազըմը: Ալ–Ազըմների ընտանիքի գործունեությունը չի սահմանափակվել միայն իրենց հայրենի քաղաքով: Ազըմներից վալիներ են նշանակվել նաև Տրիպոլիի և Սայդայի վիլայաթներում: Ազըմները սովորաբար լոյալ են եղել բարձր Ղան հանդես:

Այդուհանդերձ թուրքական սուլթանները ուշադիր հետևում էին Ազըմների գործունեությանը, հարմար առիթի սպասելով նրանց իրենց տեղը ցույց տալու և պատժելու համար: Նրանք այդպես վարվեցին առաջին վալի Իսմայիլ ալ–Ազըմի հետ, որին ձերբակալեցին և բանտ նետեցին, որտեղ և նա մահացավ: Թուրքական սուլթանը դաժանորեն վարվեց Ասադ ալ–Ազըմի հետ, որին նրա հրամանով 1757 թ. խեղդամահ արեցին բաղնիքում: Նրանց հետ այսպես դաժան վարվելու հիմնական պատճառն այն էր, որ հայր և որդի Ազըմները ձգտում էին ավելի ինքնուրույն քաղաքականություն վարել, հաշվի առնելով Սիրիայի ազգային շահերը: Իսկ դա Օսմանյան կայսրությունում համարվում էր մահացու մեղք:

Օսմանյան տիրակալների այդ քայլերը, թեև թուլացրին Ազըմների և ընդհանրապես սիրիական ավատական ավագանու դիրքերը, բայց դա ժամանակավոր քնույթ էր կրում: Նրանց այդպես էլ չհաջողվեց արմատախիլ անել հակաօսմանյան տրամադրությունները Սիրիայում և կանխել իրենց դիրքերի հետագա թուլացումը արաբական այդ կարևոր քրկրամասում:

Մ. ԼՐԲԱՆԱՆԻ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԸ ԵՎ ՄԱԱՆՆԵՐԻ ԴԻՆԱՍՏԻԱՆ

1. Լիբանանը որպես ներքին ինքնավարությամբ օժտված իշխանապետություն

Լիբանանը, չնայած իր փոքր տարածքին, միշտ էլ կարևոր դերակատարում է ունեցել արաբական աշխարհում, որը պայմանավորված է նրա հարմար աշխարհագրական դիրքով, ինտելեկտուալ և մշակութային համեմատաբար բարձր ներուժով, լիբանանցիների բնատուր հնա-

րամտությամբ ու աշխատասիրությամբ և այլ գործոններով: Եվ օտար նվաճողները միշտ հաշվի են առել այդ հանգամանքը: Այդ առումով բացառություն չէին նաև օսմանցիները:

Լիբանանում բնակվող արաբների մեջ այդ ժամանակ գլխավոր դերակատարում ունեին զրուզները և աստիճանաբար իրենց դիրքերն ամրապնդող քրիստոնյա մարոնի արաբները: Դրուզական ֆեոդալ ընտանիքների մեջ աչքի էին ընկնում Մաան և Շիհաբ կլանները, իսկ հետագայում ասպարեզ իջան Արսլանները, Զունըլատները և այլն: Նրանց մերթ միավորվում էին, մերթ պայքարում միմյանց դեմ: XVI դ. սկզբներին հաջողությունն ուղեկցեց Մաաններին, որի գլխավորը՝ Ֆախր աղ-Դինը, 1516 թ. իր հպատակությունը հայտնեց օսմանյան սուլթան Սելիմ I, որը նրան հաստատեց որպես Լիբանանի եմիր: Լիբանանին շնորհվեց ինքնավար էմիրության կարգավիճակ, իսկ Մաանները՝ դարձան կառավարող դինաստիա: Նրանք Լիբանանը կառավարեցին 1516–1697 թթ., որից հետո նրանց փոխարինելու եկավ Շիհաբների դինաստիան:

Անիրաժեշտ է նշել, որ երբ խոսք է գնում Լիբանանի մասին, ապա չպետք է նկատի ունենալ ներկա Լիբանանի սահմանները, որը ձևավորվեց 1920 թ.: Այդ ժամանակ «Լիբանան» հասկացողությունն աշխարհագրական առումով ընդգրկում էր Լիբանանի շեռնային մասը, Շուֆի շրջանը և այլն, որը մասնագիտական գրականության մեջ ավելի հայտնի է «Լեանալիբանան» հորջորջումով:

Ֆախր աղ-Դին I, սկզբնական շրջանում լոյալ էր օսմանյան սուլթաններին և չէր թերանում Ստամբուլի նկատմամբ իր պարտականությունները կատարելու մեջ: Նա բարեխիղճ էր հարկերը հավաքելու և դրանք սուլթանին փոխանցելու և այլ հարցերում:

Լիբանանի կարգավիճակի հարցում կար նաև մեկ այլ յուրահատկություն: Լիբանանը փաստորեն չէր կարող անմիջականորեն կապի կամ հարաբերությունների մեջ մտնել Բարձր Դեան հետ: Նա դա կարող էր անել Դամասկոսի վալիի միջոցով: Սուլթանները Դամասկոսի վալիների վրա էին դրել միջնորդի կամ Լիբանանը Ստամբուլի հետ կապող օղակի պարտականությունները: Վերջիններս դա կատարում էին մեծ հաճությամբ, քանի որ դա նրանց որոշ հնարավորություններ էր տալիս իրենց ազդեցությունը տարածելու այդ կարևոր նրկամասի վրա:

Իսկ Դամասկոսին Լիբանանի և Ստամբուլի միջև կապող օղակի դերակատարություն հատկացնելու սուլթանների քայլի մեջ պետք է

տեսնել այդ ուղիով Լիբանանի վրա հսկողություն սահմանելու վատ ցորարկված միտում:

Սելիմ I լիբանանյան եմիրին տվել էր որոշ ինքնուրույնություն ներքին հարցերում: Օգտվելով դրանից, ինչպես նաև այն հանգամանքից, որ Լիբանանից զանձվող հարկերը համեմատաբար ցածր էին, և էմիրներն առանձին ռազմական պարտականություններ չունեին սուլթանների նկատմամբ, Ֆախր աղ-Ղին I եռանդուն կերպով ձեռնամուխ եղավ Լիբանանի տնտեսական զարգացմանը, կառուցապատմանը և ինքնավարության հետագա ամրապնդմանը:

Օսմանյան Բարձր Ղուտը, որը ուշադիր հետևում էր Ֆախր աղ-Ղին I այս քաղաքականությանը, հաշտ աչքով չէր նայում Լիբանանի ինքնուրույնությունն ամրապնդելու և տնտեսական վերելքն ապահովելու լիբանանյան եմիրի քաղաքականությանը: Սուլթան Սուլեյման I փոխեց իր քաղաքականությունը Լիբանանի նկատմամբ, փորձելով այն դնել իր ուղղակի կառավարման ներքո: Սակայն նա հանդիպեց լիբանանցիների համառ դիմադրությանը Ֆախր աղ-Ղինի գլխավորությամբ, և հաջողություն չունեցավ: Սուլթանը դիմեց հին ու փորձված մեթոդին — դավադրությանը: 1544 թ. Ֆախր աղ-Ղին I դավադրաբար սպանվեց Դամասկոսի վալիի կողմից:

2. Եմիր Ֆախր աղ-Ղին II: Լիբանանի անկախության նվաճման նրա փորձերը

Չնայած եմիրի սպանությանը, լիբանանցիների պայքարը օսմանյան տիրապետությունը Լիբանանի վրա ամրապնդելու քաղաքականության դեմ, շարունակվեց: Պայքարը գլխավորեց սպանված Ֆախր աղ-Ղին I որդին՝ Քուրբուդագը: Սակայն այդ պայքարում 1585 թ. նա ևս, ի վերջո, զոհվեց: Նրա զոհվելուց հետո եմիրությունն անցավ նրա որդուն՝ Ֆախր աղ-Ղին II:

Երկու եմիրների սպանությունը, այդուհանդերձ, չհանգեցրեց եմիրության վերացմանը կամ Լիբանանի կարգավիճակի մեջ որևէ փոփոխությանը: Սուլթանները ձևականորեն պահպանեցին այն բոլորը, ինչ տվել էր սուլթան Սելիմը: Սակայն նրանք այժմ ալելի ուշադիր ու աչալուրջ էին:

Ֆախր աղ-Ղին II խելացի, եռանդուն, զգույշ, վերին աստիճանի հաշվենկատ, խորամանկ և նուրբ դիվանագիտությամբ օժտված պետա-

կան գործիչ էր: Հենց նրա ենթության օրոք Լիբանանի ենթութունը հասավ իր ծաղկման և հզորության գագաթնակետին:

Ֆախր աղ-Ղին II փայփայում էր շատ համարձակ և հեռուն գնացող քաղաքական ծրագրեր, որոնք այլ կերպ, քան հավակնոտ համարել, հնարավոր չէր: Նա իր առջև խնդիր էր դրել ստեղծել ռազմական առունով և տնտեսապես հզոր Լիբանան, ընդարձակել նրա սահմանները, որը հիմք է տվել նրան մեղադրելու «Մեծ Լիբանան» ստեղծելու նկրտումներ ունենալու մեջ, խզել հարաբերությունները Ստամբուլի հետ կամ դրանք արմատապես փոխել, Լիբանանը դնել զարգացման առաջադիմական ուղու վրա, շատ բաներում ընդօրինակելով Եվրոպային:

Ֆախր աղ-Ղին II իրեն հատուկ եռանդով ձեռնամուխ եղավ իր ծրագրերի կենսագործմանը: Նա աստիճանաբար վերականգնեց քանդված և ավերված երկիրը, կառուցեց նոր ճանապարհներ, զարգացրեց տնտեսությունը, ստեղծեց լավ զինված և ժարտունակ հզոր բանակ: Այդ շրջանում Լիբանանը արաբական ամենազարգացած և առաջադիմած երկիրն էր:

Բարձր Դուռը ստիպված Ֆախր աղ-Ղին II զիջեց ընդարձակ տարածքներ հարևան արաբական շրջաններից, այդ թվում Բեյրութի ու Սիդոնի սանջաքները, Տրիպոլին, Բաալբաքն ու Բիբլան, Սաֆաղը, Տիրեքիան և Լազարեթը: Փաստորեն նա իրագործեց «Մեծ Լիբանան» ստեղծելու իր քաղաքական ծրագիրը:

Սուլթանը համաձայնվեց այդ տարածքները դնել լիբանանյան էմիրի կառավարման ներքո, հավանաբար, երկու պատճառով:

Առաջին, հաշվի առնելով Լիբանանի, իրոք, հզորությունը, նրա ռազմական ուժերի բարձր մակարդակը:

Երկրորդ, Օսմանյան կայսրությունն այդ ժամանակ ծանր օրեր էր ապրում և գտնվում էր քաղց նեղքին և արտաքին քաղաքական վիճակում: Ուստի նրան ձեռնտու չէր պայքարի նորժակատ բացել: Բայց դա չէր նշանակում, թե Բարձր Դուռը հաշտվել էր այդ տարածքները վերջնականապես Լիբանանի ենթին զիջելու մտքի հետ: Նա ուղղակի այդ պահին խուսափում էր հարցի արմատական լուծումից, այն հետաձգելով ավելի հարմար պահի: Եվ այդպես էլ եղավ:

Ֆախր աղ-Ղինը II փաստորեն սկսեց ինքնուրույն արտաքին քաղաքականություն վարել, որը չէին հանդգնում կատարել օսմանյան կայսրության մեջ մտնող արաբական ոչ մի երկիր, էյալաթ, փաշայիթ կամ թե վիլայաթ: 1608 թ. նա հարաբերությունների մեջ մտավ Տոսկա-

նայի դուքս Ֆերդինանդ Սեդիչիի հետ և կնքեց պայմանագիր համագործակցության վերաբերյալ: Սակայն նա պարունակում էր զաղտնի հողված Լիբանանի և Տոսկանայի միջև ռազմական համագործակցության մասին, որը, անկասկած, ուղղված էր Թուրքիայի դեմ:

Ֆախր աղ-Ղին II, գտնելով, որ ինքն արդեն լուծել է հզոր և տնտեսապես ամուր Լիբանան ստեղծելու խնդիրը, անցավ իր ծրագրի ամենակարևոր, բայց և ամենավտանգավոր կետի կատարմանը՝ խզել կապերը Բարձր Դոան հետ կամ դրանք դնել նոր հիմքի վրա, որի դեպքում ինքը նրան ներակա չէր լինելու:

Այդ քոլոր նախապատրաստական աշխատանքներից հետո մինչև ապստամբությունը մի քայլ էր միայն: Ապստամբությունը տեղի ունեցավ 1613 թ., որը, հակառակ սպասումների, որևէ լավ բան չբերեց Ֆախր աղ-Ղին II:

Թուրքական զորքերը Դամասկոսից, որն ամենահարմար կետն էր, ներխուժեցին Լիբանան: Էմիրի զորքերն ի վիճակի չեղան կասեցնել բուրքական բանակի հարձակողական գործողությունները և առաջխաղացումը: Նրանք պարտություն կրեցին: Սակայն էմիրին հաջողվեց իր ընտանիքով հեռանալ Լիբանանից և ապաստան գտնել իր դաշնակից, Տոսկանայի դուքս Ֆերդինանդ Սեդիչիի մոտ: Եւ Տոսկանայի մայրաքաղաք Ֆլորենցիայում մնաց ուղիղ հինգ տարի՝ 1613-1618 թթ.:

Խորամանկ և ճարտարալեզու Ֆախր աղ-Ղինը, որը վտարանդիության հինգ տարիների ընթացքում մշտական զաղտնի կապերի մեջ էր Բարձր Դոան հետ, կարողացավ սուլթան Օսման II ներողությունը հայցել: Ստամբուլում նրան ներեցին և բուլլադրեցին վերադառնալ Լիբանան: Եւ լրիվ վերականգնվեց իր էմիրական իրավունքների մեջ: Բարձր Դուռը, հավանաբար մտածում էր, որ պարտություն կրած, երկրից արտաքսված և հինգ տարի օտարության մեջ իր ընտանիքի հետ անցկացրած Ֆախր աղ-Ղինը, համապատասխան դասեր քաղած կլինի և իրեն հնազանդ կապի ու հավատարմորեն կծառայի Օսմանյան կայսրությանը: Սակայն այս անգամ նա նա սխալվեց:

Ինչպես ցույց տվեցին հետագա դեպքերը, Ֆախր աղ-Ղին II չէր հրաժարվել իր քաղաքական ծրագրերից: Վերադառնալով հայրենիք և անցնելով էմիրի իր պարտականությունների կատարմանը, Ֆախր աղ-Ղինը վերին աստիճանի զգուշորեն, սակայն մեղավաճառորեն, նախապատրաստվում էր օսմանյան լուծը տապալելու իր ազգանվեր և պատմական առաքելությանը: Նրան այդ հնարավորությունն ընձեռնում

եր այն հանգամանքը, որ Բարձր Դուռը նույնությամբ, առանց որևէ փոփոխության, պահպանեց Լիբանանի կարգավիճակը: Իսկ դա զործուղությունների լայն ազատություն էր տալիս հակասումանյան տրամադրություններով օժտված չիրանանյան էմիրին:

Նրա դրությունն ավելի ամրապնդվեց, երբ սուլթան Մուրադ IV 1624 թ. նրան ճանաչեց Արարատանի ղեկավար: Դա, ըստ էության, վարչական մի նոր ընդարձակ միավոր էր, որն իր մեջ ներառում էր Գալեբից մինչև Եգիպտոսի սահմանները ձգվող արաբական երկրները, որի կենտրոնը Լիբանանի իշխանապետությունն էր:

Ճախր աղ-Ղին II, ի տարբերություն նախորդ տարիների, երբ իր գլխավոր խնդիրը համարում էր Լիբանանի տնտեսական զարգացումը և հզորացումը շինարարության ուղիով, այժմ, հնգամյա վտարանդիությունից վերադառնալուց հետո, նա այդ խնդիրը, որը նրա հակասումանյան քաղաքականության հիմնաքարն էր, փորձում էր իրագործել Լիբանանի արդիականացման ուղիով, հիմնվելով եվրոպական արժեքների վրա: Այդ նպատակով նա Բուալիայից Լիբանան հրավիրեց տարբեր մասնագիտությունների գծով փորձագետների, ինժեներների, գյուղատնտեսական մասնագետների, ինչպես նաև ճարտարապետների: Նրանք զգալի դեր խաղացին արդյունաբերական և գյուղատնտեսական նոր մեթոդները Լիբանանում ներդնելու ուղղությամբ, չիրանանյան գյուղացիներին հողի մշակման նոր ձևերը սովորեցնելու գործում: Այդ քուրը տվեցին իրենց դրական արդյունքները:

Եվրոպայի հետ կապերն ավելի ամրապնդելու և եվրոպական արժեքները Լիբանանի իշխանապետությունում տարածելու նպատակով, Ճախր աղ-Ղին II նպաստեց եվրոպական քրիստոնյա միսիոներների զործունեության ծավալմանը իր էմիրության սահմաններում: Նա առանձին համակցանք ուներ ֆրանսիական կաթոլիկ միսիոներների նկատմամբ: Էմիրի բարեխաճ վերաբերմունքի շնորհիվ, միսիոներները իրենց կենտրոնները հիմնեցին Բեյրութում, Տրիպոլիում, Սիդոնում, Դամասկոսում, Գալեբում և այլ վայրերում: Նրանք բաց էին անում դպրոցներ, հիմնում հիվանդանոցներ, քարոզում իրենց հայացքները և նպաստում քրիստոնեության տարածմանը արաբական երկրներում: Էմիրը համոզված էր, որ եվրոպական քրիստոնյա միսիոներների զործունեությունը կնպաստի իր դիրքերի ամրապնդմանը և իր էմիրության հետագա զրահմանը:

Այստեղ հարկ է անդրադառնալ Ֆախր աղ-Ղին II կրոնական հայացքներին, ավելի ճիշտ նրա վերաբերմունքին տարբեր կրոններին: Այդ հարցում ժամանակակիցներին զարմացրել է նրա այս պես կոչված «ճկուն», եթե ոչ անսկզբունքային պահվածքը, որը մինչև հիմա զարմացնում է նաև մերօրյա հետազոտողներին: Նրանցից ոչ ոք վատահար չէր կարող ասել, թե ինչ կրոն էր դավանում նա, քանի որ թուրքերին ցույց էր տալիս, թե ինքը մուսուլման է, դուզների առջև նա դուզակալության հետևորդ էր իրեն ներկայացնում, իսկ դրա հետ միասին լուրեր էին պատվում, որ նա մկրտվել է որպես քրիստոնյա: Դրանով էր նաև քաջատրվում նրա արտակարգ քարեհաճ վերաբերմունքը քրիստոնյաների նկատմամբ:

Ճիշտ է, նա վարում էր ճկուն քաղաքականություն, բայց Ֆախր աղ-Ղինը կրակի հետ էր խաղում և, հավանաբար, թերագնահատում օսմանյան տիրակալներին: Իսկ նրանց ավելի ու ավելի էր անհանգստացնում էմիրի քաղաքականությունն անըողջությամբ վերցված: Հասունացնում էր նոր ճգնաժամ լիբանան-օսմանյան հարաբերություններում: Իսկ այդ ճգնաժամն այնքան էր խորացել, որ ակնհայտորեն այն ալլես անհնար էր լուծել քաղաքական միջոցներով:

Օսմանյան սուլթան Մուրադ IV (1623-1640 թթ.) 1633 թ. պատերազմական զործողություններ սկսեց էմիր Ֆախր աղ-Ղին II դեմ: Այս անգամ ևս, ինչպես օսմանա-լիբանանյան առաջին պատերազմի ժամանակ, թուրքական զորքերը Լիբանան ներխուժեցին Դամասկոսից: Բայց ի տարբերություն առաջին պատերազմի, այս անգամ լիբանանյան քանակը կարողացավ դիմադրություն ցույց տալ թուրքերին: Պատերազմը ձգձգումներով տևեց մոտ երկու տարի, մինչև 1635 թ.: Լիբանանյան քանակը պարտություն կրեց և Ֆախր աղ-Ղինը փախավ լեռները ու քարքնվեց մի անմատչելի քարանձավում, Տեզզինից ոչ հեռու: Թուրքերին հաջողվեց, ի վերջո, հայտնաբերել նրա թաքստոցը և զերել նրան: Հեջայակապ էմիրին իր որդիներին հետ միասին տարան Ստամբուլ: Փրկության ոչ մի հույս նրա համար այլևս չկար: Այս անգամ թուրքերը, հաշվի առնելով նախորդ անգամ իրենց թույլ տրված սխալները, զործեցին արագ և վճռական: Սուլթան Մուրադ IV հրամանով Լիբանանի էմիր Ֆախր աղ-Ղին II գլխատվեց, իսկ նրա անգլուխ մարմինը երեք օր շարունակ ցուցադրվում էր կայսրության մայրաքաղաքում: Մահապատժի ենթարկվեցին նաև նրա որդիները:

Այսպիսի ողբերգական վախճան ունեցավ այս յուրահատուկ քաղաքական գործիչը, որն իր հայացքներով և Լիբանանն օսմանյան լծից ազատագրելու հանդուգն ծրագրերով, առաջ էր ընկել իր ժամանակներից:

Ճախր աղ-Ղինը խոր հետք է թողել պատմության մեջ և նրա անունը լիբանանցիները արտասանում են մեծ հախարտությամբ ու հարգանքով:

3. Լիբանանը հետֆախրաղինյան շրջանում: Շիհաբները Լիբանանյան իշխանապետության էմիրներ

Ճախր աղ-Ղին II պարտությունը քուլացրեց Լիբանան իշխանապետությունը: Թուլացան նաև Սաանների դինաստիայի դիրքերը: Տիշտ է, նրանք դրանից հետո ևս մոտ վաթսուց տարի կառավարեցին Լիբանանը որպես էմիրներ, քայքայ նրանք այլևս նախկին Սաանները չէին և այլևս չվերածեցին մարտահրավեր նետել Սաանրուլին: Եվ 1697 թ. նրանք հեռացան պատմության քեմից, էմիրությունը զիջելով Շիհաբներին, որոնք Լիբանանի իշխանապետեղը եղան մինչև 1840 թ.:

Փոխվեց իրադրությունը նաև Լիբանանի շուրջը: Կորցնելով իր հզորությունը, նա դարձավ հարևան արաբական տարբեր ուժերի ոտնձգությունների առարկա: Խոսքը գնում է առաջին հերթին Պաղեստինում իր դիրքերը ամրապնդած Չահիր ալ-Ռեմարի մասին: Նախկին քեդվինդ ողդի, որի հորը Լիբանանի Շիհաբի էմիրը նշանակել էր Մաֆադի շրջանի կառավարիչ, Չահիր ալ-Ռեմարն իրեն դրսևորեց որպես մի դաժան և իր նպատակներին հասնելու համար ոչնչի առջև կանգ չառնող զործիչ, մեծ վտանգ ներկայացնելով իր հարևաններին: Իր հորից ժառանգած Մաֆադին, նա 1737 թ. միացրեց նաև Տիբերիան, ապա Նաբլուսը և Նազարեթը: Նրա ձեռքբերումների մեջ կարևոր նշանակություն ունեցավ Ալկաջի վրա վերահսկողության սահմանումը:

Ալ-Ռեմարը 1750 թ. իր նստոցը Մաֆադից տեղափոխեց Ալկա: Նա վերականգնեց դեռևս խաչակիրների ժամանակ ավերակների վերածված ռազմավարական նշանակություն ունեցող այս քաղաքը, վերածելով այն մի անառիկ ամրոցի: Ալկան ոչ միայն դարձավ քաղաք-ամրոց, այլև նշանակալի առևտրական կենտրոն: Առևտրի զարգացման համար ապահովություն ստեղծելու համար, նա ամենայն դաժանությամբ վերացրեց ավազակախմբերին և բանդիտներին, վերջ տալով նրանց

գործունեությանը, խստորեն պատժում էր ամեն տեսակ անօրինակա-
նություն և բարենպաստ պայմաններ ստեղծում առևտրի զարգացման
համար: Նա հովանավորում էր նաև գյուղատնտեսությունը և արդյունա-
բերությունը և, բարձր գնահատելով քրիստոնյաների դերը տնտեսու-
թյան և առևտրի բնագավառում, այս մոլեռանդ մուսուլմանը, հանդուր-
ժողական վերաբերմունք ուներ քրիստոնյաների նկատմամբ, ապահո-
վելով նրանց անձի և գույքի անվտանգությունը:

Ամրապնդելով իր դիրքերը, Ջահիր ալ-Ռումարը կապեր հաստա-
տեց Եգիպտոսի մամլուք սուլթան Ալի բեյի հետ, այդ կապերին տալով
դաշնակցային ընույթ: Նա, չբավարարվելով ձեռք բերածով, ցանկանում
էր այդ դաշնակցային հարաբերությունների միջոցով ընդարձակել իր
տիրույթները: Դրան նպաստեց նաև ռուս-թուրքական հերթական պա-
տերազմի ժամանակ ռուսական նավատորմի հայտնվելը լիբանանյան
ջրերում: Ռուսական նավատորմի օգնությամբ ալ-Ռումարը 1772 թ. գրա-
վեց Սիդոնը և ընդհուպ մոտեցավ Լեռնալիբանին:

Ջահիր ալ-Ռումարի քարձարացումը և իր տիրույթների ընդարձա-
կումն ի հաշիվ իր հարևան երկրների՝ Լիբանանի և Սիրիայի, անհանգս-
տացնում էր վերջիններս, հատկապես Լիբանանին, մանավանդ այն
բանից հետո, երբ Ջահիրի գործերը 1773 թ. սեպտեմբերի 27-ին գրավե-
ցին Բեյրութը: Դա արդեն շատ լուրջ մարտահրավեր էր թե՛ Լիբանանին,
թե՛ Սիրիային և թե՛ Բարձր Դռանը:

Այստեղ անհրաժեշտ է նշել, որ Ջահիր ալ-Ռումարի գործողու-
թյուններն իրենց ընույթով փաստորեն ապստամբություն էր, ուղղված
օսմանյան տիրապետության դեմ: Սակայն նրա գործողությունները Լի-
բանանի տիրության դեմ և նոր տարածքների գրավումը հարևան արա-
բական երկրներից, որոնց կարգավիճակը և սահմանները հստակորեն
հաստատված էր, ստեղծում էր քարոզ իրավիճակ: Լիբանանը և Սիրիան
կանգնեցին ծանր երկրնտրանքի առջև: Նրանք որպես արաբական եր-
կրներ, անշուշտ, կողմնակից էին արաբների հակաօսմանյան շարժում-
ներին: Բայց մյուս կողմից ալ-Ռումարի գործողությունները և տարածքա-
յին նվաճումները ի հաշիվ վերոնշյալ արաբական երկրների, հակասում
էր վերջիններիս շահերին և դա, բնականաբար, չէր կարող նրանց հրճ-
վանքն առաջացնել:

Սիա այսպիսի պայմաններում, Լիբանանի Շիհաբի տիրոնրը
միավորվում են Դամասկոսի վալիի և թուրքերի հետ ու միասնական ճա-
կատով հանդես գալիս Ջահիր ալ-Ռումարի դեմ: 1775 թ. նրանք հարձակ-

վում են Ալկաջի վրա և պաշարում ալ-Ռումարի մայրաքաղաքը: Չահիր ալ-Ռումարը դառնում է վարժու մարդասպանի զոհը: Յեն դրանից հետո ևս երկար ժամանակ շարունակվեց պայքարը ալ-Ռումարի որդու՝ Ալիի գլխավորությամբ, սակայն վերջինս նույնպես սպանվեց, իսկ դիմադրությունը կոտորվեց:

Այս գործողությունների ժամանակ մեծ դեր խաղաց սիրիական քանակում, որը հանդես էր գալիս թուրքերի հետ համատեղ, ծառայող սպա Ահմադը:

Նա ծագումով բոսնիացի քրիստոնյա էր, որը ինչ-որ հանցանք էր գործել և խուսափելով պատիժ կրելուց, Բոսնիայից փախուստ էր տվել Ստամբուլ և այնտեղ կամուփին վաճառվել էր մի հրեա ստրկավաճառի, նրա օգնությամբ տեղափոխվել Կահիրե ու հանձնվել սուլթան Ալի քեյին որպես նրա մամուլը: Այստեղ էլ նա ընդունում է Ահմադ անունը, խնամքով քաղցնելով իր մութ անցյալը, կրոնական և ազգային ծագումը: Նա Ալի քեյի հանձնարարությամբ կատարում է դահձի պարտականություններ, այդ պատճառով էլ ստանում «ալ-ջազար», այսինքն «դահիճ» կամ «մսագործ» մականունը: Հետագա իր գործողություններով, որի արդյունքում նրա ձեռքով բյուր մարդիկ են զոհվում, նա լրիվ արդարացում է իր այդ կոչումը և պատմության մեջ մտնել է որպես Ահմադ ալ-Ջազար:

Ահմադը հետագայում տեղափոխվում է Սիրիա, ուղղակի ծառայության մեջ մտնում թուրքերի մոտ: Նրանց իր նվիրվածության և հատկապես Սայդայի պաշտպանության համար ընդդեմ Չահիր ալ-Ռումարի ցուցաբերած իր գործողությունների համար, նա Բարձր Դեան կողմից նշանակվում է Սայդայի կառավարիչ: Միջերկրածովյան այդ առաինյա քաղաքը դարձնելով իր հենակետը, Ահմադը սկսեց ընդարձակել իր տիրույթներն ի հաշիվ Լիբանանի և Պաղեստինի: Նա նշանակվում է Դանասկոսի վալի և նրա ենթակայության տակ են անցնում նաև Տրիպոլի, Լիբանանի, Սիրիայի և Պաղեստինի ընդարձակ տարածքներ: Նա դառնում է Սիրիայի փոխարքան: Չնականորեն նա ենթակա էր օսմանյան սուլթանին, սակայն նա այնքան էր հզորացել, որ շատ հաճախ անտեսում էր սուլթան Սելիմ III կարգադրությունները: Իսկ մեկ անգամ, ինչպես վկայված է աղբյուրներում, նա ոչ միայն չի կատարում օսմանյան սուլթանի կարգադրությունը, այլև մահապատժի ենթարկում այդ հրամանը բերող սուլթանի սուրհանդակին:

Եւ շատ դաժան էր իր քոլոր հպատակների նկատմամբ և իր տիրապետության տակ զտնվող երկրամասը կառավարում էր նրկայա քրունցքով ու անասելի պատիժներով, շինայելով ոչ ոքի, անգամ նրանց, ովքեր հավատարմորեն ծառայում էին իրեն: Մրաք պատմարան Միխայիլ Մուշաքան վկայում է, որ Սիմաղը կասկածելով, որ իր նրեսու- նյոք հոգուց կազմված հարեմի որոշ կանայք իրեն դավաճանում են, նա, առանց պարզելու, քն կոնկրետ ով է իրեն դավաճանել, և ով է հավատա- րիմ, նրանց քոլորին կրակի մեջ է նետում:

Սիմաղ ալ-Չազարը ահավոր չարիք էր դարձել Միտիայի, Լիբա- նանի և Պաղեստինի բնակչության համար, որը քազմիցս ընդվզել է նրա դեմ, փորձելով ձերբազատվել այդ դահճից: 1789 թ. Սիմաղի դեմ ուղղ- ված խոշոր ապստամբություն տեղի ունեցավ Լիբանանում, որն ընդհա- տումնեղով շարունակվեց մինչև 1797 թ.: Ապստամբները հասան մեծ հաջողությունների: Նրանք ազատագրեցին Բեյրութը, Սայդան և Սուրը: Իսկ 1798 թ. հուժկու ապստամբություն բռնկվեց Դամասկոսում: Ստեղծ- ված պայմաններում, երբ հողն այրվում էր Սիմաղ ալ-Չազարի ոտքերի տակ, իսկ նրա դեմ ուղղված այդ շարժումն իր մի սուր ծայրով ուղղված էր նաև օսմանյան տիրապետության դեմ, սուլթան Սելիմ III հարկադր- ված էր նրան հեռացնել Դամասկոսի վալիի պաշտոնից և նրա փոխա- րեն նոր վալի նշանակել:

Սիմաղ ալ-Չազարի անուըը պատմության մեջ մտել է որպես չա- րիքի, դաժանության և սարսափի խորհրդանիշ և արաքների հիշողու- քյան մեջ մինչև օրս մնացել է որպես այդպիսին:

Շիհաքները, զորեց իրավունքները ոտնահարվում էին Սիմաղի կողմից, կրկին դարձան Լիբանանի լիիրավ էմիրները:

**VI. ԻՐԱԲԸ ՈՐՊԵՍ ՎԻԼԱՑԱԹՆԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳ:
ԹՈՒՐԻ-ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆՆ
ԻՐԱԲԻ ՀԱՄԱՐ**

**1. Իրացի քաժանուճը Բաղդադի,
Սոսուլի և Բասրայի վիչայաթների**

Վիչայաթի սկզբունքը դրվեց, քացի Սիրիայից, նաև Իրացի, այդ կարևոր երկրի կարգավիճակի հաստատման հիմքում: Առաջին վիչայաթը, որ կազմավորվեց Իրացի տարածքում, Բաղդադի վիչայաթն էր: Նա աննակալորտր և կենտրոնական վիչայաթն էր Իրացում և հանդիսանում էր Բարձր Դռան գլխավոր հենարանը, որի օգնությամբ Ստամբուլը ձգտում էր իր տիրապետությունը հաստատել այս երկրամասում և դիմակայել Պարսկաստանի հավակնություններին, որը, բնև 1534–1538 թթ. թուրք–պարսկական պատերազմի ժամանակ պարտություն էր կրել, բայց չէր հրաժարվել Իրացի վրա կրկին իր տիրապետությունը հաստատելու մտադրությունից:

Սյուս վիչայաթը, որ ձևավորվեց Իրաքում, Սոսուլի վիչայաթն էր, որն ընդգրկում էր Իրացի կամ Միջագետքի ամբողջ հյուսիսային շրջանները:

Մնում էր Իրացի հարավային շրջանների հարցը, որտեղ գլխավոր դերակատարումը պատկանում էր Բասրա քաղաքին: Նրա կառավարիչ–նահանգապետն էր արաբ շեյխ Ռաշիդը, որը բավականին ազդեցիկ անձնավորություն էր և նրա հետ բախման մեջ մտնելը թուրքերը համարում էին ոչ այնքան ցանկալի: Բասրայի հարցը լուծելու և նրա վրա թուրքական տիրապետությունը տարածելու համար, Բարձր Դռան ներկայացուցիչները բանակցությունների մեջ մտան շեյխ Ռաշիդի հետ: Չանգամանքներն այնպես դասավորվեցին, որ արաբ շեյխն ինքը նույնպես շահագրգռվածություն ցուցաբերեց Բարձր Դռան հետ վարվող բանակցությունների և Ստամբուլի հետ մերժեմալու հարցում: Նկատի ունենց այն վտանգը, որ կախվել էր Բասրայի վրա, պորտուգալացիների Բասրային տիրանալու հավակնությունների հետևանքով: Շեյխ Ռաշիդի մտավախությունները միանգամայն հիմնավորված էին, քանի որ պորտուգալացիներն արդեն հասցրել էին իրենց ազդեցություն-

նը տարածել Պարսից ծոցի վրա և 1515 թ. գրավել Օրմուզ կղզին: Գեր-թը Բասրային էր:

Դաշվարկները շեյխ Ռաշիդին հանգեցրին այն նզրակացության, որ նրա համար նախընտրելի է օսմանյան, քան թե պորտուգալական տիրապետությունը: Նման դիրքորոշումը կարծում ենք պայմանավորված էր երկու հանգամանքով:

Մինչև պորտուգալացիների հայտնվելը, Պարսից ծոցում, անգամ Գնդկական օվկիանոսի լայն տարածքներում տիրապետող էին արաբները, արաբական նավաստիները: Դա նրանց ապրուստի և հարստության գլխավոր աղբյուրներից մեկն էր, որից նրանք զրկվեցին պորտուգալացիների պատճառով: Դա չէր կարող հակապարտուգալական ուժեղ զգացմունքներ չառաքացնել արաբների մոտ: Ուստի այդպիսի պայմաններում, երբ շեյխ Ռաշիդը լավ էր հասկանում, որ իր սեփական ուժերով ի վիճակի չէ կասեցնել պորտուգալացիների էքսպանսիան, նա իր հայրենակիցների հակապորտուգալական զգացմունքների ալիքի քարծրացման պայմաններում նախընտրում է օսմանյան տիրապետությունը:

Օսմանցիներին մախապատվություն տալու հարցում չպետք է քացառել արաբների և թուրքերի միևնույն իսլամական կրոնին պատկանելու հանգամանքը: Եթե նկատի ունենանք, որ դեպքերը տեղի էին ունենում միջնադարում, երբ կրոնական զործոնը մեծ դեր էր խաղում, իսկ շատ հաճախ էլ վճռական էր հանդիսանում, ապա շեյխ Ռաշիդի դիրքորոշումը միանգամայն հասկանալի է:

Դարկ է նկատի ունենալ, որ Բարձր Դուռը որոշակի խոստումներ էր տվել Բասրայի կառավարչին նրա սպազայի վերաբերյալ, որը երաշխիքներ էր տալիս նրան Բասրայի և նրա շրջակա տարածքների կառավարիչ մնալու հարցում: Մինչդեռ նման խոստումներ նա չէր ստացել և չէր էլ կարող ստանալ պորտուգալացիներից:

Օսմանցիներին իր հպատակությունը հայտնելու շատ հետաքրքիր ծն ընտրեց շեյխ Ռաշիդը: Եւ 1538 թ. հատուկ այդ նպատակով Ստամբուլ ուղարկեց իր որդուն, որը իր հոր անունից սուլթան Սուլեյման I հանձնեց Բասրայի քանակիները: Այսպիսով, օսմանյան սուլթանությունը կամավոր ընդունելու շեյխ Ռաշիդի այդ քայլով ամբողջ Իրաքն անցավ օսմանյան տիրապետության տակ:

Պրամից հետո ձևավորվեց երրորդ՝ Բասրայի վիլայաթը Իրաքում: Եվ նրա վարչատարածքային բաժանումը հիմնական գծերով պահպանվեց ընդհուպ մինչև Օսմանյան կայսրության կործանումը:

Բարձր Պուռն ըստ արժանվույն գնահատեց շեյխ Ուաշիդի ծառայությունները օսմանյան կայսրությանը և նրան նշանակեց Բասրայի կառավարիչ-վալի: Սակայն նա համարվում էր Ստամբուլի վասալը: Նա իրավունք ստացավ դրան հատել սուլթանի պատկերով, սուլթանի անունը հիշվում էր աղոթքի ժամանակ և այլն: Մնացած հարցերում նա գործում էր ըստ իր հայեցողության և օգտվում բավականին լայն ազատություններից:

Չասկանալի է, որ նման իրավիճակը երկար ժամանակ չէր կարող չարունակվել: Ստամբուլը փորձում էր աստիճանաբար սեղմել օղակը Բասրայի շուրջը և ուժեղացնել իր վերահսկողությունը, իսկ շեյխ Ուաշիդը, ընդհակառակը, ցանկանում էր պահպանել օսմանյան տիրապետության ձևական բնույթը և պահպանել իր հարաբերական ինքնուրույնությունը: Չարաբերությունները նրանց միջև սրվեցին, որոնց 1546 թ. վերածվեցին զինված բախումների:

Բարձր Պուռը որպես բախումների առիթ օգտագործեց շեյխ Ուաշիդի հրաժարվելը քուրբերին հանձնել մի խումբ արաբների, որոնց քուրբերը համարում էին խուվարարներ: Ենյիսը նրանց վերցրել էր իր հովանավորության ներքո: Ստամբուլը որոշեց, որ եկել է հարմար պահը պատժելու Ուաշիդին և իրեն ամբողջապես ենթարկել Բասրայի վիլայաթը: Այդ առաքելությունը Բարձր Պուռը դրեց Բաղդադի վալի Էյաս փաշայի վրա: Ստանալով համապատասխան հրաման մայրաքաղաքից, Բաղդադի վալին իր զորքերով արշավեց Բասրայի վրա և «փայլուն» կերպով կատարեց իրեն տրված հանձնարարությունը: Ուաշիդը պարտվեց և ոչ միայն զրկվեց էմիրի՝ Բասրայի կառավարչի պաշտոնից, այլև արտաքսվեց Իրաքից:

Ենյիս Ուաշիդի ողիսականը մի անգամ ևս վկայում է, որ սուլթաններին ծառայելը, նրանց հետ մոտ լինելը կամ նրանց բարեհաճությունը նվաճելը, դեռևս երաշխիք չէ քաղաքական հարատևության և դիրքերի պահպանման համար: Բայց, այդուհանդերձ, շեյխի բախտը բերեց, քանի որ նա զրկվեց իր պաշտոնից, սակայն ոչ գլխից, որը տրվորական երևույթ էր օսմանյան կայսրությունում:

Այսպիսով, Իրաքում հաստատվեց, իսկ շեյխ Ուաշիդին ասպարեզից հեռացնելուց հետո, ամրապնդվեց վիլայաթային վարչատարած-

քային համակարգը: Դա, անշուշտ, Օսմանյան կայսրության կարևոր նվաճումներից մեկն էր: Եվ եթե նկատի առնենք, որ Բարձր Դռանը հիմնականում հաջողվել էր իրեն ձեռնտու վարչատարածքային համակարգ հաստատել Եգիպտոսում, Սիրիայում և Լիբանանում, Պաղեստինի հետ հանդերձ, ապա կարող ենք ասել, որ Օսմանյան կայսրությունը կարողացավ կազմակերպչական առումով հիմնականում լուծել արաբական երկրների վրա իր տիրապետության հաստատման բավականին բարդ խնդիրը:

2. Թուրք-պարսկական նոր պատերազմներ Իրաքի համար

Սակայն արաբական երկրների վրա օսմանյան տիրապետության կայունության առումով, իրավիճակը նույնանման չէր արաբական քուրդ մասերում: Այդ համակարգում քույլ օղակը Իրաքն էր: Այստեղ քնակչության մեծ մասը շիա մուսուլմաններ էին: Իրաքում էին գտնվում, ինչպես բազմիցս նշել ենք, շիիզմի ամենակարևոր և հեղինակավոր սրբակենտրոնները՝ Նաջաֆը, Քերբելան և Կադիմայնը: Այդ առումով Իրաքը շիիզմի միջնաբերդն էր: Միևնույն թուրքերը սուննի էին և սուննիզմը Օսմանյան կայսրությունում համարվում էր սպաշտոնական դավանանք: Ուրեմն դավանանքի հարցում Իրաքի շիաները և օսմանյան թուրքերը գտնվում էին տարբեր կողմերում և նրանց միջև գոյություն ունեցող զիժը ոչ թե միացնող, այլ բաժանարար գիծ էր:

Սակայն Իրաքի շիաները մշտապես Իրանի կողմն էին նայում, որովհետև այստեղ քնակչության մեծամասնությունը նույնպես շիաներ էին: Իրանը իր հերթին մշտապես իր ուշադրության կենտրոնում էր պահում Իրաքի շիաներին և նրա տարածքում գտնվող շիական սրբավայրերը: Ուրեմն այս դեպքում շիիզմը միացնում էր Իրաքի շիաներին և Իրանին, շիիզմի հետևորդ պարսիկներին:

Այս համագամանքը լարվածության մշտական աղբյուր էր հանդիսանում Իրանի և Օսմանյան կայսրության փոխհարաբերություններում: Դրությունն ավելի էր բարդանում, եթե ասվածին ավելացնենք, որ Իրանը փայփայում էր նաև տերիտորիալ նկրտումներ և ցանկանում էր իր տիրապետությունը հաստատել Իրաքի վրա: Ուստի այս երկու պետությունների միջև հաճախ էր լարվածությունը վերածվում երկարատև ու արյունահեղ պատերազմական գործողությունների:

Իրանի շահ Աբբասը, օգտվելով Օսմանյան կայսրության ներքին դժվարություններից, 1623 թ. պատերազմական զործողություններ սկսեց Յուրքիայի դեմ: Այս անգամ հաջողությունն ուղեկցեց պարսիկներին: Պարսկական բանակը պաշարեց Բաղդադը, որը որոշ ժամանակ անց, անձնատուր եղավ: Բաղդադը մոտ տասնհինգ տարի մնաց Պարսկաստանի տիրապետության տակ: Միայն 1638 թ. թուրքական սուլթան Սուլթադ IV, ճնշելով ենիչերիների անհնազանդությունը և վերջ տալով ներքին խժոժություններին, ու ամրապնդելով իր դիրքերը, վերսկսեց պատերազմը Պարսկաստանի դեմ և պաշարեց Բաղդադը: Պաշարումը տևեց քառասուն օր, որից հետո թուրքական զորքերը գրոհով վերցրեցին Բաղդադը: Հաղթանակած թուրքերը շատ դաժան վարվեցին պարտություն կրած պարսիկների հետ: Նրանք գլխովին կտորեցին քաղաքի պարսիկ տասնհազարանոց կայազորը և երեսուն հազար պարսիկ շիաների: Այս զանգվածային մորթը զարհուրելի տապալուրություն է թողել ականատեսների վրա:

Այդ հաղթանակից հետո, 1639 թ., Օսմանյան կայսրության և Պարսկաստանի միջև Կասր-ի-Շիրինում ստորագրվեց պայմանագիր, որով Իրաքն անցնում էր Օսմանյան տիրապետության ներքո:

Սակայն դրանով թուրք-պարսկական մրցակցությունը Իրաքի համար չվերջացավ: 1733 թ. տեղի ունեցավ թուրք-պարսկական նոր պատերազմ: Պարսիկներին հաջողվեց գրավել Բաղդադը, Բայջ դա երկար չտևեց և Բաղդադը կրկին անցավ անցավ թուրքական իշխանության ներքո և մնաց Օսմանյան կայսրության կազմում մինչև այս վերջինիս կործանվելը:

Բաղդադի անցնելը թուրքերի տիրապետության տակ հնարավորություն տվեց վերականգնել Իրաքում հաստատված վիլայաթական կարգավիճակն անբողջությամբ: Բաղդադը կրկին վերականգնեց իր օաջատար դիրքերը երկրում:

3. Բաղդադի տեղական վալիների դիրքերի ամրապնդումը.

Սակայն Իրաքում, այնուամենայնիվ, չիաստատվեց կայուն վիճակ: Դժգոհությունը թուրքերի տիրապետությունից և նրանց վարած քաղաքականությունից համակել էր երկրի բնակչությանը, հատկապես մի շարք ցեղերի և ցեղային միությունների: Դրանցից հիշատակության են արժանի 1651 թ. ապստամբությունը Բասրայում, և, հատկապես ազ-

ղեցիկ մունքաֆիկ ցեղային միության հակասոմանյան ապստամբությունը 1690 թ.:

Ճնշելով այդ ապստամբությունները և հակասոմանյան հուզումները, քուրքական վալիները միաժամանակ փորձում էին ամրապնդել իրենց դիրքերը և նվազեցնել իրենց կախվածությունը Ստամբուլից, օգտվելով Օսմանյան կայսրության քուլագումից և նաև այն հանգամանքից, որ շատ հաճախ քուրքական սուլթանները զբաղված էին լինում բուն Թուրքիայում կարգ ու կանոն հաստատելով և իրենց անձնական իշխանությունը պահպանելու դժվարին խնդիրներով: Չատկապես իր դիրքերն ամրապնդեց Բաղդադի վալի Չասան փաշան, որը 1702–1724 թթ., մինչև իր մահը Բաղդադը կառավարում էր ինչպես մի փոքրիկ քաղափոր, մեծ կշիռ ուներ Իրաքի կառավարման մեջ և այս երկրամասում ծագող խնդիրները լուծելու զործում: Եւ այնքան հզորացավ, որ Բարձր Դռանը ստիպեց Բասրայի վալի նշանակել իր որդուն: Այսպիսով, Իրաքի երեք վիլայաթներից երկուսն անգամ հոր և որդու իշխանության ներքո:

Բաղդադի ազդեցիկ վալիներից էր նաև Սուլեյման Բուլուկը (1780–1802 թթ.), որը կյուլեմեն՝ մամուլք էր: Եւ կարողացավ ստեղծել իր քանակը, հարկեր ու մաքսեր էր հավաքում, և հաշվի չէր նստում Բարձր Դռան հետ:

Սակայն այստեղ պետք է նկատի ունենալ, որ չնայած առանձին փաշաների և վալիների նկրտումներին անտեսել Բարձր Դռանը կամ քուլացնել իրենց կախվածությունը նրանից, այդուհանդերձ, նրանք մնում էին Օսմանյան կայսրության կազմում: Իսկ դա Ստամբուլի համար շատ կարևոր էր, քանի որ նրան ոչ միայն պետք էր Իրաքը որպես ադախիսին, այլև նրա միջոցով Օսմանյան կայսրությունը ձգտում էր դուրս գալ Պարսից ծոց և ամրապնդվել այդ կարևոր ստրատեգիական նշանակություն ունեցող շրջանում:

VII. ՎԱՐՉԱՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԲԱԺԱՆՄԱՆ ԵՎ ՎԱՐԳԱՎԻՃԱԿԻ ՆՃԱՆԿԱՐԸ ԱՐԱԲՐԱՅՈՒՄ

1. Չիբազը որպես մեկ վարչատարածքային միավոր: Օսմանյան սուլթանները՝ Մեքքա և Մադինա քաղաքների սպասավոր

Յուրահատուկ իրավիճակ էր ստեղծվել Արաբիայում: Այստեղ օսմանյան նվաճողներին այդպես էլ չհաջողվեց իրենց ենթարկել ամբողջ Արաբիան և այդ տարածքում հաստատել կառավարման միասնական կարգավիճակ, ինչպես արաբական մյուս մասերում: Այդ հարցում Արաբիայում խճանկար հիշեցնող մի խառնաշփոթ իրավիճակ էր առաջացել:

Օսմանյան տիրապետությունը շատ քն քիչ զգալի էր Չիբազում և նրա երկու կարևոր Մեքքա և Մադինա քաղաքներում: Վարչատարածքային առումով Չիբազը չկոտորակվեց առանձին տարածքային միավորների, ինչպես արաբական մյուս երկրները: Եւ պահպանվեց որպես մեկ անբողջական տարածքային միավոր, որի զուլխ կանգնած էր Չիբազի շերիֆը: Այդ պաշտոնը կարող էր զբաղեցնել միայն արաբ, մարգարե Մուհամմադի շառավիղներից. Չաշիմի տոհմից: Եվ օսմանյան սուլթանները երբեք չհանդգնեցին փոխել հնուց ի վեր եկող այդ կարգը կամ չփորձեցին Չիբազի կառավարիչ ուղարկել Ատամբուլից որևէ թուրքի, ինչպես նրանց դա անում էին Եգիպտոսի, Սիրիայի կամ Իրաքի պարագայում: Չիբազի շերիֆները անվանականորեն համարվելով սուլթանների վասալը, իրականում օգտվում էին ինքնուրույնության բավականին բարձր աստիճանից:

Այս հարցում իր դերը խաղաց այն հանգամանքը, որ սուլթանները Չիբազի կողմից ճանաչվեցին որպես օրինական տիրակալներ, որը նրանց առջև դուռ բացեց խալիֆայի տիտղոսը յուրացնելու համար: Բայց միայն դա չէր:

Օսմանյան սուլթանները, սկսած Սելիմ I, ձգտում էին դառնալ «քազավորների գլխավորը» կամ «արքայից արքայի» տիտղոսակիր: Սակայն դա հնարավոր էր, եթե նրանց Չիբազի շերիֆների կողմից տրվեր «երկու սուրբ քաղաքների ծառայի» տիտղոս, Մեքքայի և Մադինայի սպասավորի աստիճանակարգ: Եվ նման տիտղոս շնորհվեց Սելիմ I 1517 թ. հունվարի 23-ին Կաիիրեի մզկիթներից մեկում, աղոթքի ժամանակ խուտրայում արտասանվեցին հետևյալ բառերը Սելիմ I հասցեին. «Օգնություն ցույց տուր, օ, ալլահ, սուլթանին, սուլթանի ղրղուն, երկու

մայրցամաքների և երկու ծովերի քաղաքներին, երկու բանակների կործանողին, երկու Իրաքների սուլթանին, երկու սուրբ քաղաքների ծառային, հաղթական քաղաքոր Մելիմ շահին»:

Դրանից հետո նրան հաջորդող սուլթանները ինքնաբերաբար դառնում էին այդ տիրույթի կրողները:

Սիս այս հանգամանքների քերուծով յուրատեսակ ծնով լուծվեց Գիջազի վարչական բաժանման և կարգավիճակի հարցը: Եվ վերոնշյալ պարագաները ստիպում էին սուլթաններին Գիջազի նկատմամբ վարել ավելի մեղմ քաղաքականություն:

2. Եմենի իմամությունը

Խճանկարի մյուս քաղադրատարրը Եմենն էր: Արաբիայի հարավային մասը զբաղեցնող այդ երկիրը Գիջազի պես մի ինքնավար երկիր էր: Նրա արաբ քնակությունը հարում էր շիիզմի գեյդական ճյուղին: Ձեռքը 740 թ. սպանված Չուսեյնի, որը բաղված էր Քերբելայում, թո՛ղն էր, և նրա անունով այդ ճյուղը կոչվում էր գեյդական: Նրանց հոգևոր առաջնորդները և ցեղապետերը ուժեղ դիրքեր ունեին և տեղաբնիկները ավելի շատ նրանց էին լսում և նրանց հրամանները կատարում, քան թե այդ երկրում հայտնված քուրդերի: Շնորհանրապես օսմանյան տիրապետությունը Եմենում ամուր չի եղել, եղել է խախուտ և կրել է ծնական բնույթ: Զարաբերությունները մշտապես լարված են եղել և եմենցիները շատ հաճախ են հանդես եկել օսմացիների դեմ: Այդ պատճառով էլ օսմանյան իշխանությունները չեն կարողացել Եմենում հաստատվել հիմնովին և դրան համապատասխան չեն կարողացել Եմենում կիրառել հստակ ու կայուն կարգավիճակ:

1565 թ. ապստամբ եմենցիները դուրս քշեցին քուրդերին Եմենից: Ե՛կտ է, 1570 թ. քուրդական խոշոր բանակին հաջողվեց կրկին մտնել Եմեն, սակայն եմենցիները երբեք չդադարեցրին պայքարը օսմանյան տիրապետության դեմ: Եմեն վերադառնալուց հետո Քարծր Դուռը չկարողացավ կառավարման որևէ հստակ համակարգ մտցնել: Օսմանյան իշխանություններն ավելի շատ զբաղված էին անհնազանդ Եմենը «խաղաղեցնելով», քան թե այլ խնդիրներով: Սակայն նրանք այս քնազավառում են որևէ դրական արդյունքի չհասան:

1633 թ. Եմենում մեծ հեղինակություն վայելող գեյդական առաջնորդ Կասիմը հերթական ապստամբությունը քարծրացրեց օսմանյան

տիրապետության դեմ: Պատերազմական գործողություններն ընդմիջումներով շարունակվեցին մինչև 1642 թ.: Եմենցիների հարվածների և ճնշման տակ օսմանյան կայսրերները ստիպված էին հեռանալ Եմենից: Կասիմը հիմնեց ինժնություն, որը կառավարման նոր ձև էր Եմենի համար, սակայն որը համապատասխանում էր շիական դոգմատիկային և մուսուլմանական պետություն կառուցելու նրանց հավատամքին:

3. Կրոնի ու սրի դաշինքը և վահաբիական պետության առաջացումը Կենտրոնական Արաբիայում

Բոլորովին այլ կարգավիճակ էր տիրում Արաբիայի կենտրոնական մասում: Օսմանցիները այստեղ երբեք չկարողացան ներխուժել և իրենց տիրապետությունը հաստատել Լաջդում, Ասիրում, Խասում և հարակից տարածքներում: Դրանք անկախ շրջաններ էին, որոնք խիստ նախանձախնդիր էին իրենց ինքնուրույնությունը պահպանելու հարցում: Օսմանյան լծի տակ երբեք չընկավ նաև Օմանը:

Ահա այսպիսին էր ընդհանուր գծերով կարգավիճակի և վարչական բաժանման խճանկարը Արաբիայում:

XVIII դարի առաջին կեսում կենտրոնական Արաբիայում սկսվեց արտաբուստ կրոնական, բայց խորքի մեջ նաև քաղաքական մի շարժում, որը կոչված էր առաջնակարգ դեր խաղալ Արաբիայի, և ոչ միայն Արաբիայի, ճակատագրում: Խոսքը վահաբիզմի առաջացման մասին է, որը ցնցեց ամբողջ Արաբիան:

Այդ շարժումը և նրա անվանումը կապված է Մուհամմադ իբն Աբդ ալ-Կահաբի (1703–1792 թթ.) անվան և գործունեության հետ: Նրա նախնիները, հայրը և պապը, ճանաչված ուլեմներ էին, որն իր կնիքն էր դրել երիտասարդ Մուհամմադի դաստիարակության և նախասիրությունների վրա: Փոքր հասակից ծանոթանալով իսլամական կրոնի հիմնադրույթների հետ, հետագայում նա հրապուրվում է այդ հարցերով և իրեն ամբողջապես նվիրում դրանց ուսումնասիրությանը: Դրան նպաստում է նաև իր ժամանակների համար նրա ստացած լավ կրթությունը, մի կողմից, և ճանապարհորդությունը արաբական երկրներ և այցելություններ նրա գիտական–մշակութային կենտրոններ, մյուս կողմից: Նա լինում է Գիբրալում, նրա Մեքքա և Մադինա քաղաքներում, Իրաքում, Սիրիայում և արաբական այլ կենտրոններում, ուսումնասիրում է արաբական կրոնը և այլ գիտություններ, հանդիպում և երկարատև զրույցներ ու

բանավեճեր ունենում հայտնի աստվածաբան ուլեմների հետ: Չարստացած ձեռք բերած գիտելիքներով և տեսածով, նա վերադառնում է հայրենիք՝ Լաջո: Բայց նա վերադարձել էր արժատապես փոփոխված, նոր հայացքներով ու ապագայի նկատմամբ նոր ծրագրերով:

Իր ճանապարհորդության արդյունքում Մուհամմադ իբն Արդ ալ—Վահաբը ցնցված էր իսլամի նկատմամբ բնակչության ունեցած վերաբերմունքից: Բոլորը, իհարկե, գտնում էին որ իրենց կրոնը իսլամն է և իրենց համարում էին մուսուլման: Սակայն նա նկատում է, որ դա ձևական, մակերեսային և ոչ խորքային քնույթ է կրում, որ մարդիկ մոռացել են իսլական իսլամը: Շատերը հեռանալով նրանից, վերականգնել էին կռապաշտությունը: Իսլամի կողքին ցեղերն ունենին իրենց տեղական կուռքերը, տոտեմները և սրբերը: Կարծես թե չէր եղել Մուհամմադ մարգարեի անողոք պայքարը բազմաստվածության, տեղական սրբերի և կռապաշտության դեմ իսլամի ծագման արշալույսին: Այդ բոլորը համարելով նահանջ նախասկզբնական և մաքուր իսլամից, նա դրանով էր բացատրում քարքերը հանդնդհանուր անկումը, քաղաքական վայրկեբումները, նույնիսկ տնտեսական քաոսը: Աշխարհը թաղվել է մեղքերի մեջ: Փրկվելու համար Մուհամմադ իբն Անդ ալ—Վահաբը կոչ էր անում մաքրել կրոնը, վերադառնալ Կորանի դրույթներին և սուննային, նրա զուլալ ակունքներին, նրա այն ձևին, որը տիրապետող էր իսլամի գոյության առաջին երեք դարերում, հրաժարվել բազմաստվածության դրսևորումներից և իսլամի մեջ կատարած զանազան նորամուծություններից, որոնք հակասում էին Կորանի սկզբունքներին: Նրա քարոզը՝ վերադառնալ վաղնջական, անաղարտ և մաքուր իսլամին, հիմք է տվել նրան և նրա հետևորդներին՝ վահաբիներին, անվանել «Իսլամի պուրիտաններ»:

Եւ քարոզում էր միաստվածություն, գտնելով, որ դա համոզվածությունն է առ այն, որ ալլահը միակ արարիչն է տվյալ աշխարհի, նրա տերը և օրենսդիրը: Ալլահը ոչ ոքու օգնության կարիքը չի զգում և միայն նրա ձեռքում է քարու և չարի ստեղծումը: Եւ քննադատում էր բոլոր այն մուսուլմաններին, որոնք ալլահին քնորոշ ատրիբուտները վերագրում էին քույսերին, քարերին, սրբերին, մահարժաններին և այլն: Եւ գտնում էր, որ դա ոչ մի կերպ չի կարող համատեղվել միաստվածության, այսինքն ալլահը որպես միակ արարիչը լինելու գաղափարի հետ: Եւ կտրուկ կերպով մերժում էր «ալլահին ընկեր տալու» գաղափարը:

Շատ հետաքրքիր, անգամ զարմանալի է Մուհամմադ իրն Արդալ-Վահաբի և Նրա հետևորդների վերաբերմունքը Մուհամմադ մարգարեի նկատմամբ: Նրանք Մուհամմադին համարում էին մի սովորական մարդ, որին ալլահն ընտրել էր իր առաքյալը լինելու համար, և ոչ ավելի: Ելնելով այս տեսադրույթից, նրանք դեմ էին Մուհամմադի աստվածացմանը, որին չի կարելի երկրպագել կամ նրան դիմել ինչ-որ խնդրանքով: Մուհամմադի միակ առավելությունը մյուս մուսուլմանների համեմատ կայանում էր նրանում, որ նա դատաստանի օրը կարող էր միջնորդել ալլահի առջև այս կամ այն իսլամադավանի համար:

Նա դատապարտում և կոչ էր անում պայքարել մազհալի, կախարհության, գուշակության դեմ, դատապարտում էր անեծքները, համայիլներ, քալիսմանները և այլն, դրանք համարելով որպես հեթանոսության վերապրուկներ:

Վահաբիզները պատկանում է իսլամի ամենաանհաշտ քնին, որը ժխտում է քոլոր տեսակի նորությունները (քիդա) և պահանջում է վերադառնալ Կորանին և սուննային՝ նրանց անխաթար կարգավիճակով:

Վահաբականներին պորիտաններ կոչելը, ավելի հիմնավոր էր դարձնում նրանց դիլեքորշունը բարոյական սկզբունքների հարցում: Նրանց առաջնորդը գտնում էր, որ Արաբիայի, մանավանդ Նրա անպատների դաժան պայմանները, պարտադրում են, որ արաբները քարքներում լինեն պարզ, կենցաղում սակավապետ և վարեն ասկետիկ բնորոշ գուսպ կյանք: Նա դեմ էր պերճանքին, երգին, պարին, ծխախոտ և գինի օգտագործելուն, որը նրա կարծիքով հակասում էր Կորանին, և որը նա համարում էր ավելորդ ու բնդվինի բնությանը անհարիր, չարդարացված շոայություն:

Սակայն սխալ կլիներ վահաբիզները գնահատել և նրա տեղը որոշել միայն կրոնական տեսանկյունից: Կրոնական ասպեկտը վահաբիզմի միայն մի կողմն էր: Նրա մյուս կողմը սոցիալական և քաղաքական ասպեկտներն էին:

Վահաբիզմի մեջ իր ուրույն տեղն ունի սոցիալական ներդաշնակության սկզբունքը, որը հավաստում է, թե «արաբալը հավասար է արաբին»: Նա ոչ միայն կոչ էր անում, այլև պահանջում էր եմիրներից, շեյխերից և մեծհարուստներից արդարամիտ լինել իրենց ենթակաների կամ հպատակների հետ, ցուցաբերել հօգատարություն ստրուկների, ծառաների և քոլոր տեսակի սպասավորների նկատմամբ, ընդգծում, որ աղքատներն ավելի հեշտ կընկնեն դրախտ, քան թե հարուստները: Նա գտ-

նում էր, որ իսկական մուսուլմանը պետք է լինի քարի, իր խոսքի տները, չխաբի և չատի, օգնի կույրերին և այլն: Դրա հետ միասին, վահաբականները գտնում էին, որ մուսուլմանը պետք է լինի համբերատար, չմասնակցի խռովությունների, շնորհապաշտ լինի իր մեծերին, էմիրներին, շեյխերին և այլն:

Բայց վահաբականները խիստ թշնամական դիրքորոշում ունեին այն բոլոր մուսուլմանների և մուսուլմանական ուսմունքների նկատմամբ, որոնք չէին ընդունում նրանց տեսակետները և չէին հետևում նրանց: Վահաբականներն այրում էին այն աստվածաբանների գրքերը, որոնք հայազգևները չէին համընկնում նրանց տեսակետներին, կործանում էին հուշարձաններ, քանդում և ոչնչացնում գերեզմանաքարեր և այլն: Նրանք այցի էին ընկնում մուլեանդուքյանք, «անհավատներ» հռչակելով բոլոր նրանց, անգամ այն մուսուլմաններին, ովքեր հակառակ էին իրենց դրույթներին: Նրանք նույնիսկ այլ կերպ էին մեկնաբանում ցի-հադը՝ սրբազան պատերազմը, գտնելով, որ սրբազան պատերազմ պետք է մղել «բազմաստվածության» կողմնակիցների դեմ:

Այսպիսով, վահաբիզմն այդ մասով դառնում էր նվաճողական պայքարի և պատերազմների գաղափարախոսություն:

Արաբիայի հսկայական տարածքներում, ինչպես նշել ենք, այդ ժամանակաշրջանում չձևավորվեց և գոյություն չուներ որևէ, շատ քեքիչ աչքի ընկնող, պետական կառույց: Այդ տեսակետից նա փոքր ու աննշան, միմյանց դեմ մարտնչող տեղական շեյխությունների մի անկազմակերպ տարածք էր ներկայացնում:

Կար Գիջազը իր շերիֆով, որը քեև վայելում էր լայն ինքնավարություն ներքին հարցերում, այնուհանդերձ, նա թուրքական վասալ էր և ընդունակ չէր համաարաբական ֆունկցիաներ կատարել, չնայած նրա տարածքում Մեքքայի և Մադինայի ասկայությանը:

Արաբիայի հարավային մասում եմենն էր, որին հաջողվել էր XVII դարի երկրորդ կեսում վճռել թուրքերին: Բայց նրա գեյդական ղեկավարներն ապրում էին տեղական, նեղ խնդիրներով և իրենց առջև որևէ համաարաբական խնդիր չէին դնում, և ըստ էության չէին կարող դնել, հաշվի առնելով, քացի այլ հանգամանքներից, նաև նրանց չիզմի մի ճյուղին պատկանելու հանգամանքը և իմամությունն իրենց քաղաքական իդեալ ընդունելը:

Կենտրոնական Արաբիան մի ազատ տարածք էր այս բառի շատ լայն իմաստով: Այստեղ տիրակալ էին քեղվին ցեղերը՝ ազատ տեղա-

չարժվելու իրենց դարավոր իրավունքով, որը նրանցից ոչ ոք չէր կարող խլել: Նրանց զլխին գոյություն չունեի որևէ լայնական կառույց, որը նրանց ընդունեին և որին ենթարկվեին: Ուստի ցեղերի և ցեղային միություններին ենթակա մի տարածք էր:

Այս իրադրությունը անհրաժեշտ էր դարձնում նրանց միավորումը և Արաբիայում հզոր, միասնական և անաղարտ իսլամի սկզբունքների վրա խաղաղակամ արաբական պետության ստեղծումը: Միաստվածությունը՝ թաուհիդ, դարձավ վահաբիզմի գլխավոր քաղաքական պահանջը: Եվ դա վահաբիների մոտ ոչ թե տարեխային, այլ մտածված, ծրագրային ընույթ ունեի: Այդ պատճառով էլ վահաբիներին անվանում էին «մուվահիդում», այսինքն միաստվածության կողմնակիցներ:

Խոսելով վահաբիզմի քաղաքական ասպեկտի մասին, այքաթող չպետք է անել նաև այն պարագան, որ վահաբիզմն ուներ նաև հակաթուրքական ուղղվածություն: Եւ մուսուլմաններին րաժանում էր լավ և վատ մուսուլմանների: Վատերի մեջ վահաբիզմը մտցնում էր թուրքերին, մերժելով նրանց հատուկ զանազան կրոնական պաշտամունքներն ու սուլորությունները, այդ թվում և միստիցիզմն ու դերվիշիզմը և, որ ամենակարևորն է, կոչ էր անում պայքարել թուրքական կեղծ սուլքան-խալիֆաների ու տեղերում նրանց ներկայացուցիչները հանդիսացող թուրքական փաշաների և վալիների դեմ: Եւ թուրքական սուլքաններին չէր ճանաչում որպես խալիֆա:

Ուրեմն, վահաբիզմը կրոնական և քաղաքական պահանջների միասնությունն է: Միայն այս երկու կոմպոնենտների առկայության դեպքում խոսք կարող է լինել վահաբիզմի մասին:

Միաժամանակ կարևոր ենք համարում շնորհգծել, որ վահաբիզմը կրոնական նոր ուսմունք չէր: Իսլամի մաքրության պահանջով հանդես են եկել և՛ մինչև վահաբիզմը, և՛ նրանից հետո: Եւ ուղղակի արձագանք էր պատմական տվյալ պայմաններում Արաբիայում ստեղծված անբարենպաստ պայմանների և կոչ վերադառնալու իսլամական մաքրամաքուր դրույթներին, դա համարելով ծանր պայմաններից դուրս գալու միակ ելքը:

Ասկայն Մուհամմադ Արդ ալ-Վահաբը միայնակ չէր կարող լուծել այս քարդ խնդիրը, որքան էլ որ նա զարգացած ու ճարտասան լիներ: Նրան անհրաժեշտ էր քաղաքական գործընկեր, որի հետ դաշնակցած կարելի էր պայքարել վերոնշյալ կրոնա-քաղաքական իղեալների և ծրագրերի համար:

Արաբիայի համար այդ ճակատագրական պահին գտնվեց նաև այդ քաղաքական գործիչը՝ ի դեմս Մուհամմադ իբն Սաուդի (1765–1803 թթ)։ Աս–Սաուդը Նաջդի մի օազիսային գյուղի, Դիրայաիի շեյխն էր, որը գտնվում էր ժամանակակից Սաուդյան Արաբիայի մայրաքաղաք Ռիյադից ոչ հեռու։ Նա ծանոթանալով Աբդ ալ–Վահաբի հայացքների հետ, ամբողջությամբ ընդունեց դրանք։ Աս–Սաուդը լավ էր հասկանում, որ Արաբիայի տարածքում հայտնված այդ րազում շեյխությունները միավորելու և միասնական պետություն ստեղծելու համար դրանից ավելի լավ զեներ հազիվ բե գտնվեր։ Վահաբիզմն ընկալվում էր որպես Արաբիայի միավորման գաղափարախոսություն։ Իսկ քանի որ աս–Սաուդը ինքը հավակնություն ուներ դառնալու այդ պետության ղեկավարը, ուստի և ընդատես զնաց ալ–Վահաբիին։ Նրանց միջև այդ համաձայնությունը կայացավ 1744 թ.։

Այսպիսով, տեղի ունեցավ կրոնի և սրի դաշինք, կամ, Ֆ. Դիթթիի դիպուկ բնորոշմամբ, կատարվեց «ամուսնություն կրոնի և սրի միջև»։ Կրոնն ապահովում էր Մուհամմադ իբն Աբդ ալ–Վահաբը, իսկ սրի հոգսն իր վրա էր վերցնում Մուհամմադ իբն Սաուդը։

Մուհամմադ իբն Սաուդը, իսկ նրա մահից հետո Աբդ ալ–Ազիզ աս–Սաուդը (1765–1803 թթ.) վահաբիզմի դրոշի ներքո իրականացրին Նաջդի միավորումը (1773 թ.)։ Դետագայում, մինչև XVIII դարի վերջը և XIX դարի սկիզբները, նրանք իրենց ենթարկեցին ամբողջ Կենտրոնական Արաբիան, Խասը, Ասիլը և մի շարք հաղթանակներ տարան Դիջազի շերիֆի նկատմամբ։ Նրանք 1801 թ. ներխուժեցին Իրաք, գրավեցին Զեյրեբլան, իսկ 1803 մտան Մեքքա և Մադինա, կործանեցին քոլոր կուռքերի ու սրբերի հուշարձանները, ամենուր ամրապնդելով վահաբականների դիրքերը։ Աբդ ալ–Ազիզին հաջորդած էմիր Սաուդի տիրապետության տարիներին՝ 1803–1814 թթ., արդեն կարելի է խոսել Արաբական թերակղզում արաբական ընդարձակ պետության կազմավորման մասին, որի մեջ մտնում էր համարյա ամբողջ Արաբական թերակղզին։ Նրա պաշտոնական կրոնը դարձավ իսլամի վահաբական ուղղությունը, որի դրոշի ներքո նա ասպատակում էր Իրաքը և Սիրիան, հարձակումներ գործում Բաղդադի և Բասրայի, Դամասկոսի և Դալեքի վրա։ Բայց նրան այդպես էլ չհաջողվեց գրավել այդ արաբական երկրները և նրանցում տարածել վահաբիզմը։ Այդ երկրների, որոնց պայմանները միանգամայն տարբեր էին Արաբական թերակղզում տիրող իրականությունից, և նրանց արաբական քնակության համար վահաբիզմն անընդունելի էր։

Ուստի վահաքիներին չհաջողվեց ամրանալ այդ երկրներում և ամեն անգամ այս կամ այն քաղաքը զրավելուց հետո, նրանք հարկադրված էին լինում հեռանալ այդ երկրներից ու վերադառնալ Արարական թերակղզի:

Քաջատություն կազմեցին Պարսից ծոցի երկրները: Այստեղ վահարականներն ունեցան նշանակալի հաջողություններ և վահաքիզմն քավականին արագությամբ տարածվեց այդ տարածքում: 1803 թ. վահարականների տիրապետության տակ հայտնվեցին Քահրեյնը, Քուվեյթը, Ներքին Օմանը, իսկ մեկ տարի անց, որոշ դիմադրությունից հետո, որը ճնշվեց վահարական լավ կազմակերպված և կարգապահ զորքերի կողմից, նաև Մասկատը:

Այսվեց վահաքիզմի հաղթարշավը, որը առավել պտղաբեր եղավ հետագա տարիներին, XIX–XX դարերում:

VIII. ՎԱՐՉԱՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԲԱԺԱՆՄԱՆ ԵՎ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՅՈՒՐԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՄԱՂՐԻՐՈՒՄ

Մաղրիբում, ինչպես նշվեց, Օսմանյան տիրապետության տակ էին գտնվում Ալժիրը, Ձունիսը և Տրիպոլիտանիան ու Կիրենաիկան կամ կրճատ՝ Տրիպոլին: Նրանցից և ոչ մեկում չկիրառվեց վիլայաքների բաժանման սկզբունքը: Նրանք տարածքային առումով պահպանվեցին որպես մեկ ամբողջություն կամ որպես տարածքային մեկ միավոր: Նրանց համար ավելի շատ կիրառելի էր փաշալիքի՝ փաշայության սահմանումը: XVI–XVIII դարերում առանձին փաշալիքի կարգավիճակ ունեցող նաև Հաբաշը: Դա Կարմիր ծովի սոմալիական առափնյա մասն էր, որի բնակչության զգալի մասը արաբներ էին կամ արաբացած սոմալիցիներ:

Այս փաշայություններին քնորոշ էր նրանց թույլ կախված լինելը Ստամբուլից: Դա մի կողմից: Իսկ մյուս կողմից նրանք բոլորովին կապված չէին միմյանց հետ: Յուրաքանչյուրը զործում էր իրեն մեկ անկախ միավոր:

Մյուս էական յուրահատկությունն այն էր, որ ի տարբերություն Մաղրիկի արաբական երկրների, Մաղրիբի արաբական երկրներում հաստատվեց կառավարման դինաստիական սկզբունքը:

1711 թ. Տրիպոլիում կառավարման ղեկն իր ձեռքը վերցրեց Կարամանլի ընտանիքը, որը ենիչերիական ծագում ուներ: Կարամանլիները Տրիպոլիի կառավարող բեյերը եղան մինչև 1835 թ.: Նրանք այնքան հզոր էին, որ իրենց երկիրը կառավարում էին Ատամբուլից լրիվ անկախ և Բարձր Դուռը հաշտվել էր այդ կարգավիճակի հետ:

Դրանում իր դերը խաղաց, ոչ միայն Տրիպոլիի, այլև Ալժիրի և Թունիսի պարագայում, նաև այն հանգամանքը, որ XVII դարից սկսել էր քուլանալ բուրքական նավատորմը և դրան համապատասխան սահմանափակվել էին այդ երկրների վրա ներագծելու Թուրքիայի հնարավորությունները, որից փայլուն կերպով օգտվեցին Տրիպոլին, Ալժիրը և Թունիսը:

Թունիսում որպես կառավարող դինաստիա 1705 թ. հաստատվեցին Դուսեյնիները: Դինաստիան այդպես կոչվեց նրա հիմնադիր բեյի՝ Դուսեյն բեն Ալիի անունով: Այստեղ կատարվեց նա մի նորամուծություն: Երկրի ղեկավարը, որը կրում էր բուրքական ծագումով «բեյ» տիտղոսը, վերանվանվեց «դեյի»: Նրանց միջև սկզբունքային տարբերություն չկար, երկուսն էլ նույն ֆունկցիաներն էին կատարում:

Թունիսի դեյերը նույնպես օգտվում էին մի այնպիսի ինքնավարությամբ, որն ավելի շատ անկախության կարգավիճակ էր հիշեցնում:

Իսկ ինչ վերաբերվում է Ալժիրին, ապա այստեղ կառավարման համակարգը մի փոքր տարբերվում էր հարևան Տրիպոլիում և Թունիսում հաստատված կարգավիճակից: Ալժիրում երկրի կառավարումն իր ձեռքը վերցրեց ենիչերիական ռազմական ավագանու խորհուրդը, որն իր շարքերից մեկին ընտրում էր Ալժիրի դեյ: Այստեղ նույնպես զործածական դարձավ բեյին փոխարինելու եկած դեյը: Այդ պաշտոնն Ալժիրում ցմահ էր: Սակայն նա ժառանգական չէր և չէր կարող հորից որդուն փոխանցվել:

Ալժիրի փոխհարաբերությունները Բարձր Դուռն հետ նույն բնույթի էին, ինչպիսին Տրիպոլիի և Թունիսի փոխհարաբերությունները: Դեյը միայն ծնական էր ընդունում Ստամբուլի գերակայությունը: Դեյը և կառավարող ենիչերիական ավագանին զավթում էին գյուղացիների հողերը, տուրքեր էին նշանակում նրանց վրա, բարձր հարկեր էին դնում, որը ամբողջությամբ նրանք էին յուրացնում, այլ կերպ ասած, տնօրինում էին Ալժիրում այնպես, ինչպես իրենք էին ցանկանում, բնավ հաշվի չնստելով Բարձր Դուռն հետ:

**IX. ԿԱ ՊԻՏՈՒԼՑԱՑԻՈՆ ՌԵԺԻՄԸ ԵՎ ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ
ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ ՆԵՐՒ ՆԵՐԹԱՓԱՆՑՈՒՄԸ
ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐ**

**1. Կապիտուլյացիոն ռեժիմի հաստատումը
Օսմանյան կայսրությունում**

XVI դարի երկրորդ կեսերից և հատկապես XVII դարի սկզբներից ակնհայտ դարձավ եվրոպական պետությունների, առաջին հերթին Պորտուգալիայի, Չեխոսլովակիայի, Ֆրանսիայի, Անգլիայի, իսկ հետագայում նաև Ռուսաստանի և Ավստրիայի հետաքրքրությունը Օսմանյան կայսրության և նրա կազմի մեջ մտնող երկրների, այդ թվում և արաբական երկրների նկատմամբ, ինչպես առևտրական և տնտեսական, այնպես էլ քաղաքական առումով: Եվրոպան, որին հաջողվեց կասեցնել օսմանյան հարձակումները, իսկ ապա նաև հետ շարունակ քուրքերին, օսմանյան տիրապետությունից ազատել մի շարք երկրներ ու վերջ տալ քուրքերի հետագա ներթափանցումին Եվրոպա, ինքը սկսեց ներթափանցել Օսմանյան կայսրություն: Նա Օսմանյան կայսրության նկատմամբ որդեգրեց նոր ռազմավարություն՝ պաշտպանությունից անցավ հարձակման:

Դրան նպաստեց այն հանգամանքը, որ Օսմանյան կայսրությունն արդեն թնակոխել էր իր ռազմա-քաղաքական թուլացման շրջանը, որին հաջորդեց նրա տկարացման ու անկման փուլը: Անկում ապրող կայսրությունը ոչ միայն ի վիճակի չէր վարել նախկին նվաճողական քաղաքականությունը և գրավել նոր երկրներ Եվրոպայում, Ասիայում և Աֆրիկայում, այլև սկսեց տարածքային կորուստներ ունենալ, հատկապես Եվրոպայում, իսկ ասիական և աֆրիկյան արաբական երկրներում նրա դիրքերը զգալիորեն թուլացան: Դա իր արտացոլումը գտավ 1699 թ. Կարլովիցիում ստորագրված պայմանագրում, որով պարտություն կրած Օսմանյան կայսրությունը Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայում մի շարք կարևոր տարածքներ զիջեց Ռուսաստանին, Ավստրիային, Վենետիկին և Լեհաստանին: Բարձր Դուռն այլևս անկարող էր իր դռները փակ պահել եվրոպական ներթափանցման դեմ և կանխել եվրոպացի-

ճեղքի մուտքը ոչ միայն կայսրության կենտրոնական, այլև ծայրամասային շրջանները:

Մյուս կողմից դրան նպաստեցին այն արմատական փոփոխությունները, որոնք տեղի էին ունենում եվրոպական երկրների տնտեսության բնագավառում, հատկապես արդյունաբերության և ֆինանսա-բանկային համակարգում: Տնտեսապես զարգացող եվրոպային պետք էին չուկաներ և հումքի աղբյուրներ, ուստի նա չէր կարող իր տեսադաշտից և գործունեության ոլորտից դուրս թողնել մի այնպիսի վիթխարի տարածք, ինչպիսին Օսմանյան կայսրությունն էր, որը և՛ անծայրածիր չուկա էր, և՛ տարատեսակ հումքի անսպառ աղբյուր:

Չարկավ, սխալ կլիներ եվրոպական հետաքրքրությունը սահմանափակել միայն առևտրա-տնտեսական ոլորտով: Այդ հետաքրքրությունը հավասարապես նաև քաղաքական էր: Չարքն այստեղ այն մասին է, որ առևտրա-տնտեսականը երբեմն առաջ էր ընկնում քաղաքականից և ուղի հարթում նրա համար:

Այս տեսակետից ուշագրավ նրևույթ էր միջազգային հարաբերություններում կապիտուլյացիաների ինստիտուտը, որն առաջին անգամ հանդես եկավ թուրք-եվրոպական փոխհարաբերություններում դեռևս XIV դարի երկրորդ կեսում: Այդ ժամանակ կապիտուլյացիան սուլթանի կողմից միակողմանիորեն և կամավոր կերպով շնորհվող արտոնություններ էին: Եվ քանի որ սուլթանն էր դա շնորհում և նա հիմնական էր կամավորության սկզբունցի վրա, ապա սուլթանն իրավունք ուներ հետ վերցնել իր շնորհագիրը և տվյալ երկրին զրկել այդ արտոնությունից:

XVI դարից սկսած կապիտուլյացիաները շնորհվում և ձեռք էին բերվում սուլթանի և տվյալ պետության ղեկավարի՝ քազավորի, միջև կնքվող երկկողմանի պայմանագրերի հիման վրա:

Իսկ ավելի ուշ, երրորդ փուլում, կապիտուլյացիաներն արդեն պարտադրվում էին սուլթանին: Այդ փուլի բնորոշ գծերից մեկն էլ այն էր, որ սուլթանն այլևս չէր կարող միակողմանիորեն չեղյալ հայտարարել և հետ վերցնել իր կողմից շնորհված արտոնությունները: Օրինակ, երբ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ թուրքական կառավարությունը հայտարարեց կապիտուլյացիայի ռեժիմի վերացման մասին, ապա այդ ռեժիմից օգտվող պետությունները հայտարարեցին, որ իրենք չեն ճանաչում նրա այդ որոշումը:

Կային նաև այլ արտառոց դեպքեր: Երբ եգիպտոսն այլևս Օսմանյան կայսրության մաս չէր կազմում և այդ կայսրությունն այլևս գոյու-

քյուն չունենր, ապա մինևույն է. եվրոպական պետությունները մինչև 1937 թ. շարունակում էին եզիպտոսում օգտվել այդ ռեժիմից բխող բոլոր արտոնություններից:

Առաջին կապիտուլյացիաները թուրքական սուլթանի կողմից շնորհվեցին դեռևս XIV դարում իտալական ճեմովայի և Վենետիկի վաճառականներին:

1521 թ. սուլթան Սուլեյման I ստորագրեց մի պայմանագիր Վենետիկի դոժի հետ, որով նրան տրվում էին, ավելի ճիշտ սուլթանի կողմից նրան շնորհվում էին մի շարք արտոնություններ Օսմանյան կայսրության ամբողջ տարածքներում գործունեություն ծավալելու համար:

Սուլթան Սուլեյման Կանունին 1535 թ. նման պայմանագիր ստորագրեց Ֆրանսիական Ֆրանցիսկ I քազավորի հետ, որով մի շարք արտոնություններ շնորհվեցին նաև Ֆրանսիային և նրա հպատակներին: Այս պայմանագիրն ընդունված է համարել առաջին երկկողմանի կապիտուլյացիոն պայմանգիրը:

Իսկ Անգլիան համանման արտոնություններ ստացավ 1580 թ. սուլթան Մուրադ III կողմից: Հետագայում Ֆոլանդիան և այլ երկրներ նույնպես օգտվեցին կապիտուլյացիաների ռեժիմից:

Իսկ ինչ բան էր կապիտուլյացիաների ինստիտուտը և ինչու էր նա կոչվում կապիտուլյացիոն ռեժիմ:

Կապիտուլյացիա բառը լատինական ծագում ունի: Այդ անվանումը ծագել է օսմանյան սուլթանների կողմից քրիստոնեական պետություններին շնորհվող գիր-հրովարտակներից, որոնք սովորաբար բաղկացած էին լինում մի քանի գլուխներից: Լատիներեն *capitula* նշանակում է գլուխ, և դրանից էլ առաջացել է *capitulation*՝ կապիտուլյացիա եզրը: Օրինակ, 1521 թ. Վենետիկին շնորհված հրովարտակը բաղկացած էր նրեսում գլուխներից: Սկզբնական շրջանում կապիտուլյացիան ընկալվում էր որպես այդ գլուխների, նրանցում գրանցված կամ արձանագրված դրույթների մեկ ամբողջություն կամ համակարգ: Սակայն հետագայում, ինչպես հաճախ է պատահում պատմության մեջ, այդ եզրն ինաստային առումով փոփոխություն կրեց և ձեռք բերեց առանձնահատուկ միջպետական հարաբերություններին առնչվող քաղաքական բովանդակություն:

Կապիտուլյացիաներն առաջին հերթին ընդգրկում էին իրավասությունների և դատաիրական ոլորտը:

Ըստ այդմ, այն նրկոնների քաղաքացիները, որոնք թուրքական սուլթանից ստացել էին համանման շնորհներ, ամրապնդված նրա կողմից ստորագրված հրովարտակի համապատասխան գլխում («сәрітә-лә»), նրանք ենթակա չէին օսմանյան իրավասությանը, օրենքներին ու սովորույթներին: Այդ քաղաքացիների վրա Օսմանյան կայսրությունում տարածվում էին միայն այդ օտարազգի քաղաքացու նրկի օրենքները: Եվ եթե այդ քաղաքացին թուրքիայում բույլ էր տվել օրինազանցություն կամ կատարել հանցագործություն, միևնույն է թուրքական իշխանությունները նրան չէին կարող դատել և պատիժներ սահմանել ըստ թուրքիայում գործող օրենքների: Եթե, ասենք, նա ֆրանսիացի էր, ապա նա կդատվեր ֆրանսիական օրենքների համաձայն և այլն: Նույնը նաև անգլիացիների, հոլանդացիների կամ վենետիկցիների դեպքում:

Ուրեմն, կապիտուլյացիայի առաջին և ամենակարևոր հատկանիշն այն է, որ օսմանյան իրավասությունը չէր տարածվում քրիստոնյա երկրի քաղաքացիների վրա, նրանք դուրս էին բերվում այդ իրավասության ազդեցության ոլորտից և օգտվում արտոնություններից դատաիրավական հարցերում:

1740 թ. օսմանյան սուլթան Սահնուղ I և Ֆրանսիայի բազմվոր Լյուդովիկոս XV ստորագրեցին մի նոր պայմանագիր, որի համաձայն թուրքական սուլթանը ճանաչում էր Ֆրանսիային որպես թուրքիայում գտնվող կամ հայտնվող բոլոր քրիստոնյաների հովանավոր-պաշտպան: Անգամ, եթե որևէ քրիստոնյա, անկախ այն բանից, թե որ երկրի քաղաքացի էր նա, բեկուզ ամենակարճ ժամանակով հայտնվում էր թուրքիայում, ապա հենց այդ պահից համարվում էր, որ նա գտնվում է Ֆրանսիայի հովանավորության և պաշտպանության ներքո:

Երկրորդ ոլորտը բնակություն հաստատելու, գույքային և հարկային արտոնությունների ոլորտն էր: Օտարերկրացիները կարող էին ունենալ իրենց կոնպակտ բնակավայրերը, իսկ քաղաքում իրենց առանձին բաղամասերը՝ սեթմենտները, որը շատ հաճախ փակ էր տեղաբնիկների համար: Այդ բաղամասերն ապրում էին իրենց սեփական օրենքներով: Նման բազմաթիվ սեթմենտներ առաջացան Չալեբում, որոնք սկզբնական շրջանում գլխավորապես վենետիկցիներն էին հիմնում: Գետազայում, հատկապես 1740 թ ֆրանս-թուրքական պայմանագրի ստորագրումից հետո, օտարերկրացիների բնակության նման կոնպակտ բաղամասեր հիմնվեցին Սիդիայի համարյա բոլոր քաղաքներում: Նրանք հիմնականում բնակեցված էին ֆրանսիացիներով: Վենե-

տիկցիներին և ֆրանսիացիներին հետևեցին անգլիացիները և այլ եվրոպացիներ:

Նրանց իրավունք տրվեց ազատորեն կատարել իրեն կրոնական ծիսակատարությունները, սահմանվեցին տեղացիների հետ համեմատած շատ ցածր հարկեր ու տուրքեր, և, որ կարևորագույններից մեկն է, նրանց տրվեցին զույթի ապահովման կայուն երաշխիքներ: Թուրքական իշխանություններն այլևս չէին կարող կոնֆիսկացնել նրանց ունեցվածքը և զույքը: Չպետք է մոռանալ, որ զույթի կամ ունեցվածքի ապահովությունը որպես կանոն բացակայում էր Օսմանյան կայսրությունում: Դրան փոխարինում էին քրիստոնյաների ունեցվածքի կամայական բռնագրավումներն ու քաղաքը:

Եվ, վերջապես, Ֆրանսիան իրավունք ստացավ, որ օսմանյան նավահանգիստները մտնող բոլոր նավերը, անկախ այն բանից նրանք ֆրանսիական նավեր էին, թե ոչ, պետք է մտնեին միայն ֆրանսիական դրոշի ներքո: Այսինքն, նրանց Օսմանյան կայսրության ջրային տարածքներում առևտուր կարող էին անել միայն ֆրանսիական դրոշի ներքո, վայելելով նրա հովանավորությունը և պաշտպանությունը:

Հասկանալի է, որ դա Ֆրանսիային դնում էր մենաշնորհյալ վիճակում, որի հետ չէին կարող հաշտվել մյուս երկրները, առաջին հերթին Ֆրանսիայի մրցակից Անգլիան: Եվ նա ճնշում էր գործադրում Բարձր Դուան վրա ստանալու նման արտոնություն: Ատամբուլը տեղի տվեց և 1604 թ. Անգլիայի, ինչպես նաև Վենետիկի հետ, կնքվեցին նավարկության մասին պայմանագրեր, որի հիմքում դրված էին թուրք-ֆրանսիական պայմանագրի դրույթները:

Գետագայում, Օսմանյան կայսրության թուլացմանը զուգընթաց, երբ եվրոպական պետություններն իրենց ալիքի վառահ էին զգում, նրանք կապիտուլյացիաներն այլևս չէին ընկալում թուրքական սուլթանի կողմից իրենց տրված արտոնություն, անակախ այն բանից, թե դա հիմնված էր երկկողմ պայմանագրերի վրա, թե ոչ: Այդ արտոնությունները նրանց համարում էին իրենց յուրատեսակ բնական իրավունքները, որից նրանց ոչ մի ուժ, այդ թվում և սուլթանը, չէին կարող զրկել:

Այսպիսով, կապիտուլյացիաները յուրատեսակ իրավա-քաղաքական պայմաններ ստեղծեցին եվրոպական երկրների համար ներքափանցելու Օսմանյան կայսրություն, ծավալելու տնտեսական և առևտրական զործունեություն արտոնյալ պայմաններում, և տիրանալ

լծակների իրենց քաղաքական ազդեցությունը Թուրքիայի վրա ուժեղացնելու համար:

2. Կապիտուլյացիոն ռեժիմի տարածումը Օսմանյան կայսրության արաբական երկրների վրա և եվրոպական երկրների ներթափանցման սկզբը

Կապիտուլյացիոն ռեժիմը, բնականաբար, զործում էր Օսմանյան կայսրության քոլոր տարածքներում, այդ թվում և արաբական երկրներում:

Արդեն մշտեցնեք, որ եվրոպացիները՝ իտալացիները Վենետիկից, ճեռովայից, Պիզայից և այլ քաղաքներից, ապա նաև ֆրանսիացիները, անգլիացիները և այլն, իրենց հատուկ թաղամասերը ստեղծելու իրավունք ստացան արաբական տարբեր քաղաքներում: Գետազայում եվրոպացի վաճառականները և գործարարներն իրենց զրասենյակները բացեցին Եգիպտոսում, Սիրիայում և հյուսիսաֆրիկյան արաբական մերձծովյա քաղաքներում: Նրանց հոսքը արաբական երկրներ այնքան մեծ է եղել, որ եվրոպացիներն սկսեցին իրենց հյուրանոցները կառուցել արաբական տարբեր քաղաքներում, որոնց կից կային պահեստներ եվրոպական ապրանքները պահեստավորելու համար: XVIII դարում արաբական երկրներում իր գործունեությունը ծավալեց անգլիական Արևելյան-Հնդկական ընկերությունը («Օստ-ինդիան կոմպանի»): Դա մի ազդեցիկ առևտրական ընկերություն էր, որն իր ֆակտորիաներն ուներ Արևելյան և Հարավ-Արևելյան Ասիայի տարբեր երկրներում: Այժմ նա ուռք էր դնում Մեծավոր Արևելք: Իրաքում նույնպես, Բաղդադ և Բասրա քաղաքներում, Արևելյան-Հնդկական ընկերությունը բացեց իր ֆակտորիաները, իր ձեռքը վերցնելով մի շարք ապրանքների առևտուրը:

Եվրոպական վաճառականները արաբական երկրներից եվրոպա էին արտահանում հատիկային կուլտուրաներ, անմշակ և մշակված կաշվեղեն, մետաքսի հումք, բուրդ և քրդեղեն, բրդյա թել, տնայնագործական կտորեղեն, զանազան մրգեր, ծխախոտի յուղ և այլն:

Իսկ արաբական երկրներ էին արտահանում գլխավորապես եվրոպական արդյունաբերական արտադրանք և պերճանքի առարկաներ՝ մահուղ Անգլիայից և Գոլանդիայից, մետաքս ու գինի Ֆրանսիայից, մորթի Ռուսաստանից, բյուրեղապակի Բոհեմիայից, իսկ Վենետիկից զանազան ապակյա իրեր: Արաբական ցեղային և ավատական ավազանին

մեծ հետաքրքրություն էր ցուցաբերում եվրոպայում արտադրվող զենքի տարբեր տեսակների նկատմամբ, որոնք կազմում էին եվրոպայից արաբական երկրներ արտահանվող ապրանքների մի զգալի մասը:

Վերևում նշվեց, որ կաափտուլյացիոն ռեժիմի արդյունքում, եվրոպական վաճառականներն ավելի ցածր հարկ էին վճարում, քան արաբ վաճառականները: Այդ տարբերությունը երկուսից-երեք անգամ էր: Իսկ մաքսատուրը եվրոպացին վճարում էր ընդամենը մեկ անգամ, երբ նա մտնում էր արաբական տվյալ երկիրը: Մինչդեռ երբ արաբ վաճառականն էր այդ ապրանքները ներմուծում, ապա նա մաքս վճարում էր մի քանի անգամ, երբ մի ավատապետի տիրույթից անցնում էր մեկ այլ ավատապետի տիրույթ, քանի որ նրանցից յուրաքանչյուրն ուներ իր մաքսատուրը և իր համար մաքսատուրը էր հավաքում:

Հասկանալի է, որ գոյություն ունեցող կարգն անհավասար պայմանների մեջ էր դնում եվրոպացի և արաբ վաճառականին՝ ի վնաս վերջինի, և նպաստում եվրոպացիների ներթափանցմանն ու դիրքերի ամրապնդմանը արաբական երկրներում:

Այս բոլորը, որի մասին խոսվեց, մենք բնութագրեցինք որպես ներթափանցում եվրոպական երկրների կողմից արաբական երկրներ: Դա դեռ չէր նշանակում արաբական երկրների նվաճում կամ նվաճման փորձ: Դա, անշուշտ, պետք է հաջորդեր ներթափանցմանը:

Այդ ուղղությամբ առաջին ցատկը կատարեց Փարիզը:

1798 թ. Ֆրանսիական զենեռալ Բոնապարտը, սպագա կայսր Լապլեոնն է, հայտնվեց Եգիպտոսում:

X. ԲՈՆԱՊԱՐՏԸ ԵԳԻՊՏՈՍՈՒՄ

1. Բոնապարտի եգիպտական արշավանքի դրդապատճառները և քաղաքական նպատակները

Ֆրանսիական քառնինմանյա զենեռալ Բոնապարտի, որի ռազմական հանճարն արդեն փայլատակել էր հեղափոխական Ֆրանսիայի ռազմի դաշտերում, եգիպտական արշավանքը Ֆրանսիայի պատմության և զենեռալի կենսագրության բերևս առեղծվածային էջերից մեկն է:

1789 թ. Ֆրանսիական հեղափոխությունը, որի տասը տարին նրա լավագույն զղոհիրամանատարներից մեկի Եգիպտոս նախածեռնած

արշավանքի ժամանակ դեռևս չէր բոլորել, տապալեց Բուրբունների դինաստիան, կառավարման ուղարկեց իր քաղաքների՝ Լյուդովիկոս XVI քաղաիու՝ Մարիյա Թերեզայի հետ միասին, հռչակեց «Ազատություն, հավասարություն, եղբայրություն» և ալեկոծեց ողջ աշխարհը:

Նա կյանքի կոչեց նոր, համամարդկային վեհ սկզբունքներ, որոնք լայն աջակցություն գտան աշխարհի տարբեր ժողովուրդների լուսավոր գլուխների կողմից, դասնալով նրանց համար ոգևորության աղբյուր:

Նրա ծոցից դուրս եկավ տաղանդավոր զորահրամանատարների մի փայլուն փաղանգ, որը կարողացավ ամենադժվարին պայմաններում պաշտպանել հեղափոխությունը և նրա հռչակած սկզբունքները ընդդեմ Եվրոպայի բոլոր պահպանողական և հետադիմական ուժերի կռալիցիայի, որի գլուխ էր կանգնած հեղափոխական Ֆրանսիայի դեսպին թշնամի Անգլիան:

Անա այս բոհուրոհի ժամանակ սրընթաց վերելք ունեցավ կորսիկացի կապրալ Նապոլեոն Բոնապարտը, հանճարը տաղանդների մեջ, որը կարճ ժամանակամիջոցում, տանելով մի շարք փայլուն հաղթանակներ Ֆրանսիայի հակառակորդների դեմ, հասավ գեներալի աստիճանի և մեծ հռչակ ձեռք բերեց Ֆրանսիական ժողովրդի մոտ, միաժամանակ կասկածի և անհանգստության որոնք նրա հետ համեմատած լափագույն դեպքում կարող էին միայն միջակություններ համարվել:

Արդ, ինչու էր պայմանավորված կամ թելադրված Բոնապարտի եզիպտական արշավանքը: Այս հարցն առաքանում է այն պարզ պատճառով, որ այդ ժամանակ, երբ հեղափոխական Ֆրանսիան դեռևս գտնվում էր շատ ծանր պայմաններում, երբ նրան դեռևս չէր հաջողվել վերացնել կամ ճեղքել նրա շուրջը ստեղծված թշնամի ուժերի օղակը, հանկարծ Ֆրանսիական ռազմական ուժերի մի զորայնուք, որի թիվը հասնում էր երեսուց հազարի, հանվում է նրա համար կենսական նշանակություն ունեցող եվրոպական ճակատից և Ֆրանսիական ամենալափագույն զորահրամանատարի ղեկավարությամբ ուղարկվում նրկրից դուրս, Աֆրիկա, եզիպտական փարավոնների նրկիրը, որը գտնվում էր մամլուք ավազակների լծի ներքո:

Այդ հարցին ճիշտ պատասխանելու համար անհրաժեշտ է նկատի ունենալ նրեք գործոն:

Առաջին, Ֆրանսիան թեև ռազմական հաղթանակներ էր տանում կոնտինենտալ Եվրոպայի նրկրների՝ Ավստրիայի, Պրուսիայի, իտալա-

կան զանազան պետությունների դեմ, քայց նրան չէր հաջողվում պարտության մատնել իր գլխավոր հակառակորդին՝ Անգլիային, որը, ինչպես նշվեց, հակաֆրանսիական ուժերի համալսմբման գլխավոր ոգեշնչողն էր: Ֆրանսիան ի փիճակի չէր Լամանշն անցնել և ներխուժել Անգլիա: Իսկ դա նշանակում էր, որ նրա հիմնական հակառակորդը մնում էր անխոցելի: Դեռ ավելին, քանի դեռ Անգլիան չէր ջախջախվել, անընդհատ գլուխ էին քարծրացնելու պարտություն կրած Ավստրիան, Պրուսիան և եվրոպական մայրցամաքի այլ երկրներ:

Այսպիսի իրավիճակում Փարիզում խիստ կասկածելի որոշում է ընդունվում Անգլիային հարվածել նրա զաղութներից, ենթադրելով, որ եթե նա զրկվի արևելյան իր գաղութներից, առաջին հերթին Զնդկաստանից, ապա դա ծնկի կբերի նրան: Իսկ եթե դա տեղի ունենա, ապա Փարիզում հավատացած լին, որ դրանից հետո Ֆրանսիան այլևս չուրջ մրցակից չի ունենա կոնտինենտալ եվրոպայում և կկարողանա նրա վրա իր հեզեմոնիան հաստատել:

Իսկ ընտրությունն ընկավ եզիպտոսի վրա, հաշվի առնելով նրա աշխարհագրական քարենպաստ դիրքը: Լա կարևոր խաչմերուկ էր, որին տիրանալու դեպքում կարելի էր նվաճել կամ վերահսկողություն սահմանել արաբական մյուս երկրների՝ Սիրիայի, Արաբիայի, Պաղեստինի, Իրաքի, Գյուսիսային Աֆրիկայի վրա, կտրել Արևելքի հետ Անգլիային կապող կոմունիկացիաները, Միջերկրական ծովը դարձնել Ֆրանսիական ծով, իսկ այնուհետև, օգտագործելով արաբական քնական կամուրջը, ներխուժել Զնդկաստան և այդ երկիրը դուրս բերել Անգլիայի տիրապետության տակից: Ըստ Ֆրանսիան կառավարող Դիրեկտորիայի հաշվարկների, դա մահացու հարված կլիներ Անգլիայի համար:

Երկրորդ, հեղափոխական Ֆրանսիան, թեև հոշակեց ազատության և հավասարության շողունգները, այդուհանդերձ, նա նույնպես հետամուտ էր գաղութային քաղաքականության: Ասիայում և Աֆրիկայում նոր գաղութներ ձեռք բերելը նրանք երբեք աչքաթող չէին անում, մառափանդ այն քանից հետո, երբ Ֆրանսիան կորցրեց Ամերիկայի իր գաղութների մեծ մասը և ցանկանում էր դրանք փոխհատուցել գաղութային նոր ձեռքբերումներով:

Երրորդ, պակաս նշանակություն չունեի անձնական գործոնը: Ապաշնորի անձեռից կազմված Ֆրանսիական Դիրեկտորիայի կամ կառավարության անդամներին խիստ անհանգստացնում էր գեներալ Բո-

նապարտի օրեցօր աճող հեղինակությունը Ֆրանսիայում: Եւ մեծ քանակությամբ համակիրներ ունեւր ֆրանսիական ժողովրդի, զինվորականների, լուսավորիչների և քաղաքական գործիչների շրջաններում: Դիրեկտորիայի անդամները մտավախ էին, որ վճեական գործողությունների ընդունակ զեներալը կարող է գայթակղել, այնտեղան հեղաշրջում կատարել և իշխանությունը վերցնել: Բռնապարտի այդ հնարավոր քայլը կանխելու համար, Դիրեկտորիան հավանություն տվեց ֆրանսիական էքսպեդիցիոն կորպուս զեներալ Բոնապարտի հրամանատարությամբ Եգիպտոս ուղարկելու ծրագրին: Զպետը է բացառել այն ենթադրությունը, որ Դիրեկտորիան ավելի քան համոզված էր, որ Բոնապարտը հաջողության չէր հասնելու և ծախսողություն էր կրելու: Իսկ այդ դեպքում դա հարմար առիթ կարող էր ծառայել նրան մեղադրելու, վարկաբեկելու և ասպարեզից հեռացնելու համար:

Ահա ասպիսին էին նրանց հաշվարկները:

Դիրեկտորիան սխալվեց բոլոր երեք հարցերում էլ: Սակայն դրան մենք կանդրադառնանք մի փոքր ավելի ուշ:

2. Բոնապարտի ներխուժումը Եգիպտոս և եգիպտացիներին ուղղված նրա Մանիֆեստը

Բոնապարտի մասին շատ է գրվել: Բավականին շատ է գրվել նաև նրա եգիպտական արշավանքի մասին: Նրան նվիրվել են առանձին ուսումնասիրություններ, ինչպես, օրինակ, Արդ ալ-Ռահման Տարարտիի «Եգիպտոսը Բոնապարտի էքսպեդիցիայի ժամանակ (1798–1801 թթ.)»: Այդ հարցն քննարկման առարկա է դարձել նաև Բոնապարտին նվիրված ընդհանուր քնույթի աշխատություններում, որոնցից պետք է հիշատակել խորհրդային հեղինակներ Ե. Տարլեի «Նապոլեոն» և Մանֆրեդի «Նապոլեոն Բոնապարտ» մենագրությունները, և այլ աշխատություններ:

1798 մայիսին զեներալ Բոնապարտը իր երեսուցիագարանց էքսպեդիցիոն կորպուսի զուլսն անցած և նավատորմի ուղեկցությամբ դուրս եկավ Տուլոնից, և, հաջողությամբ խուսանալով անգլիական նավատորմի հետ բախվելուց, որը գլխավորում էր անգլիական ծովակալ Նելսոնը, հուլիս 1-ին հասավ եգիպտական Ալեքսանդրիա նավահանգիստը: Եւ առանց լուրջ դժվարության ճնշեց եգիպտացիների դի-

մարդոթյունը, գրավեց եգիպտոսի պատմութեան մեջ մեծ դեր խաղացած այդ քաղաքը և պատրաստվեց շարունակել իր երթը դեպի Կահիրն:

Ուր ղնելով եգիպտական հողի վրա, Բոնապարտը հատուկ մանիֆեստով ղիմնց եգիպտացիներին: Մանիֆեստը կազմված էր արաբերեն և տարածվել ամբողջ եգիպտոսում: Ծանոթութունը մանիֆեստի հետ, որի ամբողջական տեքստը բերված է ալ-Ջաբարտիի վերոնշյալ աշխատութեան մեջ, վկայում է, որ գեներալը բավականին հանգամանորեն է աշխատել նրա վրա, հաշվի է առել եգիպտոսի յուրահատկութունները, մամլութեան դաժան իշխանութեան արհավիրքները, իսլամի գործունը և այլ հանգամանքներ: Որոշ դրութեանը ձևակերպված էին մեծ զգուշութեամբ, հատկապես այն պարագան, որ եգիպտոսը Օսմանյան կայսրութեան մի մասն է և ինքը, Բոնապարտը, եկել է ոչ թե օսմանյան սուլթանի իրավունքները ոտնահարելու, այլ նրան պաշտպանելու համար: Սակայն նրանում կան մտքեր և ձևակերպումներ, որոնք ուղղակի զարմանք են առաջացնում:

Նրա մանիֆեստն ամբողջութեամբ ուղղված է մամլութեանը, նրանց տիրապետութեան և քաղաքականութեան դեմ: Նա մամլութեանը համարում է վատ մուսուլմաններ, ուզուրապատրոներ, «որոնք զավթել են կյանքի քոլոր բարիքները և ուրախութիւնները», եգիպտոսի երբեմնի մեծ քաղաքները, ջրանցքները և առտուրը «կործանվել են մամլութեանը բռնատիրութեան և ազախութեան հետևանքով» և այլ մեղադրանքներ: Բոնապարտը միանգամայն իրավացի էր այդ հարցերում մամլութեանը մեղադրելու մեջ:

Բայց երբ նա վատ մուսուլմանների հարցը քննարկելիս անցնում է լավ մուսուլմանների հարցին, ապա այստեղ կորցնում է ռեալականութեան հողը և ընկնում ֆանտաստիկայի գիրկը: Դրա մասին են վկայում մանիֆեստի հետևյալ տողերը.

«Եգիպտոսի բնակիչներ: Չեզ կարող են ասել, որ ես իբր եկել եմ կործանելու ձեր կրոնը: Դա սուտ է: Չիսկատար դրան: Պատասխանեք այդ ստախոսներին, որ ես եկել եմ վերականգնելու ձեր իրավունքները, պատժելու բռնազավթիչներին, որ ես ավելի շատ եմ հարգում ալլահին, նրա մարգարեին և Կորանը, քան թե մամլութեանը:

Շեյխներ, կադիներ և իմամներ: Ասացեք ժողովրդին, որ ֆրանսիացիներն իսկական մուսուլմաններ են»:

Գեներալ Բոնապարտն իր խոսքերին և իր մանիֆեստին ավելի մեծ կշիռ տալու համար, նմանակել է մուսուլմանական հրովարտակներ-

րին, իմամների և ուլեմների ֆետվաներին, որոնք սովորաբար սկսվում են մուսուլմանական փաստաթղթերին և կոչերին հատուկ քանաձևով — «Բիսմիլլահի օահման օահիմ: Լա իլլահա իլլա լլահա»՝ «Չանուն զթափրտ և զթառառ ալլահի: Չկա աստված, բացի ալլահից»: Այդ նույն քանաձևն է օգտագործել «մուսուլմաններից ավելի մուսուլման» ֆրանսիական զենեռալը իր մայնիֆեստի սկզբում:

Երբ Բոնապարտը փորձում է հավատացնել եզիպտացիներին, որ ինքն ավելի շատ է հարգում նրանց աստծուն՝ ալլահին և մուսուլմանական ատրիբուտիկան, քան թե՛ մամլուքները, ապա դա կարելի է համարել որպես խորամանկ տակտիկական քայլ, նույնիսկ հավատալ նրան: Բայց երբ նա կոչով դիմում է եզիպտոսի մուսուլմանական հոգևոր առաջնորդներին համոզելու եզիպտացիներին, որ «ֆրանսիացիներն իսկական մուսուլմաններ են», ապա այստեղ նա ոչ միայն կորցնում է չափի զգացումը, այլև վիրավորում եզիպտական իմամներին, շեյխերին և կադիներին: Նա նրանց առաջարկում է կատարել մի բան, որը չէր համապատասխանում իրականությանը, և որի մասին շատ լավ գիտեին նրանք, իմամներն ու շեյխերը, հետևաբար դա նրանց համար սրբապաշտություն էր ու անընդունելի: Արևելքում չպատճառաբանված վիրավորանքը երբեք չի ներվում: Անա այս հարցում կոպիտ սխալ թույլ տվեց զենեռալը, որը թեև եզիպտացիներին հանդուսնալու համար Կահիրեում գտնվելու ընթացքում սիրում էր հագնվել արևելյան զգեստներ, լինել մզկիթներում և լսել աղոթքներ, անգամ փոխեց իր անունը և իրեն անվանեց «Ալի Բունարբարդի փաշա», ավելի ճիշտ իր ֆրանսիական անվանալուծումը հարմարեցրեց արաբական-մուսուլմանական ձևին:

Այդ մանիֆեստում Բոնապարտը թույլ տվեց մի սխալ նա: Խոսքը վերաբերում է օսմանյան սուլթանին: Նա փորձում էր հավատացնել, որ ինքը թուրքական սուլթանի մեծ բարեկամն է և ելել է նրան պաշտպանելու: Նման եզրակացության համար հիմք կարող են հանդիսանալ մանիֆեստի հետևյալ հատվածները: Դիմելով եզիպտացիներին և նրանց հոգևոր առաջնորդներին, Բոնապարտը հարցնում է «Մի՞ թե մենք մշտապես չենք եղել օսմանյան սուլթանի բարեկամները (թող ալլահն իրագործի նրա մտաիդացումները) և նրա թշնամիների թշնամիները: Մամլուքները, ընդհակառակը, չեն ենթարկվում սուլթանին և միշտ խոտվություն են բարձրացնում նրա իշխանության դեմ»: Նա առաջարկում, որ «յուրաքնչուր գյուղ, որը կենթարկվի ֆրանսիացիներին, պարտավոր է բարձարացնել նաև մեր բարեկամի՝ օսմանյան սուլթանի (թող ալլահը

Նրան երկար կյանք պարգևի) դողը:» «Վերջում մանիֆեստում ասվում էր. «Բոլոր եզիպտացիները, որոնք շնորհապարտ կլինեն ալլախին մամլուքների կործանման համար, թող քաջականչեն «Փա՛ռք օսմանյան սուլթանին»:

Բոնապարտի սխալը կայանում էր նրանում, որ նա երբեք օսմանյան սուլթանի բարեկամը և նրա թշնամիների թշնամին չի եղել, այլ, ընդհակառակը: Եվ ոչ էլ նա եկել էր սուլթանին պաշտպանելու ընդդեմ մամլուքների: Լա եզիպտոս էր ներխուժել Ֆրանսիայի քաղաքական ծրագրերն իրականացնելու համար, որի մասին նշեցիմք վերևում: Եվ հետաքրքիրն այն է, որ և՛ օսմանյան սուլթանը, և՛ եզիպտացիներն ու նրանց իմամները, շեյխերն ու կադիները, և՛ մամլուքները, և՛ ինքը Բոնապարտը շատ լավ գիտեին, որ Ֆրանսիական զենեղալը, մեղմ առած, ճիշտ չի ասում: Դրա հաստատումը եղավ նաև այն հանգամանքը, որ օսմանյան սուլթանը հանդես եկավ Բոնապարտի դեմ, միանալով անգլիացիներին:

Միա թե ինչու, եթե Բոնապարտը հույս ուներ այդ մանիֆեստի օգնությամբ քարենպաստ մթնոլորտ ստեղծել իր և իր զորքերի եզիպտոսում գտնվելու համար և շահել եզիպտացիների համակրանքն ու աջակցությունը, ապա նա շատ շուտով պետք է հիասթափվեր:

Մանիֆեստը մամլուքներին պատժելու սպառնալիքների հետ միասին պարունակում էր մի շարք խոստումներ եզիպտացիներին բարելավելու նրանց կյանքի պայմանները: Նրանում ընդգծված էր, որ այն քոլոր եզիպտացիները, որոնք կանցնեն Բոնապարտի կողմը և կաաշտպանեն Ֆրանսիացիներին, նրանք «եռակի երջանիկ կլինեն»:

Դրա հետ միասին մանիֆեստը խիստ պատիժներ էր նախատեսում նրանց, որոնք կաաշտպանեն մամլուքներին ու հանդես կգան Ֆրանսիացիների դեմ, ընդհուպ մինչև եզիպտական գյուղերի հրկիզումը:

3. Գիզայի ճակատամարտը, մամլուքների պարտությունը և Կահիրեի գրավումը Ֆրանսիացիների կողմից

Եզիպտոսը, ինչպես արդեն նշել ենք, այդժամանակ գտնվում էր Մուրադ և Իբրահիմ քեյների համատեղ կառավարման ներքո: Երբ Կահիրեն հասավ Բոնապարտի Ալեքսանդիա մտնելու լուրը, ապա այստեղ գումարվեց մամլուքներից կազմված ռազմական խորհրդի միտքը որո-

շելու, քե ինչ քայլերի պետք է դիմել: Ընդունված որոշումների մեջ կար երկու հիմնական կետ: Մուսքինը, օգնության համար դիմել օսմանյան սուլթան Սելիմ III, և, երկրորդ, քոլոր միջոցներով կազմակերպել եգիպտոսի պաշտպանությունը: Այդ պարտականությունը դրվեց Մուրադ քեյի վրա: Որոշվեց այլևս չսպասել ֆրանսիական զորքերի առաջխաղացմանը Կահիրեի ուղղությամբ և ճակատամարտը տալ մինչև նրանց մտնելը մայրաքաղաքին:

Մամլուքները, որոնք հստակ պատկերացում չունեին ֆրանսիական զորքերի և նրանց հրամանատարի մասին, լրիվ չէին գիտակցում այն վտանգը, որ կախվել էր նրանց զխին:

Ի կատարումն ռազմական խորհրդի որոշման, Մուրադ քեյը իր զորքերի գլուխն անցած, Կահիրեից դուրս եկավ և շարժվեց ֆրանսիական զորքերին ընդառաջ: Նրա զորքը բաղկացած էր հեծելազորից, հետևակից և ռազմա-ծովային ուժերից, եթե այդպես կարելի է անվանել այն մի քանի նավերն ու նավակները, որոնք կային մամլուք քեյի տրամադրության տակ: Եգիպտական զորքերի տրամադրության տակ կար նաև հրետանի:

Ահա այս ամբողջ զորաբանակը Նեղոսի ափով շարժվում էր դեպի հյուսիս, Բոնապարտի զորքերին դեմ հանդիման:

Մուրադ քեյի հրամանով Մուզազա վայրի մոտ, Նեղոսի վրա երկաթյա շղթաներից եգիպտացիները պատնեշ կառուցեցին, կասեցնելու համար ֆրանսիական նավերի նավարկությունը Նեղոս գետի ջրերով: Նա այդտեղ, պատնեշի մյուս կողմում, տեղավորեց եգիպտական նավերը: Իսկ եգիպտական հետևակը և հեծելազորը Մուրադ քեյը դասավորեց Նեղոսի երկու ափերով, պատրաստ ճակատամարտի:

1798 թ. հուլիսի 13-ին ֆրանսիական զորքերը գրոհեցին եգիպտացիների վրա: Այդ ռազմական բախումը հազիվ թե կարելի կլինի ճակատամարտ անվանել, քանի որ նա տևեց ընդամենը մեկ ժամ: Ֆրանսիացիները պայթեցրին ու այրեցին եգիպտական նավերից մեկը, որը բավարար եղավ, որ եգիպտական բանակը խուճապի մատնվի: Խուճապի առաջացման մեջ մեղքի իր բաժինն ունեցավ նաև Մուրադ քեյը, որը սարսափած այդ տեսարանից, երկչուտաբար փախուստի դիմեց, բախտի քմահաճույքին թողնելով իր զորքերը, շուրջն առնելով Կահիրեում:

Վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ նույն օվականի հուլիսի 21-ին Կահիրեից ոչ հեռու, Գիզայում, որտեղ գտնվում են Քեոպսի և եգիպտական այլ փարավոնների բուրգերը: Մամլուքյան զորքը

գլխավին ջախջախվեց: Մուրադ քեյը կրկին փախուստի դիմեց, այս անգամ դեպի Վերին եգիպտոս, իսկ Իբրահիմ քեյը ապաստան գտավ Սիրիայում:

Ֆրանսիացիները դաժան հաշվեհարդար տեսան ոչ միայն մամլուքյան զինվորների հետ, որոնցից հազարավորները ընկան ճակատամարտում կամ մահապատժի ենթարկվեցին, այլև բնակչության հետ, որոնք մասնակցել էին Կահիրեի պաշտպանությանը և օժանդակել մամլուքյան թանակին: Սակայն եգիպտացիների՝ գյուղացիների, արհեստավորների, քաղաքային բնակչության մասնակցությունը Կահիրեի պաշտպանությանը սխալ կլիներ դիտել որպես արակցություն կամ պաշտպանություն մամլուքցիներին: Ո՛չ, նրանք պաշտպանում էին իրենց երկիրը և տները ընդդեմ օտար նվաճողների, ֆրանսիացիներին դիտելով որպես զավթիչներ:

Ֆրանսիացիները գրավեցին և կողոպուտի ենթարկեցին Կահիրեն:

4. Նապոլեոնի դժվարությունները եգիպտոսում: Ֆակաֆրանսիական ապստամբությունը

Բոնապարտը երկար չվայելեց իր հաղթանակի պտուղները: Խաղի մեջ մտավ Անգլիան: Անգլիական նավատորմը ադմիրալ Նելսոնի գլխավորությամբ 1798 օգոստոսի 1-ին, Գիզայի հաղթանակից մոտ մեկ շաբաթ անց, Աբուկիրի ծովախորշում հարձակվեց այդտեղ կայանած ֆրանսիական նավատորմի վրա: Այդ ծովային մարտն ավարտվեց ֆրանսիական նավատորմի ոչնչացումով:

Աբուկիրում կրած պարտությունը ժանր հետևանքներ ունեցավ Բոնապարտի առաքելության վրա: Խզվեց ծովային կապը Ֆրանսիայի հետ, որի պատճառով նրա զորքերը այլևս չէին կարող համալրում ստանալ: Իսկ ցամաքային կապի մասին խոսելն ավելորդ է, դա զոյություն չունեն և նման կապի հաստատումը գործնականորեն քացառվում էր:

Անգլիացիների կողմից ֆրանսիական նավատորմի ոչնչացումից հետո, Բոնապարտն այլևս չէր կարող մտածել Գեղկաստանի մասին, նրան տիրանալու և Անգլիային ծնկի քերելու՝ մասին: Նա այժմ ավելի շատ պետք է մտածեր իր և իրեն վստահված ֆրանսիական զորքերի վերկության մասին:

Ֆրանսիացիների դրուբյունը քարդանում էր նաև այն պատճառով, որ Եգիպտոսը փաստորեն վերածվեց քննամական միջավայրի նրանց համար: Եգիպտացիները նրանց չընկալեցին որպես ազատաճարների, որոնք եկել էին իրենց ազատագրելու մամլուքներից և օսմանյան սուլթանի տիրապետությունից, այլ նրանց դիտում էին որպես օտար նվաճողներ և զավթիչներ:

Եգիպտացիների հակաֆրանսիական զգացմունքների առաջացման մեջ իր դերն ունեցավ Բոնապարտի քաղաքականությունը: Նա հակառակ իր խոստումների, եգիպտացիների հետ վարվում էր շատ դաժան կերպով: Երբ նրա զորքերը ներխուժեցին Կահիրե, նրանք կողոպտում էին քաղաքի բնակչությանը, քալանում նրանց, հրկիզում նրանց տները և շատ-շատերին մահապատժի ենթարկում: Կահիրեն դա չներեց ֆրանսիացիներին: Բոնապարտը ծանր հարկեր դրեց եգիպտացիների վրա, որոնք շատ հաճախ ավելի ծանր էին, քան թե մամլուքների սահմանած հարկերը: Բանակի կարիքները բավարարելու համար նրա հրամանով գյուղացիներից բռնագրավվեցին հացահատիկը և անասնակերը: Այս քաղաքականությունը ֆրանսիացիների դեմ լարեց երկրի գյուղական և քաղաքային բնակչությանը:

Բոնապարտի վիճակը էլ ավելի վատացավ, երբ Արուկիի պարտությունից հետո խաղի մեջ մտավ նաև Օսմանյան կայսրությունը: Մինչ այդ Բարձր Դուռը, թեև շատ էր անհանգստացած, սակայն, սահմանափակվում էր միայն իրադարձություններին հետևելով, և խուսափում էր կոնկրետ գործողությունների դիմելուց: Բայց Արուկիում ֆրանսիացիների նկատմամբ անզլիացիների տարած հաղթանակից հետո, սուլթան Սելիմ III ոգի առավ և 1798 թ. սեպտեմբերին պատերազմ հայտարարեց Ֆրանսիային:

Կարելի է ասել, որ ֆրանսիացիների ուղքի տակ հողն այրվում էր: Շատ վայրերում զանգվածային շարժումներ էին ծավալվել, մանավանդ Բարձր Դոան կողմից Ֆրանսիային պատերազմ հայտարարելուց հետո: Հակաֆրանսիական շարժման մասնակիցները հարձակվում էին ֆրանսիական սպաների և զինվորների վրա և սպանում նրանց: Լույն ճակատագրին էին արժանանում եգիպտացիների համար ատելի ֆրանսիական հարկահավաքները: Այս շարժումը հատկապես լայն քափ էր ստացել Եեղոսի Դելտայում: Ուստի Բոնապարտը հարկադրված էր հատուկ ջոկատներ ուղարկել պատժելու համար Դելտայի փաստորեն ապստամբած գյուղական և քաղաքային բնակչությանը: Իսկ դա նրանք ա-

նում էին մեծ «վարպետությամբ»: Նրանք պատժում էին ոչ միայն առանձին անհատների, այլև հրկիզում ամբողջ գյուղեր: Բայց դա չօգնեց:

Ապստամբությունը տարածվեց եգիպտոսի մյուս շրջաններում: 1798 թ. հոկտեմբերին ապստամբվեց նաև Կահիրեն, որը բավականին լավ էր նախապատրաստված: Կահիրցիները հարծակվում էին ֆրանսիական սպաների ու զեներալների վրա ոչ միայն փողոցներում և շուկաներում, այլև նրանց տներում ու սպանում նրանց: Ֆրանսիական քանակը պատրաստ չէր նման գործողությունների և չկարողացավ դիմագրավել ապստամբներին: Նա ստիպված էր լքել Կահիրեն: Անգամ Բոնապարտը հազիվ փրկվեց, փախուստ տալով մայրաքաղաքից: Նա ապստան գտավ Նեղոսի կղզիներից մեկում, պատրաստվելով վճռական գործողությունների ապստամբների դեմ:

Պատրաստվում էին նաև ապստամբները, որոնք քնավ մտադիր չէին առանց մարտի զիջել Ֆրանսիացիներին: Նրանք Կահիրեն ծածկեցին բարիկադների ցանցով: Ապստամբական շարժման կենտրոն դարձավ ալ-Ազհար մզկիթը, որը մուսուլմանական աշխարհի ամենահեղինակավոր մզկիթներից մեկն էր: Այստեղ հավաքվեց մոտ 15 հազար կահիրցի, պատրաստ պաշտպանելու իրենց քաղաքը: Ալ-Ազհարի անցնելը ապստամբների կողմը մեծ նշանակություն ունեցավ: Կահիրեն ռոմոսյան եկան գյուղացիները, մոտ հինգ հազար ֆելլախ, ինչպես նաև քոչվոր քեդվիները հարևան լիբիական անապատից:

Նեղոսի կղզիներից մեկում ապստամանած Բոնապարտը հիմնովին նախապատրաստվեց ապստամբությունը ճնշելու համար: Նա իր զորքերը բաժանեց երեք խմբի: Մի պատիչ խումբը նա ուղարկեց ֆելլախների դեմ, երկրորդը՝ քեդվիների, իսկ երրորդը՝ պահեց իր ամենական հրամանատարության տակ, անմիջականորեն Կահիրեի ապստամբներին հարվածելու համար: Բոնապարտը, որ եգիպտացիներին ուղղված իր մանիֆեստում մամլուքներին համարում էր վատ մուսուլմաններ, իսկ իրեն և ֆրանսիացիներին լավ մուսուլմաններ, սառնասրտորեն հրամայեց հրետանակրծել ալ-Ազհար մզկիթը և նրանում կենտրոնացված մոտ 15 հազար հասարակ, հավատացյալ մուսուլմանների: Դա աննախադեպ արարք էր, որով իրեն վերջնականապես վարկաբեկեց Ալի Բոնաքարդի փաշան ողջ մուսուլմանների այնքերում: Այդ օճակոծության զոհը դարձան հազարավոր մարդիկ, իսկ նրանք, ովքեր խելահեղ դուրս էին պրծնում մզկիթից, նրանց սրախողխող էին անում ֆրանսիական զինվորները: Ապստամբության ճնշելը վերածվեց իսկա-

կան սպանդի: Ֆրանսիացիները նույն կերպ վարվեցին նաև ապստամբներին օգնության եկած ֆելլահների և բեդվինների հետ: Իսկ նրանց վեց ղեկավարները գլխատվեցին:

Այսպիսի ողբերգական վախճան ունեցավ եգիպտացիների հակաֆրանսիական ապստամբությունը:

5. Բոնապարտի զաղտնի հեռանալը Եգիպտոսից և ֆրանսիական կորպուսի հետագա ճակատագիրը: Կահիրեի երկրորդ ապստամբությունը

Ապստամբությունը ճնշելուց հետո, երբ արյունացած եղած Եգիպտոսը մի որոշ ժամանակ «խաղաղվեց», Բոնապարտը, որն արդեն հուլյսը կորցրել էր Ֆրանսիայից որևէ օգնություն ստանալու և արդեն հասկանում էր հնդկական ուղղության ոչ իրատեսական լինելը, որոշեց փոխել իր զործողությունների և հարվածի ուղղությունը: Ատեղծված պայմաններում նա միակ ելքը տեսնում էր Եգիպտոսից դեպի հյուսիս շարժվելու, Սիրիա և այնուհետև Փոքր Ասիա ներխուժելու մեջ: 1799 թ. նա իր էքսպեդիցիոն կորպուսը տարավ դեպի Սիրիա: Նրան հաջողվեց գրավել Արիշը, Դազան, Յաֆան ու Դալիան: Գերբը հասավ Ալկա քաղաք ամրոցին: Նրա բուրդը փորձերը գոռոհով վերցնել այդ կարևոր նշանակություն ունեցող կենտրոնը, ավարտվեցին անհաջողությամբ: Բոնապարտը հարկադրված էր վերացնել Ալկայի պաշարումը, որը տևեց յոթանասուն օր, և իր զորքերով վերադառնալ Եգիպտոս:

Բոնապարտը լավ էր հասկանում, որ ինքը Եգիպտոսում այլևս ոչ մի հեռանկար ու անելիք չունի: Նրա այդ կարծիքը չփոխվեց նույնիսկ այն քանից հետո, երբ նա 1799 թ. հուլիսի 25-ին ջախջախեց անգլո-թուրքական դեսանտը, որը հայտնվել էր Արևկիրում: Գեներալը գիտակցում էր, որ դա արմատական փոփոխություն չի կարող մտցնել իրադրության մեջ: Ու նա ավելի ու ավելի է հակվում Եգիպտոսից հեռանալու և Ֆրանսիա վերադառնալու գաղափարին, որը նա իրագործում է 1799 թվականի օգոստոսի 22-ին:

Բոնապարտը Եգիպտոսից հեռացավ զաղտնի, նույնիսկ այդ մասին տեղյակ չէին նրա զորահրամանատարները, անգամ գեներալ Կլեբերը, որը Բոնապարտի Ֆրանսիա մեկնելուց հետո ստամոծնեց ֆրանսիական էքսպեդիցիոն կորպուսի հրամանատարությունը:

Իսկ ինչպես դասավորվեց Ֆրանսիական կորպուսի հետագա ճակատագիրը: Չենեբալ Կլեբերը հասկանում էր, որ անհրաժեշտ է փրկել այդ կորպուսը և միակ էլքը նրանց Ֆրանսիա վերադարձնելն է: Եւ այդ հարցի վերաբերյալ բանակցությունների մեջ մտավ անգլիացիների և թուրքերի հետ, որոնք համաձայնվեցին թույլ տալ Ֆրանսիացիներին վերադառնալ հայրենիք: Եվ նրք նրանք պատրաստվում էին մեկնելու, անգլիացիները և թուրքերը հայտարարեցին, որ իրենք թույլ կտան Ֆրանսիական կորպուսին մեկնել Եգիպտոսից, եթե Ֆրանսիացիները թուր զենքերը հանձնեն նրանց: Այս պահանջը Ֆրանսիական հրամանատարության համար անընդունելի էր և նրանք մերժեցին անգլո-թուրքական պահանջը: Ի պատասխան, անգլո-թուրքական կողմը հրաժարվեց թույլատրել Ֆրանսիացիներին Եգիպտոսից Ֆրանսիա մեկնել:

Այսպիսով, կորպուսը մնաց Եգիպտոսում և դա իր ազդեցությունն ունեցավ Եգիպտոսում հետագայում տեղի ունեցած իրադարձությունների վրա: Ձիմված բախումները Ֆրանսիական զինված ուժերի և թուրքական զորքերի միջև շարունակվեցին և 1800 թ. մարտի 20-ին վերածվեցին արյունալի ճակատամարտի նրանց միջև, որը տեղի ունեցավ Կահիրեի մերձակա Չելիուպոլիսի մոտ: ճակատամարտն ավարտվեց թուրքական զորքերի պարտությամբ:

Այդ ժամանակ տեղի ունեցավ երկրորդ ապստամբությունը Կահիրեում: Սկզբնական շրջանում հաջողությունն ուղեկցում էր ապստամբներին, որոնք ոչնչացրին Կահիրեում Ֆրանսիական կայազորը: Ապստամբության թե՛ պահին Միրիայից Կահիրե վերադարձավ Եգիպտոսի կառավարիչ մամլուք Իբրահիմ բեյն իր զորքերով, որը զգալի օգնություն էր ապստամբներին: Սակայն մամլուքյան զորքը, թեև խիզախ, բայց միշտ անկարգապահ է եղել, չի սիրել հրամանների անթերի կատարում, և դա եղել է նրա թուլության և պարտության պատճառներից մեկը:

Այս անգամ ևս Ֆրանսիական զորքերին հաջողվեց շրջապատել Կահիրեն և մեկ ամսվա պաշարումից հետո դաժանորեն ճնշել ապստամբությունը: Ֆրանսիացիները հիմնահատակ ավերեցին Կահիրեի արվարձաններից մեկը՝ Բուլակը, քանդեցին չորս հարյուր տուն, հրետանային կրակով և սվիններով սպանեցին մի քանի տասնյակ հազար մարդ, որը հարկադրեց Իբրահիմ բեյին Ֆրանսիացիների ողորմաձությամբ հանձնել Կահիրեն, իսկ ինքը, մինչ այդ հասցրեց կրկին փախչել Միրիա:

Այդ դեպքերից շատ չանցած, դավադրաբար սպանվեց զննելու Կլեբերը: Ֆրանսիացիները դրան պատասխանեցին զանգվածային ջարդերով մայրաքաղաքում: Գազազած ֆրանսիական զինվորները սպանում էին ով պատահեր, այրում էին եզիպտացիների տները, նրանց ունեցվածքը, պատժում ով նրանց ձեռքն էր ընկնում:

6. Ֆրանսիացիների հեռանալը եգիպտոսից

Կահիրեի երկրորդ ապստամբությունը, ինչպես և առաջինը, թեև շատ թանկ նստեց եգիպտացիների վրա, բայց ցույց տվեց, որ ֆրանսիացիները որևէ հեճադան չունեն եգիպտոսում մնալու, առավել ևս այն իրենց տիրապետության տակ պահելու համար:

1801 թվականի սկզբներից ֆրանսիական կորպուսի դրությունը եգիպտոսում դառնում է օրհասական: Եգիպտոս է գալիս անզլիական քսանհազարանոց կորպուսը, որը նախ շրջապատում է Կահիրեն, ապա Ալեքսանդրիան: Ֆրանսիացիները հումիսին հանձնում են Կահիրեն, իսկ օգոստոսին Ալեքսանդրիան: Իսկ 1801 թ. սեպտեմբերին այն, ինչ մնացել էր ֆրանսիական էքսպեդիցիոն կորպուսից, անզլիացիների թույլտվությամբ հեռանում է Եգիպտոսից և վերադառնում Ֆրանսիա: Նույն թվականի հոկտեմբերի 9-ին հաշտության պայմանագիր ստորագրվեց Ֆրանսիայի և Թուրքիայի միջև, որով Ֆրանսիան կորցրեց Եգիպտոսը, իսկ Օսմանյան կայսրությունը վերականգնեց իր տիրապետությունը եգիպտոսի վրա:

Հիմա, երբ պատմական հեռուներից ենք նայում Բոնապարտի եգիպտական արշավանքին, ապա դա արվածախնդրության տպավորություն է թողնում թե՛ իր նպատակներով, թե՛ իր իրականացման ձևերով ու մեթոդներով, և թե՛ իր անփառունակ վախճանով:

Ֆրանսիայի Դիրեկտորիան դառը պարտություն կրեց իր հետապնդած բոլոր երեք հիմնախնդիրներում: Ֆրանսիան չկարողացավ հաստատվել եգիպտոսում և այն օգտագործել որպես ցատկահենարան Դնդկաստան դուրս գալու համար: Դժոխ ցնդեց նոր գաղութներ սվանելու Դիրեկտորիայի պատրանքները: Չիրականացան նաև Բոնապարտի հեղինակագրված և քաղաքական ասպարեզից նրա հեռանալու Դիրեկտորիայի սպասելիքները: Բոնապարտի եգիպտական արշավանքը ծախողվեց, բայց դա չհանգեցրեց նրա քաղաքական կարիերայի կործանմանը: Ընդհակառակը, Բոնապարտը կարողանալով վերադառնալ

Ֆրանսիա, ցրեց Դիրեկտորիան, դարձավ Ֆրանսիայի առաջին կոնսուլը, դրանով իսկ հող նախապատրաստեց մի քանի տարի անց հռչակվելու Ֆրանսիայի կայսր՝ Նապոլեոն I:

XI. ՍՈՑԻԱԼ–ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ XVI–XVIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

1. Սոցիալ–տնտեսական վիճակի առանձնահատկությունները: Չողը պետական սեփականություն

Նվաճումների հետևանքով Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ անցած արաբական երկրները հայտնվեցին նոր սոցիալ–տնտեսական իրավիճակում, որն ուներ իր մի շարք առանձնահատկությունները:

Օսմանյան տիրակալները չվերացրին և չէին էլ կարող վերացնել այն սոցիալ–տնտեսական համակարգը, որը ձևավորվել էր արաբական երկրներում դարերի ընթացքում, մասնավորապես Արաբական խալիֆայության ժամանակաշրջանում: Տնտեսական համակարգին անբողջությամբ վերցրած, այդ թվում ազդարային հարաբերություններին, սեփականության ձևերին ու բնույթին, հարկերին և այլ տնտեսական կատեգորիաներին, հատուկ է պահպանողականությունը: Նրանք չեն կարող փոփոխության ենթարկվել ամեն օր կամ ամեն մի նոր նվաճողի հայտնվելուց հետո: Չասարակական–տնտեսական ոլորտում, ի տարբերություն քաղաքականի, նման քաներ տեղի չեն ունենում: Եվ եթե սոցիալ–տնտեսական հարաբերությունները փոփոխություն են կրում, ապա շատ դանդաղորեն և որոշակի պատմական ժամանակամիջոցում:

Օսմանյան նվաճողներն ըստ էության պահպանեցին արաբական երկրներում հաստատված ֆեոդալական համակարգը, հողատիրության և սեփականության ձևերը, որոնց մենք հանգամանորեն անդրադարձել ենք առաջին հատորում: Այստեղ անհրաժեշտություն չկա կրկին վերադառնալ այդ խնդրի լուսարանությանը: Ֆիշատակելով նշենք, որ արաբական երկրներում գործում էին հողային սեփականության համայնքային–տոհմատիրական, մասնավոր սեփականատիրական և վակուֆային սեփականության ձևերը:

Սիրիայում և Լիբանանում հողային հիմնական ֆոնդը կենտրոնացված էր արաբ ֆեոդալների ձեռքում, որոնք բուրժուական նվաճումից հետո պահպանեցին իրեն իրավունքները, դիրքերը և տիրույթները, հարկ էին վճարում սուլթանին և նրա ներկայացուցիչներ վալիներին կամ փաշաներին:

Հյուսիսային Իրաքում, որը հիմնականում քնակեցված էր քրդերով, հողային հիմնական ֆոնդը քուրդ քեկերի սեփականությունն էր և բուրժ սուլթանները չկարողացան այստեղ որևէ եական փոփոխություն մտցնել:

Չարավային Իրաքում, Պաղեստինում, ինչպես նաև Սիրիայի որոշ մասերում, պահպանվել էին ճահապետական հարաբերությունները և համայնքային հողօգտագործումը: Այդպիսին էր վիճակն ընդհանուր գծերով նաև Արաբիայում, մանավանդ այն շրջաններում, որոնք գտնվում էին քոչվոր-քեղվիհական ցեղերի ենթակայության տակ:

Իրավիճակը պահպանվեց նաև Եգիպտոսում, որտեղ տեղ ու տնօրեն էին մամլուքները, նրանք բնորոշ անիշխանականության ու շահագործելու անենաալլանդակ ձևերով:

Սակայն օսմանյան տիրապետության հաստատումից հետո տեղի ունեցավ քերես անենակարևոր նորամուծությունը:

Կայսրության ամբողջ տարածքում, նրա բոլոր հատվածներում, հողը համարվեց պետական սեփականություն: Նրա գերագույն սյուզերենը սուլթանն էր: Արաբական երկրներում նույնպես հողը դարձավ պետական սեփականություն, որի գերագույն տնօրինողը բուրժուական սուլթանն էր: Իրավական առումով այս պարագան նոր սոցիալ-տնտեսական վիճակ էր ստեղծում օսմանյան տիրապետության տակ գտնվող բոլոր երկրամասերում:

Քայքայ դա չէր նշանակում, թե հողը նրա նախկին տերերից կամ տնօրինողներից իլվեց և անցավ սուլթանի անմիջական տնօրինության տակ: Ինչքան էլ, որ նշենք, թե բուրքերը գտնվում էին զարգացման ցածր մակարդակի վրա և այդ առումով զիջում էին իրենց ենթակա ժողովուրդներին, այդ բվում և արաբներին, այդուհանդերձ, նրանք հասկանում էին, որ նման ցնցումների, անգամ մի այնպիսի բռնատիրական պետություն, ինչպիսին Օսմանյան կայսրությունն էր, չէր դիմանա: Քայքայ դա ստեղծեց, ինչպես նշեցինք, նոր իրավական իրողություն, որի պայմաններում ուժեղանում էր բոլոր տեսակի սեփականատերերի ու հողօգտագործողների կախվածությունը բուրժուական պետությունից և նրա

սուլթանից: Տնտեսական այդ լծակը հզոր քաղաքական զենք դարձավ սուլթանի և օսմանյան կառավարող վերնախավի ձեռքին ճնշում գործադրելու կայսրության, հատկապես նրա ոչ թուրքական քնակչության, այդ թվում և արաբական ֆեդալական ավագանու վրա և նրան թելադրելու իր կամքը:

Մյուս կարևոր փոփոխությունը տեղի ունեցավ համայնքային հողօգտագործման քնազավատում, նրանց սահմանափակման առումով: Համայնքային հողերը նույնպես համարվեցին օսմանյան պետության սեփականությունը: Դա հնարավորություն տվեց համայնքային հողերը խլել համայնքներից և գրանցել տոհմալսն ավագանու անունով: Համուն արդարության պետք է նշել, որ այդ գործընթացը սկսվել էր դեռևս նրաբական խալիֆայության և նրան հաջորդած օտար նվաճողների ժամանակ: Սակայն այժմ դա իրավական հիմք էր ստանում և մեծ ծավալներ ձեռք բերում: Դրա հետևանքով համայնքի անդամները զգալի չափով գրվեցին իրենց հասանելի հողերից, իսկ քոչվոր անասնապահ բերվիները՝ արոտավայրերից: Եվ դա դարձավ օսմանյան տիրապետության շրջանում նրանց տնտեսական վիճակի վատթարացման պատճառներից մեկը:

2. Վակուֆային հողային սեփականության ընդլայնումը

Տեղի ունեցավ նաև մեկ այլ ընդհանուր քնույթի փոփոխություն: Շատ հողատերեր, չլիմանալով ծանր հարկերին, նախընտրում էին իրենց հողերը դարձնել վակուֆ, այսինքն բարեգործասարտևան, որոնք մուսուլմանական օրենքներով և ավանդույթի համաձայն ազատված էին հարկերից: Հողատիրության այս մի յուրահատկությունը կայանում էր նրանում, որ հողատերն իր հողը վակուֆ դարձնելու դեպքում չէր կորցնում այդ հողակտորը, նա շարունակում էր համարվել նրանը, սակայն նա այլևս չէր կարող տնօրինել ըստ իր հայեցողության, վաճառել, գնել, վարձակալության տալ և փոխանցել իր ժառանգներին:

Վակուֆային հողատիրությունն ուներ մի առանձնահատկություն ևս: Եւ ավելի հուսալի էր, քանի որ ոչ մի ուժ, անգամ վալի, փաշան կամ օսմանյան այլ քարծրաստիճան պաշտոնյա, չէր կարող օտարել այն, բռնագրավել և սեփականացնել: Նրանք չարիաթի օրենքների համաձայն նաև ազատված էին հարկերից Սյր պատճառով էլ շատ մասնավոր (մուլք) հողատերեր, վախենալով փաշաների և վալիների ու այլ

պաշտոնյաների կամայականություններից, որոնց հանդեպ նրանք անգործին ու անպաշտպան, գերադասում էին իրենց մուլքը դարձնել վակուֆ: Բայց այդ դեպքում պակասում էր նրա եկամուտը, քանի որ եկամուտի մի մասը, երբեմն ամբողջ մեծ մասը, դառնում էր մզկիթների, քարեգործական զանազան հաստատությունների, մեղրեսների և նման այլ հաստատությունների հատույթը: Իսկ հողատերը պայմանագրի համաձայն ստանում էր ավելի համեստ մի եկամուտ: Եվ չնայած այդ հանգամանքին, շատերը նախապատվությունը տալով ապահովությանը, գերադասում էին իրենց սեփականությունը համարվող հողերը վերածել վակուֆի:

Ամենայն հավանականությամբ մուլք հողերը վակուֆայինի վերածելն այնքան լայն տարածում էր գտել, որ Բարձր Դուռը շատ հաճախ միջամտում էր այն սահմանափակելու համար, քանի որ մուլք հողերը, որից զանձվող հարկերի մի մասը մտնում էր պետական զանձարանը, վերածվելով վակուֆի, ազատվում էին հարկ վճարելուց, հետևաբար պակասում էին պետական հասույթները:

3. Իլթիզամ կամ իկտա, քիմար և զեամաթ

XVI–XVII արարական երկրներում գյուղատնտեսության մեջ, հողօգտագործման քննազավատում մեծ տարածում ստացավ իլթիզամի կամ իկտայի համակարգը: Դա, ըստ էության, նորություն չէր արաբական երկրների համար: Այդ ծնը գործածական էր դարձել, թեև սահմանափակ չափերով, դեռևս խալիֆայության շրջանում: Սակայն Օսմանյան կայսրությունում նա վերածվեց համակարգի և սկսեց շատ լայնորեն կիրառվել նրա բոլոր հատվածներում, այդ թվում և արաբական երկրներում, մասնավորապես Եգիպտոսում:

Իլթիզամի էությունը կայանում էր հետևյալում: Օսմանյան տիրապետության ժամանակաշրջանում շատ քոչվորներ անցան զինվորական ծառայության: Դրա դիմաց նրանք պետությունից ստանում էին համապատասխան քիմարներ՝ հողակտորներ: Դրանք համարվում էին պայմանական ժառանգական տիրույթներ: Պայմանական, քանի որ այդ հողը տրվում էր զինվորական ծառայության դիմաց և կարող էր հորից անցնել որդուն, եթե նա հորից հետո նույնպես մտնում էր սուլթանի զինվորական ծառայության մեջ: Եթե որդին չէր ծառայում որպես զինվոր-սիփաի, ապա այդ հողակտորը նա կորցնում էր: Ստանալով հողա-

քաժինը քիմարիտուը կամ քիմարատերը իրավունք էր ձեռք բերում այդ հողաքաժնի վրա աշխատող գյուղացիներից հարկ հավաքել, որը դառնում էր նրա ապրուստի, հագուստի և ռազմական հանդերձանը ձեռք բերելու միակ աղբյուրը:

Սակայն կար մի եւէական տարբերություն՝ քիմարի և իկտայի միջև: Թիմարը համարվում էր ժառանգական և կարող էր հորից որդուն անցնել, եթե նա շարունակում էր հոր գործը, այսինքն շարունակում էր զինվորական ծառայությունը, իսկ իկտան հնարավոր չէր փոխանցել ժառանգականության սկզբունքով, յուրաքանչյուր անգամ այն պետք է վերանորոգվեր և վերահաստատվեր և իկտա կարող էր տրվել այլ մարդու:

Օսմանյան կայսրության ժամանակ լայն տարածուն ստացավ նաև հողօգտագործման մեկ այլ ձև՝ զեամաթը: Դա նույնն էր, ինչ որ քիմարը, սակայն իր չափերով նա ավելի մեծ էր, քան քիմարը: Եշենք մի տարբերություն ևս նրանց միջև: Եթե քիմարը տրվում էր շարքային սիփահիներին, ապա զեամաթը ստանում էին սիփահիների զորաջոկատների հրամանատարները:

Ամփոփենք: Թիմարը (զեամաթը և իկտան) հողային սեփականության ձև չէր, այլ զինվորական ծառայության դիմաց ստացած հողաքաժնից նրա վրա աշխատող գյուղացիներից գանձվող հարկը, որը տրվում էր քիմարիտուին, զաիմին և իկտադարին:

Իթիզամի համակարգն ուներ ևս մի շատ եւէական կողմ, նույնիսկ կարելի է ասել տարբերակիչ հանգամանք: Թիմարիտուը և զաիմը իրենց անձամբ չէին զբաղվում տնտեսությամբ և հարկահավաքությամբ իրենց հողաքաժիններից: Չտնվելով զինվորական ծառայության մեջ մի պետությունում, որն անընդհատ պատերազմների մեջ էր այս կամ այն պետության հետ այս կամ այն մայրցամաքում, նրանք ոչ ժամանակ և ոչ էլ տության հետ այս կամ այն մայրցամաքում և տնտեսական հնարավորություն ունեին զբաղվելու տնտեսությամբ և տնտեսական հարցերով: Ուստի նրանք իրենց հողաքաժինների վրա աշխատող ուսյա-գյուղացիների ցուրր աշխատանքների կազմակերպումը, վերահսկողությունը և հարկերի գանձումը հանձնարարում էին, ավելի ճիշտ կապալով, վարձակալությամբ տալիս էին համապատասխան անհատների, որոնք ստացան մուլթազիմ անունը:

Իթիզամի սկզբունքի վրա հիմնված հողօգտագործման համակարգից ստացված եկամտի, առաջին հերթին հարկի մի մասը մտնում էր սուլթանական գանձարանը, մի մասը ստանում էր մուլթազիմն իր աշ-

խատանքի համար, իսկ մեծ մասը մտնում էր քիմարիտոսների և զախմնե-
րի գրպանը նրանց զինվորական ծառայության դիմաց:

Ընե իլթիզամի համակարգը հիմնված էր հարկը կապալով տալու
սկզբունքի վրա, բայց փաստորեն դա դարձավ ավատատիրական կալ-
վածքի յուրահատուկ տարատեսակ:

Իլթիզամի համակարգը զգալի տարածում գտավ արաբական
համարյա բոլոր երկրներում, Սիրիայում, Իրաքում, բայց հատկապես Ե-
գիպտոսում:

Չավանաբար այդ համակարգն այնքան էր հրապուրել պատե-
րազմների համար պատրաստված մամլուքներին, որ նրանցից շատե-
րը իջնելով ձիերից և խնամքով պահ տալով իրենց մարտական զենքե-
րը, դառնում էին կապալառու—մուլքագիմներ: Նրանք այն վերածում են
եկամտաբեր պաշտոնի: Կան տվյալներ այն մասին, որ XVIII դարի կե-
սերին մամլուքները կազմել են Եգիպտոսի մուլքագիմների համարյա
կեսը:

Մուլքագիմներն ուղղակի պատուհաս դարձան քիմարիտոսներին
և զախմնեներին պատկանող հողաբաժինների վրա աշխատող գյուղացի-
ների զվխին: Նրանք իրենց դաժանությանը և անխիղճ վարվելածնով
ոչնչով չէին զիջում եգիպտական մամլուքներին: Նրանք Ֆելլահների
հետ վարվում էին այնպես, ինչպես իրենք էին ցանկանում, կարող էին
անգամ նրանց ենթարկել մարմնական պատիժների, ձերբակալել և
բանտ նետել: Եղել են նաև մահապատժի դեպքեր: Ֆելլահները կարող
էին իրենց բնակատեղիից հեռանալ միայն մուլքագիմի գիտությանը ու
թույլտվությամբ: Իսկ եթե նրանք փախչում էին, ապա նրանց որոնում,
հայտնաբերում, ձերբակալում և հետ էին վերադարձնում իր նախկին
բնակատեղին, ենթարկելով դաժան պատիժների:

Արաբական մի շարք երկրներում իլթիզամի համակարգը շատ
բույլ կերպով արժատավորվեց, իսկ որոշ երկրներում, ինչպես Լիբանա-
նը, նա բոլորովին տեղ չգտաւ: Լիբանանում տիրապետող մնաց ֆեո-
դալական համակարգն իր դասական ձևով:

4. Տեղական «Կանուն նամները» կամ Օրինամատյանները

Օսմանյան ավանդույթի համաձայն Օսմանյան կայսրության բո-
լոր վիլայաթների համար ընդունվում էր առանձին Կանուն նամե կամ Օ-
րինամատյան, որտեղ, բացի այլ հարցերից, շատ մեծ տեղ էր հատկաց-

վում հարկերին, նրա տեսակներին և չափերին, համապատասխան քաղաքացիականացումը և հիմնավորումներով: Այդպիսի Կանուն նամեներ հաստատվեցին Աղանայի, Պարաքարի, Էրզրումի, Վանի, Կեսարիայի, Ռումի, Տրապիզոնի, Գյուրջիստանի (Վրաստանի) և քաղաքային այլ վիլայաթների, անգամ լիվաների (սանջաքների) համար:

Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ գտնվող արաբական երկրներից ամենախայտնի են եղելուսի Կանուն նամեն և՛ «Կանուն նամեն Մըսրի»: Պրա համաձայն օսմանյան պաշտոնյաները եզիպտոսում անցկացրին իրենցի հաշվառում, որի հետ սովորաբար հետագայում կապված էին լինում այլ գործառույթներ, ինչպես իրենցի վերաբաշխում, հարկերի բարձրացում և այլն: Այդ պատճառով գյուղական բնակչությունը միշտ մեծ կասկածանքով է վերաբերվել և անվստահություն ցուցաբերել, երբ օսմանյան իշխանության ներկայացուցիչները դեֆտերները ձեռքերին հայտնվել են գյուղական վայրերում և հաշվառում անցկացրել, դրանից որևէ լավ բան իր համար չսպասելով: Եզիպտական Կանուն նամենի դրույթներին համաձայն, նաև երկու շատ կարևոր հաշվառում կատարվեց: Նախ սահմանվեցին հողօգտագործման ձևերը, իսկ ապա որոշվեցին հողատերերի իրավունքները:

Ըստ այդմ, սահմանվեց, որ հողօգտագործող են համարվում այն ֆելլահները, որոնք ապրում են համայնքներում և որոնք հողաբաժինները պարբերաբար ենթարկվում են վերաբաժանման: Պետք է նշել, որ դա համապատասխանում էր գյուղական համայնքների վերաբերյալ մյուս երկրներում գոյություն ունեցող պատկերացումներին և սկզբունքներին:

Կանուն նամեն հաստատեց գյուղական համայնքի կառուցվածքը, ըստ որի համայնքը ղեկավարում էր շեյխը, սակայն նա և նրա իրավասությունները հաստատվում էին վերադաս վարչական մարմնի կողմից: «Կանուն նամեն Մըսրիի» մի քանի որոշումներ վերաբերում էին քաղաքներին, արհեստներին, առևտրին, վաճառականներին, նրանց միությունների կարգավիճակին, գործառույթներին և տնտեսական այլ հարցերի:

Կահիրեում և եզիպտական մյուս քաղաքներում գոյություն ունեին արհեստավորների և վաճառականների ցեխային սկզբունքի վրա կառուցված միություններ կամ խնամքներ, որոնք նույնպես գլխավորում էին շեյխերը: Սակայն Կահիրեի համար Կանուն նամեն հաստատեց մի փոքր այլ կարգավիճակ: Այստեղ կային քաղաքի համայնքներ, որոնք

նույնպես զխավորում էին շեյխերը: Իսկ քաղաշին համայնքների կազմավորման հիմքում դրված էին մասնագիտական–արհեստավորական, հայրենակցական, դավանական սկզբունքները և այլն:

Յեյխային միությունները կամ տնաֆները գտնվում էին օսմանյան կառավարության հսկողության ներքո և նրանց զործունեությունը կանոնակարգվում էր նրա կողմից: Կառավարությունն էր որոշում նրանց արտադրած ապրանքների քանակը և որակը, զինը, այդ ապրանքների վաճառման տեղը, նույնիսկ թե ինչ ճանապարհներով պետք է վաճառման տանելի իրենց ապրանքները և այլն:

Բավականին բարդ խնդիր էր արհեստավորների համար նոր արհեստանոց բացելը և կամ փոքր խանութ բացելը իրենց արտադրանքը վաճառելու համար: Արհեստավորն դրա թույլտվությունը կարող էր ստանալ տնաֆի շեյխի համաձայնությամբ և միայն կարգի, մուսուլմանական դատավորի թույլտվության դեպքում: Ըստ ելքայան այդ տնաֆները ֆեոդալական ինստիտուտներ էին, որոնք կաշկանդում և արգելափակում էին արտադրության զարգացումը:

5. Հարկային համակարգը

Օսմանյան տիրապետության հաստատումից հետո որոշ փոփոխություններ տեղի ունեցան հարկային համակարգում: Ճիշտ է, հարկի հիմնական տեսակները նույնությամբ պահպանվեցին: Մենք նկատի ունենք տասանորդը՝ ուշրը, խարաջը, զիզիան և զաքաթը: Դրանք ընդունված է համարել օրինական հարկեր, քանի որ նրանք սրբազորված էին շարիաթով: Դրա հետ միասին ավելացավ հարկերի մի ամբողջ նոր լրացուցիչ շարան, որը զարմացնում է իր անհեթեթությամբ, իսկ որոշ հարկեր էլ կարող են ոչ միայն զարմանք, այլև ծիծաղ առաջացնել:

Օսմանյան շրջանի հարկերի և հարկատեսակների հարցը բավականին չափ է լուսաբանված արևելագիտական մասնագիտական գրականության մեջ, մասնավորապես դրանց վերաբերող օսմանյան կանոն նամեններում, ինչպես նաև զանազան քերթքներում և ֆերմաններում: Այդ հարցին մեծ ուշադրություն են դարձրել թուրք պատմաբանները, ինչպես պրոֆեսոր Օ. Բարկանը, Ի. Ուզունչարչըլը և ուրիշներ: Այդ հարցին անդրադարձել և հատուկ քննարկման առարկա են դարձրել նաև հայ արևելագետները՝ Ա. Սաֆրաստյանը, Մ. Ջուլալյանը («Օսմանյան օրերները Արևմտյան Հայաստանում (XVI–XVII դդ. Կանոննամեներ)»,

Ա. Փափագյանը (Թուրքական վավերագրերը Հայաստանի և հայերի մասին (XVI–XIX դարեր)» և ուրիշներ: Պետք է նշել նաև վրաց թուրքագետ Ա. Տիրքիայի աշխատությունները, մասնավորապես Գյուրջխատանի վիլայայթին վերաբերվող ուսումնասիրությունը և այլն:

Նոր կամ լրացուցիչ հարկերը շատ մեծ քիվ էին կազմում և նրանք մանրամասնորեն քվարկված են յուրաքանչյուր վիլայայթի և լիվայի կանոն նամեում: Եթե դրանք խմբավորելու լինենք, ապա դրա մեջ մտնում էին հետևյալ հարկերը.

Ոչխարի հարկ, ջրաղացի հարկ, մեղրի հարկ և առանձին փերակի հարկ, յայլաղի հարկ, դարմանի հարկ, յուղի հարկ, ծխի հարկ, ամուրիության հարկ, ամուսնության հարկ, ըստ որում, տարբերություն էր մտցվում ամուսնացողն աղջիկ էր, թե այրի կին, նթ ամուսնացողն աղջիկ էր, ապա նրանից գանձվող հարկը երկու անգամ գերազանցում էր այրի կնոջից գանձվող հարկը, և այլն: Կային նաև կալի, չորան քեկի, այգու, արուտի, անգամ հողն անմշակ թողնելու և նման այլ հարկեր:

Հարկերի որոշ տեսակներ կային, որոնց գանձումը կապված էր ապրանքների՝ կտորեղենի, հագուստի, սննդի, լծկանի վաճառքի հետ: Օրինակ, սահմանված էր, որ ծիու վաճառքի դեպքում հարկ վերցնում էին և՛ վաճառողից, և՛ գնորդից: Նույնն էր նաև մյուս ապրանքների վաճառքի պարագայում: Տարբերություն կար նաև այն դեպքում, թե ապրանքը քաղաքում էր վաճառվում, թե քաղաքից դուրս:

Մի շարք հարկեր կային, որ թեև նշված էին որպես հարկ, սակայն իրականում դրանք տուգանքներ էին: Դրանց մեջ պետք է նշել արյան դիմաց վճարվող տուգանք–հարկը: Հատուկ սահմանված էր, թե կովի ժամանակ ատամը քարդողը կամ երեսը չանգտողն ինչքան տուգանք էր վճարելու և այլն:

Այդ հարկատեսակները շատ–շատ են և հնարավոր չէ դրանք մեկ առ մեկ քվարկել: Մակայն բերված հարկատեսակներն էլ բավական են նշելու, որ Օսմանյան կայսրությունում մարդ կապկապված էր տարատեսակ հարկերի ամուր պարաններով, որոնցից նա ոչ մի կերպ չէր կարող ազատվել: «Օսմանյան կայսրությունը,— գրում է ռուս արևելագետ Ա. Վ. Վիտտլը.— XVIII դ. սկզբներին իրենից ներկայացնում էր մի հետամնաց ֆեոդալական երկիր: Գյուղացիները՝ երկրի գլխավոր արտադրական ուժը, գտնվում էր ծայրահեղ ծանր պայմաններում հարկերի չափազանց մեծ ծանրության պատճառով»:

Մեծ չափեր էին ընդունել անօրինական հարկերը: Անիշխանականությունն հասել էր այնտեղ, որ անգամ տեղական կառավարողները վիճաբանելու, սանջաքներում և կազաներում ինքնազուխ հարկեր էին սահմանում, որն անրողջապես նրանք էին յուրացնում: Կենտրոնական իշխանությունը, անշուշտ, տեղյակ էր այդ մասին, սակայն չէր ցանկանում կամ էլ անզոր էր դրանք արգելելու:

Օսմանյան կայսրությունում հաստատված հողային հարաբերությունները, հողօգտագործման ձևերը, բազմազան ծանր հարկերը պայմաններ չէին ստեղծում տնտեսական զարգացման և բնակչության վիճակի բարելավման համար: Դրան ավելացրած կայսրությունում հաստատված բռնատիրական համակարգը, անվերջ պատերազմները և այլն: Այդ բոլորը անտանելի պայմաններ էին ստեղծել կայսրության բոլոր ժողովուրդների, այդ թվում և արաբների համար:

6. Տնտեսական անկում և բնակչության վիճակի վատթարացում

Կայսրության ռազմական հզորության անկմանը զուգընթաց տեղի էր ունենում նաև տնտեսական անկում և քայքայում:

Այդ գործընթացի մեջ անխուսափելիորեն ներգրավվեցին նաև արաբական երկրները: Նրանց երրեմնի ծաղկուն քաղաքները, ինչպես Բաղդադը, Կահիրեն, Չալեբը և այլն, որոնք մի ժամանակ աշխույժ առևտրական և տնտեսական կենտրոններ էին, գիտական և կրթական զարգացած օջախներ, աստիճանաբար խամրեցին, կորցրեցին իրենց երրեմնի փայլը և վերածվեցին գավառական անշուք բնակավայրերի: Կյանքն ամենուր մեռած էր:

Գյուղացին, արաբական երկրների հիմնական արտադրողը, քայքայվեց: Գյուղացիները, չլիմանալով ծանր տնտեսական պայմաններին, զանգվածաբար լքում էին իրենց գյուղերն ու բնակավայրերը և փախչում քաղաքներն այն սին հույսով, թե այնտեղ կգտնեն կյանքի համեմատաբար լավ պայմաններ: Բայց երկար ժամանակ չէր պահանջվում նրանց համոզվելու, որ քաղաքները նույնպես գտնվում են ծանր պայմաններում և չեն կարող կերակրել նրանց: Պահպանվել են որոշ թվական տվյալներ արաբների գյուղերից հեռանալու վերաբերյալ: Դրանցից մեկը վերաբերում է Չալեբին, որը, շնորհիվ իր բարենպաստ բնակլիմայական պայմանների, ոչ միայն Սիրիայի, այլ արաբական նյուս երկրների համեմատաբար զարգացած շրջաններից մեկն էր: Շատ

այդ տվյալների, XVII դարում Հայերի վիլայաթում կար 3200 գյուղ, իսկ XVIII դարում մնացել էր ընդամենը 400 գյուղ: Նույնն էր պատկերը նաև Իրաքում, Պաղեստինում, Եգիպտոսում և արաբական այլ երկրներում: Յ. Հիթթին նշում է, որ «Հայերի և Եփրատի միջև ընկած նրբեմնի քարեր և ռոզավոլդ հարթավայրերը դարձան (XVIII դարում — Ն. Գ.) այն, ինչ որ են այսօր, վերածվեցին անապատի»: Պաղեստինն այն աստիճանի լքվեց իր բնակիչների կողմից, որ այդ նույն դարի կեսերին արդեն նշում էին նրա դեպուպուլյացիայի մասին:

Հայերի վիլայաթում, ինչպես նաև արաբական մյուս երկրներում գյուղերի թվի կատաստրոֆիկ պակասելը միայն գյուղացիների փախուստով չի կարելի բացատրել: Պա գլխավոր պատճառներից մեկը գյուղական բնակչության մահացության շատ բարձր մակարդակն էր, որն արդյունք էր տնտեսական ծանր վիճակի և հիվանդությունների: Նույնն էր պարագան նաև Պաղեստինում: Կարելի է ասել, որ բնակչության կատաստրոֆիկ անկումն արաբական երկրներում համընդհանուր էր: XVIII դ. վերջում—XIX դ. սկզբներին երուսաղեմում բնակվում էր ընդամենը 12 հազար, Դամասկոսում 150 հազար, իսկ Հայերում 17 հազար մարդ:

Ստավել ծանր էր վիճակը Եգիպտոսում: Այստեղ, ի լրումն ընդհանուր համաստմանյան քաղղությունների և դժվարությունների, պետք է հաշվի առնել արյունոտ շտ, ազահ և դաժան մամլուքների տիրապետությունը, որոնց համար ֆելլահները և բեդվինները սույլ ստրուկներ էին, որոնց հետ նրանք վարվում էին այնպես, ինչպես իրենք էին զանկանում: Եվ անսպաշտպան ու սոված եգիպտական ֆելլահներն ու բեդվինները նույնպես իրենց փրկությունը տեսնում էին փախուստի մեջ: Բայց դա բուլղոն չէ, որ հաջողվում էր: Շատ—շատերին բռնում և հետ էին վերադարձնում, նրանց ենթարկելով ամենադաժան կտտանքների:

Եգիպտոսում նույնպես բնակչության մահացածությունը սույի և հիվանդությունների պատճառով շատ մեծ չափերի էր հասնում: Հաշվված է, որ եթե հոմեակական տիրապետության շրջանում եգիպտոսի բնակչությունը կազմում էր 9–10 մլն մարդ, ապա XVII դարի վերջերին և XVIII դարի սկզբներին այդ երկրում ապրում էր հազիվ 2,5–3 մլն մարդ:

Մամլուքների, ավատատերերի, մուլքագիմների համար, գյուղացիներին պատժելու տեսակետից, զործունեության լայն դաշտ ստեղծեցին օսմանյան սուլթանների հրամանները՝ ամեն գնով կանխել գյուղացիների փախուստն իրենց բնակատեղիից և փախուստի մեջ գտնվող

բոլոր գյուղացիներին պարտադիր փնտրել, գտնել, պատժել և հետ վերադարձնել իրենց տներին:

Պետք է ընդգծել, որ ծանր տնտեսական և իրավական պատճառների հետևանքով գյուղացիների փախուստը իրենց բնակավայրերից բնորոշ չի եղել միայն արաբական երկրներին, այլ կրել է համաօսմանյան բնույթ, որը խիստ անհանգստացրել է սուլթաններին և ստիպել նրանց այդպիսի հրամաններ արձակել:

Սակայն նման հրամանները, չնայած նրանց խստությամբ, չէին կարող փախուստների դեմն առնել և կանխել տնտեսական անկումը: Դրա համար անհրաժեշտ էին տնտեսական քայլեր, որը սուլթանը և օսմանյան կայսրության բոլոր երկրամասերի ավատակաճուրայունը չէին կարող ձեռնարկել:

Պատմական այս ժամանակաշրջանում օսմանյան կայսրության և նրա արաբական երկրամասերի համար սովորական երևույթ էր դարձել սովյը, որը հնձում էր մարդկանց: Այդ հողի վրա առաջանում էին սովյալների խտություններ, մասնավորապես քաղաքներում, որտեղ դրություճն ավելի էր լրջանում գյուղերից փախած և քաղաքներում հաստատված նույնպես սովյալ ֆելլահների և բեդվիճների կենտրոնացման պատճառով: Ա. Վիտտլը, որը հատուկ անդրադարձել է այդ հարցին, նշում է, որ նման խտություններ («բունտեր») են տեղի ունեցել ինչպես Բալկաններում, Փոքր Ասիայում, այնպես էլ կայսրության արաբական մասերում: Սովյալների բունտեր են տեղի ունեցել 1695 թ. Կահիրեում, 1703 թ. Երուսաղեմում և Դամյաթում, 1720 թ. Տրիպոլիում և Գալեբում, 1721 թ. Բասրայում և այլն:

XVI–XVIII դարերում ստեղծված ծանր սոցիալ–տնտեսական դրություճը չէր նպաստում նաև արհեստների և առևտրի զարգացմանը: Եվ դա միանգամայն հանկանալի է: Արաբական երկրներում և օսմանյան մյուս երկրամասերում հաստատված քաղաքական իրադրություճը, դաժան և անարդարացի օրենքները, քաղաքատեսակ հարկերը և նրանց զանձման բարբարոսական ձևերը, կամայականություճները կառավարական ուղղահայաց բուրգի զագաթից մինչև հիմքերը, անձի և նրա ունեցվածքի երաշխիքների բացակայություճը և այլն, որոնք արաբական երկրներում տիրող բնորոշ երևույթներն էին, այս բոլորը հակացույց էին արհեստների զարգացմանը և առևտրի ծաղկմանը: Մարդկային զորունեության այդ երկու ոլորտները շատ զգայուն են օրինակաճության և տնտեսական ու քաղաքական կայունության բացակայուճ:

թյան հանդեպ: Տնտեսական անկման պայմաններում, կայունության բացակայության, օսմանյան մեծ ու փոքր պաշտոնյաների կամայակա-
նությունների, անծի ու գույքի ապահովության երաշխիքների բացակա-
յության, բնակչության կողմից իր աշխատավայրերը և բնակատեղերը
զանգվածաբար լքելու, լայն տարածում ստացած հիվանդությունների,
ինչպես նաև հաճախ կրկնվող սովի ու բնակչության մեծ չափերի հաս-
նող մահացածության պայմաններում տեղի ունեցավ նաև արհեստների
ու առևտրի աննախադեպ անկում: Իսկ քանի որ արհեստները և վաճա-
ռականությունը քաղաքային բնակչության ամենալայն զանգվածների
զբաղմունքի և զործունեության գլխավոր ոլորտն էր և ապրուստի միակ
աղբյուրը, ապա նրանց անկումը հանգեցրեց քաղաքային կյանքի լճաց-
մանը և քաղաքների անկմանը:

Միս քե ինչու միանգամայն իրավացի էր արաբ հեղինակ Շակիկ
Ղարրալը, երբ օսմանյան կայսրության լճացման և նեխման պատճառ-
ները քննարկելիս, նա մատնանշում էր այն պարագան, որ օսմանյան
սուլթանները, վալիների ու փաշաների այդ մեծաթիվ կառավարող խա-
վը, այդպես էլ չփորձեց ապավինել նոր զաղափարների և դրա հիման
վրա վերակառուցվել, այլ կառուցած մնաց կառավարման հիմ ձևերին, ու-
րոնք խարոխված էին բռնությունների ու հարստահարման վրա:

Իսկ դա կործանում տանող ամենատույզ ուղին էր:

XII. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԸ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ XVI-XVIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

1. Դայ համայնքների գոյության և զարգացման վրա ազդող բացասական գործոնները

Դայերը բնակություն են հաստատել արաբական երկրներում,
ինչպես ցույց ենք տվել նախորդ հատորում, հնագույն ժամանակներից,
նախքան օսմանյան տիրապետության հաստատումը արաբական երկր-
ներում, և զգալի դեր են ունեցել նրանց քաղաքական, տնտեսական,
զինվորական և մշակութային կյանքում: Նրանք ունեցել են իրենց վերել-
քի և անկման շրջանները, որոնք կապված են եղել ինչպես այդ երկրնե-
րի ներքին զարգացումների, այնպես էլ արտաքին գործոնների, առաջին
հերթին օտարերկրյա նվաճումների հետ: Այդ առումով, արաբական եր-

կրների վրա օսմանյան տիրապետությանը նախորդած 500 տարիները, բերևս ամենասմբարենպաստ պատմական ժամանակաշրջանն է եղել հայ համայնքների գոյության համար: Մեկը մյուսին հաջորդած սելջուկների, մոնղոլների, Լանկ Թիմուրի արշավանքները, իսկ Եգիպտոսի, մասամբ նաև Սիրիայի պարագայում, մանլուքների տիրապետության հաստատունը, ծանր հարվածներ էին արարական երկրներին, որից, բնականաբար, չէր կարող անմասն մնալ այդ երկրներում հաստատված հայությունը: Սրանց հարվածների տակ փլվեցին հայերի ստեղծած փսրուն կառույցները: Չայերից շատերը, որոնց թիվն առանց այն էլ շատ մեծ չէր, խիստ պակասեց նվաճողների սրի հարվածներից, սովից, աղտագաղթից և այդ տարածաշրջանում պարբերաբար մոլեգնող ժանտախտից ու այլ հիվանդություններից: Շատ քաղաքներում ընդհանրապես հայությունը վերացավ:

Օսմանյան կայսրությունը, ստանալով նման «ժառանգություն», իրեն բնորոշ բռնատիրական քաղաքականության պայմաններում, հասկանալի է, չէր կարող բարենպաստ պայմաններ ստեղծել հայ համայնքի վերընթյուղման և բարգավաճման համար: Դա թխում էր բուրբական այդ պետության բնույթից, որը շեշտը դրել էր նվաճումների, ավարի ու թալանի վրա: Նրանում համապատասխան տնտեսական և քաղաքական պայմաններ չկային տնտեսական զործունեությունը խթանելու, անհատի, նրա անձի, ունեցվածքի ու գույքի ապահովության համար: Իսկ ցանի որ հայերը հիմնականում զբաղվում էին արհեստներով, վաճառականությամբ և շինարարությամբ, ապա Օսմանյան կայսրությունում տիրող պայմաններն առաջին հերթին խփում էին հենց այդ բնագավառներին, ուստի բարենպաստ չէին հայերի համար:

Մյուս կողմից պետք է նկատի ունենալ կրոնական-էթնիկական պատկանելության հարցը: Օսմանյան կառավարողները հանդուրժողական դիրքորոշում չունեին քրիստոնյաների և ոչ բուրբ բնակչության, այդ թվում և հայերի նկատմամբ: Այդ անհանդուրժողականությունը թայյանների նկատմամբ շատ հաճախ վերածվում էր հալածանքների ու ընդունում այլանդակ ձևեր:

Այդ զործոններն իրենց բացասական ազդեցությունն են ունեցել արարական երկրներում հայ համայնքների կազմավորման կամ վերակենդանացման և զործունեության վրա:

2. Եգիպտահայերի ծանր վիճակը

Առանձնապես ծանր պայմաններ ստեղծվեցին եգիպտահայ համայնքի համար: Նրա անկումը հատկապես ցցուն էր նրևում այն պատճառով, որ եգիպտահայությունը շատ կարևոր, իսկ նրբեմն նույնիսկ վճռական դեր է խաղացել Ֆարիմյանների ժամանակ: Նրա դերակատարումը նշանակալի է եղել նրանց հաջողված Մյուրթյանների, անգամ առաջին մամլուքների տիրապետության շրջանում:

Օսմանյան տիրապետության շրջանում, XVI–XVIII դարերում, եգիպտահայերի բիվը խիստ կրճատվել էր: Սիմեոն Լեհացու վկայությամբ, որը ճանապարհորդել էր արաբական երկրներով, նշված ժամանակաշրջանում Կահիրեում բնակվում էր ընդամենը 200 տուն: Մյուս վայրերում նրանք հազվագյուտ էին պատահում, որովհետև հայերը որպես կանոն կենտրոնացված էին մայրաքաղաքում: Եգիպտահայերը նախկին ստամբուլցիներ, դիարբեքլիցիներ և հալեքցիներ էին: Նրանք արհեստավորներ էին՝ զինագործներ, ոսկերիչներ, քարտաշներ և շինարարներ, ինչպես նաև վաճառականներ էին: Նրանք բավականին սերտ կապերի մեջ էին նվրոպացի առևտրականների ու գործարարների հետ, որոնք օգտվում էին եգիպտոսում հաստատված քրիստոնյաների՝ սիրիացիների, հույների և հայերի ծառայություններից: Շատ սահմանափակ թվով հայեր եղել են անգամ պետական և զինվորական ծառայության մեջ, եղել են մամլուք սուլթանների քանազնացք, կատարել նրանց հատուկ հանձնարարությունները: Չայտնի փաստ է, որ հայերի ծառայությունից օգտվել է Եգիպտոսի սուլթան Ալի բեյը: Երբ 1771 թ. նա հայտնվեց ծանր դրության մեջ, նա դիմեց Ռուսաստանի օգնությանը, որն այդ ժամանակ պատերազմում էր Թուրքիայի դեմ: Ռուսական նավատորմը հայտնվել էր լիբանանյան ջրերում, անգամ գրավեց Բեյրութը: Ալի բեյը ռուսական հրամանատարության մոտ որպես քանազնացներ ուղարկեց երկու հոգու, որոնցից մեկը Չակոբ անունով մի հայ էր: Նրանց առաքելությունը ավարտվում է հաջողությամբ և ռուսական իշխան Ա. Օռլովը մեծ քանակությամբ զենք, մասնավորապես թմրամոթեր, ու զինամթերք է տրամադրում Ալի բեյին: Ստանալով ռուսական զենքը, Ալի բեյը հաջողո տարի, 1773 թ., վեցհազարանոց զորախմբի գլուխն անցած փորձեց պատժել իր դեմ ապստամբած մամլուքներին:

Արդ առ–Ռահման ալ–Ջաբարտին, Բոնապարտի եգիպտական արշավանքին նվիրված իր ուսումնասիրության մեջ, հետաքրքիր տեղե-

կուրթուցներ է հայտնում այն մասին, որ Եգիպտոս ներխուժած ֆրանսիական բանակի դեմ կռվող եգիպտական բանակի հրամանատարների մեջ եղել են նաև հայեր:

Եգիպտոսում կային նաև մամլուցներ դարձած հայեր, թեև ոչ այն չափով, որքան վրացիներ: Քայք. հասկանալի է, այդ հայ մամլուցներին չի կարելի համարել եգիպտահայ համայնքի մաս, նրանք համայնքի հետ սովորաբար ոչ մի առնչություն չէին ունենում, իսկ շատ հաճախ չէին հիշում անգամ իրենց եթնիկական ծագումը:

Քոնստանդուպոլիսի ներխուժումը Եգիպտոս ընդհանուր առմամբ բացասական ազդեցություն ունեցավ եգիպտահայության համար: Եգիպտոսում գտնվելու ընթացքում նա յուրահատուկ քաղաքականություն էր վարում քրիստոնյաների նկատմամբ: Նա հենվում էր միայն դպտիների վրա, որոնց նա հովանավորում էր առևտրի և տնտեսական այլ բնագավառներում: Նա ամենայն հավանականությամբ ոչ առանց դպտիների հորդորանքների, վերացրեց դպտի առևտրականների մրցակից հայ առևտրականների մեծաշնորհները մի շարք բնագավառներում և սահմանափակեց նրանց գործունեությունը:

Սակայն միայն սրանով չի սահմանափակվում Քոնստանդուպոլիսի արշավանքի բացասական հետևանքները հայության համար: Նա հարված ստացավ նաև մուսուլման եգիպացիների կողմից: Նրանք, որոնց խիստ զայրացրել էր ֆրանսիացիների ներխուժումը Եգիպտոս և վերջիններիս խճոճությունները այդ երկրում և բնակչության նկատմամբ, խիստ լարվել էին քրիստոնյաների, այդ թվում և հայերի դեմ: Եգիպտացիները ֆրանսիական զինվորների վրա հարձակվելու ընթացքում հարձակվում էին նաև հայերի տների և թաղամասերի վրա, լուկ այն պատճառով, որ հայերը, ինչպես և ֆրանսիացիները, նույնպես քրիստոնյաներ էին, թեև հայերը ոչ մի առիթ չէին տվել իրենց հետ այդպես վարվելու համար:

Իսկ ֆրանսիացիների հեռանալուց հետո, մամլուցները և նրանց աստարող իսլամական մուլեանդները ավելի անկառավարելի դարձան, որից մեծապես տուժեց նաև եգիպտահայությունը: Նա այն աստիճանի թուլացավ և քվաքանակի առումով այնքան նվազեց, որ XIX դարի սկզբներին հայտնվեց անհետացման շեմին:

3. Հայերը Սիրիայում, Լիբանանում և Իրաքում

XVI–XVIII դարերում հայկական համայնքներ գոյություն ունեին Սիրիայի և Լիբանանի տարբեր քաղաքներում և գյուղական վայրերում՝ Դամասկոսում, Հալեբում, Բեյրութում, Չմմառում, Լաթաքիայում և այլ վայրերում: Դրանց մեջ առանձնապես այնքի էր ընկնում Հալեբի հայ համայնքը: Դա ամենամարդաշատն էր, զարգացածը և տնտեսապես առավել ուժեղը: Միմեռն Լեհացու տվյալներով, 1616 թ. Հալեբում ապրել է մոտ երեք հազար հայ: Այդ դարակեսին նույնիսկ նրա քիվը աճել և հասել է քսան հազարի: Սակայն հետագայում, XVII վերջերից, երբ ներքին խժոժությունների հետևանքով վատացավ քրիստոնյաների վիճակը, Հալեբի, ինչպես նաև Դամասկոսի հայությունն անկում է ապրում: 1745 թ. Հալեբում ապրում էր ընդամենը 6700 հայ:

Հալեբի և ընդհանրապես Սիրիայի և Լիբանանի հայերը հիմնականում եղզումից, Բիբլիսից, Սեբաստիայից, Սասունից, Արարկիից, Ջուղայից, Վանից, Դարաբադից, անգամ Երևանից և հայկական այլ վայրերից ներգաղթածներ էին: Նրանց հիմնականում արհեստավորներ ու վաճառականներ էին: Սակավ էին հողագործները: Արհեստներից, որով զբաղվում էին հայերը, հատկապես զարգացած էին ոսկերչությունը, դերձակությունը, կաշեգործությունը, մուշտակագործությունը, ներկարարությունը և այլն: Հայ արհեստավորների մեջ կային թուղթ կոկոդ, ձեռագիր կազմող և վերանորոգող հիանալի վարպետներ, որոնք մեծ հեղինակություն էին վայելում:

Հայ առևտրականներից հատկապես պետք է առանձնացնել մետաքսի առևտրով զբաղվող հայ խոջաներին, որոնց ծեղբում էր գտնվում մետաքսի արտահանման հիմնական լծակները և որոնք մեծ հացողությամբ մրցակցում էին եվրոպական, մասնավորապես վենետիկցի վաճառականների հետ:

Հալեբում գործում էին երկու հայկական եկեղեցիներ, որոնք կառուցվել էին դեռևս XV դարում: Դրանք էին ս. Աստվածածին և Զատասուն մանկաց եկեղեցիները, որոնք մեծ համարում ունեին ամբողջ Սիրիայում և նրա սահմաններից դուրս:

Ֆիշատակության է արժանի Լիբանանում Չմմառի և նրա շրջակա գյուղերի հայ համայնքը: Չմմառում XVIII դարում հիմնվեց մինչև օրս կանգուն ու զործող վանքը իր քավականին հարուստ հայ միջնադարյան

ծեռագրերի հավաքածուով: Փաստորեն դա մի հոգևոր-մշակութային կենտրոն էր:

Խոսելով Լիբանանում հայերի հաստատման մասին, պետք է նկատի առնել հատկապես Մաանների տիրապետության շրջանը, մասնավոր Ֆախր աղ-Ղին II կառավարման տարիները՝ XVI դարի վերջերը և XVII դարի սկիզբները: Ինչպես նշել ենք, դա մի ինքնուրույն կառավարվող և ապահով երկրամաս էր, որը իրեն էր ձգում բոնության ենթակա զանազան ժողովուրդների Օսմանյան կայսրության տարրեր մասերից: Այդ հանգամանքը Լիբանանը հրապուրել էր դարձնում նաև հայերի համար: Եվ Ֆախր աղ-Ղին II կառավարման տարիներին զգալի թվով հայեր ներգաղթեցին Լիբանան Արևմտյան Չայաստանից և Կիլիկիայից:

Չայեր կային նաև Իրաքում, գլխավորապես Բաղդադում, ինչպես նաև Բասրայում և Մոսուլում: Սակայն նրանց թիվը քննարկվող ժամանակաշրջանում մեծ չի եղել: Նրանք համարվում էին մի կողմից Չայաստանի՝ դափանցի, ագուլխացի, տիգրանակետուցի, սղերթցի և այլ վայրերի տարագիրների, իսկ մյուս կողմից, Պարսկաստանի տարրեր վայրերից՝ Նոր Ջուղայից, Քերմանշահից, Համադանից և այլ քաղաքներից գաղթածների հաշվին: Իրաքի հայերի կյանքում նշանակալի դերակատարություն ունեին Նոր Ջուղայի վաճառականները, որոնք առևտրական գործերով հաճախ էին այցելում Բաղդադ և Բասրա:

Սակայն պետք է նշել, որ XVI-XVII դարերում հայության թիվը մեծ չի եղել Իրաքում, կարելի է ասել անգամ աննշան է եղել: Ա. Ալպոյաջյանը «Իրաքի հայերը» գրքում քերում է տվյալ ժամանակաշրջանին վերաբերող մի քանի թվական տվյալներ, հենվելով զանազան օտար աղբյուրների և օտար ճանապարհորդների ուղեգրություններում պարունակվող հաղորդագրությունների վրա: Նա վկայակոչում է Պեղրո Տեցսիեթա անունով մի իսպանացի թե պորտուգալացի ճանապարհորդի, որը 1604 թ. եղել է Բաղդադում և նշել, որ այդ ժամանակ Բաղդադում կար ընդամենը տասը հայ: Հետագայում, անշուշտ, որոշ փոփոխություններ տեղի են ունենել հայերի թվաքանակի մեջ, քայքայ ընդհանուր առմամբ հայերը Իրաքում, չինի Բաղդադում կամ Բասրայում, երբեք մեծ թիվ չեն կազմել, ինչպես, ասենք, Չալեբում: Միա թե ինչու հայ գաղթավայրերի պատմության մի այնպիսի գիտակ, ինչպիսին Ա. Ալպոյաջյանն է, գրում է, որ Իրաքում «ժժ դարուն ընթացքին հայոց թիւը մեծ քան մը չէր, ուստի հայերը, նույնիսկ անոնք, որ հավատարիմ կենային իրենց մայրենի եկեղեցիին, չունէին իրենց սեփական եկեղեցին և թրքական տիրապե-

տուրքեան առաջին հարիւրամեակին կ'օգտվեին կաթոլիկ վարդապետներու եկեղեցիէն: Այդ սակաւաթիւ հայերը, որոնք Պաղտատ կը գտնուին, մեծ մասամբ առևտրականներ են»:

Դետազայում, XVIII դարի վերջերին նկատվեց որոշ աշխուժութիւն իրաքահայութեան շրջանում, երբ զարգացան առևտրական կապերը Փոքր Ասիայի և Պարսից ծոցի, ու նրա միջոցով ասիական մայրցամաքի տարրեր երկրների միջև: Հայութեան քիվն Իրաքում ավելացաւ, XVIII դարի վերջերին և XIX դարի սկզբներին հասնելով մոտ յոթ հարյուրի, նրանք նույնիսկ իրենց եկեղեցին ունեցան: Ասկայն դա երկար չտևեց: Նրանց մեծ մասը, մոտ 673 հոգի, հերթական ժամտախտի զոհը դարձաւ: Իրաքի հայութեան կյանքը կրկին խամրեց:

Ծանոթութիւնը արարական երկրներում հաստատված հայութեան XVI–XVIII դարերի կյանքին և գործունեութեանը ցոյց է տալիս, որ միայն մեծ վերապահումով կարելի խոսել նրանց՝ որպէս կազմակերպված համայնքների մասին: Նրանք ավելի շուտ եղել են մի հավաքակաւորութիւն, որը չի ունեցել իր ազգային, թեմական, եկեղեցական, կրթական և մշակութային կառույցները, որը համակարգեր, ղեկավարներ և ուղղութիւն տար հայութեան կյանքին, ապահովել հայութեան որպէս օտար ավերում հայտնված մի ուրոյն էքնոսի ինքնութիւնն ու ապահովութիւնը: Դրա համար, հավանաբար, անհրաժեշտ էր ժամանակ և ազգային, քաղաքական–տնտեսական և մշակութային որակապէս այլ միջավայր, մի բան, որը թեւ աստիճանաբար, բայց երևան եկաւ XIX դարի երկրորդ կեսերից, սակայն ավելի բնորոշ եղաւ XX դարի համար:

Գլուխ չորրորդ

**ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԸ XIX ԴԱՐՈՒՄ ԱՐԱԲՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԻՆՔՆԱԳԻՏԱԿՑՈՒԹՅԱՆ
ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ԵՎ ՀԱԿԱՕՍՄԱՆՅԱՆ
ՊԱՅՔԱՐԻ ՆՈՐ ՓՈՒԼԸ**

**I. ՈՐԱԿԱԿԱՆ ՏԵՂԱՇԱՐԺԵՐ ԱՐԱԲՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ
ՄՏԱԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ԵՎ ՀԱԿԱՕՍՄԱՆՅԱՆ
ՊԱՅՔԱՐԻ ՄՐՄԱՆ ՆԱԽԱԴՐՑԱԼՆԵՐԸ**

**1. Արաբական ազգային ինքնագիտակցության
արթնացման ազդակները**

XIX դարն առանձնահատուկ տեղ է զբաղում արաբների բազմադարյան պատմության մեջ, մասնավորապես նրա օսմանյան տիրապետության տակ գտնվելու ժամանակահատվածի պատմության մեջ:

Այս դարաշրջանում արաբների մոտ ձևավորվում և ուժեղանում է համաարաբական ազգային ինքնագիտակցությունը, իրենց որպես առանձին, ինքնուրույն էթնոսի գոյության ընկալումը և նրա տարրերակումը այլ էթնոսներից՝ մուսուլմանական համընդհանուր օվկիանոսում: XIX դարում և նրան հաջորդած ժամանակաշրջանում մուսուլմանական համընդհանուր դոգմաները աստիճանաբար կորցնում են էթնիկական առանձնահատկությունները վարազուրելու իրենց առաջնայնությունը, և, ընդհակառակը, իրենց են ստիպված լինում հարմարվել նորաստեղծ քաղաքական և ազգային իրողություններին:

Արաբների ինքնագիտակցության մեջ այս որակական տեղաշարժերը և օսմանյան տիրապետության նկատմամբ սկզբունքային նոր դիրքորոշում զրավելու անհրաժեշտությունը նախ և առաջ արդյունք էր արաբական երկրներում տեղի ունեցած սոցիալ-քաղաքական զարգացումների:

Արաբական երկրներում տեղի ունեցած յճացումը և անկումը, որն ընդգրկում էր քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կյանքի բոլոր ոլորտները, նրանց երբեմնի ծաղկուն քաղաքների խամրումն ու զավառականացումը, միջազգային հռչակ վայելող կրթական-մշակութային կենտրոնների վերացումը և այլ քաջասական երևույթներ, որոնք հանդիսանում էին արաբական իրականության մեջ տիրապետող բնորոշ գծերը, խոր վրդովմունք ու վիշտ էին պատճառում նրանց, մի ժողովրդի, որը հանդիսանում էր արաբա-մուսուլմանական քաղաքակրթության ստեղծողներից ու կրողներից մեկը, և որը հայտնվել էր իրենից զարգացման ավելի ցածր մակարդակի վրա գտնվող թուրքերի տիրապետության ներքո:

Իրենց դեռ խաղազին նաև եվրոպական լուսավորիչների առաջադեմ գաղափարները: Շփումները եվրոպական երկրների հետ, եվրոպական լուսավոր գաղափարների ներթափանցումը արաբական երկրներ, արաբական իրականության մեջ այդ գաղափարների ջերմեօանդ կրողները հանդիսացող և եվրոպական համալսարաններում իրենց կրթությունը ստացած արաբական մտավորական խավի ձևավորումը և այլն, զորավոր ազդակներ հանդիսացան արաբական ազգային ինքնագիտակցության արթնացման և զարգացման գործում:

2. Օսմանյան տիրապետությունից ազատագրվելը որպես արաբական ազգային ինքնագիտակցության կենտրոնական գաղափար

Ազգայնական գաղափարների ձևավորումը և տարածումը, այդ բնագավառում տեղի ունեցող կուտակումները անխուսափելիորեն պետք է առաջացնեին և իրոք առաջացրին որակական նոր տեղաշարժեր արաբական հասարակության ընդերքում, որի պայթյունածին դրսևորումը նդավ արաբական Նահդան, արաբական ազգային-մշակութային զարթոնքը, որը հրաբուխի պես ժայթքեց XIX դարի կեսերին,

իր զարգացումներն ու խորացումներն ունենալով հետագա տասնամյակ-ներում:

Եվ, վերջապես, իր նշանակությունն ունեցավ արաբների կողմից այն իրողության ըմբռնումը, որ օսմանյան պետությունը իր բնույթով, ունակ չէ քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական արձատական փոփոխությունների, ոչ թուրք ժողովուրդների իրավունքները հարգելու և նրանց հետ հարաբերությունները հավասարության հիման վրա վերակառուցելու: Այդ պետությունը պատմության քառերաբեմում հայտնվել էր բռնությամբ և իր գոյությունը շարունակում էր որպես բռնատիրություն: Սա այն դեպքը չէր, երբ կարելի էր հուսալ ու համբերել, որ բունելի վերջում երբևիցե կարող էր լույս երևալ:

Այս նոր իրողությունները չէին կարող չարել արաբա-թուրքական հարաբերությունները: Արաբներն այլևս չէին ցանկանում հաշտվել իրենց ռայյայի կարգավիճակի հետ և գիտակցում էին օսմանյան տիրապետությունից ազատագրվելու անհրաժեշտությունը որպես իրենց ազգային-էթնիկական ինքնության ապահովման և զարգացման նախապայման:

Հարկ է նշել, որ Օսմանյան կայսրությունում ռայյա էին համարվում ոչ միայն ոչ մուսուլման ժողովուրդները, ինչպես քրիստոնյաները, այլև մուսուլման ոչ թուրք ժողովուրդները, այդ թվում և արաբները:

Եվ այս շրջանի, XIX դարում ծավալված հակաթուրքական պայքարը սկզբունքորեն տարբերվում էր նախորդ երկու դարերի ընթացքում տեղի ունեցած հակաօսմանյան ելույթներից, որոնք ավելի ճիշտ կլինի բնութագրել որպես ընդվզումներ, քայքայ ոչ երբեք կազմակերպված պայքար, որը նպատակաուղղված լինելու օսմանյան լուծելու տապալելուն:

Արժանիքն հատուցելով արաբների նախորդ դարերի հակաօսմանյան ընվզումների մասնակիցներին և քյուրավոր նահատակներին, դրա հետ միասին պետք է նշել, որ նրանք առաջ չէին քաշում համաարաբական հակաօսմանյան քաղաքական պահանջներ: XVI-XVIII դարերում մենք չենք տեսնում օսմանյան տիրապետությունից ազատագրվելու համաարաբական ծրագրեր: Նրանք դեռ հասունացած չէին նման պահանջներ առաջադրելու համար, իսկ արաբական հանրությունն էլ հազիվ թե ընկալեր և պաշտպան կանգներ նման պահանջներին, նույնիսկ նրանց առկայության դեպքում: Արաբների պայքարն այդ շրջանում հիմնականում նպատակաուղղված էր իրենց վիճակի թեթևացմանը, հետապնդում էր օսմանյան վատ կառավարիչներին ու պաշտոնյաներին

«լավերով» փոխարինելու միամիտ նպատակներ, լավագույն դեպքում ներքին ինքնավարություն ձեռք բերելու իդձերի իրականացում, և ոչ ավելին:

Եվ, այսպես, արարների պայքարն իրենց ազգային զոյության և ազատության համար ընդդեմ օսմանյան տիրապետության XIX դարում թևակոխեց նոր փուլ, օսմանյան տիրապետությունից ազատագրվելու փուլը:

Օսմանյան բռնատիրությանն առաջին բացահայտ ձեռնոց նետողը եղավ Եգիպտոսը իր տաղանդավոր կառավարչի՝ Մուհամմադ Ալիի գլխավորությամբ:

II. ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵԳԻՊՏՈՍՈՒՄ XIX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ: ՄՈՒՀԱՄԱԿ ԱԼԻՆ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԿՈՒՍԱԿԱԼ

1. Ուժերի նոր հարաբերակցություն Եգիպտոսում XIX դարի սկզբներին

1801 թ. Ֆրանսիացիների Եգիպտոսից անփառունակ հեռանալուց հետո, Եգիպտոսում խաղաղություն չհաստատվեց: Եգիպտոսը չղաղարեց պատերազմի թատերաբեմ լինելուց: Միայն թե այժմ դերակատարները փոխվեցին: Եգիպտոսում հաստատվեց ուժերի նոր հավասարակշռություն:

Ֆրանսիացիների Եգիպտոսում գտնվելու վերջին շրջանում զործում էին չորս ուժեր: Մի կողմում ֆրանսիական էքսպեդիցիոն կորպուսն էր, իսկ մյուս կողմում՝ անգլիացիները, որոնք ներխուժել էին ֆրանսիացիներին Եգիպտոսից դուրս մղելու համար, թուրքական զորքերը, որոնք Եգիպտոսում էին իրավական հիմունքներով, քանի որ Եգիպտոսը պաշտոնապես Օսմանյան կայսրության մասն էր կազմում, և մասնաբաժինները, Եգիպտոսի կառավարողները մինչև ֆրանսիացիների ներխուժումը: Այս վերջինները տվյալ պահին օգտվում էին եգիպտացիների աջակցությունից և վայելում նրանց օգնությունը, քանի որ նրանք ֆրանսիական զինվորներին համարում էին զավթիչներ և պայքարում էին նրանց դեմ որպես նվաճողների:

Ֆրանսիացիների պարտությունից ու Եգիպտոսից հեռանալուց հետո, Եգիպտոսը հայտնվեց երեք ուժերի՝ անգլիացիների, թուրքերի և

մամլուքների հսկողության ներքո: Բայց թող այն տպավորությունը չստեղծվի, թե նրանք, այդ տրիումվիրատոց, եզիպտոսը կատավարում էր համերաշխորեն, իշխանությունը միմյանց միջև թաժանելով հավասարության սկզբունքերով: Դենց սկզբից անգլիացիները բացահայտորեն ցույց տվեցին, թե ով է այդ նույակի առաջին ջութակը: Նրանք կարող էին իրենց թույլ տալ նման բացահայտում ոչ միայն այն պատճառով, որ ներկայացնում էին հզոր Անգլիան, այլև այն պատճառով, որ այդ պահին եզիպտոսում անգլիական զորքերի թիվը, որը շատ լավ էր զինված և աչքի էր ընկնում իր կարգապահությամբ, հասնում էր քսան հազարի, համեմատած թուրքական քառասուն հազարի և մամլուքների չորս հազարի հասնող զորքերի հետ:

Ճիշտ է, անգլիական զորքերը բվական առունով զիջում էին թուրքերին, սակայն նրանց գերազանցում էին իրենց մարտունակությամբ, կազմակերպվածությամբ և մարտավարությամբ: Դա գիտեին ոչ միայն իրենց անգլիացիները, այլև քաց հայտնի էր հենց իրենց թուրքերին, որը ստիպում էր նրանց զգույշ լինել անգլիացիների հետ իրենց փոխհարաբերություններում: Դրա փայլուն օրինակն է հանդիսանում հետևյալ միջադեպը անգլիական հրամանատարի և թուրքական ծովակալի միջև: Անգլիական զեննրալը իրեն պահում էր ամբարտախան և շատ կոպտ էր իր փոխահարաբերություններում թուրքական ծովակալի հետ, նույնիսկ այն աստիճան, որ ամենակոպտ ձևով նրանից պահանջելով եզիպտական ջրերից դուրս բերել թուրքական նավատորմը, սպառնաց նրան, որ հակառակ պարագայում նրան շրջայակապ կուղարկի Լոնդոն:

Ֆրանսիացիների հեռանալուց հետո եզիպտոսում տեղի չունեցավ որևէ քարելավում: Անգլիացիները և թուրքերը մամլուքների հետ միացած, նոր տառապանքներ պատճառեցին եզիպտացիներին՝ հարկերի քառապատիկ զանձում, քարավանների կողոպուտ, շեյխերի ծերբակալում, կանանց քոնսերարում և բազում այլ կամայականություններ, ահա նրանց քաղաքականության ոչ լրիվ պատկերը:

Իսկ ի՞նչ նպատակներ էին հետապնդում այս փուլում անգլիացիները, թուրքերը և մամլուքները:

Անգլիացիների նպատակն էր ֆրանսիացիներին դուրս մղելուց հետո հաստատվել եզիպտոսում և այն դարձնել իրենց գաղութը: Կերջին հաշվով նրանք եզիպտոս չէին մտել լուկ ֆրանսիացիներից այդ երկիրը ազատագրելու և ձեռնունայն Ալքիոն վերադառնալու համար:

Թուրքերի նախաձեռնում էր, օգտվելով ֆրանսիացիների սարսուռ-բյուռնից, վերականգնել օսմանյան տիրապետությունը եգիպտոսում և իրենց ձևական իշխանությունը դարձնել իրական:

Մամլուքների ձգտումն էր վերահաստատել իրենց իշխանությունը և դառնալ եգիպտոսի անսահմանափակ կառավարողները, ինչպես նախքան Բոնապարտի ներխուժումն էր: Սակայն նրանց քաղաքականության մեջ կար մի նրբություն: Նրանք հասկանում էին, որ իրենց ինքնուրույն, առանց անգլիացիների կամ թուրքերի աջակցության, չեն կարող իրականացնել իրենց երազանքները, մասնավոր այն բանից հետո, երբ 1801–1802 թթ. նրանց բիրտ քաղաքականությունը առաջացրել էր եգիպտացիների, ի մասնավոր ին կահիրցիների ցասումի հասնող դժգոհությունը: Ուրեմն նրանք պետք է համագործակցեին կամ անգլիացիների, կամ էլ թուրքերի հետ:

2. Թուրք–մամլուքյան ռազմական բախումները

Այս երեք ուժերը տարբեր և կարելի է ասել միմյանց հակառակ քաղաքական նպատակներ էին հետապնդում, որը վերջի վերջո պետք է հասցներ նրանց պառակտմանը, և, իրող, նրանք պառակտվեցին:

Նրանց մրցապայքարում մամլուքյան զորքն իրենց կողմը գրավելու հարցում, ավելի հաջողակ գտնվեցին անգլիացիները: Նրանք վերջնականապես իրենց կողմը գրավելու համար, անգլիական զենեքալը պահանջեց թուրքական փաշայից մամլուքներին վերադարձնել նրանց կալվածքները և նրանց վերականգնել իրենց պետական նախկին պաշտոններում: Օսմանյան սուլթան Սելիմ III լավ էր հասկանում, որ դա նշանակում էր եգիպտոսի կառավարումը հանձնել մամլուքներին, որն այդ ժամանակ հակասում էր Ստամբուլի շահերին: Նա չէր ցանկանում այդ հարցում զիջել անգլիացիներին նաև այն պատճառով, որ մամլուքներն անցել էին անգլիացիների կողմը: Ուստի մամլուքներին զիջել, նրանց վերադարձնել կալվածքները կամ վերականգնել պետական պաշտոններում, կնշանակեր ուժեղացնել անգլիացիների դիրքերը Եգիպտոսում, նրանց վերածելով եգիպտոսի իրական կառավարողների: Այդ պատճառով օսմանյան սուլթանը ցուցաբերեց համառություն և իր փաշային հրամայեց մերժել անգլիացիների պահանջը: Դեռ ավելին, սուլթանը լավ էր հասկանում, որ քանի դեռ մամլուքներն իրենցից ուժ են ներկայացնում, օսմանյան տիրապետությունը եգիպտոսում երբեք

կայուն չի լինի: Այդ պատճառով խորամանկ Սելիմ III, կարգադրելով իր փաշային չքավարարել անգլիացիների պահանջը, միաժամանակ նրան հրամայեց ոչնչացնել մամլուքյան շրտահագարանոց գործը:

Թուրքական փաշան կարելի է ասել բավականին հաջող սկսեց մամլուքների զանգվածային ոչնչացումը: Թուրքական գործերը շրջապատեցին մամլուքներին և սկսեցին անխնա կոտորել նրանց: Չավաճարը նրանց կհաջողվեր կոտորել մինչև վերջին մամլուքը, եթե չմիջամտեին անգլիացիները: Անգլիական զենեռալը վերջնագրի մնով պահանջեց թուրքերից դադարեցնել կոտորածը և ազատ արձակել մամլուքներին, սպառնալով հակառակ պարագայում հրետանակոծել Կահիրեն: Թուրքերը հարկադրված տեղի տվեցին անգլիական սպանալիցների առջև: Այդուհանդերձ, նրանց հաջողվեց չորս հազար մամլուքյան գործից սպանել 1500–ին, ազատ արձակելով կենդանի մնացած 2500 մամլուքին:

Թվում էր, թե Անգլիան մոտ էր եզիպտոսում հաստատվելու իր գաղութատիրական ծրագրերի իրականացմանը: Սակայն 1802 թ. առիպված էր սկսել իր գործերը դուրս բերել Եգիպտոսից:

Այդ կապակցությամբ կցանկանայինք ուշադրություն դարձնել այն իրողության վրա, որ անգլիացիների հեռանալը Նեղոսի ափերից վճռվեց ոչ թե Եգիպտոսում, այլ Ամյենում, Ֆրանսիայում: 1802 թ. մարտի 27–ին Ամյենում ստորագրվեց հաշտության պայմանագիր մի կողմից Ֆրանսիայի և նրա դաշնակիցներ Իսպանիայի ու Բատավիայի հանրապետության (Յուլանդիայի), իսկ մյուս կողմից Անգլիայի միջև: Ընդրիվ այդ պայմանագրի քայքայվեց հակաֆրանսիական երկրորդ կռաւիցիան, որը գլխավորում էր Անգլիան: Ֆրանսիայի կողմից պայմանագիրը ստորագրեց Նապոլեոն Բոնապարտի եղբայրը՝ Ժոզեֆ Բոնապարտը, իսկ անգլիական կողմից՝ լորդ Կորնվալիսը: Պայմանագիրը պարունակում էր 22 հոդված, որոնցից մեկի համաձայն Անգլիան պարտավորվում էր հեռանալ Միջերկրական ծովի կղզիներից ու նավահանգիստներից, իսկ մեկ այլ հոդվածի համաձայն պայմանագիրը ստորագրած կողմերը երաշխավորում էին Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականությունը նրա մինչպատերազմյան սահմաններում: Իսկ դա նշանակում էր, որ և՛ Ֆրանսիան, և՛ Անգլիան պաշտոնապես ընդունում էին, որ այլևս անելիք չունեն Եգիպտոսում: Քանի որ ֆրանսիացիներն արդեն հեռացել էին, ուստի մնում էր հեռանալ անգլիացիներին: Եվ նրանց հեռացումը Եգիպտոսից ավարտվեց 1803 թ. մարտ ամսին:

Ֆրանսիացիների, ապա նաև անգլիացիների հեռանալուց հետո, Եգիպտոսում մնացին թուրքական զորքերը և մամլուքները: Նրանք լեզու չգտան Եգիպտոսը համատեղ կառավարելու հարցում և պայքարը նրանց միջև վերսկսվեց: Թուրքական զորքերը վստահ էին իրենց հաղթանակի մեջ: Նրանց հիշողության մեջ դեռևս թարմ էին մամլուքների նկատմամբ տարած հաղթանակները և այն հանգամանքը, որ մամլուքներին վերջնական պարտությունից փրկեցին անգլիացիները: Բայց անգլիացիներն արդեն մեկնել էին: Բացի դրանից թուրքերն ապավինում էին մամլուքների նկատմամբ իրենց զորքերի թվական գերազանցությանը:

Սակայն տեղի ունեցավ երկու կարևոր փոփոխություն, որը խառնեց թուրքերի հաշիվները:

Մամլուքները, դասեր քաղելով նախորդ պատերազմում իրենց կրած պարտությունից, բավականին անսպասելի քայլերի էին դիմել իրենց ուժերն ամրապնդելու ուղղությամբ: Նրանք, նախ, կարողացան իրենց հարաբերությունները կարգավորել բեդվինական ցեղերի և նրանց ցեղապետ-շեյխերի հետ: Չանագան խոստումների շնորհիվ, նրանց հաջողվեց բեդվինական առաջնորդներին իրենց կողմը գրավել ընդդեմ թուրքերի, և կազմավորել բեդվինական մի մեծ բանակ, որը գտնվում էր նրանց հրամանատարության ներքո: Բացի դրանից նրանք բարելավեցին իրենց հարաբերությունները նաև հարևան նուբիացիների հետ, որի արդյունքում մամլուքները կարողացան ձևավորել նուբիացիներից բաղկացած մի զորախումբ:

Այսպիսով, թուրքական զորքերի դեմ կանգնած էին մամլուքների, եգիպտական բեդվինների և նուբիացիների միացյալ զորքերը:

Թուրքերը, որոնք, ինչպես արդեն նշել ենք, ձգտում էին վերջնականապես լուծել մամլուքների հարցը, 1802 թ. ներխուժեցին Վերին Եգիպտոս, որտեղ կենտրոնացված էին մամլուքների և նրանց դաշնակիցների հիմնական ուժերը: Պատերազմական գործողությունները հենց սկզբից անհաջող դասավորվեցին թուրքական զորքերի համար, որոնք առաջին քախման ժամանակ անհաջողության մատնվեցին և նահանջեցին: Մամլուքները սրընթաց առաջ նետվեցին, ճանապարհին, ինչպես բնորոշ էր նրանց, քալանելով ու հրկիզելով այն ամենը, ինչ կարելի էր: Դամանհուրի մոտ տեղի ունեցավ վճռական ճակատամարտը, որն ավարտվեց յոթիազար հոգուց բաղկացած թուրքական բանակի

խայտառակ պարտությամբ: Մարտի դաշտում նրանք թողեցին հինգ հազար դիակ:

Մամուլքները, այդուհանդերձ, չհամարձակվեցին զարգացնել իրենց զործողությունները և մտնել Կահիրե: Նրանք վստահ չէին, թե իրենց կիսջողվի գրավել Եգիպտոսի մայրաքաղաքը, բայց հնարավոր է, որ կարող էին կրել շատ ծանր պարտություն: Այդ պատճառով էլ նրանք կրկին վերադարձան Վերին Եգիպտոս և ամրապնդեցին իրենց դիրքերը:

Իսկ Կահիրեում դրությունը չարված էր: Մամուլքներից կրած պարտությունը խոր հետք էր թողել, ապակայունացրել վիճակը մայրաքաղաքում և նպաստել տարածայնությունների առաջացմանը թուրքական կասավարող վերնախավի շարքերում: Այդ վերնախավը պատակոված էր: Դրա արտահայտություններից մեկն էլ այն եղավ, որ ընդամենը մեկ ամսվա ընթացքում Բարձր Դուռը Եգիպտոսում հարկադրված երեք փաշա փոխարինեց:

3. Մուհամմադ Ալիի հայտնվելը քաղաքական ասպարեզում

Եվ ահա այս պայմաններում հրապարակում հայտնվեց Մուհամմադ Ալին, որին համարյա կես դար վիճակված էր առաջնակարգ դեր խաղալ Եգիպտոսում, Մերձավոր Արևելքում, մեծ անհանգստություն պատճառելով, իսկ երբեմն նաև տագնապահար անելով եվրոպական մեծ տերություններին՝ Անգլիային, Ֆրանսիային, Ռուսաստանին և Ավստրիային:

Իսկ ո՞վ էր Մուհամմադ Ալին:

Նա ծնվել է 1769 թ., Մակեդոնիայում, այլբանական ընտանիքում: Վաղ հասակում կորցնելով ծնողներին, երիտասարդ Մուհամմադ Ալին, փոքր հասակից, իր զոյությունը պահպանելու համար, կատարում է զանազան աշխատանքներ, զբաղվում ծխախոտի առևտրով և այլն: Սակայն այդ քոլորը երիտասարդ այլբանացուն չի գոհացնում, որը փաստիական մեծ երազանքներ էր փայլախոս: Եվ երբ առիթը ներկայացավ, ապա նա առանց վարանելու որոշեց օգտվել Ճակատագրի կողմից նրան ընձեռված հնարավորությունից:

Սուլթան Սելիմ III, պատրաստվելով պատերազմել Եգիպտոս ներխուժած ֆրանսիացիների դեմ, 1799 թ. հրաման արձակեց կայսրության տարբեր վայրերից նոր զորաջոկատներ կազմավորել և դրանք Եգիպտոս ուղարկել: Այդ հրամանը տարածվեց նաև մակեդոնական Կավալա

քաղաքի վրա, որտեղ ծնվել և քնակվում էր Մուհամմադ Ալին: Սահմանված էր, որ այստեղ պետք է կազմավորվեր 300 հոգուց բաղկացած ալ-բանական մի զորախումբ: Մուհամմադ Ալին մտավ այդ զորախմբի մեջ, միանգամից նշանակվելով հրամանատարի օգնական: Չորախմբի կազմում նա մեկնեց Եգիպտոս և մասնակցեց Ֆրանսիացիների դեմ մղված մարտերում: Նա այդ մարտերում իրեն դրսևորեց հիմնալի, աչքի ընկավ խիզախությամբ և ցուցաբերեց մեծ քանիմացություն ռազմական գործերում: Եռտուվ նա նշանակվեց քուբական բանակում գործող ալբանական թուր գործերի հրամանատար: Այսպես սկսվեց նրա ռազմական, ապա նաև քաղաքական գործունեության վերելքը, որը, ի վերջո, նրան հասցրեց իշխանական բուրգի ամենաբարձր գագաթները:

Մուհամմադ Ալին տեսնում և շատ լավ էր հասկանում, թե ինչ է կատարվում Կահիրեում և ընդհանրապես քուբական ճամբարում: Նա մեծապես հիասթափված ու դժգոհ էր Քարձր Դեան քաղաքականությունից և ելք էր որոնում: Եվ նա ընդունում է անսպասելի և մեծ ռիսկի հետ կապված որոշում, որը ճակատագրական եղավ նրա ամբողջ կյանքի համար: Նա իր ալբանական ամբողջ զորացուկատուվ անցավ մամլուքների կողմը՝ ընդդեմ քուբերի: Դա փոխեց ուժերի հարաբերակցությունը ի վնաս քուբերի:

1803 թ. մայիսին վերսկսվեցին պատերազմական գործողությունները: Ալբանական և մամլուքյան միացյալ ուժերը գրավեցին Կահիրեն և վճռեցին քուբական փաշային: Իշխանությունն անցավ նրանց ձեռքը: Երկիրը կառավարելու համար ստեղծվեց եռապետություն, որի մեջ մտան Մուհամմադ Ալին և երկու մամլուք բեյեր: Նրանք կարողացան վերակազմավորել ու ամրապնդել իրենց ուժերը և հաղթանակ հաղթանակի հետևից տանել քուբերի դեմ, որը 1804 թ. հունվարին ավարտվեց քուբերի նոր, խոշոր պարտությամբ:

Եգիպտոսում ստեղծվեց յուրահատուկ իրավիճակ, որը հղի էր մեծ վտանգներով Մուհամմադ Ալիի համար:

Թուրքների դեմ 1804 հունվարին տարած հաղթանակից հետո մամլուքները հավատացած էին, որ կրկին եկել է նրանց աստեղային ժամը և նրանք կարող են անել այն, ինչ ուզում են: Եվ անցան գործի: Սկսվեց բռնությունների նոր ալիք եգիպտացիների՝ ֆելլահների, քեյվիների, աքիեստավորների և եգիպտական այլ խավերի նկատմամբ: Մամլուքները բարձրացրին հարկերը, զավթեցին արաբներին պատկանող կավածքները և այլն:

Դա լցրեց եգիպտացիների համբերության բաժակը և կահիրեցիներն ապստամբվեցին: Այս ապստամբությունն ուներ մի կարևոր առանձնահատկություն: Այն գլխավորեց ալ-Ազհարի մուսուլմանական հոգևորականությունը: Իսկ ալ-Ազհարը, ինչպես նշել ենք, ոչ միայն Եգիպտոսի, այլև ամբողջ մուսուլմանական աշխարհի անենասագղեցիկ մուսուլմանական կենտրոններից մեկն էր: Ուստի նրանց կողմից ապստամբության դեկն իրենց ձեռքը վերցնելը այդ ապստամբությանը հատուկ բնույթ էր տալիս, ապստամբությունը դարձնում ավելի կազմակերպված, զանգվածային ու համառ: Դա նշանակում էր նաև, որ մամլուքների համար այս անգամ շատ դժվար էր լինելու այդ ապստամբությունը ճնշելու գործը:

Ալ-Ազհարի որոշմամբ, ապստամբները հրաժարվեցին ենթարկվել մամլուքներին և կալուարել նրանց որոշումները, մասնավորապես նրանց հրաժարվեցին վճարել հարկերը և սկսեցին հաշվեհարդար տեսնել մամլուքների ուղարկած հարկահավաքների հետ, որոնցից շատերը հենց փողոցներում սպանվեցին: Այնուհետև սկսվեցին փողոցային մարտերը: Մամլուք բեյ Օսման Բարդիսին, որի պալատը պաշարեցին ապստամբները, հազիվ կարողացավ դուրս պրծնել և փախուստ տալով Կահիրեից, հաստատվել Վերին Եգիպտոսում: Նրա պալատն անցավ ապստամբների ձեռքը:

4. Մուհամմադ Ալիի ճակատագրական քայլը

Ապստամբության ժամանակ շատ վտանգավոր վիճակում հայտնվեց Մուհամմադ Ալին: Դա պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ նա երկու մամլուք բեյերի հետ մտնում էր եռապետության կազմում: Ապստամբության մասնակիցները հանդես էին գալիս ոչ միայն մամլուքների դեմ, այլև Մուհամմադ Ալիի և նրա ալրանական զորախմբի դեմ, նրանց դիտելով որպես մամլուքների դաշնակիցներ և համախոհներ: Մուհամմադ Ալիի համար պահը օրհասական էր և նրա հետագա ճակատագիրը կախված էր այն քանից, քն նա ինչպիսի ելք կգտներ ստեղծված վտանգավոր վիճակից: Եվ նա գտավ այդ ելքը, այս անգամ նա կատարելով անսպասելի քայլ:

Մուհամմադ Ալին, ինչպես որ 1802–1804 թթ բուրք–մամլուքյան պատերազմի վճռական պահին լքեց բուրքերին և իր ալրանական զորախմբով անցավ մամլուքների կողմը, այնպես էլ այժմ, նա լքեց մամ-

լուքներին և անցավ եգիպտական ապստամբների կողմը: Դա շատ լավ մտածված և հեռատես քայլ էր, որը նրան հնարավորություն տվեց ոչ միայն խուսափել մամլուքների ճակատագրից, այլև մեկ խոշոր քայլ ևս կատարել իշխանական աստիճանակարգի վերին սանդղակը գրավելու համար:

Մուհամմադ Ալին ապստամբության թեժ պահին, երբ իր և իր աչքանական զորախմբի դեմ ուղղված ապստամբների սպառնալիքներն ընդունում էին ահավոր չափեր, կատարեց բոլորի, այդ թվում և իր մերձավորների համար անսպասելի քայլ, որի նշանկությունն անհնար է գերազնահատել: Լա անձամբ գնաց Ալ-Ազհար և ներկայացավ եգիպտոսի հոգևոր առաջնորդներին: Նրան հնարավորություն տրվեց հանդես գալ շեյխերի համաժողովի առջև: Օգտվելով այդ հնարավորությունից, Մուհամմադ Ալին իրեն հայտարարեց եգիպտական ապստամբ ժողովրդի պաշտպան: Միաժամանակ նա շեյխերին և նրանց միջոցով եգիպտացիներին տեղյակ պահեց, որ կանի ամեն ինչ չեղյալ հայտարարելու մամլուքների կողմից մտցրած անօրինական և բարձր հարկերը: Նրա հրամանով ալքամական զորքերը մարտի մեջ մտան մամլուքյան զորքերի, մամլուքյան իշխանապետների և ավատականության դեմ:

Մուհամմադ Ալիի այս քայլը ըստ սրժանվույն գնահատվեց Ալ-Ազհարի դեկլարության կողմից, որը խանդավառությամբ ընդունեց եգիպտացիների իրավունքները պաշտպանելու, մամլուքների հետ կապերը խզելու և մամլուքների դեմ պատերազմի մեջ մտնելու նրա պատրաստակամությունը:

Ելնելով նոր իրադրությունից, ալ-Ազհարի շեյխերի ժողովը փոփոխություն մտցրեց եգիպտոսի կառավարման համակարգում: Եռապետությունը վերացվեց և մամլուքներն այլևս ոչ մի իրավունք չէին կարող ունենալ եգիպտոսի կառավարման համակարգում: Ժողովը եգիպտոսի կառավարիչ ընտրեց թուրք խուրշիդ փաշային, որը մինչ այդ Ալեքսանդրիայի կառավարիչն էր: Թուրքին եգիպտոսի փաշա ընտրելը կատարվեց ամենայն հավանականությամբ այն նկատառումով, որպեսզի չզրգռեն Բարձր Դռանը և ցույց տան, որ եգիպտոս-Ստամբուլ փոխհարաբերություններում պաշտոնապես որևէ փոփոխություն տեղի չի ունենում և օսմանյան սուլթանը շարունակում է համարվել եգիպտոսի, որպես Օսմանյան կայսրության մեջ մտնող նրկրամասի վեհապետը: Թեև այս դեպքում եգիպտոսի փաշային նշանակեց ոչ թե սուլթան Սելիմ III, ինչ-

պես ընդունված էր, այլ եզրիպատագիների, տվյալ դեպքում ալ-Ազհարի շեյխերի ժողովը:

Եվ, վերջապես, ալ-Ազհարում գումարված ժողովը Մուհամմադ Ալիին ընտրեց եզիպատոսի կառավարչի՝ փաշայի տեղակալ: Այս բարձր պաշտոնը նոր հեռանկարներ էր բացում ալբանացու առջև:

Չետագա դեպքերը և Մուհամմադ Ալիի քայլերն ավելի բարձրացրին նրա հեղինակությունը: Նա շատ հմտորեն դեկավարեց մամլուքների կողմից պաշարման մեջ հայտնված Կահիրեի պաշտպանությունը: Մամլուքները, որ ապստամբության ժամանակ մի կերպ ճողոպրել էին և փախել Կահիրեց, նոր գործեր հավաքելով, կրկին վերադարձան և հարձակվեցին Կահիրեի վրա: Նրանց չհաջողվեց գրոհով վերցնել մայրաքաղաքը, բայց կարողացան այն վերցնել պաշարման օղակի մեջ, որը տևեց չորս ամիս: Կահիրեն, շնորհիվ Մուհամմադ Ալիի ջանքերի և մտածված քայլերի, խուճապի չմատնվեց: Պաշարման մեջ հայտնված կահիրեցիները Մուհամմադ Ալիի զլխավորությամբ, կազմակերպված ու համախմբված դիմակայում էին մամլուքներին, որոնք ոչ մի հաջողության չկարողացան հասնել և չորսամսյա պաշարումից հետո ձեռնունայն հեռացան Կահիրեից ու վերադարձան իրենց ոստանը, Վերին Եգիպտոս:

Դրանից հետո Մուհամմադ Ալին հայտնվեց երկու տարբեր կողմերի շահերի խաչմերուկում: Եզիպատագիները ցնծության մեջ էին և բարձր էին զնահատում Մուհամմադ Ալիին, նրա մատուցած մեծ ծառայությունների համար Եգիպտոսին և արդեն նրան ընկալում էին իրենց ամենաարժանավոր և միակ ղեկավարը, որի հետևից նրանք պատրաստ էին ընթանալ:

Ավալայն բոլորովին այլ էր Ստամբուլի մոտեցումը: Սուլթան Սելիմին մտահոգում էր Ալիի սրընթաց առաջխաղացումը և նրա հեղինակության աննախադեպ բարձրացումը: Նա դա փտանգավոր էր համարում իր և ընդհանրապես կայսրության համար: Ամենայն հավանականությամբ սուլթանը կոսիում էր, որ Մուհամմադ Ալին ձգտում էր դառնալ Եգիպտոսի կառավարիչ և շատ մոտ էր իր այդ փափագի իրականացմանը: Նա մտավախություն ուներ նաև, որ դառնալով Եգիպտոսի տիրակալը, Մուհամմադ Ալին կփորձի այդ կարևոր երկրամասը դուրս քերել օսմանյան ենթակայությունից և դարձնել անկախ պետություն:

Սուլթան Սելիմ III չէր սխալվում իր հաշվարկներում: Այդ պատճառով էլ նա որոշեց պարզություն մտցնել այդ հարցում և կանխել եգիպ-

տական դեպքերի հետագա զարգացումը վերոնշյալ ուղղությամբ: Նա պահանջեց, որ Մուհամմադ Ալին եզիպտոսը թողնի և անհապաղ վերահանա Ստամբուլ:

Բայց այստեղ կատարվեց անսպասելին: Իմանալով Մուհամմադ Ալիին հետ կանչելու սուլթանի հրամանի մասին, եզիպտացիները ուղքի ելան ի պաշտպանություն իրենց կուռքի: Կահիրեում ժողովուրդը ցույցի ելավ, խանութները և արհեստանոցները, որպես բողոքի նշան, փակվեցին: Եզիպտացիները պատրաստ էին ամեն ինչի, միայն թե թույլ չտան Մուհամմադ Ալիի հեռանալը Եզիպտոսից: Եվ Ստամբուլը ստիպված էր զիջել:

Այս միջադեպը հարթելուց հետո, Մուհամմադ Ալին վերսկսեց մամուլքներին հետապնդելու և պատժելու իր գործողությունները, այս անգամ Կահիրեից դուրս, նրանց ողջում, վերին Եզիպտոսում: 1804 թ. ծնունդը և 1805 թ. սկզբներին նա մի շարք ծանր հարվածներ հասցրեց մամուլքներին՝ զգալիորեն թուլացրեց նրանց դիրքերը և ազդեցությունը Եզիպտոսում:

5. Մուհամմադ Ալին Եզիպտոսի կառավարիչ-կուսակալ

Մինչ նա զբաղված էր մամուլքներին Կահիրեից դուրս պատժելու կարևոր գործողություններով, դրությունը լարվեց մայրաքաղաքում, որի պատճառը խուրճիղ փաշայի գործողություններն էին: Նրա, որպես թուրքական փաշայի, տրամադրության տակ կային ենիչերիական զորաջոկատներ, որոնք ամենուր, այդ թվում և Եզիպտոսում, այցի էին ընկնում իրենց անկարգապահությամբ, դաժանությամբ, կողոպուտներով և այլն: Խուրճիղ փաշան հենվելով իր ենիչերիների վրա, սկսեց վերականգնել մի այնպիսի ծանր մթնոլորտ, որը 4. Լուցկին իրավացիորեն քննադատում է «մամուլքների սարսափելի ճնշումների վերակենդանացում»: Դրա մասին են վկայում քաղաքացիների ծանր խարկադրումը, ալան-բալանը, գյուղացիներից մեկ տարի առաջ հացորդ տարվա ամբողջ հարկերի զանձումը բռնությամբ, քաղաքացիներից պատանդներ վերցնելը, նրանց կողոպտելը, զանազան բռնությունների ենթարկելը, անգամ սպանությունները և այլն: Եզիպտացիները այդ անարդարությունների կիրառումը թուրքական փաշայի կողմից ընկալեցին որպես մամուլքների յուրատեսակ վերադարձ, որն առաջացրեց նրանց խոր վր-

դրվումը: Եվ նրանք կրկին ապստամբվեցին, իսկ Մուհամմադ Ալին կրկին հայտնվեց երկրնորանքի առջև:

Նա այս անգամ նա ճիշտ կողմորոշվեց և պաշտպանեց ապստամբներին ընդդեմ թուրքական փաշայի և ենիչերիական բանդիտների: 1805 թ. ապստամբության հետևանքով Եգիպտոսի կառավարիչ խուրշուդ փաշան տապալվեց, իսկ ենիչերիները դուրս վճռվեցին Եգիպտոսից: Դրանից հետո ոչ ոքի մոտ տարակուսանք չառաջացավ, թե ով պետք է փոխարինի խուրշուդ փաշային: Կար միայն մեկ թեկնածու: Դա Մուհամմադ Ալին էր: Եվ ալ-Ազհարի շեյխերի ժողովը Եգիպտոսի կառավարումը վստահեց Մուհամմադ Ալիին: Սուլթան Սելիմ III սրտի կսկիծով Մուհամմադ Ալիին հաստատեց այդ պաշտոնում: 1805 թ. մայիսին Մուհամմադ Ալին դարձավ Եգիպտոսի փաշան, այսինքն Եգիպտոսի կառավարիչ:

Այսպիսով, Մակեդոնիայի Կավալլա քաղաքում այլանական ընտանիքում ծնված Մուհամմադ Ալին, որը 1798 թ., երեսուն տարեկան հասակում, դուրս գալով իր հայրենի քաղաքից և կյանքում առաջին անգամ ոտք դնելով Եգիպտոս, ընդամենը վեց տարի անց կատարեց աներևակայելի թոխք և դարձավ Եգիպտոսի տիրակալը: Դա նրա քաղաքական երազանքների և ծրագրերի իրականացման գագաթնակետն էր:

Մուհամմադ Ալին որևէ կրթություն չստացած և անգրագետ մարդ էր: Նա գրել և կարդալ չգիտեր: Եվ նման թոխք կատարեց շնորհիվ իր բնատուր տաղանդի, որը թե՛ քարեկամները, թե՛ թշնամիները չէին վիճարկում, բարդ իրադրություններում արագ կողմորոշվելու, ճիշտ, իսկ երբեմն նաև միակ որոշումներն ընդունելու կարողության, դաշնակիցների հարցում ազատ ընտրություն կատարելու տակտիկայի, իր վճռակամությամբ, անձնական խիզախությամբ, որը նա փայլուն կերպով դրսևորում էր նաև ռազմական գործողությունների ժամանակ, և այլ հատկանիշների, որով բնությունը շոյալորեն օժտել էր նրան:

Դառնալով Եգիպտոսի անսահմանափակ տիրակալը, Մուհամմադ Ալին երկաթյա ձեռքով կառավարեց Եգիպտոսը մոտ 40 տարի, որը Եգիպտոսի բազմադարյան պատմության փառավոր ժամանակաշրջաններից մեկն էր, և որը պատմության մեջ մտել է որպես «Մուհամմադ Ալիի դարաշրջան»:

Մուհամմադ Ալին, անվիճելի է, բացառիկ դերակատարում է ունեցել Եգիպտոսի XIX դարի պատմության մեջ, որը շատ քարծր է գնահատված պատմագրության մեջ: Դա միանգամայն հասկանալի և ընդու-

նելի է: Սակայն պատահում են գնահատականներ, որոնց այլ կերպ, քան ծայրահեղական, հնարավոր չէ որակել: Դրա տիպիկ օրինակն է հանդիսանում Ֆ. Գիթթի տրված գնահատականը: Նա նույնպես բարձր է գնահատում Մուհամմադ Ալիի ջանքերը նոր, ուժեղ և անկախ Եգիպտոս ստեղծելու գործում: Սակայն դրա հետ միասին նա հակված է ամեն ինչ բացառապես ալբանացի փաշային վերագրել: Նա գտնում է, որ «Մուհամմադ Ալին ինքն իրեն դարձրեց Եգիպտոսը տերը»: Ծրամարարվելով այս վիճելի կարծիքն արտահայտելով, Ֆ. Գիթթին այնուհետև շեշտում է, որ «Եգիպտոսի տասնիններորդ դարի առաջին կեսի պատմությունն իրապես մեկ մարդու (Մուհամմադ Ալիի — Ն. Գ.) պատմությունն է»: Կարծում ենք, որ այս գնահատականը արդարացի չէ: Ինչքան էլ որ առաջատար ու վճռորոշ է եղել Մուհամմադ Ալիի դերը Եգիպտոսի պատմության մեջ, այդուհանդերձ, Եգիպտոսի նման մեծ, կարևոր և բարդ երկրի պատմությունը համարել միայն մեկ մարդու, թեկուզ և Մուհամմադ Ալիի նման ուժեղ անձնավորության պատմություն, նշանակում է գլորվել Ֆանտազիայի գիրկը: Այդ գնահատականի հեղինակը զարմանալիորեն չի տեսնում Մուհամմադ Ալիի համախոհներին, նրա իսկ ստեղծած սոցիալական նոր խավին, որը նրա հուսալի հենարանն էր, զինվորականների, քաղաքական և պետական գործիչների, կրթական և լուսավորչական բնագավառի այն ստվար խավը, որը, ճիշտ է, մնավորվեց և ասպարեզ իջավ չնորհիվ Մուհամմադ Ալիի բարենորոգումների, բայց առանց որի հնարավոր չէր լինի ստեղծել ուժեղ և նոր Եգիպտոս:

Կարծում ենք, որ այդ իրողության ընդունումը քնավ էլ չի կարող նսեմացնել Մուհամմադ Ալիի ծառայությունները Եգիպտոսի առջև, որոնք, իրոք, բացառիկ էին: Բայց մյուս կողմից չպետք է մեղանչել նաև պատմական ճշմարտության դեմ:

6. Ծանր փորձություններ Եգիպտոսի նոր կուսակալի համար 1805–1807 թթ.

Դառնալով Եգիպտոսի կառավարիչը, Մուհամմադ Ալին ենթարկվեց մի շարք ծանր փորձությունների, որոնք նրա համար եղան նաև քնություններ պետություն կառավարելու հարցում: Այդ առումով հատկապես ծանր տարիներ եղան 1805–1807 թվականները:

Նոր էր Մուհամմադ Ալին նշանակվել Եգիպտոսի փաշա, երբ 1805 թ. օգոստոսին սկսվեց անգլո–ֆրանսիական հերթական պատերազմը.

որը քեւ ընթանում էր Եվրոպայում, սակայն իր ազդեցությունն ունեցավ նաև Եգիպտոսի վրա: Անգլիայի և Ֆրանսիայի քաղաքականությանը նապոլեոնյան պատերազմների ժամանակ հատուկ էր միմյանց հարվածներ հասցնել ոչ միայն անմիջապես ճակատային զոտրում, այլև պատերազմի քառերաբնմից հետո գտնվող երկրներում, որոնք նրանց կաթոճիքով կարող էին ինչ-որ դերակատարում ունենալ, և օգտվելով ափից, կանխել հակառակորդին և իրենց տիրապետությունը հաստատել այդ երկրներում: Անգլիան և Ֆրանսիան, որոնց զորքերը ոչ հեռավոր անցյալում արդեն նդել էին Եգիպտոսում, կրկին հիշեցին նրա գոյությունը և փորձեցին ակտիվացնել իրենց գործողությունները այդ երկրում: Նրանք այս անգամ անմիջապես զորք չմտցրին Եգիպտոս, այլ քանացին զործել իրենց հավատարիմ մամուլը քեյերի օգնությամբ:

Անգլիայի շահերի պաշտպանի դերում հանդես եկավ Մուհամմադ էլֆի քեյը, որին անգլիացիներն իրենց հետ տարել էին Անգլիա, երբ 1803 թ. նրանք հեռացան Եգիպտոսից: Նրանք այդ ընթացքում այդ մամուլը քեյին պահում էին որպես պահուստային ուժ, սպասելով հարմար պահի նրան կրկին օգտագործելու իրենց նպատակների համար: Եվ Մուհամմադ էլֆի քեյը անգլիացիների հանձնարարությամբ 1806 թ. Եգիպտոսում փորձեց հանդես գալ ի նպաստ անգլիացիների:

Ֆրանսիան նույնպես ուներ իր մամուլը, որպիսին հանդիսանում էր Օսման Բարդիսին, որի պալատը, ինչպես նշել ենք, ապստամբած կահիրեցիները 1804 թ. զրավեցին և նա փախուստ տվեց Կահիրեից: Նա հանդես եկավ ընդդեմ Մուհամմադ էլֆիի և ի պաշտպանություն Ֆրանսիայի շահերի:

Երկու քեյերի տնօրինության տակ կային նշանակալի զորախմբեր, որոնք կազմված էին մամուլքներից: Ակսվեցին զինված քախումները նրանց միջև:

Մուհամմադ Ալին, որ ուշադիր հետևում էր այդ երկու մամուլը քեյերի գործողություններին, որոշեց օգտվել նրանց հակամարտությունից, այդ քեյերին օգտագործել միմյանց դեմ և ավելի ամրապնդել իր դիրքերը ու կանխել օտարերկրյա ուժերի ներխուժումը Եգիպտոս:

Նա որոշեց առաջինը վերացնել Մուհամմադ էլֆիին: Այդ նպատակով նա համագործակցության մեջ մտավ Օսման Բարդիսիի հետ և քախքախեց Մուհամմադ էլֆիին, որը շատ չանցած մահացավ, հավանաբար ոչ առանց Մուհամմադ Ալիի կողմնակիցների օգնության: Շուտով նույն ճակատագրին արժանացավ նաև Օսման Բարդիսին:

Մուհամմադ Ալիի հերթական հաղթանակն ավելի բարձրացրեց նրա հեղինակությունը: Եգիպտացիները նրախտապարտ էին նրան իրենց երկիրը օտարներկրյա վտանգից փրկելու համար: Նրանք իրենց փաշային շնորհակալ էին նաև այն բանի համար, որ նա իրենց ազատեց երկու ատելի ոչ շարքային մամուլը բնյերից, մանավանդ որ Մուհամմադ Ալին չբավարարվեց դրանով և շարունակեց հետապնդել մամուլը և զորաջոկատներին մինչև Կերին Եգիպտոս:

1807 թ. պատերազմի մեջ մտավ նաև Թուրքիան որպես Ֆրանսիայի դաշնակից: Դա ստեղծեց նոր իրադրություն նաև Եգիպտոսի համար: Անգլիան Թուրքիայի պատերազմի մեջ մտնելը իր հակառակորդ Ֆրանսիայի կողմում, հարմար պատրվակ օգտագործեց կրկին Եգիպտոս ներխուժելու համար: Անգլիական զորքերը, թվով հինգ հազար մարդ, 1807 թ. մարտի 17-ին ներխուժեցին Եգիպտոս և ամրացան Ալեքսանդրիայում: Նրանք ենթարկում էին, որ արագ ու հեշտ հաղթանակներ ձեռք կբերեն և Եգիպտոսը կդարձնեն իրենց ենթակա երկիր: Սակայն նրանք հաշվի չէին առել, որ ժամանակները փոխվել էին և Եգիպտոսն ուներ նոր ու խելացի ղեկավար, ընդունակ համարձակ և ոչ սովորական զործողությունների, որպիսին Մուհամմադ Ալին էր, իսկ նրա բանակն էլ մամուլըների նախկին անկազմակերպ ու ակարգապահ, լուրջ ռազմական զործողությունների անընդունակ զորքը չէր:

Մուհամմադ Ալին չվախեցավ անգլիական զորքերից և անմիջապես մարտի մեջ մտավ նրանց հետ: Եգիպտական և անգլիական զորքերի առաջին մարտը տեղի ունեցավ մարտ ամսվա վերջերին Ռոզետտա քաղաքում: Մինչև Մուհամմադ Ալիի զլխավորությամբ Եգիպտական զորքերի մոտենալը, անգլիական երկուհազարանոց զորախումբը կարողացել էր ներխուժել այդ քաղաքը: Մուհամմադ Ալին հաջողվեց ջախջախել անգլիական զորախումբը և նրանց դուրս շարտել քաղաքից: Մարտի նման ելքը միանգամայն անսպասելի էր անգլիացիների համար և նրանք կրկնապատկելով իրենց ուժերը նորից անցան հարձակման: Ռոզետտայի մոտ տեղի ունեցած երկրորդ մարտը նույնպես ավարտվեց անգլիացիների պարտությամբ:

Եգիպտացիների այդ երկու հաղթանակն ունեցավ նաև մեկ այլ նշանակություն: Անգլիացիները ծրագրել էին արշավել Կահիրեի վրա: Սակայն կրած պարտությունները ստիպեցին նրանց հրաժեշտ տալ այդ մտքին և, նահանջելով ամրապնդվել Ալեքսանդրիայում: Սակայն դա նրանց չփրկեց: Մուհամմադ Ալին չէր սիրում որևէ զործ թողնել անա-

վարտ: Բացի դրանից նա հասկանում էր, որ անգլիացիների ներկայությունը Եգիպտոսում և Ալեքսանդրիայի վերածունը անգլիական հեճակետի, շատ վտանգավոր իրադրություն կստեղծեր Եգիպտոսում, մասնավաճառ, որ անգլիացիները փորձեղ էին անում Մուհամմադ Ալիի դեմ հանել մամլուքներին:

Այդ պատճառով, Մուհամմադ Ալին առանց հասարկելու, իր զորքերի զլուխն անցած շարժվեց Ալեքսանդրիայի ուղղությամբ և իայտնվեց նրա մատույցներում: Անգլիական զորքերի հրամանատարը, հավանաբար հաշվի առնելով նախորդ երկու դառը պարտությունների դասերը, հրաժարվեց նոր ճակատամարտ տալու մտքից և բանակցությունների մեջ մտավ Մուհամմադ Ալիի հետ հաշտության և անգլիական զորքերի ազատ մեկնելու վերաբերյալ: Եգիպտոսի կառավարիչը հեռատեսորեն բավարարեց անգլիական կողմի երկու պահանջներն էլ: Հաշտությունը ստորագրվեց և անգլիական զորքերը իրենց նավերով 1807 թ. սեպտեմբերին հեռացան Եգիպտոսից: Մուհամմադ Ալին իր զորքերով մտավ իր նշանակությամբ Եգիպտոսի երկրորդ քաղաքը՝ Ալեքսանդրիա, որի բնակչությունը մեծ ցնծությամբ ընդունեց նրանց:

Սակայն այդ ցնծությունը միայն Ալեքսանդրիայում չէր, այլ համայն Եգիպտոսում: Եգիպտացիները հպարտ էին, որ իրենց հաջողվել էր սեփական ուժերով հաղթանակ տանել մի այնպիսի օտար նվաճողի նկատմամբ, ինչպիսին Անգլիան էր:

Անգլիացիների դեմ տարած հաղթանակը և Եգիպտոսը գրավելու անգլիացիների փորձերի ծախսողունը կարևոր փուլ հանդիսացավ Մուհամմադ Ալիի իշխանության և Եգիպտոսի անկախության ամրապնդման ուղղությամբ: Նա նաև կարևոր քայլ էր Ստամբուլից Եգիպտոսի կախածության թուլացման ճանապարհին:

Մուհամմադ Ալիի համար մյուս ծանր փորձությունը, որը կարող էր նրա համար ճակատագրական լիներ, կապված էր նրան պաշտոնագրել անելու սուլթան Սելիմ III նոր փորձերի հետ:

Օսմանյան սուլթան Սելիմը III, որը թեև 1805 թ. ֆերմանով Մուհամմադ Ալիին նշանակել էր Եգիպտոսի փաշա, այսինքն կառավարիչ, 1807 թ. նրան պաշտոնանկ անելու և Եգիպտոսից հեռացնելու նա մի փորձ կատարեց: Ինչպես երևում է սուլթանի մոտ Մուհամմադ Ալիի նկատմամբ եղած կասկածները չէին վերացել և նրան շարունակում էր մտահոգել Մուհամմադ Ալիի բարձր հեղինակությունը և նրա շատ հեռուն գնացող քաղաքական ծրագրերը: Դրա վառ վկայությունը հանդի-

սացավ Մուհամմադ Ալիի փայլուն ռազմական հաղթանակները նախ մամլուքյան երկու ազդեցիկ բեյերի, ապա Եգիպտոս ներխուժած անգլիացիների դեմ: Դա լցրեց սուլթանի համբերության բաժակը: Նա այլևս չէր կարող հանդուրժել նման հեղինակավոր և ազդեցիկ գործչի հետագա ներկայությունը Եգիպտոսի ղեկավարի պաշտոնում: Բայց սուլթանն այս անգամ ես անհաջողության մատնվեց: Մուհամմադ Ալիին քիչուրեք կանգնեց ամբողջ Կահիրեն և ի տես այդ իրողության սուլթանը նահանջեց:

Դա եղավ Մուհամմադ Ալիին իշխանությունից հեռացնելու նրա վերջին փորձը: Շատ չանցած նրան տապալեցին ենիչերիները, որոնց հետ Սելիմ III հարաբերությունները մշտապես լարված բնույթ ունեին, և սպանեցին նրան:

Դժվար է ասել, թե հետագայում ինչպես կդասավորվեին սուլթան-փաշա հարաբերությունները, սակայն փաստը մնում է փաստ, որ ճակատագիրը ենիչերիների ձեռքով մեծ նվեր մատուցեց Մուհամմադ Ալիին:

III. ՄՈՒՀԱՄՄԱԴ ԱԼԻԻ ԲԱՐԵՓՈՒՌՈՒՄՆԵՐԸ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ, ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ, ՌԱԶՄԱԿԱՆ, ԼՈՒՍԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱԴՐԵՐԻ ՊԱՏՐԱՍՏՄԱՆ ԲՆԱԳԱՎԱՌՆԵՐՈՒՄ

Մուհամմադ Ալին շատ ծանր ժառանգություն ստացավ: Եգիպտոսն իրենից ներկայացնում էր մի հետամնաց երկիր, քայքայված տնտեսությամբ, կառավարման բարդ ու խճողված հետադիմական համակարգով, օսմանյան սուլթանների, նրա տեղական պաշտոնյաների և մամլուքների կամայականությունների ու բռնությունների վրա խարսխված իշխանությամբ, տնտեսական արխայիկ և ավատական հարաբերությունների բարդ հանգույցով:

Դա մի երկիր էր, որտեղ օսմանյան մենտալիտետը և մամլուքյան ավազակաբարո իշխանությունը արգելակում էին լուսավորության ու կրթության տարածումը, արաբների ազգային ինքնագիտակցության զարգացումը, որտեղ արաբներն իրենց սեփական երկրում արհամարհված էին և համարվում էին ոչ լիարժեք մարդիկ: Եվ եթե այս բոլորին ա-

վելացնելու լինենք եզիպտացիների՝ ֆելլահների, քեդվիհների, արհեստավորների և մյուս չքավոր խավերի տնտեսական անմխիթար վիճակը, ապա հասկանալի կլինի, թե ինչպիսի բարդ խնդիրների առջև էր կանգնած եզիպտոսի ծագումով պրանացի փաշան:

Այս խնդիրները որպես քննարկման առարկա հասնում են հետազոտողի առջև այն պարզ պատճառով, որ Մուհամմադ Ալին սովորական և հերթական կառավարող չէր, որը հայտնվել էր եզիպտոսում իր սեփական ժողովրդին կողոպտելու և վայելքների համար և որպես այդպիսին իր «անգնահատելի» չլուծան ներդնելու եզիպտոսի հետագա քայքայման գործում, ինչպես դա արել էին նրա նախորդները:

Նա, զալով իշխանության զլուխ, սկզբից ևեթ, գուցե և նախքան իշխանությունն իր ձեռքը վերցնելը, ծրագրել էր եզիպտոսը հանել խավարից և քայքայման ու անիշխանականության ճիրաններից և վերածել տնտեսապես զարգացած, առաջադեմ և հզոր երկրի: Նրա վերջնական նպատակն էր ստեղծել համապատասխան քաղաքական, տնտեսական և ռազմական նախադրյալներ եզիպտոսը օսմանյան տիրապետության տակից դուրս բերելու և անկախ պետություն հռչակելու համար: Ընդ որում, նրա քաղաքական հավակնություններն այնքան հեռու էին գնում, որ նա ցանկանում էր եզիպտոսը տեսնել ոչ միայն անկախ, այլև մերձավորարևելյան տարածաշրջանի և միջերկրածովյան ավազանի ամենաուժեղ պետություններից մեկը կամ նույնիսկ ամենաուժեղ պետությունը, որը կարևոր դերակատարում պետք է ունենար ժամանակի միջազգային հարաբերություններում:

Եվ, վերջապես, նրա նպատակն էր արաբական քուլտուրայի երկրները միավորել և ստեղծել մեկ միասնական արաբական պետություն իր գերիշխանության ներքո:

Մուհամմադ Ալին հասկանում էր, որ իր ստացած ժառանգության հիման վրա հնարավոր չէ իրագործել իր երազանքները: Դրա համար անհրաժեշտ էին բարենորոգումներ, անգամ արձատական քնույթի, որն ընդգրկելու պետական, քաղաքական, տնտեսական, ռազմական, մտավոր-կրթական կյանքի բոլոր կողմերը:

Եվ նա մի զարմանալի հետևողականությամբ ձեռնամուխ եղավ եզիպտոսի բազմադարյան պատմության մեջ իր նախադեպը չունեցող համակարգային բարեփոխումների, կանգ չառնելով ո՛չ նյութական, և ո՛չ էլ մարդկային զոհողություններ առջև:

Այդ քարենորոգումների առանձնահատկությունը կայանում էր նրանում, որ նա իրագործվում էր վերևից, ամձամբ Մուհամմադ Ալիի կողմից: Իսկ մյուս առանձնահատկությունը նրանում էր, որ նա համակարգային բնույթ էր կրում: Նա չէր շոշափում միայն մեկ ուղիով, այլ ընդգրկում էր առանց քացառության բոլոր բնագավառները:

Մուհամմադ Ալիի մեծությունը կայանում էր նրանում, որ նա հակացավ, որ Եգիպտոսի առջև կանգնած հիմնախնդիրները ներքնապես սերտորեն միահյուսված են, փոխկապակցված, և չի կարելի մի բնագավառում կատարել քարեփոխում, իսկ մյուսները բողբել անփոփոխ: Նման մոտեցումը կնշանակեր քարեփոխումները նախօրոք դատապարտել ծախողման:

1. Կառավարման համակարգի և պետական ապարատի վերակառուցումը

Մուհամմադ Ալիի իրագործած քարեփոխումների մեջ իր նշանակությամբ առանձնանում են քարեփոխումները պետական կառավարման և պետական ապարատի համակարգում:

Դա առանցքային նշանակություն ունեցող բնագավառ էր, որից սկսելով կարելի էր իրագործել վերակառուցումները նաև մյուս ուղիսներում:

Այս խնդիրը շատ բարդ էր և Մուհամմադ Ալիի առջև կանգնած էին մի շարք դժվարություններ:

Մտաջինը Կահիրե-Ստամբուլ փոխհարաբերությունների խնդիրն էր: Այս հարցում Մուհամմադ Ալին ցուցաբերեց զգուշավորություն և նախտակահարմար չգտավ անմիջապես խզել իր ենթակայական կապերը Բարձր Դուան հետ: Նա հասկանում էր, որ դրա ժամանակը դեռևս չէր եկել: Ուստի նա ձևականորեն, իրավական տեսակետից փոփոխության չենթարկեց իր հարաբերությունների բնույթը Ստամբուլի հետ:

Ի՞նչը մենք նկատի ունենք:

Մուհամմադ Ալին պահպանեց Եգիպտոսի որպես Օսմանյան կայսրության մեջ մտնող երկրամասի կամ նահանգի կարգավիճակը, որի դեպքում ինքը որպես Եգիպտոսի փաշա կամ կուսակալ մնում էր օսմանյան սուլթանի վասալը: Պահպանվում էր սուլթանի իրավունքը ինվեստիտուրայի հարցում, այսինքն սուլթանն էր իր ֆերմանով Մուհամմադ Ալիին և նրա հաջորդներին հաստատում որպես Եգիպտոսի փաշա:

Մուհամմադ Ալին պարտավորվում էր յուրաքանչյուր տարի հարկ վճարել սուլթանին և նրա անունը հիշել խուտբայի ժամանակ: Դրանից այն կողմ օսմանյան սուլթանի իրավունքները Մուհամմադ Ալիի օրոք եզիպտոսի վրա չէին տարածվում: Իսկ վերոնշյալներն էլ իրենց խորքում ձևական բնույթ էին կրում: Մուհամմադ Ալին իրեն զգում էր անկախ: Նախ, նա Բարձր Դուան կողմից եկող իրահանգները կատարում էր ընտրովի, միայն այնպիսիները, որոնք չէին վնասում եզիպտոսին և չէին հակասում նրա շահերին: Իսկ Բարձր Դուռը տեղյակ լինելով այդ մասին, չէր կարող պարտադրել նրան իր կամքը կամ պատժել Մուհամմադ Ալիին: Նա այլևս այն ուժը և լծակները չուներ, որպեսզի կարողանար իր քուրդ իրահանգների կատարումը պարտադրել Կահիրեին:

Երկրորդ, Մուհամմադ Ալին ոչ միայն Ստամբուլից եկող քուրդ իրահանգները չէր կատարում, այլև իրեն լրիվ ազատ ու անկախ էր պահում եզիպտոսի ներքին կառավարման քուրդ հարցերում՝ քաղաքական, տնտեսական, ռազմական, անզամ արտաքին քաղաքական հարցերում: Նա ընդունում էր որոշումներ և կատարում քայլեր, առանց հարկ համարելու դրանց մասին նախօրոք Բարձր Դուանը տեղյակ պահելու կամ հարցերը նրա հետ համաձայնեցնելու:

Ժամանակակիցներին, որոնք այցելել են եզիպտոս, զարմացրել է եզիպտոսի Ստամբուլից անկախ լինելու և ինքնուրույն գործելու բարձր աստիճանը: Շատերը եզիպտոսը համարել են լրիվ անկախ պետություն, որը լուրջ ձևակախություն էր Օսմանյան կայսրության մասը կազմում:

Լուծելով եզիպտոսի կարգավիճակի հարցը ի նախատ եզիպտոսի, Մուհամմադ Ալին ձեռնամուխ եղավ պետական ապարատի վերակառուցմանը, ավելի ճիշտ նրա ստեղծմանը, քանի որ այն, ինչ նա ժառանգեց մանլուքներից, հազիվ թե ժամանակակից հասկացողությանը հնարավոր լիներ անվանել պետական կառավարման ապարատ: Դա մանլուքների վարչակարգն էր, որի հիմնական խնդիրը մանլուք բեյերի և տեղական զանազան մակարդակի կառավարիչների կամայականությունների ապահովումը, ֆելլահներին, բեդվիներին և արհեստավորներին ստրկական վիճակում պահելը, անպատիժ կեռայով բնակչությանը բռնությունների և շարժարանքների ենթարկելը, կողոպտելը և այլ ննօրինակամություններ կատարելն էր: Դա ոչ թե կառավարման վարչակարգ էր նրա ընդունված հասկացողությանը, այլ յուրատեսակ պատժիչ ապարատ:

Մուհամմադ Ալլի առջև կանգնած էր մամլուքյան այդ վարչակարգի և հենց իրենց մամլուքների ոչնչացման խնդիրը: Եվ նա այդ խնդրի լուծումը սկսեց մամլուքների ֆիզիկական ոչնչացումից:

Մենք արդեն նշել ենք մամլուքների հետ Մուհամմադ Ալլի լարված հարաբերությունների, նրանց հետ քազմաքիվ ռազմական քախումների և նրանց նկատմամբ տարած հաղթանակների մասին: Ասկայն այդ հաղթանակները վերջնականապես արմատախիլ չէին անում մամլուքներին և նրանց չէին վերացնում որպես կառավարման համակարգ կամ ինստիտուտ: Նրանց արմատներն այնքան խորն էին և Եզիպտոսում նրանց հաստատած վարչակարգն այնպիսին էր, որ այդ համակարգն անընդհատ ինքն իրեն վերարտադրում էր և իրեն վերականգնում իր «իրավունքների» մեջ: Այդ բանը լավ հասկացավ Մուհամմադ Ալլին և նա եկավ այն եզրակացության, որ մամլուքներին պարտության մատնելը, քելուզ և դաժանորեն, հարցի լուծում չէ: Մամլուքների և նրանց ստեղծած վարչակարգի լուծումը Մուհամմադ Ալլին տեսնում էր նրանց ֆիզիկական ոչնչացման մեջ: Եվ նա մեծ զաղտնապահությամբ ու խնամքով նախապատրաստվեց իր այդ ծրագրի իրագործմանը: Եւ գիտակցում էր, որ քարեփոխումների իր ամբողջ ծրագիրը և Եզիպտոսը անկախ ու հզոր պետության վերածելու իր քաղաքականության նակատագիրը շատ բանով կախված էր այն բանից, թե որքանով նրան կհաջողվի ասպարեզից վերջնականապես հեռացնել մամլուքներին:

Մուհամմադ Ալլին մամլուքների զգոնությունը քրացնելու համար դիմեց խորամանկության և արտացուստ բարելավեց իր հարաբերությունները մամլուք թեյերի հետ: 1811 թ. նա Կահիրեյի միջնաբերդում կազմակերպեց մեծ ընդունելություն ի պատիվ Եզիպտական տասնազարանոց բանակի, որը նրա 16-ամյա որդու՝ Յուսուֆի հրամանատարության ներքո, մեկնելու էր Արաբիա վահափների շարժումը ճնշելու համար: Գրավիրված էին Եզիպտոսի բոլոր քարձրաստիճան պաշտոնյաները, զինվորականները, հոգևոր առաջնորդները, այդ թվում 470 մամլուքներ իրենց թեյերի գլխավորությամբ: Առատ հյուրասիրությունից հետո հյուրերին սուրճ մատուցվեց, որից հետո մամլուքները մի մեղ միջանցքով ուղղվեցին դեպի միջնաբերդի գլխավոր դարպասը միջնաբերդից դուրս գալու համար: Գնաց այստեղ Մուհամմադ Ալլիի զինվորները նախօրոք խնամքով պատրաստված պլանի համաձայն հարձակվեցին մամլուքների վրա և կոտորեցին, ավելի ճիշտ մորթեցին նրանց: Քայց մամլուքների սպանող դրանով չսահմանափակվեց: Պայմանավորվա-

ծուքյան համաձայն, միջնաբերդում մամլուքների ոչնչացման լուրը ազդանաշան ծառայեց ամբողջ Եգիպտոսում մալուքներին սպանելու համար: Մուհամմադ Ալիի զորքերը և մարդիկ այդ խնդիրը կատարեցին հաջողությամբ:

Դրա հետ միասին լուծվեց ևս մի կարևոր խնդիր: Մամլուքների ամբողջ զույքը, ունեցվածքը և հարստությունը բռնագրավվեց և անցավ կուսակալի կամ փոխարքայի, ինչպես սկսեցին Մուհամմադ Ալին կոչել, տնօրինության տակ:

Չնայած դաժան մեթոդների կիրառմանը, մամլուքների ոչնչացումը դրական երևույթ էր Եգիպտոսի համար: Դա մի այնպիսի շարիք էր, որ վեց դար շարունակ խոշտանգում էր Եգիպտոսը: Առանց նրանց վերացման անհնար էր զարգացման նոր, քաղաքակիրթ հեռանկարների բացումը Եգիպտոսի համար, թեև նրանց վերացումը նույնպես իրագործվեց ոչ քաղաքակիրթ մեթոդներով, ճիշտ այնպես, ինչպես իրենք, մամլուքներն էին վարվում ուրիշների հետ:

Մամլուքների կառավարման վարչակարգը վերացվեց:

Մուհամմադ Ալին իր նոր պետական կառուցվածքը և պետական ապարատը ստեղծելիս հանգամանորեն ուսումնասիրում էր եվրոպական պետությունների՝ Անգլիայի, հատկապես Ֆրանսիայի փորձը, և շատ բան վերցրեց նրանցից, երբեմն ուղղակի ընդօրինակեց նրանց որոշ կառույցները:

Եգիպտոսի պետական կառուցվածքի հիմքում դրվեց ուղղածիզ և կենտրոնացված պետական կառավարման սկզբունքը: Կառավարման բուրգի վերևում գտնվում էր Եգիպտոսի կառավարիչը, որին թուրքերն անվանում էին փաշա իսկ եվրոպացիները փոխարքա կամ սուլթանի փոխանորդ Եգիպտոսում: Նա օժտված էր անսահմանափակ իշխանությամբ Եգիպտոսի ներքին կառավարման հարցերում: Ճիշտ է, նա ձեռկանորեն շարունակում էր մնալ սուլթանին ենթակա, քայք դա, ինչպես արդեն նշել ենք, ձևական բնույթ էր կրում և բնավ էլ չէր խանգարում, նրա, որպես Եգիպտոսի անսահմանափակ տիրակալի լիազորությունների կատարմանը:

Բուրգի հաջորդ, միջին սանդղակը գրավում էր Եգիպտոսի կառավարությունը: Դա միանգամայն նորություն էր Եգիպտոսի և ընդհանրապես արաբական երկրների պատմության մեջ, և նոր օղակ Եգիպտոսի կառավարման համակարգում: Նրանում բացակայում էր վարչապետի

պաշտոնը և կառավարությունը գործում էր փոխադրայի անմիջական ղեկավարության ներքո ու նրա հրահանգներով:

Ընդօրինակելով եվրոպական պետական կառուցվածքը, Մուհամմադ Ալին ասացին անգամ ստեղծեց միևնույնություններ (ճախարարություններ): Դա նույնպես նորություն էր: Դիմնվեցին ֆինանսների, առևտրի, լուսավորության, ռազմական, ներքին գործերի և արտաքին գործերի ճախարարություններ, որը պետք է համարել շատ կարևոր քայլ եզիպտոսում ժամանակակից պետական կառավարման համակարգ հաստատելու ուղղությամբ:

Մուհամմադ Ալին այս հարցին շատ լուրջ էր մոտենում և գտնում էր, որ կառավարության գործունեության հարողության գրավականներից մեկը նրա ֆունկցիաների հստակ սահմանումն էր: Ըստ այդմ, հստակ կերպով սահմանվեցին բոլոր ճախարարությունների ֆունկցիաները և գործունեության ոլորտները: Դաշվի առնելով եզիպտոսի ասջև կանգնած հիմնախնդիրները, Մուհամմադ Ալիի կողմից որոշվեց, որ ռազմական ճախարարությունը զբաղվելու է եզիպտոսի բանակի՝ ցամաքային և ծովային ուժերի, առևտրի միևնույնությունը՝ եզիպտոսում նորաստեղծ մենաշնորհների և արտաքին առևտրի, ֆինանսների նախարարությունը՝ հարկերի, լուսավորության ճախարարությունը, որը պաշտոնապես կոչվում էր ժողովրդական լուսավորության ճախարարություն, դպրոցների, ինչպես նաև մշակույթի հարցերով: Իսկ ինչ վերաբերում է ներքին և արտաքին գործերի ճախարարություններին, ապա նրանք զբաղվում էին, ինչպես հուշում են նրանց անվանումները, առաջինը ներքին կարգ ու կանոնի, իսկ երրորդը՝ արտաքին հարաբերությունների հարցերով:

Մուհամմադ Ալին չսահմանափակվեց միայն ճախարարություններ ստեղծելով և նրանց հիմնական ֆունկցիաները որոշելով: Դարձյալ ընդօրինակելով եվրոպական փորձը, նա ճախարարություններում ստեղծեց համապատասխան քաժիներ և վարչություններ, իսկ առանձին ղեկավարում նաև կուբեհիաներ, որի շնորհիվ ճախարարությունների գործունեությունը դարձավ ավելի կազմակերպված ու ընդգրկուն:

Եզիպտոսի կառավարման բուրգի ներքնի սանդղակը գրավեց տեղական կառավարման համակարգը:

Մամուլքների տիրապետության շրջանում նա կար տեղական կառավարման ինչ-որ համակարգ: Բայց դա կաշիֆների կամ տեղական վարչական միավորների ղեկավարների տիրույթն էր, որի շրջանակնե-

րում նրանք, մանավանդ եթե պատկանում էին ազդեցիկ մամուլային որևէ կլանի, լրիվ ազատ էին վերահսկողությունից և գործում էին ըստ իրենց հայեցողության:

Մուհամմադ Ալին վերացրեց այդ համակարգը: Նա հասկանում էր, որ դրա համար անհրաժեշտ էր եզիպտոսի նոր տարածքային-վարչական բաժանում, որը հնարավորություն կտար վերջնականապես վերացնել մամուլային հեռարանները նահանգներում: Նա եզիպտոսը բաժանեց յոթ նահանգների, որոնք հետայսու կոչվեցին մուղիբիաներ: Նրանք գլխավորում էին մուղիբները, որոնք նշանակում էր եզիպտոսի փոխարքան: Մուղիբը անմիջականորեն ենթարկվում էր նրան և կառավարությանը:

Մուղիբն օգտվում էին բավականին լայն լիզորություններով: Նա տվյալ մուղիբիայի ընդհանուր ղեկավարն էր, որը պատասխանատու էր հարկերի հավաքման համար, նրա հսկողության ներքո էին գտնվում պետական մանուֆակտուրաների կառավարումը և նրանք գործունեության ապահովումը: Մուղիբը շատ անելիքներ ուներ նաև գյուղատնտեսության բնագավառում: Նա պարտավոր էր հետևել ոռոգման համակարգին, ժամանակին գյուղատնտեսական աշխատանքները սկսելուն և ավարտելուն, ջրանցքները և ճանապարհները կարգին վիճակում պահելուն և բազում այլ հարցերի:

Նահանգները բաժանվում էին ավելի փոքր տարածքային միավորների, որոնք կոչվում էին մարքազներ (բառացի՝ կենտրոն), և նահիլյաների: Մարքազները ղեկավարում էին մամուրները, իսկ նահիլյաները՝ նազիլները:

Այսպիսին էր Մուհամմադ Ալիի կողմից եզիպտոսում հաստատված նոր պետական կառավարման համակարգը:

Այդ համակարգն ուներ նաև մեկ կարևոր սկզբունք: Նա խարսխված էր ենթակայության սկզբունքի վրա, որը շատ խստորեն էր կիրառվում: Մուհամմադ Ալին գտնում էր, որ այդ համակարգը կարող է արդյունավետ գործել միայն ենթակայության վրա հիմնված պետական կարգապահության դեպքում: Այդ պատճառով էլ այդ հարցում նա անողորմության աստիճանի խստապահանք էր:

Սակայն Մուհամմադ Ալին հասկանում էր, որ եզիպտացիներից շատերը չունեին նախարարություններ ղեկավարելու և պետական այլ բարձր պաշտոններում աշխատելու համապատասխան փորձառություն: Այդ պատճառով էլ նա համապատասխան մասնագետներ էր հրա-

վիրում եվրոպական զանազան երկրներից, որոնց մեջ մեծ քիվ էին կազմում ֆրանսիացիները: Նրանք իրենց փորձն էին հաղորդում եզիպտացի մասնագետներին և սովորեցնում նրանց պետություն կառավարելու արվեստին:

Այս համակարգը, անշուշտ, ժառայում էր եզիպտոսը ժամանակակից պետության վերածելու Մուհամմադ Ալիի նպատակներին: Սակայն նրա կողմից ստեղծված համակարգն ուներ ևս մի կարևոր յուրահատկություն:

Մուհամմադ Ալիի ստեղծած նախարարությունների մեջ էին նաև արտաքին գործերի և զինվորական նախարարությունները: Այդպիսի նախարարություններ սովորաբար կարող են ունենալ անկախ պետությունները: Նույնիսկ ֆեդերալ հիմունքների վրա կառուցված երկրներում, որոնց կազմում գոյություն ունեն ինքնավար պետական միավորներ, և որոնք սովորաբար ունենում են լուսավորության, կրթության, մշակույթի, ֆինանսների, տնտեսության և այլ նախարարություններ, զրկված են զինվորական և արտաքին գործերի նախարարություններ ունենալու իրավունքից: Այդ իրավունքը պատկանում է միայն կայսրությանը կամ ֆեդերալ պետությանը: Դա նրանց առանձնաշնորհությունն է՝ պրեռոգատիվը: Տվյալ դեպքում դա Օսմանյան կայսրության պրեռոգատիվն էր, որը Մուհամմադ Ալին գիտակցաբար խախտել էր: Իր այդ քայլով նա ցանկանում էր ընդգծել, որ նա անկախ է ոչ միայն ներքին, այլև արտաքին քաղաքականության և ռազմական հարցերում: Դա, անշուշտ, մարտահրավեր էր Բարձր Դռանը, որը լարվածություն ստեղծելով Կահիրեի և Ստամբուլի միջև, վաղ, քե ուշ, պետք է բախման հանգեցներ նրանց:

Այսպիսով, Մուհամմադ Ալին վերցնելով ժամանակակից եվրոպական պետական կառուցվածքի մոդելը, և որոշ փոփոխությունների ենթարկելով, այդ մոդելը տեղափոխեց արևելյան, եզիպտական իրականություն, պահպանելով կառավարման արևելյան մեթոդները, մասնավորապես անենալեթին սանդղակում:

Չնայած այդ հանգամանքին, մամլուքյան վարչական համակարգի վերացումը և նոր, եվրոպական գաղափարների վրա հիմնված պետական կառավարման սկզբունքների ներդրումը եզիպտոսում, պետք է համարել Մուհամմադ Ալիի պատմական ամանց ժառայություններից մեկը:

2. Բարենորոգումները հողային կամ ագրարային հարաբերությունների ոլորտում

Մուհամմադ Ալիի բարենորոգումների շարքում արտակարգ նշանակություն ունեին այս բնագավառում իրականացված բարեփոխումները:

Տարբեր ժողովուրդների պատմական փորձը վկայում է, որ բարենորոգումներ իրականացնել այնպիսի բնագավառում, ինչպիսին ագրարային հարաբերություններն են, դժվարագույն խնդիրներից մեկն է, որը կապված է մեծ վտանգների հետ: Քիչ չեն եղել այն դեպքերը, երբ այդ բարենորոգումները ծախողվել են, իսկ նրանց հեղինակները կամ նախածնեողները կորցրել են իրենց դիրքերը, ստիպված են եղել հրաժեշտ տալ իրենց քաղաքական և պետական գործունեությանը:

Մուհամմադ Ալին հստակ պատկերացնում էր իր առջև կանգնած այդ խնդրի ոչ միայն բարդությունը, այլև վտանգավորությունը: Բարեփոխություններն ագրարային հարաբերություններում շոշափում էին եզիպտոսի քոլոր այն խավերի շահերը, որոնք ներգրավված էին այդ ոլորտում, սկսած հողագործ ֆելլաիներից ու քուլտոր բեդվիմներից, վերջացրած ցեղապետերով ու շեյխերով, մուլքագիմներով ու մամուլք հողատերերով: Իսկ եթե հաշվի առնենք, որ եզիպտոսը ագրարային նրկիդ էր և բնակչության ճնշող մեծամասնությունը գրադված էր ագրարային ոլորտում, ապա հասկանալի կդառնա խնդրի բարդության աստիճանը և վտանգավորության ծավալները:

Չնայած դրան, Մուհամմադ Ալին չէր կարող ընկրկել դժվարությունների ու վտանգների առջև: Դա կնշանակեր խաչ քաշել եզիպտոսը ուժեղ, ժամանակակից և առաջադեմ պետության վերածելու իր ամբողջ քաղաքականության վրա, մի բան, որը նա չէր կարող բույլ տալ:

Ու նա ծեռնամուխ եղավ բարենորոգումների իրագործմանը ագրարային ոլորտում: Նա դա իրականացրեց աստիճանաբար, 1808–1815 թվականների ընթացքում:

Մուհամմադ Ալին, ինչպես միշտ, այս անգամ նա գործեց որոշակի զգուշավորությամբ, որը, սակայն, չէր նշանակում վճռակաճության պակաս: Նա սկսեց նրանից, որ 1808 թ. թոնազրավեց այն մուլքագիմների կալվածքները, որոնք հարկեր չէին ուզում վճարել և չէին վճարել: Այլ կերպ ասած, նա իր հարվածն սկզբում ուղղեց ոչ թե մուլքագիմների ամբողջ հզոր խավի դեմ, այլ միմիայն նրա այն հատվածի դեմ, որն իրավա-

կան առումով խախտում էր Օսմանյան անբողջ կայսրությունում հաստատված օրենքները, որոնք գործում էին նաև Եգիպտոսում: Այլ կերպ ասած, նրանք դիտվում էին որպես օրինազանցներ և ձևականորեն չէին կարող որևէ գանգատ ներկայացնել Մուհամմադ Ալիին կամ Քարժր Դռանը: Եվ այդ մեթոդն աշխատեց: Նրանք ոչինչ չկարողացան անել և ստիպված համակերպվեցին, սակայն իրենց սրտում պահելով դի և ատելություն կուսակալի նկատմամբ:

Չաջրոջ տարի Մուհամմադ Ալին ևս մեկ կարևոր քայլ կատարեց: Նա կիսով չափ պակասեցրեց այդ նույն մուլթազիմների ֆայզը: Իսկ ի՞նչ բան էր դա: Ֆայզը կամ արաբերեն մալ ալ-հուրը, մուլթազիմների կողմից գյուղացիներից գանձվող դրամական ռենտան էր: Կիսով չափ կրճատելով ֆայզը, Մուհամմադ Ալին իր այդ քայլով միանգամից երկու նպաստակ խփեց: Մի կողմից նա թուլացրեց մուլթազիմների տնտեսական հզորությունը, իսկ մյուս կողմից նա որոշ չափով թեթևացրեց գյուղացիների թեղը, ինչպես նաև մեծացրեց պետական գանձարան մուսը գործող հասույթները:

1812 թվականն ականատես եղավ ագրարային ոլորտում Մուհամմադ Ալիի քաղաքականության նոր հաջողությունների, որը ցնցեց իր համարձակությանը: Մամուլքները օրինականորեն կամ անօրինական ճանապարհներով, զանազան պատրվակներով ու ձևերով, իրենց ձեռքում էին կենտրոնացրել հսկայական կալվածքներ: Մուհամմադ Ալին մեկ հարվածով բռնագրավեց նրանց պատկանող և նրանց տնօրինության տակ գտնվող բոլոր այդ կալվածքները: Դրա հետևանքով մամուլքները ծանր ու անուղղելի հարված ստացան տնտեսական ոլորտում, որից հետո նրանք այդպես էլ ուշքի չկարողացան գալ:

Նման հաջողություններից հետո, Մուհամմադ Ալին այլևս ոչինչ չէր կրող խանգարել ընդհանրապես մամուլքներին գրկել հողերից և վերացնել իբիզամի համակարգը, որը նա իրականացրեց 1814 թ.:

Մուլթազիմների ծեղրում մնացին միայն այսպես կոչված ուսիյա հողերը: Դրանք նախկին համայնքային հողերն էին, որոնք ժամանակի ընթացքում յուրացվել էին կալվածատերերի կողմից:

Իսկ ինչպե՞ս դասավորվեց մուլթազիմներին պատկանող հողերի վրա աշխատող ֆելլախների հետագա ճակատագիրը:

Ֆելլախները, հասկանալի է, ազատվեցին մուլթազիմներից հարկեր վճարելու պարտականությունից, քայց ընդհանրապես չազատվեցին հարկեր վճարելուց: Նրանք շարունակում էին աշխատել նույն հո-

ղակտորի վրա, որն այժմ դարձել էր պետական սեփականություն: Ուստի նա այժմ հարկը վճարում էր պետությանը:

Այուս կարևոր փոփոխությունը կայանում էր նրանում, որ Ֆելլաի-նեթի կախվածությունը մուլթազիմներից նույնպես վերացվեց: Այդ առու-մով նրանք դարձան ազատ:

Եվ, վերջապես, Մուհամմադ Ալին համայնական հողերը բաժանեց գյուղացիներին և բեդվիհներին:

Այս ամենը, հարկավ, որոշ չափով քարելավեց գյուղացու վիճակը:

Բայց դա չէր նշանակում, որ Եգիպտոսում վերացվեցին ֆեոդա-լական հարաբերությունները: Ֆեոդալական արտադրանեղանակը պահ-պանվեց, միայն քե, եթե Ֆելլաից նախկինում աշխատում էր առանձին ֆեոդալին պատկանող հողաքաժնի վրա և ռենտան հարկի ծնով նրան վճարում, ապա այժմ, մամլուքներին և մուլթազիմներին պատկանող հո-ղերի պետականացումից հետո, այդ նույն հողերի վրա աշխատող գյու-ղացին հարկը վճարում էր պետությանը: Պետությունը նոր պայմաննե-րում հանդես էր գալիս հավաքական ֆեոդալի դերում:

Մուհամմադ Ալին փոփոխություններ մտցրեց նաև վակուֆային հողերի պատկանելության հարցում: Այդ նույն ժամանակաընթացքում, 1809–1815 թթ., նա բռնազրավեց վակուֆային հողերը, որոնք դարձրեց պետականապատկան: Մուսուլման հոգևորականության դժգոհությունը կանխելու համար, Մուհամմադ Ալիի որոշմամբ անհամար մզկիթների և մուսուլման հոգևորականության պահպանման ծախսերը եգիպտական պետությունը վերցրեց իր վրա: Սակայն դա չգոհացրեց հոգևորականու-թյանը: Ամենայն հավանականությամբ վակուֆային հողերի պետակա-նացումից հետո նրանց եկամուտները պակասել էին: Բացի դրանից, պետականացումից հետո նրանց կախվածությունը պետությունից մե-ծանում էր: Միս այս հողի վրա որոշակի դժգոհություն առաջացավ հոգևորականության մոտ, ուղղված Մուհամմադ Ալիի դեմ: Նրանք հի-շեցրին նրան, որ նա իշխանության գլուխ էր եկել իրենց շնորհիվ և սպառնացին, որ կարող են նրան տապալել: Մուհամմադ Ալին չէր սի-րում նման անհնազանդության դրսևորումներ և խիստ պատժեց հոգևո-րականությանը, իսկ նրա առավել աչքի ընկնող ղեկավարներին աքսո-րեց Կահիրեից:

Մուհամմադ Ալիի քարեփոխումները ազդարային բնագավառում առաջացրին նաև մամլուքների դժգոհությունը, որոնք 1809–1810 թթ. երկու անգամ ապստամբեցին: Մուհամմադ Ալին երկու անգամ էլ ճգնեց

Նրանց ապստամբությունը: Չենց նրանց այս ելույթները Մուհամմադ Ալիին հանգեցրին մամլուքներին ամբողջապես ոչնչացնելու գաղափարին, որը նա, ինչպես արդեն նշել ենք, փայլուն կերպով իրագործեց 1811 թ.:

Չողոզտագործման ձևերի ու պատկանելության փոփոխությունը և մամլուքների դասի վերացումը Մուհամմադ Ալիի ձեռք բերած ամենակարևոր փոփոխություններն էին ազրաբային ոլորտում: Նա դրանով վերացրեց իրեն բշնամի սոցիալական խավի գոյությունը: Քանի դեռ կար այդ խավը և պահպանվում էր նրա տնտեսական հենարանը՝ հողօգտագործման նախկին ձևերը, Մուհամմադ Ալին ապահովագրված չէր իր դեմ ուղղված թշնամական ելույթներից, խռովություններից և ապստամբություններից:

Այդ խավի վերացումը և նրան պատկանող կալվածքների պետականացումը, Մուհամմադ Ալիի առջև լայն հնարավորություն բացեցին լուծելու իր համար կենսական նշանակություն ունեցող մի հարց նա: Խոսքը սեփական սոցիալական հենարան ստեղծելու մասին է, որը պիտի ամրապնդեր նրա դիրքերը երկրի ներսում, ստեղծեր կայունություն և ապահովություն իր իշխանության համար: Այս խնդրի լուծումը նույնպես մտնում էր ազրաբային բարեփոխումների շրջանակների մեջ:

Մուհամմադ Ալին դրա իրականացմանը ձեռնամուխ եղավ 1820-ական թվականների վերջերին և 1830-ական թվականների սկզբներին: Դրա համար կային քոլոր նախադրյալները՝ և՛ հողային տարածքներ, և՛ համապատասխան մարդիկ:

Չողային տարածքները, որոնք ենթակա էին նոր վերաբաժանման, դրանք բռնագրավված և պետականացված հողերն էին, որոնց մասին նշեցինք վերևում:

Իսկ ինչ վերաբերում է մարդկանց խմբերին, որոնցից պետք է ձևավորվեր Մուհամմադ Ալիի նոր սոցիալական հենարանը և որը պետք է հավատարմությամբ ծառայեր փոխարքային, ապա դա բաժանվում էր մի քանի կատեգորիայի:

Առաջին կատեգորիայի մեջ մտնում էին նրա ազգականները, որոնք լավ էին հասկանում, որ նրանց ոչ միայն նյութական բարեկեցությունը և հասարակական դիրքը, այլև կյանքը կախված է Մուհամմադ Ալիի որպես եզիպտոսի տիրակալի երկարակեցությունից:

Եկրորդ կատեգորիան կազմում էին Մուհամմադ Ալիի մեթոավորները, նրանք, ովքեր գրավում էին բարձր պաշտոններ, կազմում էին նրա

արքունիքի կողմից և մտնում էին Եգիպտոսի բարձրագույն դեկավարության կազմի մեջ:

Եվ, վերջապես, երրորդ կատեգորիան կազմված էր զինվորական սալայական վերնախավից: Դրանք առաջին հերթին իր ալբանական զորախմբի, ապա նաև չերքեզական, քրդական և թուրքական զորախմբերի զորահրամանատարներն էին:

Մուհամմադ Ալին սկսեց տարբեր չափերի հողակտորներ բաժանել նրանց: Տվյալներ կան, որ նրանք բաժանվել է մի քանի հարյուր հազար ֆեդդան: (1 ֆեդդանը հավասար է 0,42 հա): Քայքայ նրանք չստացան դատարկ հողեր: Այդ հողերի վրա աշխատում էին հարյուր հազարավոր ֆելլահներ, որոնք անցան նոր հողատերերին:

Այսպիսով, Մուհամմադ Ալին ազրարային հարաբերություններում կատարած բարեփոխումների արդյունքում, կարողացավ վերացնել իլքիզանի համակարգը և ֆեոդալիզմի իր դարձն ապրած եղանակները, իրեն թշնամի մուլքազիմների և մամուլքների դասը, և նորություններ մտցնելով ֆեոդալական հողօգտագործման ու եղանակների մեջ, ստեղծել իր համար նոր և հուսալի սոցիալական հենարան:

Ազրարային հարաբերություններում տեղի ունեցած փոփոխությունները նախատեսին գյուղատնտեսության զարգացմանը: Մեծ քառի ստացան ոռոգման աշխատանքները, հին ջրանցքների վերականգնումն ու վերանորոգումը, նոր ջրանցքների ու ջրանքարների կառուցումը, անգամ Լեդոսի վրա կառուցվեց ջրանբարտակ: Դրա արդյունքում նշանակալիորեն ավելացան ջրովի հողերը և մոտ 50 տոկոսով ընդարձակվեցին մշակելի հողատարածքները, մի կողմից, և ավելացավ բերքատվությունը, մյուս կողմից:

Մուհամմադ Ալին հատուկ ուշադրություն էր դարձնում այն գյուղատնտեսական կուլտուրաների մշակմանը, որոնք արտահանման մեծ պահանջարկ և հեռանկարներ ունեին: Դրանց թվին էին պատկանում բրինձը, բամբակը և այլն: Եւ բամբակի մշակումը Եգիպտոս ներմուծեց Մուղանից: Եգիպտոսում բամբակը մշակվում էր Լեդոսի դելտայում: Մուհամմադ Ալիի բարեփոխումները պահանջում էին ֆինանսական մեծ ծախսեր, հատկապես արդյունաբերության զարգացման և քանակի կարիքները բավարարելու համար: Գյուղատնտեսական մթերքների արտահանումից ստացված եկամուտների զգալի մասը գնում էր այդ պահանջները բավարարելու համար:

Մի կարևոր դիտողությունն է: Թեև եզիպտացի ֆելլահները ագարային քարեփոխումների շնորհիվ ազատվեցին մուկթազիմներից և մամլուքներից, վերջ տրվեց նրանց կախվածությանը ֆելլահների համար ատելի այդ երկու միմյանց հարազատ սոցիալական խմբերից, այդուհանդերձ, միամտություն կլիներ ենթադրել, թե գյուղացիներն ընդհանրապես դարձան ազատներ: Նրանք դարձյալ մնացին հողակտորին ամրագրված, միայն թե այս անգամ այն հողակտորին, որը պատկանում էր պետությանը, իսկ ապա նաև այն հողակտորներին, որ փոխարքան բաժանել էր վերևում մեր կողմից նշված իր մերձավորների երեք կատեգորիաներին: Նրանք այժմ նույն հարկերը վճարում էին պետությանը կամ նորաբուխ ֆեոդալներին: Բացի դրանից, ֆելլահները տարեկան երկու ամիս պարտավոր էին ծրիաքար աշխատել անձամբ Մուհամմադ Ալիին պատկանող կալվածքներում: Քանի որ Մուհամմադ Ալին առաջնակարգ նշանակություն էր տալիս իր բանակին և ոչինչ չէր խնայում նրա համար և շահագրգռված էր նրա թվական կազմի մեծացման մեջ, նրա հրամանով գյուղացիներին նույնպես սկսեցին պարտադիր բանակ գորակոչել, որտեղ ծառայության ժամկետը բավականին երկար էր:

Գյուղացիների վիճակի վատթարացման վրա մեծապես ազդեց պետական որոշումը, որը պարտադրում էր նրանց իրենց ստացած բերքի և գյուղատնտեսական մթերքների մեծ մասը հանձնել պետական գնորդներին: Այսինքն ֆելլահը զրկվեց իր բերքն ազատորեն վաճառելու իրավունքից:

Դա խոր դժգոհություն առաջացրեց ֆելլահների շրջանում, որոնք 1820-ական թվականներին, հաճախ միավորված քաղաքային քնակչության, մասնավորապես արհեստավորների հետ, որոնք նույնպես զտնվում էին ծանր պայմաններում, բազմիցս ապստամբել են իշխանությունների դեմ: Դա բողոքի արտահայտություններից մեկն էր, որի դրսևորման այդ ձևին, սակայն, բոլորը չէին, որ պատրաստ էին մասնակցել: Կար նաև բողոքի այլ ձև՝ գյուղացիների փախուստը եզիպտոսից արաբական մյուս երկրներ, մասնավորապես Սիրիա և Սուդան:

Մուհամմադ Ալին ճնշում էր գյուղացիական ելույթները, իսկ փախածներին ստիպում էր վերադարձնել եզիպտոս: Եվ քանի որ Սիրիան ու Սուդանը չէին հանդգնում մերժել Մուհամմադ Ալիին, ապա փախտական եզիպտացի ֆելլահների մեծ մասը վերադարձվում էր եզիպտոս, որտեղ նրանք ենթարկվում էին դաժան պատիժների:

3. Բարեփոխումներ զինվորական բնագավառում

Եզիպտոսը հզոր և անկախ պետություն վերածելու Մուհամմադ Ալլիի ծրագրի ամենակարևոր օղակներից մեկը բանակային զործի կարգավորումն էր, որը հնարավոր էր միայն այդ բնագավառում բարեփոխումներ իրականացնելու ուղիով: Ընդ որում, Մուհամմադ Ալլին այդ բարեփոխումները պետք էին ոչ միայն եզիպտոսը ուժեղացնելու և Ստամբուլից կախվածությունը թուլացնելու, այլև նվաճողական քաղաքականության համար: Նա հասկանում էր, որ եթե ուզում է իր երկիրը վերածել ուժեղ պետության, որի հետ հաշվի կնստեն այլ երկրներ, ապա դրա համար պետք է դուրս գալ եզիպտական շրջանակներից և դառնալ տարածաշրջանային ազդեցիկ զործոն:

Մուհամմադ Ալլին զինվորական բարեփոխումների մասին քննադատում էր իշխանության գլուխ գալու առաջին օրվանից, սակայն նա անմիջապես չսկսեց դրանից, համենայն դեպս դրանք լայն քափ չստացան: Դա պահանջում էր համապատասխան նախապատրաստական աշխատանքներ տանել և երկիրը նյութապես ու բարոյապես պատրաստել դրան: Այդ զործին նպաստեցին նրեք կարևոր հանգամանք:

Առաջին, պետական կառավարման բարեփոխումը, որի շնորհիվ ստեղծվեց զինվորական նախարարություն: Նա դարձավ այն կառույցը, որը հատուկ զբաղվում էր եզիպտական ռազմական ուժերի ստեղծման և զարգացման հարցերով:

Երկրորդ, բարեփոխումները ազրարային հարաբերություններում, որը համապատասխան նյութական հիմքեր ստեղծեց շատ հարցերում եզիպտական բանակի պահանջները բավարարելու և բանակի քվաքանակը մեծացնելու համար:

Երրորդ, մամլուքների վերացումը, քանի որ նրանք իրենց գոյությանը, եզիպտոսում գրաված իրենց դիրքերով և Մուհամմադ Ալլիի դեմ ուղղված նյութներով լուրջ խոչընդոտ էին հանդիսանում զինվորական բարեփոխումների իրականացման ճանապարհին:

Իրադրությունը կտրուկ փոխվեց հօգուտ Մուհամմադ Ալլիի մամլուքներին ֆիզիկապես ոչնչացնելուց և արմատախիլ անելուց, պետական ապարատում և ազրարային հարաբերություններում բարեփոխումներ իրականացնելուց հետո: Այնուհետև զինվորական բարեփոխումները շատ արագ տեմպերով ընթացան:

Մուհամմադ Ալին մշակեց զինվորական քարեփոխումների իր հայեցակարգը: Արդյո՞ք դա պետք է լիներ օտարներից, ոչ եզիպտացիներից կազմված բանակ, թե՛ ազգային եզիպտական բանակ: Այդ հարցն ուներ սկզբունքային, կարելի է ասել առանցքային նշանակություն, քանի որ եզիպտացիներին բանակ չէին վերցնում: Նրանց չէին վստահում և նրանց վրա վերսից, նույնիսկ արհամարհականորեն էին նայում, գտնելով, որ նրանցից մարտունակ բանակ չի ստացվի: Եզիպտացիների մասին այս տեսակետի հեղինակները և տարածողները մամլուքները և օսմանցիներն էին: Մուհամմադ Ալին հավանաբար իր իշխանության ամենակարգրական փուլում նույնպես ինչ-որ չափով տուրք է տվել այդ տեսակետին: Դրա օգտին է խոսում այն հանգամանքը, որ մինչև քարեփոխումներին անցնելը, նրա ղեկավարած ուժերի մեջ բացակայում էին եզիպտացիները, նրանց բանակ չէին վերցնում: Եզիպտական բանակը հիմնականում բաղկացած էին Մուհամմադ Ալիին հարազատ այբանացիների զորայնություններից, ինչպես նաև չեղբեզական, քրդական և մասամբ նաև թուրքական զորաջոկատներից:

Զինվորական քարեփոխումների բնագավառում Մուհամմադ Ալիի հապաղելու մեջ, բացի առարկայական պայմաններից, կար նաև մեկ այլ կարևոր հանգամանք: Նա ստիպված էր զգուշություն ցուցաբերել, մանավանդ այն բանից հետո, երբ 1808 թ. զազազած ենիչերիները հոշոտեցին սուլթան Սելիմ III և նրա համախոհ Մուստաֆա Բայրակդարին, որոնք ցանկանում էին Օսմանյան կայսրությունում քարեփոխումներ իրականացնել, այդ թվում և զինվորական բնագավառում: Իսկ որ եզիպտոսում նույնպես կային ուժեր, որոնք թուրքական ենիչերիների նման պատրաստ էին և կարող էին նույն կերպ վարվել իր հետ, դա շատ լավ հայտնի էր Մուհամմադ Ալիին: Մենք նկատի ունենք մամլուքներին: Միայն թե ինչու նա նախահարձակ եղավ մամլուքների հարցում, և 1811 թ. չսպասելով, որ նրանք իրեն վերացնեն, Կահիրեի միջնաբերդում ինքը կտորեց նրանց:

Մուհամմադ Ալին, որպես խելացի մարդ, հասկանում էր, որ այդպես շարունակել անհնար է: Եկել էին նոր ժամանակներ և Եզիպտոսի առջև նոր ու քարո խնդիրներ էին ծառայել, որոնք անհնար էր լուծել օտար, ոչ քնիկներից կազմված բանակով: Ու նա ընդունեց իր դարաշրջանի համար համարձակ որոշում՝ ստեղծել ազգային, եզիպտական բանակ: Եվ այս սկզբունքը դրվեց նրա զինվորական քարեփոխումների հայեցակարգի հիմքում: Եվ նա չսխալվեց: Եզիպտացիներից ստացվեց

հիանալի զինվոր և Մուհամմադ Ալին ստեղծեց մարտունակ բանակ, որը ոչ միայն ի վիճակի էր ապահովել եգիպտոսի անվտանգությունը և տարածքային ամբողջականությունը, այլև նրա հրամանատարությանը վարել հաղթական պատերազմներ եգիպտոսի տարածքներից դուրս:

Մուհամմադ Ալին նախապաշարմունքները ազատ անձնավորություն էր, որը նա զրստորեց նաև իր բանակի ստեղծման պարագայում: Չզտելով ստեղծել արդիական բանակ, նա հասկանում էր, որ կազմակերպական առումով ինքն իր սեփական ուժերով դա չի կարող անել: Եգիպտոսում չկային համապատասխան մասնագետներ: Ուստի նա իր հայացքը կրկին ուղղեց Եվրոպայի կողմը: Մենք նկատի ունենք երկու պարագա:

Առաջին, նա ընդօրինակեց եվրոպական բանակների կառուցվածքային սկզբունքները և զորատեսակները, և երկրորդ, հրավիրեց եվրոպական ռազմական մասնագետներ եգիպտական բանակը վերակառուցելու և վարժեցնելու համար:

Մասնագետների հարցում նա առաջնությունը տվեց ֆրանսիական զինվորական մասնագետներին: Եվ դա հասկանալի է, քանի որ այդ ժամանակ քոլորը, այդ թվում և Մուհամմադ Ալին, գտնվում էին Լապոլեոնի փայլուն հաղթանակների տպավորության տակ, որը միաժամանակ նրա ռազմական արվեստի գերազանցության անհեղքելի վկայությունն էր: Բացի ֆրանսիացիներից, իհարկե, Մուհամմադ Ալին հրավիրեց նաև եվրոպական այլ ռազմական մասնագետներ, ինչպես իտալացիները:

Եգիպտական նոր բանակի կայացման գործում մեծ երախտիք ունի ֆրանսիական բանակի գեղապետ Սևը: Նա շատ սիրեց այդ երկիրը, նույնիսկ այն աստիճան, որ կրոնափոխ եղավ և ընդունեց իսլամ, համապատասխանաբար հրաժարվելով իր ֆրանսիական Սև անունից, նրան գերադասելով արաբական Սուլեյման անունը՝ փաշայի մակդիրով: Նա դարձավ Մուհամմադ Ալիի մերձավորագույններից մեկը, որոնք մոտ էին ընտանիքներով, նույնիսկ այն աստիճանի, որ նրանց ժառանգների միջև եղան ամուսնություններ:

Այս տաղանդավոր գեղապետը փայլուն կերպով կարողացավ իրականացնել եգիպտական բանակի վերակառուցումը եվրոպական սկզբունքների հիման վրա և այն դարձնել արդիական բանակ: Նրա հիմքը կազմում էր հետևակը: Դրա հետ միասին ստեղծվեցին նաև այլ զո-

րատեսակներ՝ հեծելազորային և հրետանային: Կանոնավոր զորամիավորների շարքում ստեղծվեց զվարդիա, որը միավորում էր 14 գնդեր:

Եզիպտական բանակը, ինչպես վայել է ամեն մի լուրջ բանակի, ունեցավ իր զինվորական Կանոնադրությունը: Սակայն Մուհամմադ Ալին չստեղծեց նորը, այլ վերջոնց Ֆրանսիական բանակի զինվորական Կանոնադրությունը և Ֆրանսերենից բարգմանելով արաբերեն, նույնությամբ օգտագործեց իր բանակի համար:

Եզիպտական բանակի կողմից օգտագործող զենքի որոշ տեսակներ արտադրվում էին Եզիպտոսում, սակայն մեծ մասը, իսկ հրետանին ամբողջությամբ, ներմուծվում էր Եվրոպայից:

Բացի գնդապետ Սև-Սուլեյման փաշայից, եզիպտական բանակի արդիականացման և հզորացման գործում նշանակալի դեր է խաղացել մեկ այլ Ֆրանսիացի զինվորական մասնագետ, որը ծովային ինժեներ էր և որի անվան հետ է կապված եզիպտական ազգային նավատորմի ստեղծումը որպես եզիպտական օազմական ուժերի նոր զորատեսակ: Մուհամմադ Ալին սկզբում օազմական նավեր գնում էր Մարսելի, Լիվորնոյի և Տրիեստի նավաշինական գործարաններից, որոնք համարվում էին լավագույնները Եվրոպայում: Դրա հետ միասին նա ձեռնամուխ եղավ նավերի արտադրությանը Եզիպտոսում, նավաշինական գործարան հիմնելով Միքեթրեականի ավին գտնվող Ալեքսանդրիա նավահանգստային քաղաքում: Եզիպտացիները չունեին համապատասխան փորձ արդիական օազմանավեր կառուցելու բնագավառում, ուստի սկզբնական շրջանում Ալեքսանդրիայի նավաշինական գործարանում հիմնականում աշխատում էին եվրոպական երկրներից բերած մասնագետները և բանվորները:

Սակայն շատ չանցած, եզիպտացիներն այնպես հմտացան այդ գործում, որ նրանք ազատորեն փոխարինեցին եվրոպացիներին, որից աշխատանքները բնավ չտուժեցին:

Նավերի արտադրության կազմակերպման հետ միասին, Մուհամմադ Ալին մեծ ուշադրություն էր դարձնում եզիպտական նավաստիներ պատրաստելուն, դարձյալ օգնականներ ունենալով եվրոպական մասնագետներին: Այս գործում ևս եզիպտացիները մեծ հմտություն ցուցաբերեցին:

Այսպիսով, եզիպտական վերակառուցված և արդիականացված բանակը բաղկացած էր հետևակից, հեծելազորից, զվարդիայից, հրե-

տանային զորամիավորումից և նավատորմից: Նրա թվաքանակը հասնում էր մոտավորապես 200 հազարի:

Այստեղ խոսքը եգիպտական կանոնավոր բանակի մասին է: Բացի դրանից կար նաև ոչ կանոնավոր զորաբանակ, որի թիվը կազմում էր մոտ 40 հազար: Այս վերջինն ավելի շատ ներքին օգտագործման համար էր:

Այսպիսի բազմազան զորատեսակ ունեցող և մեծաթիվ բանակի ստեղծումը հրամայական դարձրեց ազգային սպայական կազմի ստեղծումը: Հնարավոր չէր նման բանակը մշտապես թողնել օտար զինվորական մասնազետների հրամանատարության ներքո: Այդ պատճառով էլ Մուհամմադ Ալին զարկ տվեց ազգային միջին սպայական կազմի պատրաստմանը, դա համարելով իր զինվորական քարեփոխումների ամենակարևոր քաղկացուցիչներից մեկը, որից զգալիորեն կախված էր իսկապես ազգային մարտունակ բանակի ստեղծումը:

Նա այդ հարցի լուծման երկու ուղի գտավ: Առաջին ուղին քուն Եգիպտոսում տարբեր պողոֆի ռազմական դպրոցների հիմնումն էր: 1820–ական թվականներին Մուհամմադ Ալին սպայական կազմի պատրաստման համար հետևակային դպրոց բացեց Ղանիյաթում, հրետանային՝ Թուրում, որը գտնվում էր Կահիրեի մերձակայքում, հեծելազորային՝ Գիզայում: Այնուհետև նա կատարեց հաջորդ քայլը: Եգիպտոսում բացվեց եգիպտական ռազմական ուժերի Գլխավոր շտաբի ռազմական ակադեմիան, որը պատրաստում էր ավելի բարձր աստիճանի սպաներ, քան թե վերևում նշված ռազմական դպրոցները:

Սպայական կադրեր և ընդհանրապես մասնազետներ պատրաստելու Մուհամմադ Ալիի ընտրած երկրորդ ուղին եվրոպական երկրների ուսումնական հաստատություններ եգիպտացիներին ուղարկելն էր: 1813–1849 թթ., այսինքն քարեփոխումների համարյա սկզբնական փուլից մինչև Մուհամմադ Ալիի մահը, Ֆրանսիա, Իտալիա, Անգլիա և Ավստրիա է ուղարկվել 311 հազար եգիպտացի, ուսանելու և մասնազետ դասնալու համար: Նրանք հիմնականում ուսումնասիրում էին ռազմական գործը, նավաշինությունը, մաթեմատիկա, երկրաչափություն, ինժեներություն, բժշկություն, դեղագործություն, զանազան արհեստներ, արվեստներ և այլ առարկաներ: Նրանք ուղարկելու, սովորելու, տեղում քնակվելու և ապրուստի քոլոր ծախսերը հոգում էր պետությունը, որը նշված ժամանակաշրջանում այդ նպատակների համար ծախսել է մոտ 274 հազար ֆունտ ստերլինգ: Մուհամմադ Ալիի կառավարությունն այն-

քան մտահոգ էր իր ուսանողների համար լավագույն պայմաններ ստեղծելու հարցով, որ նա Փարիզում գնել էր մի առանձին շենք իր հարմարություններով, որտեղ բնակվում էին եգիպտոսից Ֆրանսիա մեկնած ուսանողները:

Եվրոպայում լավագույն կրթություն ստացած եգիպտացի ուսանողները, վերադառնալով հայրենիք, իրենց ողջ գիտելիքները ծառայեցրին եգիպտոսի զարգացմանն ու առաջընթացին ռազմական բնագավառում, տնտեսության, լուսավորության և մշակույթի ասպարեզներում: Իսկ դա մեծ գոհունակություն էր պատճառում նրան ոչ միայն եգիպտոսի զարգացման համար այլևի նպաստավոր պայմաններ ստեղծելու առումով, այլև մարդկայնորեն: Ինչպես նշել ենք, Մուհամմադ Ալին գրագետ անձնավորություն չէր, նա չէր սովորել և ավարտել որևէ դպրոց, քննուզ տարրական: Նրան նման բախտ չէր վիճակվել: Բայց այդ մարդն արտակարգ հարգանք ուներ կրթության և գիտության նկատմամբ, կրթված և գիտուն մարդկանց ունակությունների և կարողությունների նկատմամբ: Նա ըմբռնում էր այն կարևոր դերը, որ նրանք կարող էին խաղալ իր երազած հզոր եգիպտոսը ստեղծելու գործում: Միա այստեղից էլ նրա վճռականությունը եգիպտական ազգային կրթված խավ ստեղծելու գործում, դա համարելով եգիպտոսի զարգացման և հզորության գրավականներից մեկը:

Միայլ կլիներ Մուհամմադ Ալիի զինվորական բարեփոխումների մտենալ միայն ռազմական տեսանկյունից: Իհարկն դա առաջնային էր, սակայն այդ բարեփոխումները միայն դրանով չէին սահմանափակվում:

Զինվորական բարեփոխումները, մոտ 200 հազարանոց ազգային քանակի ստեղծումը իր զորատեսակներով, դրանց զինումը, համապատասխան հանդերձանքով և զենքի տեսակներով ապահովելը, զինվորական կադրերի պատրաստումը և այլն, խթանեցին եգիպտական ողջ տնտեսության՝ արդյունաբերության, գյուղատնտեսության և առևտրի, ինչպես նաև կրթության ու մշակույթի զարգացումը:

Գյուղատնտեսության մասին խոսեցինք նախորդ էջերում և ի՞նչու չունի կրկին անդրադառնալ դրան:

Ուստի կանդրադառնանք զինվորական բարեփոխումների ազդեցությանը արդյունաբերության զարգացման վրա:

Մուհամմադ Ալին հստակ պատկերացնում էր, որ առանց զարգացած ռազմական արդյունաբերության չի կարող ունենալ ուժեղ բանակ, ապահովված սեփական զենքի արտադրությամբ: Նա նաև լավ էր հաս-

կանում, որ զենքի, մանավանդ նրա բարդ տեսակների ձեռք բերումը արտասահմանյան, եվրոպական երկրներից խոցելի էին դարձնում նրա ռազմական ուժերը և կախման մեջ գցում եզիպտոսը օտար երկրներից: Իսկ դա, ինչպես բազմիցս նշել ենք, հակասում էր հզոր և անկախ եզիպտոս կառուցելու նրա հայեցակարգին: Դարև է նշել նաև, որ արտասահմանյան զենքի զնույնը թանկ էր նստում եզիպտոսի վրա և անընդհատ պահանջում լրացուցիչ ֆինանսական միջոցներ, ինչը իր հերթին բացասաբար էր անդրադառնում եզիպտոսի տնտեսության վրա:

Մուսհաննադ Ալին հաշվի առնելով այդ հանգամանքները, որոշեց ստեղծել սեփական ռազմական արդյունաբերություն: Կահիրեում, Ալեքսանդրիայում և Ռոզետտում կառուցվեցին մի շարք ֆաբրիկաներ, արհեստանոցներ և ցեխեր: Ալեքսանդրիայում կառուցվեցին ծուլարանի ցեխեր, դարբնոցներ, փականագործական արհեստանոցներ և այլն: Մետաղածուլարաններ կառուցվեցին նաև Բուլակում և Մարսուդում: Նրանք կոչված էին բավարարելու եզիպտական բանակի պահանջները, այդ թվում և նավաշինության քնազավատում: Այդ նպատակին էր ուղղված նաև առազաստների համար հատուկ կտորեղենի արտադրության մանուֆակտուրայի կառուցումը: Այս բոլորի պատճառով եզիպտական այդ նավահանգիստը ստացավ «Ալեքսանդրյան զինանոց» անվանումը:

Կահիրեում և Ռոզետտում կառուցվեցին զենքի արտադրության երեք, վառոդի և բորակի ձործարաններ, ինչպես նաև թուջի զործարան, որը տարեկան արտադրում էր իր ժամանակի համար բարձր ցուցանիշ համարվող նրկու հազար տոննա թուջ:

Այս գործարանները, որոնք կառուցվել էին ֆրանսիական նախագծերով և ֆրանսիական մասնագետների օգնությամբ, կարևոր դեր էին խաղում զենքի մի քանի տեսակների, ինչպես նաև նավաշինության քնազավատում եզիպտոսի պահանջները բավարարելու գործում:

Մի շարք գործարանների կառուցումը պայմանավորված էր հանդերձանքի քնազավատում եզիպտական բանակի պահանջները բավարարելու անհրաժեշտությամբ: Դրանք հիմնականում մահուդի, քամրակե և վուշե գործվածքեղենի արտադրության ֆաբրիկաներ էին, որոնց արտադրանքը զնույն էր զինվորներին և սպաներին համազգեստ կարելու համար: Նույնիսկ կառուցվեց ֆեսի արտադրության ֆաբրիկա, հաշվի առնելով, որ դա եզիպտական ազգային տարազի անբաժանելի մասն էր և եզիպտական զինվորները և սպաները սովորական գլխարկների փոխարեն նախընտրում էին ֆեսը:

Արդյունաբերական արտադրության մյուս ճյուղը սննդարդյունաբերությունն էր: Այդ տարիներին եզիպտոսում կառուցվեցին շաքարի, բուսական յուղի արտադրության և այլ գործարաններ:

Կառուցվեցին նաև կաշվի, ապակու և քղբի արտադրության գործարաններ: Եզիպտոսում, գործարանային արդյունաբերության մեջ, սկսեց օգտագործվել շոգեուժը, որն ընդհանրապես նորություն էր և անգամ եվրոպական արդյունաբերության մեջ շոգեուժի օգտագործումն առաջին քայլերն էր կատարում և դեռևս լայն տարածում չէր ստացել:

Ընդհանուր գծերով այսպիսին էր Եզիպտոսի արդյունաբերության ընդհանուր պատկերը, որը ձևավորվեց նաև բանակի պահանջները բավարարելու համար:

Արդյունաբերական ֆաբրիկաները և գործարանները պատկանում էին պետությանը, իսկ նրանց արտադրությունը, ինչպես նաև արհեստավորական և գյուղատնտեսական արտադրանքը գտնվում էր կառավարության իսկողության տակ: Մուհամմադ Ալիի նորամուծություններից մեկն էլ տնտեսության բնագավառում այսպես կոչված պետական մենաշնորհների կամ մոնոպոլիաների հաստատումն էր, որն իրագործվեց 1816–1820 թթ: Մենաշնորհները դրանք կառավարական պաշտոնյաներից կազմված վերահսկիչ և կարգադրիչ մի ապարատ էր, որը վերահսկում էր ամբողջ արտադրությունը, կարելի է ասել տնտեսական կյանքը քաղաքում և գյուղում: Մենաշնորհները ոչ միայն վերահսկում և կարգավորում էին արտադրությունը, այլև նրանց էր վերապահված արտադրանքի՝ գյուղական, արհեստավորական և ֆաբրիկա–գործարանային, զնուճը և վաճառքը: Նրանք էին սահմանում արտադրանքի չափերը, տեսակները և գները:

Կային մենաշնորհներ նաև առևտրի բանագավառում: Այդ ոլորտը նույնպես գտնվում էր պետության վերահսկողության տակ: Միայն մենաշնորհները իրավունք ունեին ապրանքներ մատակարարել ներքին շուկայում և արտասահման արտասահման, որոշելով նրանց ծավալները և սահմանելով նրանց գները:

Եզիպտոսում, իհարկե, պահպանվեցին մանրավաճառները, հատկապես Կահիրեում, Ալեքսանդրիայում, ինչպես նաև այլ քաղաքներում: Բայց նրանք ինքնուրույն չէին կարող գործել,՝ասենք, ազատ գնել ապարանքներ և իրենց ուզած վայրերում և իրենց ցանկացած գներով դրանք վաճառել: Նրանք վաճառման համար ապրանքներ կարող էին

գնել միայն ու միայն պետությունից և նրան պատկանող ապրանքը վաճառել նրա կողմից սահմանված գներով:

Այսպիսով, եթե մի կողմից զինվորական բարեփոխումները և դրա հետ կապված եզիպտական բանակի աճը և հզորացումը խթանեցին արտադրությունը քաղաքում և գյուղում, ապա մյուս կողմից մոնոպոլիաների առաջացումը որպես պետական վերահսկողության կամ խնամակալության ձև, հանդիսացան յուրատեսակ կապանքներ, որոնք կաշկանդում էին եզիպտոսի տնտեսական զարգացումը, և պատճառ հանդիսացան նրա ապագա տնտեսական դժվարությունների համար:

Ձինվորական բարեփոխումների շնորհիվ եզիպտոսը դարձավ մերձավորարևելյան տարածաշրջանի ամենահզոր պետությունը և մի շարք հարցերում անգամ զերազանցում էր Օսմանյան կայսրության միջուկը հանդիսացող բուն Յուդեիային:

4. Բարեփոխումներ կրթության մարզում

Մուհամմադ Ալլիի բարեփոխումների շարքում իր ուրույն տեղն ունեին բարեփոխումները կրթության և մշակույթի մարզում: Մուհամմադ Ալլին, ինչպես նշել ենք, բարեփոխումներին մոտենում էր որպես մեկ ամբողջական համակարգի, գտնելով, որ եթե բարեփոխումների ամբողջական շղթայում թեկուզ և մեկ օղակ չվերակառուցվի, ապա դա կհանգեցնի ընդհանրապես նրա բարեփոխումների քաղաքականության ճախողմանը և եզիպտոսը երբեք չի դառնա այն երկիրը, որի մասին նա երազում էր: Կարելի է ասել, որ Մուհամմադ Ալլիի բարեփոխումների քաղաքականությունը հիմնված էր չորս սյուների վրա՝ բարեփոխումներ ա) պետական-կառավարական ոլորտում, բ) ագրարային հարաբերություններում, գ) զինվորական մարզում և դ) կրթական-մշակութային ասպարեզում: Եթե նրանցից մեկը չլիներ, ապա կառույցը կկլվեր: Դրանով է բացատրվում Մուհամմադ Ալլիի բացառիկ ուշադրությունը նաև կրթության և մշակույթի քննազավառում անցկացվող բարեփոխումներին:

Մուհամմադ Ալլին, ձեռնամուխ լինելով այս բարեփոխումներին, իր սովորության համաձայն մշակեց համապատասխան հայեցակարգ: Այդ հայեցակարգի հիմքը նա համարեց դպրոցական կրթությունը, նրա մակարդակի բարձրացումը և նրա ոլորտի ընդլայնումը, այն հաշվով, որպեսզի ինչքան հնարավոր է ավելի շատ երեխաներ ընդգրկվեն դպրոցական կրթության մեջ և եզիպտոսում ավելանա կրթված մարդկաց ու

մասնագետների քիվը: Նա լավ էր հասկանում, որ միայն կրթություն ստացած եգիպտացին կկարողանա ապահովել եգիպտոսի առաջընթացը բոլոր մարզերում՝ պետական կառավարման, տնտեսության և զինվորական, և եգիպտոսը դարձնել մի կենսունակ օրգանիզմ:

Նա ստեղծեց երկու կարգի դպրոցներ՝ ընդհանուր կրթական և մասնագիտական:

Նրա որոշմամբ եգիպտոսի պատմության մեջ առաջին անգամ բացվեցին աշխարհիկ դպրոցներ: Դրանք եռաստիճան դպրոցներ էին: Առաջին աստիճանը, որը կարելի է համարել տարրական, ընդգրկված էին 8-12 տարեկան հասակի աշակերտները: Այս նախալուծ նրանց դասավանդվող հիմնական առարկաներն էին արաբերեն լեզուն և թվարանությունը:

Երկրորդ աստիճանը փաստորեն միջնակարգն էր, որտեղ սովորում էին 12-16 տարեկանները: Այստեղ ավելի լուրջ առարկաներ էին անցնում, ինչպես մաթեմատիկա, պատմություն, աշխարհագրություն և այլ առարկաներ, իսկ լեզուներից ավելանում էր քուրդերեն լեզվի ուսուցումը:

Իսկ երրորդ աստիճանը հատուկ ուսումնարաններն էին, որը կառուցված էր շարունակել միջնակարգն ավարտած աշակերտները: Ուսման տևողությունն այդ ուսումնարաններում չորս տարի էր:

Այսպիսով, մինչև 20 տարեկան դառնալը եգիպտացի պատանին կարող էր ստանալ տարրական, միջնակարգ և միջին մասնագիտական կրթություն: Դա, իհարկե, մեծ նվաճում էր եգիպտոսի համար, որի զուգահեռը չկար մոտիկ և հեռու հարևան որևէ երկրում:

Այստեղ կար նաև մի կարևոր նորություն: Մուհամմադ Ալին, որը կրթությունը մեծապես հարգող անձնավորություն էր, կրթություն, քեկուզ և տարրական, ստանալու դոմենը լայնորեն բացեց նաև տարեցների առջև, որոնք զրեկ և կարդալ չգիտեին: Նա նրանց համար հնարավորություն ստեղծեց գեթ ինչ-որ չափով վերացնել այդ բացը և հաղորդակից լինել գրաճանաչությանը: Եվ ինքը սովեց դրա օրինակը: Մենք արդեն նշել ենք, որ Մուհամմադ Ալին անգրագետ մարդ էր, կարդալ և գրել չգիտեր, որից նա շատ էր նեղվում աշխատանքային առաջադեպում կամ պարզապես կենցաղում: Նա որոշեց վերացնել այդ բացը և 45 տարեկան հասակում կարդալ, ապա և գրել սովորեց: Նրա օրինակը շատ վարակիչ եղավ:

Ռուսացման գործը հեշտացնելու և աշակերտներին լիարժեք գիտելիքներ և տեղեկատվություն հաղորդելու նպատակով՝ Մուհամմադ Ալիի կարգադրությամբ եվրոպական լեզուներից արաբերեն թարգմանվեցին և հրատարակվեցին դասագրքեր և զանազան ձեռնարկներ, իսկ հետագայում դասագրքեր պատրաստվեցին արդեն եզիպտոսում:

Ընդհանուր աշխարհիկ դպրոցներ բացելուն զուգահեռաբար հիմնվեցին նաև նեղ մասնագիտական ուսումնական հաստատություններ: Մենք արդեն նշել ենք տարրեր ընույթի գինվորական ուսումնարաններ հիմնելու մասին: Գետագայում հիմնվեցին նաև այլ մասնագիտական ուսումնարաններ: Մուհամմադ Ալին 1816 թ. հիմնեց եզիպտոսում առաջին ինժեներական, ապա բժշկական ուսումնարան, որը նույնպես առաջինը եղավ եզիպտոսում: Նրա իշխանության տարիներին հիմնվեցին նաև գյուղատնտեսական և անասնաբուժական, տեխնիկական (մեխանիկական), լեզվաբանական, երաժշտական, անզամ քաղաքագիտական և այլ մասնագիտությունների գծով ուսումնարաններ:

Ուսուցումը ձրի էր, պնտությունն անզամ նրանց թոշակ էր վճարում, իսկ գյուղական վայրերից Կահիրե և այլ քաղաքներ եկածները ապահովվում էին կացարանով՝ ժամանակակից տերմինալոգիայով ասած, հանրակացարաննեով և սնունդով:

Դպրոցներ բացվեցին ոչ միայն Կահիրեում և մյուս քաղաքներում, այլև գյուղական վայրերում, կարելի է ասել ամբողջ եզիպտոսում: Այսպես, օրինակ, Վերին եզիպտոսում գործում էին 26, իսկ Ստորին եզիպտոսում՝ 40 նորաբաց տարրական դպրոցներ: Իսկ ուսումնարանները տեղավորված էին գլխավորապես Կահիրեում և Ալեքսանդրիայում:

Հասկանալի է, որ նման քանակի նոր դպրոցների և ուսումնարանների քաջումը շատ սուր ընույթ էր հաղորդում դպրոցները համապատասխան քանակի ուսուցիչներով ապահովելու հարցին: Ո՞րտեղից գտնել այդքան մասնագետ ուսուցիչներ: Այդ հարցը լուծվեց երկու ճանապարհով: Զգալի թվով ուսուցիչներ հրավիրվեցին եվրոպական երկրներից: Նրանց ներգրավելը ուսուցման ոլորտ ունեցավ նաև մեկ այլ հետևանք՝ դա նպաստեց օտար լեզուների, առաջին հերթին ֆրանսերեն լեզվի տարածմանը եզիպտոսում:

Դպրոցները ուսուցիչներով ապահովելու խնդրի լուծման մյուս ուղին եղավ եզիպտացիներին եվրոպական ուսումնական հաստատություններում պատրաստելը, որոնց թիվը, ինչպես արդեն նշել ենք, շատ մեծ էր: Ավարտելով ուսումը և վերադառնալով եզիպտոս, նրանց ոչ

միայն աշխատանքի էին անցնում պետական ապարատում որպես պաշտոնյաներ կամ բանակում ծառայում որպես սպաներ, այլև լրացնում էին ուսուցիչների շարքերը:

Կրթության բնագավառում բարեփոխումները կազմակերպված անցկացնելու և դպրոցների առջև կանգնած խնդիրները հաջողությամբ լուծելու գործում նշանակալի էր կրթության նախարարության դերը:

Այս ոլորտում կատարված բարեփոխումների շարքում պետք է նշել եզիպտական ազգային տպագրության և դրա հետ կապված գրահրատարակչության հանդես գալը:

Դպրոցական դասագրքերի, ուսումնական ծեռնարկների, բանակի համար անհրաժեշտ կանոնադրությունների և պաշտոնական այլ փաստաթղթերի հրատարակությունը պահանջում էր ունենալ տպարան: Եվ Մուհամմադ Ալին 1822 թ. հիմնեց այդ տպարանը, որը եղավ առաջին նման հաստատությունը Եգիպտոսում: Գետագայում ևս հիմնվեցին այլ տպարաններ, քայք 1822 թ. մտել է Եգիպտոսի պատմության մեջ, որպես տպարանական գործի սկզբնավորման տարի: Այդ առաջին տպարանն ուներ տասատեսակներ երեք լեզուներով՝ արաբերեն, պարսկերեն և բուրբերեն: Դրանից հետո գրահրատարակությունը, թարգմանական և ազգային գրականության հրատարակությունը, զարգացավ բավականին արագ կերպով և իր ուրույն տեղը գրավեց եգիպտական ազգային մշակութային կյանքում:

Տպարանների հիմնումը նպաստեց Եգիպտոսում ազգային մամուլի հանդես գալուն: Մուհամմադ Ալիի հիմնած առաջին արաբական տպարանում հրատարակվեց առաջին եգիպտական «Ալ-Կակաի ալ-Մըսրիյա»՝ «Եգիպտական իրադարձություններ» բերքը: Դրանով Եգիպտոսը մտավ ազգային մամուլ ունեցող փոքրաթիվ երկրների շարքը:

5. Մուհամմադ Ալիի բարեփոխումները և Եգիպտահայությունը

Մուհամմադ Ալիի կիրառած բարենորոգումները չէին կարող չանդրադառնալ Եգիպտոսում բնակվող հայերի, հրեաների, հույների և այլ ոչ արաբ բնակչության վրա:

Երանց նկատմամբ Մուհամմադ Ալիի քաղաքականությունը խորսխված էր հանդուրժողականության, տուեղանտիզմի վրա, որը դրսևորվում էր կրոնահամայնքային, լեզվամշակութային, աշխատանքային և

մնացած բոլոր բնագավառներում: Այդ տեսակետից եզիպտոսը Մուհամմադ Ալլիի կառավարման տարիներին չափեկանորեն տարբերվում էր Թուրքիայում տիրող մթնոլորտից և կիրառվող մտածելակերպից:

Հանդուրժողականությունը գործունեության անհամեմատ լայն ասպարեզ քայցեց եզիպտահայության համար և հնարավորություն ստեղծեց ավելի լավ կազմակերպել ներհամայնքային կյանքը, մի կողմից, և իր լուծման ներդեմել Մուհամմադ Ալլիի բարենորոգումների քաղաքականության իրականացման գործում, մյուս կողմից:

Եզիպտահայերի թվաքանակի մասին, հասկանալի պատճառներով, ստույգ տեղեկություններ չկան: Դա բացատրվում է նրանով, որ այդ տարիներին կանոնավոր մարդահամարներ չէին անցկացվում, և հայերի թվաքանակն էլ կայուն չէր: Միայն հայտնի է, որ բարենպաստ քաղաքական և տնտեսական պայմանների դեպքում նրանց թվաքանակը մեծանում էր ի հաշիվ ներգաղթածների, իսկ պայմանների վատթարացման դեպքում տեղի էր ունենում արտագաղթ. որի հետևանքով նրանց թիվը նվազում էր: Եզիպտահայությունը կազմավորվում էր հիմնականում Օսմանյան կայսրության տարբեր վայրերից, գլխավորապես Ստամբուլից, Ջնյունայից և Արևմտյան Հայաստանի տարբեր շրջաններից եզիպտոս ներգաղթած հայերի հաշվին:

Տարբեր հետազոտողներ (Ա. Ալպոյաճյան, Ն. Աղազարն, Ա. Գարտաշյան, Հ. Նալբանդյան և ուրիշներ) ամենափականականը համարում են, որ եզիպտոսում XIX դարի կեսերին բնակվել է մոտ 2000 հայ: Այդ նույն թիվն է մատնանշում նաև այդ տարիներին եզիպտական բանակում ծառայած ֆրանսիական սպա, Մ. Ժոմառը «Եզիպտոսի նկարագրությունը» ֆրանսերեն լեզվով հրատարակած իր աշխատության մեջ:

Հայերը հիմնականում կենտրոնացված էին Կահիրեում և Ալեքսանդրիայում: Ոչ մեծաթիվ հայեր էին բնակվում նաև Ռոզետտում, Դամիայքում, Թանթայում, Ջակազիկում, Ասյութում և այլ քաղաքատիպ վայրերում:

Զգալի թվով հայեր են աշխատել Մուհամմադ Ալլիի վերակազմավորված պետական ապարատում: Ինչպես նշել ենք, Մուհամմադ Ալլին մեծ թվով եզիպտացի ուսանողներ էր ուղարկում նվիրակական երկրներ ուսանելու համար: Դրանց թվում էին ոչ միայն արաբներ, այլև մյուս ազգությունների ներկայացուցիչներ, այդ թվում և հայեր: Ուսումնառությունն ավարտելուց և եզիպտոս վերադառնալուց հետո, Մուհամմադ Ալլին զգալի թվով հայերի է աշխատանքի վերցնում իր ապարատում և

զանազան մինիստրություններում: Դրանք լավ պատրաստված, պարտանանաչ մարդիկ էին, որոնք շատ շուտով աչքի ընկան պետական ծառայության մեր: Մուհամմադ Ալին մեծ վստահությամբ էր վերաբերվում նրանց, հաշվի առնելով նրանց գործնական քարծր հատկանիշները և նրանց նվիրվածությունը բարեփոխումների քաղաքականությանը: Երանք, ինչպես և հույները, նորաստեղծ կառավարության և տարբեր նախարարություններում աշխատում էին որպես խորհրդակցաններ, քարտուղարներ, ոմանք էլ որպես քարգմանիչներ, որն այդ շրջանում նույնպես համարվում էր կարևոր պաշտոն: Դայնրի մեջ գտնվեցին մարդիկ, որոնք հասան շատ քարծր պաշտոնների:

Դրանց մեջ առանձնանում է Պողոս Յուսուֆյանը, որին համարձակորեն կարելի է դասել Մուհամմադ Ալիի ամենամերձավորների շարքը: Սկսելով որպես Մուհամմադ Ալիի քարգմանիչ, նա շուտով դառնում է նրա խորհրդակցանը, իսկ շատ չանցած գլխավորում է Եզհպատոսի եվրոպական կամ արտաքին գործերի նախարարությունը: Իրականում նրա գործունեության դաշտն ավելի լայն էր և ընդգրկում էր համարյա քոլոր կարևոր բնագավառները: Ալեքսանդրիայում լույս տեսած «Արաքս» թերթը հետևյալ մեջբերումն է կատարել եզհպատական Ֆրանսիատա «Լա Բուրս Եմպաիին» հեղինակավոր պարբերականից. «Իրականին մեջ, Պողոս բեյը իր ձեռք առած էր երկրի արտաքին, ներքին, ելևմտական, աստորական և մինչև անգամ զինվորական քոլոր գործերը, ինչ որ կկատարվեի տերության ընդարձակածավալ սահմաններում մեջ՝ Ասուանեն մինչև Կրետե, մինչև Տավրոս կնիքը կկրեր իր վճիռներուն»:

Մուհամմադ Ալիի նախքան կարևոր որոշումներ ընդունելը և հաջեցակարգային բնույթի հիմնախնդիրները սահմանելը, միշտ խորհրդակցել է Պողոս Յուսուֆյանի հետ և հաշվի առել նրա հեղինակավոր կարծիքը:

1844 թ. Պողոս Յուսուֆյանի մահից հետո, արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնը Մուհամմադ Ալին վստահում է երիտասարդ Արթին Չրաքյանին, որը Ֆրանսիա ուսանելու ուղարկած իր սաներից էր: Նա մինչ այդ պետական ապարատում աշխատելու որոշ փորձ էր կուտակել, քարծր պաշտոններ զբաղեցնելով լուսավորության նախարարությունում, լինելով լուսավորության գերագույն խորհրդի անդամ:

Արտաքին գործերի, ինչպես նաև որոշ այլ նախարարությունների վարչությունների և բաժանմունքների մեծ մասի ղեկավարները նույն-

պես հայեր էին, որոնք շատ հաճախ եզիպտոսը ներկայացնում էին արտասահմանյան երկրների հետ ունեցած շփումների կամ քանակցությունների ժամանակ: Նշենք, որպես օրինակ, որ 1841 թ. Լոնդոնի կոնֆերանսում, որը բախտորոշ եղավ եզիպտոսի և անծածր Մուհամմադ Ալիի համար, եզիպտական պատվիրակությունը գլխավորում էր Արթին Չրաքյանը:

Հայերի ղերակատարումը եզիպտոսի պետական ապարատում Մուհամմադ Ալիի իշխանության տարիներին աննկատ չի մնացել ժամանակակիցների, ինչպես նաև հետագայում ուսումնասիրողների տեսադաշտից: Այդ մասին շատ է գրվել: Դրանցից հիշատակենք Ֆրանսիացի հեղինակ Պ. Գամոնի դեռևս 1843 թ. Փարիզում հրատարակված Մուհամմադ Ալիի տիրապետության տարիներին եզիպտոսի պատմությանը նվիրված աշխատության առաջին հատորը, որտեղ հեղինակը հայերի ղերակատարությանն այսպիսի տողեր է նվիրել. «Հայերը մուտք են գործել ամեն տեղ: Նրանցից շատերը ամենաբարձր պաշտոններն են զբաղեցնում փոխարքայի կաբինետում և դիվաններում», ապա ավելացնում, որ «Հայկական համայնքն ամենագործ է փոխարքայի արքունիքում»:

Եզիպտահայերը Մուհամմադ Ալիին աջակից եղան նաև մյուս քննազավառներում: Այդ տեսակետից հիշատակության է արժանի նրանց գործունեությունը տնտեսական ոլորտում: Հայերը հիանալի արհեստավորներ էին և նրանք առաջնակարգ դիրքեր ունեին այնպիսի արհեստների քննազավառում, ինչպես ոսկերչությունը, ներառյալ արծաթագործությունը և ակնագործությունը, դերձակությունը, կոշկակարությունը, մուշտակագործությունը և այլն: Հատկապես ուժեղ էին եզիպտահայերի դիրքերը ոսկերչության քննազավառում, որի կենտրոնը Կահիրեի համալ-հալիլ շուկան էր: Հայ ոսկերիչների վարպետության մասին հիանալի են արտահայտվել ժամանակակիցները: Պատահական չէ, որ նրանք էին բավարարում Մուհամմադ Ալիի, նրա ընտանիքի և շրջապատի պահանջներն այդ քննազավառում:

Եզիպտահայերը կարևոր դիրքեր ունեին նաև լուծայափոխության քննազավառում: Հայ լուծայափոխները՝ սատաֆները, սոսկ դրամափոխներ չէին: Նրանց գործունեությունը շատ ընդհանուր բաներ ուներ բանկային գործունեության հետ: Նրանց մուտ կուտակված ֆինանսական միջոցները և ֆինանսական ոլորտում նրանց հմտությունը, հայ լուծայափոխներին հնարավորություն տվեց 1837 թ. Կահիրեում հիմնել եզիպ-

տոսում առաջին բանկը: Դա հնարավորություն տվեց հայ լուծալափոխներին ընդլայնել ֆինանսական աջակցությունը Մուհամմադ Ալիին նրա քարեփոխումներն իրականացնելու գործում:

Մուհամմադ Ալիի լայնախոհ և հանդուրժողական քաղաքականության շնորհիվ եզիպտոսում հայտնվեցին նաև հայ հողատերեր: Սովորաբար հողատիրությունն այն բնագավառն է, որտեղ եկվորները, այլ էթնոսին պատկանողները մուտք չունեն և զրկված են հողային սեփականություն ձեռք բերելու և՛ իրավունքից, և՛ հնարավորությունից: Մուհամմադ Ալին խախտեց այդ անասան թվացող օրենքը: Ոչնչացնելով մամլուքներին և վերացնելով իլիֆամի համակարգը, Մուհամմադ Ալին նրանց հողերը հայտարարեց պետական և բաժանեց իր մերձավորներին: Սակայն նա վարձակալության իրավունքով հողաբաժիններ տրամադրեց նաև այն պաշտոնյաներին, վաճառականներին և սատաֆներին, որոնք արաբներ չէին և որոնց ինքը, Մուհամմադ Ալին վստահում էր: Դրանց թվում հայտնվեցին նաև հայեր, որոնք վարձակալման սկզբունքներով ստացան հողաբաժիններ: Նրանք պարտավոր էին մշակել իրենց տրված հողաբաժինները և հարկ վճարել կառավարությանը ըստ սահմանված կարգի, քայց իրավունք չունեին վարձով տալ կամ վաճառել իրեն տրված կալվածները: Դայ կալվածատերերը նախընտրում էին իրենց հողակտորներում մշակել տեխնիկական կուլտուրաներ, որոնք արտահանման մեծ պահանջարկ ունեին: Այդ պատճառով էլ հայ կալվածատերերի մեծամասնության հողաբաժինները վերածվեցին քամրակի պլանտացիաների:

Մուհամմադ Ալիի քարեփոխումներին աջակցելու և եզիպտոսի ինքնուրույնությունը պաշտպանելու գործում նշանակալի էր նաև հայ առևտրական դասի դերը: Այս հարցում հայ վաճառականների դիրքորոշումը սկզբունքային բնույթ ուներ: Արդեն սկսվել էր մրցակցությունը արևատասիմանյան առևտրական կապիտալի հետ, որը փորձում էր ոչ միայն ներթափանցել եզիպտոս, այլև նվաճել եզիպտական շուկան և դառնալ այնտեղ տիրապետող: Այդ ուղղությամբ հատկապես մեծ ջանքեր էին դրսևորում անգլիացիները և, իրոք, նրանք լուրջ վտանգ էին ներկայացնում եզիպտոսին: Պայքարը նրանց ոտնձգությունների դեմ, եզիպտական շուկան նվտաբական ապրանքների մրցակցությունից պաշտպանելը, որն ուներ ոչ միայն տնտեսական, այլև քաղաքական նշանակություն, համապատասխանում էր եզիպտոսի պետական և նրա առևտրական դասի, այդ թվում և հայ առևտրականների, շահերին: Եվ

այդ պայքարում հայ վաճառականությունը դարձավ Մուհամմադ Ալիի հենարաններից մեկը:

Եզիպտահայությունն իր ներդրումն ունեցավ նաև լուսավորության բնագավառում Մուհամմադ Ալիի բարեփոխումների ընթացակառուցում: Նախ, դրանից օգտվեցին իրենք եզիպտահայերը: Զգալի բվով եզիպտահայեր Մուհամմադ Ալիի կողմից ուղարկվեցին եվրոպական երկրներ ուսանելու: Մյուս կողմից, բացվեցին նոր հայկական դպրոցներ: Այսպես, 1828 թ. Կահիրեում հիմնվում է եղիազարյան դպրատունը, 1840—ական թվականներին Ալեքսանդրիայում սկսում է գործել Արամյան վարժարանը և այլն: Այդ դպրոցներում հայ աշակերտներին ուսուցանում էին հայերեն, արաբերեն և ֆրանսերեն լեզուներ, կրոն, հայոց պատմություն, թվարանություն, աշխարհագրություն, երաժշտություն, գեղագրություն և այլ առարկաներ:

Չայերի գործունեությունը չէր սահմանափակվում միայն հայկական դպրոցներով: Եվրոպայում կրթություն ստացած և եզիպտոս վերադարձած Չայերի մի մասն իրեն նվիրեց կրթական գործին, կարևոր դիրքեր գրավելով հատկապես ուսումնարանների կազմավորման և ղեկավարման գործում: Նրանց ջանքերով Կահիրեում ստեղծվեց երկրաչափական, վարչական և քաղաքագիտությունների ուսումնարաններ: Այստեղ մեծ էին Արքիմ Չրաքյանի և Ստեփան Դեմիրճյանի ծառայությունները: Երկար ժամանակ հայերն են ղեկավարել Կահիրեի արվեստի, արհեստի և մետաղագործական ուսումնարանները, Նաբուդայի և Շուքրայի գյուղատնտեսական ուսումնարանը, շատ հաճախ նրանք են կազմել այդ ուսումնական հաստատությունների ծրագրերը, դասավանդվող առարկաների ցանկը և մշակել դասավանդման մեթոդիկան:

Մենք արդեն նշել ենք, որ Եզիպտոսի Լուսավորության գերագույն խորհրդի անդամներ են եղել Արքիմ Չրաքյանը և Ստեփան Դեմիրճյանը, որոնք այդ խորհրդի անդամ իրենց արար և ֆրանսիացի գործընկերների հետ միասին ղեկավարում էին կրթական գործը Եզիպտոսում: Նրանց գործունեությունն այդ ընթացակառուցում շատ արդյունավետ է եղել: Բավական է նշել, որ նրանց ջանքերով բացվել են 68 դպրոցներ, չհաշված մասնագիտական ուսումնարանները, որտեղ սովորում էին ավելի քան հինգ հազար աշակերտներ: Դա փոքր թիվ չէր, մասնավոր նրան հաշվի առնենք, թե մինչ այդ ինչ անմխիթար վիճակ էր տիրում կրթական ապարեզում:

Եզիպտահայերը իրենց լուծան ունեցան նաև թարգմանական գրականության սկզբնավորման և զարգացման բնագավառում: Այդ բեռը հիմնականում իրենց ուսերի վրա վերցրեցին Եվրոսայում Մուհամմադ Ալիի հոգածության շնորհիվ կրթություն ստացած հայերը: Նրանք գլխավորապես թարգմանում էին ֆրանսերենից, ինչպես գեղարվեստական, այնպես էլ քաղաքական գրականություն, որոնց հանդեպ Մուհամմադ Ալին առանձնակի հետաքրքրություն ուներ: Գեներալ հանձնարարությանը Արբին Չրաքյանը թարգմանում է XV–XVI դարերի իտալացի քաղաքական գործիչ և դիվանագետ Նիկկոլո դի Բեռնարդո Մաքիավելլիի հանրահայտ «Իշխանը» գործը:

Այսպիսով, կարծում ենք, որ ոչ միայն ուշադրության է արժանի, այլև նշանակալի է եզիպտահայության ներդրումը Մուհամմադ Ալիի քարեփոխումների քաղաքականության մեջ և Եզիպտոսի անկախությունն ու ինքնուրույնությունն ամրապնդելու գործում: Այդ հարցի լուսարանությունն ավելի ամբողջական են դարձնում մեր պատկերացումները Մուհամմադ Ալիի, որպես Եզիպտոսի XIX դարի առաջին կեսի անենասկանավոր և իրեն հավասարը չունեցող դեկավարի և նրա գործունեության մասին:

***

Մուհամմադ Ալիի ռեֆորմները համապատասխանում էին ժամանակի պահանջներին և ոգուն, պայմանավորված էին Եզիպտոսի առջև կանգնած քաղաքական, սոցիալական և տնտեսական խնդիրներով: Դա մի գերմարդկային ճիգ էր Եզիպտոսը դուրս կորզել օսմանյան ճահճից, խավարից ու բռնատիրական ճիրաններից: Դա մի փորձ էր Եզիպտոսը դուրս բերել զարգացման նոր ուղիներ, օգտագործելով նաև եվրոպական փորձն ու արժեքները, այնքանով, որքանով դրանք կիրառելի էին Եզիպտոսի, իր հիմքում արևելյան հասարակության պայմաններում, այնքանով, որքանով դրանք համապատասխանում էին արևելյան մարդու մենտալիտետին, սովորույթներին, բարքերին ու բարոյականությանը:

Բարձր գնահատելով Մուհամմադ Ալիի գործունեությունը և նրա կիրառած քարեփոխումները, միաժամանակ պետք է դրանց գնահատական տալիս սքալի մոտեցում ցուցաբերել, նկատելով նրա և՛ լուսավոր, և՛ սովերոտ կողմերը:

IV. ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԸ ՄՈՒՀԱՄՄԱԴ ԱԼԻԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔՈ

Մուհամմադ Ալիի քաղաքական հավակնությունները չէին սահմանափակվում միայն Եգիպտոսով: Եգիպտոսը նրա նպատակների վերջնակետը չէր: Եգիպտոսը վերածելով իր ժամանակի հզոր պետություններից մեկին՝ Մերձավոր Արևելքում և Գյուսիսային Աֆրիկայում, և ամրապնդելով իր իշխանությունը Եգիպտոսում, որը նա կառավարում էր որպես անսահմանափակ տիրակալ, Մուհամմադ Ալին ոչ միայն երազում, այլև լրջորեն նախապատրաստվում էր նոր տարածքային ձեռքբերումների համար, մտածում դուրս գալ Եգիպտոսի սահմաններից, նվաճել նոր երկրներ և ստեղծել մի կայսրություն, որը մասնագետները կոչել են Եգիպտա-ասիական կայսրություն:

Իր տիրապետությունը ընդարձակելու ուղղությունը որոշելիս Մուհամմադ Ալիի ընտրությունն ընկավ հյուսիս-արևելյան ուղղության վրա: Եվ դա միանգամայն հասկանալի է, քանի որ արևմտյան ուղղությունը նրա համար փակ էր և որոշ իմաստով անմատչելի: Արևմտյան ուղղության դեպքում, նա առաջին հերթին պետք է ընդհարվեր Թուրքիայի, այսինքն՝ Օսմանյան կայսրության հետ, որի մի մասն էր կազմում Եգիպտոսը, թեկուզ և ձևականորեն, այնուհանդերձ, իրավաբանորեն օսմանյան սուլթանը Մուհամմադ Ալիի սյուզերենն էր: Ուրեմն օսմանյան ուղղությունը կապված էր որոշակի բարդությունների հետ և նա դա լավ էր հասկանում: Մանավանդ պարզ չէր, թե այդ պարագայում ինչպիսին կլինեիր եվրոպական պետությունների դիրքորոշումը:

Մուհամմադ Ալին նախընտրեց հյուսիս-արևելյան ուղղությունը, որոշելով իր տիրույթներն ընդարձակել նախ և առաջ հարևան արաբական երկրների հաշվին: Բայց այս դեպքում կարող է տարակուսանք առաջանալ այն կապակցությամբ, որ այդ արաբական երկրները նույնպես Օսմանյան կայսրության մասն էին կազմում: Դա միանգամայն ճիշտ է: Սակայն այս պարագայում պետք է երկու հանգամանք նկատի ունենալ:

Նախ, Մուհամմադ Ալին զործում էր շատ խորամանկորեն: Մեծ մասամբ նա իր զործողությունները արաբական երկրների նկատմամբ ներկայացնում էր որպես թուրքական սուլթանի «հանձնարարություննե-

րի» կատարում: Եվ, իրոք, հաճախ սուլթանը, որն արդեն իր հզորության գագաթնակետին գտնվող կայսրության սուլթանը չէր, այլ թավակասին տկար դարձած պետության ղեկավարը, և հնարավորություն չունեի ընդարձակ կայսրության համարյա քոլոր մասերում ընկնող հակասոմանյան ելութները սեփական, քուրքական ուժերով ճնշելու, հարկադրված դիմում էր իր այս կամ այն հզոր վասալին, «հանձնարարելով» նրան «խաղաղացնել» սուլթանին անհնազանդ այդ երկիրը:

Երկրորդ, օրեցօր հզորացող Եգիպտոսի կուսակալը երբեմն ինքն էր նախաձեռնություն ցուցաբերում, վստահ, որ քուրքական սուլթանը համապատասխան ուժ և լծակներ չունի իրեն նա պահելու նվաճողական քաղաքականությունից կամ պատժելու դրա համար:

Երկու պարագայում էլ, հանգամանքներն ավելի նպաստավոր էին դասավորված Մուհամմադ Ալիի, քան թե քուրքական սուլթանի համար:

1. Աղաքիան Մուհամմադ Ալիի տիրապետության ներքո (1811–1840 թթ)

1811 թ. օսմանյան սուլթան Մահմուդ II հանձնարարեց Մուհամմադ Ալիին վերջ տալ վահաբականների Իրաքի և Սիրիայի դեմ ուղղված ասպատակություններին ու հարձակումներին, որոնց մասին մենք արդեն նշել ենք աշխատության նախորդ հատվածներում: Մուհամմադ Ալին իրեն ձևացնելով քուրքական սուլթանին հավատարիմ վասալ, հանձն առավ կատարելու իր սյուզերենի՝ փաղիշահի հրամանը:

Սուլթանը դիմեց այդ քայլին, քանի որ նրան շատ էին անհանգստացնում վահաբիները: Վահաբիզմը որպես խալամական ուղղություն, իր բնույթով տարբերվում էր օսմանյան կայսրությունում հաստատված ուղղությունից: Իսկ նման հարցերը միջնադարում սովորաբար միշտ սուր բնույթ էին կրում:

Կար անհանգստանալու ևս մի շատ կարևոր հանգամանք: Վահաբականները քուրքական սուլթանին չէին ճանաչում որպես օրինական խալիֆա և նրան համարում էին կեղծ խալիֆա: Իսկ դա նշանակում էր, որ նրանք մարտահրավեր էին նետում սուլթանին և նրան չէին ընդունում որպես աշխարհի քոլոր մուսուլմանների հոգևոր առաջնորդ:

Պրան պետք է ավելացնել նաև այն պարագան, որ վահաբականները ոչ միայն իրենք չէին ենթարկվում քուրքական սուլթանին, այլև կոչ էին անում քոլոր արաբներին տապալել օսմանյան տիրապետությունը:

Նրանք նաև արաբական երկրներում վահաքիզնը տարածելու և այդ ուղիով նրանց իրենց տիրապետության ներքո դնելու հետուև գնացող նպատակներ էին հետապնդում: Եվ նրանց հարձակումները Սիրիայի և Իրաքի վրա նաև այդ նպատակներն էին հետապնդում:

Այս հանգամանքներով էին պայմանավորված սուլթան Մահմուդ II որոշումը պատժել վահաքիներին և Արաբիան լրիվ ենթարկել Ստամբուլին:

Իսկ ինչ վերաբերում է Մուհամմադ Ալիին, ապա նա նույնպես մեծապես շահագրգռված էր օսմանյան սուլթանի հանձնարարությունը կատարելու պատրվակով ներխուժել Արաբիա և այն վերածել իրեն ենթակա երկրամասի: Նրա շահագրգռվածությունը պայմանավորված էր առնվազն երեք հանգամանքներով:

Առաջին, Մուհամմադ Ալիին նույնպես անհանգստացնում էին վահաքականներն իրենց կրոնական հայացքներով: Նրա համար անընդունելի էր իր անմիջական հարևանությամբ ուժեղ և միավորված պետության հանդես գալը, որպիսին կարող էր դառնալ Արաբիան վահաքիների իշխանության ներքո:

Երկրորդ, Արաբիա ներխուժել և ըստ եռեքան նրա գրավելը համապատասխանում էր Մուհամմադ Ալիի քաղաքական հավակնություններին՝ իր տիրապետության ներքո միավորել արաբական երկրները և ստեղծել մի նոր կայսրություն: Արաբիայի գրավումը հանդիսանալու էր առաջին քայլը նրա այդ քաղաքական ծրագրերի իրագործման ճանապարհին: Ճիշտ է, Մուհամմադ Ալին իր այդ քայլը ներկայացնում էր որպես փառիշտի հանձնարարություն, սակայն նա չավ գիտեր, որ Արաբիան գրավելու դեպքում, նա այն պահելու էր իր անմիջական տիրապետության տակ, և ոչ թե սկոտների վրա մատուցելու էր քուրբանական սուլթանին:

Երրորդ, իր դերը խաղաց տնտեսական գործոնը: Մուհամմադ Ալին պետք էին Արաբիայի շուկան և բնական հարստությունները, որը կխթանեին եգիպտական տնտեսության և առևտրի զարգացումը: Սիս թե ինչու Մուհամմադ Ալիի Արաբիան գրավելու քաղաքականությունը ջերմեռանդ աջակցություն գտավ եգիպտական վաճառականության և լուծայական կապիտալի մեծահարուստների կողմից, որոնք ֆինանսավորեցին նրա ռազմական այդ արշավանքը:

Այսպիսով, կարելի է ասել, որ Արաբիայի վրա արշավելու հարցում, մի շարք կարևոր կետերում թուրքական սուլթանի և եգիպտական կուսակալի շահերը համընկնում էին:

Եգիպտական 10 հազարի հասնող զորաբանակը, բաղկացած հետնակից, հեծելազորից և հրետանային զորամիավորումից, զինամթերքով, սնունդով և ջրով բեռնավորված քարավանների ուղեկցությամբ, 1811 թ. սեպտեմբերին, Մուհամմադ Ալիի կրտսեր որդու թուսունի հրամանատարությամբ ներխուժեց Արաբիա: Երիտասարդ և ռազմական գործերում անփորձ թուսունին ուղեկցում էին մի քանի զինվորական խորհրդականներ:

Եգիպտական բանակը կարելի է ասել առաջին օրվանից հայտնվեց բավականին ծանր վիճակում: Նկատի ունենք քնակլիմայական ծանր պայմանները և տեղական արաբական բնակչության թշնամական վերաբերմունքը եգիպտական զինվորների նկատմամբ, որոնց տեղացիներն ընկալում էին որպես գավթիչներ: Ուստի եգիպտական բանակի կորուստները շատ մեծ էին:

Այդուհանդերձ, 1811 թ. հոկտեմբերին եգիպտացիները տարան առաջին կարևոր հաղթանակը: Նրանք զրավեցին Կարմիր ծովի ափին գտնվող Յանբո նավահանգիստը, որը նրանք վերածեցին կարևոր հենակետի կապը Եգիպտոսի հետ պահպանելու և այնտեղից համալրում ստանալու համար:

Եգիպտական հարձակումը ծավալվում էր շատ դանդաղ: Քավականին թվով եգիպտացի զինվորներ դարձան անապատների ավազուտների զոհ, շատերը մահանում էին ծարավից և անտանելի շոգից: Այդ տեսակետից արշավանքը լավ չէր նախապատրաստված և բոլոր հանգամանքները հաշվի չէին առնված: Դրան պետք է ավելացնել տեղական պայմաններին վարժ արաբների հանկարծակի հարձակումները եգիպտացիների պահակակետերի վրա, նրանց վճռականությունը ոչ մի թիզ հող չզիջել եգիպտացիներին առանց դիմադրության և այլն:

Սիա այսպիսի պայմաններում եգիպտական զորքերի հրամանատարությունը որոշեց դուրս գալ Յանբոյից և սկսել Գիջազի կարևոր կենտրոնների զրավումը: Դրանց մեջ նրանք մեծ կարևորություն էին տալիս Մադինային և 1812 թ. հունվարին եգիպտական բանակը փորձեց զրավել այն: Սակայն դա նրան չհաջողվեց: Դեպի Մադինա շարժվելու ճանապարհին, եգիպտական բանակը, Մաֆրայի մոտ անակնկալ հարձակման ենթարկվեց վահաբական բանակի կողմից և ծանր պարտու-

թյուն կրեց: Երանք կորցրեցին հինգ հազար զինվոր և հարկադրված նահանջեցին ու վերադարձան Յանքո:

Դրան հաջորդած հարկադրական դադարը եզիպտական քանակի հրամանատարությունն օգտագործեց զորքերը համարելու, քանակի շարքերը և հոգեկան վիճակը վերականգնելու համար: Եզիպտոսից Արաբիա եկան թարմ ուժեր, զենքեր, այդ թվում և հրետանի: Մեծ ծավալի աշխատանք կատարվեց արաբական որոշ ցեղերի շեյխերին կաշառելու և եզիպտացիների կողմը գրավելու ուղղությամբ և պետք է նշել, որ եզիպտացիները այդ առումով հասան մեծ հաջողությունների:

Այս նախապատրաստական աշխատանքներից հետո, 1812 թ. նոյեմբերին եզիպտական զորքերը վերսկսեցին հարձակումը: Երանք այս անգամ եղան ավելի հաջողակ: Նոյեմբեր ամսին նրանք արդեն Սադի-Նայում էին: Ձարգացնելով հաջողությունները, նրանք 1813 թ. հունվարին գրավեցին նաև Մեքքան, Թաիֆը և Ջիդդան: Այսպիսով, եզիպտացիների տիրապետության տակ անցավ ամբողջ Չիջազը:

Թեև Չիջազի գրավումը պետք է համարել մեծ հաջողություն, քայքայված վահաբիները անձնատուր չեղան: Երանք չաղունակում էին իրենց հարձակումները եզիպտական զորքերի վրա, որոնց կորուստները Արաբիա ներխուժելուց մեկ տարի անց արդեն հասնում էր ութ հազարի:

Վահաբիները վերադասավորելով իրենց ուժերը, նույնիսկ կարողացան շրջապատել Սադիման:

Միա այսպիսի պայմաններում Մուհամմադ Ալին, որն այնքան էլ զոհ չէր պատերազմական գործողությունների արդյունքներից և եզիպտացիների կրած մեծ կորուստներից, 1813 թ. ժամանեց Արաբիա: Նա իր հետ բերել էր թարմ ուժեր և իր ձեռքը վերցրեց օազմական գործողությունների ղեկավարությունը:

Մուհամմադ Ալին ընտրեց նոր մարտավարություն: Ժամանելով Ջիդդա, նա անմիջապես ռազմական գործողություններ չձավալեց: Նա իր առաջնակարգ խնդիրը համարեց ամրապնդել իր տիրապետությունը Չիջազում: Այդ նպատակով նա նախ հեռացրեց Չիջազի զործող շերիֆ Դալիթին, որին փոխարինեց Մուհամմադ Ալին նվիրված մեկ այլ անձնավորություն: Նա մեծ զուամարներ նվիրաբերեց իրեն նվիրված ցեղապետերին, դրանով գնելով նրանց հավատարմությունը:

Այնուհետև նա փորձեց ներթափանցել Արաբիայի խորքերը, քայքայողա նրան չհաջողվեց: Մուհամմադ Ալին փոխեց հարվածի ուղղությունը և սկսեց զործել հարավային ուղղությամբ, Ասիրում, որտեղ նա, 1815 թ.

հունվարի 20-ին Թաիֆից հարավ, ջախջախիչ հարված հասցրեց վահաբական երեսուցիազարանոց բանակին: Մուհամմադ Ալին մտադիր էր ներխուժել Եմեն, սակայն ստիպված էր վերադառնալ Եգիպտոս:

1815 թ. ընթացքում հաջողությունն ուղեկցեց եգիպտացիներին նաև Արաբիայի հյուսիսային շրջանում, որտեղ նրանք Թուսունի հրամանատարությամբ մի շարք ծանր հարվածներ հասցրեցին վահաբիների բանակին, որոնց գլխավորում էր էմիր Արդալլահը: Նա էմիր էր դարձել 1814 թ., էմիր Սաուդի մահվանից հետո: Կրած պարտություններից հետո, էմիր Արդալլահը հարկադրված էր 1815 թ. հաշտության պայմանագիր ստորագրել, որի համաձայն Գիջազը մնում էր եգիպտացիների տիրապետության տակ, սակայն Արդալլահը պահպանում էր Նաջդը և Կասիմը: Արդալլահը իրեն ճանաչում էր թուրքական սուլթանի վասալ, բայց անմիջապես անթափվում էր Մադինայի կառավարչին, որին նշանակել էր Մուհամմադ Ալին: Նա նաև պարտավորվում էր սուլթանի առաջին իսկ կանչի դեպքում մեկնել Ստամբուլ, ապահովել ուխտագնացության ազատությունը, հետ վերադարձնել մեքքայի սրբակենտրոններից կողոպտած գանձերը և այլն:

Կցանկանայինք հատկապես ընդգծել հաջի՝ ուխտագնացության, անվտանգության ապահովման կետը: Դա շատ կարևոր հարց էր Արաբիայի դեմ Մուհամմադ Ալիի արշավանքն սկսելու պարագայում, որն անմիջապես առնչվում էր եգիպտական վաճառականության հետ՝ ուղղված տնտեսական զարգացմանը: Ուխտագնացության անվտանգության ապահովումը կապվեացներ հաջ գնացողների քվաքանակը, իսկ դա իր հերթին կաշխուժացներ առևտուրը և կրթորացներ եգիպտական վաճառականների շահույթները: Այս գործունը իր ժամանակին կարևոր դեր խաղաց արշավանքն սկսելու և Մուհամմադ Ալիին համապատասխան ֆինանսներով ապահովելու գործում:

Հաշտության պայմանագիրը երկար չգործեց, քանի որ նա չէր բավարարում վահաբիներին, որոնք այդ համաձայնագրի պայմանները իրենց համար համարում էին անընդունելի, անգամ ստորագրեցի: Ու նրանք եռանդուն կերպով պատրաստվում էին նոր մարտերի:

Նոր պատերազմական գործողությունների էր պատրաստվում նաև Մուհամմադ Ալին, որը էմիր Արդալլահին մեղադրում էր հաշտության պայմանագիրը խախտելու մեջ: Վերջինս զանազան պատրվակներով հրաժարվում էր Ստամբուլ մեկնել և ծնկի գալ սուլթան-խալիֆայի առջև, որին վահաբիները կնդծ խալիֆա էի համարում, ինչպես նաև չէր

շտապում հեն վերադարձնել հասցեատիրոջը իր զինակից վահաբիների կողմից Մեքքայից քաղանած հարստությունները:

1816 թ. Արաբիա մտավ եգիպտական նոր բանակ և սկսվեց պատերազմական գործողությունների նոր փուլը: Սակայն այժմ արդեն դա ղեկավարում էր ոչ թե Թուսունը, որն առանձնապես այժի չէր ընկել ռազմական գործողություններ վարելու մեջ, այլ նրա ավագ եղբայր Իբրահիմը: Մուհամմադ Ալիի ավագ որդին իր հոր նման տաղանդավոր անձնավորություն էր: Նրա տաղանդը դրսևորվում էր համարյա բոլոր բնագավառներում, քայք հատկապես ռազմական ասպարեզում: Նա այժի էր ընկնում կազմակերպչական մեծ ունակություններով և իր նպատակին հասնելու վճռական կամքով: Նրա գործունեությանը բնորոշ գծերից մեկն էլ այն էր, որ իր նպատակին հասնելու համար նա ոչնչի առջև կանգ չէր առնում: Իբրահիմը իրեն հենց այդպես դրսևորեց Արաբիայում: Իբրահիմի նշանակումը Արաբիայում եգիպտական զորքերի հրամանատար վկայում էր, որ Մուհամմադ Ալիին որոշել էր ավարտել Արաբիայի գրավումը և նրա կցումը եգիպտոսին:

Նա 1816–1818 թթ. անողորքության հասնող դաժանությամբ ծզնեց ապստամբական կենտրոնները, պարտության մատնեց վահաբիական զորքերը և հողին հավասարեցրեց քաղաքներ ու գյուղեր, այդ թվում և Սաուդյանների նստավայր Դարիյան: Էմիր Աբդալլահը անձնատուր եղավ Իբրահիմին, հուսալով այդ կերպ փրկել իր կյանքը: Սակայն նա սխալվեց իր սպասումների մեջ: Իբրահիմը նրան շղթայակապ ուղարկեց Կահիրե, որտեղ նա Մուհամմադ Ալիի հրամանով զլխատվեց, ի ուրախություն նաև սուլթան Մահմուդ II.

Իբրահիմը գրավեց Նաջդը, Կատիֆը և Ասիրը, և 1818 թ. ամբողջացրեց Արաբիայի գրավումը ու նրան եգիպտոսին հպատակեցնելը:

Ընդհանուր առմամբ դրա համար պահանջվեց յոթ տարի:

Արաբիայի հիմնական մասի գրավումով, Մուհամմադ Ալին լուրջ հայտ ներկայացրեց իր կայսրությունը ստեղծելու ճանապարհին: Ըստ որում, նրան հաջողվեց իրագործել իր մտահղացումը: Չնակամորեն Արաբիան մնում էր Օսմանյան կայսրության կազմում: Դրանով իսկ Մուհամմադ Ալին հանգստացրեց սուլթանին, պահպանեց գերակայության և ենթակայության կանոնները և չեզոքացրեց Ստամբուլի հնարավոր հակազդեցությունը: Իսկ իրականում Արաբիայի տեր ու տնօրենը դարձավ ինքը՝ Մուհամմադ Ալին:

Մուհամմադ Ալին Արաբիայում մտքոցե կառավարման նոր համակարգ: Արաբիան փաստորեն վերածվեց մեկ ամբողջական եգիպտական նահանգի, որի գլուխ էր կանգնած Մուհամմադ Ալիի կողմից նշանակվող փաշան: Նա ենթակա էր անմիջապես՝ Մուհամմադ Ալիին և անվերապահորեն կատարում էր նրա բոլոր հրամանները:

Պահպանվեց Չիբգազի շեյխՖների ինստիտուտը, որպես Մեցքայի կառավարիչներ: Մուհամմադ Ալին, ինչքան էլ հզոր լիներ, չէր կարող վերացնել այդ ինստիտուտը, քեկուզ այն պատճառով, որ շեյխՖները, ըստ ավանդության, սերում էին Չաշիմիներից, այն տոհմից, որին պատկանում էր նաև ինքը՝ Մուհամմադ մարգարեն: Ուստի ձեռք բարձրացնել այդ ինստիտուտի վրա, կնշանակեր ձեռք բարձրացնել մարգարեի բողոծ ժառանգության վրա, մի բան, որ չհանդգնեցին անել անգամ օսմանյան սուլթանները նույնիսկ այն ժամանակ, երբ նրանք գտնվում էին իրենց հզորության բարձրակետում: Մակայն Մուհամմադ Ալին կարողացավ հասնել մի կարևոր բանի: Նա իրավունք ստացավ ըստ իր հայեցողության նշանակել շեյխՖներին, իհարկե, նույն Չաշիմյաններից: Այդ ատուով նրանք ընկան կախման մեջ Մուհամմադ Ալիից:

Նազրում մտցվեց եգիպտական փաշայի տեղակալի ինստիտուտը: Նա նշանակվում էր Կահիրեի կողմից որպես Մուհամմադ Ալիի փոխանորդ: Առաջին այդպիսի նշանակումը կատարեց Իբրահիմը նախքան 1819 թ. Արաբիայից հեռանալը: Նա իր հոր համաձայնությամբ այդ պաշտոնում նշանակեց գլխատված էմիր Աբդալլահի եղբորը՝ էմիր Մաշարիին, որը որպես անձնավորություն իրենից ոչինչ չէր ներկայացնում և վահաբիների մոտ հեղինակություն չէր վայելում:

Եմենում արտաքուստ նկատելի փոփոխություն տեղի չունեցավ այն առումով, որ պահպանվեց նրա ինքնավարությունը, իսկ զեյդական իմամները մնացին նրա կառավարողները: Եգիպտացիներին չէր հաջողվել ներթափանցել Եմենի խորքերը: Իբրահիմին 1819 թ. հաջողվել էր զրավել միայն նրա առափնյա տարածքները: Մակայն նման կարգավիճակը բավարարում էր երկու կողմերին էլ, քանի որ զեյդական իմամները համաձայնվեցին իրենց համարել բուրքական սուլթանների վասալները, որով բավարարվեցին իրենց թուրքական սուլթանի հավակնությունները, և հարկ վճարել Եգիպտոսին, որով բավարարվում էին Մուհամմադ Ալիի նկրտումները:

Արաբիան եգիպտական տիրապետության տակ մնաց մոտ քսան տարի, մինչև 1840 թ.: Այդ տարիները կարելի է համարել վահաբիների

համարյա անընդմեջ ապստամբությունների տարիներ, հատկապես Նաջդում, ինչպես նաև Ասիրում, Կասիմում, Շամմարում և այլն: Այդ տարիները նույն հաջողությամբ կարելի է անվանել նաև վահաբիական ապստամբությունների անընդհատ ճնշելու տարիներ:

Ամեն ինչ վկայում էր, որ վահաբիականները մոլեռանդորեն նվիրված էին իրենց գաղափարներին և ոչ մի զոհողություն, Մուհամմադ Ալիի և նրա որդիների կողմից կիրառվող ոչ մի բռնություն կամ պատիժ, չէր կարող նրանց ստիպել հրաժարվել իրենց իդեալներից ու անկախ ապրելու ոգորումներից:

Ամեն ինչ վկայում էր, որ հողն այրվում էր եգիպտացիների ոտքերի տակ: Մուհամմադ Ալին հայտնվել էր իր համար բուլբոլի նոր իրադրության մեջ, որն իր խնդիրներով միանգամայն տարբեր էր այն խնդիրներից, որ նրա առջև ծառայել էին եգիպտոսում 1805 թ. իշխանության զլուխ գալուց հետո:

1820-ական թվականներին հակաեգիպտական մի շարք ապստամբություններ տեղի ունեցան Կենտրոնական Արաբիայում, Նաջդի շրջանում: Ակզբում եգիպտացիներին հաջողվում էր ճնշել դրանք: Բայց հետո, հաջողության նժարը կամաց-կամաց քնքվեց վահաբիականների կողմը: Հատկապես պետք է նշել գլխատված տիր Աբդալլահի ազգականներից մեկի, Տուրկուի 1821 թ. գլխավորած ապստամբությունը: Այսինքն վահաբիների պայքարը շարունակում էր գլխավորել Սաուդյան ընտանիքը: Նրա առաջին քայլը եղավ Մաշարիի տապալումը, որին չէին հարգում Նաջդում, համարելով նրան Մուհամմադ Ալիի դրածո: Տուրկուն իշխանությունն իր ձեռքը վերցրեց, մայրաքաղաքը հիմնահատակ կործանված Դաբյայից տեղափոխեց Ռիյադ և փաստորեն վերականգնեց վահաբիական պետությունը Նաջդի սահմաններում: Եգիպտացիների փորձերը վերականգնել իրենց իշխանությունը և պատժել իրեն տիր հայտարարած Տուրկուին, ավարտվեցին անհաջողությամբ: Վահաբիները կարողացան իրենց ձեռքում պահել Նաջդի տարածքների մեծ մասը, բացառությամբ Կասիմի և Շամմարի: 1827 թ. նրանց հաջողվեց եգիպտացիներին դուրս մղել նաև այդ շրջաններից, իսկ 1830 թ. իրենց տիրապետությունը վերահաստատել ալ-Խասում:

-Եգիպտացիների անհաջողությունների մեջ իր նշանակություն ունեցավ այն հանգամանքը, որ Մուհամմադ Ալին այդ ժամանակ մխրժվել էր հունական և սիրիական բարդ խնդիրների մեջ և հնարավորություն չուներ անհրաժեշտ ուշադրություն դարձնել Արաբիային, մասնա-

վորուպես Նաջդին: Եգիպտական ռազմական ուժերը զբաղված էին հունական և սիրիական ճակատներում, որը նույնպես սուլթանական «հանձնարարություն» էր Մուհամմադ Ալիին:

Լավ, թե վատ, ավարտելով իր գործերն այդ ճակատներում, Մուհամմադ Ալին կրկին կենտրոնացավ Նաջդի խնդրի վրա, նպատակ ունենալով իր տիրապետությունը վերահաստատել Կենտրոնական Արաբիայի վրա: Դա նրան հաջողվեց իրագործել 1834 թ., երբ եգիպտացիները կարողացան գրավել Սաուդյանների նոր մայրաքաղաք Ռիյադը, տապալել և սպանել էմիր Տուրկուհին: Թվում էր, թե եգիպտացիների հաղթանակն այս անգամ վերջնական է: Քայց թուրքի խաղաքարտերը խառնեց Տուրկուհի որդին, Ֆեյսալը, որը հանկարծակի հարձակումով գրավեց Ռիյադը, տապալեց եգիպտացիները և շահանակամ էմիրին և գլխավորեց վերականգնված վահաբիական պետությունը Նաջդում:

Մուհամմադ Ալին խիստ վրդովվեց այս անհաջողությունից, հասկանալով, որ դա կարող է քացասաբար անդրադառնալ իր հեղինակության վրա: Սակայն նա, հավատարիմ իր քնավորությանը, թուրքում չվհատվեց: 1836 թ. եգիպտական մի նոր մեծ բանակ կրկին ուղղություն վերցրեց դեպի Ռիյադ: Երկու տարի տևած պատերազմական շատ ծանր գործողություններից հետո, եգիպտացիները վերջապես մտան Ռիյադ, գահընկեց արեցին և ձեռքալալեցին էմիր Ֆեյսալին, գրավեցին ամբողջ Նաջդը, ալ-Խասամ և Կատիֆը:

Քայց այս անգամ նա Մուհամմադ Ալիին վիճակված չէր երկար ժամանակ իր տիրապետության տակ պահել Արաբիան: 1840 թ. նա ստիպված էր վերջնականապես հեռանալ Արաբիայից: Միայն թե դա տեղի ունեցավ ոչ թե ռազմական գործողությունների արդյունքում, ոչ թե տանուլ տված ճակատամարտի պատճառով, այլ միջազգային բարդ հարաբերությունների հետևանքով, որոնք շատ սուր քնույթ կրեցին XIX դարի 30-ական թվականների վերջերին: Դրանում մեծ էր Մուհամմադ Ալիի գլխավոր մրցակից և վտանգավոր հակառակորդ Անգլիայի դերակատարումը:

Եգիպտացիների հեռանալուց հետո, XIX դարի երկրորդ կեսում պահպանվեց Արաբիայի քաղաքական խճանկարը: Մյո կիսաբերակրգին իրենից ներկայացնում էր առանձին պետական կազմավորումների կոնգլոմերատ:

Նախկինի պես իրենց հարաբերական ինքնուրույնությունը պահպանեցին Գիջազը և Եմենը: Գիջազի Դաշիմի շերիֆները պահպանեցին

իրենց իշխանությունը Մեքքայի և Մադինայի վրա, որոնք որպես սրբա-
կենտրոններ ապահովում էին նրանց կրոնական հեղինակությունը, իսկ
որպս ուխտագնացության կենտրոններ՝ ապահովում էին նրանց նյութա-
կան բարեկեցությունը:

Եմենում իրենց իշխանությունը պահպանեցին զեյդական իմամ-
ները: Նրանց կարողացան ոչ միայն պահպանել իրենց իշխանությունը,
այլև Եմենի անկախությունը: Նրան գլխավոր սպառնալիքը գալիս էր
Թուրքիայից, որը ոչ մի կերպ չէր կարողանում հաշտվել Եմենի փաստա-
կան անկախության հետ և փորձեր էր կատարում նրան դնել իր ուղղա-
կի կառավարման ներքո: Առանձնապես լուրջ վտանգ Եմենի գլխին
կախվեց 1849 թ., երբ թուրքական զորքերը փորձեցին նվաճել Եմենը:
Սակայն նրանց պարտություն կրեցին և ստիպված էին առժամանակ
հրաժեշտ տալ Եմենն իրենց ենթարկելու մտքին:

Եգիպտացիների հեռանալուց հետո նոր իրադրություն ստեղծվեց
Նաջդի համար: Վահաբիները, չնայած իրենց կրած ծանր պարտություն-
ներին, կարողացան վերականգնել իրենց պետությունը: Դրանում մեծ
դերակատարում ունեցավ էմիր Ֆեյսալը, որը, ինչպես նշվել է, 1836 թ.
պարտություն կրելով, գերի էր վերցվել եգիպտացիների կողմից: Նա զե-
րության մեջ մնաց երկու տարի և 1838 թ. կարողացավ փախչել ու
թաքնվել Դամասկոսում: Եգիպտացիների հեռանալուց հետո, նա վերա-
դարձավ առ-Ռիյադ և վերականգնեց վահաբիական պետությունը: Սա-
կայն դա դեռևս նախկին հզոր Նաջդը չէր, այլ խիստ թուլացած մի էմի-
րություն, որն անգամ ստիպված եղավ ընդունել Թուրքիայի գերիշխա-
նությունը և հարկատու դառնալ նրան: Մյուս կողմից Ֆեյսալին չհաջող-
վեց վերականգնել Նաջդ էմիրությունն իր նախկին սահմաններում, որն
անհանգստացնում էր Սաուդյան ընտանիքին և վահաբիականներին: Ի-
հարկե, նա փորձեց դուրս գալ Նաջդի և ալ-Խասի սահմաններից և վե-
րականգնել իր տիրապետությունը Կասիմի վրա, սակայն անհաջողու-
թյան մատնվեց: Կասիմի ամբողջ բնակչությունը դեմ էր դրան և, հենվե-
լով Գիջազի օգնության վրա, կարողացավ ձախողել էմիր Ֆեյսալի նվա-
ճողական ծգտումները: Ֆեյսալը հարկադրված էր 1855 թ. ճանաչել Կա-
սիմի անկախությունը:

Միայն Կասիմը չէր, որ հոգս էր պատճառում Ֆեյսալին և նրա վա-
հաբիական շրջապատին: Գրապարակի վրա հայտնվել էր նա մեկ վահա-
բիական էմիրություն՝ Շամմարի ֆեոդալական իշխանապետությունը:
Նա կազմավորվեց եգիպտացիների հեռանալուց հետո Նաջդի հյուսի-

սային մասում: Այստեղ որպես կառավարող ղեկապետի հաստատվել էին Ռաշիդները: Սկզբնական շրջանում դա Նաջդից վասալական կախման մեջ գտնվող մի տիրություն էր: Սակայն օգտվելով այն հանգամանքից, որ Նաջդը թուլացել էր և լուրջ խնդիրներ ուներ Չիջազի և Կասիմի հետ, Ռաշիդները իրենց կախվածությունը Նաջդից XIX դարի կեսերին վերածեցին ձևականության: Իրականում նրանք անկախ էին Նաջդի Սաուդյաններից:

Շամմարների պետության ամրապնդման գործում հատկապես պետք է նշել տիր Թալալի (1847–1868 թթ.) ծառայությունները: Նա կարողացավ կարգ ու կանոն հաստատել տիրությունում, վերջ տվեց ավազակություններին ճանապարհների վրա, խթանեց առևտրի և տնտեսության զարգացումը: Պրան նպաստեց նաև այն հանգամանքը, որ տիր Թալալը, լինելով վահաբիական, ավելի հանդուրժողական քաղաքականություն էր վարում կրոնի հարցերում, քան թե Նաջդը, որտեղ իշխում էր վահաբիական ֆանատիզմը: Շամմարն արդեն լուրջ մարտահրավեր էր նետում Նաջդին: Սաուդյան տիրը տիր Թալալին հրավիրեց առ–Ռիյադ, որտեղ և նա մահացավ, թունավորվելով Սաուդյանների կողմից:

Բայց դա սպասելի արդյունքը չտվեց և չհանգեցրեց Շամմարի էմիրության քայքայմանը և կործանմանը: Ընդհակառակը, Թալալին հաջորդած տիրները, մերձենալով Թուրքիայի հետ և համապատասխան օգնություն ու աջակցություն ստանալով նրանից, շարունակեցին պայքարը Նաջդի դեմ, սակայն ոչ թե գոյության համար, այլ հետապնդելով ամբողջ Արաբիայի աննախնայ պետությունը դառնալու քաղաքական հավակնուտ նպատակներ:

XIX դարի երկրորդ կեսում իր տիրապետությունը և ազդեցությունը պահպանեց մեզ լիան Արաբիայի առափնյա տարածքների և Պարսից ծոցի իշխանապետությունների՝ Օմանի, Պայմանագրային Օմանի, Մասկատի, Բահրեյնի, Չարավային եմեռի՝ Ադենով հանդերձ, և այլ տարածքների վրա:

2. Արևելյան Սուդանի գրավումը և կցումը եգիպտոսին

Սուլիանմաղ Ալին 1811–1818 թթ. հիմնականում ավարտելով Արաբիայի նվաճումը, նախապատրաստվեց գրավել եգիպտոսի անմիջական հարևան Սուդանը, ավելի կոնկրետ Արևելյան Սուդանը: Եգիպտա–սուդանական հարաբերություններն իրենց արմատներով գնում են

պատմության խորքերը, հասնում մինչև փարավոնների դարաշրջանը: Սուղանը մշտապես հետաքրքրել է Եգիպտոսի կառավարողներին իր բնական հարստություններով, որպես ստրուկների մատակարարման անսպաս աղբյուր և այլն:

Սուղանի գրավումը լրիվ տեղավորվում էր արաբական երկրների վրա Եգիպտոսի տիրապետությունը հաստատելու վերաբերյալ Մուհամմադ Ալիի հայեցակարգի շրջանակներում: Բացի հայեցակարգային մտեցումից իրենց դերը խաղացին նաև Արաբիան գրավելու ժամանակ Եգիպտոսի կրած մարդկային և նյութական կորուստները: Այդ արշավանքը շատ ծանր նստեց Եգիպտոսի վրա: Յոթ տարի տևած պատերազմը և դրա հետ կապված ռազմական վիթխարի ծախսերը համարյա դատարկել էին պետական զանձարանը: Մուհամմադ Ալին մտածում էր Եգիպտոսի ֆինանսական վիճակը բարելավելու արտաքին աղբյուրների մասին: Նրա կարծիքով այդ առումով ամենահարմար թեկնածուն Սուղանն էր, որը, ինչպես նշեցինք, հռչակված էր իր բնական հարստություններով: Իսկ նրա ոսկու պաշարների մասին առասպելներ էին պատմում:

Ուրեմն տնտեսական գործոնը, քաղաքականից հետո, դարձավ Արևելյան Սուղանը գրավելու երկրորդ դրդապատճառը:

Կար նաև մի հանգամանք, որը վերապահումով կարելի է համարել անձնական բնույթի: Դա մամլուքների հարցն էր: Չզալի բվով մամլուքներ Մուհամմադ Ալիի իշխանության գալուց հետո, խուսափելով նրա հալածանքներից, հաստատվել էին Սուղանում: Մուհամմադ Ալին նրանց համարում էր իր անձնական թշնամիները: Մամլուքները փոխադարձաբար նույն կերպ էին վերաբերվում Եգիպտոսից իրենց արտաքսած ալբանացի կուսակալին: Մուհամմադ Ալին հույս ուներ Սուղանը գրավելու դեպքում լուծել Սուղանում հաստատված այդ մամլուքների հարցը: Իսկ թե ինչպես էր լուծում նրանց հարցը, մենք արդեն տեսանք աշխատության նախորդ հատվածներում:

Ահա, ուրեմն, Արևելյան Սուղանը գրավելու դրդապատճառների հիմքում ընկած էին քաղաքական և տնտեսական գործոններ:

Արևելյան Սուղանի նվաճումը Մուհամմադ Ալին սկսեց 1820 թ. աշնանը: Նրա ցսանհազարանոց քանակը հոկտեմբերին ներխուժեց Սուղան: Այդ զորարանակը գլխավորում էր Մուհամմադ Ալիի երրորդ որդին՝ Իսմայիլ փաշան, որին օգնում էր Մուհամմադ Ալիի փեսան՝ Դեֆտերյար քեյը:

Սուղանում այդ ժամանակ գոյություն չուներ մեկ միասնական պետություն: Կային առանձին, տարրեր չափերի ու հզորության պետական միավորումներ, որոնք միմյանց հետ որևէ կապ չունեին: Այդ հանգամանքը բավականին հեշտացնում էր եգիպտացիների գործը:

Դրան նպաստում էր նաև տարրեր ցեղային և էթնիկական խմբերի գոյությունը, որոնք Սուղանի ոչ թե միավորման կամ համախմբման, այլ բաժանման գործոն էին հանդիսանում: Այսպես, օրինակ, Սուղանի հյուսիսային մասը հիմնականում քնակեցված էր արաբա-քերքերական ցեղերով: Կենտրոնական Սուղանում տիրապետող էին հանդիսանում մեզրերը՝ առանձին կամ արաբների հետ խառը, իսկ հարավային Սուղանը հանդիսանում էր այսպես կոչված նիլոտների տիրույթը:

Միասնական պետության բացակայությունը և ցեղային-էթնիկական տարանջատվածությունը նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծում եգիպտացիների համար Արևելյան Սուղանը գրավելու համար:

Եվ, իրոք, եգիպտական բանակի համար առանձին դժվարություն չներկայացրեց Արևելյան Սուղանը գրավելը: Այդ առումով ոչ մի համեմատություն Արաբիայի հետ, որտեղ եգիպտացիները հանդիպեցին շատ ուժեղ դիմադրության և ունեցան շատ մեծ կորուստներ:

Եգիպտական բանակը քայլ առ քայլ գրավում էր Արևելյան Սուղանի շրջանները, ինչպես Գյուսիսային Նուբիան, Դոնդուլան, Խարտունը, Ֆագոդլուն, Սեննարը և այլն: 1822 թ. եգիպտացիները հիմնականում ավարտեցին Արևելյան Սուղանի գրավումը:

Սակայն բոլր այն տպավորությունը չստացվի, թե սուղանցիները ոչ մի դիմադրություն չույց չէին տալիս եգիպտացիներին: 1822 թ. բավականին մեծ ապստամբություն սկսվեց Սեննարում, որն արտակարգ դաժանությամբ ճնշեց Իսմայիլ փաշան, սպանվեց մի քանի հազար մարդ: Սուղանցիները դա չներեցին Իսմայիլին և մտածում էին նրանից վրեժ լուծելու հնարների մասին: Ամենահնարամիտը եղավ մեկը՝ Նիմրը, որը տեղական ցեղերից մեկի ճանաչված առաջնորդն էր: Նա խնդրվեց թե՛ պահին, որը կազմակերպվել էր Իսմայիլ փաշայի պատվին Սուղանի քնակի ժայռական պայմանների համար բնորոշ ծղոտից կառուցված իր խրճիթում, երբ քոլորը, այդ բվում և Իսմայիլ փաշան, արդեն հարբել էին ինչպես հարկն է, Նիմրը հրկիզեց իր խրճիթը և քոլորը, այդ բվում Իսմայիլ փաշան ու նրա հետ իրավիճված մյուս եգիպտական իրամանատարները, որդակիզվեցին:

Եզիպտացիները, հասկանալի է, չէին կարող ներել սուղանցիներին նման ոճիբը: Եզիպտական զորքերը Գեֆտերդար քեյի հրամանատարությամբ մտան Սեներար և սարսափելի քարոյ կազմակերպեցին, սպանելով մոտ 30 հազար մարդ, համարյա լրիվ ամայացնելով և անմարդաբնակ դարձնելով այդ շրջանը: Հետագայում նույնպես լինում էին հակաեզիպտական ելույթներ, բայց եզիպտական զորքերը դրանք ճնշում էին առանց որևէ դժվարության:

Նրանք միաժամանակ շարունակեցին նոր տարածքներ գրավել Սուղանի հարավային շրջաններում, այդ թվում կարևոր նշանակություն ունեցող Ֆաշոդան և այլ տարածքներ, Կարմիր ծովի ափին գտնվող Սուակին և Մասավա նավահանգիստները, իսկ հետագայում նաև Կասալայի և Տակայի մարզերը:

Կարելի է ասել, որ եզիպտական բանակը հաջողությամբ կատարեց իր խնդիրը և Արևելյան Սուղանն անցավ Եզիպտոսի տիրապետության տակ:

Մուհամմադ Ալին, որը շատ գոհ էր բանակի զործողություններից, 1838 թ. եկավ Սուղան անձամբ հսկելու հետագա զործողությունները և որոշելու Արևելյան Սուղանի կառավարման խնդիրները:

Արևելյան Սուղանում Մուհամմադ Ալին նշանակեց եզիպտական կառավարիչ, որը պաշտոնապես համարվում էր նրա տեղակալը: Նա նստում էր խարտումում: Նվաճված տարածքները բաժանվեցին յոթ շրջանների՝ Սեներարի, խարտումի, Տակայի, Ֆազողլուի, Բերբերի, Դոնդուլայի և Կորդոֆանի: Նրանցից յուրաքանչյուրն ուներ իր կառավարիչը, որոնք անմիջականորեն ենթարկվում էին Մուհամմադ Ալիի տեղակալին:

Սուղանի վրա դրվեց մեծ հարկ, երկրից պարտադիր կերպով Եզիպտոս էին արտահանվում հազարավոր գլխաքանակ խոշոր եղջերավոր անասուններ, ստրուկներ և այլն: Բավական է նշել, որ միայն 1839 թ. Սուղանից Եզիպտոս է տարվել 200 հազար ստրուկ:

Այսպիսով, Արևելյան Սուղանի գրավումով, Մուհամմադ Ալին ավելի անրապնդեց իր դիրքերը տարածաշրջանում, բարձացավ Եզիպտոսի հեղինակությունը և կատարվեց նս մեկ կարևոր քայլ նրա քաղաքական ծրագրերի իրագործման ուղղությամբ:

3. Եգիպտոսի ներգրավումը հունական գործերին և Մուհամմադ Ալլիի նկատառումները

Այդ ծրագրերի իրագործման հետ, քեն ոչ անմիջականորեն, կապված էր Մուհամմադ Ալլիի ներգրավումը հունական գործերին:

Արևելյան Սուդանի գրավման ժամանակ, 1821 թ. զարմանը, Չունաստանում սկսվեց հզոր ազգային-ազատագրական շարժում, որի նպատակն էր օսմանյան լծի տապալումը և անկախության նվաճումը: Սուլթան Մահմուդ II ամեն ճիգ ու ջանք գործադրեց հունական ապստամբությունը ճնշելու և Չունաստանն ամբողջությամբ իր տիրապետության տակ պահելու համար: Բայց դա նրան չէր հաջողվում: Ապստամբները տարան մի շարք փառավոր հաղթանակներ:

Չունաստանում սուլթանը, ճարահատյալ, կարելի էր ասել սրտի կակիծով դիմեց Մուհամմադ Ալլիի օգնությանը, համծնարարելով նրան ճնշել հույների ազգային-ազատագրական շարժումը Մորեայում՝ Չարալային Չունաստանում, և սահմանամերձ կղզիներում:

Մուհամմադ Ալլին ուրախությամբ ընդունեց սուլթանի այդ առաջարկությունը:

Ի՞նչու:

Մուհամմադ Ալլիի նպատակներից, եթե չասենք երազանքներից մեկն էր այն աստիճանի հզորացնել Եգիպտոսը, որ նրան ընդունեն որպես ինքնուրույն ուժ, որի հետ հարկադրված լինեն հաշվի նստել մյուս պետությունները, առաջին հերթին թուրքիան, ապա նաև եվրոպական պետությունները: Մահմուդ II դիմումը Մուհամմադ Ալլին հենց այդպես ընկալեց: Ընդունելով այդ առաջարկը և համաձայնելով իրագործել այն, Մուհամմադ Ալլին ցանկանում էր ցույց տալ աշխարհին, որ այն, ինչ ի վիճակի չէ կատարել թուրքիան, կարող է կատարել ձևականորեն նրա վասալը հանդիսացող հզորացած Եգիպտոսը:

Մուհամմադ Ալլիի հաշվարկները շատ նրբին էին և հեռուն գնացող: Նա իր այդ քայլը կապում էր արաբական աշխարհում իր տիրապետությունը հաստատելու քաղղ խնդրի դրական լուծման հետ: Նա հավատացած էր, որ իր կողմից Մորեայի հարցի լուծումը կարող էր նպաստել այն բանին, որ եվրոպական երկրները խոչընդոտ չստեղծեն Եգիպտոսի համար արաբական երկրների վրա իր տիրապետությունը հաստատելու ճանապարհին և հաշտվեն այդ մտքի հետ:

Եթե այս հեռահար հաշվարկը չլիներ, ապա Մուհամմադ Ալին հազիվ թե համաձայնվեր մասնակցել Գունաստանի դեմ ուղղված ռազմական գործողություններին: Եւ կարող էր և հրաժարվել, ինչպես նա դա արդեն արել էր մի անգամ, երբ թուրք-պարսկական պատերազմի ժամանակ սուլթանն առաջարկեց Մուհամմադ Ալին իր զորքերն ուղարկել ռազմի դաշտ, սակայն նա մերժեց սուլթանի այդ առաջարկը, և վերջինս ոչինչ չկարողացավ անել:

Եգիպտական կորպուսը, որը այս անգամ ևս գլխավորում էր Իբրահիմ փաշան, 1824 թ. հուլիսին, իր կազմում ունենալով 16 հազար զինվոր, 63 ռազմական նավերի ուղեկցությամբ շարժվեց դեպի Մորեա: Ճանապարհին նա գրավեց Կրետե կղզին, իսկ 1825 թ. փետրվարին նա արդեն Մորեայում էր: Իբրահիմը շատ դաժան էր վարվում ապստամբ հույների հետ: Գույներով քնակեցված քնակալայրների հրկիզումը, ցանցատարածությունների ոչնչացումը, գերի վերցված ապստամբների խոշտանգումը և այլն, սովորական երևույթներ էին Իբրահիմի մարտավարության մեջ: 1825 թ. վերջում ամբողջ Մորեան արդեն գտնվում էր եգիպտական զորքերի տիրապետության տակ: Թվում էր թե եգիպտացիներն իրենց խնդիրը կատարել են և կբավարարվեն դրանով: Սակայն Իբրահիմ փաշայի զորքերը թուրքական զորքերի հետ համագործակցելով, ներխուժեցին Միջին Գունաստան և այստեղ նույնպես տարան մր շարք հաղթանակներ: 1827 թ. հունիսի 5-ին եգիպտական զորքերը մտան Աթենք:

Աթենքի անկումը լցրեց եվրոպական պետությունների համբուրության բաժակը և առաջացրեց նրանց միջամտությունը: Առանձնապես ակտիվ էին Ռուսաստանը և Անգլիան, որոնք համաձայնության եկան համատեղ գործողությունների վերաբերյալ: Նրանք սուլթանից պահանջեցին ինքնավարություն տրամադրել Գունաստանին: Սուլթանը հրաժարվեց բավարարել Ռուսաստանի և Անգլիայի այդ պահանջը, քանի որ տվյալ պահին, շնորհիվ Իբրահիմ փաշայի հաղթանակների, ուժերի փոխհարաբերությունը եգիպտա-թուրքական զորքերի կողմն էր:

Շուտով Անգլիային և Ռուսաստանին միացավ Ֆրանսիան, որոնք սուլթանին մեկ ամիս ժամանակ տվեցին իրենց պահանջները կատարելու համար: Սուլթանը կրկին մերժեց: 1827 թ. հոկտեմբերի 20-ին, անգլո-ֆրանս-ռուսական միացյալ նավատորմը մտավ Նավարինի ծովախորշը և շրջափակման մեջ վերցրեց ծովախորշում կենտրոնացված թուրքական և եգիպտական նավատորմը: Այդ նույն օրը տեղի ունեցավ

պատմության մեջ մտած Եվրոպայի հեղափոխությունը ճակատամարտը, որն ավարտվեց թուրք-եգիպտական նավատորմի խայտառակ պարտությամբ: Երանց օազմական նավերի ընդհանուր թիվը կազմում էր հարյուր ութսուներկու նավ, որից իննսունչորսը պատկանում էր եգիպտացիներին: Ճակատամարտից հետո դրանցից մնաց ընդամենը քսանհինգ, որոնցից միայն մեկն էր եգիպտական:

Մուհամմադ Ալին ստիպված էր իր զորքերը դուրս բերել Մորեայից, իսկ հունական զբոհներին, որոնց զեռի էր վերցրել Իրահիմ փաշան և ուղարկել Եգիպտոս, հետ վերադարձնել Գունաստան:

Այսպիսով, Մուհամմադ Ալին թեև հաջողվեց ցուցադրել Եգիպտոսի հզորությունը ցամաքային զործողությունների ժամանակ և, իրոք, որոշակի տպավորություն գործել եվրոպական երկրների վրա, բայց հարկադրված էր ձեռնունայն վերադառնալ, կորցնելով իր ամբողջ օազմական նավատորմը, հսկայական զոհեր տալով և կրելով վիթխարի նյութական-ֆինանսական կորուստներ:

Մուհամմադ Ալիի հույների դեմ թուրքերի հետ համատեղ ձեռնարկած արշավը ավելի շուտ կարելի է համարել անակզբունքային արկածախնդրություն: Եւ միացավ սուլթանի զորքերին հույների ազատագրական շարժումը ճշելու համար, որոնք պայքարում էին օսմանյան տիրապետությունից ազատագրվելու համար, այն նույն օսմանյան տիրապետությունից, որից Եգիպտոսը և արաբական մյուս երկրները ազատագրելու ծրագրեր էր փայփայում նաև ինքը՝ Մուհամմադ Ալին:

Դա Մուհամմադ Ալիի թույլ տված կոպիտ սխալներից մեկն էր:

**Կ. ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ
ՄԻՐԻԱՅԻ ԵՎ ՊԱՂԵՍՏԻՆԻ ՎՐԱ:
ԵԳԻՊՏԱ-ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ
(1832-1833, 1839-1840 թթ.)**

1. Եգիպտական զորքերի ներխուժումը Պաղեստին և Սիրիա

Երբ Թուրքական սուլթան Մահմուդ II Մուհամմադ Ալին առաջարկեց իր զորքերն ուղարկել հույների ապստամբությունը ճնշելու հա-

մար, նա դրա դիմաց, որպէս փոխհատուցում և խայծ, եզիպտոսի իր կուսակալին խոստացալ Սիրիայի և Մորեայի կասաւարումը:

Յունական արշավանքը, ինչպէս նշեցինք, վերջացալ անահաջողութեամբ: Յունաստանը դարձալ անկախ երկիր՝ Մորեայով հանդերձ: Այդ պատճառով Մուհամմադ Ալին պատերազմի ավարտից հետո, որի պայմաններից մեկը Մորեայից եզիպտական զորքերի դուրս բերումն էր, բնականաբար, չէր կարող Մորեայի հարցում բուրքական սուլթանին որևէ պահանջ ներկայացնել:

Իսկ ինչ վերաբերում է սուլթանի խոստումին Սիրիայի հարցում, ապա Մահմուդ II չէր շտապում, ավելի ճիշտ, չէր ցանկանում կատարել իր խոստումը և Սիրիան հանձնել Մուհամմադ Ալիի կասաւարմանը:

Եզիպտոսի կուսակալը հայտնվեց երկրնորանքի աջն: Ի՞նչ ասել, հնազանդովել սուլթանին և հրաժարվել Սիրիայի նկատմամբ իր հավակնություններից, թե՛ կռկին մարտահրավեր նետել իր սյուզերեն սուլթանին և ի հարկին, խնդիրը լուծել զենքի միջոցով:

Առաջին տարրերակի դեպքում նա կկորցնէր ոչ միայն Սիրիան, այլև ստիպված կլինէր հրաժեշտ տալ արաբական երկրները իր իշխանության ներքո միավորելու և մեկ ընդհանուր արաբական պետություն, թագավորություն կամ կայսրություն, ստեղծելու տասնամյակներ շարունակ փայփայած իր ծրագրերից, որի համար քիչ արյուն չէր թափվել: Ուրեմն, այդ տարրերակն ընդունելի չէր:

Նա, ստեղծված իրադրության հիմնավոր վերլուծությունից հետո, կանգ առալ երկրորդ տարրերակի վրա՝ զրավել Սիրիան, թեկուզ և Թուրքիայի հետ պատերազմի մեջ մտնելու գնով:

Մուհամմադ Ալին այդ հարցում շատ ինքնավստահ էր: Նրա վերլուծությունը ցույց էր տվել, որ այդ պահին ռազմական և տնտեսական առումով եզիպտոսն ավելի ուժեղ էր, քան թե Թուրքիան: Պատերազմ ծագելու դեպքում նա չէր կասկածում իր հաղթանակի մեջ:

Նա հաշվի էր առնում նաև այն հանգամանքը, որ հունական պատերազմից հետո, Թուրքիան քարոյալքված էր և վարկաբեկված: Նրա միջազգային հեղինակությունն ավելի ընկալ 1828-1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմում կրած խայտառակ պարտությունից հետո: Ի դեպ նշենք, որ Մահմուդ II ամեն կերպ փորձում էր այդ պատերազմի մեջ ներգրավել նաև Մուհամմադ Ալիին: Բայց Մուհամմադ Ալին շատ հեռատեսորեն հրաժարվեց մասնակցել դրան, դասեր քաղելով Մորեայի տխուր հետևանքներից:

Որոշ իմաստով ի նպաստ եգիպտոսի էր նաև միջազգային իրադրությունը: Եգիպտոսի և Ֆրանսիայի միջև հաստատվել էին բավականին սերտ հարաբերություններ, և Մուհամմադ Ալին ակնկալում էր, որ քաղաքություններ առաջանալու դեպքում ինքը կարող է հենվել Ֆրանսիայի վրա և նրա օգնությամբ չեզոքացնել Անգլիային կամ Ռուսաստանին, նաև նրանք որոշեին միջամտել:

Հաշվի առնելով այս պարագաները, Մուհամմադ Ալին գտավ, որ իրադրությունը նպաստավոր էր իր համար և կարող էր ձեռնամուխ լինել Պաղեստինի և Սիրիայի գրավմանը:

Մակայն դրա համար պատրվակ էր պետք: Պատրվակը նույնպես գտնվեց:

1831 թ. զորակոչից խուսափել և Պաղեստինում, Ալկայի փաշալիքում, ապաստան էր գտել մոտ վեց հազար եգիպտացի՝ ֆելլահ, արհեստավոր և քեղվին: Մուհամմադ Ալին պահանջեց նրանց ետ վերադարձնել: Ալկայի փաշա Աբդալլահը հրաժարվեց կատարել Մուհամմադ Ալիի պահանջը, պատճառաբանելով, որ նրանք միևնույն, Օսմանյան կայսրության հպատակներն էին և ազատ էին ապրելու կայսրության բոլոր այն մասերում, որտեղ կցանկանային: Աբդալլահը գուցե ծնականորեն ճիշտ էր, իրականում նա այդ փաստարկն օգտագործեց, որովհետև չէր ցանկանում ընդառաջել եգիպտոսի տիրակալին, որի հետ հարաբերությունները լարված էին և որի հետագա հզորացումը խիստ անհանգստացնում էր հարևան արաբական երկրների որոշ դեկավարների: Բացի այդ, Աբդալլահը հասկանում էր, որ Մուհամմադ Ալիի պահանջների բավարարումն իր կողմից լավ չէր ընդունվի Սուամբուլում: Իսկ նա չէր ցանկանում իր հարաբերությունները փչացնել Բաբըր Դռան հետ:

Աբդալլահի քացասական պատասխանից հետո, Մուհամմադ Ալին 1831 թ. հոկտեմբերին հրաման արձակեց մտնել Պաղեստին և Սիրիա:

Այս գործը համարելով շատ կարևոր, Մուհամմադ Ալին զորքերի հրամանատար նշանակեց դարձյալ իր ավագ որդուն՝ Իբրահիմ փաշային: Նա իր սովորության համար շատ խնամքով էր նախապատրաստվել պաղեստինա-սիրիական աղշավանքին: Նրա զորքերը հոկտեմբեր ամսվա ընթացքում, չիանդիպելով լուրջ դիմադրության, գրավեցին Դագան, Հայֆան և Յաֆան ու Ույեմբերին մոտեցան Ալկա քաղաք-ամրո-

ցին, որին տիրացան վեցամսյա պաշարումից հետո, 1831 թ. մայիսի 27-ին:

2. Եգիպտա-բուրջական առաջին պատերազմը (1832–1833 թթ.)

Իսկ ինչպիսին էր Ստամբուլի դիրքորոշումը: Մուհամմադ Ալիի ենթադրությունները ճիշտ դուրս եկան: Բարձր Դուռը, թեև շատ մտահոգ էր եգիպտացիների գործողություններից, բայց իրեն դեռևս թույլ էր զգում և չէր համարձակվում պատերազմական գործողություններ սկսել Մուհամմադ Ալիի դեմ: Բայց Իբրահիմի զորքերի հաղթանակներն այն աստիճան անհանգստացրին սուլթանին, որ նա տեսնելով, որ արդեն վտանգը կախվում է բուն Թուրքիայի վրա, որոշեց խաղի մեջ մտնել: Սակայն նա դա արեց շատ հետաքրքիր ձևով: Սուլթանը պաշտոնապես պատերազմ չհայտարարեց Եգիպտոսին: Հավանաբար Ստամբուլում կարծում էին, և ոչ առանց հիմքի, որ եթե սուլթանը պատերազմ հայտարարի Մուհամմադ Ալիին, ապա դա կընկալվի որպես Եգիպտոսը անկախ պետության ճանաչում: Հասկանալի է, որ Ստամբուլը նման սխալ չէր կարող թույլ տալ: Այդ պատճառով սուլթան Մահմուդ II 1832 թ. 23-ին հրապարակեց ֆերման, որով Մուհամմադ Ալիին հայտարարեց խտուրարար և ազատեց նրան զբաղեցրած բոլոր պաշտոններից:

Մուհամմադ Ալին շատ ճիշտ կերպով դա ընդունեց որպես պատերազմի հայտարարություն, դրանից բխող բոլոր հետևանքներով:

Իսկ այդ ժամանակ, մինչև Ակկայի գրավումը, եգիպտական զորքերի մի մասը, որը ներգրավված չէր Ակկայի պաշարման մեջ, Սիրիայի տարածքով առաջ էր շարժվում հյուսիսային ուղղությամբ: 1832 թ. հուլիսի 8-ն սիրիական Գոմս քաղաքի մոտ տեղի ունեցավ առաջին ճակատամարտը եգիպտական և բուրջական զորքերի միջև, որն ավարտվեց բուրբակյան զորքերի խայտառակ պարտությամբ: Խայտառակ, քանի որ բուրբեղը մարտի դաշտում թողեցին չորս հազար սպանված, իսկ Իբրահիմի կորուստները կազմում էին ընդամենը հարյուր մարդ: Եգիպտացիներին որպես ռազմական ավար անցավ բուրբակյան այդ զորախմբի ունեցած ամբողջ հրետանին:

Իբրահիմը մտավ Գոմս և սրընթաց շարժվեց դեպի հյուսիս, ճանապարհին գրավելով նաև Գամա և Հալեբ սիրիական քաղաքները: Նրա հաջորդ հանգրվանը եղավ Բեյլանի լեռնանցքը, որը հանդիսանում էր Փոքր Ասիայի դարպասները: Երկու կողմերն էլ գիտակցում էին այդ լեռ-

մանցքի ռազմաստրատեգիական նշանակությունը: Պատահական չէր, որ Թուրքիան այստեղ էր կենտրոնացրել իր հիմնական ուժերը Չուսեյն փաշայի գլխավորությամբ, քաջ գիտակցելով, որ Բեյլանի անկումը եզրափակում էր թուրքական զորքերի և զինվորների առջև ճանապարհ կրացի Փոքր Ասիայի խորքերը, սպառնալով Թուրքիայի ամենակենսական կենտրոններին: Այստեղ 1832 թ. հուլիսի 29-ին տեղի ունեցավ եզրափակող թուրքական երկրորդ ճակատամարտը, որը նույնպես ավարտվեց եզրափակողների փախույն հաղթանակով: Թուրքերի կորուստները շատ մեծ էին և Չուսեյն փաշայի տրամադրության տակ մնացին միայն թուրքական երբեմնի մեծ բանակի փշրանքները, որոնց հետ նա գլխապատուռ փախավ մինչև պատմական հայկական Ադանա քաղաքը:

Անատոլիայի դեմքերը քաջ էին Իբրահիմ փաշայի առջև և եզրափակական բանակն առաջին անգամ մտավ Փոքր Ասիա: Նա առանց դժվարության գրավեց Ադանան: Իբրահիմի ծրագիրը պարզ էր: Նա ձգտում էր ինչքան հնարավոր է խորանալ Փոքր Ասիա և ստիպել թուրքական սուլթանին կատարել եզրափակող պահանջները: Իսկ գլուխը կորցրած սուլթանը նվազ ժողովուրդով էր իր գործերի հրամանատարներին փոխելու մեջ: Պարտություն կրած և խայտառակված Չուսեյն փաշայի փոխարեն Մահմուդ II եզրափակական գործերի դեմ կռվող իր գործերի հրամանատար նշանակեց իր լավագույն համարվող զորահրամանատարներից մեկին՝ Մեհմեդ Ռեշիդ փաշային: Սակայն ինչպես ցույց տվեցին հետագա դեպքերը, դա չփրկեց Թուրքիային պարտությունից:

Իբրահիմ փաշան Ադանան գրավելուց հետո, առանց որևէ քարոզությունների առաջ էր շարժվում և շուտով իր 30 հազարանոց բանակով մտնեցավ Կոնիային:

Թուրքական հրամանատարությունը որոշեց այստեղ տալ հերթական գլխավոր ճակատամարտը, եզրափակողներին դուրս չափրել Փոքր Ասիայից և պատերազմական գործողությունները տեղափոխել առաջնական երկրներ, առաջին հերթին Սիրիայի տարածքը: Թուրքերին նման լավատեսություն էր ներշնչում այն հանգամանքը, որ եզրափակական բանակի դեմ, որը ինչպես նշվեց, իր կազմում ուներ 30 հազար զինվոր, կանգնած էր նրան թվական առումով երկու անգամ գերազանցող 60 հազարի հասնող թուրքական բանակը:

Ճակատամարտը սկսվեց 1832 թ. դեկտեմբերի 21-ին: Իբրահիմ փաշան կարողացավ հմուտ գործողություններով և իր բարձր ռազմական արվեստով թուրքական զորքերին դնել անելանելի դրության մեջ,

շրջապատել և զլխովին ջախջախել նրանց: Կոնիայի ճակատամարտը հանդիսացավ երրորդ և վերջին եգիպտա-բուրջական ճակատամարտը, որը նոր փառք բերեց եգիպտական բանակին:

Իրրահիմի առջև ընց էր Ստամբուլ տանող ճանապարհը և նրան ոչինչ չէր կարող խանգարել զրավել Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքը: Նման վստահության համար հիմք է հանդիսանում այն փաստը, որ Գոմսի, Բեյլանի և Կոնիայի ճակատամարտերը տանուլ տալուց հետո, բուրջական սուլթանն այլևս զորք չուներ, որը կարողանար կասեցնել եգիպտական բանակի առաջխաղացումը: Եվ Իրրահիմն ընդհուպ մոտեցավ խուճապի մատնված Ստամբուլին, ճամբարելով Կյուսահիյայում:

3. Ռուսաստանի, Անգլիայի ու Ֆրանսիայի միջամտությունը

Սուլթանը դիմեց իր սովորական դարձած հնարամտությանը: Նա դիմեց եվրոպական երկրների օգնությանը, ջանալով միաժամանակ խաղալ նրանց հակասությունների վրա: Նա ցանկանում էր նրանց օգնությամբ ոչ միայն կանխել Ստամբուլի զրավումը, այլև ստիպել եգիպտական զորքերին հեռանալ Փոքր Ասիայից:

Եվրոպական երկրները տարբեր դիրք զբաղեցին:

Ֆրանսիան, որը շատ լավ հարաբերությունների մեջ էր Մուհամմադ Ալիի հետ, հրաժարվեց պաշտպանել սուլթանին և օգնել նրան: Ընդհակառակը, նա բացեիքաց պաշտպանում էր Մուհամմադ Ալիին:

Ռուսաստանը շատ անսպասելիորեն պատրաստակամություն հայտնեց պաշտպանել սուլթանին ընդդեմ Մուհամմադ Ալիի: Առաջին հայացքից Թուրքիայի հետ բազմիցս պատերազմի մեջ զոհնված, որոնցից վերջինն ավարտվել էր ընդամենը երեք տարի առաջ՝ 1829 թ., Ռուսաստանի այդ տարօրինակ դիրքորոշումը բացատրվում է նրանով, որ նա թույլ Թուրքիային, որին նա կարող էր թելադրել իր կամքը, գերադասում էր ավելի հզոր Եգիպտոսից: Ռուսաստանին ավելի ձեռնտու էր հարևան ունենալ թույլ Թուրքիայի նման երկիր: Իր դերը խաղաց նաև այն հանգամանքը, որ Եգիպտոսի փկուճքում կանգնած էր Ֆրանսիան: Իսկ դա նշանակում էր, որ Եգիպտոսի հաղթանակի և Թուրքիայի վերջնական պարտության դեպքում Մերձավոր Արևելքում, Կովկասի մատույցներում և Միջերկրականի ավազանում, ինչպես ենթադրում էին

Սանկտ-Պետերբուրգում, ուժեղանալու էին Ֆրանսիայի դիրքերը, որը հակասում էր ցարական Ռուսաստանի շահերին:

Անգլիայի դիրքորոշման մեջ վճռական նշանակություն ունեցավ Ռուսաստանի բացահայտ պրոթորբական դիրքորոշումը: Եւ միանգամայն իրական էր համարում եգիպտա-թուրքական պատերազմի շարունակության դեպքում Ռուսաստանի միջամտությունը հոգուտ թուրքիայի: Լոնդոնում մտավախ էին, որ դա կարող է հանգեցնել Օսմանյան կայսրության տրոհմանը առնվազն երկու մասի՝ թուրքական և եգիպտական: Հասկանալի է, որ դեպքերի նման զարգացման դեպքում, երբ Ռուսաստանը հանդես էր գալիս թուրքիայի փրկելի դերում, նա էլ տիրապետող կղաճնար տրոհվող օսմանյան կայսրության թուրքական մասում: Անգլիան ոչ մի դեպքում չէր կարող համաձայնվել դրա հետ:

Մյուս կողմից, Անգլիան, հաշվի առնելով, որ Ֆրանսիան չավ հարաբերություններ ուներ Մուհամմադ Ալիի հետ և եգիպտա-թուրքական կոնֆլիկտում բացահայտորեն նրան էր պաշտպանում, ավելի քան հավատացած էր, որ տրոհված Օսմանյան կայսրության եգիպտական-արաբական ամբողջ մասը կընկնեի Ֆրանսիայի ազդեցության տակ, որը նույնպես հակասում էր նրա շահերին: Ուստի Լոնդոնում որոշեցին անպատասխան թողնել սուլթան Մահմուդ II խնդրանքը և գրավել սպասողական դիրք: Սակայն ակնհայտ էր, որ Անգլիան նախընտրում էր Օսմանյան կայսրության ամբողջականության պահպանումը և դեմ էր նրա տրոհմանը և նրա վրա Ռուսաստանի կամ Ֆրանսիայի տիրապետության հաստատմանը: Բայց Անգլիայի սպասողական դիրքը գրավելը չէր նշանակում, որ նա ձեռքերը ծալած պասիվ կերպով սպասում էր դեպքերի զարգացմանը:

Ահա այսպիսին էր երեք եվրոպական գլխավոր պետությունների դիրքորոշումը եգիպտա-թուրքական ռազմա-քաղաքական ճգնաժամի նկատմամբ: Ստամբուլին պարզ դարձավ, որ նա կարող է ապավինել միայն իր դիտերիմ թշնամի Ռուսաստանին և նրանից օգնություն խնդրեց: Վերջինս հուսախաբ չարեց թուրքական սուլթանին և նույնպես պաշտոնապես նրան տեղյակ պահեց, որ պատրաստ է թուրքիային ռազմական օգնություն ցույց տալ ընդդեմ Մուհամմադ Ալիի:

Այսպիսով, թուրքական սուլթանն իր այդ քայլով Մուհամմադ Ալիից խլեց նախաձեռնությունը, որը սկզբում անցավ ցարական Ռուսաստանին, ապա նաև Անգլիային և Ֆրանսիային:

Նիկոլայ I ցարը շտապ կերպով զենեքալ Մուրավյովին հատուկ առաքելությանը ուղարկեց Եգիպտոս, որը Ալեքսանդրիայում եգիպտական դեկավարության հետ բանակցությունների ժամանակ Մուհամմադ Ալիին ներկայացրեց ռուսական ինքնակալի պահանջները, որոնք հիմնականում հանգում էին հետևյալին. հրաժարվել Ստամբուլը գրավելու ծրագրից, դադարեցնել ռազմական գործողությունները թուրքական սուլթանի դեմ և նրան ընդունել որպես իր սյուզերենը և ենթարկվել նրան:

Ռուսական պահանջները ծանր դրության մեջ դրեցին Մուհամմադ Ալիին: Նա կամ պետք է ընդուներ այդ պահանջները կամ մերժել և շարունակել պատերազմական գործողությունները և գրավել Ստամբուլը: Ինչքան էլ, որ գայթակղիչ լինեի երկրորդ տարբերակը, Մուհամմադ Ալին գիտակցում էր, որ դա իր համար հղի է շատ ծանր հետևանքներով, որովհետև պատերազմի մեջ մտնել ռուսական կայսրության դեմ Եգիպտոսի ուժերից վեր էր: Եվ Մուհամմադ Ալին ընդունեց զենեքալ Մուրավյովի միջոցով ներկայացված Նիկոլայ I պահանջները, որոնք, պետք է ենթադրել, վերջնագրի բնույթ էին կրում:

Թվում էր, թե ստեղծվել էին եգիպտա-թուրքական կոնֆլիկտի լուծման նախադրյալները: Բայց դեպքերի զարգացումն անակնկալ բնույթ կրեցին:

Այդ պահին կայսրության փոքրասիական մասերում մեծ հուզումներ առաջացան, որոնք մի շարք վայրերում վերածվեցին ապստամբությունների: Այս հարցի լուսաբանությանը նվիրված գրականության մեջ ընդունված է այն տեսակետը, որ դրանց մեջ խառն էր Իբրահիմ փաշան և որ այդ ապստամբությունները նա էր հրահրել իր հավատարիմ մարդկանց միջոցով, կանգ չառնելով մեծ գումարներ ծախսելու առջև: Մենք չենք քաջաօրում դրա հնարավորությունը, որովհետև Արևելքի պատմությունը, այդ թվում և արաբների ու թուրքերի պատմությունը, հարուստ է նման դեպքերով:

Օգտվելով այդ խառնակ իրավիճակից, Իբրահիմ փաշան գրավեց Կյուսահիյան, որը տեղի ունեցավ 1833 թ. փետրվարի 2-ին: Եգիպտական զորահրամանատարի մտադրությունն ակնհայտ էր. նրա հաջորդ նշանակետը լինելու էր օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքը: Ամենայն հավանականությամբ դա արվել էր Մուհամմադ Ալիի գիտությամբ, որովհետև դժվար է պատկերացնել, որ Իբրահիմ փաշան

կարող էր դիմել նման վտանգավոր քայլի առանց իր հոր զիտության և համաձայնության:

Մուհամմադ II, առանց հապաղելու, անմիջապես հաջորդ օրը, փետրվարի 3-ին, ստիպված էր դիմել ռուսական ցարին, նրանից խնդրելով ռազմական օգնություն և աջակցություն: Սանկտ-Պետերբուրգի պատասխանը եղավ դրական և շատ արագ: Փետրվարի 20-ին ռուսական ռազմական նավատորմը հայտնվեց Քոստոնյուպոլիսի ափերին: Թուրքական սուլթանին օգնելու համար Նիկոլայ I ուղարկեց 20 հազար հոգուց բաղկացած մի զորաբանակ: Չքավարավելով դրանով, նա օգնության նպատակով ուղարկեց նաև ցամաքային զորքեր, որոնք Բալկաններից պետք է ուղևորվեին դեպի Ստամբուլ: Այսպիսով, ռուսական զորքերը փակեցին Իրաահիմի զորքերի առջև Ստամբուլ մտնելու հնարավորությունը:

Սուլթանը մի փոքր հանգստացավ, սակայն խուճապը թուրքական մայրաքաղաքում չվերացավ, քանի որ չկար բացարձակ վստահություն, թե ռուսական զորքերը կկարողանան կասեցնել Իրաահիմի զորքերի հետագա առաջխաղացումը:

Մինչ պետական պաշտոնյաները և զինվորականները դատողություններ կանեին այդ հարցի շուրջը, կոնֆլիկտին միջամտեցին Անգլիան և Ֆրանսիան: Դրա համար առիթ հանդիսացավ ոչ թե կյուրախիյայի գրավումը եգիպտացիների կողմից, այլ ռուսական ծովային և ցամաքային ուժերի հայտնվելը Թուրքիայի տարածքում՝ սուլթանի խնդրանքով:

Նրանց միջամտության հիմնական նպատակն էր Ռուսաստանից խլել նախաձեռնությունը և նրան զրկել կոնֆլիկտը միանձնյա լուծելու հեռանկարից, որի արդյունքը լինելու էր միայն մեկը՝ ռուսական ազդեցության և վերահսկողության հաստատումը ամբողջ Օսմանյան կայսրության վրա: Իսկ դա հավաստն էր Անգլիայի և Ֆրանսիայի շահերին, ուստի և նրանք ոչ մի դեպքում չէին կարող թույլ տալ, որ Ռուսաստանը հաստատվի Քոստոնյուպոլիսի ափերին:

Այստեղ անհրաժեշտ է անդրադառնալ Ֆրանսիայի դիրքորոշման փոփոխության վրա:

Երբ ծագեց եգիպտա-թուրքական կոնֆլիկտը և եգիպտական զորքերը հայտնվեցին Ստամբուլի պատերի տակ ու սուլթանը դիմեց եվրոպական պետությունների օգնությանը, աղերսելով նրանց միջամտությունն իրեն փրկելու համար, ապա Ֆրանսիան, ինչպես արդեն նշել

ենք, հրաժարվեց օգնության ձեռք մեկնել սուլթանին և հայտարարեց, որ ինքը պաշտպանում է եգիպտոսին և կանգնած է Մուհամմադ Ալիի կողքին: Տվյալ պահին նման դիրքորոշումն էր առավելագույնս համապատասխանում նրա ազգային շահերին, քանի որ դա կարող էր ապահովել Մուհամմադ Ալիի հաջրանակը, որի հետ նա շատ մոտ և բարեկամական հարաբերությունների մեջ էր:

Իսկ այժմ, երբ ռուսական զինված ուժերը հայտնվել էին Թուրքիայում և Մուհամմադ Ալին այլևս չէր կարող որևէ բան անել, Ֆրանսիայի, ինչպես և Անգլիայի խնդիրը դարձավ ամեն ինչ անել, որպեսզի Ռուսաստանը միակողմանիորեն և հօգուտ իր շահերի չսնօրինի թուլացած Թուրքիայի ճակատագիրը, և օր առօր հեռանա Թուրքիայից: Իսկ դրա համար անհրաժեշտ էր, որպեսզի հաշտություն կնքվի եգիպտոսի և Թուրքիայի միջև, եգիպտական զորքերը հեռանան Փոքր Ասիայից և այդ կերպ վերանա ռուսական զորքերի Թուրքիայում մնալու դրդապատճառը:

Անգլիան և Ֆրանսիան հանդես եկան միջնորդի դերում և խաղաղության վերահաստատման ջատագովներ, հայտարարելով, որ նրանց նպատակն է եգիպտական կուսակալին հաշտեցնել թուրքական սուլթանի հետ: Իրենց «նվիրվածությունը» հաշտության և խաղաղության գաղափարներին հավաստելու և Մուհամմադ Ալիի վրա ճնշում գործադրելու նպատակով, Անգլիան և Ֆրանսիան իրենց նավատորմն ուղարկեցին եգիպտոսի ջրերը: Մյուս կողմից նրանք ուժեղ ճնշում գործադրեցին նաև սուլթան Մահմուդ II վրա, ստիպելով նրան շուտափույթ կերպով հաշտվել Մուհամմադ Ալիի հետ:

4. Կյուրահիյայի և Գունքիյար Իսքելեսիի պայմանագրերը և եգիպտա-թուրքական առաջին պատերազմի արդյունքները

Ի վերջո, անգլո-ֆրանսիական առաքելությունը պսակվեց հաջողությամբ և 1833 թ. մայիսի 4-ին հաշտություն կնքվեց եգիպտոսի և Թուրքիայի միջև: Մուհամմադ Ալին այլընտրանք չուներ և հարկադրված էր զիջել ու ղիմել այդ քայլին: Իսկ ինչ վերաբերում էր թուրքական սուլթանին, ապա վերջինիս ուրախությամբ ղիմեց այդ քայլին, որովհետև նա ևս այլընտրանք չուներ: Նրա ռազմական ռեսուրսները սպառվել էին և Թուրքիայի փրկության միակ ուղին հաշտության պայմանագրի կն-

քումն էր, որը ստորագրվեց Կյուբահիյայում, տեբրուբյունների միջնորդությամբ:

Ինչ ձեռք բերեցին և ինչ կորցրեցին եգիպտոսը և Թուրքիան համապատասխանաբար Կյուբահիյայի պայմանագրով:

Քարծր Դուռը, Անգլիայի, Ռուսաստանի՝ և Ֆրանսիայի հավանությանը, ճանաչեց Մուհամմադ Ալիի իրավունքները և տիրապետությունը ոչ միայն եգիպտոսի, այլև նրա կողմից նվաճած Արաբիայի, Սուդանի և Կրեոտե կղզու նկատմամբ: Մուհամմադ Ալին փաստորեն իր տիրապետությունը հաստատեց նաև Պաղեստինի, Սիրիայի և Կիլիկիայի վրա, թեև նա կոչվում էր կառավարիչ: Այսպիսով, Մուհամմադ Ալին ոչ միայն պահպանեց իր իշխանությունը եգիպտոսում, այլև ընդարձակեց իր տիրապետության սահմանները:

Եգիպտոսը պատերազմից դուրս եկավ ավելի հզորացած և իր սահմաններն ավելի ընդարձակած: Դա այլևս նախապատերազմյան եգիպտոսը չէր: Այդ բանը ընդունում էր ինչպես սուլթանը, այնպես էլ եվրոպական այնպիսի հզոր պետություններ, ինչպես Անգլիան, Ռուսաստանը և Ֆրանսիան:

Սուլթանը շահեց այնքանով, որքանով նրան հաջողվեց պահպանել իր զահը, ստիպել Մուհամմադ Ալիին հեռանալ Փոքր Ասիայից, պահպանել իր կայսրության ամբողջականությունը և վերականգնել իր, որպես այուզերենի, իրավունքները Մուհամմադ Ալիի վրա: Նրա անմիջական տիրապետության տակ մնացին Փոքր Ասիան, Իրաքը և Բալկանների մի քանի շրջանները:

Ասկայն երկու կողմերն էլ ունեցան կորուստներ:

Մուհամմադ Ալիին չհաջողվեց լուծել Օսմանյան կայսրության վերացման և եգիպտոսի անկախության խնդիրները, իսկ սուլթանը չկարողացավ ջախջախել եգիպտոսին կամ վերածել նրան թույլ և իրենից կախված պետության: Նա փաստորեն ունեցավ տարածքային կորուստներ, քանի որ Մուհամմադ Ալիի տիրապետության տակ անցած երկրների վրա իրականում նա որևէ իրավունքներ, էլ չենք խոսում իշխանության մասին, չուներ: Սուլթանն ունեցավ նաև բարոյական կորուստներ: Նա հեղինակագրկվեց, որը թուլացրեց նրա դիրքերը ամբողջ կայսրությունում և մուսուլմանական աշխարհում:

Այսպիսով, եգիպտա-թուրքական առաջին պատերազմի արդյունքում, որն իր արտացոլումը գտավ Կյուբահիյայի հաշտության պայմանագրում, Օսմանյան կայսրությունը, թեև պահպանեց իր ամբողջակա-

նութիւնը, իրականում վերածվեց երկու մասի: Մեկ մասը կարելի է պայմանականորեն անվանել եզիպտական, իսկ մյուսը՝ թուրքական: Դրանցից ավելի ընդարձակը, հզորը և կենսունակը եզիպտական մասն էր Մուհամմադ Ալիի զլխավորությամբ, որը ցանկանում էր ազատվել օսմանյան կոչված ճահիճից և դուրս գալ զարգացման ավելի առաջադեմ ուղու վրա: Իսկ մյուսը, թուրքական մասը, ավելի թույլ էր, որը կառչած էր իր դարը վաղուց ապրած արժեքներին և խոչընդոտում էր անգամ աննշան առաջընթաց կայսրության որ մասում էլ, որ լինէր:

Սակայն Օսմանյան կայսրության շրջանակներում երկու կենտրոնների առաջացումը չստացավ իրավաբանական ձևակերպում և չվերածվեց դուալիստական պետության, ինչպես ավստրիական կայսրությունը, որը XIX դարում դարձավ դուալիստական Ավստրո-Պունգարական կայսրության:

Սակայն այս պատմությունն ունեցավ իր շարունակությունը: Իրրահիմ փաշան իր զորքերը դուրս բերեց Փոքր Ասիայից և տեղավորեց Տավրոս լեռնաշղթայից այն կողմ: Դրանից հետո Ռուսաստանին ոչինչ չէր մնում անել, քան իր ցամաքային և ծովային ուժերը դուրս բերել Թուրքիայից, որի վրա պնդում էին Անգլիան և Ֆրանսիան: Բայց նա չցանկացավ հեռանալ հենց այնպես, առանց փոխհատուցման Թուրքիային մատուցած իր ծառայությունների դիմաց: Երան հաջողվեց, նախքան իր զորքերը դուրս բերելը, սուլթանի հետ կնքել մի նոր պայմանագիր, որը ձեռնտու էր Ռուսաստանին և ուժեղացնում էր նրա դիրքերը Թուրքիայում և նեղուցների գոտում:

Պայմանագիրը ստորագրվեց 1833 թ. հուլիսի 8-ին Ղումբիյար Իսքելեսում: Դա սուլթանի ամառային նստոցն էր, որը նա տրամադրել էր ռուսական հրամանատարությանը, ռուսական զորքերի Թուրքիա ժամանելուց հետո:

Պայմանագիրը, որը կոչվում էր «Պայմանագիր Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև պաշտպանական դաշինքի մասին», Ռուսաստանի կողմից ստորագրեցին կոնս Ա. Օռլովը: որը ցարի արտակարգ դեսպանն էր, և Թուրքիայում Ռուսաստանի դեսպանորդ Ա. Բուտենը: Իսկ Թուրքիայի կողմից պայմանագրի տակ իրենց ստորագրությունները դրեցին մեծ վագիր խոսքով Մեհմեդ փաշան, սուլթանական գվարդիայի հրամանատար, մարշալ Ֆեվզի Մեհմեդ փաշան և արտաքին գործերի նախարար Դաշի Մեհմեդ Ակիֆ էֆենդին:

Պայմանագիր բաղկացած էր երկու մասից: Առաջին մասը հայտնի կամ հրապարակային մասն էր: Նրա առաջին հոդվածում արձանագրված էր, որ Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև «հավերժորեն զոյուբյուն կունենա խաղաղություն և դաշինք»: Կողմերը պայմանավորվում էին, որ նրանք կհամաձայնեցնեն իրենց քայլերը թուրք այն հարցերում, որոնք վերաբերում են նրանց «հանգստությանը և անվտանգությանը և այդ կապակցությամբ ցույց կտան փոխադարձ եական օգնություն և կտրամադրեն ամենագործնական օգնական ուժ»: Ռուսաստանը, պայմանագրի երրորդ հոդվածի համաձայն, պարտավորվում էր Թուրքիային տրամադրել անհրաժեշտ քանակությամբ ռազմական ուժեր, «եթե կրկին առաքանա այնպիսի իրադրություն, որը Բարձր Պեանը դրդի դիմել Ռուսաստանին զինվորական և ծովային օգնության պահանջով»:

Այս հոդվածը, ինչպես դժվար չէ կտեսիլ, նկատի ուներ առաջին հերթին Մուհամմադ Ալիին: Եզիպտա-թուրքական նոր պատերազմի դեպքում, Ռուսաստանը պարտավորվում էր ռազմական օգնություն ցույց տալ թուրքական սուլթանին: Ռուսական կողմը պատրաստ էր նրան նման օգնություն ցույց տալ նաև համանման այլ պարագաներում:

Պայմանագիրն ուներ նաև գաղտնի մաս, ըստ որի, Թուրքիան ազատվում էր Ռուսաստանին օգնություն ցույց տալուց, որն արձանագրված էր պայմանագրի ոչ գաղտնի մասի առաջին հոդվածով: Բայց դրա փոխարեն Թուրքիան պարտավորվում էր փակել Պարդանելի նեղուցը և «թույլ չտալ որևէ օտար պետության ռազմական նավերի մտնել նեղուց, ինչ պատրվակի տակ էլ, որ լինի»:

Այսպիսով, Գոնքիյար Իսքելեսի պայմանագիրը կարելի էր համարել Ռուսաստանի դիվանագիտական հաղթանակը, որով ամրապնդվեց նրա ռազմական հաղթանակը եզիպտա-թուրքական ճգնաժամի ժամանակ:

Պայմանագիրը ստորագրվել էր ութ տարի ժամանակով:

Գոնքիյար Իսքելեսում ստորագրված ռուս-թուրքական պաշտպանական դաշինքի մասին պայմանագիրը մեծ վրդովմունք առաջացրեց Փարիզում և Լոնդոնում: Այնտեղ լավ էին հասկանում, որ այդ պայմանագրի հետևանքով Թուրքիան կախման մեջ էր ընկնում իրենց մրցակից Ռուսաստանից: Պայմանագիրը անհանգստացրեց նաև Կաթիլիին: Այնտեղ լավ էին հասկանում նրա հակաեզիպտական ուղղվածությունը: Դա մի նախազգուշացում էր Մուհամմադ Ալիին առ այն, որ նրա նոր արշավանքի դեպքում, որը կարող էր սպառնալիք ստեղծել Օսմա-

Եյան կայսրոթյանը կամ հարցականի տակ ղնել նրա գոյութոյնը, Ռուսաստանը դարձեալ ռազմական օգնութոյն ցոյց կտա թուրքական սուլթանին:

Անգլիան և Ֆրանսիան չբավարարվեցին միայն իրենց ղժգոհութոյնն արտահայտելով: Նրանք իրենց միացեալ ռազմածովային շակադրիլիան ուղարկեցին թուրքական ջրերը՝ սուլթանի վրա ճնշում գործադրելու նպատակով: Միաժամանակ Սանկտ-Պետերբուրգում Անգլիայի և Ֆրանսիայի գործերի հավատարմատարները բողոքի նոտա հանձնեցին Ռուսաստանին, շարադրելով իրենց կառավարութոյնների ղիբցորոշումը ոչ միայն տվեալ պայմանագրի նկատմամբ, այլև այն դեպքում, եթե Ռուսաստանը փորձի օգտվել նրանում նախատեսվող իրավունքներից: Այդ կապակցութեամբ անգլիական և ֆրանսիական համատեղ նոտայում ասված էր. «Եթե այդ ակտի պայմանները հետագայում հարուցեն Ռուսաստանի ռազմական միջամտութոյնը Թուրքիայի ներքին գործերին, ապա անգլիական և ֆրանսիական կառավարութոյններն իրենց լիակատար իրավունք կվերսպահեն վարվել այնպես, ինչպես եթե հիշեալ տրակտատը գոյութոյն չունենար»:

Ռուսաստանի կառավարութոյնը պարտքի տակ չննաց և Անգլիայի ու Ֆրանսիայի կառավարութոյններին պատասխանեց նույն վճռականութեամբ: Ռուսական պատասխան նոտայում, որը ստորագրել էր ցարական Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարար Կ. Նեսելրոդեն, վերստին հաստատվում էր Ռուսաստանի հավատարմութոյնը Գոնքի-յար Իսթընբուի պայմանագրի հողվածներին և շեշտվում, որ Ռուսաստանը «կվարվի այնպես, կարծես թե անգլիական և ֆրանսիական գործերի հավատարմների նոտաները ընդհանրապես գոյութոյն չեն ունեցել»:

Դիվանագիտական այս դուելը մի կողմից Անգլիայի և Ֆրանսիայի, իսկ մյուս կողմից Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարութոյնների միջև ավարտվեց առանց արյունահեղութեան: Կողմերը կարծես թե հաշտվեցին ստեղծված իրադրութեան հետ, ուշադիր հետևելով մեկը մյուսի գործողութոյններին և սպասելով պայմանագրի ժամկետը լրանալուն:

5. Սիրիան և Պաղեստինը եգիպտական տիրապետության տարիներին (1832–1840 թթ.)

Սիրիան և Պաղեստինը, ինչպես նշվեց, Կյուբահայի պայմանագրով դրվեցին Մուհամմադ Ալիի կառավարման ներքո: Յեն արաբական այդ երկու երկրները չէին համարվում Մուհամմադ Ալիի տիրույթները, ինչպես Եգիպտոսը, Արաբիան կամ Սուդանը, Մուհամմադ Ալին Սիրիան և Պաղեստինը կառավարում էր ինչպես իրեն պատկանող երկրները, և այդ տնտեսկետից նա ոչ մի տարրերություն չէր դնում նրանց և, ասենք Արաբիայի կամ Սուդանի միջև:

Մեծ կարևորություն տալով Սիրիային, Մուհամմադ Ալին իր ավագ որդուն՝ Իբրահիմ փաշային նշանակեց Սիրիայի կառավարիչ, նրան օժտելով ամենալայն իրավունքներով:

Պատահականություն չէր Իբրահիմին այդ քարծր և կարևոր պաշտոնում նշանակելը: Ես ամենից խելացին էր Մուհամմադ Ալիի որդիների մեջ, որը նրան ամենամոտ կանգնածն էր, և որին Մուհամմադ Ալին պատրաստում էր որպես իր արժանի փոխանորդ:

Այդ երկու ականավոր գործիչներին միացնում էր նաև նրանց գաղափարական ընդհանրությունը արաբական աշխարհի քաղաքական ապագայի նկատմամբ: Երկուսն էլ փայփայում էին արաբական մեծ և հզոր քաղաքություն կամ կայսրություն ստեղծելու երազանքը, պատրաստ ամեն ինչ զոհել այդ քաղաքական իդեալի կենսագործման համար:

Այդ բանը նկատել են դեռևս նրանց ժամանակակիցները, այդ բնում և XIX դարի անգլիական այնպիսի ականավոր պետական գործիչ և դիվանագետ, ինչպես լորդ Պալմերստոնը, և շատ ուրիշներ: Մնգիական լորդը համոզված էր, որ Իբրահիմի վերջնական նպատակն է «ստեղծել արաբական քաղաքություն, որի մեջ մտնեն բոլոր երկրները, որոնց լեզուն արաբերենն է»: Փաստորեն Պալմերստոնն այստեղ նկատի ունի ոչ միայն Արաբական Արևելքի, այլև Արաբական Արևմուտքի կամ Զյուսիսային Աֆրիկայի երկրները: Եթե Զյուսիսային Աֆրիկայի արաբական երկրները միավորելու մասին այդքան վստահորեն չի կարելի ասել, ապա արևելյան արաբական երկրները միավորելու և միասնական պետություն կազմավորելու մասին կարելի է խոսել միանգամայն հավաստիորեն:

Այդ տեսակետից պակաս հետաքրքրություն չի ներկայացնում մեկ ուրիշ աչքի ընկնող գործչի՝ քարոն Բուսպեկոնտի կարծիքը: Արժե նրա կարծիքին անդրադառնալ, քանի որ նա երկար ժամանակ եղել է Իբրահիմի կողքին որպես ֆրանսիական ներկայացուցիչ, և լավ ծանոթ էր նրա հայացքներին: Ահա քե ինչ է նշում ֆրանսիական քարոնը: «Իբրահիմը,— գրում է նա,— զաղտնի չի պահում, որ նրա նպատակն է վերակենդանացնել արաբական ազգային գիտակցությունը, արարների մեջ ներդնել իսկական հայրենասիրության զգացմունքը և նրանց հետ լիակատար համագործակցել ապագա կայսրությունը կառավարելու հարցում»:

Ուրեմն, Իբրահիմը արաբական միասնական պետության ստեղծման ամենազլխավոր նախապայմանը համարում էր արաբական ազգային գիտակցությունը, դա այն շաղախն էր, որը ցնճնետելու էր արաբական լայնածավալ աշխարհի տարրեր մասերը և ստեղծելու էր մի նոր միասնական կառույց: Իբրահիմը ակտիվորեն քարոզում էր այդ գաղափարները և արաբներին ոգեկոչում արաբական պատմության փառավոր օրինակներով ու էջերով: Նա իր շուրջն էր համախմբել իր մեան մտածողների մի խումբ, որն օժանդակում էր Իբրահիմին արաբական գիտակցությունն արթնացնելու և զանգվածների մեջ արմատավորելու գործում:

Սակայն պետք է նշել, որ այդ ժամանակ դա շատ քարոջ խնդիր էր, թեկուզ և այն պատճառով, որ արաբների ինքնագիտակցությունը XIX դարի սկզբներին դեռևս խանձարուրում էր գտնվում: Նա դեռևս նոր էր ձևավորվում, միս ու արյուն ստանում: Դեռ շատ ժամանակ էր պահանջվում, որ նա տարածվեր ու խորանար, համակեր միլլիոնավոր արաբների: Կարելի է ասել, որ Իբրահիմն ու նրա համակիր քարեկամները իրենց ժամանակից առաջ էին ընկնել: Արաբական գիտակցությունն սկսեց արագորեն զարգանալ XIX դարի կեսերից, հատկապես դարի երկրորդ կեսին, երբ նա ձևավորվեց որպես ինքնուրույն աշխարհիկ ուղղություն, տարանջատվելով համախալամական ընդհանուր գաղափարախոսությունից:

Այդուհանդերձ, մենք կարող ենք խոսել XIX սկզբում արաբական գիտակցության կամ ինքնագիտակցության գործընթացի սկզբնավորման մասին, որի հետ այդքան մեծ հույսեր էր կապում Իբրահիմը և նրա մերձավորագույն շրջապատը:

Եվ, այսպես, Իբրահիմը դարձավ Սիրիայի և Պաղեստինի կառավարիչ քաղաքացիներին հստակ ազգային, քաղաքական և տնտեսական ծրագրերով, որոնք դրվեցին նրա զործունեության հիմքում:

Չաշվի առնելով իր հոր, Մուհամմադ Ալիի փորձը եզիպտոսում, Իբրահիմը որոշեց քարեփոխումներ իրականացնել իրեն հանձնված երկրամասում: Լա, ինչպես և Մուհամմադ Ալին, քարեփոխումները սկսեց կատարման ուղղությամբ: Եվ դա պատահական չէր, քանի որ արևելյան հասարակություններում, յուրահատուկ պայմանների հետևանքով, բացառիկ է կառավարության դերը:

Իբրահիմն իր առաջնահերթ խնդիրը համարեց վերացնել տեղական կառավարիչների անջատողականությունը, սահմանափակել նրանց իրավունքները, նրանց ենթարկել իրեն, իսկ շենթարկվողներին հեռացնել կամ պատժել, երկրում հաստատել խիստ կարգապահություն և իրագործել կառավարման համակարգի կենտրոնացում: Երկրամասում հաստատվեց կառավարման ուղղաձիգ ենթակայության համակարգ: Բոլորը պարտավոր էին ենթարկվել Սիրիայի և Պաղեստինի գլխավոր կառավարիչին, այսինքն Իբրահիմ փաշային:

Կենտրոնական ապարատի ամրապնդմանը հաջորդեց երկրամասի նոր տարածքային վերաբաժանումը, որը նույնպես առնչվում էր կառավարման կենտրոնական ապարատի և համակարգի ամրապնդմանը: Իբրահիմը Սիրիան, Պաղեստինը և Կիլիկիան բաժանեց վեց մարզերի կամ նահանգների, որոնք, ինչպես և եզիպտոսում, կոչվեցին մուդիրիյա, իսկ նրանց ղեկավարները մուդիրներ: Նրանց նշանակում և ազատում էր Իբրահիմը և նրանք լրիվ կախված էին նրանից: Կառավարման համակարգում մեծ տեղ զբաղեցրեց քաղաքներին: Դրա մասին է վկայում այն փաստը, որ կենտրոնական կառավարությունը քաղաքներում նշանակում էր կառավարիչներ, որոնք հանդիսանում էին նրա ներկայացուցիչները: Նրանք կոչվում էին մուքասալիմներ: Քաղաքները ի դեմս մուքասալիմների, կառավարման որոշակի իրավունքներ ձեռք բերեցին շրջակա գյուղերի վրա: Գյուղերի ղեկավարները լիազորությունների և անվանակոչման առումով, փոփոխության չենթարկվեցին: Նրանք նախկինի պես կոչվում էին շեյխեր: Միայն թե այժմ նրանք ենթարկվում էին մուքասալիմին:

Իբրահիմը ստեղծեց քաղաքային իշխանության կառավարման մի յուրահատուկ մարմին՝ մեջլիս, որը մուքասալիմին կից էր և զործում էր նրա նախագահությամբ: Բավականին հետաքրքիր էր նրա կազմը, ո-

րը նույնիսկ կարելի է ասել ներկայացուցչական էր: Քաղաքային մեջլիսի կամ խորհրդի անդամ էին տեղական հոգևորականության, վաճառականության և հողատերերի ներկայացուցիչները: Մեջլիսը օգտվում էր խորհրդակցական մարմնի իրավունքներից և ինքնուրույն վճիռներ արձակել չէր կարող: Իբրահիմը քաղաքային կառավարման այս համակարգը վերցրել էր եվրոպական քաղաքների կառուցվածքից, որի համակիրն էր նա:

Մեջլիսը միայն մի հարցում էր իրավասու վճիռներ արձակելու: Դա վերաբերում էր դատական ոլորտին, քանի որ նրա վրա, քացի մութասալիմին կից խորհրդակցական մարմինը լինելուց, դրվեցին նաև քաղաքացիական դատարանի ֆունկցիաներ: Սակայն նա գուրկ էր քրեական և քաղաքական գործառույթից: Իսկ ընդհանրապես բարձրագույն դատական իշխանությունը պատկանում էր Իբրահիմին, որի վճիռները վերջնական էին:

Ստեղծելով ուժեղ կենտրոնացված կառավարման համակարգ, լայն իրավունքներից օգտվող պետական ապարատ և ավարտելով նոր վարչատարածքային քաժամումը և տեղական կառավարման համակարգի հաստատումը, Իբրահիմ փաշան իր կարևոր խնդիրը համարեց Սիրիայում, Պաղեստինում և Կիլիկիայում անվտանգության հաստատումը: Եւ նկատի ուներ անվտանգության ապահովում ինչպես ամբողջ վեց մուլիիիյաներում, այնպես էլ ճանապարհներում, այդ թվում և բոլոր քարավանային ուղիներում, որոնք անցնում էին անապատներով: Այդ նրկրամասերում վերջ տրվեց ավազակային հարձակումներին, քարավանների կողոպուտին ու քաշանին, և մարդիկ իրենց ապահով էին գզում:

Դրանով լուծվում էր ոչ միայն անվտանգության խնդիր, գուլքի և ունեցվածքի ապահովության հարցը, այլ և տնտեսական և առևտրական հարցեր: Անվտանգության հաստատումը նրկրում և ճանապարհներում, այդ թվում և տարանցիկ, նպաստում էր առևտրի զարգացմանը և ընդլայնմանը, որն իր հերթին խթանում էր Սիրիայի տնտեսական վերելքը: Աշխուժացավ առևտուրը Քաղղադի և Դամասկոսի միջև, եվրոպական ապրանքները Սիրիայի ճանապարհներով հոսում էին Իրաք, իսկ հնդկական և պարսկական ապրանքները՝ դարձյալ սիրիական ճանապարհներով, եվրոպական նրկրներ:

Այնուհետև Իբրահիմը ձեռնամուխ եղավ փոփոխությունների իրականացմանը ազրարային ոլորտում: Այստեղ նա հետապնդում էր ո-

րոշակի ստրատեգիական նպատակ, որը այդ ժամանակ նույնիսկ կարող էր ոչ այնքան հավանական թվալ: Իբրահիմը ձգտում էր զարկ տալ գյուղատնտեսությանը և բարձրացնել բնրեատվությունն այն աստիճան, որ Սիրիան դառնար ապագա արաբական կայսրության հացահատիկի և գյուղատնտեսական այլ մթերքների հիմնական մատակարարողը: Այդ խնդրի լուծման հիմնական օղակը նա համարեց հարկերի գանձման համակարգի փոփոխությունը: Նա հաստատեց հարկերի գանձման կայուն չափաբաժին, փակելով դուռը Ֆելլահներից հարկերի կամայական գանձման առջև: Իսկ սովորաբար այդ քայլին դիմում էին ֆեոդալները և հարկահավաքները: Դա հանգեցնում էր գյուղացիների քայքայմանը և գյուղատնտեսության անկմանը:

Իբրահիմը դիմեց նաև մի քայլի, որն այլ կերպ, քան համարձակ չես անվանի: Սիրիայում, ինչպես նաև Պաղեստինում, մասամբ նաև Կիլիկիայում, կային այսպես կոչված անմշակ և խուպան հողեր: Ֆելլահները այդ հողերը մշակելու ոչ մի շահագրգռվածություն չունեին, քանի որ, նախ, դրա միջոցները չունեին, և ապա դրա համար պարտավոր էին հարկեր վճարել: Իբրահիմը որոշեց խուպան հողերը մշակելու համար սրամատրոնել ֆելլահներին, նրանց երկար ժամանակով ազատելով որևէ հարկի վճարումից: Այդ քայլը նպաստեց ցանքատարածությունների ընդարձակմանը և գյուղատնտեսական արտադրության բարձրացմանը: Բայց նա միայն դրանով չբավարարվեց: Իբրահիմ փաշան պարտադրաբար խուպան հողերի վրա քնակեցրեց քոչվոր բեդվիններին, որոնք ստիպված էին վաղձվել նստակյաց կյանքին և զբաղվել բացի անասնապահությունից, նաև հողագործությամբ: Բնակամարտ, այս քայլը նույնպես նպաստեց մշակվող հողատարածքների ընդլայնմանը:

Իբրահիմ փաշայի իշխանությանը ենթակա այս երկրամասում, մանավանդ կառավարման միջին և ցածր օղակներում, դեռևս մեծ թիվ էին կազմում թուրք պաշտոնյաները: Նրանք կաշառակերության, կամայականությունների, քալանի, անօրինական հարկերի և այլ քալանչիական զործողությունների կրողներն էին: Բայց այն բանից հետո, նրա Իբրահիմ փաշան սահմանեց հարկերի կայուն չափեր և որոշակի արտոնություններ տվեց խուպան հողերը մշակող ֆելլահներին և նստակյաց կյանքի անցած բեդվիններին, դրանից հետո խիստ սահմանափակումներ դրվեցին թուրք պաշտոնյաների անօրինական զործողությունների առջև: Այժմ հողագործներն իրենց սվելի ապահով ու պաշտպանված էին զգում, նրանց համոզված էին, որ իրենց գույքը, ստացած բերքը և

այլն, այլնս ոչ ոք անօրինական ճանապարհով չի կարող խել իրենցից: Երանց արդեն գիտեին, որ հարկերի սահմանված քանակը բնամթերքով վճարելուց հետո, իրենց մնացած ամբողջ արտադրանքն իրենց ազատ էին տնօրինել ըստ իրենց հայեցողության: Այս պարագան նույնպէս դարձաւ տնտեսութեան խթանող ազդակ:

Իբրահիմը կարգ ու կանոն հաստատեց նաև մաքսերի գանձման քննազննառում և մաքսատների աշխատանքներում: Ամենակարևորն այս քննազննառում այն էր, որ եթէ մինչև բարենորոգումները մաքսատները գտնվում էին կապալառուների ձեռքում և մաքսերի գանձումը իրականացվում էր կամայականորեն, ապա այժմ, Իբրահիմը վերջ տվեց դրանց: Մաքսատները առան կապալառուների ձեռքից և դրվեցին Իբրահիմ փաշայի հսկողության տակ:

Այս քայլը նույնպէս ծառայեց տնտեսական զարգացմանը:

Իբրահիմի բարեփոխումները նպատեցին ոչ միայն գյուղատնտեսության զարգացմանը, այլև աշխուժացրին քաղաքները և քաղաքային կյանքը: Ավելացավ քաղաքային բնակչությունը, զարգացան արհեստները, առևտուրը և այլն:

Իբրահիմի ռեֆորմների մեջ հիշատակության են արժանի նաև բարենորոգումները շուսակորության մարզում: Դիմք դրվեց տարրական կրթության համակարգին և դրան համապատասխան տարրական դպրոցներ բացվեցին համարյա քոչոր քաղաքներում և շրջաններում, իսկ Դամասկոսում, Գալեքում և Անտիոքում, դրանց զուգահեռ բացվեցին նաև միջնակարգ դպրոցներ:

Այս դպրոցներում ուսուցումը տարվում էր արաբերեն լեզվով, որը համապատասխանում էր Իբրահիմի արաբական ազգային գիտակցության զարգացման հայեցակարգին:

Իսկ մնացած հարցերում կորական համակարգը Սիրիայում պատճենն էր եզիպտոսում Մուհամմադ Ալիի կողմից հաստատված համակարգի: Աշակերտները ապահովվում էին հանրակացարանով, սնունդով, պարտավոր էին դպրոց հաճախել համապատասխան համազգեստներով և այլն:

Իբրահիմ փաշան, հավատարիմ իր հոր հանդուրժողական քաղաքականությանը քրիստոնյա և այլ ոչ մուսուլմանն քնակչության նկատմամբ, համանման տուրբանտ մոտեցում որդեգրեց նաև Սիրիայում, Պաղեստինում և Կիլիկիայում քնակվող քրիստոնյաների հանդեպ: Եւ վերացրեց նրանց նկատմամբ մի շարք արգելքներ: Դանրահայտ է, որ

քրիստոնյաներին արգելվում էր ծի ստել, կռել սպիտակ, կանաչ և կարմիր գույնի զլխաշոր, զրավել պաշտոններ կառավարման համակարգում և այլն: Իբրահիմ փաշան այդ բոլոր նվաստացուցիչ արգելքները և սահմանափակումները վերացրեց: Սիրիայում և հարակից տարածքներում բնակվող քրիստոնյաները արդեն կարող էին ծի հեծած հայտնվել, ասենք, Դամասկոսի կամ Անտիոքի հասարակական վայրերում: Նրանց իրավունք շնորհվեց կառավարման համակարգում զբաղեցնել անզամ պատասխանատու պաշտոններ: Բնակչության այդ հատվածի սոցիալական պաշտպանվածության բարելավումը իր կայունացող դերն ունեցավ ամբողջ երկրամասի համար: Եպեոք է մոռանալ, որ քրիստոնյաները նշանակալի թիվ էին կազմում Սիրիայում և հատկապես Պաղեստինում ու Կիլիկիայում: Նրանց թվում էին արաբ քրիստոնյաները, հայերը, ասորիները և այլն:

Բայց XIX դարի 30-ական թվականների կեսերից զգալի փոփոխություններ տեղի ունեցան Իբրահիմի ներքին քաղաքականության մեջ, որը կարելի է նահանջ համարել բարենորոգումների նրա սկզբնական քաղաքականությանից: Եվ երկրում սկսվեց կուտակվել դժգոհություն: Դժգոհության մի մասը հասկանալի և սպասելի էր: Դրանք մաֆս և առաջ ֆեոդալ կալվածատերերն էին: Իբրահիմը, ճիշտ է, նրանց կալվածքներին ձեռք չտվեց, սակայն սահմանափակեց նրանց քաղաքական իրավունքները և զրկեց նրանց շատ լծակներից: Դա կարելի է համարել դժգոհների մի խավը:

Մյուս խավը կազմում էին ավագակները և քալանջիները, որոնք մասնագիտացել էին քարավանային ճանապարհների վրա ավագակության և կողոպտուի մեջ: Իբրահիմը երկրում կարգ ու կանոն հաստատելու, ճանապարհների անվտանգությունը բարձրացնելու և վաճառականների ու արհեստավորների պաշտպանվածությունն ապահովելու իր քաղաքականությանը զրկեց այդ խավին, որի մեջ էին մտնում անզամ առանձին քոչվորական ցեղեր, հեշտ եկամուտների աղբյուրից:

Բայց քանի դեռ նրա միջոցառումները ծառայում էին ֆելլախների և արհեստավորների շահերին, վերոնշյալ խավերի դժգոհությունն առանձին սոցիալական վտանգ չէր ներկայացնում Իբրահիմի և նրա հաստատած կառավարման համակարգի համար:

Իրադրությունը կտրուկ փոխվեց, երբ նա ձեռնարկեց այնպիսի քայլեր, որոնք շոշափում էին արդեն բնակչության ամենալայն խավերի շահերը:

Մուհամմադ Ալին և Իբրահիմ Ալին լավ էին հասկանում, որ հարաբերությունները Թուրքիայի հետ հուսալիորեն կարգավորված չէին և Կոնստանդուպոլիսի հաշտության պայմանագիրը չէր կարող կայուն երաշխիք հանդիսանալ խաղաղության կամ զինադադարի պահպանման համար: Պատերազմի վերակսումը, Սիրիայի, Պաղեստինի և Կիլիկիայի վերագրավումը Թուրքիայի կողմից նրանք անխուսափելի էին համարում, ուստի և ամիրաթեշտ էին համարում դրան նախապատրաստվել: Իսկ դրա համար անհրաժեշտ էին լրացուցիչ միջոցներ: Դա հանգեցրեց բնակչությանից, առաջին հերթին Ֆելլահներից, բեդվիներից, ինչպես նաև արհեստավորներից ու այլ խավերից գանձվող հարկերի բարձրացմանը: Ընդհանուր առմամբ հարկերը, ծավալների առումով, բարձրացվեցին երեք անգամ: Դա անասելի բեռ էր, որ ընկավ բնակչության հիմնական մասի ուսերին: Այսպիսով, Իբրահիմ փաշայի դեմ ուղղված դժգոհությունը համակեց նաև գյուղի և քաղաքի բնակչության ցածր եկամուտներ ունեցող խավերին:

Դժգոհության մյուս պատճառը եղավ պաշտպանական կառույցների, զլխավորապես ամրոցների շինարարության մեջ գյուղացիներին պարտադիր կերպով, հարկադրաբար ներգրավելու քաղաքականությունը: Թուրքիայի դեմ առաջիկա պատերազմին Օսմանապատրաստվելու համար, Իբրահիմը ձեռնարկեց պաշտպանական բնույթի լայն շինարարություն, կառուցում էր ամրոցներ, ամրացնում էր լեռնանցքները, փակում հակառակորդի բանակի առաջխաղացման բոլոր հնարավոր ուղիները և այլն: Այդ բոլորը կատարվում էր գյուղացիների ձեռքերով, որը ավելի շատ տաժանակիր աշխատանք էր հիշեցնում:

Իբրահիմը պաշտպանական կառույցների հետ միասին մեծացնում էր իր բանակը: Իսկ դա հնարավոր էր իրագործել դարձյալ Ֆելլահների ու բեդվիների հաշվին: Այդ պարտադիր զորահավաքը և բանակային ծառայությունը, որի պայմանները շատ ծանր էին, նույնպես նրանց խոր դժգոհությունը և զայրույթն էր առաջացնում:

Բնակչությունը դժգոհությամբ ընդունեց նաև այսպես կոչված զինաբաժանման մասին օրենքը, որն ընդունվեց 1834 թ.: Դարցն այն էր, որ ժողովրդի մոտ կուտակված շատ զենք կար և շատ հաճախ էին լինում զինված բախումները տարբեր մասերում:

Այսպես, ուրեմն, ձևավորվել էր տարատեսակ անբավարարության և դժգոհությունների մի բաղդ հանգույց և ստեղծվել պայթյունավտանգ իրադրություն: Առաջին պայթյունը տեղի ունեցավ 1834 թ. Պաղեստին-

նում: Պաղեստինցիները հատկապես դժգոհ էին պարտադիր զինակր-
չումից: Ապստամբությունը տարածվեց նաև Սիրիայի մյուս մասերում:

Հատկանշական է, որ ապստամբների դեմ ուղարկվեցին եգիպ-
տական զորքեր, որոնք առաջին քախման ժամանակ պարտություն կրե-
ցին, իսկ Իբրահիմ փաշան հայտնվեց չղջապատման մեջ Երուսաղե-
մում: Իր որդուն չղջապատումից փրկելու համար մի մեծ զորխմբի
զլուխ անցած Պաղեստին մտավ ինքը, Մուհամմադ Ալին: Լա ջախջա-
խիչ հարված հասցրեց պաղեստինցի ապստամբներին, խստորեն
պատժեց նրանց և չղջապատումից ազատեց Իբրահիմ փաշային:

Ապստամբության համառ կենտրոնի վերածվեց Հաուրանը Սի-
րիայում: Այստեղ 1837 թ. ապստամբվեցին դրուզները, որոնց միացավ
նաև Անդրլիբանանի դրուզական գյուղացիությունը: Ակզբնական չղջա-
նում այստեղ ամեն ինչ հանգիստ էր: Տեղական բնակչությունը Իբրահի-
մի հրամանով հինգ տարի ժամանակով ազատված էին զինվորական
պարտականություններից և դրուզներին բանակ չէին վերցնում: Սակայն
այդ ժամկետը լրացավ 1837 թ., այն ժամանակ, երբ Իբրահիմը արդեն
լայն նախապատրաստական աշխատանքներ էր ծավալել, այդ բվում և
բանակի մեծացման ուղղությամբ, թելադրված Թուրքիայի հետ առաջի-
կա հնարավոր պատերազմի անհրաժեշտությունից: Ուստի նա չերկա-
րացրեց Հաուրանի դրուզներին զինծառայությունից ազատելու արտո-
նությունը, այլ նրանց զորակոչի ենթարկելու որոշում ընդունեց: Դեռ
դա էլ ապստամբության պատճառ հանդիսացավ:

Ապստամբները ամրացան ալ-Լեջա կոչված վայրում, որը գտն-
վում էր անապատում, սակայն իրենցից բնական ամրոց էր ներկայաց-
նում: Ապստամբները մեծ հաջողությամբ հետ էին մղում եգիպտացինե-
րի զրոհները, որոնք շատ մեծ կորուստներ ունեցան: Ի վերջո, 1838 թ.
Իբրահիմին արտակարգ դաժան, անմարդկային միջոցներ կիրառելու
գնով հաջողվեց կոտրել ապստամբների դիմադրությունը:

Այդ և այլ ընդվզումների ճնշումը, իհարկե, հանգստություն չբերե-
ցին և չէին էլ կարող բերել Պաղեստինին, Սիրիային և Կիլիկիային:

Միա այսպիսի պայմաններում վերսկսվեցին պատերազմական
զործողությունները Թուրքիայի հետ:

6. Եգիպտա-բուրջական երկրորդ պատերազմը (1839–1840 թթ.)

Առաջին եգիպտա-բուրջական պատերազմի արդյունքներից դժգոհ էին երկու կողմերն էլ, ինչպես Թուրքիան, այնպես էլ Եգիպտոսը: Թուրքական սուլթանը չէր կարող հաշտվել այն մտքի հետ, որ իր կայսրության մեծ մասը գտնվում էր Մուհամմադ Ալիի տիրապետության տակ: Ճիշտ է, նա համարվում էր եգիպտական կուսակալի սյուզերենը, քայք պատուը մնում էր փաստ, որ արաբական երկրները դուրս էին եկել օսմանյան տիրապետության տակից և զործնականում սուլթանը ոչինչ չէր կարող անել դրա հետ: Չարքի լուծումը խաղաղ ճանապարհով բացառվում էր, քանի որ Մուհամմադ Ալին ոչ մի դեպքում այդ տարածքները կամուրջ չէր վերադարձնի բուրջական սուլթանին: Մնում էր հարցի լուծման միայն ռազմական տարրերակը, այսինքն պատերազմական զործողությունները: Եվ բուրջական սուլթանը 1833 թ. Կյուբահյայի հաշտության համաձայնագրի ստորագրումից հետո ընկած ժամանակաշրջանում իր ուշադրության կենտրոնում մշտապես պահում էր նոր պատերազմին պատրաստվելու հարցը: XIX դ. 30-ական րվականների վերջերին նա արդեն ուներ 100 հազարանոց լավ զինված բանակ:

Քավարարված չէր նաև Մուհամմադ Ալին, քանի որ նա իրավական առումով գտնվում էր օրում կախված փեճակում: Նրան չհաջողվեց լուծել Եգիպտոսի անկախության հարցը: Կյուբահյայի համաձայնագրից հետո, Մուհամմադ Ալին քազմաքիվ փորձեր կատարեց հասնելու Եգիպտոսի անկախության ճանաչմանը Թուրքիայի և Եվրոպական երկրների՝ Անգլիայի, Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի, ինչպես նաև Ավստրիայի կողմից: Բայց ապարդյուն:

Մուհամմադ Ալին անհանգստացնում էր նաև իր իշխանության դինաստիական-ժառանգականության հարցը: Սիրիան, Պաղեստինը, Կիլիկիան և Կրետեն, ըստ Կյուբահյայի համաձայնագրի, նրան էր հանձնված միայն կառավարելու իրավունքով: Իսկ դա նշանակում էր, որ նրանից հետո, մահվան կամ այլ պարագաներում, նրա հաջորդները կարող էին զրկվել այդ իրավունքից: Նույնը նաև Եգիպտոսի, Արաբիայի և Մուղանի պարագայում: Ճիշտ է, վերոնշյալ համաձայնագրում դրանք նշված էին որպես Մուհամմադ Ալիի տիրույթներ, բայց դա դեռևս չէր նշանակում, որ նրա հաջորդները կարող էին օգտվել ժառանգականության իրավունքից և ինքնաբերաբար նույնպես դառնալ նրա տիրակալները: Դրա համար անհրաժեշտ էին միջազգային իրավունքին համա-

պատասխան ձևակերպումներ կամ որոշումներ, որոնք չկային: Դրա համար ենք ասում, որ Մուհամմադ Ալին իր իրավունքների միջազգային ճանաչման և դինաստիական-ժառանգության հարցում, օղիք էր կախված: Գոյություն ունեցող ստատուս քվոն չէր կարող բավարարել Մուհամմադ Ալիին: Միայն ինչու ևս 1834 թ. այդ հարցով դիմեց եվրոպական պետություններին, իսկ 1836–1837 թթ. թուրքական սուլթանին, խնդրելով բավարարել իր պահանջները: Երեք դեպքում էլ նա ստացավ բացասական պատասխան:

Ելնելով ստեղծված իրավիճակից, Մուհամմադ Ալին նույնպես չէր բացառում հարցի լուծման ռազմական տարրերակը: Եվ նա իր որդի Իբրահիմ փաշայի հետ միասին տեմդորեն պատրաստվում էին պատերազմական գործողություններին, այդ գերագույն խնդրին ենթարկելով տնտեսական զարգացման և բարեկարգումների բոլոր հարցերը:

Նախքան պատերազմական գործողությունների լուսաբանությանն անցնելը, անհրաժեշտ է անդրադառնալ եվրոպական պետությունների դիրքորոշմանը պատերազմական գործողությունների միջոցով եգիպտա-թուրքական կոնֆլիկտի կարգավորման հարցին: Դա անհրաժեշտ է նաև այն պատճառով, որ փաստորեն XIX դարի սկզբներից եվրոպական գործոնը դառնում է կարևոր, առանց որի հաշվառման անհնար է գտնել շատ հարցերի ճշգրիտ պատասխանը: Մասնավաճ, որ այդ գործոնը դառնում է մշտական և իր նշանակությունը պահպանում մինչև մեր օրերը:

Եգիպտա-թուրքական նոր կոնֆլիկտի նախապատրաստման և նրան հաջորդած շրջանում, գլխավոր դերակատարը դառնում է Անգլիան, որը պետք է լուծեր մի քանի հարցեր:

Նախ նա չպետք է թույլ տար Մուհամմադ Ալիի հետագա հզորացումը ի հաշիվ թուրքական սուլթանի: Այդ խնդիրը դառնում է անկուուսաքարային Մեծ Բրիտանիայի մերձավորարևելյան քաղաքականության մեջ:

Ինչո՞ւ:

Լոնդոնում լավ էին հասկանում, որ եգիպտոսի հետագա ուժեղացումը, որի արդյունքում պետք է անմիջապես որոնեք թուլանալ Օսմանյան կայսրությունը, ծնունտ էր իր երկու գլխավոր ակտյաններին՝ Ռուսաստանին և Ֆրանսիային: Ռուսաստանը Թուրքիայի հետ կնքել էր Գոլնի-յար Իսթիկնի պայմանագիրը և դրա շնորհիվ ուժեղացրել իր ազդեցությունը և դիրքերը Օսմանյան կայսրությունում: Եվս մի քայլ, և Օսմա-

նյան կայսրությունը կհայտնվեր լրիվ կախվածության մեջ Ռուսաստանից, որի վերահսկողության տակ կարող էին անցնել նաև ներդրւցները: Լոնդոնը դա դիտում էր մահացու հարված իր քաղաքական, ռազմական և առևտրական շահերին: Ռուսի նա չէր կարող թույլ տալ, որ դա տեղի ունենա: Իսկ դրա կանխումը կապված էր այն բանի հետ, թե արդյո՞ք նրան կհաջողվի կանխել եգիպտոսի հաղթանակը առաջիկա պատերազմում, թե՞ ոչ:

Իսկ ինչ վերաբերում էր Անգլիայի մյուս ակտյանին՝ Ֆրանսիային, ապա եգիպտոսի հաղթանակը նոր կոնֆլիկտի դեպքում կուժեղացներ նաև նրա դիրքերը: Ֆրանսիան, չնայած այն հանգամանքին, որ եգիպտա-թուրքական առաջին պատերազմի ավարտի վերջում նույնպես միացավ եվրոպական մյուս պետություններին և պահանջեց Մուհամմադ Ալիից դադարեցնել ռազմական գործողությունները և զինադադարի համաձայնագիր կնքել թուրքական սուլթանի հետ, այնուամենայնիվ, լավ հարաբերություններ էր պահպանում եգիպտոսի հետ: Եգիպտա-Ֆրանսիական հարաբերությունները սկզբունքորեն չտուժեցին:

Չետևարար, անգլիական հաշվարկների համաձայն, եգիպտա-թուրքական նոր կոնֆլիկտի մեջ եգիպտոսի հաղթանակի դեպքում, կշահեր նաև Ֆրանսիան, քանի որ դա կհանգեցներ նրա դիրքերի ուժեղացմանը Մերձավոր Արևելքում, մի բան, որը Անգլիան չէր կարող թույլ տալ:

Լոնդոնի տեսակետից չարիքի արջուրը Կահիրեն էր: Անգլիայի հարաբերությունները Մուհամմադ Ալիի հետ լարված էին ոչ միայն օսմանյան կայսրության հետագա ճակատագրի և դրանում եգիպտոսի դերակատարման կապակցությամբ: Անգլիային անհանգստացնում էր Մուհամմադ Ալիի քաղաքականությունը Մերձավոր Արևելքում և Արևելյան Միջերկրականում: Այստեղ նրանց շահերը խաչաձևվում էին: Անգլիան ծգտում էր չեզոքացնել ոչ միայն Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի ազդեցությունը, այլև թուլացնել նաև եգիպտոսին, որը իր հզորությամբ և հավակնություններով լուրջ խոչընդոտ էր հանդիսանում այդ տարածաշրջանում Անգլիայի անբաժան տիրապետության հաստատման ճանապարհին: Մուհամմադ Ալիի համառության պատճառով, Անգլիային չէր հաջողվում իր մի շարք ծրագրերն իրականացնել: Բայց նրան առանձնապես զրգոում էր Մուհամմադ Ալիի քաղաքականությունը Պարսից ծոցի ավազանում: Անգլիան ծգտում էր վերջնականապես և անբաժան

կերպով հաստատվել այդտեղ: Իսկ դա խորապես անհանգստացնում էր Եգիպտոսին, որն ինքն էր ձգտում հաստատվել Պարսից ծոցի շրջանում:

Ինչպես տեսնում ենք, եգիպտա-բուրբական երկրորդ պատերազմի նախօրյակին ստեղծվել էր բավականին յուրահատուկ իրադրություն:

Կոնֆլիկտի անմիջական երկու մասնակիցները՝ Եգիպտոսը և Ռուրբիան, ձգտում էին զոյություն ունեցող ստատուս քվոյի փոփոխությանը, հետապնդելով տարբեր նպատակներ:

Ռուսաստանը, անկախ փոփոխություններից, կցանկանար պահպանել Գոնքիյար Իսքելեսի պայմանագրով ձեռք բերված իր գերակայող դիրքերը Օսմանյան կայսրությունում:

Ֆրանսիան մտադիր էր Մուհամմադ Ալիի օգնությամբ ոչ միայն պահպանել իր բավականին ուժեղ դիրքերը, այլև ավելի ամրապնդել դրանք և կանխել տվյալ պահին իր գլխավոր մրցակցի՝ Անգլիայի դիրքերի ամրապնդումը տարածաշրջանում:

Անգլիան միակ պետությունն էր, որի շահերին համապատասխանում էր զոյություն ունեցող ստատուս քվոյի արմատական փոփոխությունը: Իսկ դրան կարելի էր հասնել, եթե հաջողվեր բուլացնել Ռուրբիայի վրա Ռուսաստանի ազդեցությունը՝ Գոնքիյար Իսքելեսի պայմանագիրը չեղյալ հայտարարելու ուղիով, կանխել Ֆրանսիայի դիրքերի հետագա ուժեղացումը տարածաշրջանում, որը հնարավոր էր իրագործել, եթե հաջողվեր Եգիպտոսին պարտության մատնել, և, վերջապես, հասնել այն բանին որ Ռուրբիան կախման մեջ ընկնի իրենից:

Եգիպտա-բուրբական երկրորդ պատերազմը սկսվեց 1839 թ. ապրիլի 21-ին: Նախահարձակը Ռուրբիան էր: Անցնելով Եփրատը, բուրբական բանակը, որի թիվը հասնում էր 100 հազարի, մտավ Սիրիայի տարածքը, նպատակ ունենալով ջախջախել եգիպտական բանակը և վերականգնել օսմանյան սուլթանի տիրապետությունը Սիրիայի, Պաղեստինի, Կիլիկիայի և արաբական մյուս տարածքների վրա:

Եգիպտական կողմը պատրաստ էր և Իբրահիմը, որը գլխավորում էր եգիպտական զորքերը, անակնկալի չեկավ: Նա կազմ ու պատրաստ դիմալորեց բուրբական բանակին, պատրաստ վճռական ճակատամարտի:

Վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ 1839 թ. հուլիսի 24-ին, Գյուսիսային Սիրիայի Նիզիբ բնակավայրի մոտ: Այն ավարտվեց

թուրքական բանակի լիակատար պարտությամբ, պատերազմի դաշտում մնացին տասնյակ հազարավոր թուրք զինվորներ:

Մահմուդ II-ը Մուհամմադ Ալիի դեմ Ալեքսանդրիա էր ուղարկել իր նավատորմը, որը սակայն մարտի մեջ չմտավ եգիպտական նավատորմի հետ: Նավարիկի ծովային ճակատամարտում կրած պարտությունից հետո, երբ համարյա ամբողջապես ոչնչացվել էր թուրքական նավատորմը, սուլթանը կարողացել էր վերականգնել իր նավատորմը անգլիացիների օգնությամբ: Ահա այդ նավատորմը ադմիրալ Ահմեդ Ֆավզի փաշայի ղլխավորությամբ դավաճանեց սուլթանին և անցավ Մուհամմադ Ալիի կողմը: Բանակը կորցնելուց հետո, դա նրկրորդ ծանր հարվածն էր, որ ստացավ Թուրքիան:

Սակայն Թուրքիայի միակ կորուստը դա չեղավ: Այդ օրերին մահացավ թոքախտով տառապող հյուժված սուլթան Մահմուդ II, որին ամերիկյան հեղինակ էդվին Մանսել Բլիսը նմանեցնում է «վանդակի մեջ հայտնված արծվի հետ»: Սակայն նրա «բախտը բերեց» այնքանով, որ երբ իր երկու մեծ կորուստների լուրը հասավ Ստամբուլ, նա այլևս կենդանի չէր:

Մահմուդ II փոխարինեց Արդ ալ-Մաջիդը: Իբրահիմի ազնւ կրկին, ինչպես եգիպտա-թուրքական առաջին պատերազմի ժամանակ, քաց էր Ստամբուլ տանող ուղին և օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքը գրավելու հնարավորությունը: Այդուհանդերձ, Իբրահիմը չէր մտածում Ստամբուլ մտնելու մասին: Նրան այս անգամ դա պետք չէր և եգիպտական զորքերը սահմանափակվեցին Ուրֆայի և Մարաշի գրավումով:

Ո՞րոնք էին Իբրահիմ փաշայի նման պահվածքի պատճառները:

Առաջին, Մուհամմադ Ալին շատ լավ էր հիշում Յունիայր Իսքելեհի ռուս-թուրքական պայմանագրի գոյության մասին, որը իրավունք էր տալիս Ռուսաստանին ռազմական օգնություն ցույց տալ Թուրքիային, անգամ իր զորքերն ուղարկել նրան օգնելու համար, եթե վտանգ կախվեր Օսմանյան կայսրության զլխին: Իբրահիմը իր հոր համաձայնությամբ չէր ցանկանում առիթ տալ ռուսական միջամտության համար, որը կփոխեր իրադրությունը և կարող էր շատ ծանր հետևանքներ ունենալ եգիպտոսի համար: Այդ նույն տեսակետին էր նաև Ֆրանսիան, որը հորդորեց Մուհամմադ Ալիին առիթ չտալ Ռուսաստանին կրկին իր զորքերը մտցնել Թուրքիա:

Երկրորդ, եգիպտոսն այս անգամ նոր տարածքներ գրավելու նպատակներ չէր հետապնդում: Նրան ինչ որ պետք էր, արդեն գրավել

էր առաջին պատերազմի ժամանակ: Մուհամմադ Ալիի տիրապետության տակ էին անցել բոլոր այն արաբական տարածքները, որոնց միավորման հիմքի վրա նա ցանկանում էր ստեղծել միասնական և ուժեղ արաբական պետություն:

Երրորդ, եգիպտոս-բուրբական երկրորդ պատերազմի գլխավոր նպատակը քաղաքական էր: Մուհամմադ Ալին ցանկանում էր լուծել Եգիպտոսի անկախության և դինաստիական հարցեր: Մուհամմադ Ալին ուզում էր, որ Սուամբուլը ճանաչի իր դինաստիական իրավունքները բոլոր այն արաբական երկրների նկատմամբ, որոնք այդ պահին գտնվում էին իր տիրապետության տակ: Խոսքը Եգիպտոսի, Սուդանի, Սիրիայի, Պաղեստինի, Լիբանանի, Արաբիայի և Պարսից ծոցի շրջանում գտնվող որոշ տարածքների մասին էր: Իրաքը թեև չէր մտնում դրանց մեջ, բայց Մուհամմադ Ալին հավատացած էր, որ վաղ, թե ուշ, նրա հարցն էլ էր լուծվելու հոգուտ իրեն:

Մուհամմադ Ալին հավատացած էր, որ Բարձր Դուռը պատրաստ էր բավարարել իր պահանջները: Նրա վստահությունը հիմնված էր այն հանգամանքի վրա, որ Թուրքիան կորցրել էր իր բանակը և նավատորմը, իսկ սուլթան Մահմուդ II օսմանյան գահի փոխադրման նորոնձա սուլթան Աբդ ալ-Մաջիդը դեռ դրության տեղը չէր և իր առաջնակարգ խնդիրն էր համարում իր զորքերի ամրապնդումը երկրի ներսում և ոչ թե պատերազմի շարունակումը, նախավանդ, որ նա ղրա հնարավորությունը չուներ: Տիշտ է, կար Ռուսաստանի հետ կնքված պայմանագիրը, բայց նա մտադիր չէր օգտվել դրանից, որի հետևանքում ռուսական զորքերը կրկին կարող էին հայտնվել Թուրքիայում և բանակել Ստամբուլից ոչ հեռու:

Այդ պատճառով էլ Կահիրեն և Ստամբուլը պատրաստ էին ուղղակի բանակցություններ սկսել Մուհամմադ Ալի ժառանգական իրավունքների հարցի շուրջը:

Բայց կրկին միջամտեցին եվրոպական պետությունները՝ Անգլիան, Ռուսաստանը, Ավստրիան, Պրուսիան և Ֆրանսիան: Թուրքիայի սուլթանին ուղղված իրենց համատեղ նոտայում նրանք զգուշացրեցին նրան առանց իրենց հետ խորհրդակցելու ոչ մի որոշում չընդունել:

Դավանաբար գարմանք կարող է առաջացնել այն հանգամանքը, որ եվրոպական չորս պետությունների միացել էր նաև Ֆրանսիան, որն իրեն համարում էր Եգիպտոսին բարեկամ, անզամ դաշնակից երկիր, և սուլթան Աբդ ալ-Մաջիդին ուղղված նոտայի տակ կար նաև ֆրանսիա-

կան ստորագրությունը: Ֆրանսիայի նման պահվածքի պատճառը, որը նա առաջին անգամ չէ, որ դրսևորում էր եզիպտոսի նկատմամբ, պետք է փնտրել իր սեփական շահերը պաշտպանելու մտահոգության մեջ: Անգլիայի, Ռուսաստանի, Ավստրիայի և Պրուսիայի միավորումը և համատեղ հնարավոր դեմադրը վախեցրեց Փարիզին, որ նա կարող է հայտնվել մեկուսացման մեջ, որից կարող են օգտվել նշված եվրոպական չորս պետությունները և այնպիսի որոշումներ պարտադրել թուրքական սուլթանին, որոնք կարող էին ծանր հարված հասցնել նրա դիրքերին տարածաշրջանում: Ֆրանսիան, իհարկե, միաժամանակ փորձում էր Մուհամմադ Ալիին հավատացնել, որ ինքը այդպես վարվելով, կփորձի պաշտպանել նաև եզիպտոսի շահերը:

Ինչևէ, եվրոպական երկրները եզիպտա-թուրքական կոնֆլիկտի կարգավորման խնդիրը նորից վերցրեցին իրենց ձեռքը: Նրանք մոտ մեկ տարի Լոնդոնում քանակցում էին, առանց մասնակից անելու Թուրքիային և եզիպտոսին, թեև նրանք վերաբերող հարցերն էին քննարկվում: Իրականում դրանք ոչ թե քննարկումներ էին, այլ առևտուր կամ գործարք:

Ֆրանսիան կոնֆլիկտի խաղաղ լուծման համար որպես հիմք առաջարկում էր ճանաչել Մուհամմադ Ալիի ժառանգական իրավունքները միայն եզիպտոսի և Սիրիայի նկատմամբ: Մնացած բոլոր արաբական տարածքները Մուհամմադ Ալին պետք է հետ վերադարձներ Թուրքիային:

Ավստրիան և Պրուսիան համաձայն էին ճանաչել Մուհամմադ Ալիի ժառանգական իրավունքները եզիպտոսի վրա, իսկ ինչ վերաբերում է Սիրիային, ապա այդ հարցում նրանք առաջարկում էին փոխզիջումային լուծում՝ Մուհամմադ Ալիի իրավունքները տարածել Սիրիայի միայն մի մասի վրա, իսկ մյուս մասը վերադարձնել սուլթանի կառավարման ներքո:

Ռուսաստանը հստակ դիրքորոշում չգրավեց այդ հարցում, կարծես թե նրա համար միևնույնն էր, թե որ մասը կմնա Մուհամմադ Ալիի տիրապետության տակ, և որ մասը կանցնի սուլթան Աբդ ալ-Մաջիդի կառավարման ներքո: Ռուսաստանի գլխավոր մտահոգությունը Գուլբեյար Իսբիլենի պայմանագրի պահպանման հարցն էր: Ռուսական դիվանագիտությունը անտեղյակ էր և չէր կօսիում, որ Անգլիան արդեն նախապատրաստական աշխատանքներ էր տանում, որպեսզի, երբ 1841 թ.

լրանա նրա գործողության ժամկետը, ապա անել այնպես, որ Թուրքիան հրաժարվի երկարածգել այն:

Անգլիան գրավել էր արմատական և անզիջում դիրք: Նա պնդում էր, որ Մուհամմադ Ալիին պետք է թողնել միայն Եգիպտոսը, իսկ ինչ վերաբերում է Սիրիային, ապա Մուհամմադ Ալիին պետք է զրկել նրա նկատմամբ որևէ իրավունքից և այն ամբողջապես դնել թուրքական սուլթանի կառավարման տակ: Նա ցանկանում էր դրանով վերջնականապես թուլացնել Եգիպտոսին և վերջ դնել արաբական աշխարհի լիզերը դատաչալու Մուհամմադ Ալիի հավակնություններին:

Մինչ Լոնդոնում շարունակվում էին բանակցությունները, Ֆրանսիան մի փորձ ևս արեց համաձայնության հասնելու Եգիպտոսի և Թուրքիայի միջև իր առաջարկած պայմանների հիման վրա: Եվ, իրոք, Կահիրեն և Ստամբուլը համաձայնության եկան առ այն, որ սուլթանը ճանաչում էր Մուհամմադ Ալիի ժառանգական իրավունքները միայն Եգիպտոսի և Սիրիայի նկատմամբ, որը ընդունելի եղավ նաև Մուհամմադ Ալիի համար:

Թվում էր, թե հարցը մոտ էր լուծման: Բայց զործին միջամտեցին եվրոպական տերությունները, որոնք դժգոհ էին, որ Ֆրանսիան բանակցությունների մեջ էր մտել Եգիպտոսի և Թուրքիայի հետ առանց նրանց տեղյակ պահելու և իր առաջարկությունները նրանց հետ նախօրոք համաձայնեցնելու:

Այդ պահից կոնֆլիկտի լուծումը մտավ նոր փուլ: Նախ, տերություններն ամեն ինչ արեցին, այդ թվում և բացահայտ ճնշում գործադրեցին սուլթան Աբդ ալ-Մաջիդի վրա, Եգիպտոսի և Թուրքիայի միջև ձեռք բերված նախնական համաձայնությունը վիճեցնելու համար: Բաղաճական քայլերի հետ միասին նրանք դիմեցին նաև այլ քայլերի: Նրանց զորմամբ Սիրիայում և հատկապես Լիբանանում տեղի ունեցան խոշոր հուզումներ, որոնք ծանր դրության մեջ դրեցին Իբրահիմին և նրա եգիպտական զորքերին: Ճիշտ է, Իբրահիմին հաջողվեց ճնշել դրանք և ապստամբների առաջնորդներին խիստ պատժել, բայց ակնհայտ դարձավ, որ Սիրիայում, Պաղեստինում և Լիբանանում խոր դժգոհություն էր կուտակվել:

Մինչ Իբրահիմը զբաղված էր հուզումները ճնշելով, տերությունները վերջապես համաձայնության եկան կոնֆլիկտը լուծելու խնդրի շուրջը: 1840 թ. հուլիսի 15-ին Անգլիան, Ռուսաստանը, Ավստրիան և Պրուսիան մի կողմից, և Թուրքիան մյուս կողմից, Լոնդոնում ստորագ-

րեցին մի համաձայնագիր, որը օգոստոսի 19-ին ներկայացվեց Մուհամմադ Ալիին, սակայն ոչ թե քննարկման, այլ անվերապահորեն ընդունելու համար: Համաձայնագիրը Մուհամմադ Ալիին ժառանգության իրավունքով թողնում էր միայն եգիպտոսը, իսկ Պաղեստինը՝ ցմահ կառավարման իրավունքով: Եւ պետք է թուրքական սուլթանին վերադարձներ մնացած բոլոր տարածքները: Սահմանված էին այդ պայմաններն ընդունելու ժամկետները: Ըստ այդմ, եթե տաս օրվա ընթացքում Մուհամմադ Ալին տեղյակ չպահեր եվրոպական տերություններին և Թուրքիային այդ պայմաններն ընդունելու իր համաձայնության մասին, ապա նա կզրկվեր Պաղեստինը ցմահ կառավարելու իրավունքից, իսկ եթե ցտան օր անց չընդուներ, ապա նա կտապալվի տերությունների միացյալ ուժերով և կզրկվի իր բոլոր տիրույթներից, այդ քվում և եգիպտոսից:

Այսպես, ուրեմն, Մուհամմադ Ալիին վերջնագիր էր ներկայացված և Մուհամմադ Ալին պետք է որոշեր իր հետագա անելիքները:

Սակայն Մուհամմադ Ալին Մուհամմադ Ալի չէր լինի, եթե նա հենց այնպես, առանց մարտի, ընկրկեր տերությունների առաջ և կատարեր նրանց պահանջները: Դա կնշանակեր մի հարվածով խաչ դնել իր ամբողջ գործունեության, բազում պատերազմների, կրած զոհերի և արարական միասնական պետություն ստեղծելու իր քաղաքականության վրա: Եւ մեծեց իրեն ներկայացված վերջնագիրը: Նրա պատասխանը եվրոպական քառյակին շատ հետաքրքիր ձևով արտահայտվեց: «Ես պատրաստ եմ, — հայտարարեց Մուհամմադ Ալին, — սրով պաշտպանել այն, ինչ սրով է ձեռք բերված»: Քաղաքական երկարատև պայքարում և մարտերում քրծված իսկական մարտիկին վայել արժանի պատասխան:

Նման պատասխանից հետո, Անգլիան, Ավստրիան և Թուրքիան իրենց սպառնալիքներից անցան ռազմական գործողությունների:

Ինչպես տեսնում ենք այդ գործողություններին Մուհամմադ Ալին ներկայացրած պետություններից չէին մասնակցում Ռուսաստանը և Պրուսիան: Ռուսաստանը, ինչպես մշել ենք, որոշակիորեն անտարբեր էր այն հարցում, թե ինչ տարածքներ կմանան Մուհամմադ Ալիի կառավարման ներքո: Նրա մտահոգության առարկան 1833 թ. ռուս-թուրքական պայմանագրի և դրա օգնությամբ Թուրքիայի վրա իր ազդեցության պահպանումն էր և ոչ թե՛ ռազմական գործողություններով ընդդեմ Մուհամմադի Ալիի, Անգլիայի շահերի պաշտպանումը:

Իսկ ինչ վերաբերում էր Պրուսիային, որն առաջին քայլերն էր առնում մեծ քաղաքականության ասպարեզում և փորձում իր տնդը գրավել այդ բնագավառում, ապա նա դեռ պատրաստ չէր Չլուսիսային Աֆրիկայում արդյունավետ ռազմական գործողությունների համար:

Անգլիան, Ավստրիան և Թուրքիան ռազմական գործողություններ ծավալեցին Միջերկրական ծովում: թեև անգլիական և ավստրիական ռազմանավերն անմիջապես չուղևորվեցին Եգիպտոսի ափերի մոտ, այլ դեսանտ իջեցրին Բեյրութի մոտ: Թուրքիան, որը չունեւ ռազմական նավատորմ, քանի որ եգիպտա-թուրքական երկրորդ պատերազմի ժամանակ այն անցել էր Մուհամմադ Ալիի կողմը, պատերազմական գործողություններին իր մասնակցությունն ապահովեց դեսանտի համար զինվորներ մատակարարելով: Ընդ որում, դեսանտայինների մեծ մասը, մոտ ութ հազար զինվոր, թուրքերն էին, իսկ անգլիացիները՝ ընդամենը հազար հինգ հարյուր մարդ:

Բեյրութի մոտ դեսանտ իջեցնելու նպատակը պարզ դարձավ շատ չանցած: Նրանք հրահրեցին լեռնալիբանանցիների հակաեգիպտական ելույթները, առատորեն նրանց զինելով զենքի տարբեր տեսակներով: Նրանց հաջողվեց մի շարք հաղթանակներ տանել եգիպտական զորքերի դեմ և գրավել Միջերկրական ծովի ափին գտնվող մի շարք լիբանանյան քաղաքներ, ինչպես Տյուրոսը, Միդոնը, Չայֆան, Բատրունը և Ջուրեյլը: Ապստամբները դեսանտայինների և անգլիական ու ավստրիական ռազմանավերի աջակցությամբ կարողացան ստիպել Իբրահիմի զորքերին նահանջել և Բեյրութը, Լաթաքիան ու Ալեքսանդրիան անցան անգլո-ավստրիական-թուրքական զորքերի տիրապետության տակ: Շուտով ընկավ նաև Ալկան: Այդ կարևոր քաղաք-ամրոցի անկումը առաջ բերեց հակաեգիպտական հուժկու ելույթներ Պաղեստինում և հարավային Միդիայում: Փաստորեն Իբրահիմը կորցրեց վերահսկողությունը Միդիայի վրա, ներառյալ Պաղեստինը և Լիբանանը:

Իսկ ինչ դիրք էր գրավել Ֆրանսիան, որը համարվում էր Եգիպտոսի դաշնակիցը: Ֆրանսիական պետական և քաղաքական գործիչները և նրանց շահերն արտահայտող մամուլը անգլո-ավստրիական-թուրքական ինտերվենցիայի սկզբում չտեսնված արդուկ բարձրացին, անպագորգոռ հայտարարություններ անելով ի պաշտպանություն Եգիպտոսի, հանդես գալով ընդդեմ ինտերվենտների և խոստանալով միայնակ չթողնել Մուհամմադ Ալիին: Մուհամմադ Ալին հավատ ընծայելով այդ հայտարարություններին, մեծ հույսեր էր կապում Ֆրանսիայի հետ: Եվ

այդ հանգամանքն իր դերն ունեցավ նրան ներկայացված վերջնագրի նկատմամբ կոշտ դիրք գրավելու հարցում: Սակայն Ֆրանսիական «օգնությունը» դատարկ հայտարարություններից այն կողմ չանցավ: Ֆրանսիան վախենում էր Եգիպտոսի պատճառով եվրոպական մեծ պատերազմ բորբոքելուց, մասնավոր, որ նա վստահ չէր, թե ինչպիսի ելք կունենար նա, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ նա իր դեմ կունենար Անգլիային, Ավստրիային, Պրուսիային և Թուրքիային:

7. Սուլթան Արդ ալ-Մաջիդի 1841 թ. հունիսի 1-ի ֆերմանը

Մուհամմադ Ալին հասկանում էր, որ նման պայմաններում պատերազմը շարունակելը անիմաստ է դառնում և կարող է մեծ վտանգ ներկայացնել նրա համար, ընդհուպ Եգիպտոսի կորուստը: Անա թե ինչու նա որոշեց ընդունել Ալեքսանդրիային մոտեցած անգլիական եւթադրայի հրամանատար Չարլզ Նեպիրի նոր վերջնագիրը, որը սպառնում էր հակառակ դեպքում հրետանակոծել Եգիպտոսի գլխավոր նավահանգիստը: Ըստ այդ վերջնագրի, Մուհամմադ Ալին պարտավորվում էր իր բոլոր զորքերը դուրս բերել Սիրիայից և Պաղեստինից, Թուրքիային վերադարձնել նրա ռազմաւաճան նավատորմը, որը նրան էր անցել ծովակալ Ահմեդ Ֆեվզի փաշայի դավաճանության հետևանքով: Այդ բոլորի դիմաց Մուհամմադ Ալին խոստանում էին ժառանգական իրավունքներ Եգիպտոսի վրա:

Մուհամմադ Ալին, համաձայն այդ պայմանների, հրամայեց Իբրահիմ փաշային անհապաղ դուրս բերել Եգիպտական զորքերը Սիրիայից և Պաղեստինից, որը նա սկսեց իրականացնել 1840 թ. դեկտեմբերի վերջերին:

Բայց այս բոլորն անհրաժեշտ էր ձեակերպել իրավաբանորեն: Նեպիրի վերջնագիրը և նրա ընդունումը Մուհամմադ Ալիի կողմից դեռևս իրավական ուժ չունեին: Այդ պատճառով էլ բանակցություններ էին գնում, որոնք բավականին երկար ժամանակ խլեցին: Ի վերջո, կողմերը համաձայնության եկան, որի հիման վրա սուլթան Արդ ալ-Մաջիդը 1841 թ. հունիսի 1-ին արձակեց հատուկ ֆերման, որը որոշ կետերում տարբերվում էր Նեպիրի վերջնագրում ներկայացված պահանջներից: Այդ ֆերմանով քուրբական սուլթանը Մուհամմադ Ալիին ժառանգականության իրավունքներ շնորհեց Եգիպտոսի և Սուդանի նկատմամբ: Մնացած բոլոր տարածքները՝ Սիրիան, Պաղեստինը, Արաբիան,

Կիլիկիան և Կրետե կղզին, վերադարձվում էին թուրքական սուլթանին և անցնում նրա ուղղակի կառավարման ներքո: Թուրքիային էր վերադարձվում նրա նավատորմը: Հատուկ կետով սահմանափակվում էին Մուհամմադ Ալիի իրավունքները բանակի հարցերում: Նրա բանակը կարող էր իր շարքերում ունենալ ոչ ավել, քան 18 հազար զինվոր: Բանակում չէին կարող լինել իրաժանատարներ զենքայի կոչումով: Մուհամմադ Ալիին արգելվում էր ունենալ սեփական նավատորմ:

Սուլթանական Ֆերմանի համաձայն Մուհամմադ Ալին իրեն ճանաչում էր որպես սուլթանի վասալ և վճարում նրան որպես հարկ իր եկամուտների մեկ քառորդը:

Այս պայման ավարտվեց մոտ 35 տարի տևած Մուհամմադ Ալիի պայքարը եգիպտոսի անկախության, եգիպտոսը Մերձավոր Արևելքի և արևելյան Միջերկրականի հզոր պետության վերածելու և միասնական արաբական պետություն, բազավորություն կամ կայսրություն, ստեղծելու համար:

Նա այդ պայքարում պարտություն կրեց, սակայն, ոչ թե Թուրքիայից, այլ իր դեմ միավորված եվրոպական պետություններից: Չլինելով եվրոպական պետությունների միջամտությունը և նրանց ռազմական օգնությունը թուլացած, նեխման վիճակում գտնվող և ժողովուրդների բանտ հանդիսացող Օսմանյան կայսրությանը, այդ կայսրությունը կրճակներ Մուհամմադի Ալիի հարվածների տակ: Համենայն դեպս, նա երկու անգամ շատ մոտ էր դրան:

Եվրոպական պետությունները, որոնք զործում էին բացառապես հօգուտ իրենց նասսիրական շահերի, պատմության դեմ մեծ հանցանք գործեցին, փրկելով անկման եզրին հայտնված Օսմանյան կայսրությունը: Թեև պատմությունը «եթե» չի սիրում, բայց այս այն դեպքն է, երբ կարող ենք վստահարար ասել, որ եթե Եվրոպան իր անհեռառես ջարդարականությամբ XIX դարում չփրկեր Օսմանյան կայսրությունը վերջնական փլուզումից, ապա պատմության զարգացումը, համենայն դեպս Փոքր Ասիայում, Անդրկովկասում, Հյուսիսային Աֆրիկայում, Միջերկրականի ավազանում, և, ինչու չէ, նաև Եվրոպայում, այլ կերպ կընթանար, իսկ Օսմանյան կայսրության լծի ներքո գտնվող ժողովուրդների ճակատագիրը բոլորովին ուրիշ կերպ կդասավորվեր:

VI. ԻՐԱԸ XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ

1. Ընդհանուր իրադրությունը երկրում և հարաբերությունները Իրաքի կառավարիչների և Բաբժր Դոան միջև

Եթե բնութագրելու լինենք ընդհանուր վիճակն Իրաքում, ապա պետք է նշենք, որ Իրաքը տիպարանորեն պատկանում էր արաբական այն երկրամասերին, որտեղ տիրապետում էր անկայունությունը, որը պարբերաբար վերածվում էր քաոսային և խառնաշփոթ իրադրության, անհնազանդության իշխանությունների նկատմամբ, որտեղ միջցեղային քախուսները սոցիալական կյանքի քնորոշ երևույթներն էին:

Այդ թվորը շատ ծանր էր անդրադառնում Իրաքի և նրա բնակչության տնտեսական դրության վրա, լարված հարաբերություններ ստեղծում սոցիալական տարբեր խմբերի միջև, մի կողմից, և տեղական կառավարիչների ու Բաբժր Դոան միջև, մյուս կողմից:

Հարաբերությունները Իրաքի տեղական կառավարիչների, մասնավորապես Բաղդադի փաշաների և օսմանյան սուլթանների միջև, ավանդաբար եղել են ոչ նորմալ, շատ հաճախ նույնիսկ թշնամական:

Իրաքում, ինչպես նշել ենք, XVIII դարի սկզբում հաստատվեց Հասան փաշայի տիրապետությունը: Ճիշտ է, նա Բաղդադի փաշան էր, որին նա կարողացել էր տիրանալ զանազան հնարանքներով, կաշառելով ու գնելով օսմանյան սուլթանի մերձավորագույն շրջապատի մի քանի աչքի ընկնող գործիչների: Ասկայն նա կարողացավ իր իշխանությունը տարածել ամբողջ Իրաքի, այդ թվում նրա հարավային տարածքների վրա, որի կենտրոնը Բասրան էր, և Գյուսիսային շրջանների վրա, ներառյալ Քրդստանը: Հասան փաշան իր պաշտոնը, բնականաբար, ստացել էր օսմանյան սուլթանից և նա համարվում էր սուլթանի վասալը: Բայց դա ննական բնույթ էր կրում և նա Իրաքը կառավարում էր ըստ իր հայեցողության: Նման հարաբերություններ Բաբժր Դոան հետ պահպանվեցին նաև նրա հաջորդների ժամանակ: Իրաքում հաստատվել էր Հասան փաշայի յուրահպտուկ դինաստիա, որի ներկայացուցիչները Իրաքը կառավարեցին մինչև 1780 թ. ըստ այն մոդելի, որ հաստատել էր դինաստիայի հիմնադիր Հասան փաշան:

Իրաքում իրենցից զգալի ուժ էին ներկայացնում կյուլեմենները կամ մամլուքները, որոնք, միգուցե ոչ այնքան հզոր, ինչպես Եգիպտոս

սում, քայք քավականին կարևոր դերակատարում ունեին: Համենայն դեպս, նրանք շատերին էին վախ ներշնչում:

1780 թ. կյուլեմենները կատարեցին հեղաշրջում իրենց հրամանատարի ղեկավարությամբ, որը կրում էր Բուլուկ Սուլեյման անունը: Նրանք տապալեցին Հասան փաշայի դինաստիան և իշխանությունը վերցրեցին իրենց ձեռքը: Բուլուկ Սուլեյմանը դարձավ Բաղդադի փաշա և հաստատեց իր դինաստիան: Մինչև XIX դարի կեսերը նրանք էին տոն տվող Իրաքի քաղաքական կյանքում:

Կյուլեմենների տիրապետության շրջանում, որը տևեց մոտ կես դար՝ 1780 թ. մինչև 1831 թ. Իրաքը մի ինքնավար պետություն էր հիշեցնում: Օսմանյան սուլթանին այդպես էլ չհաջողվեց իրեն ենթարկել կյուլեմեններին և նրանք թելադրել իր քաղաքական կամքը:

Կյուլեմեններին, իրենց հերթին, չհաջողվեց Իրաքում հաստատել կայուն իրադրություն: Հանուն ճշմարտության պետք է նշել, որ նրանք փորձում էին սամահարել ցեղերին և ցեղային միություններին, առանձին Ֆեռդալ-հողատերերի, որոնց քնորոշ էր կենտրոնական իշխանություններին անտեսելու հակումներ, և այլն:

Իրաքում տիրող խառնաշփոթ վիճակի պահպանման, անգամ խորացման մեջ իր քացասական դերն էր խաղում անողոք պայքարը կյուլեմենների գանազան կլանային խմբերի միջև ազդեցության և իշխանության համար: 1802 թ. իր քնական մահով մահացավ, որը շատ հազվադեպ էր պատահում մամլուքների մոտ, Բուլուկ Սուլեյմանը: Նրան որպես Բաղդադի փաշա հաջորդեց Հաֆիզ Ալին՝ Բուլուկ Սուլեյմանի դինաստիայից: Նա կատավարեց ընդամենը հինգ տարի և սպանվեց 1807 թ.: Բաղդադի փաշա, որը նշանակում էր ողջ Իրաքի կատավարիչ, դարձավ նրա ազգականը՝ Քուլուկ Սուլեյմանը: Սակայն նրան թույլ չտվեցին երկար ժամանակով վայելել իշխանության քաղցրությունը: Երեք տարի կար ժամանակով վայելել իշխանության քաղցրությունը: 1812-1814 թթ. Բաղդադի փաշա չանցած, 1810 թ. նրան տապալեցին: 1812-1817 թթ. Իրաքը կատավարի «գահին» էր նստած Աբդալլահը, իսկ 1812-1817 թթ. Իրաքը կատավարում էր դինաստիայի հիմնադիր Բուլուկ Սուլեյմանի որդին՝ Մաիդ փարուն: Ինչպես տեսնում ենք, տասնհինգ տարվա ընթացքում Բաղդադի փաշա է եղել հինգ մարդ: Ղրանցից միայն Բուլուկ Սուլեյմանն էր, որ մահացել էր իր անկողնում, մնացածները կամ գահընկեց էին արվել, կամ սպանվել:

Այդ պարագան խիստ քացասաբար էր անդրադառնում Իրաքի ընդհանուր վիճակի վրա: Յուրաքանչյուր փաշայի տապալումը կամ

սպանությունը խորը ցնցում էր առաջացնում Իրաքում: Դա իր հետ բերում էր փոփոխությունների կառավարող ընտրանու շարքերում, նոր սպանությունների, հալածանքների քաղաքական հակառակորդների նկատմամբ և այլն:

Միայն մի բանն էր կայուն: Խոսքը Բաղդադի փաշաների վերաբերմունքն էր օսմանյան սուլթանների նկատմամբ: Այդ հարցում նրանց քաղաքականությունը փոփոխություն չէր կրում: Նրանք շատ նախանձախնդիր էին իրենց իրավունքները և արտոնությունները պահապանելու հարցում: Նրանք այդպես էլ չքղղեցին, որ Բարձր Դուռը ազդեցիկ իշխանություն ունենա Իրաքում և իրական մասնակցություն արաբական այդ երկրամասի կառավարմանը:

Իրաքի առանց այդ էլ խիստ բարդ և խճողված դրության, ներքին կյանքի վրա բացասական ազդեցություն ունեցան վահաբիները:

Նրանք, ինչպես արդեն նշել ենք, մեծ հավակնություններ ունեին համայն արաբական երկրների վրա, ձգտում էին նրանց միավորել վահաբիզմի դրոշի ներքո և ստեղծել միասնական արաբական թագավորություն: Սակայն նրանք չէին ցանկանում դրան հասնել իրենց գաղափարները երկարատև և համընդհանուր քարոզելու ճանապարհով: Այն բանից հետո, երբ վահաբիները շատ, քե քիչ ամրապնդեցին իրենց դիրքերն Արաբիայում, նրանք ակտիվացրին իրենց գործողություններն Արաբիայից դուրս, առաջին հերթին իրենց հարևան արաբական երկրներում, այդ թվում Իրաքում: Նրանք դարձան ազրեսիլ և իրենց ծրագրերն իրագործելու համար շեշտը դնում էին ռազմական միջամտության կամ քաջախայտ պատերազմական գործողությունների վրա:

Ի կատարումն իրենց նոր ռազմավարության, վահաբիները 1801 թ. ներխուժեցին Իրաք: Նրանց հարձակման նշանակետ եղավ շիաների կենտրոն Քերբելան: Այստեղ նրանք մեծ ավերածություններ գործեցին: Վահաբիները, որոնք մեծ թշնամանքով ու արհամարհանքով էին վերաբերվում շիաներին, ներխուժում էին նրանց մզկիթները, քալանում դարձրով կուտակված գանձերը, սրբապղծում շիական մասուղները և նշխարները, նվաստացնում շիաներին և վիրավորում նրանց կրոնական զգացմունքները: Վահաբիների գործողությունները, որոնք իրենց քուլթուրով ասպատակություններ էին հիշեցնում, խոր թշնամություն և առեւտրություն առաջացրին Իրաքի շիաների մոտ նրանց նկատմամբ:

Վահաբիները չամրապնդվեցին Քերբելայում, այլ կողոպուտի ենթարկելով, հեռացան այդ սրբակենտրոնից:

Բայց վահաբիները չդադարեցրին իրենց ասպատակությունները Իրաքում: 1808 թ. նրանց զորքերը կրկին հայտնվեցին Իրաքում: Այս անգամ նրանց հարձակումն ուղղված էր Բաղդադի դեմ և ավելի մեծ վտանգ էր ներկայացնում, քան նախորդը: Բաղդադի պաշտպանությունը ղեկավարում էր Քուլուկ Սուլեյման փաշան: Իսկ դա այնքան էլ դյուրին գործ չէր, քանի որ Բաղդադի վրա հարձակվող վահաբիների զորքերի թիվը հասնում էր 60 հազարի: Այրուհանդերձ, Քուլուկ Սուլեյմանը կարողացավ հետ մղել նրանց հարձակումները: Նրանց այդպես էլ չհաջողվեց մտնել Բաղդադ:

Իրաքը նվաճելու վահաբիների քոլոր փորձերն ավարտվեցին անհաջողությամբ: Դա պետք է բացատրել ոչ միայն իրաքցիների խիզախությամբ, թեև դա իր կարևոր նշանակությունն ունեցավ, այլև իրաքցիների, հասարակ ժողովրդի, սոցիալական բոլոր խավերի բացասական վերաբերմունքով վահաբիների ծրագրերի և քաղաքականության նկատմամբ: Վահաբիներն իրենց գործունեության և զաղափարների համար այստեղ քարյացակամ միջավայր չգտան: Դեռ ավելին, Արաբիայից եկած վահաբիներին, նրանց շարքերում միավորված բեդվիններին ու ֆելլահներին, նրանք դիմավորում էին որպես զավթիչների, որոնք եկել էին տիրանալու իրենց հողերին ու արտավայրերին, իրենց ունեցվածքին: Իսկ այդ հարցում իրաքյան ցեղերը և ցեղային միությունները շատ զգայուն էին:

2. Դաուդ փաշան և Իրաքի վերանվանումը «Քաբեյունի երջանիկ թագավորության»:

1817 թվականը Իրաքը դիմավորեց հերթական հեղաշրջումով, որը կատարեց կուլեմեն Դաուդը: Նա Բաղդադի փաշա Բուլուկ Սուլեյմանի մամլուքն էր: Նվաճելով նրա համակրանքը և վստահությունը, Դաուդը դառնում է նրա քարտուղար—օգնականը և ամուսնանում նրա աղջկա հետ: Դա օգնեց նրա արագ քարձրացմանը և ազդեցության ուժեղացմանը: Սակայն Բուլուկ Սուլեյմանի մահից հետո, նա կորցրեց իր դիրքերը և երկար ժամանակ ստվերի մեջ էր գտնվում: Բայց այդ տարիները նա պարսապ չանցկացրեց, այլ համախոհներ էր ձեռք բերում և նրանց հավաքում իր շուրջը, սպասելով հարձար պահի իշխանության գլուխ վերադասնալու համար: Զգալով, որ ինքն արդեն թավարար չափով ուժեղացրել է իր դիրքերը, Դաուդը տապալեց Բաղդադի փաշա, Բուլուկ Սու-

լեյմանի որդի Սափո փաշային, որը նրա աներորդին էր, և գլխատեց նրան: Բաղդադում և Իրաքում ամբողջ իշխանությունն անցավ Դաուդի ձեռքը, որը արդեն ոչ թե նախկին կյուլենե-մամուլուց Դաուդն էր, այլ Դաուդ փաշա: Դա տեղի ունեցավ, ինչպես նշեցինք, 1817 թ.:

Նա Իրաքը կառավարեց 14 տարի, մինչև 1831 թ.: Այդ տարիները նշանակալի հետք են թողել Իրաքի պատմության մեջ, որպես Իրաքը զարգացած երկրի վերածելու փորձաշրջան, երբ Դաուդ փաշան, իր աչքի առաջ ունենալով Մուհամմադ Ալիի օրինակը Եգիպտոսում, փորձում էր համանման քարեփոխումներ կատարել նաև Իրաքում: Ընդհանրապես պետք է նշել, որ Դաուդ փաշան շատ հարցերում էր ձգտում ընդօրինակել, նմանվել ամենազոր Մուհամմադ Ալիին և դառնալ «Իրաքյան Մուհամմադ Ալի»: Նա, իհարկե, չկարողացավ այնպիսի հաջողությունների հասնել, ինչպես Եգիպտոսի կուսակալը, բայց մի հարցում նա նույնաց Մուհամմադ Ալիից: Դա փոխհարաբերություններն էին Բաբըր Դոան հետ: Ինչպես Մուհամմադ Ալին էր Եգիպտոսը կառավարում առանց հաշվի նստելու Ստամբուլի հետ, այնպես էլ Դաուդ փաշան 14 տարի Իրաքը կառավարեց ինքնուրույն, բնավ հաշվետու չլինելով Բաբըր Դոանը, թեև օսմանյան սուլթանը ձևականորեն համարվում էր նրա սյուզերենը:

Դաուդ փաշան իր գլխավոր խնդիրը համարեց ստեղծել կենտրոնացված ուժեղ կառավարման ապարատ, վերջ դնել խառնուրդ հողատերերի և ցեղային միությունների անջատողական ձգտումներին և իրեն ենթարկել բոլորին: Այդ խնդիրը նա իրագործում էր շատ դաժան ձևերով, արյան մեջ խեղդելով ամեն մի անհնազանդության դրսևորում, հատկապես ցեղերի ապստամբությունները: Նա առաջին անգամ լայնորեն կիրառեց անհնազանդ շեյխերին իշխանազրկելու քաղաքականությունը: Նա այդ քաղաքականությունը կիրառում էր մունթաֆիկ, շամմար, անագե և այլ արաբական ցեղերի իրեն հակառակորդ շեյխերի նկատմամբ, ուղղակի հեռացնելով նրանց ցեղապետի պաշտոնից և նրանց փոխարեն նշանակելով իրեն հավատարիմ մարդկանց:

Դաուդ փաշային հաջողվեց ստեղծել կենտրոնացված կառավարման ապարատ, ուժեղ հսկողություն սահմանել ցեղերի և ցեղային միությունների վրա և սամմահարել ֆեոդալների անջատողական, կենտրոնական կառավարությանը չենթարկվելու նրանց նկրտումները:

Ստեղծելով կառավարման կենտրոնացված համակարգ և ամրապնդելով իր իշխանությունը ոչ միայն Բաղդադի վիլայաթում, այլև

ամբողջ Իրաքում, Դաուդ փաշան բացահայտ մարտահրավեր նետեց օսմանյան սուլթանին: Նա հրաժարվեց նրան հարկ վճարելուց: Սուլթանին սյուզերեն ընդունելը և նրան հարկ վճարելը այն նրկու բարակ քելերն էին, որոնք ուժեղացող արաբական վիճակաբաները ինչ-որ չափով կապում էին թուլացող սուլթանների հետ և պահպանում ենթակայության պատշաճությունը: Դաուդ փաշան իր այդ քայլով կտրում էր օսմանյան սուլթանին իր ենթակայության կարևոր կապերից մեկը և դառնում ավելի ինքնիշխան Իրաքի կառավարման հարցերում:

Դրանից հետո Դաուդ փաշան կատարեց իր հաջորդ անսպասելի քայլը, առաջացնելով շատերի զարմանքը: Նա Իրաքը կոչեց «Քաբելոնի երջանիկ թագավորություն»: Դա շատ համարձակ և հավակնոտ քայլ էր, հղի անկանխատեսելի հետևանքներով: Չնտանաց Իրաքում, ցեղերի և ցեղային միությունների միջցեղային անընդհատ բախումների պայմաններում, գոյություն ունեցող ազդարային հարաբերությունների շրջանակներում, երբ գյուղական և քաղաքային քնակչության ճնշող մեծամասնությունը տառապում էր շահագործումից և աղքատությունից, խոսել երջանկության մասին և պետությունը հռչակել «երջանկության» պետություն, դա ոչ այլ ինչ էր, քան քաղաքական արկածախնդրություն, որը դատապարտված էր ծախսողման: Եվ այդպես էլ եղավ: Նրան չփրկեց և չէր էլ կարող փրկել երբեմնի հզոր Քաբելոնին վկայակոչելը: Սակայն Դաուդ փաշայի այդ հետաքրքրաշարժ հայտը պատմության մեջ մտել է որպես հավակնոտ և ոչ ճիշտ հաշվարկած քայլ:

Դաուդ փաշայի իշխանության տարիներին փորձեր արվեցին կիրառել մի շարք բարեփոխումներ, որոնք նպատակաուղղված էին Իրաքի կախվածությունը ոչ միայն Ստամբուլից, այլև անգլիական Արևելյան-Չնդկական ընկերությունից (ԱԳԸ) թուլացնելուն: Անգլիական այդ ընկերությունը մի շատ հզոր կառույց էր, որն ուներ վիթխարի ֆինանսական հնարավորություններ, սեփական նավատորմ և քանակ, որոնք լուրջ լծակների էին նրա ձեռքում իր ազդեցությունը հաստատելու Չնդկական օվկիանոսի և Պարսից ծոցի ավազանների և հարակից շրջանների վրա: Այդ ընկերությունը բավականին ուժեղ դիրքեր ուներ նաև Իրաքում և օգտվում էր քաղաքական և տնտեսական բնույթի մի շարք արտոնություններից:

Դաուդ փաշան, որը հետևողականորեն վարում էր Իրաքի ինքնուրույնությունն ամրապնդելու քաղաքականություն, մարտահրավեր նետեց ԱԳԸ-ին կապիտուլյացիաների հարցում: Սենը արդեն խոսել ենք

կապիտուլյացիաների ռեժիմի մասին, որ կիրառվում էր Օսմանյան կայսրությունում, նրա բոլոր երկրամասերում, այդ թվում և ադաբալյան երկրներում, որը հարկերի, մաքսերի, դատաիրավական մի շարք հարցերում արտոնություններ էր շնորհում եվրոպացիներին, նրանց վաճառականներին, գործարարներին և ընկերություններին:

Դաուդ փաշան շատ լավ էր տեսնում, որ կապիտուլյացիաների ռեժիմի պատճառով շատ էին տուժում իրաքյան վաճառականները, որոնք ավելի աննպաստ պայմաններում էին գտնվում անգլիական վաճառականների համեմատ և տանուլ տալիս մրցակցության մեջ: Նա 1821 թ. ընդունեց օրենք, որով ԱՅԸ-ն և նրա գործակալները զրկվում էին բոլոր տեսակի արտոնություններից: Այլ կերպ ասած, նրանք զրկվում էին այնպիսի պայմանների մեջ, ինչպես իրաքցի վաճառականները:

Դաուդ փաշայի այդ քայլը մեծ գոհունակությամբ ընդունվեց իրաքյան առևտրականների կողմից, քանի որ դա ամրապնդում էր նրանց տնտեսական դիրքերը և նպաստավոր պայմաններ ստեղծում մրցակցության ասպարեզում:

Իսկ Արևելյան-Պեղկական ընկերությունը սվիճներով դիմավորեց Դաուդ փաշայի այդ օրենքը և բոլորովին էլ մտադիր չէր անձնատուր լինել: Ընդհակառակը, նա անցավ հակահարձակման, Իրաքի գետերը Պարսից ծոցի կողմից մտցրեց իր ռազմական նավերը, սպառնալով Բասրային: Դա մի փորձ էր ճնշում գործադրել Դաուդ փաշայի վրա: Ի պատասխան, Դաուդ փաշան նոր հարված հասցրեց ԱՅԸ-ին: Նա քոնազրավեց նրան պատկանող և Իրաքի տարածքում գտնվող ապրանքները, շրջապատման մեջ վերցրեց ընկերության նստավայրը, փակեց նրան պատկանող բոլոր հիմնարկները և այլն: Չթավարարվելով դրանով, Բաղդադի փաշան Իրաքից արտաքսեց ԱՅԸ-ի բոլոր աշխատակիցներին, որն իր համարձակությամբ չչսված քան էր: Թվում էր, թե Դաուդ փաշան մոտ էր հաղթանակի, որը կարող էր նշանակալի քայլ հանդիսանալ Իրաքի ինքնուրույնության հետագա ամրապնդման ճանապարհին: Բայց չստացվեց: ԱՅԸ-ի ձեռնարկած մի շարք ակտիվ հակաքայլերի շնորհիվ, որոնց մեջ առաջնային տեղ էին զրավում ռազմական քուլթի սպանուալիքները, ստիպեցին Դաուդ փաշային նահանջել: Նա վերականգնեց ԱՅԸ-ի բոլոր իրավունքները, որ նա ուներ կապիտուլյացիոն ռեժիմի շնորհիվ, վերաբացվեցին նրա հաստատությունները Բաղդադում, իսկ երկրից արտաքսված աշխատակիցներն էլ վերադարձան Իրաք:

Սակայն այդ անհաջողությունը չվիատեցրեց Դաուդ փաշային և նա շարունակեց Իրաքի զարգացման և ինքնուրույնության ամրապնդման իր քաղաքականությունը: Նա, հետևելով Մուհամմադ Ալիին, Իրաքում մտցրեց մոնոպոլիաներ՝ մենաշնորհներ, մի շարք կարևոր ապրանքների արտադրության և վաճառման բնագավառում: Մասնավորապես պետական մենաշնորհներ հաստատվեցին ցորենի, գարու և արմավի մշակման և արտահանման վրա: Դրանք Իրաքի ավանդական գյուղատնտեսական կուլտուրաներն էին: Միաժամանակ նա, դարձյալ Մուհամմադ Ալիի օրինակով, սկսեց խրախուսել Իրաքում բամբակի մշակումը, որպես նոր և տնտեսական կարևոր նշանակություն ունեցող տեխնիկական կուլտուրա:

Դաուդ փաշայի առջև կանգնած էր ման մեկ այլ, ոչ դյուրին խնդիր՝ Գյուսիսային Իրաքում իր իշխանությունն ամրապնդելու խնդիրը: Նրան հաջողվեց ինչ-որ չափով իրեն ենթարկել ցեղերին և ֆեոդալներին Կենտրոնական և Գարավային Իրաքում: Սակայն իր տիրապետությունը կատարյալ դարձնելու և կառավարման ուղղաձիգ համակարգը ամենուր հաստատելու հարցը մնում էր չլուծված Գյուսիսային Իրաքում, հատկապես Քրդստանում: Այդ խնդիրն ինքնին բարդ էր, սակայն Գյուսիսային Իրաքում նա ավելի բարդ բնույթ էր կրում այն պատճառով, որ քրդական բեկերի քիչուներում կանգնած էր Պարսկաստանը, որի օգնությամբ նրանք հակազդում էին Դաուդ փաշայի քաղաքականությանը: Պարսկաստանը, որը տևական ճգնաժամից դուրս էր եկել և քակվածին հզորացել XIX դարի սկզբներին, Իրաքը գրավելու լուրջ նպատակներ ուներ: Այդ գործում նրանք համար նշանակալի օժանդակող ուժ կարող էին հանդիսանալ քրդերը: Ահա թե ինչու պարսկական Ֆաթալի շահը, մեծ խոստումների գնով կարողացավ իր կողմը գրավել քրդական ցեղերի ավագանուն և բեկերին, որոնք իրենց հայտարարեցին պարսկական շահի վասալներ: Պարսկական շահն էր Իրաքի քրդաբնակ վայրերում նշանակում տեղական կառավարիչներ և նրանցից հարկեր հավաքում: Ատեղծվել էր տարօրինակ վիճակ: Իրաքը հանդիսանում էր մեկ այլ պետության՝ Օսմանյան կայսրության մասը: Տվյալ պարագայում նշանակություն չունեին թե օսմանյան սուլթանի իշխանությունը Իրաքի վրա ուժեղ էր, թե թույլ: Դա տվյալ երկրի ներքին գործն էր: Բայց մեկ այլ պետություն՝ Պարսկաստանն ինքն էր կառավարիչներ նշանակում և հարկեր հավաքում իրեն չափականող երկրի մի հատվածում: Դա գոյու-

թյուն ունեցող միջազգային բուրժուազական օրենքների կոալիտ խախտում էր:

Միա քն ինչու, Պատուփաշան փորձեց իր վերահսկողությունը հաստատել Հյուսիսային Իրաքի քրդաբնակ վայրերի վրա, որոնց հիմնականում մտնում էին Մոսուլի վիլայաթի մեջ:

1821 թ. պարսկական շահը քրդական քեկերից մեկին նշանակեց Քրդստանի կառավարիչ: Դա լցրեց Պատուփաշայի համընդունական քաժակը և նա մի մեծ զորաբանակի գլուխ անցած շարժվեց դեպի Քրդստան, նպատակ ունենալով տապալել պարսկական շահի կողմից նշանակված քեկին և վերջապես իր իշխանությունը հաստատել այդ տարածքի վրա: Նրա այդ քայլը հավանություն և պաշտպանություն գտավ քուրդական սուլթան Մահմուդ II կողմից, քանի որ նրա հաղթանակի դեպքում իրավաբանորեն վերականգնվելու էր քուրդական սուլթանի տիրապետությունը Իրաքյան Քրդստանի վրա: Սակայն Պատուփաշայի բանակը, որը կռվում էր քրդական և պարսկական միացյալ ուժերի դեմ, պարտություն կրեց:

Պատուփաշան իր վրեժը լուծեց Իրաքում գտնվող պարսիկներից, որոնց դեմ նա կիրառեց մի շարք բռնություններ, մասնավորապես նրանցից շատերին ձերբակալեց և քանտ նետեց, իսկ շատ-շատերին էլ սպանեց, որոնց վախից ապաստան էին գտել շիական մզկիթներում, ապավինելով այն ավանդույթին, որ մզկիթներում ապաստան գտածներին չէին սպանում: Սակայն մամուլը Պատուփաշայի համար նման ավանդույթները ոչ մի նշանակություն չունեին: Միաժամանակ նա բռնագրավեց պարսիկներին պատկանող գույքը և Քերքելայում ու Նաջաֆում գտնվող շիա հոգևորականությանը պատկանող հարստությունը: Այս հողի վրա 1821 թ. պայթեց քուրդ-պարսկական հերթական պատերազմը, որը 1823 թ. ավարտվեց պարսկական կողմի հաղթանակով: Պարսիկները գրավեցին Մոսուլը, Մուլեյմանիան և Կիրկուկը: Սակայն նրանք գրաված տարածքներում երկար ժամանակ չմնացին: Վրա հասած համաճարակը ստիպեց նրանց հեռանալ Իրաքից: Օսմանյան կայսրության տիրապետությունը Հյուսիսային Իրաքի վրա կրկին վերահաստատվեց:

Պատերազմը Պարսկաստանի դեմ, Պատուփաշայի համար, չնայած նրա պարտությանը, ապարդյուն չանցավ: Նա հասկացավ, որ հաղթելու համար պետք է հիմնովին վերակառուցել բանակը ըստ նվորպական ռազմական սկզբունքների, բանակը զինելով արդիական զենքերով: Այդ հարցում Պարսկաստանը հասցրել էր առաջ անցնել Օսմա-

նյան կայսրությունից և նրա մեջ մտնող արաբական երկրներից, բացառությամբ Եգիպտոսի: Նրա հաղթանակը 1821–1823 թթ. պատերազմի ժամանակ դրա խոսուն վկայությունն էր:

Բաղդադի փաշան հասկանում էր, որ ինքը սեփական ուժերով չի կարող վերակառուցել և վերազինել իր բանակը: Դրա համար անհրաժեշտ էն եվրոպական որևէ պետության օգնությունը: Այդպես էին վարվել Եգիպտոսը և Պարսկաստանը: Այդպես վարվեց նաև Դաուդ փաշան: Իր այդ մտադրությունն իրականացնելու համար նա նախապատվությունը տվեց անգլիական զինվորական մասնագետներին: Իսկ Անգլիան մեծ ուրախությամբ ընդառաջ գնաց Դաուդ փաշայի խնդրանքին, քանի որ դա նպաստելու էր Անգլիայի դիրքերի հետագա ամրապնդմանը Իրաքում:

Անգլիական զինվորական հրահանգիչների օգնությամբ բավականին կարճ ժամանակամիջոցում Դաուդ փաշան ունեցավ կանոնավոր զինվորական բանակ: Դա այլևս նախկին վատ մարզված, կարգապահությամբ չփայլող և վատ զինված զորացուկատները չէին, որոնք ավելի շատ հիշեցնում էին քալանի դուրս եկած աշխարհագրայինների զորացուկատներ: Չորրի այդ տեսակի ժամանակներն արդեն անցել էին: Այդ նորաստեղծ, լավ մարզված և կարգապահ բանակը, որը կառուցված էր անգլիական, ավելի ճիշտ նրա անգլո-ինդիական մոդելով, Դաուդ փաշան զինեց ժամանակակից հրետանիով, որը դարձել էր զենքի սարսափելի տեսակ, մանավանդ նապոլեոնյան սլատերազմներից հետո: Բաղդադում կառուցվեց ժամանակակից զինանոց:

Այդ բոլորի համար անհրաժեշտ էին դրամական մեծ միջոցներ: Դրանց հայթայթման համար նաև մտցվեցվին մեծաշնորհներ մի շարք սպարանքների արտադրության և վաճառման համար: Դրանից ստացվող եկամուտները փաշան օգտագործեց բանակի վերակառուցման և վերազինման հետ կապված ծախսերը հոգալու համար: Իսկ վաճառականներին խրախուսելու և արտահանումը զարգացնելու համար, Դաուդ փաշան ստեղծեց ծովային և գետային առևտրական նավատորմ:

Այսպիսով, Դաուդ փաշան նշանակալի քայլ կատարեց որոշ ուղղություններով Իրաքի առաջընթացն ապահովելու և իր դիրքերն ամրապնդելու համար: 1820–ական թվականների վերջերին և 1830–ական թվականների սկզբներին նա արդեն իրեն ավելի ուժեղ էր զգում, քան թե իշխանության գալու առաջին տարիներին:

Դա հնարավորություն տվեց նրան ավելի անկախ պահել իրեն քուրքական սուլթանի հետ փոխհարաբերություններում, մանավանդ 1827–1829 թթ. ռուս–քուրքական պատերազմում նրա կրած ծանր պարտությունից հետո: Եվ դա ջուլցադրելու առիթը հենց ինքը սուլթանը տվեց, ինչպես Մուհամմադ Ալիին, այնպես էլ Դաուդ փաշային:

3. Թուրք–իրաքյան «պատերազմը» և կյուլեմենների իշխանության տապալումը Իրաքում

Ռուսաստանի դեմ պատերազմում կրած պարտությունից հետո, Թուրքիան պարտավորվեց մեծ օազմատուգանք վճարել Ռուսաստանին: Բայց նա այդ հնարավորությունը չունեց: Ուստի սուլթան Մահմուդ II որոշեց վճարման ամբողջ ծանրությունը գցել կայսրության մեջ մտնող տարրեր երկրների վրա, պահանջելով նրա կառավարիչ փաշաներից համապատասխան վճարումներ կատարել: Նման պարտավորություն դրվեց նաև Դաուդ փաշայի, ինչպես նաև Մուհամմադ Ալիի վրա: Երկուսն էլ հրաժարվեցին կատարել սուլթանի պահանջը, որը կսնանկացներ նրանց, թե Իրաքը, և թե Եգիպտոսը:

Դաուդ փաշան որոշեց այդ հարցում գնալ մինչև վերջ: Եվ երբ Բաղդադ եկավ սուլթանի ներկայացուցիչը նրա հրամանը օազմատուգանքի հարցում Իրաքում կենսագործելու համար, Դաուդ փաշան ոչ միայն քանկություն չունեցավ նրան ընդունել և լսել, այլև նրան սպանել տվեց:

Նույնիսկ քուլացած Բարձր Դուռը այնս չէր կարող ներել նրա կարծիքով չափն անցկացրած Դաուդ փաշային: Դատարվակ բռնելով իր հատուկ ներկայացուցչի սպանությունը անձամբ Դաուդ փաշայի հրամանով, սուլթան Մահմուդ II նրան մեղադրեց իր սյուզերենին չինազանդվելու մեջ և նրան հայտարարեց խռովարար: Սուլթանը, սակայն, չբավարարվեց միայն դրանով, այլ որոշեց պատերազմական գործողություններ սկսել Դաուդ փաշայի դեմ, նրան զրկել իշխանությունից և իր փիրավ տիրապետությունը վերականգնել Իրաքի վրա: Բայց նա որոշեց անմիջականորեն չմասնակցել պատերազմական գործողություններին, այլ դրա «պատիվը» տվեց Զալեբի փաշա Ալի Ռիզային:

Օսմանյան կայսրությունում սուլթանների կողմից հաճախ էր կիրառվում այդ ձևը, երբ որևէ անհնազանդ փաշային կամ կուտակալին պատժելը հանձնարարվում էր մեկ ուրիշ փաշայի կամ այլ աստիճանի

կառավարչի, իրենց վերապահելով վճռական պահին միջամտելու և վերջնական հարվածը հասցնելու իրավունքը: Եվ հազվադեպ է եղել, երբ այն փաշան, որին սուլթանը տվել է նման համձնարարություն, համարձակվել չկատարել սուլթանի հրամանը:

Չալեթի վիլայաթի փաշա Ալի Ռիզան նույնպես համձն առավ պատերազմի դուրս գալ Դաուդ փաշայի դեմ: Դա, բացի սուլթանի հրամանը կատարելուց, ուներ նաև այլ պատճառներ: Դաուդ փաշային հաղթելու դեպքում, նա, ինչպես խոստացել էր սուլթանը, դառնալու էր Բաղդադի փաշան: Դա շղթում էր նրա ինքնասիրությունը, քանի որ զավառական Չալեթի փոխարեն նա դառնալու էր ավելի կարևոր նշանակություն ունեցող Բաղդադի փաշա: Բացի դրանից, նա լավ գիտեր, որ Բաղդադի փաշան ինքնաբերաբար դառնալու էր ամբողջ Իրաքի կառավարիչ: Ուրեմն նա ավելի համեստ նշանակություն ունեցող Չալեթի փաշայի փոխարեն դառնալու էր Իրաքի կառավարիչ: Դա խթանիչ հանգամանք էր թուրքական սուլթանի հրաման-կարգադրությունն առանձնակի եռանդով կատարելու համար:

Ալի Ռիզան իր քազմաքանակ զորքի զուխն անցած շարժվեց Իրաքի ուղղությամբ, պատրաստ պատերազմելու Դաուդ փաշայի հետ:

Դաուդ փաշան պատրաստ էր պատերազմի և նա օսմանյան սուլթանի համձնարարությամբ իր դեմ դուրս եկած Ալի Ռիզայի քանակի դեմ հանեց իր քալականին իզոր բանակը, որն ավելի ուժեղ էր և ավելի լավ պատրաստված: Դա անգլիացիների օգնությամբ ստեղծված նրա կանոնավոր բանակն էր: Նրա տրամադրության տակ էր նաև 20 հազարանոց ոչ կանոնավոր բանակը, կազմված հետևակից ու հեծելազորից, և 50 հազարի հասնող աշխարհագորայինները:

Ճակատամարտից առաջ, ինչպես հայտնի է, երկու կողմերն էլ սովորաբար հայտարարում են իրենց համոզվածության մասին իրենց հաղթանակի վերաբերյալ: Այս դեպքում նա քացառություն չեղավ: Ալին Ռիզան չէր կասկածում իր հաղթանակի մեջ, իսկ Դաուդ փաշան ավելի քան հավատացած, որ հաղթողն ինքն է լինելու, որը կուսենա ավելի հեռուն զնացող հետևանքներ:

Ասկայն ճակատամարտը նրանց միջև այդպես էլ չկայացավ: Պատերազմի ելքը տնօրինեց բնությունը, ավելի ճիշտ, բնական արհավիրքները: Նախ 1830 թ. ցրիեղեղը, որը հեղձեց Իրաքի դաշտերը, անհնար դարձնելով զորքերի, հատկապես հեծելազորի և իրեսանու տեղաշարժը: Դա ուղեկցվեց համաճարակով և զանգվածային տեղով, իսկ

1831 թ. վերջնական հարվածը Իրաքի բանակին հասցրեց ժանտախտը: Իրաքի բանակը դադարեց գոյություն ունենալ:

Մեծ կորուստներ կրեց քաղաքացիական բնակչությունը: Երկիրը դատարկվեց: Բաղդադի 150 հազար բնակչությունից կենդանի մնաց մոտ 20 հազարը: Պակաս չէին Բասրայի կորուստները: Երբ սկսվեց ժանտախտը, ապա Բասրայի մութասալիմը կարգադրեց փակել քաղաքի դարպասները բնակչության գլխովին փախուստը քաղաքից կանխելու համար: Այդ «հնարամիտ» քայլի պատճառով ժանտախտը հնձեց քաղաքում մնացածներին: 80 հազար բնակչությունից կենդանի մնաց ընդամենը 5 հազարը: Բախական շատ էին այնպիսի քաղաքները, որտեղ քոչվորը ժանտախտի բաժին դարձան, ինչպես Ֆիլլայի բնակչությունը, որտեղ 10 հազար մարդուց կենդանի մնաց մի քանի հոգի:

Եվ երբ վերջացավ ժանտախտը, ապա Դաուդ փաշան, ինչպես նշեցինք, գործնականում այլևս բանակ չուներ:

1831 թ. Ալի Ռիզան մտավ Բաղդադ: Մեպտեմբերին Դաուդ փաշան գահընկեց արվեց, ձերբակալվեց և ուղարկվեց Ստամբուլ՝ սուլթանին ընծա:

Դաուդ փաշայի գահընկեց արվելուց հետո, Իրաքում վերացավ կյուլեմենների կառավարման դարաշրջանը: Սակայն դա միակ փոփոխությունը չէր, որ տեղի ունեցավ Իրաքում: Բարձր Դուռն ուժեղացրեց իր դիրքերը Իրաքում: Չետայսու Բաղդադի փաշային արդեն նշանակում էր միայն և միայն Ստամբուլը: Ես այլևս նախկին ինքնիշխան կառավարիչը չէր, այլ վերածվեց օսմանյան սովորական պաշտոնյայի: Դրանով վերացվեց Իրաքի հարաբերական ինքնուրույնությունը:

Դաուդ փաշան կորցրեց ամենի ինչ:

Իսկ ժանտախտից ամայացած և մարդաթափ եղած «Բաբելոնի երջանիկ բազավորությունից» պատմության մեջ միայն մի դասը հուշ մնաց:

4. Իրաքը խռովահույզ ժամանակներում (1830–1840–ական թվականներ):

Ալի Ռիզային շատ ծանր ժառանգություն հասավ, որը նա անգամ երևակայել չէր կարող: Պատերազմի դուրս գալով Դաուդ փաշայի դեմ և ակնկալելով դառնալ Բաղդադի փաշա, նա հավատացած էր, որ կստանար մի հարուստ երկիր: Դրա փոխարեն նրան բաժին ընկավ մի ամա-

պարտությամբ: Չիուց պատահականորեն վայր ընկած Աջիլին նիզակախող արեցին նրա եղբոր վրա հասած մարտիկները:

Դրանից հետո մուստաֆիկ ցեղային միության շարքերում պայքարը շրջադարձ: Վասիաի ճակատամարտը, երբ երկու կողմերից էլ նշան քազմաքիվ գոհեր, նրանց միջև նոր հակամարտության պատճառ դարձավ: Բաղդադի նոր փաշան ամեն կերպ նպաստում էր պայքարի բորբոքմանը նրանց միջև, քանի որ նրանք զբաղված էին միմյանց դեմ պայքարելով և չէին կարող միավորվել և Բաղդադի դեմ հանդես գալ:

Շուտով գլուխ քարծրացրեց մյուս հզոր ցեղային միությունը՝ Ջերբի շամմարները: Ալի Ռիզան Դաուդ փաշայի դեմ պատերազմի նախապատրաստվելիս, կարողացել էր զանազան մեծ խոստումներով իր կողմը գրավել շամմար ցեղախումբը, որը օգնեց նրան Բաղդադը գրավելու գործում: Դաուդին տապալելուց և Ալի Ռիզայի Բաղդադի փաշա նշանակվելուց հետո, շամմարների շեյխ Սուֆուկը Ալի Ռիզայից պահանջեց կատարել իր խոստումը և իրենց վճարել համապատասխան պարգև և տալ զանազան արտոնություններ: Ալի Ռիզան միանգամից չմերժեց նրանց պահանջները, այլ մտավ քանակությունների մեջ, ջանալով չափավորել նրանց հավակնությունները: Բայց դա նրան չհաջողվեց և փաշան, ի վերջո, հրաժարվեց կատարել իր տված խոստումները: 1833 թ. Սուֆուկն իր հզոր ցեղային միության գլուխն անցած շարժվեց Բաղդադի վրա և պաշարեց այն: Պաշարումը տևեց երեք ամիս և Սուֆուկը այն վերացրեց վրա հասած ձնօտան և ցրտերի պատճառով: Կասկած չկար, որ զարմանը նա կվերսկսեր իր հարձակումը Բաղդադի վրա: Դա շատ լավ գիտեր Ալի Ռիզան և նա որոշեց կանխարգելիչ քայլերի դիմել, մանավանդ, որ նա բավարար քանակությամբ զորքեր չուներ միայնակ ետ մղելու շամմարների հարձակումը:

Նա այս անգամ որոշեց շամմարների դեմ հանել անեզե ոչ պակաս հզոր և ռազմատենչ ցեղախումբը: Նրա ընտրությունն ընկավ անեզե ցեղախմբի վրա, քանի որ նա տեղյակ էր նրանց միջև վաղուց գոյություն ունեցող թշնամության մասին: Իսկ դրա պատճառը հետևյալն էր: Երկու ցեղային միություններն էլ տեղափոխվել էին Արաքիայից, Նաջիի շրջանից: Շամմարներն ավելի շուտ էին դուրս եկել, քան անեզե ցեղախումբը: Դրանից հետո նրանց միջև բացահայտ պայքար է սկսվում Սիրիական անապատին տիրանալու և այնտեղ հաստատվելու համար: Այդ պայքարում անեզե ցեղախմբին հաջողվեց շամմարներին դուրս մղել Սիրիական անապատից, որից հետո նրանք հաստատվեցին Միջա-

գնեցում: Բայց թշնամությունը նրանց միջև մնացել էր և քախումնները դարձել էին սովորական երևույթ:

Ալի Ռիզան շփուճների մեջ մտավ անեզե ցեղախմբի շնյխների հետ, որոնք խոստացան օգնել նրան ընդդեմ շամմարների:

Ալի Ռիզան միայն դրանով չբավարարվեց: Նա որոշեց երկպառակություն մտցնել շամմարների շարքերում: Նա Սուֆուկին գրկեց շամմարների ցեղախմբի շնյխությունից և նրա փոխարեն շնյխ նշանակեց Սուֆուկի ազգական Շլոշին: Այս վերջինին ավելի սիրաշահելու և իր կողմը գրավելու համար Ալի Ռիզան անգամ նրան շնորհեց փաշայի տիտղոս, որն ընդհանրապես աննախադեպ երևույթ էր:

Սուֆուկը, իրեն հավատարիմ մնացած ցեղակիցներով 1834 թ. պատրաստվում էր վերականել հարձակումը Բաղդադի վրա: Բայց այդ նույն ժամանակ ասպարեզ իջավ անեզե ցեղախումբը 35 հազար մարտիկներով, որը նույնպես շարժվում էր Բաղդադ Ալի Ռիզային պաշտպանելու համար:

Սուֆուկն իմանալով այդ մասին, որոշեց չհարձակվել Բաղդադի վրա և նահանջեց Բաղդադից հյուսիս:

Միջցեղային հակասությունների վրա խաղալն այս անգամ նս իրեն արդարացրեց:

Սակայն շամմարի նահանջից հետո ծագեց անեզե ցեղախմբի հարցը: Նա մտադրություն չուներ վերադառնալ անապատ առանց փոխհատուցման: 1834 թ. նրանք անգամ մի անհաջող փորձ կատարեցին քալանել ժամտախտից դեռ ուշքի չեկած Բաղդադը: Ալի Ռիզան ստիպված էր մարտի մեջ մտցնել իր զորքերը, միաժամանակ օգնության կանչելով Շլոշին: Վերջինս հուսախաբ չարեց Ալի Ռիզային և իր զորախմբով օգնության աճապարեց նրան և անեզեի դեմ մարտի մեջ մտավ Բաղդադի պատերի տակ: Սակայն նրա զորախումբը պարտություն կրեց և ինքն էլ զոհվեց մարտի դաշտում: Բայց այստեղ կատարվեց անսպասելին:

Կրկին ասպարեզում հայտնվեց Սուֆուկը իր շամմար ցեղակիցներով: Ստանալով իր ազգական Շլոշի մահվան և նրա շամմարական զորախմբի պարտության լուրը, Սուֆուկը դա համարեց ընդհանրապես շամմար ցեղին նրան դիմելով թշնամու կողմից հասցված վիրավորանք: Նա որոշեց իրենց հասցված խայտառակության համար պատժել անեզե ցեղին: Նրան հաջողվեց օգնության եկած դաշնակից զուբեյր ցեղի հետ միասին պարտության մատնել անեզեներին, որոնք ստիպված էին հեռանալ անապատ:

Սուֆուկի հաղթանակը նրան մեծ հեղինակություն բերեց և Իրաքի շատ արաբական գեղեր գանկություն հայտնեցին դաշնակցել նրա հետ: Նրա դիրքերն Իրաքում օրեցօր ամրապնդվում էին, որը խիստ անհանգստացրեց նրա Ալի Ռիզային, որը կրկին հայտնվեց ծանր դրության մեջ և կանգնեց Սուֆուկի և նրա շամմարների ցեղախմբի հարցը լուծելու անհրաժեշտության առջև:

Այս անգամ նա դաշնակցեց իր երեկվա հակառակորդ և շամմարին բշնամի մուստաֆիկ ցեղախմբի հետ: Սուստաֆիկը պատակոված էր և Բաղդադի փաշան սկսեց նրանից, որ փորձեց հաշտեցնել հակառակորդ խմբերին, որով վերականգնվեց նրա շարքերի միասնականությունը: Դա նրան հաջողվեց շնորհիվ նրա, որ նա պաշտպանեց շեյխ Իսայի բեկնածությունը մուստաֆիկ ցեղախմբի դեկավար ընտրելու հարցում: Նրա բեկնածությանը համաձայն էին ցեղախմբի ամրամ թուր ցեղերի առաջնորդները: Դրա պատճառներից մեկն էլ այն էր, որ Իսան խիզախ էր, սրամաղրված էր մարտականորեն, հյուրասեր էր և առատամեծ: Սրանք այնպիսի հատկանիշներ էին, հատկապես հյուրընկալ և առատամեծ լինելը, որոնք ավանդաբար արաբների մոտ բարձր են գնահատվում: Այդ կապակցությամբ նշենք, որ ամեն օր մորթվում էր 30-40 գլուխ ոչխար և պատրաստվում, կարելի է ասել անսահմանափակ քանակությամբ բրնձով փլավ Իսայի վրանում ճաշող նրա ցեղակիցների համար:

Շեյխ Իսան համաձայնվեց օգնել Ալի Ռիզային, հարձակվեց շամմար ցեղախմբի վրա և պարտության մատնեց նրանց: Դրանով նա մեծ ծառայություն մատուցեց Ալի Ռիզային և փրկեց Բաղդադը վերահաս վտանգից:

Քայց դա վերջ չույժեց և չէր էլ կարող տալ միջցեղային բախումներին, որոնք պատուհաս էին դարձել Իրաքի բնակչության համար:

Բաղդադի փաշաների համար մեծ խնդիր էին ոչ միայն արաբական ցեղերը և նրանց միջցեղային հակամարտությունները, այլև քրդական ցեղերը, որոնք հատկապես աշխուժացան Դաուդ փաշայի ձեռքակալվելուց և Ստամբուլ ուղարկվելուց հետո: Նա կարողանում էր երկաթյա բուռնցքով ճնշել քրդերի ընդվզումները և նրանց իրեն ենթարկել: Սակայն նրան գահընկեց անելուց հետո վերացավ քրդական ցեղերին զսպող ձեռքը և նրանք նորից գլուխ բարձրացրին: Նրանք հրաժարվում էին հարկեր վճարելուց, չէին ենթարկվում Բաղդադի փաշաներին և չէին կատարում թուրք պաշտոնյաների հրամանները:

Քայց դա սովորաբար կապված էր լինում որոշակի քարոզությունների հետ, հատկապես քուրջ-պարսկական հարաբերությունների լարվածության ընթացքում: Իսկ քանի որ հարաբերությունները Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև համարյա միշտ լարված էին և պատերազմները նրանց միջև նույնպես հաճախ էին բռնկվում, ուստի դրանք անդրադառնում էին նաև ուխտագնացության հնարավորությունների վրա: Սիա թե ինչու, 1847 թ. մայիսի 31-ին կնքված քուրջ-պարսկական պայմանագրի մեջ մտցվեց հատուկ հոդված պարսիկների ուխտագնացությունը Իրաք կարգավորելու և ուխտագնացներին դյուրություններ տրամադրելու մասին:

Այս շրջանում, մանավանդ Դաուդ փաշայի տապալվելուց հետո, Իրաքում տիրապետող դիրքեր նվաճեց Անգլիան: Ճիշտ է, Դաուդ փաշայից հետո զգալիորեն ամրապնդվեցին, ինչպես նշել ենք արդեն, սուլթանի դիրքերը, քայց առանց Անգլիայի գիտության և հավանության Իրաքում ոչինչ չէր կատարվում: Անգլիայի ազդեցության տակ էր գտնվում իրաքյան բանակը, իսկ Արևելյան Հնդկական Շնկերությունը, որն անգլիական ընկերություն էր, իրականում պետություն էր պետության մեջ: Եւ առաջատար դերակատարություն ուներ Իրաքի ասեղորում, օգտագործելով ոչ միայն Պարսից ծոցի, այլև Տիգրիս ու Եփրատ գետերի հնարավորությունները: Եւ իր գրասենյակներն ուներ Իրաքի տարբեր քաղաքներում, իսկ նրա աշխատակիցները իսկական գործակալներ էին, Անգլիայի աչքերն ու ականջները, որոնք տեղյակ էին այն ամենի մասին, ինչ կատարվում էր Իրաքում:

Անգլիացիները XIX դարի 40-ական թվականներին զգալի ուշադրություն դարձրեցին կապի զարգացմանը Իրաքում: Նրանք Իրաքը հեռագրային կապով կապեցին Հնդկաստանի հետ, ապա հեռագրային ուղղակի կապ հաստատվեց Բաղդադի և Ստամբուլի միջև, որը 50-ական թվականներին շարունակվեց մինչև Իրաքի երկրորդ քաղաք Բասրա և Պարսից ծոցի ափին գտնվող Ֆառ նավահանգիստը: Հաշվի առնելով, որ հեռագրային կապը պատկանում է ստրատեգիական նշանակություն ունեցող ինֆրաստրուկտուրային, Անգլիայի օգնությամբ հեռագրային կապ հաստատվեց նաև Իրաքի ներսում, տարբեր շրջանների և քաղաքների միջև:

XIX դարի առաջին կեսը Իրաքի պատմության ամենաբարդ ու խառնակ ժամանակաշրջաններից մեկն է: Դա հեղաշրջումների, դավադրությունների, ցեղերի և ֆեոդալ-թեկերի անիշխանականության,

միջցեղային արդունահեղ հակամարտությունների և պատերազմների դարաշրջան էր: Այդուհանդերձ, այդ ժամանակաշրջանի ամենացնցող իրադարձությունը ժամտախտն էր, որի հետևանքներն իրենց զգացնել էին տալիս մինչև XIX դարի 50-ական թվականների վերջերը:

**VII. ԼԻԲԱՆԱՆՑԱՆ ԻՇԽԱՆԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ
XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ: ԼԻԲԱՆԱՆԻ ՕՐԳԱՆԱԿԱՆ
ՍՏԱՏՈՒՏԸ: ԱՐԹԻՆ ԴԱՌԻԴՅԱՆԸ ԼԻԲԱՆԱՆԻ
ԱՌԱՋԻՆ ՄՈՒԹԱՍԱՐԻՅ**

**1. Բաշիր II Շիհաբը Լիբանանյան
իշխանապետության էմիր (1788–1840 թթ.):**

Լիբանանյան իշխանապետության XIX դարի առաջին կեսի պատմությունը սերտորեն կապված է նրա կառավարիչ, էմիր Բաշիր II Շիհաբի անվան ու զործուներության հետ:

XIX դարի առաջին կեսը արարների պատմության մեջ հետաքրքիր ժամանակաշրջան է նաև այն առումով, որ քաղաքական ասպարեզում հայտնվեցին մի շարք ականավոր պետական գործիչներ, որոնք իրենց հիմնական նպատակներից մեկը համարում էին իրենց վերահսկողության տակ գտնվող երկրներում ստեղծել ուժեղ և կենտրոնացված պետական կառավարման համակարգ, առավելագույնս թուլացնել կապն ու կախվածությունը Ստամբուլից, և իող նախապատրաստել արաբական երկրների անկախության համար: Այդ տիպի գործիչներ մեկը մյուսից հետո հայտնվեցին Եգիպտոսում, Իրաքում և Լիբանանում: Եգիպտոսում այդ գործիչը եղավ Մուհամմադ Ալին, Իրաքում Բաղդադի Պաուդ փաշան, իսկ Լիբանանում էմիր Բաշիր II: Կարելի է ասել, որ բնմի փոքր այլ պայմաններում և այլ ձևերով, նույն դերակատարումն ունեին Նաջդի Սաուդյան էմիրները Արաբիայում:

Բաշիրը իշխանապետ դարձավ Լիբանանի համար վերին աստիճանի ծանր ու խառնակ մի ժամանակ: Լիբանանը պատակտված էր ֆեոդալական տների միջև անընդհատ ընթացող ռազմական քախումների ու պատերազմների հետևանքով, որոնք արյունաքամ էին անում երկի-

րը: Դրանց միջամտում էին Ակկայի փաշա աղյուճառուշտ Ջազարը և բուրքերը:

Ջազարը սկզբում Սայդայի փաշան էր, այնուհետև դարձավ նաև Տրիպոլիի և Դամասկոսի վիլայաթների փաշան, ծնոք բերելով անսահմանափակ իշխանություն ամբողջ Սիրիայի, Պաղեստինի, ժառանգ նաև Լիբանանի վրա: Նա իր ընդարձակ տիրույթների կենտրոնը դարձրեց Ակկա քաղաք-ամրոցը, այդ պատճառով հաճախ կոչվում էր նաև Ակկայի փաշա:

Ջազարը չկարողացավ վերացնել Լիբանանի իշխանապետությունը և նրա ներքին ինքնավարությունը, թեև շատ կցանկանար դրան հասնել: Բայց Լիբանանյան իշխանապետությունը Ստամբուլի գիտությունը, հարկադրաբար, թե լռելյայն համաձայնությամբ, կախման մեջ ընկավ Ակկայի փաշայից, որը արտաքուստ թվում էր թե Բարձր Դուռն հանձնարարությունն էր կատարում: Իրականում նա շատ հաճախ զործում էր ինքնուրույնաբար և քիչ չէին դեպքերը, երբ նա անտեսում էր սուլթանին և նրան դնում անհարմար դրության մեջ:

Ջազարի բիրտ և դաժան քաղաքականությունն անընդհատ ընկճումներ ու ապստամբություններ էր հարուցում նրա տիրապետության տակ գտնվող Սիրիայում և Պաղեստինում: Թեև նրան հաջողվում էր դրանք ճնշել, այդուհանդերձ, նրան չէր հաջողվում իր ենթակայության տակ գտնվող արաբական երկրամասերում հաստատել անդորրություն:

1780 թ. հուլիսի գյուղացիական ապստամբություն բռնկվեց Լիբանանում, որի պատճառը լիբանանցի գյուղացիներից գանձվող հարկերի բարձրացումն էր Ջազարի կողմից, որը այլևս չդիմանալով առանց այն էլ ծանր հարկերից, ոտքի ելավ նրա դեմ: Այդ ապստամբությունների առանձնահատկություններից մեկը կայանում էր նրանում, որ նրանք պառակտում էին սոցնում լիբանանյան ֆեոդալական վերնախավի շարքերում: Զիչ չէին դեպքերը, երբ Ջազարից դժգոհ որոշ ֆեոդալներ միանում էին ապստամբներին, հաճախ նաև նրանք էին ղեկավարում այդ ապստամբությունները, իսկ ոմանք էլ անցնում էին փաշայի կողմը, ակնկալելով դրա դիմաց իրենց տարածքների ընդարձակումը և այլ արտոնություններ:

1780 թ. ապստամբության ժամանակ, Լիբանանյան իշխանապետության ենթո Յուսուֆ Շիհաբը, որը թույլ անձնավորություն էր և անընդհատ տատանվում էր սուլթանի և փաշայի, փաշայի և լիբանանյան վերնախավի միջև, անցավ բուրքերի կողմը և դաժանորեն ճնշեց ապս-

տամբությունը: Ապստամբության ընթացքում պատակտում էր առաջացել Շհիաբների ընտանիքում: Եմիր Յուսուֆի եղբայրը և մի քանի մոտ ազգականներ անցել էին ապստամբների կողմը: Ապստամբությունը ճնշելուց հետո նա շատ դաժանորեն վարվեց իր հարազատների հետ: Նա իր եղբայրներից մեկի լեզուն պոկեց, հարազատներից մեկին կտրացրեց, իսկ մյուսին խեղդամահ արեց:

Նման քայլերը թուլացնում էին Յուսուֆի դիրքերը, որին մեծապես նպաստում էր նաև Ջազարի քաղաքականությունը:

80-ական թվականներին տեղի ունեցան նաև մի շարք այլ ելույթներ, որին անընդհատ միջամտում էր Ալկալի փաշան և նորահոր գիջումներ ձեռք բերում Յուսուֆից, որոնք անխուսափելիորեն թուլացնում էին վերջինիս դիրքերը իր իշխանապետության ներսում: Թուլացած և հեղինակազրկված Յուսուֆ Շհիաբի դեմ ապստամբած լիբանանյան ֆեոդալական ավազանին, Ջումրլաքների հեղինակավոր տոհմի գլխավորությամբ, 1788 թ. նրան գահընկեց արեց և Լիբանանյան իշխանապետության նոր եմիր ընտրեց նրա ազգականին՝ Բաշիր II Շհիաբին:

Իսկ ո՞վ էր Բաշիրը և որտեղից էր հայտնվել նա:

Նա նույնպես պատկանում էր Շհիաբների տոհմին, որը փոխարինել էր Մաաններիին: Նա իր ծնողներին կորցրել էր փոքր հասակում և ունեցել բավականին դժվար մանկություն: Նա մեկնում է Դայր ալ-Կամար, եմիր Յուսուֆ Շհիաբի նստոցը, և ծառայության անցնում նրա մոտ, որը նրան փաստորեն հորեղբայր էր գալիս: Այնուհետև նա ամուսնանում է իր հարազատ քեռու այրու հետ, որը մեծահարուստ մի կին էր: Իր այդ քայլով նա բավականին բարելավում, նույնիսկ կարելի է ասել, ամրապնդում է իր տնտեսական դրությունը, որը շատ կարևոր հանգամանք էր քաղաքական նպատակներ հետապնդող երիտասարդի ապագայի համար:

Բաշիրն այցի էր ընկնում իր խելամուռությամբ, խիզախությամբ, անհրաժեշտ և բարձրաստիճան մարդկանց հետ լավ հարաբերություններ հաստատելու հատկությամբ, իսկ հետագայում դրսևորում է նաև դիվանագիտական, փոխզիջումների դիմելու և ծանր իրավիճակներից դուրս գալու որակներ, որոնք նրան շատ են պետք գալիս անհաղթահարելի թվացող խոչընդոտները հաղթահարելու և իր իշխանապետության շահերը պաշտպանելու տեսակետից:

Ենթիվ իր այս հատկանիշների, նա շատ շուտ իր վրա հրավիրեց լիբանանյան ֆեոդալական ավագանու ուշադրությունը, որից շատ բան էր կախված նոր էմիրի ընտրության հարցում:

Եվ ահա, ինչպես նշեցինք, այդ ավագանին, դժգոհ Յուսուֆի քաղաքականությունից, էմիր ընտրեց երիտասարդ, քսան տարին նոր բուրած, եռամուսն և քաղաքական մեծ նպատակներ հետապնդող Բաշիրին, որը պաշտոնապես ընդունեց էմիր Բաշիր II Եհիաբ տիտղոսը:

Լիբանանյան ավագանին դիմելով այդ քայլին, հույսեր էր փայփայում, որ Բաշիր II-ին կհաջողվի հարաբերությունները կարգավորել Ջազարի և Բարձր Դռան հետ:

Ջազարը համաձայնվեց լիբանանյան ավագանու այդ որոշման հետ և Բաշիր II-ին ճանաչեց Լիբանանյան ամիրայության էմիր: Նա իր այդ քայլով և այդքան հեշտ համաձայնվելով Յուսուֆի տապալման և նոր էմիրի նշանակման հետ, հետապնդում էր իր սեփական նպատակները և փորձում դրանից ստանալ լրացուցիչ շահույթներ:

Բաշիր II ընդհատումներով Լիբանանի ամիրայությունը կառավարել է համարյա կես դար՝ 1788–1840 թթ.: Նա հաճախ է ստիպված եղել լքել իր աթոռը, նույնիսկ Լիբանանը, և ապաստան գտնել իր երկիրը դուրս: Դրա պատճառները տարբեր են եղել՝ հակամարտությունները Ալկալայի փաշայի և Բարձր Դռան հետ, հակասությունները իր տոհմի տարբեր քների հետ, բախումները սեփական ժողովրդի հետ տարբեր հարցերի կապակցությամբ և այլն:

Դեռ նոր էր ավարտվել Բաշիր II էմիրի հաստատելու արարողությունը և նրա կողմնակիցները դեռևս տոնական տրամադրության մեջ էին, երբ Բաշիր II Ջազարից ստացավ իր առաջին կարևոր հանձնարարությունը: Նա հրամայեց նորընծա էմիրին ձերբակալել փախուստի մեջ գտնվող գահընկեց Յուսուֆին: Այդ առաքելությունը կատարելու համար, նա Բաշիր II-ի տրամադրության տակ դրեց երկուհազարանոց մի զորացուկատ: Սակայն Յուսուֆը դեռևս ուներ կողմնակիցներ և մտադիր չէր առանց պայքարի անձնատուր լինել: Բախումը հին և նոր էմիրների միջև անխուսափելի էր, որը տեղի ունեցավ 1789 թ. դժվարանցանելի լեռնային Շուֆի շրջանում և ավարտվեց Յուսուֆի զարմնիկ՝ Բաշիր II-ի հաղթանակով: Բայց նրան չհաջողվեց զերևարել Յուսուֆին և նրան հանձնել Ջազարին: Յուսուֆը խույս տվեց հետապնդումից և ապաստան գտավ Սիրիայում, Գաուրանի շրջանում:

Յուսուֆը դեռ հույսը չէր կտրել Լիբանանյան իշխանապետությանը կրկին տիրանալու և Էմիրի արողին նստելու համար: Նա ուղիներ գտավ Ջազարի հետ շփումների մեջ մտնելու և 1790 թ. նույնիսկ գնաց Ալկա փաշայի հետ հանդիպելու և նրա հետ իշխանության իր վերադարձի հարցերը քննարկելու համար: Յուսուֆը, շատ լավ իմանալով, որ Օսմանյան կայսրությունում ամեն ինչ զնվում և վաճառվում է Ջազարին առաջարկեց նրան տարեկան որպես հարկ վճարել 600 հազար պիաստր կամ դուրուշ, դրա դիմաց աղաչելով իրեն վերադարձնել Լիբանանի ամիրայությունը: Եվ Ջազարը համաձայնվեց քավարարել Յուսուֆի խնդրանքը:

Բայց քնած չէր նաև Բաշիր II-ը, որին իր մարդկանց միջոցով հաջողվել էր իմանալ Յուսուֆ-Ջազար գործարքի մասին: Այդ գործարքը խափանելու համար, նա նույնպես աճապարեց Ալկա և Ջազարի հետ հանդիպման ժամանակ նրան առաջարկեց կրկնակի գումար, այսինքն 1 մլն 200 հազար դուրուշ: Դասկանալի է, Ջազարը նախապատվությունը տվեց ավելի շատ առաջարկողին: Կ. Բազիլին, հենվելով արաբական որոշ աղբյուրների վրա, իր Սիրիան և Պաղեստինը թուրքական կառավարման ներքո շատ հետաքրքիր և արժեքավոր աշխատության մեջ հաղորդում է, որ Բաշիր II չի քավարարվել միայն իր փոխյանի իշխանության վերադառնալը խափանելով, այլ պահանջել է պատկերավոր ասած, նրա գլուխը, որը Ջազարը քավարարել է: Նա նույնիսկ հաղորդում է այնպիսի մանրամասնություն, ինչպես այն, որ Բաշիր II Ալկայի ամրոցից դուրս գալիս ուղևակոխ է արել իր երբեմնի բարեբարի դիակը:

Դե, ինչ արած, բարքերն այդ ժամանակ այդպիսին էին և ամենախելամիտներն անգամ չէին դիմանում նրանց ենթարկվելու գայթակությունը:

Բաշիր II քաղաքականության գլխավոր նպատակներից մեկը ֆեոդալական երկպառակությանը վերջ տալը, լիբանանյան հողային արիստոկրատիային իրեն ենթարկելը և ուժեղ պետական կառավարման համակարգ հաստատելն էր: Նա դաժանորեն, կանգ չառնելով ոչ մի բռնարարների առջև, ճնշում էր մանր, միջին ու խոշոր ավատատերերի անվերջ բվացող խռովությունները, հաշտեցնում նրանց, իսկ չենթարկվողներին խստորեն պատժում, զրկելով նրանց հողակտորներից, անգամ կյանքից: Երկաթյա բռուցքով Բաշիր II կարողացավ նրանց ենթարկել իրեն և իր իշխանությունը հաստատել Լիբանանում: Նրա այս գործողությունների քաղաքական արդյունքը եղավ Լիբանանի միավոր-

րումը, որն ուներ մեկ հզոր կառավարիչ ի դեմս Բաշիր II, որին ենթարկվում էին բոլորը: Լիբանանյան իշխանապետությունը զորացավ և դարձավ նշանակալի ուժ:

Ձազարը Ալկալուն նստած անհանգստությամբ էր հետևում Բաշիր II քաղաքականությանը և Լիբանանյան իշխանապետության ուժեղացմանը: Դա դուր չէր գալիս նրան, ի դեմս այդ իշխանապետության տեսնելով մի նոր մրցակցի: Եվ նա որոշեց անցնել գործի իր չիրանանյան մրցակցին ասպարեզից հեռացնելու համար:

Ձազարը Բաշիր II-ից դժգոհելու մի պատճառ եւ ուներ: Բռնապարտը, ինչպես նշել ենք, իր արշավանքի ժամանակ պաշարեց Ալկան և փորձեց գրավել այն: Ծանր դրության մեջ հայտնված Ձազարը օգնության կանչեց Բաշիր II: Իսկ դա չէր մտնում էմիրի պլանների մեջ և նա հրամարվեց կատարել Ալկայի փաշայի հրամանը: Եմիրը Ալկայի փաշային օգնելուց հրամարվելը ըստարեք այն հանգամանքով, որ նրա իշխանությունը Լիբանանի ամիրայությունում դեռևս թավարար չափով ամուր չէ, ժողովուրդը չի կարող լրացուցիչ հարկեր վճարել և դեմ է զինվորագրվել ու ֆրանսիական զորքերի դեմ հանդես գալ: Իհարկե, դա լուր պատրվակ էր էմիրի ձեռքում Ձազարի կանչը մերժելու համար: Նրա օգնությունը սահմանափակվեց Ձազարի զորքերին պարենամթերք և անասնակեր ուղարկելով:

Չանուն ճշմարտության պետք է նշել, որ Բաշիր II-ին փորձեց օգտագործել նաև Բռնապարտը, նրան ուղղելով հատուկ ուղերձ և տալով մեծ խոստումներ:

Սակայն խոհեմ Բաշիր II մերժեց նաև Բռնապարտին: Լիբանանյան իշխանապետը չէր ցանկանում որևէ մեկի ցրտադեմ ջուր լցնել, և զերադատում էր սպասողական դիրք գրավել ու նայել, բն որ կողմը կհաղթանակի: Բռնապարտին անենասիրալիք կերպով մերժելով հանդերձ, Բաշիր II մի քանի տակառ լիբանանյան ընտիր զինի ուղարկեց ֆրանսիական զինվորներին:

Բռնապարտին չհաջողվեց գրավել Ալկան և նա հեռացավ ու կրկին վերադարձավ եզիպտոս: Իսկ Ձազարը, Բաշիր II-ին մեղադրելով դավաճանության մեջ, հրաման արձակեց նրան պաշտոնազրկելու մասին: Իրականում, նա Ալկայի հետ կապված իրադարձությունները օգտագործեց հաշվեհարդար տեսնելու Բաշիր II-ի հետ:

Եմիրը հայտնվեց ծանր դրության մեջ: Նա լավ էր հասկանում, որ չնայած Լիբանանյան իշխանապետության ուժեղացմանը, նա դեռևս

այնքան հզոր չէր, որ միայնակ, առանց դաշնակիցների դիմակայեր Ջազարին: Եվ այդ դաշնակիցը գտնվեց, որպիսին եղավ թուրքական սուլթան Սելիմ III: Բարձր Դուան և Ակկայի միջև հարաբերությունները վաղուց լարված էին և սուլթանը վաղուց էր ուզում այդ վտանգավոր, իր շուրջը ահ ու սարսափ տարածող, արյունաբորու փաշայից ազատվել, սակայն դա նրան չէր հաջողվում:

Օգտվելով Ակկայի փաշայի և լիբանանյան էմիրի միջև ծագած կոնֆլիկտից, թուրքական սուլթանը հանդես եկավ էմիրի պաշտպանությամբ: Նա չեղյալ հայտարարեց Ջազարի հրամանը Բաշար II պաշտոնազրկելու մասին և նրան վերականգնեց իր էմիրական իրավունքների մեջ: Սուլթանը կատարեց հաջորդ, սկզբունքային բնույթի քայլը: Նրա որոշումով Լիբանանյան իշխանապետության էմիրը հետապսու անմիջապես ենթարկվում էր սուլթանին: Դրանով Բարձր Դուան-Լիբանան փոխհարաբերություններում վերանում էր միջնորդ օղակը, որպիսին երկար ժամանակ հանդիսանում էր Ակկայի փաշան: Դա նշանակում էր, որ Ջազարը կորցնում էր իր իրավունքները Լիբանանի վրա և չէր կարող միջամտել նրա ներքին գործերին, մի կողմից, և բարձրանում էր Լիբանանյան իշխանապետության և նրա էմիրի կարգավիճակը Օսմանյան կայսրության համակարգում, մյուս կողմից:

Սակայն դա դեռ բոլորը չէր: Սուլթանը ճանաչեց Բաշիր II իրավունքները Լիբանանյան իշխանապետության վրա և, ի հավելումն, նրա իրավունքները տարածեց նաև Սայդայի, Բիբասայի, Բաալքեյի, Ջուբեյի և Անդրլիբանանի վրա: Այդ պահից սկսած, իրոք, կարելի է խոսել այն մասին, որ Բաշիր II իշխանությունը տարածվեց ամբողջ Լիբանանի վրա:

Ջազարը ստիպված էր համակերպվել սուլթանի որոշումով ստեղծված նոր իրադրությանը և համբերությամբ սպասել ավելի բարեհաջող պահի, Բաշիրին պատժելու և նախկին տառուս քվին վերականգնելու համար:

Եվ այդ պահից վրա հասավ: Դա կապված էր Սիդիայում գտնվող թուրքական զորքերի Եգիպտոս մեկնելու հետ: Նրանք Եգիպտոս մեկնեցին Բունապարտի ֆրանսիական էքսպեդիցիոն կորպուսի դեմ պատերազմելու և նրանց Նեղոսի ափերից դուրս մղելու համար:

Չենց որ թուրքական վերջին զինվորը հեռացավ Սիդիայի տարածքից, ուղղություն վերցնելով դեպի Եգիպտոս, Ջազարը գտավ, որ հասել է հարմար պահը Բաշիր II պատժելու համար: Նա Բաշիր II նորից

հեռացրեց Լմիրի պաշտոնից և նրա փոխարեն այդ երկրամասի կառավարիչ նշանակեց Տախկին Լմիր Յուսուֆի երկու որդիներին՝ Սաադ և Գուսեյն Շիհարաներին: Նրանց ընտրությունը պատահական չէր: Ջազարը հաշվի էր առել այն հանգամանքը, որ նրանք վրեժով լցված իրենց հորը տապալած Բաշիր II նկատմամբ, իրեն հավատարմորեն կծառայեին և ամեն ինչ կանեն, որպեսզի կանխեն Բաշիր II վերադարձը:

Այկլայի փաշան իրեն թույլ տվեց այդպիսի համարձակ քայլ, որը վերջին հաշվով ուղղված էր օսմանյան սուլթանի դեմ նաև այն պարզ պատճառով, որ Միրիայից թուրքական զորքերի հեռանալուց հետո, իրեն այլևս ոչինչ չէր սպառնում: Սելիմ III ոչ մի լծակ չուներ նրա վրա ճնշում գործադրելու և հարկադրելու նրան իր հրամանները կատարել: Ճիշտ է, ենթիշերիական մի գունդ թուրքական զորքերի հրամանատար Յուսուֆ Դիայի կարգադրությամբ փորձեց օգնել Բաշիրին, սակայն Ջազարին հաջողվեց պարտության մատնել նրան: Դա զայրացրեց Յուսուֆ Դիային, համարելով դա վիրավորանք Բարձր Դռանը: Եվ նա Ջազարին պատժելու և Բաշիրին օգնելու համար նոր զորքեր տրամադրեց Բաշիրին: Չբավարարվելով դրանով, Յուսուֆ Դիան հատուկ կոչով դիմեց լիբանանցիներին հավատարիմ մնալ իրենց օրինական Լմիրի Բաշիրին և չենթարկվել Ջազարին:

Բաշիրը ստանալով օգնական ուժեր թուրքական զորահրամանատարից, դիմեց լիբանանցիներին կազմել աշխարհագոր և իրեն օգնեն Ջազարի դեմ մղվող պայքարում: Ամենայն հավանականությամբ պետք է ենթադրել, որ Բաշիրին Յուսուֆ Դիայի տրամադրած զորքն այնքան էլ մեծաթիվ չի եղել և դա այն պատճառներից մեկն էր, որ նա դիմեց լիբանանցիներին կազմել աշխարհագոր գնդեր: Սակայն Բաշիրի կողմ մեծ արձագանք չգտավ և շատ փոքրաքանակ աշխարհագոր ջոկատներ կազմավորվեցին:

Բախումը ջազարականների և բեշիրականների միջև անխուսափելի էր, որը տեղի ունեցավ 1800 թ.: Բաշիրը պարտություն կրեց և ապատան գտավ Ջուրնջլում:

Ջազարի նշանակած նոր երկու Լմիրները խտեճ և հեռառես մարդիկ չէին: Նրանք ամեն ինչ անում էին ջուլջ տալու համար իրենց հավատարմությունը Ջազարին, բարձրացրեցին հարկերը, կանգ չէին առնում բեռությունների և խարդախությունների առաջ, որով քարձրացավ դժգոհության ալիք նրանց դեմ: Հատկապես դժգոհ էին լեռնաբնակ գյուղա-

գիները, որոնց կյանքի պայմանները միշտ էլ ավելի ծանր է եղել, քան թե հարթավայրային շրջանների հողամշակներինը:

Լիբանանցիների համբերության բաժակը լցրոնց հատկապես այն հանգամանքը, որ Սաադ և Գուսեյն Շիհարները փորձեցին մի տարվա մեջ երկու անգամ հարկ հավաքել: Դա նրանք, իհարկե, անում էին Ջազարի պահանջով:

Դիասպակված գյուղացիները 1800 թ. ապստամբվեցին երկու է-միրների դեմ: Նրանք պատվիրակություն ուղարկեցին Տրիպոլիում գտնվող Բաշիրին, խնդրելով նրան վերադառնալ և ստանձնել էմիրի պարտականությունները: Նրանք խոստացան Բաշիրին հավատարիմ մնալ նրան և երդվեցին, որ լիբանանյան լեռնականները նրանից բացի ուրիշ իշխանավորի չեն ճանաչի: Նրանք երդվեցին նաև նրան զորավիգ կանգնել ընդեմ Ջազարի:

Ոգևորված լեռնալիբանանցիների այդ դիրքորոշումից, Բաշիրը ընդունեց նրանց առաջարկությունը և 1800 թ. վերադարձավ Շուֆ: Նրա վերադարձը կարելի է համարել հաղթական, նրան ոչ միայն ժողովուրդն ընդունեց խանդավառությամբ, այլև շեյխերն անցան նրա կողմը: Սաադ և Գուսեյն Շիհարները հենց առաջին ճակատամարտում պարտություն կրեցին և լքելով Դեյր ալ-Կամարը, որը նրանց կենտրոնատեղին էր, փախան Բեյրութի կողմերը:

Պայքարը մի կողմից Բաշիրի, և մյուս կողմից Ջազարի ու Շիհար երկու եղբայրների միջև շարունակվեց որոշ ժամանակ եւ: Նրանց այդպես էլ չհաջողվեց պարտության մատնել Բաշիրին և Ջազարը ստիպված 1803 թ. հաշտություն կնքեց Բաշիրի հետ: Անշուշտ, Ջազարը դա դիտում էր որպես զինադադար, ժամանակ շահելու միջոց, նոր դավեր նյութելու Բաշիր Ռ դեմ, սակայն նա չհասցրեց դրևե՛ր քան անել:

1804 թ. նա մահացավ: Ջազարի, այդ դաժան, նենգ, ազահ, խորամանկ քուսիիացի «մսագործի» մահը փրկություն էր Սիրիայի, Պաղեստինի և Լիբանանի համար: Նրանք ազատվեցին նրա խարդավանքներից, թալանչիական արշավանքներից ու կողոպուտից: Նրա մահը գոհունակությամբ ընդունվեց Ստամբուլում, որը այդպես էլ չկարողացավ սանձահարել նրան:

Դասկանալի է, Ջազարի մահը մեծ գոհունակությամբ ընդունվեց Բաշիր Ռ կողմից, որի պատճառով նա հաճախ հալածական էր դառնում:

1803 թ. հաշտության պայմանագրով, Բաշիրի իշխանությունը վերականգնվեց իշխանավետության միայն մի մասի վրա: Նրա տիրապե-

տուբյունից դուրս էր մնացել Լիբանանի կենտրոնական և հարավային մասերը: Բաշիրը, թեև մեծ դժվարությամբ, կարողացավ իր տարածքներին միացնել Ջուբեյլը, Բիքաան և Լիբանանի այլ մասեր:

Չազարի մահից հետո Սիրիայում և Պաղեստինում վրա հասավ մի ժամանակաշրջան, որը պատմության մեջ մտել է «Ֆեոդալական անիշխանականության ժամանակաշրջան» հորջորջումով: Միշտ, ինքը՝ Չազարը, մի դաժան անձնավորություն էր, սակայն երկաթյա ձեռքով իրեն էր ենթարկում տեղական ֆեոդալներին և շեյխերին: Նրա մահվան հետ վերացավ այդ երկաթյա ձեռքը, որը ազատություն տվեց ֆեոդալներին ու նրանց միջև սկսվեց մի սարսափելի պայքար: Ալկան, Պամասկոսը, Չալեբը, Տրիպոլին և այլ կենտրոններ վերածվեցին աշունահեղ պատերազմների ասպարեզի: Այստեղ փաշաներն արագորեն փոխարինում էին մեկը մյուսին, հիմնական միջոց դարձնելով իշխանության գլուխ գտնվող փաշային տապալելը և սպանելը:

Պատկերն այլ էր Լիբանանում իշխանապետության ղեկը կրկին Բաշիր II ձեռքն անցնելուց հետո: Նա կարողացավ մոտ կես դար կառավարել Լիբանանը, երբեմն կարճ ժամանակով կորցնելով իր «գահը», սակայն ոչ իր գլուխը, ինչպես դա տեղի էր ունենում իր հարևան վիլայաթների փաշաների հետ:

Նա ուներ շատ հստակ նպատակ՝ իր տիրապետության ներքո գտնվող Լիբանանը վերածել կենտրոնացված ուժեղ պետության: Իսկ դա նշանակում էր առանց միջոցների մեջ խտրություն դնելու վերացնել ֆեոդալական երկպառակությունները, վերացնել քոչոր այն ուժերին, այն հիմն ու նոր ֆեոդալական տները, որոնք կկանգնեին նրա այդ գերագույն նպատակի իրագործման ճանապարհին: Այդ խնդրի իրականացման համար նա ցուցաբերում էր և՛ կամք ու վճռակաություն, և՛ խորամանկություն ու նենգություն, և զաժանություն ու անմարդկայնություն: Իր այդ «արարչագործության» համար նա ստացավ «ահեղ» մականունը, որը նա իր երկարամյա կառավարման տարիներին լիովին արդարացրեց:

Բնավ չպետք է զարմանալ, որ Բաշիր II գործում էր նման մեթոդներով: Գնոհանանք, որ այդ դաժան գործելակերպը քնորոշ էր ֆեոդալական դարաշրջանին, որի ծնունդն էր նաև ինքը, և բացի այդ մեթոդներին նրան ծանոթ ու մատչելի չէին այլ մեթոդներ:

Պայքարելով ֆեոդալական երկպառակությունների և անջատողականության դեմ, իրեն ենթարկելով ֆեոդալական հայտնի սոսիմերին,

խակ երբեմն էլ, ի հարկին, քնաջնջելով կամ վերացման եզրին հասցնելով նրանց, Բաշիր II քնավ չէր մտածում ֆեոդալիզմը կամ ֆեոդալական դասը վերացնելու մասին: Նրա նպատակն էր, մի անգամ ևս շեշտենք, սանձել նրանց ու անվերապահորեն իրեն ենթարկել, և ստեղծել ուժեղ կենտրոնացված պետություն: Եւ XVIII դարի վերջերին և XIX դարի սկզբներին ուղղակի քնաջնջեց մի քանի ֆեոդալական ընտանիքներ, իր կալվածքներին բռնակցելով նրանց հողաբաժինները:

Եւ օգտագործեց նաև նոր տակտիկա: Նա բռնագրավում էր ֆեոդալների կալվածքները տվյալ վայրում, և այնտեղ քնակեցնում մարդկանց Լիբանանի այլ վայրերից, որոնք կրոնական այլ պատկանելություն ունեին: Այդպես վարվեց նա Գարավային Լիբանանի խոշոր դրուզ ֆեոդալների հետ, որոնցից բռնագրաված հողերի մի մասը ինքը զավթեց, իսկ մյուս մասն էլ բաժանեց Զյուսիսային Լիբանանից տեղափոխված մարոնի գյուղացիությանը: Դրանով նա թուլացնում էր դրուզական հզոր ֆեոդալների դիրքերը, մրանց կախման մեջ գցելով իրենից, իսկ մյուս կողմից այդտեղ քնակեցնելով մարոնի գյուղացիությանը, էմիրն իր համար սոցիալական հուսալի հենարան էր ստեղծում: Դրան նպատում էր նաև այն պարագան, որ Բաշիր II այդ հողատարածքները վարձակալությամբ էր տալիս և դրա համար բավականին ցածր վարձակալական զուժար գանձում:

Ընդհանրապես նա վարում էր գյուղացիներին պարտադրվող ֆեոդալական պարիակների կրճատման քաղաքականություն, որը, ինչպես նշում են ժամանակագիրները, հնարավորություն տվեց գյուղացիությանը ազատ շնչել: Դա խթանեց գյուղատնտեսությունը:

Բաշիր II վարում էր խիստ քաղաքականություն ոչ միայն դրուզ անհնազանդ ֆեոդալների նկատմամբ, այլև մարոնի ֆեոդալների նկատմամբ: Այսպես, օրինակ, Գարավային Լիբանանի դրուզների նկատմամբ խիստ միջոցների կիրառմանը հաջորդեցին համանման գործողություններ Քեսրվանի մարոնի ֆեոդալների նկատմամբ, որոնք աչքի էին ընկնում իրենց կամայականություններով: Բաշիրի երկաթյա ձեռքը հասավ նաև նրանց:

Արնելքում միշտ կարևոր նշանակություն է ունեցել ճանապարհների վրա անվտանգության հաստատելու խնդիրը, որը ոչ միայն անմական ապահովության հարց է եղել, այլև տնտեսական նշանակություն ունեցող խնդիր: Ճանապարհների ապահովությունը նշանակում էր կա-

պերի զարգացում տվյալ երկրի տարբեր շրջանների միջև, առևտրական փոխանակություն և այլն:

Այդ նույն հարցը կանգնած էր, նույնիսկ ավելի սուր կերպով, Լիբանանում, քան թե այլ երկրներում: Դրա պատճառը նրա լեռնային տեղիքն էր, որը դժվարացնանելի էր դարձնում ճանապարհները, որոնք ավելի նպաստավոր էին ավազակային հարձակումների կամ դարանակալելու համար: Մյուս պատճառն այն էր, որ շատ վայրերում ավազակային խմբեր կազմակերպողները և ղեկավարները իրենք ֆեոդալներն էին, որոնք կողոպուտը դարձրել էին իրենց հարստացման կարևոր աղբյուրներից մեկը, իսկ ոճանք նույնիսկ գլխավոր աղբյուրը:

Ուժեղ լիբանանյան պետություն ստեղծելու հետևանքով Քաշիր II լավ էր հասկանում անվտանգ ճանապարհների կարևորությունը իր այդ գերխնդրի իրականացման գործում: Սիա թե ինչու նա ամենադաժան միջոցներ կիրառելով հասավ այն քանին, որ Լիբանանյան իշխանապետության սահմաններում հաստատվեց լիակատար անվտանգություն: Նա ճանապարհների երկայնքով, նրանց հատկապես վտանգավոր մասերում, հաստատեց պահակակետեր, որոնք խնդիրն էր անվտանգության ապահովումը: Վաճառականներն այնու մտավախ չէին իրենց կյանքի և ապրանքների ապահովության հարցում: Ավազակությունը Քաշիր Սիեդի սարսափից ճանապարհներից վերացավ: Այս բոլորի արդյունքում ծաղկեց առևտուրը, ամրապնդվեցին տնտեսական կապերը Լիբանանի տարբեր շրջանների միջև, վերելք ապրեց տնտեսությունը:

Չառուկ դրվատանքի է արժանի Քաշիր II զործունեությունը շինարարության ոլորտում: Նա կառուցեց կամուրջներ և իջևանատներ: Նա իր նստավայրը Դեյր ալ-Կամարից տեղափոխեց Բեյք աղ-Դին: Դա մի գյուղ էր, որ նա գնել էր մի շենյխից: Նա քարեկարգեց ու կառուցապատեց այդ գյուղը, այն վերածելով քաղաքատիպ ավանի: Նրա զարդը հանդիսացավ Լմիրի պալատի կառուցումը, որը ճարտարապետական մի հիասքանչ շինություն է, որը համարյա անփոփոխ կանգուն է մինչև օրս և հիացնում էր և պատճառում այցելուին: Նա պալատական կյանքի կենտրոնատեղիքն էր, անվերջ վայելքների ու ժամանցների վայր, որտեղ հյուրընկալվում էին նաև քանաստեղծները, գիտունները և այլ մտավորականներ: Դա մի իսկական արքունիք էր՝ թեև Քաշիր II չէր կրում արքայի տիտղոս, այլ լույ մի Լմիր էր:

Քաշիր II հանդուրժողական էր տարբեր կրոնների և կրոնական համայնքների նկատմամբ: Լիբանանում այլ կերպ հնարավոր էլ չէր: Նա

տարբեր կրոնների և դավանանքների մի խառնարան էր, որտեղ ամեն մի անզգույշ քայլ կարող էր պայթյունավտանգ հետևանքներ ունենալ:

Բացի հանդուրժողականությունից, Քաշիկը II իր վերաբերմունքը տարբեր կրոնների նկատմամբ դրսևորեց միանգամայն յուրօրինակ ձևով, որը պատմության մեջ շատ քիչ է հանդիպում: Նա պաշտոնապես իրեն համարում էր մուսուլման, բայց միայն արտաքինապես: Իրականում նա, ժամանակակիցների վկայությամբ, եղել էր դավանաափոխ և զադուսնի ընդունել քրիստոնեություն: Դա անզամ մեծ օրերում պատմում էին Քաշիկի փառահեղ մայրաքաղաք՝ Բեյթ աղ-Ղին այցելողներին, նշելով, որ նա ունեցել է ինչ-որ զադուսնի եկեղեցի, որտեղ նա իր ընտանիքի անդամների հետ, թուրքի այլից հետև, կատարել է քրիստոնեական ժխակատարություններ: Իսկ ֆրանսիական մեծ զորոջ Լամարթինը, որը այցելել է Բեյթ աղ-Ղին, հանդիպումներ ու զրույցներ ունեցել էմիրի հետ, այն տպավորություններ ստացել, որ նա կրոնի հարցերում անտարբեր է եղել, ավելացնելով, որ նա դրուզի հետ դրուզ էր, մուսուլմանի հետ՝ մուսուլման և քրիստոնյայի հետ՝ քրիստոնյա:

Եթե նա կրոնի հարցերում իր անձնական կյանքում մոլեռանդ չի եղել, այդ դեպքում, ի՞նչ նպատակներ էին հետապնդում Քաշիկը II մուսուլմանի հետ մուսուլման, դրուզի հետ դրուզ լինելու և քրիստոնյայի հետ քրիստոնյա լինելու նրա քաղաքականությունը:

Բոլոր հետազոտողները, որոնք անդրադարձել են այս հարցին, միահամուտ են այն տեսակետում, որ Քաշիկը II դրանով միայն քաղաքական նպատակներ է հետապնդել, ելնելով նպատակահարմարության հանգամանքից: Գաղտնի դավանելով քրիստոնեություն, Քաշիկը II, որի մասին լուրերի տարածմանը նպաստում էր ինքնը՝ էմիրը, ցանկանում էր իր հարաբերությունները բարելավել մարոնի քրիստոնյա համայնքի հետ, որի դերն արդեն բարձրանում էր Լիբանանի քաղաքական կյանքում: Չատկապես ամրանում էին մարոնի եկեղեցու դիրքերը, որի տնօրինության տակ էին գտնվում խոշոր հողամասեր: Կարելի է ասել, որ մարոնի եկեղեցին դարձել էր խոշոր հողային սեփականատեր, իսկ դա Լիբանանում ուժի և ազդեցության զլխավոր, եթե ոչ հիմնական, արքյուրներից մեկն էր: Էմիրը հասկանում էր, որ մինչև մարոնիներին իր կողմը չգրավի, իրեն չի հաջողվի իրագործել իր իշխանությունը միավորված Լիբանանի վրա ամրապնդելու խնդիրը:

1820-ական թվականներին հերթական անգամ դրույությունը սրվեց Լիբանանում, նույնիսկ այն աստիճանի, որ Քաշիկը հարկադրված հեր-

քական անգամ փախալ Լիբանանից: Դա կապուած էր Ալկայի նոր փաշա Արդալլահի գործունեութեան հետ: Դեռևս 1804 թ. մահացած Չազարին Ալկայի փաշայի պաշտօնում փոխարինել էր նրա բանակի հրամանատար Սուլեյման փաշան, որը մահացաւ 1819 թ.: Եվ այստեղ կատարվեց անբրևակայելին, որը կարող էր տեղի ունենալ միայն Օսմանյան կայսրութեան: Սուլեյման փաշայի մերձավորներից մեկը կապալով սուլթանից գնեց Ալկայի փաշայութեանը և այն «նվիրեց» մամուլք Արդալլահին: Նա պարտավոր էր իր «բարեբար» կապալաւորին վճարել հարկ: Քայց նա այնքան ազահ էր, որ անընդհատ Արդալլահից պահանջում էր նորանոր հարկեր, իսկ վերջինս բարձրացնում էր հարկերը, բնոը գցելով իրենից այս կամ այն չափով կախման մեջ գտնվող արաքական երկրների բնակչութեան վրա:

Երբ կապալաւորն հերթական անգամ Արդալլահից պահանջեց նոր, արտակարգ հարկազումար, ապա վերջինս այդ բնոը դրեց Լիբանանի վրա, հանձնարարելով Քաշիր II-ին հավաքել և իրեն հանձնել այդ գումարը: Ճարահատյալ Քաշիր II փորձեց հավաքել այդ հարկը, քայց հանդիպեց լիբանանցիների դիմադրութեանը, որը 1820 թ. վերածվեց ապստամբութեան: Նրա կենտրոնը դարձաւ Անթիլիասը: Մար Իլիաս Եկեղեցում հավաքված ապստամբների ներկայացուցիչները որոշեցին չվճարել արտակարգ հարկեր, իսկ հողահարկը և գլխահարկը վճարել ընդունված կարգի համաձայն տարին մեկ անգամ: Ապստամբները երդվեցին հավատարիմ մնալ իրենց որոշմանը և պայքարել մինչև վերջ: Նրանք միաժամանակ մի նամակ հղեցին Արդալլահին, իրենց դժգոհութեանը հայտնելով Քաշիր II քաղաքականութեան դեմ, հատկապես հարկահավաքութեան հարցում:

Մեթնի և Քեսրվանի ապստամբ գյուղացիութեանը միամտաբար իր դժգոհութեանն էր հայտնում մի մարդու, որն ինքն էր այդ քաղաքականութեան նախածեռնողը, որն ինքն էր նման հանձնարարութեան տվել Լիբանանի իշխանապետութեան նմիրին:

Արդալլահը, ի պատասխան Անթիլիասից իրեն ուղղված բողոք-խնդրագրին, պատասխանել էր, որ, իբր, ինքը ոչ մի կարգադրութեան չի իջեցրել նմիրին լրացուցիչ հարկեր գանձելու վերաբերյալ, փաստորեն մեղքը բարդելով Քաշիր II վրա:

Արդալլահի նման երկրիմի քաղաքականութեանը Քաշիր II-ի նկատմամբ բնավ նորութեան չէր: Դա ըստ էութեան Չազարի քաղաքականութեան կրկնութեանն էր, որը նպատակաւորված էր սեպ խրել լի-

բանանցիների և Բաշիր II-ի միջև, քուլագնել նրա դիրքերը, ուժեղացնել նրա կախվածությունը Ակկայի փաշայից և խափանել Լիբանանը ուժեղ պետության վերածելու ենթի դադարակետությունը:

Բաշիր II դժվար թե չլուսհեղ Արդալլահի այդ եկդիմի քաղաքականության և իր քիկունքում նրա դեմ կատարվող խաղերի մասին: Սակայն նա այլ ելք չուներ և իրեն ծնացնելով Ակկայի փաշայի քարեկամ, փորձում էր կատարել նրա հանձնարարությունները:

Բաշիր II չկարողանալով ճնշել ապստամբների համառությունը, նորից լքեց Լիբանանը: Դրանից հետո, Արդալլահն ինքը՝ հայտնվեց ծանր դրության մեջ: Բաշիրի փոխարեն իր կողմից նշանակված մարդիկ չկարողացան ճնշել լիբանանցիների ապստամբությունը և ստիպել նրանց վճարել հարկը: Այդ ժամանակ նա որոշեց օգնել Բաշիրին վերադառնալու Լիբանան: Եվ նա վերադարձավ: Սակայն ճանապարհին, Ջուբելում, նա շրջապատվեց ապստամբների կողմից, և հայտնի չէ, թե ինչպես կավարտվեց այդ թուրը, եթե ժամանակին Բաշիր II-ին իր զորքով օգնության չհասներ շեյխ Ջուսրլաթը: Նրանց հաջողվեց ամենայն դաժանությամբ պատեծել ապստամբներին: Բաշիր II նորից դարձավ դրության տերը:

Սակայն դա երկար չտևեց:

Ակկայի փաշա Արդալլահը արկածախնդրական հակումներ ունեցող մարդ էր, որից կարելի էր ամեն ինչ սպասել: Նա զգված իր կապալառու «քարեկամի» անվերջ պահանջներից, նախ վերջ տվեց նրա կյանքին, խեղդամահ անելով նրան: Կորցնելով չափի զգացումը և չափազանց զերազնահատելով իր հնարավորությունները, Արդալլահն անգամ խոտվություն քարծրացրեց սուլթան Մահմուդ II դեմ:

Բաշիր II անզգուշություն ունեցավ մասնակցել հակասուլթանական այդ խռովությանը, որի ծախողումից հետո, վախենալով սուլթանի զայրույթից և պատիժից, 1822 թ. փախավ Լիբանանից և ապաստան գտավ Եգիպտոսում, Մուհամմադ Ալիի մոտ:

Մուհամմադ Ալին ապաստան տալով Լիբանանյան իշխանապետության ենթին, միաժամանակ միջնորդեց օսմանյան սուլթան Մահմուդ II ներում շնորհել ենթին, ինչպես նաև Ակկայի փաշա Արդալլահին, որը նույնպես գտնվում էր փախուստի մեջ:

Եգիպտոսի տիրակալի աջակցությունը Բաշիրին ու Արդալլահին, և նրա միջնորդությունը սուլթանին, բնավ էլ անշահախնդիր չէր: Մուհամմադ Ալիի այդ քայլը պետք է գնահատել արաբական պետություն

ստեղծելու նրա քաղաքականության տեսանկյունից: Այդ պետությունն անհնար էր ստեղծել առանց Սիբիրայի և Լիբանանի: Մուհամմադ Ալիին, ինչքան էլ, որ հզորանում էր, այդուհանդերձ, իր այդ համաարարական քաղաքականության կենսագործման համար դաշնակիցների կարիք էր զգում: Նրա հաշվարկներով թե՛ Արդալլահը, և թե՛ Բաշիրն իրենցից որոշակի ուժ էին ներկայացնում: Եվ միջնորդելով սուլթանի առջև նրանց ներում չնորիելու հարցում, որը, ի դեպ, սուլթանը բավարարեց, դրանով իսկ Եգիպտոսի կուսակալը գնեց նրանց պատրաստակամությունը օգնել նրան, երբ այդ պահը գա:

Ստանալով սուլթանի ներումը, Բաշիր II 1823 թ. վերադարձավ Լիբանան: Իհարկե, րուրըը չէին, այդ բվում և Ֆեռդալները, որ ուրախ էին նրա վերադարձին: Չաստղատվելով իր արտին, նա դաժան հաշվեհարդար տեսավ մի շարք ֆեռդալական ընտանիքների հետ, այդ բվում Յունքլաթների, Արսլանների և այլն, որոնք հանդես էին եկել իր դեմ: Դրանից հետո նա մոտ 17 տարի նս, մինչև 1840 թ. մնաց Լիբանանում, պահպանելով եմիրի իր պաշտոնը:

2. Լիբանանյան իշխանապետությունը Եգիպտոսի տիրապետության տարիներին

Իշխանավորության այս փուլում Բաշիր II գործունեությունը և քաղաքական ճակատագիրը կապված էր Եգիպտոսի և նրա կուսակալ Մուհամմադ Ալիի հետ:

Լիբանանյան իշխանապետությունը Եգիպտոսին պաշտպանեց 1831 թ. սկսված եգիպտա-թուրքական առաջին պատերազմի ժամանակ: Եիշտ է, Բաշիր II միանգամից պատրաստակամություն չհայտնեց օգնության հասնել Իբրահիմին, երբ վերջինս պաշարեց Ալկան: Նա սկզբում զերադասեց սպասողական դիրք զրավել, անգամ այն բանից հետո, երբ Իբրահիմ փաշան նրան դիմեց, հիշեցնելով համագործակցության վերաբերյալ այն համաձայնության մասին, որ ձեռք էր բերվել նրա հոր՝ Մուհամմադ Ալիի, և Լիբանանյան իշխանապետության եմիր Բաշիր II միջև, վերջինիս Եգիպտոսում ապաստան գտնելու ժամանակ: Եմիրը իր հասպաղելը փորձում էր հիմնավորել և արդարացնել այն պատճառաբանությամբ, որ Լիբանանում նոր էին տեղի ունեցել խռովություններ, որոնք նա ճնշել էր և այդ պատճառով ժամանակ էր պահանջվում իր ուժերը վերականգնելու համար:

Իբրահիմն այնքան միամիտ չէր, որ հավատար լիբանանցու այդ քաջատրությանը: Եւ մի նոր նամակ հղեց էմիրին, որն այս անգամ, ի տարբերություն նախորդի, հագեցված էր սպառնալից նախազգուշացումներով, ընդհուպ մինչև այն աստիճանի, որ Իբրահիմը սպառնում էր Քաշիր II վերացնել Ակկայի պաշարունը և իր քանակը նետել Լիբանանյան իշխանապետության դեմ, եթե նա անհապաղ իր զորքերով չժամանի Ակկայի մոտ գտնվող իր ռազմական ճամբարը և միանա իրեն:

Եւ միաժամանակ, ցույց տալու համար, որ լի է վճռականությամբ իր սպառնալիքները իրականացնելու համար, չորսհազարանոց մի զորախումբ ուղարկեց Լիբանանի ծովափնյա շրջանները, ընդհուպ մոտենալով Լեռնանլիբանանին: Պետք չէր հանձարեղ ստրատեգ լինել, հասկանալու համար Իբրահիմի այդ ռազմական դեմարշի իմաստը:

Արարական երկրներում բոլորն այդ ժամանակ շատ լավ գիտեին, որ կատակ անել Իբրահիմի հետ և չկատարել նրա «հրավեր»-պահանջը, նշանակում էր ճակատագրական սխալ թույլ տալ: Իբրահիմի տրամադրության տակ էր գտնվում լավ զինված մի հզոր քանակ: Քացի այդ, նա այքի էր ընկնում արտակարգ դժամությունների և այդ առումով նա չէր զիջում իր ժամանակակիցներից որևէ մեկին:

Իբրահիմի սպառնալիքներն իրենց ներգործությունն ունեցան և շատ չանցած Քաշիր II Ակկայի պատերի տակ էր, Իբրահիմի ռազմական ճամբարում:

Այստեղ շատ հետաքրքիր հարաբերություններ հաստատվեցին Իբրահիմի և Քաշիր II միջև: Ակզբնական շրջանում էմիրը հայտնվեց յուրատեսակ պատանդի վիճակում, որը նրա նկատմամբ Իբրահիմի անվստահության արտահայտություն էր: Իբրահիմն էմիրին պահեց իր մոտ, սակայն հանձնարարեց նրա որդուն իր զորքերով ազատագրել Լիբանանի առափնյա քաղաքները թուրքական զորքերից, ավելի ճիշտ թուրքական կայազորներից, որոնք տեղակայված էին լիբանանյան Բեյրութ, Սայդա և Սուր նավահանգստային քաղաքներում: Էմիրի որդին հաջողությամբ կատարեց Իբրահիմի այդ հանձնարարությունը և Բեյրութը, Սայդան ու Սուրն անցան ձեռկանորեն էմիրի, իսկ իրականում Իբրահիմի տիրապետության տակ: Ծովափնյա քաղաքներից մնաց միայն Տրիպոլին, որտեղ դեռևս գտնվում էին թուրքական զորքեր: Լիբանանցիներն ի վիճակի չէին սեփական ուժերով գրավել այդ քաղաքը: Ուստի նրանց օգնության եկան Իբրահիմի զորքերը, որոնք և գրավեցին Տրիպոլին:

Այսպիսով, անբողջ լիբանանյան ծովեզրը, հյուսիսից հարավ, Տրիպոլիից մինչև Մուր, անցավ ենիրի և Իբրահիմի իշխանության ներքո:

Իբրահիմին հաջողվեց գրավել նաև Ակկան, Բաշիր II աջակցությամբ, որով վերջ տրվեց Արդալլահի իշխանությանը արաբների նոր պատմության մեջ կարևոր դեր խաղացած այդ քաղաքի վրա: Արդալլահը, որ, ինչպես և Բաշիր II, ներում էր ստացել թուրքական սուլթանից Մուհամմադ Ալիի միջնորդության շնորհիվ, ի տարբերություն ենիրի, հավատարիմ չգտնվեց Մուհամմադ Ալիին և եզիպտա-թուրքական առաջին պատերազմի հենց սկզբից անցավ սուլթանի կողմը, և ամրանալով Ակկայում, դիմադրում էր Իբրահիմի զորքերին:

Այս ընթացքում խռովություններ քարծրացան եզիպտացիների դեմ, ինչպես Սիրիայում, այնպես էլ Լիբանանում: Խռովության մեջ ներգրավվեցին մուսուլմանները, երբ մուսուլման կրոնապետները Մուհամմադ Ալիին հավատուրաց հայտարարեցին այն քանի համար, որ նա հանդուրժողական վերաբերմունք էր ցույց տալիս քրիստոնյաների նկատմամբ, թույլատրում էր նրանց ծի նստել, զենք կրել և այլն: Լիբանանի որոշ շրջաններում մուսուլմանական բնակչության խռովությունը սիրիական համամուսուլմանական խռովության մի մասն էր կազմում: Լիբանանում այդ խռովության կենտրոններն էին Տրիպոլին և Դեյր ալ-Կամարը: Տրիպոլիում խռովությունն ուղղված էր եզիպտա-լիբանանյան կայազորի դեմ: Այդ կայազորը Տրիպոլիում հաստատվել էր թուրքական կայազորը այնտեղից դուրս մղելուց հետո: Իսկ Դեյր ալ-Կամարում խռովությունն ուղղված էր Բաշիր II դեմ, որի կորիզը կազմում էին ենիրից դժգոհ դրուզները: Այդ խռովություններն ըստ երևույթին լուրջ սպառնալիք են ներկայացրել, որի մասին վկայում է այն հանգամանքը, որ դրանք ճնշելու գործում անծանր մասնակցեց Իբրահիմը և նրա չորս-հազարանոց քիկնապահ զորքը:

Լիբանանցիների մասնակցությունը Ակկայի գրավմանը, նրանց կողմից Բեյրութի, Սայդայի և Մուրի գրավումը, վերջապես Տրիպոլիի և Դեյր ալ-Կամարի դեպքերը վկայում էին, որ այդ պահից Լիբանանյան իշխանապետության ապագան կախված էր եզիպտոսից և նրա տիրակալ Մուհամմադ Ալիից:

Ենիրն ավելի ու ավելի էր մխրճվում եզիպտա-թուրքական պատերազմի մեջ: Նրա զորքերը 1832 թ. մասնակցեցին Դամասկոսի գրավմանը և նրա փաշայի տապալմանը, իսկ հուլիսի 9-ին քաղաքակալին սկսելով դերակատարում ունեցան Զոմսի գրավմանը, որը կարևոր հանգր-

վան էր եզիպտա-բուրջական պատերազմի ելքը հոգուտ Եզիպտոսի վճեխու գործում:

Ինչպես նշել ենք, Կյուբահյայի 1833 թ. պայմանագրով, Սիրիան և Լիբանանյան իշխանապետությունը կառավարման իրավունքով անցան Եզիպտոսի տիրապետության տակ: Այստեղ Իբրահիմը վերացրեց վիլայաքները և Սիրիան դարձավ մեկ ամբողջություն՝ Դամասկոս կենտրոնով, որի կառավարողը դարձավ Իբրահիմ փաշան: Սակայն Լիբանանի ինքնուրույնությունը որպես առանձին միավոր, որպես իշխանապետություն, պահպանվեց, իսկ Բաշիր II մնաց նրա էմիրը, թայց Իբրահիմի, այսինքն Եզիպտոսի խնդրության, նույնիսկ կարելի է ասել ենթակայության պայմաններում: Նա Իբրահիմին պետք է վճարեր հարկ՝ սահմանված կայուն չափաքանակով: Իսկ ներքին, կառավարման, տնտեսական և այլ հարցերում, Բաշիրը Լիբանանյան իշխանապետությունը կառավարում էր լրիվ անկախ, չափազանց լայն լիազորություններ ստանալով Իբրահիմից:

Եզիպտոսի ազդեցության գոտում գտնվելու տարիները դրական ազդեցություն ունեցան Լիբանանյան իշխանապետության սոցիալ-տնտեսական զարգացման վրա: Ձգալի տեղաշարժեր կատարվեցին երկրամասի սոցիալական շերտավորման ոլորտում: Նախ և առաջ մեծ զարգացում ապրեց առևտրական խավը, շնորհիվ այն մշափայտվող պայմանների, որ ստեղծվեցին առևտրի զարգացման և ապրանքային փոխանակության համար այն վիթխարի տարածքում, որը գտնվում էր Մուհամմադ Ալիի տիրապետության տակ: Իսկ այդ տարածքը կազմում էին Եզիպտոսը, Սուդանը, Արաբիան, Սիրիան Դաղեստինով հանդերձ, նրան էր հարում Իրաքը Դաուդ փաշայի տիրապետության տարիներին: Միասնական տարածքի ձևավորումը, վիլայաքների և անհամար մաքսատների վերացումը, այդ երկրամասերի սահմաններում ճանապարհների զարգացումը և անվտանգության ապահովումը, այս ամենը մեծապես խթանեց առևտրի զարգացումը: Առանձնապես չափեցին լիբանանցիները, փյունիկցիների արժանի ժառանգորդները, որոնք առևտրի ասպարեզում մրցակիցներ չունեին:

Ստեղծված յուրահատուկ պայմաններում առևտուրը դարձավ Լիբանանի տնտեսական զարգացման լոկոմոտիվը, որն իր հետևից քաշեց տնտեսության մյուս ճյուղերը: Չնավորվեցին մի շարք հայտնի առևտրական տներ, որոնք մի մասը զոյություն ունի և մինչև օրս գործում է Լիբանանում: Ասպարեզում հայտնված այդ խոշոր առևտրական

տներից հիշատակության են արժանի Թրատի, Թարետի, Բուտրոսի, Սուրսոցի, Թուեյնիի, Լաուֆալի և այլ տներ: Նրանց շարքում հիշատակելի են նաև հայ վաճառականներ Ղուկասը, Եաուճը և այլն:

Ենթոն և արտաքին առևտրի զարգացումն իր հերթին խթանեց ընդհանրապես տնտեսության զարգացումը: Մեծ վերելք ապրեց Լիբանանի գյուղատնտեսությունը: Արագ թափով զարգացան արդյունաբերության համար հումք արտադրող նրա ճյուղերը, առաջին հերթին մետաքսագործությունը: Վերելք ապրեց նաև այգեգործությունը:

Եզիպտական տիրապետության տարիներին վերացվեցին թուրքական և տեղական փաշաների կողմից հաստատված համակարգը, որը հիմնված էր կամայականությունների, քալանի ու կողոպտուտի վրա: Փաստորեն առևտրի համար ստեղծվեցին նախանձելի լիբրալ պայմաններ: Իսկ դա արտակարգ նպաստավոր պայմաններ ստեղծեց Լիբանանի ծովափնյա քաղաքների բարգավաճման համար: Գուլքի և անձի ապահովության և ճանապարհների անվտանգության պայմաններում անզամ ամենահեռավոր և ամենաբարձրադիր լիբանանյան բնակավայրերից գյուղացիներն առանց վախենալու իրենց գյուղատնտեսական մթերքները բերում էին Բեյրութի, Տրիպոլիի, Սայդայի և այլ ծովափնյա քաղաքների շուկաներում վաճառելու համար:

Աճեց քաղաքային բնակչությունը և աշխուժացավ քաղաքային կյանքը: Հատկապես տպավորիչ էր Բեյրութի բոխչածն զարգացումը: Նրա բնակչությունը, որը XVIII դարի վերջերին կազմում էր վեց հազար մարդ, 1838 թ. արդեն 15 հազար էր, իսկ 5–6 տարի անց հասավ մոտ 30 հազարի: Բեյրութը բացառություն չէր: Հայտնվեցին նոր քաղաքներ, ինչպես Չահլեն, Բեյթ ադ-Ղինը, Դեյր ալ-Կամարը և այլն:

Առևտրի և քաղաքների զարգացումը, նրանց բնակչության արագ աճը նպաստեցին արհեստների և արդյունաբերության զարգացման, որը հանգեցրեց սոցիալական նոր տեղաշարժերի լիբանանյան հասարակության ներսում: Սկիզբ դրվեց կապիտալիստական հարաբերությունների սաղմնավորմանը, գործունեության ավելի լայն ասպարեզ ստեղծվեց վաշխատական կապիտալի գործունեության համար: Դրանական հարաբերությունները մուտք գործեցին տնտեսական կյանքի բոլոր անկյունները:

Այս բոլորը նոր երևույթներ էին Լիբանանի քաղաքական և տնտեսական կյանքում:

Նշանակալի փոփոխություններ տեղի ունեցան նաև Ֆեոդալական համակարգում: Նա, իհարկե, չվերացվեց և չէր էլ կարող վերացվել, քանի որ Մուհամմադ Ալին, Իբրահիմը կամ Բաշիր II իրենց այդ համակարգի ներկայացուցիչներն էին: Միայն քե նրանք ավելի լայնախոս էին և հասկանում էին բարեփոխումների անհրաժեշտությունը:

Եզիպտական պայմանականորեն ասված տիրապետության տարիներին Լիբանանի Ֆեոդալները կառավարման համակարգում այլևս չունեին այն առաջատար, մենաշնորհ դիրքերը, որից օգտվում էին նրանք նախկինում: Դա կապված էր Իբրահիմի բարենորոգումների և ընդհանուր քաղաքականության հետ, որ նա կիրառում էր ամբողջ Սիրիայում: Նրանց արգելվեց ունենալ իրենց սեփական զինված ուժերը, որոնք մշտական բախումների, խռովությունների, արյունահեղության աղբյուր էին հանդիսանում, Ֆեոդալներին դարձնում էին ինքնիշխան ու անհնազանդ: Նրանցից ոմանք այնքան էին ուժեղանում, որ ձեռնոց էին նետում էմիրներին և չէին ենթարկվում նրանց: Սեփական զինված զորախմբերից զուլվելը ավատատերերին դարձնում էր ավելի ենթարկվող և վերին իշխանությունների հետ հաշվի եստող:

Թուլացան նաև ավատատերերի տնտեսական դիրքերը: Դրանում վճռական նշանակություն ունեցան երկու գործոն: Վերջ տրվեց Ֆեոդալական անարխիային և կամայականություններին, նրանց ազատությանը իրենց ենթակա հողատարածքներում, անգամ նրանց պատկանող ամբողջ գյուղերում, վարվել այնպես ինչպես իրենց էին ցանկանում: Իսկ մյուս պարագան դա յուրատեսակ եկամտահարկի նորանուծությունն էր հարկերի գանձման ուղղությամբ: Այստեղ առաջին անգամ կիրառվեց ֆիրդեյն՝ չափահաս տղամարդկանցից գանձվող միասնական եկամտահարկը: Նրա իմնքում դրվեց ունեցվածքի չափը և ստացվող եկամուտների քանակը, որի պայմաններում մեծահարուստներն ավելի բարձր հարկեր էին պարտավոր վճարել: Հատկանշական է, որ այս օրենքը կիրառվում էր բոլոր հպատակների նկատմամբ, անկախ նրանց կրոնական պատկանելությունից: Այս առումով տարբերություն չկար մուսուլմանի և ոչ մուսուլմանների միջև: Ֆիրդեյն կիրառումը փակեց դուռը հարկերի գանձման բնագավառում բազում կամայականությունների ու անարդարությունների առջև:

Ավատատերերն իրենք էլ էին սկսում հարմարվել դրամական հարաբերություններին և քուրժուական կյանքին բնորոշ նորամուծություններին: Բնամբերով կատարվող հաշվարկները և հարկավճարումներն

աստիճանաբար իրենց տեղը գիշում էին դրամական հաշվարկներին ու վճարումներին:

Այս բոլորի անուղղակի հետևանքը եղավ գյուղացիական զանգվածների տնտեսական և սոցիալական դրության զգալի բարելավումը:

Եզիպտացիների օրոք Լիբանանյան իշխանապետությունը մի կարևոր նվաճում ևս արձանագրեց: Խոսքը նրա տարածքների ընդարձակման մասին է: Դեռևս 1786 թ. Բարձր Դուան կողմից Լիբանանից անջատվել և Դամասկոսի փաշայությանն էր միացվել Քիբայայի դաշտավայրը: Եմիլների կողմից փորձեր էին արվում այդ բարեբեր դաշտավայրը վերագրավել, սակայն, դա չէր հաջողվում կամ ժամանակավոր բնույթ էր կրում: Այժմ, օգտվելով եզիպտացիների աջակցությունից և Սիրիայի վարչա-տարածքային կառուցվածքում տեղի ունեցած փոփոխություններից, Քաշիր II Քիբայայի դաշտավայրը Քաալբեկով և 70 բնակավայրերով միացրեց Լիբանանյան իշխանապետությանը: Դա նպաստեց նրա տնտեսական դրության անբազմազան, մանավանդ հացահատիկի արտադրության բնագավառում, որով այժի էր ընկնում Քիբան:

Մյուս տարածքային ձեռքբերումը հանդիսացավ Ջուբեյլի միացումը Լիբանանյան իշխանապետությանը: Նա օսմանցիների կողմից մտցված էր Տրիպոլիի վիլայաթի կազմում: Իբրահիմի կողմից ինչպես մյուս վիլայաթների, այնպես էլ Տրիպոլիի վիլայաթի վերացումից հետո, Ջուբեյլի անբողջ շրջանը միացվեց Լիբանանյան իշխանապետությանը: Դրա շնորհիվ իշխանապետությունը ոչ միայն ընդարձակվեց, որն ինքնին կարևոր հանգամանք էր, այլև հնարավորություն ստացավ Ջուբեյլի ծոցի միջոցով անմիջականորեն կապվել Միջերկրական ծովի հետ:

Այսպիսին էր ընդհանուր դրությունը Լիբանանյան իշխանապետությունում մինչև եզիպտա-թուրքական երկրորդ պատերազմը, որը սկսվեց 1839 թ. ապրիլին և ավարտվեց 1840 թ. նոյեմբերին, ու տակնուվրա արեց ամեն ինչ:

Լիբանանյան իշխանապետությունը և նրա էմիր Քաշիր II, բնակաճար, եզիպտոսի կողմն էին: Սակայն շուտով, հատկապես նրա ավարտական փուլում, իշխանապետության շատ շրջաններ, առաջին հերթին լեռնային մասերը, հանդես եկան եզիպտացիների դեմ: Դակաբ-գիպտական ելույթների անմիջական պատճառ հանդիսացավ Իբրահիմի հրամանը զինաթափման և զինվորագրման մասին, որին լիբանանցիները, հատկապես Լեռնալիբանանում, կտրուկ դեմ էին: Իբրահիմն

այդ քայլին դիմեց, որովհետև նրա բանակը պատերազմի ընթացքում զգալի կորուստներ էր ունենում և համալրման կարիք ուներ: Նա փորձեց բանակը համալրել նոր զորակոչով, զինվորագրում իրականացնելով, ինչպես Սիրիայի տարբեր մասերում, այնպես էլ Լիբանանյան իշխանապետությունում:

Լեոնալիբանանցիները սկզբում մերժեցին թեկուզ մեկ զինվոր տրամադրել Իբրահիմին: Իբրահիմը հրամայեց Քաշիր II ի կատար ածել իր հրամանը: Ենթաց կրկին հայտնվեց ծանր դրության մեջ: Նրա բոլոր փորձերը բանակցությունների ուղիով հասնել խարցի կարգավորմանը և թեկուզ խորհրդանշական ինչ-որ քանակի զինվորներ տրամադրել ե-զիպտական փառապանծ զորավարին, ավարտվեցին անհաջողությամբ:

Լեոնալիբանանցիների դիմակայությունը 1840 թ. մայիսին վերածվեց հակաեզիպտական ապստամբության, որը շուտով ընդունեց նաև հակաքաշիրյան ուղղվածություն: Այդ նույն թվականի հունիսի 8-ին իշխանապետության կրոնական բոլոր համայնքների՝ տունի, շիա, դրուզ, մալոմի, հույն ուղղափառ և կորույի, ներկայացուցիչները որոշում ընդունեցին զենքը ձեռքին պայքարել եզիպտացիների դեմ: Ապստամբությունը ղեկավարելու համար ընտրվեց հինգ հոգուց բաղկացած ղեկավարություն: Այդ հավաքին, որ կրկին տեղի էր ունեցել Անթիլիասում, մասնակցել էին նաև ավատատերերի ներկայացուցիչները: Դրանք այն ավատատերերի շահերն արտահայտող ներկայացուցիչներն էին, որոնք հարվածներ էին ստացել եզիպտացիներից և նրանց առաջնորդ Իբրահիմից, որի պատճառով նրանց տնտեսական և քաղաքական դիրքերը խիստ թուլացել էին իշխանապետությունում: Նրանք միաժամանակ դժգոհ էին Քաշիր II քաղաքականությունից և իրենց դեմ կիրառած բռնություններից:

Նրանք, իհարկե, հիմքեր ունեին ենթրից դժգոհ լինելու, մասնավոր այն բանից հետո, երբ նա 1839 թ. բռնի զորակոչի ենթարկեց 900 դրուզներին: Վերջիններիս դիմադրությունը կոտրելու համար Քաշիր II օգտագործեց մալոմիներին: Դա ճակատագրական սխալ էր, որ թույլ տվեց ենթրը: Լիբանանի չգրված օրենքով արգելվում էր որևէ հարց լուծելու մի համայնքը հանել մյուսի դեմ, օգտագործել միմյանց դեմ: Դա կարելի էր, եթե տվյալ համայնքը, ելնելով ինչ-ինչ նկատառումներից, ինքը կամավոր դիմեր այդ քայլին: Քաշիր II խախտեց այդ օրենքը, որը դրուզները նրան չներեցին: Նրա հեղինակությունը խիստ ընկավ և նրա

դեմ գլուխ բարձրացրին նաև ավատատերերի մի մասը, որը եզիպտացիների վախից համակերպվել, բայց չէր հաշտվել իր նոր կարգավիճակի հետ:

Այսպիսով, առեւտրյունը եզիպտացիների և ենիդի դեմ միախուսվեց և դարձավ մի վտանգավոր հանգույց: Ապստամբությունը ընդունեց մեծ չափեր և սպառնում էր եզիպտացիների տիրապետությանը և ենիդին: Նրանք ամրապնդելով իրենց դիրքերը Լիբանանի լեռնային մասերում, այնուհետև շարժվեցին Բեյրութի վրա, փորձելով այն գրավել: Այդ պահին վճռականորեն գործեց Մուհամմադ Ալին: Նա ապստամբության ճնշելը հանձնարարեց իր մեկ այլ զորավարի՝ Սև-Մուլեյմանին, որին խորհրդական էր նշանակել իր երիտասարդ թոռանը՝ Աբրահին: Գուլիսի 10-ին եզիպտական զորքերն անցան հակահարձակման Բեյրութի շրջանում և ճնշեցին ապստամբությունը: Այնուհետև նրանք ներխուժեցին լեռնային շրջանները և գրավեցին ապստամբության կարևոր կենտրոններից մեկը՝ Մեթը: Շուտով ճնշվեցին նաև ապստամբական մյուս կենտրոնները:

Այդ օրերին Բաշիր II լրիվ անցավ եզիպտացիների կողմը: Նա միաժամանակ ամեն ինչ արեց երկպառակություն մտցնելու ապստամբության դեկավարության շարքերում, ղեկավարության և ապստամբների միջև, որը նշանակալի դեր խաղաց ապստամբությունը ճնշելու գործում: Էմիրը, հավատարիմ իր սկզբունքներին, այս անգամ էլ հայտնվեց հաղթողների կողքին և առեղծված իրավիճակն օգտագործեց իր հակառակորդների հետ նոր հաշվհարդար տեսնելու համար: Նա, մասնավորապես, Բազիլիի հաստատմամբ, ձերբակալեց քոլոր այն ավատատերերին, որոնց նա համարում էր իր հակառակորդ:

Եզիպտա-թուրքական երկրորդ պատերազմի ավարտական փուլում, ինչպես նշել ենք, ակտիվորեն մասնակցեցին եվրոպական պետությունները, հատկապես Անգլիան, ինչպես նաև Ավստրիան: Նրանք մի կողմից ճնշում էին գործադրում Մուհամմադ Ալիի վրա՝ ընդունել նրան ներկայացված պահանջները, իսկ մյուս կողմից ուղղակի մասնակցություն ունեցան ապստամբներին խրախուսելու և եզիպտական ուժերին Լիբանանյան իշխանապետության տարածքում ռազմական սպառնալուծության մատնելու և երկրից դուրս մղելու համար: 1840 թ. սեպտեմբերի 11-ին անգլիական և թուրքական զորքերը հայտնվեցին Բեյրութի մերձակայքում: Չքաղաքարվելով դրանով, անգլիացիները և ավստրիացիները լիբանանացիներին բացահայտորեն հրահրում էին նոր ապստամ-

բության, որը նրանց հաջողվեց, մանավանդ այն բանից հետո, երբ նրանք լեռնաբնակ լիբանանցիներին մեծ քանակությամբ զենք մատակարարեցին և դրան տրամադրեցին: Իրենց առաքելությունը հաջողությամբ կատարեցին նաև նրանց ռազմական հրահանգիչները, որոնք անվարժ լեռնալիբանանցիներին սովորեցնում էին հրազենից օգտվել և մարտավարության ամենատարրական գիտելիքներ հողորդում:

Եգիպտական բանակն այլևս չէր կարողանում ճնշել մեծ թափ առած ապստամբությունը և զգալի կորուստներ կրելով նահանջում էր: Ապստամբները, ստանալով անգլիացիների և ավստրիացիների ռազմական աջակցությունը գրավեցին Ջուրեյլ, Բաաբուն, Սայդա, Սուր լիբանանյան և Պայֆա պաղեստինյան նավահանգստային քաղաքները: 1840 թ. հոկտեմբերի 10-ին Բեյրութի մոտ կրած պարտությունից հետո, Իբրահիմը հարկադրված էր հեռանալ Լեռնալիբանանից և Բեյրութից: Բեյրութի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում կրած պարտությունն այնքան զգալի էր, որ Իբրահիմը հարկադրված եղավ իր զորքերը դուրս բերել նաև Լաթաքիայից և Ալեքսանդրիոսից: Շուտով ընկավ նաև Ալկան: Ապստամբների ձեռքն անցան նաև Բիբաան և Անդոլիբանանը: Ապստամբության ալիքն իր մեջ առավ նաև Պաղեստինը: Իբրահիմի քանակի պարտությունը Սիրիայում, Լիբանանում և Պաղեստինում կատարյալ էր: Դիմադրելն այլևս անիմաստ էր և Մուհամմադ Ալին 1840 թ. նոյեմբերի 27-ին հայտնեց, որ ընդունում է եվրոպական պետությունների առաջարկությունները:

Մուհամմադ Ալիի պարտությունը կանխորոշեց նաև Լիբանանյան իշխանապետության էմիր Բաշիր II քաղաքական ճակատագիրը:

Սակայն նախքան եգիպտոսի կուսակալի կառնադրությունը, 1840 թ. սեպտեմբերի 3-ին սուլթան Աբդ ալ-Մաջիդի ֆեռմանով Բաշիր II պաշտոնաձև արվեց: Նա մեղադրվում էր դավաճանության մեջ: Սուլթանը Լիբանանյան իշխանապետության էմիր նշանակեց Բաշիր Բին Կասնին, որը Բաշիր II հորեղբորորդին էր: Նա ցուցադրել էր իր հակառակությունն իր էմիր հորեղբորորդու նկատմամբ և շահել անգլիացիներին ու քուրդերին վստահությունը:

Բաշիր II անձնատուր եղավ անգլիացիներին Սայդայում: Նա պարտավոր էր լքել Լիբանանը և ցանկություն հայտնեց բնակություն հաստատել Ֆրանսիայում, իսկ եթե դա հնարավոր չէ, ապա Անգլիայում: Սակայն երկու առաջարկություններն էլ մերժվեցին: Նրան առաջարկվեց բնակություն հաստատել Մալթա կղզում, որը համաձայնեցված էր

սուլթան Աբդ ալ-Մաջիդի հետ: Էմիրն այլընտրանք չուներ և իր ընտանիքով, իր հետ ունենալով մեծաքանակ զանձեր և հարստություն, մեկընդմիջտ հեռագավ Լիբանանից:

Ավարտվեց Լիբանանի պատմության բաշիրյան դարաշրջանը:

3. Լիբանանյան իշխանապետության վերացումը և թուրքական ուղղակի կառավարման հաստատումը

Բաշիր Բին Կասեմ Շիհաբը Լիբանանյան իշխանապետության կառավարումն ստանձնեց կրելով Բաշիր III տիտղոսը: Նա իշխանապետություն վերադարձավ Յաֆայից և հաստատվեց ոչ թե Բեյթ ադ-Ղիմում, այլ Բասրայայում, Բեյրութից ոչ հեռու:

Բաշիր III Լիբանան ժամանեց առանց որևէ զինական ուժի, քանի որ դեռևս Պաղեստինում գտնվելու ժամանակ նա զորացրել էր իրեն հավատարիմ աշխարհագործ, որը նա կազմակերպել էր նախկին էմիրի հետ հակամարտության մեջ մտնելու ընթացքին: Նա իր աշխարհագործի զորացրումը, իհարկե, իր կամքով չէր արել, այլ կատարել էր թուրքական սուլթանի պահանջով:

Այդ հանգամանքը, ինչպես նաև այն պարագան, որ հետագայում ևս նրան չհաջողվեց ստեղծել իրեն նվիրված շատ թե քիչ նշանակալի զինված ուժեր, իր քաղաքական դերն ունեցավ երկրի ներսում նրա դիրքերի ամրապնդման և շեյխերի ու ավատատերերի հետ ունեցած նրա փոխհարաբերություններում: Նա համարվում էր թույլ մարդ, որն ավելի ակնառու էր դառնում զինական ուժ չունենալու պարագայում, և թուր հատկանիշներով զիջում էր Բաշիր II:

Նոր էմիրը ծանր ժառանգություն էր ստացել, կապված 1839-1840 թթ. խառնակությունների ու ապստամբությունների և նրանց թողած հետևանքների հետ: Պրանից տուժել էր տնտեսությունը՝ առևտուրը, գյուղատնտեսությունը և արհեստները, որոնք զգալի անկում էին կրել: Չասարակ, աշխատավոր ժողովուրդը հայտնվել էր տնտեսական անախանձելի վիճակում: Նրանց սպառնում էր սովը: Լիբանանի ցորենը երբեք չի բավարարել նրա կարիքները և այդ պատճառով նա մշտապես ցորեն է ներմուծել տարբեր երկրներից: Կերջին տարիներին ցորենի ներկրման հիմնական աղբյուրը եգիպտոսն էր: Սակայն 1839-1840 թթ. եգիպտա-թուրքական պատերազմը և դրան հաջորդած Սուլիմանյա Ալիի կապիտուլյացիան ելրուպական պետությունների առջև, ծանր դրու-

քյան մեջ դրեցին եզիպտոսը, որի հետևանքով նա ժամանակավորապես դադարեց Լիբանանին ցորեն մատակարարող երկիր լինելուց: Նա չէր կարող ցորեն ներկրել Սիրիայից, քանի որ նա նույնպես հայտնվել էր ծանր տնտեսական վիճակում:

Նոր եմիրի գործադրած քանքերը այդ հարցը լուծելու և սպառնացող սովի վտանգը կանխելու ուղղությամբ չտվեցին սպասված արդյունքները: Դա մեծ հարված էր նրա հեղինակությանը:

Աշխատավոր ժողովուրդը և չքավոր խավն այդ կենսականորեն կարևոր հարցի լուծումն վերցրեց իր ձեռքը: Գյուղացիները և արհեստավորները հարկադրված էին դիմել իրենց համար շատ ծանր քայլի: Նրանք իրենց զենքը և զինամթերքը փոխանակում էին պաղեստինցիների ալյուրի հետ: Դա մեծ ինքնազոհություն է լեռնեցի լիբանանցիների համար, քանի որ զենքը նրա անվտանգության ու ապահովության գրավականն էր, մանավանդ այդ տարիներին, երբ խիստ սրվել էին ներհամայնքային հարաբերությունները և բախումները նրանց միջև հաջորդում էին մեկը մյուսին: Բայց լիբանանցին այլընտրանք չուներ և դիմում էր այդ քայլին: Դրա հետևանքով նրա աչքում եմիրն ավելի ընկավ:

Սակայն Բաշիր III համար ճակատագրական փորձություն եղավ դրուզ շեյխերի վերադարձը Լիբանան, իրենց նախկին կալվածքներին տիրանալու նրանց ձգտումը և այդ հողի վրա առաջացած ներհամայնքային, մարոնի-դրուզական արյունալի բախումները:

Սուլյն հատորում մենք բազմիցս նշել ենք «մարոնի» և «դրուզ» անունները: Կարծում ենք ժամանակն է նրանց մասին ընթերցողին տալ համառոտակի տեղեկություններ:

Ե՛վ մարոնիները, և՛ դրուզները արաբներ են և սլաոնականում են միևնույն էքնոսին: Սակայն նրանք տարբերվում են իրենց կրոնադավանական պատկանելությամբ, որը սովորական, շատ տարածված երևույթ է արաբների մոտ:

Մարոնի կամ մարոնական անունը սերում է սիրիական Օրոնտես գետի մոտ գտնվող սուրբ Մարոնի վանքի անունից: Ուրեմն մարոնիները քրիստոնեական բազմաթիվ աղանդներից մեկն են, Մարոնի հետևորդները, որոնց մասին հիշատակություններ եղել են արդեն VIII դարում: Նրանց քնակության հիմնական արեալը Սիրիան և Լիբանանն են, հատկապես նրանց լեռնաբնակ վայրերը:

Դավանական առումով մարոնիները քրիստոնյա մոնոֆելիթներ են, որոնք Քրիստոսի քնույթի վերաբերյալ գոյություն ունեցող վեճում

կանգնած են այն տեսակետի վրա, որ Քրիստոսն ունի երկու բնություն՝ աստվածային և մարդկային, և մեկ միասնական կամք: Նրանք, լինելով կրոնական կղզյակ անձայրաժիր մուսուլմանական աշխարհում, միշտ իրենց հայացքը հասել են Եվրոպային, նրա քրիստոնեական կենտրոններին և ծագել սերտ կապեր հաստատել նրանց հետ: Դա հաջողվեց իրագործել միջին դարերում, մանավանդ խաչակրաց արշավանքների ժամանակ, XI–XIII դարերում, երբ մարոնիները կապեր հաստատեցին խաչակիր ասպետների և նրանց ուղեկցող կաթոլիկ հոգևորականության հետ: Այդ արշավանքների և մուսուլմանների դեմ մղվող պատերազմների ժամանակ նրանք բացահայտորեն պաշտպանում և օգնում էին խաչակիրներին ընդդեմ իրենց արյունակից մուսուլման արաբների:

Խաչակրաց արշավանքների կազմակերպիչ և ոգեշնչող Վատիկանն ի դեմս մարոնիների գտավ հուսալի համակիրներին, որն այնուհետև վերածվեց սերտ դաշինքի: Պոնտիֆիկը նրանց շրջանում, ինչպես համայն Սիրիայում և Լիբանանում, կաթոլիկության տարածման ակտիվ քաղաքականություն էր վարում: Արդեն XVI դարում նրանք հասան զգալի հաջողությունների, իսկ XVII դարը շրջադարձային եղավ Վատիկան–մարոնի փոխհարաբերություններում: Մարոնի հոգևոր ղեկավարությունը Դոմի պապին ճանաչեց մարոնի եկեղեցու պես: Սակայն դա չէր նշանակում, որ նրանք դարձան Վատիկանին ենթակա կաթոլիկներ: Նրանք իրենց ինքնուրույնությունը լրիվ պահպանեցին, միայն կապ հաստատեցին Վատիկանի հետ, նրա հոգևոր առաջնորդին ընդունեցին իբրև իրենց եկեղեցու գլխավոր: Դրան զուգահեռ մարոնի եկեղեցին պահպանեց իր սեփական ղեկավարությունը, որը լրիվ ինքնիշխան է իր եկեղեցու և մարոնի համայնքի ղեկավարման ներքին հարցերում: Մարոնի եկեղեցապետը պաշտոնապես կրում է «Ամտիոքի և Արևելքի պատրիարք» տիտղոսը:

Այս եկեղեցու ծիսակատարությունների մեջ կան շատ արխայիկ բաներ, որոնք գալիս են քրիստոնեության տարածման վաղմջական ժամանակներից:

Մարոնի եկեղեցին մեծ ազդեցություն ունի իր հետևորդ հավատացյալ մարոնիների վրա և ոչ միայն նրանց հոգևոր–կրոնական, այլև քաղաքական առաջնորդն է: Նա է ներկայացնում մարոնի համայնքը միջպետական հարաբերություններում: Նա դարձրե շարունակ ստեղծել և մինչև օրս պահպանել է կրթական և մշակութային, ինչպես նաև քաղաքական ամուր համակարգ, դպրոցների և լուսավորական կենտրոն-

ների տարածված ցանց: Այս կուռ կառույցները կարևոր լծակներ են մարտի եկեղեցու ձեռքում և հանդիսանում են նրա ազդեցության և ուժի աղբյուրներից մեկը:

Դրուզները հայտնվել են ավելի ուշ, XI դարում: Նրանք շիիզմի աղանդներից մեկն են, որոնք ասպարեզ իջան իսմաիլիզմի երկփեղկումից հետո:

Իսմաիլիզմի, այդ ժայռահեղական շիական ուղղության մասին, մանրամասն խոսվել է նախորդ հատորում:

Իսմաիլիզմից անջատված մի խումբ Ֆաթիմյան իսլաիֆա ալ-Քաջիմին, որը կասավարել է 996–1021 թթ., և անհայտացել անեղծվածային պայմաններում, ճանաչեց որպես մարդկային կերպարում մարմնավորված աստված: Սակայն նրա աստվածության հարցում նրանք հետևորդներ չունեցան եզիպտոսում: Բայց այդ ուսմունքն անսպասելիորեն մեծ հաջողություններ գտավ Լիբանանի և Սիրիայի լեռնաբնակ արաբների մոտ: Այդ ուսմունքի մոլեռանդ կողմնակիցն էր Գարազիմ, որի անունից և ծագեց դրուզ աղանդի կոչումը: Գրականության մեջ մինչև մեր օրերը «դրուզի» հետ հանդիպում է նաև «դարազի» ձևը, սակայն առավել գործածական է դրուզը:

Դրուզների միասնական աստվածը Քաջիմն է և նրանց ուսմունքի համաձայն լինելու է նրա երկրորդ գալուստը, որը երջանկություն կրերի միայն նրանց, ովքեր նրա հետևորդներն են: Նրանց ուսմունքի մեջ առանցքային նշանակություն ունի հոգիների գաղթի կամ վերաքննակեցման տեսադրուքը, ըստ որի, խիստ որոշակի քանակի հոգիներ կարող են վերաքննակվել մի մարմնից մյուս մարմինը: Բայց խոսքը վերաքննում է ոչ թե բոլոր մարդկանց մարմիններին, այլ միայն դրուզներին պատկանող մարմիններին: Նրանք հավատացած են, որ երբ մահանում է որևէ դրուզ, ապա ճիշտ այդ պահին անպայման ծնվում է մի նոր դրուզ, և մահացած դրուզի հոգին մահացած մարմնից գաղթում է այդ նորածնի մարմինը:

Դրուզների ուսմունքի մյուս առանձնահատկությունը կայանում է նրանում, որ նրա դրույթների համաձայն, միայն դրուզական համայնքի անդամներն են ի վիճակի ճշտորեն ընկալել այդ ուսմունքն ամբողջությամբ: Ահա թե ինչու, ի տարբերություն մյուս կրոնների և կրոնական աղանդների, դրուզները չեն զբաղվում կրոնական քարոզչությամբ և ընդավ իրենց շարքերն ընդլայնելու նպատակ չեն հետապնդում:

Դրուզները բաժանվում են գիտունների և անգետների: Գիտունները համեմատաբար փոքր շերտն է, որն անցել է հատուկ պատրաստվածություն և հասու է ուսմունքի գաղտնիքներին: Իսկ անգետները դրուզների հիմնական զանգվածն է:

Դրուզները, չնայած այն հանգամանքին, որ պատկանում են իսլամի ծայրահեղական աղանդներին, իրենց կրոնական պարտականությունների կատարման հարցում շատ պարզ են: Բացի այն, որ դրուզական ծիսակատարությունները պարզ են և հասարակ մարդկանց կամ անգետներին միանգամայն մատչելի, նրանք չեն պարտադրում դրուզական համայնքի անդամներին անպայման մասնակցել ժամասացության և կատարել կրոնական համապատասխան ծիսակատարություն: Միայն գիտուններն են, որոնք տեղյակ կամ հաղորդակից են աստվածային գաղտնիքին, հինգշաբթի օրերը, երեկոյան հավաքվում են հավանորում՝ պաշտամունքային կենտրոններում, և այնտեղ կատարում հավուր պատշաճի ծիսակատարություն:

Այս երկու համայնքները՝ դրուզները և մարոնիները առաջատար դեր են խաղացել Լիբանանում, նրա ներքաղաքական կյանքում: Եվ իշխանապետության քաղաքական կայունությունն ուղղակի կախված էր նրանց փոխհարաբերություններից:

Այժմ անդրադառնանք Բաշիր II տապալումից հետո դրուզների Լիբանանյան իշխանապետություն վերադառնալու հարցին, որը ոչ միայն սուր գլխացավանք ստեղծեց Բաշիր III համար, այլև հանգեցրեց իշխանության կորստյան:

Բաշիր II իր կառավարման տարիներին մեկ անգամ չէ, որ բախվել էր դրուզական ազդեցիկ կլանների հետ, ճնշել նրանց դիմադրությունը, շատերին դաժանորեն պատժել, անգամ մահվան դատապարտել, իսկ նրանց հողատարածքները, դրանք բաժանել յուրայիններին, այդ թվում և իր որդիներին: Նրանցից շատերը իրենց կյանքը փրկելու համար փախել էին Լիբանանյան իշխանապետությունից: Դրանց թվում էին Ջուժբլաթները, Արսլանները, Քալիուքները, Նակիտները և այլ երևելի ընտանիքների ներկայացուցիչներ:

Այդ հարցն ուներ նաև մի այլ կողմ: Վերոնշյալ ընտանիքների անդամներին արտաքսելով Լիբանանյան իշխանապետությունից և բռնազրավելով նրան պատկանող կալվածքները, Բաշիր II այդտեղ վերաբնակեցրեց հյուսիսային շրջաններից տեղափոխված մարոնիներին, մեծ մասամբ գյուղացիների: Դրանով փոխվել էր համայնքային-դավանական

գոյություն ունեցող հավասարակշռությունը, որն ինքնին վերցրած շատ վտանգավոր քայլ էր Լիբանանի պայմաններում:

Եվ ահա, երբ Բաշիր III տապալումից թեթև շունչ քաշած և ուրախացած Լաաճան և Սաիդ Ջունբլաթները, Սմին Արսլանը, Արու Նակիտը և մյուսները վերադարձան Լիբանանյան իշխանապետություն, ապա նրանք երկու գլխավոր նպատակ էին հետապնդում: Առաջին, վերստանալ իրենց կալվածքները, և, երկրորդ, վերականգնել նաև իրենց իրավունքները, այդ թվում և քաղաքական: Երկուսն էլ շատ դժվար էր իրագործել, ժամանակները փոխվել էին, հաստատվել էին այլ իրողություններ, որոնք վերադարձած դրուզ ավագանին ոչ մի կերպ չէր ցանկանում հաշվի առնել:

Մեծ քարոզությունների հետ էր կապված հատկապես առաջին խնդրի իրագործումը, կապված դրուզ ավատատերերի իրավունքներն իրենց նախնին հողաբաժինների վրա վերականգնելու հետ: Այդ կալվածքները, նախ, ազատ, այսինքն անմարդաբնակ չէին, այլ բնակեցված էին, և երկրորդ, դրանք վերաբնակեցված էին ոչ թե դրուզներով, այլ դրուզների մշտական մրցակից, անգամ կարելի է ասել նրանց հակառակորդ մարոնիներով: Փորձել մարոնիներին տեղահանել և արտաքսել նախնին տիրի կողմից նրանց հանձնված հողերից, անխուսափելիորեն դրուզ-մարոնի հակամարտություն էր առաջացնելու: Էլ չենք խոսում այն մասին, որ նոր տիրի Բաշիր III ոչ ուժ և ոչ էլ հնարավորություն ուներ նման քայլի դիմելու:

Եմիրի այդ դիրքը ավելի ուժեղացրեց նրանց հակաշիհաբական տրամադրությունները, հաշվի առնելով, որ Բաշիր III նույնպես Շիհաբ տոհմից էր, որին ասելով ատում էին դրուզները:

Սակայն դրուզները ոչ մի կերպ չէին ցանկանում զիջել և պատրաստ էին գնալ մինչև վերջ: Նրանք կապեր հաստատեցին այլ վայրերի դրուզների հետ, ինչպես Չաուրանի շրջանի, նրանցից ստանալով հավաստիացումներ անհրաժեշտ օգնություն ցույց տալ իրենց լիբանանյան եղբայրներին: Առաջ անցնելով նշենք, որ նրանք եղան իրենց խոստումների տերը:

Լիբանանյան իշխանապետությունում հասունանում էր նոր կոնֆլիկտ, որի նկատմամբ անտարբեր չգտնվեցին Անգլիան և Ֆրանսիան, որոնք որոշել էին ամեն մի հնարավորություն օգտագործել իրենց դիրքերը այդ տարածաշրջանում անրապնդելու համար: Բայց նրանք հանդես էին գալիս ոչ թե որպես դաշնակիցներ, այլ մրցակիցներ: Անգլիան ա-

ցակցում էր դրուզներին. նրանց զենք ու զինամթերջ մատակարարում և հենվում նրանց վրա, իսկ Ֆրանսիան՝ մարոնիներին: Նրանց այդ դիրքորոշումը չփոխվեց հետագա տարիներին, ընդհուպ համարյա մինչև մեր օրերը, երբ անգլիացիները շարունակաբար հանդես էին գալիս դրուզների, իսկ Ֆրանսիացիները մարոնիների հովանավորներ:

Մարոնիները զգալով, որ բախումը դրուզների հետ անխուսափելի է, իրենք նույնպես սկսեցին զինվել և պատրաստվել դիմադրության:

Դրուզ-մարոնիական բախումները սկսվեցին 1841 թ. հոկտեմբերին և շարունակվեցին մինչև նոյեմբեր: Նախահարձակը դրուզներն էին, որոնք նախ շրջապատեցին էմիրի պալատը, ապա ներխուժեցին մարոնիների գյուղերը, կազմակերպելով զանգվածային կոտորածներ: Նրանք բռնագրավում էին հողատարածքները, հրկիզում մարոնիների տները, ոչնչացնում այգիները և թույլ տալիս այլ թմուրյուններ և ոճրագործություններ:

Իր պալատում քիվնապահ զորքով պաշարված էմիրը օգնություն խնդրեց Բեյրութում տեղակայված քուրքական իշխանություններից, մարոնիների պատրիարքից և Շիհարներից, քայք նրանք չէին շտապում օգնության հասնել նրան: Նրանցից յուրաքանչյուրն իր խաղն էր խաղում: Թուրքերին ձեռնտու չէր էմիրի ուժեղացումը և ասպարեզում մի Բաշիրի փոխարեն մեկ այլ Բաշիրի հանդես գալը: Նրանք ցանկանում էին վերջնականապես թուլացնել ու վարկաբեկել Բաշիր III և լուծել Լիբանանյան իշխանապետության հարցը: Մարոնիները փայփայում էին արքայալ Բաշիրին վերադարձնել Լիբանան և կրկին քազմեցնել էմիրի արժոին:

Մարոնիները, ի տես դրուզների ոճրագործությունների, կազմակերպեցին ինքնապաշտպանական զինված ջոկատներ և հարձակման անցնելով, ներխուժեցին դրուզների գյուղերը և նրանց հետ վարվեցին ճիշտ այնպես, ինչպես դրուզներն էին վարվել նրանց հետ:

Այս բախումների ընթացքում երկու կողմից եղան հազարավոր զոհեր, ավելի մեծ քանակի վիրավորներ, քանդվեցին ու հրկիզվեցին հարյուրավոր տներ, անգամ ամբողջ գյուղեր: Գաղթանակի նժարը բեքվեց դրուզների կողմը, սիոնը կարողացան իրենց վերահսկողությունը հաստատել Գարավալիյն Լիբանանի վրա:

Թուրքերը, որոնք ակամատես էին այս բոլորին, չէին շտապում միջամտել և դադարեցնել արյունահեղությունը: Նրանք ուրախությամբ դիտում էին, թե ինչպես են իրենց հակառակորդները միմյանց կոտորում և

փոխադարձաբար միմյանց թուլացնում, որն ի շահ թուրքերի էր: Սադրա-
յի թուրք փաշան բարձունքներից հեռադիտակով դիտում էր տեղի ունե-
ցող իրադարձությունները և մեծ բավականությամբ ստանում դիտելով
այրվող գրողների բարձրացող ծուխը:

Անարգվեց նաև էմիր Բաշիր III-ի Դեյր ալ-Կամարը և նրանում
գտնվող պալատը՝ դրուզների կողմից: Նրանք կողոպտեցին և կտտանք-
ների ենթարկեցին պալատից դուրս եկած և Բեյրութ ուղևորվող մարդ-
կանց, էմիրի թիկնապահներին, որոնք արդեն կրակել էին վերջին փամ-
փուշտները և ըստ էության անզեն էին: Նրանք իրենց ատելությունը բա-
փեցին նաև էմիր Բաշիր III-ի վրա և ստորագրին նրան՝ լրիվ շորահան
անելով ի տես թուրքի:

Եվ երբ թուրքական իշխանությունները գտան, որ հասել է հար-
մար պահը, ապա միջամտեցին և իրենց կամքը թելադրեցին լիբանան-
ցիներին:

Սուլթանը խոշոր զորաբանակ ուղարկեց Բեյրութ կայսրության
զինվորական միմիստը Մուսթաֆա Նուրի փաշայի գլխավորությամբ:
Նրա առջև սուլթանը երևու խնդիր էր դրել: Առաջինը, դադարեցնել մար-
տերը և վերջ տալա դրուզ-մարոնիական կոտորածներին, որը Մուսթա-
ֆա Նուրին կատարեց հաջողությամբ: Սեսնք դա այնքան էլ դժվար խն-
դիր չէր «խաղաղացնել» արուճաքում և քայքայված մի երկիր:

Երկրորդ խնդիրը, էմիր Բաշիր III պաշտոնանկ անելն էր: 1842 թ.
հունվարի 13-ին Մուսթաֆա Նուրին իր մոտ գրույցի հրավիրեց էմիրին,
որին նա ընդունեց շատ սիրալիր և հարգալից: Չրույցի ընթացքում նա
կտրուկ փոխելով բնման, առաջարկեց հրաժարվել Լիբանանյան իշխա-
նապետության էմիրի պաշտոնից, նկատելով, որ տեղի ունեցած արյու-
նալի իրադարձություններից հետո այլևս նպատակահարմար չէ նրա
գտնվելը այդ պաշտոնում: Սուլթանի առաջարկությունն ընդունելու
դեպքում նրան խոստանում էին ժառանգական իրավունքով Չուբեյլի
շրջանը: Բաշիր III, որին մեղադրում էին թուլամորթության մեջ, խորխտ
կերպով մեթոծեց այդ առաջարկը: Մուսթաֆա Նուրին 1842 հունվարի
13-ին նրան սուլթանի անունից պաշտոնանկ արեց, մերթափալեց և ան-
միջապես ուղարկեց Ստամբուլ:

Սակայն այս պատմությունը դրանով չվերջացավ: Օսմանյան
զինվորական միմիստը 1842 թ. հունվարի 16-ին իր մոտ հրավիրեց
մարոնի և դրուզ համայնքների ղեկավարներին և նրանց պաշտոնապես
հայտնեց, որ 1841 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին տեղի ունեցած

իրադարձությունները գլխավոր մեղավորը էմիր Բաշիր III էր և այդ պատճառով նա պաշտոնանկ է արվել: Նա նաև նրանց հայտնեց մի կարևոր նորություն նա. սուլթանի որոշմամբ վերջ է տրվել Շիհաբների իրավունքներին Լիբանանյան իշխանապետության նկատմամբ և Լիբանանի կառավարումը հանձնված է թուրք Օմար փաշային:

Լիբանանյան իշխանապետությունը վերացվեց: Նա դարձավ Բարձր Դռանը ուղղակի ենթակա թուրքական նահանգներից մեկը:

4. Լիբանանի երկատումը մարոնական և դրուզական հատվածների և երկու կայնակամների կառավարման համակարգի հաստատումը

Ստամբուլում հավատացած էին, որ Շիհաբներին իշխանությունից զրկելը, Լիբանանը թուրքական կառավարմանը ենթարկելը և Օմար փաշային Լիբանանի կառավարիչ նշանակելը, անհրաժեշտ նախադրյալներ կստեղծեն Լիբանանում խաղաղություն և անդորրություն հաստատելու համար: Բարձր Դուռը վստահ էր, որ գտնվել է Լիբանանյան կնճիղը լուծելու և այդ երկրամասը կառավարելու ճիշտ ճն: Օսմանյան կառավարությունը հանդգնած էր նաև, որ Օմար փաշան այն մարդն է, որը կկարողանա լուծել այդ խնդիրները:

Օմար փաշան օսմանյան կայսրության զինվորական նախարար Մուսթաֆա Նուրիի ֆավորիտն էր և վայելում էր նրա ամենալայն աջակցությունը: Նա ծագումով սլավոն էր, խորվաթ, որը դավանափոխ լինելով, դարձել էր մուսուլման: Քանի որ այդ ժամանակ հորվաթիան մտնում էր Ավստրիական կայսրության մեջ, այդ պատճառով էլ Օմարը արաբների կողմից ստացավ Օմար ան-Նամասուլի, այսինքն Ավստրիացի Օմար անվանումը:

Օմարը ձեռնամուխ եղավ իր խնդիրների իրագործմանը, որոնց մեջ կարևորը թուրք համայնքներին, առաջին հերթին դրուզական և մարոնական, Ստամբուլին ենթարկելը և կենտրոնացված քաղաքականություն կիրառելն էր: Օմարը հասկանում էր, որ ինքը հաջողության կարող է հասնել, եթե պահպանի հավասարակշռությունը համայնքների, մասնավորապես երկու գլխավոր համայնքների՝ քրիստոնյա մարոնիների և դրուզների միջև, և կանխի նոր բախումները, որոնք այդ պահին Ստամբուլի շահերին չէին համապատասխանում:

Օմար փաշան սկզբում ճանաչեց Շիհաբների կողմից հալածված և նրկրից վտարված, քայք նրանց տապալումից հետո Լիբանան վերադարձած դրուզ իշխանների և հողատերերի իրավունքները: Նա դրանով ուզում էր նրանց իր կողմը գրավել և դարձնել իր սոցիալական հենարաններից մեկը:

Նա ճանաչեց նաև մարոնի այն ավատատերերի համանման իրավունքները և արտոնությունները, որոնք զանազան պատճառներով հակաշիհաբական դիրքորոշում էին ունեցել և նույնպես հալածանքների էին ենթարկվել նախկին եմիր նրկու Քաշիդների կողմից:

Սակայն շուտով սրվեցին հարաբերությունները Օմար փաշայի և դրուզ ազնվականության վերնախավի միջև, որի գլխավոր պատճառը դրուզների անբարտապան պահվածքն էր:

Դրուզական ավագանին Շիհաբների տապալումը և իշխանագրկումը դիտեց որպես իրենց հաղթանակ և մարոնիների պարտություն: Նրանք, արքեպատ դրանից, իրենց պահում էին անբարտապան, թույլ էին տալիս կամայականություններ և բռնություններ քրիստոնյաների նկատմամբ, հրաժարվում էին քրիստոնյաներից խլված ունեցվածքը հետ վերադարձնել, որը Քարժր Դուան և եվրոպական հյուպատոսների պահանջն էր:

Մարոնի համայնքը դժգոհ էր, որ Օմար փաշան սիրաշահում էր դրուզ ավագանուն և նրանց կարգի չէր հրավիրում:

Դրուզ ավագանին իրեն այնքան արտոնյալ էր զգում, որ անզան սխեմ էր իր կամքը պարտադրել փաշային, իսկ իրենց անկարգությունները և բռնությունները, որոնց մեջ առանձնապես «փայլում» էր Նասիֆ Աբու Նակիտը, արդարացնում էին օսմանյան կառավարության իրենց «նվիրվածությամբ»:

Օմարը հասկացավ, որ դրուզ առաջնորդներն անցել են ամեն մի սահման և եթե կտրուկ քայլերի չդիմի, ապա կարող են նոր բախումներ լինել, որը Քարժր Դուռը նրան չի ների: Եվ նա դիմեց կտրուկ քայլի:

1842 թ. ապրիլին Օմար փաշան Քեյք աղ-Դիմի իր պալատում ճաշի հրավիրեց դրուզ ղեկավարներ Սիմեղ Արսլանին, Նասման Ջունբլաթին, Սաիդ Ջունբլաթին, Չուսեյն Թալիուքին, Չաքքար Իմադին և Նասիֆ Աբու Նակիտին: Իրականում ճաշկերույթը պատրվակ էր: Օմար փաշայի հրամանով նրանք թուրը ձերբակալվեցին:

Դրուզական ավագանու ձերբակալումը գոհունակությամբ ընդունվեց մարոնի համայնքի կողմից: Դա դուռ քացեց դրուզական քար-

ղերից ճողոպրած մարոնիների առջև հետ վերադառնալ Լիբանան և տեր դառնալ իրենց կալվածքներին, որ նրանցից խել էին դուրզները մարոնի-դրուզական վերջին կոտորածների ժամանակ:

Օմարի դրուքյունը ժանրացալ նաև այն պատճառով, որ եվրոպական պետությունները դատապարտեցին Բարձր Դուան որոշումը Լիբանանյան իշխանապետությունը վերացնելու վերաբերյալ: Նրանք կողմնակից էին, որ Լիբանանի այդ կարգավիճակը վերականգնվի: Իսկ Ֆրանսիան, ի հավելումն, պահանջում էր վերականգնել Շիհաբների իշխանությունը, առաջարկելով անգամ թույլ տալ Բաշիր II Մալքայից վերադառնալ և ստանձնել էմիրի պարտականությունները: Սակայն Ֆրանսիական առաջարկության դեմ վճռականորեն հանդես էր գալիս Անգլիան, այդ առաջարկության մեջ տեսնելով Լիբանանի վրա Ֆրանսիական վերահսկողությունը հաստատելու վտանգ:

Իսկ Բարձր Դուան ընդհանրապես դեմ էր վերականգնել կառավարման հին կարգը: Նա Թուրքիայի կարևոր հաղթանակն էր համարում Լիբանանի վրա թուրքական ուղղակի կառավարում հաստատելը, ուստի ամեն կերպ դիմադրում էր եվրոպական երկրներին, անկախ այն բանից, Շիհաբները կվերադառնան կառավարման ղեկին, թե ոչ:

Փակուղուց դուրս գալու ելք համարվեց, այսպես կոչված, հանրաքվեի անցկացումը Լիբանանում, որը տեղի ունեցավ 1842 թ. ամռան ընթացքում: Հանրաքվեի ընթացքում, լիբանանցիները պետք է իրենց կարծիքն արտահայտեին այն հարցի կապակցությամբ, թե արդյո՞ք նրանք համաձայն են հաստատված նոր վարչակարգին, այսինքն Լիբանանի վրա թուրքական ուղղակի կառավարման հաստատմանը, թե՞ նորից քրիստոնեական կառավարիչ նշանակել, որը հավասար էր իշխանապետության վերականգնմանը քրիստոնյա էմիրի ղեկավարության ներքո:

Դրուզները սկզբից նեթ հստակ հայտարարեցին, որ նրանք դեմ են, որ Լիբանանում քրիստոնյա կառավարիչ նշանակվի: Նրանք անգամ հատուկ նամակ հղեցին Ստամբուլ Բարձր Դուանը, սպառնալով, որ եթե քրիստոնյա կառավարիչ հաստատվի, ապա նրանք կհեռանան Լիբանանից:

Իսկ մարոնիները նույնպես նախքան հանրաքվեին զնալը, կողմնորոշվել էին հոգուտ քրիստոնյա կառավարչի:

Չանրաքվեի արդյունքները ցույց տվեցին, որ դրուզները քվեարկել էին հօգուտ թուրքական ուղղակի կառավարման, որը նշանակում էր, որ նրանք դեմ էին իշխանապետության վերականգնմանը:

Իսկ մարոնիները շատ հստակ կերպով իրենց ձայնը տվել էին իշխանապետության վերականգնման օգտին՝ քրիստոնյա-մարոնի եմիրի ղեկավարության ներքո: Ըստ որում, նրանք չէին թաքցնում, որ ցանկանում են էմիր նշանակվի Շիհաբ տոհմից որևէ մեկը, դեմ չլինելով նաև Բաշիր II թեկնածությանը:

Այսպիսով, հանրաքվեի արդյունքներով Լիբանանը մնաց պառակառված:

Չանրաքվեն դեռ նոր էր ավարտվել և արդյունքները նոր էին հայտնի դարձել, երբ կրկին ապստամբեցին դրուզները: Նրանք այս ապստամբության հիմնական պատճառ համարեցին իրենց շեյխերի ձեռքակալումը Օմար փաշայի կողմից: Բայց կարծում ենք, որ դա միակ պատճառը չէր: Նրանց մոտ դժգոհություն էր կուտակվել Օմար փաշայի դեմ նրանց նկատմամբ նրա քաղաքականության փոփոխության կապակցությամբ: 1841 թ. ապստամբությունից և դրուզ շեյխերի ու ավատատերերի Լիբանան վերադառնալուց հետո, ինչպես, նշվեց, քավականին ջերմ հարաբերություններ էին հաստատվել դրուզների և Օմար փաշայի միջև, որը երկար չարունակվեց: Դա նրանց մոտ տագնապ էր առաջացրել: Տազնապ առաջացրեցին նաև եանրաքվեի արդյունքները: Դրուզները կատարյալ վստահություն չունեին, որ Լիբանանում քրիստոնյա ղեկավար չի հաստատվի: Ուստի կարելի է ենթադրել, որ դրուզների նոր ապստամբությունը նախազգուշացում էր, հասցեագրված Օմար փաշային և Բարձր Դռանը: Դրա մասին է վկայում նաև այն փաստը, որ ապստամբության ընթացքում դրուզները պահանջում էին ոչ միայն իրենց առաջնորդների ազատ արձակումը, այլև Օմար փաշայի հրաժարականը:

1842 թ. հոկտեմբերին դրուզները իրենց ղեկավար Շիքի Արիանի գլխավորությամբ քարձրացրին ապստամբության դրոշմ: Իրենց աջակից ունենալով Չաուրանի և Անդրլիբանանի դրուզներին, նա Բիքայից ներխուժեց Շուֆի շրջան, շրջապատեց Բեյթ ադ-Դիմը և այնտեղ գտնվող Օմար փաշային ներկայացրեց հետևյալ պահանջները. ազատ արձակել դեռևս ապրիլ ամսին Օմար փաշայի կողմից ձեռքակալված դրուզների առաջնորդներին, լեռներից դրուզներից ոչ ոքի չզինվորագ-

րել, հրաժարվել լեոնեցիներին զինաթափելուց, երեք տարով ազատել հարկեր վճարելուց և, ի վերջո, հրաժարական տալ:

Սայրայի փաշա Սաադը, որի վրա էր սուլթանը դրել Լիբանանի ընդհանուր հսկողությունը և որին անմիջապես ենթարկվում էր Օմար փաշան, բավարարեց ապստամբների միայն մի պահանջը, ցանկանալով որոշ չափով լիցքաթափել լաթվածությունը: Նրա հրամանով ազատ արձակվեցին ձերբակալված դրուզ առաջնորդներից միայն երեքը, այդ թվում Ջումբլաթ եղբայրներից Սաիդ Ջումբլաթը, նրանց աչախով հասցնելով Արիանին: Եւ միաժամանակ հայտնեց Հիբլի Արիանին, որ շուտով կբավարարի նաև նրա մյուս պահանջը և պաշտոնագուրկ կանի Օմար փաշային:

Բայց նրա արձակած շեյխերը վերադառնալով Արիանի ճամբարը, ոչ թե համոզեցին նրան դադարեցնել ապստամբությունը և վերացնել Բեյթ աղ-Ղինի շրջափակումը, այլ միացան ապստամբներին, որը շատ վրդովեցրեց Սաադին: Եւ լրացուցիլ ռազմական ուժեր, այդ թվում և հրետանի, տեղափոխեց Շուֆի շրջան, կենտրոնացնելով դրանք Բեյթ աղ-Ղինի մոտ, պատրաստվելով վճռական գրոհի: Նրան օգնության եկավ նաև մարունի զինյալների մի գունդ: Նրանք միասնական ուժերով գրոհեցին Հիբլի Արիանի զորքերի վրա: Մարտերի թեժ պահին, իր զորքերի զուլխն անցած ամրոցից դուրս եկավ Օմար փաշան և միանալով Սաադի ուղարկած ուժերին սարսափելի պարտության մատնեցին Արիանին, որը մարտի դաշտում թողեց հազար դիակ:

Դրուզների այս ապստամբությունը ճնշվեց, ինչպես և նախորդները: Օմար փաշան ներխուժեց Ջումբլաթների տոհմական գյուղը՝ Մուխթարան և հրկիզեց դրուզ համայնքի ամենաառաջատար և ամենաազդեցիկ ընտանիքի՝ Ջումբլաթների հորեական այդ կալվածքը: Դրուզները ստացան հերթական ծանր հարվածը:

Բարձր Դուռը հասկացավ, որ անհնար է Լիբանանի վրա պահպանել թուրքական ուղղակի կառավարումը: Սուլթանին այդ ճշմարտությունն ըմբռնելուն օգնեցին նաև եվրոպական պետությունները: Եւ ստիպված էր հրաժարվել կառավարման այդ ձևից և եվրոպական պետությունների հետ կանգ առնել Լիբանանը նրկատելու տարբերակի վրա:

Դրա գաղափարն առաջին անգամ տվել էր Ավստրիական կայսրության արտաքին գործերի նախարար Սետերնիխը, ժամանակի եվրոպայի ամենափայլուն դիվանագետներից մեկը, որն աչքի էր ընկնում

Ուսն իր նենգությանը, դավեր նյութելու վարպետությանը և այլ բացասական հատկանիշներով: Եւ ղեկն 1842 թ. մայիսի 17-ին այն տեսակետն էր հայտնել, որ լիբանանյան հարցը բռնությանը լուծելը միակ տարբերակը չէ, և որպէս նոր տարբերակ առաջարկել էր դրուզների և մարոնիների համայնքները ղնել երկու, այսինքն համապատասխանաբար նրանց ղեկավարների կառավարման ներքո:

Եվրոպական պետությունները երկար քննարկումներից հետո, վերջապէս կանգ առան Լիբանանը երկու մասի բաժանելու ավստրիական մոդիֆիկացիայի ենթարկված տարբերակի վրա, որի հետ համաձայնվեց նաև Բարձր Դուռը: Դա տեղի ունեցավ 1842 թ. դեկտեմբերի 7-ին:

Ըստ այդմ, սուլթանը Լեոնալիբանանի դրուզական և քրիստոնեական հատվածների վարչական կառավարման համար ղեկավար էր նշանակում համապատասխանաբար դրուզ և քրիստոնյա երկու կայմակամները: Մինչ այդ նրանք համաձայնության էին եկել, որ քրիստոնյա կայմակամը ոչ մի ղեկավար չի կարող լինել Շիհար ընտանիքից: Միաժամանակ սահմանվում էր, որ կայմակամներից յուրաքանչյուրը պետք է նստի Լեոնալիբանանում, իր կրոնակից-ղավանակից համայնքի միջավայրում:

Կայմակամները վարչական կառավարողներ էին, իսկ սուլթանն իր գերիշխանությունն իրականացնելու էր որևէ վազիրի միջոցով, որն սուլթանի անունից ընդհանուր վերահսկողություն էր իրականացնելու Լեոնալիբանանում:

Այդ նույն օրը, դեկտեմբերի 7-ին պաշտոնանկ արվեց Օմար փաշան, որը եվրոպական երկրների հետ համաձայնության մախապայմաններից մեկն էր:

1843 թ. հունվարի 11-ին, Մայդայի փաշան Բարձր Դուռն հանձնարարությամբ, քրիստոնյա կայմակամ նշանակեց Զայդար Աբու Լամալին, իսկ դրուզների կայմակամ՝ Միմեղ Արսլանին: Երկուսի թեկնածություններն էլ Ասադ փաշան համաձայնեցրել էր մալոնի բարձրագույն հոգևորականության ու ավատատերերի, և դրուզական շեյխերի ու հոգևոր առաջնորդների հետ:

Միմեղ Արսլանի հարցում կար զալեշտական մի պահ: Եւ Օմար փաշայից ձեռքակալված դրուզ ղեկավարների թվում էր: Նշանակվելով կայմակամ, նա ազատ չարձակվեց, այլ ցերեկները բանտից գալիս էր իր աշխատատեղը, իսկ երեկոյան բարեխղճորեն վերադառնում բանտ:

Այսպիսով, Լեոնալիքանանը բաժանվեց երկու մասի, հյուսիսային՝ մարոնի, և հարավային՝ դրուզական: Նրանց միջև բաժանարար գիծ հանդիսացավ Քեյրուք-Ղամասկոս ճանապարհը: Կայնականներից յուրաքանչյուրը պատասխանատու էր իրեն ենթակա հատվածի համար:

Նման բաժանումը շատ թե քիչ հանընկերում էր կրոնական այդ երկու համայնքների կուտակմանը հյուսիսում, ինչպես Քեսրվանը, և հարավում, ինչպես Հուֆը, որտեղ քրիստոնյաները և դրուզները համապատասխանարար կազմում էին մեծամասնություն, թեև հյուսիսային մասում կային նաև դրուզներ, իսկ հարավային մասում՝ քրիստոնյաներ:

Բայց կար Լեոնալիքանանի կենտրոնական մասը, Մեթըն իր խառը բնակչությամբ: Այստեղ չկար որևէ համայնքի բացարձակ մեծամասնություն, այլ կար հարաբերական, և դրուզներն ու քրիստոնյաներն ապրում էին մեկընդմեջ: Դա չտեսնված քարղություններ էր ստեղծում, որոնք իրենց մեջ մեծ վտանգ էին պարունակում: Դրուզները չէին ցանկանում ենթարկվել մարոնի կայնականին, իսկ քրիստոնյաները՝ դրուզ կայնականին: Այդ պատճառով էլ երկու կողմից փորձ արվեց թուր դրուզներին դնել դրուզ կայնականի ենթակայության ներքո, անկախ այն բանից, թե նրանք որտեղ են բնակվում, իսկ քրիստոնյաներին ենթակա դարձնել միայն քրիստոնյա կայնականին, անկախ նրանց բնակավայրից: 1843 թ. հունվարի 29-ին նման առաջարկությամբ հանդես եկան մարոնի հոգևոր առաջնորդները, դիմելով եվրոպական դեսպաններին, խնդրելով միջամտել Ստամբուլի առաջ մարոնի կայնականի իրավասության տակ դնել Լեոնալիքանանի տարբեր մասերում բնակվող թուր քրիստոնյաներին:

Իհարկե, այդ և համանման մյուս առաջարկությունները մերժվեցին, քանի որ դա զործնականում հնարավոր չէր կիրառել և անխուսափելիորեն անլուծելի քարղություններ ու հակասություններ կառաջացներ:

Բայց դա խթան հանդիսացավ որպեսզի այդ խնդրված հարցին տրվի մեկ այլ լուծում: Բարձր Դուռը եվրոպական տերությունների համաձայնությամբ Լեոնալիքանանի երկու հատվածներում էլ 1844 թ. սեպտեմբերին մտցրեց վաքիլների կամ ներկայացուցիչների պաշտոն:

Այդ որոշման համաձայն, թուր այն գյուղերում և բնակավայրերում, որոնք ունեին խառը բնակչություն, այսինքն, եթե տվյալ գյուղում կողք-կողքի ապրում էին դրուզ և քրիստոնյա, նշանակվում էին երկու վաքիլ, մեկը դրուզ, իսկ մյուսը քրիստոնյա: Եթե դա մտնում էր դրուզ

կայմակամի կառավարման գոտում, ապա քրիստոնյան ենթարկվում էր դրուզ կայմակամին, սակայն եթե նա ունենում էր հարցեր, կապված, ասենք, հողային սեփականության, դատավարության, հարկերի և այլ հարցերի հետ, ապա այդ հարցերի լուծման համար դիմում էր քրիստոնյա վաքիլին, որն էլ իր հերթին այդ հարցը փոխանցում էր Լեոնալիքանանի երկրորդ, քրիստոնյա կայմակամին: Նա արդեն շփման մեջ էր մտնում դրուզ կայմակամի հետ և փորձում հարթել ծագած խնդիրը: Նույնը տեղի էր ունենում, երբ հարցը վերաբերում էր քրիստոնյա կայմակամի հատվածում գտնվող դրուզի հետ:

Այս մոդելը, իհարկե, չի կարելի համարել իդեալական: Նա կառավարման փոխզիջումային տարբերակ էր, թելադրված Լեոնալիքանանի յուրահատուկ պայմաններից, որտեղ տիրապետող էին հանդիսանում համայնքային հարաբերությունները, նրանց հատուկ կամ բնորոշ բարդություններով, անվստահությանը և հակասություններով:

Ժամանակը պետք է ցույց տար, թե այդ մոդելը կենսունակ էր, թե ոչ, կարող էր նա Լեոնալիքանանը դուրս բերել էքմո-կրոնական և քաղաքական հարատև ճգնաժամից: Պետք էնշել, որ հենց սկզբից կային շատ թերահավատներ, և ինչպես ցույց տվեց կյանքը, նրանք չէին սխալվել:

5. Դրուզ-մարոնի 1845-1860 թվականների կոտորածները

Շատ ժամանակ չպահանջվեց համոզվելու համար, որ 1842 թ. ընդունված որոշումը երկու կայմակամների, և 1844 թ. որոշումը երկու վաքիլների վերաբերյալ չեն կարող Լիբանանին բերել խաղաղություն և վերացնել արյունալի բախումները քրիստոնյաների և մուսուլմանների, ու նրանց ամենաազդեցիկ երկու համայնքների՝ դրուզների ու մարոնիների միջև: Դրուզ-մարոնի կոտորածները դարձան Լիբանանի XIX դարի 40-ական թվականների երկրորդ կեսի և 60-ական թվականների սկզբների պատմության ամենաարյունոտ էջը:

Չարաբերությունները դրուզների և մարոնիների միջև այնքան էին լարված և կրքերն այն աստիճանի էին բողբոջված, որ ամեն մի շարժում, որ դրսևորվում էր մի կողմից, հակառակ կողմն այն ընկալում էր որպես սպառնալիչ իր գոյությանը, որն ապահովվելու համար նա բացի զենքից ու զինված սպառարից այլ միջոց չէր տեսնում և չէր ընդունում:

Անվաճի ապացույցը հանդիսացան 1845 թ. գարնան իրադարձութիւնները Գարավային Լիբանանում, որը գտնվում էր դրուզ կայմակաւանի կառավարման ներքո:

Կառավարման նոր համակարգի հաստատումից հետո դրուզ շեյխերը, դուլզն իսկ չկասկածելով իրենց իրավունքները նախկին ծավալով և նախկին տիրույթներում վերականգնելու մասին, վերադարձան Գարավային Լիբանան, որը նրանք համարում էին իրենց պատկանող շրջան, եթե ոչ պետական կազմավորում: Երանց վերադառնալը և հավակնութիւններն իրենց նախկին կալվածքների վերաբերյալ, խոր տազնապ առաջացրեց դրուզ կայմակաւանի կառավարման ներքո գտնվող Գարավային Լիբանանի մարոնիների մոտ, առաջին հերթին գյուղացիներին: Ելնելով նախկին փորձից, հատկապէս 1840–1841 թթ. կոտորածների դատը պատմութիւնից, մարոնի գյուղացիութիւնն արագորեն սկսեց զինվել, պատրաստ զինված դիմադրութիւն ցույց տալ դրուզ շեյխերին, պաշտպանելու իր իրավունքները, այդ բնութեւն և հողաբաժինների նկատմամբ: Իսկ քանի որ դրուզները բնաւ մտադիր չէին որևէ չափով զիջման դիմելու, ապա լարվածութիւնն արագ շիկացավ և 1845 թ. մայիսին վերածվեց ապստամբութեան:

Այս ապստամբութիւնը որոշ իմաստով տարբերվում էր նախորդներից:

Առաջին, նա չսահմանափակվեց միայն Գարավային Լիբանանով և շատ արագ կերպով ընդգրկեց ամբողջ Լիբանանը: Այդ պատճառով 1845 թ. մայիսյան ապստամբութիւնը պատմութեան մեջ մտել է նաև քաղաքացիական պատերազմ անունով:

Երկրորդ, ապստամբութիւնն ուղղվեց ոչ թե միայն դրուզ շեյխերի և ավատատերերի, այլ ընդհանրապէս դրուզների դէմ, որը ապստամբ մարոնիների թույլ տված ամենակուպիտ սխալներից մեկն էր: Դա սովորեցրեց ապստամբութեան սոցիալական բնույթի վրա, որը փոխվեց կրօնական հիմունքների վրա կատարված միջհամայնքային պայքարի:

Մարոնի ապստամբներն իրենց աշխարհագրորը վերականգնեցին ռազմական սկզբունքներով, կազմավորելով տասնյակներից ու հարյուրյակներից բաղկացած զորաջոկատներ: Ընդհանուր դեկլարութիւնն իր ձեռքը վերցրեց ապստամբութեան դեկլարութեան կոմիտեն, որը կոչվում էր «Տողովրդական դավադրութեան ընկերութիւն»: Դա մի գաղտնի մարմին էր, որի կենտրոնատեղին գտնվում էր Դեյր ալ-Կամարում:

Հաշվի առնելով երկրամասի լեռնային բնույթը և տարբեր շրջանների միջև կապ պահպանելու դժվարությունները, ապստամբության դեկավարման կենտրոնական մարմինն իր բաժանմունքներն էր ստեղծել տեղերում:

Համադրելով առկա մատչելի աղբյուրներն ու նյութերը, կարելի է ասել, որ նրա դեկավար մարմնի նպատակն էր կազմակերպել մարտնի գյուղացիների ապստամբությունը վերջ տալու դրուզ Ֆեոդալական ավազանու գեղիշխանությանը, վերացնելու դրուզական ճորտատիրական իրավունքը, դատաստան տեսնել դրուզական ավատատերերի հետ և հասնել ազատության իրենց բնակված վայրերում:

Վախը դրուզների նկատմամբ ստիպել էր մարտնիների շուրջը համախմբվել նաև մյուս քրիստոնյա համայնքներին, քնն նրանք թուրք չէին, որ անվերապահ համերաշխ էին մարտնիների հետ: Նրանք մի շարք հարցերում տարածայնություններ ունեին նրանց հետ: Մյուս կողմից, հակասություններն այդ քրիստոնյա համայնքների և դրուզների միջև այնպես ուժեղ չէին արտահայտված, ինչպես մարտնիների և դրուզների միջև: Մյուսիհանդերձ, նրանք ենթարկվելով ընդհանուր մթնոլորտին, միացան մարտնիներին ընդդեմ դրուզների:

Դրուզները, անշուշտ, այդ թուրքի մասին լավատեսյակ էին և իրենք նույնպես պատրաստվում էին զինված սթայքաբի: Դրուզ ավազանին գաղտնի ժողովներ էր զուամարում Մուխթարայում, որոշում ընդունելով զինվելու մասին: Դրուզները զանգվածաբար ձեռք էին բերում զինամթերք, անգամ խրամատներ էին փորում:

Ինչպես միշտ, այս անգամ ևս լիբանանյան իրադարձությունները մեկուսի չէին զարգանում: Այդ թուրքը տեղի էր ունենում թուրքական իշխանությունների այքի առջև, սակայն նրանք ոչ մի քայլի չդիմեցին լարվածությունը լիցքաթափ անելու և զինյալ բախումները կանխելու համար: Նրանք այս անգամ ևս հետևում էին իրենց ավանդական քաղաքականությանը՝ թուլացնել արաբներին միջհամայնքային բախումների միջոցով: Նույնիսկ Անգլիայի, Ավստրիայի, Ֆրանսիայի և Դրուսիայի դիվանագիտական ներկայացուցիչները բախումների նախօրյակին, 1845 թ. մայիսի 3-ի հուշագրում Բարձր Դռանը մեղադրում էին «հանցագործ անգործության» մեջ:

Իսկ նվորայական պետությունները, առաջին հերթին Անգլիան և Ֆրանսիան, նույնպես ունեին մեղքի իրենց քաժինը: Անգլիան կանգնած էր դրուզների, իսկ Ֆրանսիան՝ մարտնիների թիկունքում: Նրանց

մտահոգության զլխավոր առարկան ոչ այնքան բախումները կանխելն էր, որքան թույլ չտան հանկարծ մեկի դիզերն ամրապնդվեն մյուսի հաշվին:

Կան տարբեր տեսակետներ, քե ով է եղել նախահարձակ: Որոշ արդյունքներում նշվում է, որ ամեն ինչ սկսվել է դրուզների անմտածված քայլի հետևանքով: Ըստ այդմ, իբր, դրուզ շեյխերից մեկը փորձ է կատարել զինաբախել Զարավային Լիբանանի Բթեթար գյուղի մարոնի քրիստոնյաներին: Գյուղացիները հրաժարվել են կատարել դրուզ շեյխի կամքը և զինված դիմադրություն են ցույց տվել նրան և նրա զինված-քին: Լուրն անմիջապես տարածվել է և մարոնիներին օգնության են եկել հարևան գյուղերի մարոնիները: Այսպես կայծը վերածվում է հրդեհի:

Իսկ մեկ այլ արդյուրի համաձայն, իբր, Բեյրութ-Սայդա ճանապարհի վրա վեճ է առաջանում ճանապարհին միմյանց հանդիպած դրուզ և մարոնի ջորեպանների միջև: Տեղի է ունենում փոխհրածգություն: Նրանց օգնության են գալիս դրուզ և մարոնի գյուղացիները և, դարձյալ կայծը վերածվում է հրդեհի:

Անկախ այն քանից, քե այս վարկածներից որն է ճիշտ, մի քան պարզ է, որ հարաբերություններն այնքան լարված են եղել և մթնոլորտն էլ այնքան շիկացած, որ կարող էր ամեն մի ծիծաղաշարժ, եթե ոչ անիտեթթ քանից, արյունալի պատերազմ ծագել երկու համայնքների միջև:

Միջհամայնքային արյունալի ողբերգությունն իր մեջ առավ Սեթ-նի, Հուֆի, Ջեզինի, Մանասիֆի, Արցուրի և այլ շրջաններ: Լավ նախապատրաստված մարոնիները Ջեզինում հարձակվեցին դրուզների վրա և, մեծ մասին սպանեցին, իսկ մնացածներն իրենց զուլխը փրկեցին փախուստի դիմելով: Այդ հաղթանակի շնորհիվ մարոնիները ներխուժեցին Հուֆ, նպատակ ունենալով գրավել Ջունբլաթների ամրոցը Մուխթարայում: Ապանելով մեծաքանակ դրուզների և հիմնահատակ կործանելով կամ հրկիզելով դրուզական տասնյակ գյուղեր, մարոնիների զինված ջոկատները մոտեցան Ջունբլաթների նստոցին: Մինչ այդ պահը մարոնիները քախումների ժամանակ քվական գերակշռություն ունեին դրուզների նկատմամբ: Նրանք ամենայն հավանականությամբ կգրավեին Մուխթարան և նա նույնպես հրդեհի ճարակ կդարձնեին, ե-թե չմիջամտեր քուրդական մի զորախումբ, որը օգնության հասավ պաշարման մեջ գտնվող Ջունբլաթներին: Նրանց ձեռնտու չէր այդ տոհմի ոչնչացումը, որը չափից ավելի կուժեղացներ մարոնիներին: Դրանից

հետո ի հայտ եկավ, որ թուրքերը ընդհանրապես պաշտպանում են դրուզներին:

Այս իրավիճակն էր տիրում Մեթնում, որտեղ գերակշռությունը մարոնիների կողմն էր, որոնք, ինչպես վկայում է Կ. Բազիլին, հրկիզում էին դրուզների գյուղերը, սպանում նրանց և թալանում նրանց ունեցվածքը:

Այս անմարդկային սպանդի առաջին շարաքը մարոնիների օգտին էր:

Սակայն դրուզներին հաջողվեց կազմակերպել իրենց ուժերը, ստանալ օգնություն Գաուրանի և Ուադի աբ-Թալաթի դրուզներից և անցնել հակահարձակման: Այս փուլում թուրքական զորքերը բացահայտ կերպով պաշտպանում են դրուզներին ընդդեմ մարոնիների: Դրուզներն մարոնիների հետ անում են այն նույն բանը, ինչ մարոնիներն բախումների առաջին շարաքվա ընթացքում արել էին նրանց հետ: Նրանք ավերում և հրկիզում են մարոնիներին պատկանող գյուղերը և զանգվածաբար սպանում նրանց: Թուրքերի թողստվածությամբ, դրուզները ահավոր ջարդեր կազմակերպեցին Մեթնում: Քիչ չէին այն դեպքերը, երբ թուրքերն իրենք էին սպանում իրենց անձնատուր եղած քրիստոնյաներին, իսկ նրանց զենքերը բաժանում դրուզներին:

Եվրոպական երկրների հյուպատոսների ճնշման տակ Բեյրութի Վեջիհի թուրք փաշան հարկադրված էր 1845 թ. մայիսի 23-ին միջանտել և խորհրդակցության հրավիրել երկու համայնքների ղեկավարներին: Նա դիմեց այդ քայլին, քանի որ դրուզները կարողացել էին հաղթող դուրս գալ, պահպանել իրենց իշխանությունը Գարավային Լիբանանում և հաստատվել իրենց կալվածքներում: Իսկ մարոնիները, չնայած քախումների սկզբնական փուլում իրենց հաղթանակներին, ոչ միայն ծանր կորուստներ կրեցին, այլև խիստ վատթարացրին իրենց վիճակը:

Չանդիսված և հիմնական նպատակը արյունահեղությունը դադարեցնելն էր, որն ընդունել էր սպառնալից չափեր, հարաբերությունների կարգավորման ինչ-որ մոդել գտնելն էր: Չունիսի 2-ին, երբ արյունահեղությունն արդեն դադարել էր, խորհրդակցության մասնակիցները ստորագրեցին մի համաձայնագիր, որով նրանք պարտավորվում էին ձեռնպահ մնալ որևէ հարձակողական զործողությունից, ցրել զինված ջոկատները, ձեռքազրկել թալանով զբաղվողներին, ապաստան տալ անօթևաններին և զաղթականներին, Դամասկոսի, Սադայի, Դեյր ալ-Կամարի, Տրիպոլիի ճանապարհների վրա տեղակայել թուրքական զոր-

քեր, իսկ մյուս մասերում անվտանգությունն ապահովել տեղական ազգաբնակչության կողմից:

Այս համաձայնագիրը հարցի յուրատեսակ միջանկյալ լուծում էր: Դրան հետևեց Ձուրքիայի արտաքին գործերի նախարար Սեմեոյ Շեքիր ԼՖենդիի այցը Բեյրութ 1845 թ. օգոստոսին, որը սուլթանի հանձնարարությամբ պետք է կիրառեր մի շարք միջոցառումներ Լիբանանում խաղաղություն հաստատելու համար:

Դրանց մեջ թերևս ամենակարևորը կառավարման համակարգում մի նոր օղակի ստեղծումն էր: Շեքիր ԼՖենդին տեղյակ պահեց համայնքների ղեկավարներին և օտարերկրյա հյուպատոսներին, որ պահպանվելու է արդեն գոյություն ունեցող երկու կայանկամների և երկու վաքիլների համակարգը: Բայց կայանկամներին կից ստեղծվում էին խորհուրդներ, որոնց նախագահները հենց իրենք կայանկամներն էին, որոնց ֆունկցիաների մեջ մտնում էին երկու կարևոր խնդիրներ՝ դատական և հարկերի արդար բաշխման և գանձման, որն ավելի շատ վերահսկողական ֆունկցիա կարելի է համարել:

Խորհուրդը բացի նախագահից, ուներ նաև տեղակալ, որին նշանակում էր կայանկամը, և համապատասխան համայնքների՝ դրուզ, մարոնի, սուննի, շիա, հույն ուղղափառ և հույն կաթոլիկ համայնքների կողմից ընտրված անդամներ, որոնց հաստատում էր կայանկամը:

Խորհրդի ստեղծումն ավելի խճողեց առանց այդ էլ գոյություն ունեցող կառավարման համակարգը: Նա չէր նպատակաուղղված լուծելու մարոնի գյուղացիության և դրուզ ավատատերերի, դրուզ գյուղացիության և մարոնի ավատատերերի միջև գոյություն ունեցող հակասությունները, որոնց սոցիալական բնույթ ունեին: Իսկ խորհուրդների մեջ տարրեր կրոնադավանական համայնքների ներկայացուցիչների ներգրավումը միջհամայնքայն անհասկացողության և հակասությունների նոր դաշտ ստեղծեց:

Կայանկամներին մեծ դժվարություններով, սպառնալիքներով, զանազան խոստումներով և խորամանկությամբ հաջողվեց կանխել նոր, լայնածավալ արյունալի ընդհարումները քրիստոնյաների և դրուզների միջև, բնև առանձին դեպքեր միշտ էլ լինում էին: Դա հնարավորություն տվեց բուժել 1845 թ. արյունալի վերքերը, որոշ չափով վերականգնել քայքայված տնտեսությունը, ավերված և հրկիզված տները: Շատ փախստականներ հետ վերադարձան իրենց բնակավայրերը և տները: Իսկ զինաքափումը շատ հետաքրքիր ծնով տեղի ունեցավ: Գյու-

դացիները երկու կողմից էլ հանձնեցին զենքի միայն մի անձան մասը, իսկ մեծ մասը նրանք գաղտնի քաղեցին հողի տակ և այլ բարատոցներում, հավանաբար սպասելով նոր ընդհարումների: Եվ նրանք չէին սխալվում:

1859 թ. գյուղացիները կրկին ոտքի ելան: Բայց այս անգամ և՛ պատճառները, և՛ նպատակներն այլ էին: 1859 թ. գյուղացիական ապստամբությունը, որը տեղի ունեցավ Քեարվանում, Զյուսիսային Լիբանանում, ուղղակի կապ ուներ Օսմանյան կայսրությունում կիրառվող ռեֆորմների՝ քանզիմաթի երկրորդ փուլի հետ, որի վերաբերյալ բուրժուական սուլթանը որոշում էր ընդունել դեռևս 1856 թ.: Ընդհանրապես այսպես կոչված բարեփոխումները արաբական երկրներում զնում էին մեծ դժվարությամբ, կրում էին ձևական բնույթ և նպաստում սոցիալական լարվածության առաջացմանը, որից շխուսափեց նաև Լիբանանը: Դժբախտություները կայանում էր նրանում, որ գյուղացիությունը մի անբացատրելի պատճառով, կամ ավելի ճիշտ հավատ ընծայելով սուլթանական հրովարտակին, թղթի վրա զրվածին, այդ ռեֆորմներն ընկալեց որպես կայսրության քուլդ խավերի միջև հավասարության հաստատում և խտրականության վերացում: Շատերի ուրախությանը սահման չկար, մանավանդ այն գյուղացիների, որոնք կարծում էին, թե արդեն վերացվում է նրանց կախվածությունը ավատատերերից:

Բայց շատ շուտով նրանց մեծ հիասթափություն էր սպասում: Իսկ այն բանից հետո, երբ նրանք իուսաֆար եղան նաև հարկերի զանձման և ֆեոդալական պարիակների վերացման հարցում, ապա նրանք համակեց դժգոհությունը: Նրանցից հարկերը զանձում էին, ինչպես մինչև սուլթանական հրովարտակը, նույնիսկ ավելի խստացվեց, որն ուղեկցվում էր ավատատերերի և հարկահավաքների կամայականություններով:

Քեարվանի դժգոհ գյուղացիության ավելի քան 300 ներկայացուցիչներ 1858 թ. սկզբին մի հավաք զումարեցին Չուք գյուղում, որտեղ ընդունվեց բողոքագիր, ուղղված Քեյրուսի կառավարիչ խորշիդ փաշային, ինչպես նաև մարոնի հոգևորականության ղեկավարներին: Նրանք այդ բողոքագրում իրենց դժգոհությունն էին արտահայտում հարկերի ավելացման և խստացման կապակցությամբ և պահանջում ավատատիրական պարիակների վերացում:

Դրա մասին են վկայում բողոքագրի այնպիսի պահանջներ, ինչպես ամեն մի խտրականության և արհամարհական վերաբերմունքի վե-

րացում, շեյխերի հավասարեցում ժողովրդին, այսինքն հասարակ մարդկանց, նրանց պատասխանատվության ենթարկում հանցագործություն կատարելու դեպքում այնպես, ինչպես հասարակ մարդկանց, շեյխերի կողմից իրենց հասանելիք հարկերի վճարումն իրենց կողմից և ոչ թե նրանց գանձումը ժողովրդից և այլն:

Նրանց պահանջների էական և խիստ կարևոր մասն էր կազմում պահանջների այն խումբը, որն ընդգծված հակաֆեոդալական բնույթ էր կրում, ինչպես տոմանակերների, հարսանյաց հարկի, տերունական հողակտորների վաճառումից գանձվող հարկի և այլ ապօրինի պարհակների վերացումը:

Խուրշիդ փաշան, քնականաբար, մերժեց Գյուսիսային Լիբանանի գյուղացիության պահանջները: Նա այն մարդը չէր, որ կարող էր դիմել մի այնպիսի հեղափոխական քայլի, ինչպես ֆեոդալական պարհակների վերացումը:

Անհրաժեշտ նախապատրաստական աշխատանքներից հետո, Քեսրվանի գյուղացիությունը 1859 թ. հունվարին դիմեց զինված ապստամբության: Ապստամբները զենքի, մասնավոր իրացանների պակաս չէին զգում: Նրանք հիշեցին 1845 թ. իրադարձություններից հետո իրենց պահած զենքերի մասին, քաջատոհմերից հանեցին դրանք և գինձեցին: Ապստամբության առաջնորդն էր դարձին Թամիուս Շահինը, գյուղացի Ռեյֆուն գյուղից, որը նոր էր ըմտրվել վաքիլներից մեկի պաշտոնում:

Ապստամբական շարժումը հենց սկզբից ընդունեց հակաֆեոդալական բնույթ և վերածվեց գյուղացիական պայքարի մարտի ֆեոդալների դեմ: Դա հիմք է տվել ուսումնասիրողներին, ինչպես Վ. Լուցկուն, Ի. Սմիլյանսկայային և խոհրդային այլ պատմաբանների, Քեսրվանի ապստամբությունը համարել լիբանանյան գյուղացիների դասակարգային պայքար լիբանանյան ֆեոդալների դեմ:

Ապստամբները հասան մեծ հաջողությունների: Նրանք կարողացան Քեսրվանում հաստատել իրենց իշխանությունը, մարտի ավատատերերին, առաջին հերթին խազիններին, արտաքսել Քեսրվանից և գրավել նրանց հողերը: Այնուհետև նրանց տնօրինության տակ անցավ նաև մարտի ավատատերերի ամբողջ գույքը՝ և ունեցվածքը: 1859 թ. հունվարի 2-ին ապստամբ 30 գյուղերի գյուղացիներ իրենց վերահսկողությունը հաստատեցին զրաված հողերի վրա:

Ստեղծվեց կառավարման նոր մարմին, որը պաշտոնապես կոչվեց հանրապետության կառավարություն՝ ալ-Յուբուսա ալ-ջումհուրի-

յա, որը գլխավորում էր Յանիուս Շահինը: Հիմնվեց նա մի մարմին՝ վաքիւների ժողովը, որն օժտված էր օրենքներ ընդունելու իրավասությամբ: Ենյեներն ունեզուրկ լինելու հետ միասին, նաև իշխանազուրկ եղան: Հոչակվեց սոցիալական հավասարություն, հաստատվեց կարգ ու կանոն, վերջ տրվեցին կամայականություններին, այդ քվում և գյուղացու համար մի այնպիսի կենսական կարևոր նշանակություն ունեցող հարցում, ինչպիսին հարկազանծումն էր: Գյուղացին իրեն ապահով էր զգում, թե՛ անձի, և՛ թե գույքի առումով:

Այս իշխանությունը գոյություն ունեցավ մինչև 1860 թ. հուլիսի 29-ը:

Թանիուս Շահինի ղեկավարած ապստամբությունը և նրա գլխավորած հանրապետական կառավարության ազդեցությունը չսահմանափակվեց միայն Քեսովանի շրջանակներով: Նա հուզեց ամբողջ Լիբանանը, մասնավորապես դրուզ կայմականի կառավարման ներքո գտնվող տարածաշրջանի մարոնի գյուղացիությանը, որը սկսեց զինվել: Կոկին Լիբանանի վրա կախվեց միջհամայնցային քախումների ուղվակալը: Դա ավելի իրական դարձավ, երբ դրուզները ևս սկսեցին զինվել: Այստեղ մեղքի իրենց բաժինն ունեցան, մի կողմից, մարոնի հողերը դասի ղեկավարությունը, որը խրախուսում էր դրուզական շրջաններում բնակվող մարոնի գյուղացիությանը զինվելու հարցում, և դրուզ շեյխերն ու մեծահարուստ ավատատերերը, որոնք նախապատրաստում էին դրուզ գյուղացիության հակաքրիստոնյա ելույթները, մյուս կողմից:

Մարոնի-դրուզ նոր ռազմական քախումները, որոնք անմիջապես կոտորածների ընույթ ընդունեցին, սկսվեցին 1860 թ. մայիսի ամսին: Առիթ հանդիսացավ մայիսի 22-ին Քեյրութում մի խումբ մարոնիների և դրուզների ընդհարումը, որի ժամանակ մարոնիները կրակ բացեցին դրուզների վրա և սպանեցին նրանցից մեկին: Դա կարծես թե ազդանշան հանդիսացավ, որ ընդհարումներ սկսվեն նրկու համայնքների միջև ամբողջ Լիբանանում: Այդ ընդհարումները, որի հետևանքով Քեյրութի շրջանում մայիսի 29-31-ին ավելվեց 60 գյուղ և սպանվեցին հարյուրավոր մարդիկ, տարածվեցին Մալթա, Ռաշայյա, Հասբիյա, Անդրլիբանան, ապա նաև Դեյր ալ-Կամար, Չախլե, Բիքաա և այլ շրջաններ: Դրուզները, որոնք աջակցություն էին ստանում անգլիացիներից և բուրբերից, մեկը մյուսի հետևից գրավում էին մարոնիներով բնակեցված գյուղերը և զանգվածաբար սպանում նրանց: Մայիսի 30-ին նրանք գրոհեցին Բաաբդայի վրա և սպանեցին տեղացի երեսկիներին, Շիհար տոհ-

մի ներկայացուցիչներին, այդ թվում Լիբանանյան իշխանապետության զահեղնկեց արված եմիր Բաշիր III: Աղբյուրներում նշվում է, որ դրուզներին այդ ոճրագործության էր մղել Ասայդայի փաշա թուրք խուրշիդը: 1860 թ. մայիս-հուլիս ամիսներին ընդհանուր առմամբ ավերվեց 360 գյուղ, 560 եկեղեցի, 42 վանք և այլն: Մարոնիերը տվեցին մոտ 7 հազար զոհ, 3 հազար կանայք առևանգվեցին, 70 հազար մարդ մնաց անօթևան: Ինչ վերաբերում է դրուզների կորուստներին, ապա դրանք անհամեմատ քիչ էին: Օրինակ, նրանց զոհերի թիվը կազմում էր հազար երեք հարյուր մարդ:

1860 թ. հունիսի 6-ին և 19-ին եվրոպական երկրների հյուպատոսները խուրշիդ փաշայից պահանջեցին վճարական քայլերի դիմել սաբանդ դադարեցնելու համար: Սակայն նա ամեն կերպ վիժեցնում էր հյուպատոսների պահանջի կատարումը, իսկ դրուզներն էլ մեղադրելով մարոնիներին նախահարձակ լինելու մեջ, հայտարարեցին, որ հնարավոր չէ վերացնել բախումները, քանի դեռ մարոնիները ձգտում են տիրանալ իրենց հողերին:

Լիբանանում տեղի ունեցած սարսափելի դեպքերը ցնցեցին եվրոպական հասարակայնությանը, որոնք պահանջում էին կտրուկ քայլերի դիմել արյունահեղությունը դադարեցնելու համար: Իսկ Ֆրանսիայում ավելի ու ավելի քարծր էին հնչում զինված միջամտության պահանջները: Դա ունեցավ իր ազդեցությունը: Անգլիացիները և Բարձր Դուռը լուրջ անհանգստացան, որ Ֆրանսիական զինված միջամտությունը կարող է փոխել իրադրությունը հօգուտ Ֆրանսիացիների և մարոնիների, որը նրանք չէին կարող թույլ տալ: Ուստի և Անգլիայի հավանությանը Բարձր Դուռը կարգադրեց խուրշիդ փաշային դիմել անհնաարդյունավետ քայլերի բախումները դադարեցնելու և կողմերի միջև զինադադար կնքելու համար: Դա հաջողվեց նրան և 1860 թ. հուլիս 6-ին մարոնիների և դրուզների միջև կնքվեց զինադադարի համաձայնագիր: Քրիստոնյա կողմը հարկադրված էր իր համաձայնությունը հայտնել դրուզ շեյխերի և ավատատերերի իրավունքները պահպանելու հետ, և հրաժարվեցին հանցագործներին պատժի ենթարկելու իրենց պահանջից: Նրանք ստիպված հրաժարվեցին նաև կրած վնասների համար դրուզներից փոխհատուցում ստանալու պահանջից: Թուրքական կողմը գլխավոր պատասխանատու հայտարարեց նրկու կայնականներին, նրանց մեղադրելով թուլության մեջ: Դա դարձնելով պատրվակ,

Բարձր Դուռը Լիբանանում իշխանությունը փոխանցեց Սայդայի փաշա Նուրշիդին:

Սյալիսով, համաձայնագրով ամրագրվեց դրուզների հաղթանակը միջհամայնքային պայքարում: Այնհայտ էր, որ ուժեղացավ նաև Բարձր Դուռն իշխանությունը Լեռնալիբանանում:

6. Լուի Նապոլեոն III Բոնապարտի կողմից Ֆրանսիական էքսպեդիցիոն կորպուսի առաքումը Սիրիա

Դուլիսի 6-ի զինադադարի համաձայնագրից անցել էր ընդամենը երեք օր, երբ միջհամայնքային բախումների նոր ճակատ բացվեց, այս անգամ Դամասկոսում: Դա, կարելի է ասել, որ լիբանանյան դեպքերի արձագանքներն էին Սիրիայում:

1860 թ. հուլիսի 9–11-ը, երեք օր շարունակ մահմեդականներն անխնա կոտորում էին քրիստոնյաներին, ավերում կամ հրկիզում նրանց եկեղեցիներն ու տաճարները: Սպանվեց մոտ 20 հազար քրիստոնյա: Չոհերի թիվն ու վնասներն ավել շատ կլինեին, եթե ի պաշտպանություն քրիստոնյաների հանդես չգար Արդ ալ-Կադիբը, Ալժիրի ազատագրական շարժման ղեկավարը, որը մեծ հեղինակություն էր վայելում մուսուլմանների շրջանում: Նա իր ղեկավարած ապստամբության ճնշումից հետո հաստատվել էր Սիրիայի մայրաքաղաքում: Շնորհիվ նրա քանքերի ու արիության, հնարավոր եղավ մուսուլման ամրոխն հետ պահել հետագա ցարդերից:

Դամասկոսյան դեպքերը առիթ հանդիսացան եվրոպական երկրների նոր միջամտության համար, որի նախաձեռնությունը պատկանում էր Ֆրանսիային: Փարիզն առաջարկեց Անգլիային, Ռուսաստանին, Ավստրիային և Պրուսիային հետաքննություն անցկացնել սիրիական իրադարձությունների կապակցությամբ և համապատասխան քայլերի դիմել կազմելու նման դեպքերի կրկնությունը, քեև չէին նշվում թե ինչպիսի կորուկրեստ քայլերի պետք է դիմել: Իսկ Ֆրանսիայի կայսր Լուի Նապոլեոն III Բոնապարտը թուրքական սուլթան Արդ ալ-Մաջիդից պահանջեց կտրուկ քայլերի դիմել Օսմանյան կայսրությունում կարգ հաստատելու ուղղությամբ:

Լուի Նապոլեոնը Նապոլեոն Բոնապարտի զարմիկն էր, որը Ֆրանսիայի կայսր էր դարձել 1852 թ. դեկտեմբերի 2-ին, փորձում էր անձն բանում նմանվել իր մեծ հորեղբորը, չունենալով նրա տաղանդը ոչ

քաղաքական և ոչ էլ ռազմական հարցերում: Սակայն նա Նապոլեոն I գերագանցում էր իր հավակնություններով, որոնք ավել շատ արկածախնդրություն էին հիշեցնում, որոնք հետագայում շատ ծանր մատեցին Ֆրանսիայի վրա, հատկապես 1870 թ. Ֆրանս-պրուսական պատերազմի ժամանակ կրած պարտությունից հետո, որը վերջակետ դրեց նրա քաղաքական կարիերային:

Սուլթան Աբդ ալ-Մաջիդը, ի պատասխան Նապոլեոն III պահանջի, 1860 թ. հուլիսի 16-ին հայտնում է նրան, որ արդեն իր կողմից ձեռք են առնվել համապատասխան քայլեր կարգը վերահաստատելու և հանցավորներին պատժելու համար: Այդ նպատակով սուլթանը Դամասկոս ուղարկեց Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար Քեչեչի-զադե Ֆուադ փաշային, օժտելով նրան ամենալայն լիազորություններով: Նա հուլիսի 17-ին արդեն Բեյրութում էր: Նրան ուղեկցում էր մի զորախումբ, որի առջև դրված էր պատժիչ առաքելություն, և մի հանձնաժողով, որը պետք է օգներ Ֆուադ փաշային հետաքննություն անցկացնելու գործում:

Նա դիմեց լիբանանցիներին պահպանել անողորմ, սպառնալով, որ անողորմ խախտող յուրաքանչյուրին նա կհամարի ապստամբ, և նրան խստորեն կպատժի որպես ապստամբի: Միաժամանակ նա կարգադրեց նյութական օգնություն ցույց տալ քրիստոնյա զաղրականներին, որոնք ապաստան էին գտել Բեյրութում և այլ վայրերում: Նա մի կարևոր քայլ ևս կատարեց, որը մեծ տպավորություն գործեց: Նրա հրամանով ձերբակալվեց Սալյայի էյալաթի գլխավոր ամենագործուրջիդ փաշան, որը մեղսակից էր մարոնի-դրուզ միջհամայնքային բախումների հրահրման մեջ:

Ֆուադ փաշան իր գործը Բեյրութում ավարտելուց հետո, մեկնեց Դամասկոս: Այստեղ նա ցուցադրեց, քե ինչի է ընդունակ Բարձր Դուռը ցանկության դեպքում: Ֆուադ փաշայի հրամանով ձերբակալվեց Դամասկոսի վիլայաթի մուշիր (ղեկավար, կառավարիչ) Ահմեդ փաշան: Իրենց պաշտոններից զրկվեցին և կալանավորվեցին նաև Դամասկոսի, ինչպես նաև Հասրայայում և Ռաշայայում տեղակայված քուրթական զորախմբերի հրամանատարները, բազմաթիվ զինվորականներ, կրոնականներ և այլ ակամավոր դեմքեր, նրանց մեղադրելով ջարդերի կազմակերպման կամ մասնակցության մեջ:

Այստեղ նույնպես Ֆուադ փաշան հրամայեց նյութական միջոցներ և օբևան տրամադրել քրիստոնյա տուժածներին:

Սուլթանի անունից Ֆուադ փաշան հիմնեց ռազմական ատյան, որի նախագահն էր ինքը: Ռազմական ատյանի որոշումով մահվան դատապարտվեցին և գնդակահարվեցին Աիմեդ փաշան, քազմաթիվ բեյեր, ընդամենը 111 մարդ, կախաղան հանվեց 57 մարդ, տաժանակիր աշխատանքի և արսորի դատապարտվեց մոտ 500 մարդ:

Այդ հարցը լուսաբանելիս, անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել հետևյալ հանգամանքի վրա: Պատվեցին միայն ու միայն մուսուլմանները՝ ղրուզներ, սուննիներ և շիաներ, և ոչ մի քրիստոնյա: Մահապատիժներն իրականացվում էին հանրության ներկայությամբ և քրիստոնյա բաղամասերում:

Բնականաբար հարց է ծագում, թե ինչո՞ւ մուսուլմանական թուրքիայում իշխանությունները պատժեցին միայն մուսուլմաններին և նյութական օգնությունը ցուցաբերեցին բացառապես քրիստոնյաներին, հատկապես մարոնիներին:

Դա արվում էր մի կողմից եվրոպական հասարակայնությանը հանգստացնելու, նրանց այքեղին թոզ փշելու համար, ցույց տալու, որ Օսմանյան կայսրությունն, իբր, կանոնավոր պետություն է, որտեղ զործում է իրավունքը և եթե հանցանքը կատարել է մուսուլմանը, ապա նա կպատժվի, առանց հաշվի առնելու նրա կրոնական պատկանելությունը: Սա մի կողմից:

Իսկ մյուս, առավել կարևոր դրդապատճառը քաղաքական էր: Եվրոպայում շատ լուրջ կերպով խոսում էին միջամտության մասին՝ հանձնաժողով ուղարկել Սիրիա և Լիբանան, իսկ Ֆրանսիան բացահայտ կերպով հայտարարեց իր ռազմական ուժերն տարածաշրջան ուղարկելու մասին: Ֆուադ փաշային Դամասկոս ուղարկելով և հանձնարարելով նրան ամենադաժան միջոցները կիրառել մարոնի-զորուզ արյունահեղության միայն մուսուլմանական կողմի մեղավորների նկատմամբ, Բարձր Դուռը դրանով փորձում էր կանխել եվրոպական միջամտությունը և ցույց տալ, որ նման միջամտության համար ոչ մի հիմք չկա, քանի որ Լիբանանում և Սիրիայում տիրում է անդորր, իսկ մուսուլման մեղավորներն արդեն շատ խիստ կերպով պատժվել են:

Երբ Նապոլեոն III 1860 թ. հուլիսի 6-ին նամակ հղեց թուրքական սուլթանին, պահանջելով կարգ ու կանոն հաստատել Սիրիայում և Լիբանանում, ապա դրա հետ միասին նա հրամայեց իր ծովային նախարարությանը Ֆրանսիական նավերն ուղարկել Բեյրութ, պատրաստ ափ իջնելու: Նա, տակտիկական նկատառումներից եկնելով, առաջարկեց

Անգլիային և Ավստրիային համատեղ ռազմական միջամտություն: Անա այս հանգամանքներն էին, որ տազնապ էին առաջացրել Ստամբուլում և հարևադրել Քարծր Դոանը այնպիսի դաժան ծնով պատժել մուսուլման մեղավորներին, որոնց մասին խտւլեց վերնում: Ըրոշ տեղեկությունների համաձայն սուլթանն այդպիսի որոշում էր ընդունել անգլիացիների խորհրդով, ձգտելով դրանով իսկ կանխել ֆրանսիական հնարավոր միջամտությունը:

Այնուամենայնիվ, դա չփրկեց Օսմանյան կայսրությանը եվրոպական միջամտությունից: Երկար և բավականին դժվար քանակցություններից հետո, որն ընթանում էր Ֆրանսիայի, Անգլիայի, Ավստրիայի, Ռուսաստանի, Պրուսիայի և Թուրքիայի միջև, ի վերջո, 1860 թ. սեպտեմբերի 5-ին նրանք ստորագրեցին պայմանագիր եվրոպական զորքեր Սիրիա ուղարկելու մասին: Նրանում նշվում էր, որ պայմանագիրը ստորագրած պետությունների մտահոգությունը Սիրիայում խաղաղություն հաստատելն է, որի համար նրանք նախտակահարմար են զտնում Սիրիա ուղարկել մի զորաբանակ, բաղկացած ոչ ավել, քան 12 հազար զինվորներից: Ֆրանսիան համաձայնվեց դրա կեսը, այսինքն մոտ 6 հազարը, տրամադրել ինքը, իսկ մնացածը պետք է տրամադրեին մյուս եվրոպական պետություններն ըստ անհրաժեշտության, որոշելով, թե նրանց ով ինչքան զինվոր կարող էր տրամադրել: Կողմերը համաձայնության եկան մի կարևոր հարցի շուրջը նա: Սիրիա ուղարկվող զորքերը այդ երկրում մնալու էին ոչ ավել, քան վեց ամիս, ելնելով այն ենթադրությունից, որ 180 օրը միանգամայն քավարար էր նրանց առջև կանգնած խնդիրները լուծելու համար:

Այդ պայմանագրով, նախ, սահմանափակվեց Սիրիա ուղարկվող ֆրանսիական զորքերի քանակը, և, երկրորդ, սահմանվեց նրանց Սիրիայում մնալու ժամկետը՝ վեց ամիս, այն դեպքում, երբ Ֆրանսիան չէր ցանկանում, որ ժամկետի հարցում որևէ սահմանափակում լինի:

Սեպտեմբերի 5-ի պայմանագրով ստեղծվում էր նաև միջազգային խաղը հանձնաժողով, կազմված վերոնշյալ պայմանագիրը ստորագրած պետությունների ներկայացուցիչներից, որոնք բացի մեղավորներին հայտնաբերելուց և պատժի ենթարկելուց, պետք է մշակեին այնպիսի միջոցառումներ, որոնք կանխեին նման բախումների հնարավորությունը: Այդ նպատակին հասնելու համար նախատեսվում էր Լիբանանի նոր ստատուտի՝ կարգավիճակի հաստատումը:

Այսպիսով, այդ օրերին առաջին անգամ հնչեց Լիբանանի նոր կառավարման հաստատման կամ ստատուտի հարցը:

Մակայն Ֆրանսիան, չսպասելով պայմանագրի ստորագրմանը, դեռևս օգոստոսի 16-ին Բեյրութ էր ուղարկել իր էքսպեդիցիոն կորպուսը, որի հրամանատար նշանակվեց մարկիզ Բոֆոր դ'Օպուլին, մի մարդ, որը ժամանակին եղել էր Մուհամմադ Ալիի որդի Իբրահիմ փաշայի սպայակույտի պետ, համարվում էր, որ նա լավ գիտի Սիրիան, նրա բարքերը և սովորությունները: Բեյրութում խաղիխս գեցեցին Ֆրանսիական հինգ ռազմանավեր: Եվրոպական պետությունները նույնպես չտապեցին իրենց ռազմանավերն ուղարկել և շուտով Բեյրութի ծովախորշում հայտնվեցին նաև անգլիական հինգ, ռուսական յոթ, ավստրիական երկու, սարդիսիական երկու և թուրքական երկու ռազմանավեր:

Իսկ ի՞նչպես դիմավորեցին լիբանանցիները եվրոպական երկրների զինված ուժերի հայտնվելը Բեյրութում և նրա ջրեղում:

Մարոնիները և մյուս քրիստոնյաները մեծ խանդավառությամբ դիմավորեցին Ֆրանսիացիներին: Եվ դա հասկանալի է, քանի որ Ֆրանսիացիները մարոնի-դրուզ հակամարտության ողջ ընթացքում նախապատվությունը տվել էին մարոնիներին և հանդես էին գալիս որպես նրանց հովանավորներ:

Իսկ դրուզները և սուննիները, մարոնիների ջարդերի հիմնական կիրառողները, հատկապես առաջինները, քնականաբար, չէին քաջցնում իրենց հիասթափությունը և մտավախությունը Ֆրանսիացիների ժամանման կապակցությամբ և նրանց նկատմամբ քշնամական դիրք գրավեցին: Նրանք մտավախություն ունեին, որ Ֆրանսիացիները կարող են հետաքննություն կատարել, որը կբացահայտեր նրանց ռմրագործությունները և կարող էին պատասխանատվության կանչել նրանց:

Ֆուադ փաշան շտապեց կանխել Ֆրանսիացիներին, նրանցից առաջ ընկնելով դրուզ շեյխերին պատժելու գործում: Այդ նպատակով նա Դամասկոսից ժամանեց Բեյրութ և ռազմական ատյանի որոշմամբ ցմահ քանտարկություն տվեց խուրճիղ փաշային և մի շարք այլ ցաղաքական ու ռազմական գործիչների, ապա 1860 թ. սեպտեմբերի 14-ին իր մոտ հրավիրեց դրուզների ղեկավար շեյխերին և ավատատերերին: Նա նրանց հրավիրեց ոչ թե գրույց ունենալու, այլ հարցաքննելու այն դերակատարության մասին, որ նրանք ունեցել էին ջարդերի ժամանակ: Նրանց մեծ մասը Ֆուադ փաշային ներկայանալու փոխարեն փախավ Սիրիայի Գաուրան չոջանը, որը քնակեցված է դրուզներով: Ներկայա-

ցան միայն տասնչորսը, այդ թվում դրուզ կայմակամ Ահմեդ Արսլանը: Եւ ն տասն այլ դրուզ շեյխեր դատապարտվեցին մահվան, սակայն միջամտեցին դրուզների ավանդական հովանավորներ անգլիացիները, որոնց ճնշման արդյունքում մահապատիժը փոխարինվեց ցմահ բանտարկության:

Ֆրանսիական զորքերը փաստորեն բան չուներին անելու, Լիբանանում և Սիրիայում, քանի որ Ֆուադ փաշան արդեն հասցրել էր ձեռքակալել և զանազան պատիժների ենթարկել դրուզ-մարոնի բախումների դրուզ գլխավոր մեղավորներին և անդորր հաստատել այդ երկու երկրամասերում: Ուստի ֆրանսիացիներն իրենց ուշադրությունը կենտրոնացրին Գյուսիսային Լիբանանի, այսինքն Քեսրվանի վրա, որտեղ հաստատվել էր հանրապետական կառավարություն Թանիուս Շահինի գլխավորությամբ: Նրանց նպատակն էր ճնշել ապստամբությունը Քեսրվանում: Ի տես ֆրանսիական զորքերի առաջադացման, Թանիուս Շահինը փախավ Քեսրվանից և Լիբանանի Գյուսիսային կամ քրիստոնյա-մարոնի շրջանի կայմակամ դարձավ Յուսուֆ Քարամը: Նրան հաջողվեց ֆրանսիացիների օժանդակությամբ իր իշխանությունը տարածել Քեսրվանի վրա, գյուղերը «հանդարտեցնել» և վերականգնել մարոնի կալվածատերերի իրավունքները: Սակայն Յուսուֆ Քարամը համարվում էր ժամանակավոր կայմակամ:

Ֆուադ փաշայի կողմից դրուզ կայմակամի և դրուզական մյուս ղեկավարների ձեռքակալումից հետո Գարավային Լիբանանը կամ դրուզական կայմակամությունը մնացել էր առանց ղեկավարի: Ֆուադ փաշան Գարավային Լիբանանը բաժանեց չորս գոտիների, նրանց ղեկավար նշանակելով օսմանյան բանակի սպաների: Նրանց կից ստեղծվեցին ժամանակավոր վարչություններ, որոնք պետք է կառավարիչ նշանակված անփորձ սպաներին օգնեին նրանց ենթակայության տակ գտնվող տարածաշրջանի կառավարման գործում:

Այսպիսով Լիբանանի երկու հատվածներում կառավարման տեսանկյունից հաստատվեց երկու միմյանցից տարբեր իրադրությունում: Գյուսիսային կամ քրիստոնյա մասում, շնորհիվ ֆրանսիացիների ակտիվ գործողությունների, 1860 թ. նոյեմբերի 18-ին նշանակվեց նոր կայմակամ ի դեմս Յուսուֆ Քարամի, իսկ Գարավային կամ դրուզական մասում, թեև կայմակամի աքաշտոնը չվերազվեց, սակայն նա մնաց թափուր, և որպես ելք ստեղծված իրավիճակից, կազմավորվեցին չորս գո-

տիներ, որոնք գտնվում էին ոչ թե լիբանանցիների, այլ թուրքերի կառավարման ներքո:

7. Լիբանանի օրգանական ստատուսը

Ֆրանսիական զորքերի Սիրիա և Լիբանան մնալու ժամկետը լրանում էր 1861 թ. մարտի 5-ին: Ասկայն Ֆրանսիան հրաժարվում էր կատարել 1860 թ. սեպտեմբերի 5-ի պայմանագրի այդ պահանջը, որի տակ կար նաև նրա ներկայացուցչի ստորագրությունը: Եւ իր նոր դիրքորոշումը պատճառաբանում էր նրանով, որ քրիստոնյաներին կոտորելու վտանգը լիովին չի վերացել, տեղի են ունենում կողոպուտ և թալան: Իրոք, այդպիսի դեպքեր տեղի էին ունեցել Բաալբեկում, Հասթալայում և այլ վայրերում: Սարտակամորեն տրամադրված որոշ դրուզներ չէին հանդարտվում, և մերթ ընդ մերթ զինված հարձակումներ էին գործում քրիստոնյաների վրա: Ուստի Ֆրանսիան, իր զորքերը դուրս բերելու ժամկետը լրանալուց առաջ, 1861 թ. հունվարի 18-ին դիմեց եվրոպական պետություններին, առաջարկելով նրանց քննարկել Սիրիայում և Լիբանանում իր զորքերի մնալու ժամկետը երկարացնելու հարցը: Նրա այդ պահանջը քաղաքապետ և փետրվարի 19-ին Փարիզում իր աշխատանքները սկսեց Ֆրանսիայի, Անգլիայի, Ռուսաստանի, Ավստրիայի, Պրուսիայի և Թուրքիայի դեսպանների ժողովը: Քննարկումների ընթացքում պարզվեց, որ մասնակից պետություններն ունեն տարբեր դիրքորոշում:

Ֆրանսիան առաջարկում էր ժամկետը երկարաձգել մինչև, որ ընդունվի Լիբանանի կառավարման նոր համակարգ, որը ոչ ոք չզիտեր, թե երբ է ընդունվելու:

Անգլիական դեսպան Կոուլը և թուրքական դեսպան Ահմեդ Վեֆիքը կտրուկ կերպով հանդես եկան ժամկետը երկարացնելու ֆրանսիական առաջարկի դեմ և պահանջեցին ֆրանսիական զորքերը դուրս բերել 1861 թ. մարտի 5-ին:

Ռուսական դեսպան Կիսելյովը, ընդհակառակը, պաշտպանեց Ֆրանսիային:

Ավստրիայի ներկայացուցիչը փոխզիջումային տարբերակ առաջարկեց: Եւ գտնում էր, որ ֆրանսիական զորքերի դուրս բերումը չպետք է պայմանավորել Լիբանանի նոր ստատուսի որոշման հետ: Ուստի նա գտնում էր, որ, այդուհանդերձ, պետք է սահմանել կոնկրետ ժամ-

կես: Եւ առաջարկեց Ֆրանսիական զորքերի մնալը երկարածել մինչև 1861 թ. հունիսի 1-ը: Կողմերը համաձայնվեցին ավատրիական առաջարկության հետ:

Բայց այնուհետև նա չնչին փոփոխության ենթարկվեց և մարտի 19-ին ստորագրվեց նոր համաձայնագիր, որով Սիրիայից Ֆրանսիական զորքերի դուրս բերման վերջնական ժամկետ նշանակվեց 1861 թ. հունիսի 5-ը:

Ֆրանսիան այլևս այլընտրանք չուներ և սահմանված ժամկետում ավարտեց իր զորքերի դուրս բերումը: Դրանով ծախսողվեց Սիրիայի վրա Ֆրանսիայի տիրապետությունը հաստատելու Լուի Նապոլեոն III քաղաքականությունը, որը մեծ հարված էր կայսրի հեղինակությանը:

Մնում էր լուծել ամենակարևոր հարցը՝ Լիբանանի կարգավիճակի, նրա կառավարման համակարգի հարցը: Դրանով զբաղվում էր հատուկ հանձնաժողովը, որը կոչվում էր նաև միջազգային հանձնաժողով: Նրա աշխատանքները ձեականորեն զլխավորում էր Ֆուադ փաշան: Նրա անդամներն էին Ֆրանսիայի, Անգլիայի, Ռուսաստանի, Ավստրիայի և Պրուսիայի դիվանագիտական ներկայացուցիչները: Հանձնաժողովի աշխատանքները սկսվել էին դեռևս 1860 թ. հոկտեմբերի 5-ին և ընդմիջումներով շարունակվեցին մինչև 1861 թ. հունիսի 9-ը:

Այս առանցքային հարցում պետությունների ներկայացուցիչները գրավեցին միանգամայն տարբեր դիրքեր:

Ֆրանսիան հանդես էր գալիս հոգուտ միասնական Լիբանանի կարգավիճակի վերականգնման, որը զոյություն ուներ մինչև 1840 թ., մինչև թուրքական ուղղակի կառավարման հաստատումը, իսկ այնուհետև Լիբանանի երկատումը և երկու կայսրականությունների քաժանումը: Նա գտնում էր, որ Լիբանանը պետք է լինի միասնական մեկ տեղաբնակչության տեղացի քրիստոնյայի կառավարման ներքո: Առաջարկվում էր քրիստոնյա կառավարիչ ընտրել Շիհաբ ընտանիքից որևէ մեկին: Ֆրանսիայի պատվիրակ, Ալեքսանդրիայում հյուպատոս Բեզլարն այնքան հեռու էր գնում, որ անգամ մտածում էր բոլոր դրուզներին տեղահանել և Լիբանանը վերածել մաքուր քրիստոնեաբնակ մի տարածքի:

Անգլիայի ներկայացուցիչ լորդ Դաֆֆերինը պաշտպանում էր Սիրիան փոխարքայության վերածելու տեսակետը, որի փոխարքան պետք է լիներ Ֆուադ փաշան: Նրա կարծիքով Լիբանանը կարելի էր վերածել էյալաթի սիրիական փոխարքայության կազմում: Կա տեսակետ, որ այս ծրագիրը, իբր, անգլիական լորդն իր նախաձեռնությամբ էր առաջարկ-

րել, առանց անգլիական արտաքին գործերի մինիստրության հետ համաձայնեցնելու: Կարծում ենք, որ դա խաղ էր, քանի որ դա անգլիական դիվանագիտության պրակտիկայում աննախադեպ երևույթ էր, և Ղաֆֆերինն էլ այնքան անփորձ չէր, որ իր անձնական տեսակետը փորձեր ներկայացնել որպես իր պետության պաշտոնական տեսակետ: Կարծում ենք Անգլիան դիմել էր այդ քայլին քաջահայտելու, թե ինչպես տեղությունները կարծազանքեն այդ առաջարկությանը:

Տերությունների արձագանքը լորդ Ղաֆֆերինի ծրագրի նկատմամբ խիստ քաջասական եղավ և Անգլիայի արտաքին գործերի մինիստրության հանձնարարությանը նա ներկայացրեց նոր առաջարկություն: Անգլիական նոր պլանը հիմնված էր Լիբանանը երեք մասի՝ դրուզական, մարոնի և ուղղափառ կայմականությունների բաժանելու սկզբունքի վրա:

Անգլիան դրանով շատ մտածված քայլ էր արել: Առաջ քաշելով մարոնի և դրուզ կայմականությունների կողմին նաև ուղղափառ քրիստոնյաների կայմականություն ստեղծելու գաղափարը, Անգլիան փորձում էր դրանով, նախ, սիրաշահել Ռուսաստանին, որը հավակնություն ուներ հանդես գալ որպես ուղղափառ քրիստոնյաների հովանավոր, և նրան իր կողմը գրավել ընդդեմ Ֆրանսիայի: Մյուս կողմից, երրորդ կայմականության կազմավորումը, ըստ անգլիացիների հաշվարկների, պետք է նսեմացներ մարոնիների դերը Լիբանանում, որը, իր հերթին, կոչված էր թուլացնել Ֆրանսիայի դիրքերը Լիբանանում:

Ռուսաստանը, ինչպես նշեցինք, հավակնում էր դառնալ բոլոր ուղղափառ քրիստոնյաների հովանավոր: Եվ միջազգային համձնաժողովում Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Նովիկովը համապատասխան հրահանգ էր ստացել իր կառավարությունից: Այդ պատճառով էլ նա հանդես եկավ անգլիական վերջին նախագծի պաշտպանությամբ, այսինքն, Լիբանանը երեք կայմականությունների՝ մարոնի, ուղղափառ և դրուզ, բաժանելու օգտին, հուսալով, որ ինքը տիրապետող դիրքերի կհասնի ուղղափառ կայմականությունում:

Ի վերջո, համձնաժողովի անդամները, հակառակ Ֆրանսիայի դիմադրությանը, արտահայտվեցին հօգուտ այն առաջարկության, որը ստացավ անգլո-ռուսական նախագիծ անվանումը: 1861 թ. մարտի 20-ին միջազգային համձնաժողովը հավանության արժանացրեց անգլո-ռուսական առաջարկությունների փաթեթը: Նա նախատեսում էր Լեռնալիբանանը բաժանել մարոնի, դրուզ և ուղղափառ կայմականություն-

Ների, կայմակամներին ընտրելու էր տվյալ շրջանի բնակչությունը, քայքայ նրանք հաստատվելու էին Բարձր Դռան կողմից, յուրաքանչյուր կայմակամությունում ստեղծվում էր տեղական ոստիկանություն և, վերջապես, բոլոր լիբանանցիները հայտարարվում էին հավասար օրենքի առջև:

Ֆրանսիան թեև հարկադրված եղավ ստորագրել այդ համաձայնագիրը, սակայն շարունակեց պայքարը նրա վերանայման համար: Նրա պայքարի նշանակետը դարձավ Լեռնայի բնաբնակները երեք մասի բաժանելու խնդիրը: Նա դարձյալ պնդում էր, որ այն միասնական լիմի քրիստոնյա կառավարչի ղեկավարության ներքո: Բայց ղեկավարի թեկնածության հարցում նա զնաց զիջման: Ֆրանսիան համաձայնվեց, որ այդ թեկնածուն չլինի Շիհաբ ընտանիքից, որին եռանդուն կերպով դեմ էին Անգլիան և Թուրքիան: Փարիզը համապատասխան հուշագրեր ուղարկեց Ռուսաստանի, Ավստրիայի, Անգլիայի և Պրուսիայի արտաքին գործերի նախարարներին, որտեղ նշելով, որ Լիբանանի բաժանումը երեք մասի իր մեջ մեծ վտանգ էր պարունակում, հայտարարում էր, որ Ֆրանսիան պատրաստ է հանել Շիհաբի որպես միասնական Լիբանանի հավանական ղեկավարի թեկնածությունը:

Ֆրանսիայի այս նոր դիրքորոշումը նպաստավոր ազդեցություն ունեցավ մյուս պետությունների դիրքորոշման վրա, որոնք վերախմբագրեցին մարտի 20-ին ստորագրված տեքստը և նոր փաստաթուղթն իր հիմնական տեքստով արդեն պատրաստ էր 1861 թ. մայիսի 1-ին:

Բանակցությունների ավարտական փուլը տեղի ունեցավ Ստամբուլում, որտեղ թուրքական պատվիրակությունը գլխավորում էր Օսմանյան կայսրության մեծ վազիր Ալի փաշան: Այս փուլում վեճը գնում էր մի հարցի շուրջը, թե ով պետք է լինի Լիբանանի կառավարողը: Բոլորը համաձայնվեցին, որ նա քրիստոնյա պետք է լինի: Սակայն ֆրանսիական կողմը պնդում էր, որ նա պետք է անպայման լինի տեղաբնիկ քրիստոնյա: Ամսապանիկորեն նրան պաշտպանեցին Ռուսաստանի, Ավստրիայի և Պրուսիայի ներկայացուցիչները:

Այդ տեսակետին առարկում էին Անգլիան և Թուրքիան: Թունդ վիճարանության ընթացքում Պրուսիայի ներկայացուցիչը հանդես եկավ մի առաջարկությամբ, որն ընդունելի եղավ բոլոր կողմերի համար: Նա առաջարկեց տեքստում չնշել «ոչ տեղաբնիկ» բառերը, քայքայմանավորվել ընտրության ժամանակ տեղաբնիկ քրիստոնյայի ընտրել:

Դրանով վերացվեց Լեոնալիքանանի նոր կարգավիճակի վերաբերյալ պաշտոնական փաստաթղթի ստորագրման ճանապարհին ընկած վերջին խոչընդոտը:

1861 թ. հունիսի 9-ին Ֆրանսիան, Անգլիան, Ռուսաստանը, Ավստրիան Դրուսիան և Յուրթիան ստորագրեցին «Լիբանանին տրված կանոնադրությունը», որը մասնագիտական գրականության մեջ ավելի շատ հայտնի է որպես «Լիբանանի օրգանական ստատուտ»:

Դա մի Կանոնադրություն էր, որը ներառում էր Լեոնալիքանանին վերաբերող բոլոր էական կողմերը՝ վարչակառավարման, օրենսդրական, դատական, տնտեսական, զինական, տեղական մարմինների և այլն:

Լեոնալիքանանը համարվում էր մեկ ամբողջական տարածք, որը «կառավարվելու է Օսմանյան կայսրության կողմից նշանակված և ուղղակի Բարձրագույն ղեկից կախում ունեցող մի քրիստոնյա Մուքասարիֆի կողմից: Մուքասարիֆի նշանակումը ցմահ չէ և ենթակա է պաշտոնանկության»: Սահմանված էր, որ «Կառավարչի պաշտոնում Մուքասարիֆը պետք է հսկի, որպեսզի պահպանվի կարգ ու կանոն ու խաղաղությունը Լեոնալիքանանի բոլոր կողմերում և ապահովվի հարկերի զանձումը»: Մուքասարիֆի իրավասությունների մեջ էր նաև «իր պատասխանատվությամբ «նշանակել տեղական պաշտոնյաներ և դատավորներ»: Նրա վրա էր դրվում դատավորների կողմից օրենքի հիման վրա տրված բոլոր վճիռների գործադրումը:

Կանոնադրության համաձայն, մուքասարիֆը «ամբողջ Լեոնալիքանանի կառավարման համար կազմելու է մի Գործադիր մեծ ժողով հետևյալ 12 երեսփոխաններից»: Դրանք երկուական երեսփոխաններ էին հետևյալ վեց կրոնական համայնքներից՝ մարոնի, դրուզ, սուննի, շիա, հույն ուղղափառ և հույն կաթոլիկ: Գործադիր մեծ ժողովի նախագահն ինքը մուքասարիֆն էր, որի ներկայացրած հարցերը քննարկվելու էին այս ժողովում և ընդունվելու էին համապատասխան որոշումներ: Գործադիր ժողովը հետևելու էր հարկերի հավաքմանը և ֆինանսական գործերին:

Կանոնադրության 3-րդ և 4-րդ հոդվածները վերաբերում էին Լեոնալիքանանի վարչատարածքային բաժանմանը և նրա ղեկավարներին: Լեոնալիքանանը բաժանվեց 6, իսկ 1864 թ. բարեփոխված կանոնադրությամբ՝ 7 կազմաների: Դիշյակ կազմներում պետք է ընտրվեր մեկ կառավարիչ, որը հաստատվում էր մուքասարիֆի կողմից: Կառավարիչ-

ներն ընտրվում էին միևնույն կրօնին պատկանող և մեծամասնութիւն կազմող բնակչության կողմից:

Կազաները բաժանվում էին նահիլյաների, որտեղ կազայի կառավարչի հավանութեամբ և մութասարիֆի հաստատմամբ նշանակվում էին մեկական տեղապետներ: Իսկ «յուրաքանչյուր գյուղում բնակչության կողմից հաստատված մեկական գյուղապետ է լինելու»:

Շատ կարևոր էր և արևելյան հասարակութեան համար նորութիւն Կանոնադրութեան 5-րդ հոդվածը, որտեղ ամրագրված էր, որ «Օրենքի առաջ բոլորն էլ հավասար են: Կատարելապէս վերանում են երկրամասի մեծամեծներին և հատկապէս մուկատաջիներին տրված բոլոր արտոնութիւնները»: Հասկանալի է, որ նման հոդվածի հայտնելը Օսմանյան հետադիմական կայսրութեանը ենթակա Լեռնալիբանանի Կանոնադրութեան մեջ, արդյունք էր եվրոպական պետութիւնների, առաջին հերթին Ֆրանսիայի և Անգլիայի քաղաքական և իրավական մտքի ազդեցութեան:

Կանոնադրութեան 6-13 հոդվածները կարգավորում էին դատական հարցերը: Լիբանանում հաստատվեցին երեք առաջին աստիճանի դատարաններ, որոնք բաղկացած էին մութասարիֆի կողմից նշանակված մեկ դատավորից, մեկ տեղակալից և ժողովրդի կողմից ընտրված 6 պաշտօնական փաստաբաններից: Ստեղծվեց նաև Գերագույն դատարան, որի կազմը խարսխված էր կրօնադավանական ներկայացուցչութիւնը պահպանելու սկզբունքի վրա: Նա կազմված էր մութասարիֆի կողմից նշանակված համայնքների մեկական ներկայացուցիչներից և «յուրաքանչյուր համայնքի կողմից ընտրված 6 փաստաբաններից»: Գերագույն դատարանի նախագահը նշանակվում էր մութասարիֆի կողմից: Իսկ առևտրական հարցերի հետ կապված բոլոր դատական խնդիրները բնաւարկվում էին Բեյրութի մեջլիսում:

Սահմանվեց, որ բոլոր աստիճանակարգի դատարաններում դատավարութիւնը տեղի էր ունենալու հրապարակայնորեն և կազմվելու էր արծանագրութիւն:

Ստեղծվում էր նաև տեղական ոստիկանութիւն «խաղաղութիւնն ու օրենքը պահպանելու համար»: Ոստիկանական զորաբաժինը լինելու էր խաղը, այսինքն հիմնված չէր լինելու կրօնահամայնքային սկզբունքի վրա: Նա ստեղծվում էր մութասարիֆի կողմից «մտավորապէս 1000 բնակչին 7 ոստիկանի հաշվով»: Այստեղ կար մի նրբութիւն: Կանոնադրութիւնը նախատեսում էր, որ հաշվի առնելով ոստիկանա-

կան զորաբաժնի ժանրաբեռնվածությունը, Բեյրութ–Դամասկոս և Մայրա–Տրիպոլի ճանապարհների վրա հսկողությունը պիտի կատարեն Օսմանյան կայսրության զինվորները, բայց նրանք պետք է գտնվեն լիբանանյան մութասարիֆի տրամադրության տակ և կարելի է ասել, որ պետք է նրան ենթարկվեն: Իսկ եթե տեղծվում էր արտակարգ վիճակ, որը Լեռնալիբանանը չէր կարողանալու սեփական ուժերով հաղթահարել, ապա մութասարիֆը Գործադիր մեծ ժողովի համաձայնությամբ «կարող էր օգնության կարգով պահանջել Սիրիայում գտնվող զորքը», այսինքն օսմանյան բանակային զորամիավորումները: Բայց այդ դեպքում, Լեռնալիբանան ժամանած զորքի հրամանատարը չէր կարող զործել ըստ իր հայեցողության, այլ պարտավոր էր ամեն ինչ նախօրոք համաձայնեցնել Լեռնալիբանանի մութասարիֆի հետ և զործել նրա հրամանով: Իր խնդիրն ավարտելուց հետո, այդ զորքը պետք է հեռանար, երբ որ մութասարիֆն այդ մասին պաշտոնապես տեղյակ պահեր նրա հրամանատարին:

Այս Կանոնադրությունը կամ Օրգանական ստատուտը հրապարակվեց որպես սուլթանի հրովարտակ և այդ մասին պաշտոնապես տեղյակ պահվեցին եվրոպական հինգ մեծ տերությունները:

Թեև Կանոնադրությունից պարզ հետևում էր, որ Լեռնալիբանանի մութասարիֆն ուղղակի ենթակա է Բարձր Դեանը, այնուհանդերձ, մեծ վազիր Ալի փաշան հանդես եկավ հայտարարությամբ, որ Լեռնալիբանանի մութասարիֆը հավասար է Դամասկոսի և Մայրախի էյալթների կառավարիչներին և ոչ մի դեպքում նրանց ենթակա կամ ստորադաս չէ:

Սահմանվեց, որ մութասարիֆի մշտական նստավայրը և Լեռնալիբանանի մայրաքաղաքը Դեյ ալ–Կամարն է:

Մութասարիֆի կառավարման ժամկետ սահմանվեց երեք տարի, իսկ 1864 թ. քարտիզոված Կանոնադրությամբ նրա կառավարման ժամկետը երկարաձգվեց և սահմանվեց հինգ տարի: Գետազայում այդ ժամկետները մի քանի անգամ փոփոխվեցին:

Սահմանվեց նաև, որ զործող մութասարիֆի ժամկետը լրանալուց երեք ամիս առաջ Ստամբուլը բանակցություններ էր սկսում եվրոպական հինգ մեծ պետությունների հետ հաջորդ մութասարիֆի թեկնածության շուրջը:

Մենք մինչև այժմ օգտագործում էինք մութասարիֆ տերմինն այնպես, ինչպես գրված է Կանոնադրության կամ Օրգանական ստատուտի մեջ: Նա քառաջիորեն նշանակում է «փոխանորդ», կամ «փոխարինորդ»,

սակայն քաղաքական իմաստով նշանակում է փոխարքա, սուլթանի փոխանորդ: Կարծում ենք, որ երեք տեղմիններն էլ հավասարապես ճիշտ է օգտագործել, դրան ավելացնելով նաև հայ ընթերցողի համար ավելի հասկանալի կամ ընդունելի «կուսակալ»:

8. Կարապետ–Չարություն Դաուդյանը ինքնավար Լեռնալիբանանի առաջին մութասարիֆ–կուսակալ

Կանոնադրության կամ օրգանական ստատուտի հաստատումից հետո գլխավորը խնդիրը մնաց Լեռնալիբանանի մութասարիֆի ընտրությունը: Ինչպես նշվեց, կողմերը համաձայնության էին եկել, որ նա պետք է լինի քրիստոնյա, սակայն Կանոնադրության մեջ չնշվի նրա «ոչ տեղաբնիկ» լինելու հանգամանքը: Նրանք միաժամանակ համաձայնվել էին, որ ընտրության ժամանակ նրանք կընտրեն ոչ տեղաբնիկ քրիստոնյայի:

Կանոնադրությունը զործողության մեջ դնելու և նրա կիրառմանը հետևելու նպատակով 1861 թ. հունիսի 22–ին Ստամբուլից Բեյրութ վերադարձավ միջազգային հանձնաժողովը: Բայց միայն հանձնաժողովի անդամները չէին, որ վերադարձան: Նրանց հետ Բեյրութ ժամանեց սուլթանի կողմից նշանակված Լեռնալիբանանի առաջին մութասարիֆ Կարապետ–Չարություն Դաուդյանը: Նրա թեկնածության ընտրությունը հեշտ չէր անցել, նղել էին վիճարանություններ: Սակայն հայազգի Դաուդյանի թեկնածության վրա հատկապես պնդել էին Ռուսաստանն ու Պրուսիան, իսկ մյուս պետությունները, ի վերջո, տեղի էին տվել և համաձայնվել նրա թեկնածության հետ: Ստանալով եվրոպական տերությունների համաձայնությունը, սուլթանը, ըստ Կանոնադրության առաջին հոդվածի, Կարապետ–Չարություն Դաուդյանին նշանակեց Լեռնալիբանանի առաջին մութասարիֆ՝ փոխարքա:

Նա պատմության մեջ մտել է որպես Դաուդ փաշա, երբեմն հիշատակվում է նաև Արթին Դաուդ փաշա հորջորջումով:

Իսկ ո՞վ էր նա, որ արժանացել էր այդպիսի քարձր պաշտոնի և դեկավրելու էր ըստ եուրյան ինքնավար պետության կարգավիճակ ունեցող մի օտար երկիր:

Նա ծնվել էր 1816 թ. Կոնստանդնուպոլիսում, հայ կաթոլիկ էր: Ստացել էր հիմնալի եվրոպական կրթություն, իրավաբանական գործունեության հետ միաժամանակ զբաղվում էր հետազո-

տական աշխատանքներով: Նա հեղինակ էր մի քանի ուսումնասիրությունների, որը նրան իրավունք էր տվել ընտրվել Բեռլինի գիտությունների ակադեմիայի պատվավոր անդամ, նրան շնորհվել էր Վիեննայի համալսարանի իրավաբանական գիտությունների դոկտորի աստիճան: Մինչև մուբասարիֆ նշանակվելը եղել էր դիվանագիտական աշխատանքի Պրուսիայում և Ավստրիայում: Նա վերին աստիճանի զարգացած և կրթված անձնավորություն էր, ծանոթ եվրոպական քաղաքական կյանքին և մշակույթին: Եվ պատահական չէ, որ նա համարվում էր իր ժամանակի Օսմանյան կայսրության ամենալուսավոր դեմքերից մեկը: Նրան ընտրոջ էր նաև պետական գործչին այնքան անհրաժեշտ հավասարակշռված մոտեցումը հիմնախնդիրների լուծմանը, պատասխանատվությունն իր վրա վերցնելու կամք և այլն:

Կարապետ Արթին Դաուդյանի նշանակումը Լեռնալիբանանի կուսակալ մեծ քաղաքապետություն էր լիբանանցիների համար: Եվ շատ չանցած նա երկիր կառավարելու իր ունակությունները դրսևորեց փայլուն կերպով: Նա իր գլխավոր խնդիրը համարեց հաշտության հաստատումը տարբեր համայնքների միջև, շատ լավ հասկանալով, որ առանց դրա Լիբանանն ապագա չունի: Դաուդ փաշան շնորհիվ իր արդարամտության, անկասկալալ մոտեցումների, համընդհանուրության և դիվանագիտական մեծ արվեստի, կարողացավ լուծել Լիբանանի արյունալի պատմության կողմից ժառանգություն ստացած մի շարք առանցքային հարցեր, որոնց մեջ առաջին հերթին պետք է նշել զանազան կրոնադավանական համայնքների միջև հաշտության հաստատումը, վերջ տալով արյունալի քախումներին: Նա զանազան ձևերով սիրաշահում էր համայնքների հոգևոր և քաղաքացիական առաջնորդներին, Գործադիր մեծ ժողովի անդամներին, նրանց մերժեցնում միմյանց, հաշվի նստում նրանց շահերի ու կարծիքների հետ, մի խոսքով ստեղծում հանրաշխության մթնոլորտ, ներշնչում տարբեր համայնքներին պատկանող պաշտոնյաներին, որ նրանք կարևոր պետական գործիչներ են և նրանցից շատ բանով է կախված երկրի ավագան:

Դրական մեծ արձագանք գտավ նրա լավ հաշվարկված մի քայլը: Նա հրաժարվեց նախագահել Գործադիր մեծ ժողովում, որը սահմանված էր Կանոնադրության առաջին հոդվածով, և ստեղծեց Գործադիր մեծ ժողովի նախագահի տեղակալի պաշտոն և այդ պաշտոնում նշանակեց մարոնի համայնքի ներկայացուցչին: Դրանով նա մեծ զիջում էր կատարում մարոնիներին, որոնք մշտապես մեծ հավակնություն են ու-

նեցել ամեն բանում լինել առաջինը, այդ թվում և իշխանության հարցում: Փոխարքա Պարույանը գիտակցաբար դիմեց այդ քայլին, միանգամից թույլ տալով Կանոնադրության երկու խախտում: Նախ, ինքը հրաժարվեց Կանոնադրությամբ նախատեսված իր մի շատ կարևոր պաշտոնից, և, երկրորդ, ստեղծեց Գործադիր մեծ ժողովի նախագահի տեղակալի պաշտոն, որը Կանոնադրությամբ նախատեսված չէր և համաձայնեցված չէր Բարձր Պատն հետ: Նրա այդ քայլն իրեն արդարացրեց, զոհն սկզբնական շրջանում, քանի որ մարոնիները որոշ չափով զսպեցին իրենց հակադատության զգացմունքները:

Նրա կառավարման տարիներին ընդհանուր առմամբ խաղաղություն էր տիրում, երկրում հաստատվել էր կարգ ու կանոն, կյանքը դարձել էր անվտանգ, վերջ էր տրվել կամայականություններին, այդ թվում և հարկահավաքի բնազավառում: Լինելով մասնագիտությամբ իրավաբան, կուսակալ Պարույանն արտակարգ ուշադրություն էր դարձնում օրենքների հետևողական կիրառմանը և երկրամասում օրինականության հաստատմանը:

Այդ բոլորի հետևանքով Լեռնալիբանանում մթնոլորտն առողջացավ, թշնամությունն աստիճանաբար սկսեց իր տեղը զիջել համերաշխությանն ու համագործակցությանը, որն աննախընթաց նպաստավոր պայմաններ ստեղծեց տնտեսության վերելքի, առևտրի, արհեստների և գյուղատնտեսության զարգացման համար:

Սակայն թող այն տպավորությունը չստացվի, թե ամեն ինչ ընթանում էր սահուն, չկային դժվարություններ և խոչընդոտներ նրա ճանապարհին: Կային, իհարկե, անզամ թշնամություն, հատկապես Լեռնալիբանանի մարտի հատվածի մայրսկին կայմական Յուսուֆ Քարամի կողմից, որը չէր կարողանում հաշտվել այն մտքի հետ, որ փոխարքայությունը տրված է մի հայի: Նա անզամ փորձեց ապստամբել և քիչ զլխացավանք չպատճառեց հայազգի կուսակալին:

Արթին Պարույանը հիմնականում կարողացավ լուծել իր առջև կանգնած դժվարագույն խնդիրները: Ուստի և, երբ 1864 թ. լրացավ նրա պաշտոնավարության ժամկետը, ապա եվրոպական հինգ պետությունները և Բարձր Պատն միաձայն որոշեցին Պարույանին վերահաստատել Լեռնալիբանանի փոխարքայի պաշտոնում, այս անգամ արդեն հինգ տարի ժամանակով, քանի որ Կանոնադրության մեջ 1864 թ. կատարված փոփոխության համաձայն, փոխարքայի պաշտոնավարության ժամկետը 3 տարվա փոխարեն սահմանվեց 5 տարի:

Կարապետ-Չարություն Դաուդյանը որպես Լեոնալիթանանի փոխարքա պաշտոնավարեց 1861-1868 թթ.: Նա հրաժարական տվեց իր պաշտոնավարության ժամկետն ավարտվելուց մի փոքր շուտ, հոգնած ու զգված Յուսուֆ Քարամի և նրա շուրջը համախմբված որոշ մարտնի ղեկավարների դավերից:

Նրա պաշտոնավարության ժամանակաշրջանը Լիբանանի պատմության մեջ մտել է որպես ամենահետաքրքիր ժամանակաշրջաններից մեկը, որի բնորոշ գծերն էին խաղաղությունը, անդորրությունը, հաշտությունը կրոնադավանական տարբեր համայնքների միջև, համագործակցության և հաշտ ապրելու գաղափարների տարածումը քնակչության մեջ, տնտեսական նշանակալի վերելքը: Նա այդպիսի ժառանգություն թողեց իր հաջորդ յոթ փոխարքաներին:

Մասնագետների մեծ մասը, որ ուսումնասիրել է Լիբանանի նշված ժամանակահատվածի պատմությունը, գովեստով է խուսում կուսակալ Դաուդյանի մասին և բարձր գնահատում նրա գործունեությունը կուսակալի պաշտոնում:

Լիբանանի պատմության հմուտ մասնագետ, քաղմաքիվ աշխատությունների հեղինակ Քամալ Սալիբին նրան համարում է Օսմանյան կայսրության առավել ընդունակ գործիչներից մեկը: Նրան բնութագրելով որպես ամենալուսավորյալ պաշտոնյաներից մեկը, լիբանանցի պատմաբանն իր «Լիբանանի պատմության ուրվագծեր» աշխատության մեջ այն կարծիքն է արտահայտում, որ նրա ընտրությունը միանգամայն ճիշտ էր և «Դազիվ քե կարելի լիներ ավելի հաջող ընտրություն կատարել»: Նման բարձր կարծիք է հայտնում արաբական երկրների, այդ քվում և Լիբանանի ու Սիրիայի ճանաչված մասնագետ Ֆիլիպ Չիքսին, որն այդ հարցին անդրադարձել է իր եկու աշխատություններում: Պատմաբանն իր «Արաբների պատմությունը» ստվարածավալ հատորում, հատկապես ընդգծում է հայազգի կուսակալի գործունեությունը լուսավորության և կրթության քնազավառում, մատնանշելով, որ առաջին մուքասարիֆի անվան հետ է կապված 1862 թ. հիմնված տղաների քոլլեջը Աքայիում, որը գոյություն ունի մինչև մեր օրերը և դարձել է Դրուզական ինստիտուտ: Պատմաբանն իր մյուս՝ «Սիրիայի՝ ներառյալ նաև Լիբանանի և Պաղեստինի պատմությունը» ուսումնասիրության մեջ նրան բնութագրում է «Արտակարգ ընդունակ մարդ»: Նույնպիսի բարձր գնահատականների են արժանացրել հայազգի կուսակալին և նրա գործունեությունը ֆրանսիացի հեղինակ Դ. Լամմենզը, որն ա-

ուանձնացնում է նրա կարևոր դերակատարունը Լեոնալիբանանի տնտեսական և մշակութային վերածնունդի մեջ: Իսկ Թարբինը շնչտում է Արթին Դաուդյանի հուզածությունն իրեն վստահված երկրի նկատմամբ, այն համարելով կատարյալ: Որոշ հեղինակներ մատնանշում են, որ նրա կառավարման տարիներին Լեոնալիբանանը կատարյալ անկախ երկիր էր: Նրա մասին զովեստով են խոսում նաև Ա. Կրիմսկին իր «Արաբական նոր զրականության պատմությունը XIX դ.—XX դարի սկզբում», և Դաիդահը «Լիբանանյան ազգի էվոլյուցիան» աշխատություններում և այլ հեղինակներ:

Կան, իհարկե, նաև հեղինակներ, որոնք անդրադառնալով Լիբանանի մութասարիֆության շրջանի պատմությանը, անզամ չեն հիշատակում նրա անունը, կարծես թե այդ երկրամասը ղեկավար չի ունեցել: Այդպես է վարվում խորհրդային պատմաբան Վ. Լուցկին, որի «Արաբական երկրների նոր պատմությունը» աշխատությունը ողողված է բազմաթիվ անուններով, այդ թվում տարբեր երկրորդական ու անարժան շեյխերի, ցեղապետերի, կայնականների, սանջաքբեյերի և այլ ոչ նշանավոր մարդկանց անուններով, որոնք եթե չհիշատակվեին, ապա գիրքը դրանից ոչինչ չէր կորցնի, իսկ մի այնպիսի դեմք, ինչպիսին Լեոնալիբանանի առաջին մութասարիֆ Կարապետ-Չարություն Դաուդյանը չի արժանացել անզամ սոսկ հիշատակման: Կարծում ենք, որ դրանից նրա գիրքը տուժել է միայն:

Կան նաև հեղինակներ, որոնք մեղանչելով ճշմարտության առջև, ոչ քարյաքակամ մտեցում ունեն առաջին կուսակալի գործունեության հանդեպ: Դրանք եվրոպական առանձին հեղինակներ են, որոնք ղեկավարվելով իրենց երկրի շահերով, համակիր չեն եղել կուսակալի ձգտմանը, որքան հնարավոր է անկախ քաղաքականություն վարել և նպաստել Լեոնալիբանանի վերելքին:

Բայց կարևորը, այդուհանդերձ, արար հեղինակներն են, որոնք, ինչպես նշեցինք, շատ բարձր են գնահատում Կարապետ-Չարություն Դաուդյանի գործունեությունը:

Կուսակալի պաշտոնում Արթին Դաուդյանին փոխարինեց դարձյալ հայ կարուլիկ Յրանկո Նասրին, որը Դալեթից էր: Նա լավ գիտեր Լիբանանի խնդիրները և ժամոթ էր նրանում տիրող իրավիճակին: Երբ Ֆուադ փաշան սուլթանի հանձնարարությամբ 1840 թ. հուլիսի 17-ին ժամանեց Բեյրութ, ապա նրան ուղեկցողների մեջ կային մի շարք հայեր, որոնց թվում էր նաև Յրանկո Նասրին, որին հանձնարարված էր ա-

ղետի ենթարկված և տուժած քրիստոնյաներին օգնություն կազմակերպելը և զարթուցման ներքին վերաբնակեցումը: Այդ խնդիրները տվյալ պահին ամենակարևորներից էին, որի լուծումից շատ քանով կախված էր Լիբանանի հարցի կարգավորումը:

Ֆրանկո Նասրին Լեռնալիբանանի կուսակալի պաշտոնը զբաղեցրեց 1868 թ. մինչև իր մահը, որը տեղի ունեցավ 1872 թ.:

Լեռնալիբանանն ընդհանուր հաշվով ունեցավ ութ կուսակալ, որոնցից չորսը հայեր էին, այդ թվում ոչ միայն առաջինը, այլև վերջինը՝ Հովհաննես Կուլումջյանը: Հատկանշական է, որ նրա թեկնածությունն առաջադրել էր Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար Գ Նորատունկյանը: Դ. Կուլումջյանի նախորդը նույնպես հայ էր, Ֆրանցո Նասրի որդի Յուսուֆ Նասրին: Իսկ մնացած չորսը եղել են իտալացի, ալբանացի, ֆրանսիացի և լեհացի:

Լեռնալիբանանի մութասարիֆությունը գոյություն ունեցավ մինչև 1915 թ., երբ սկսվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը: Օգտվելով պատերազմի հետևանքով ստեղծված նոր իրադրությունից, երբ Թուրքիան և Անգլիան, Ֆրանսիան ու Ռուսաստանը հայտնվեցին թշնամի ճամբարներում, սուլթանի ֆերմանով վերջ տրվեց Լեռնալիբանանի ինքնավար կարգավիճակին և ըստ այդմ վերացավ նաև մութասարիֆի պաշտոնը:

Դրանով փակվեց Լիբանանի պատմության մի կարևոր էջը և Լիբանանը բնակչության իր զարգացման նոր փուլը:

VIII. ԹԱՆՋԻՄԱԹԻ ԱՐԶԱԳԱՆՔՆԵՐԸ ԱՐԱՔԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ

1. Սուլթան Աբդուլ Մաջիդը ականա ռեֆորմատոր

Օսմանյան կայսրությունն ապրում էր խոր ծգնաժամ, որը համակարգային բնույթ էր կրում: Այն համակել էր բոլոր ոլորտները՝ կառավարման, վարչական, տնտեսական, ռազմական, մշակութային-կրթական, ինչպես նաև արտաքին քաղաքականության: Կայսրությունը դժվար կառավարելի էր դարձել, խիստ թուլացել էր կենտրոնի հսկողությունը ծայրագավառների վրա, որտեղ օրեցօր ուժեղանում էին անկախական շարժումները, հակաօսմանյան ելույթները և ապստամբություն-

մերը: Առանբուլի համար ավելի ու ավելի էր դժվարանում այդ ապստամբությունները ճնշել և հպատակ ժողովուրդներին իր լծի ներքո պահել: Հին մեթոդներով այլևս հնարավոր չէր պահպանել կայսրության ամբողջականությունը:

Հետամնաց Օսմանյան կայսրությունը, ապավինելով հին մեթոդներին, տնտեսավարման իր դարն ապրած եղանակներին, չէր կարողանում հաղթահարել տնտեսական հետամնացությունը, որն ավելի տեսանելի էր դառնում եվրոպայում իրականացվող արդյունաբերական հեղափոխության ընդհանուր համապատկերում: Օսմանյան կայսրության տնտեսական և մշակութային հետամնացությունը եվրոպական երկրներից ոչ թե կրճատվում, այլ ավելի էր մեծանում և խորանում:

Թուրքիայում կային ուժեր, հատկապես նոր ծնավորվող և դեռևս բույլ ազգային բուրժուազիան, որոնք հասկանում էին, որ Օսմանյան կայսրության գոյությունը հարցականի տակ է դրվում, եթե չձեռնարկվեն արտակարգ միջոցներ: Դա հասկանում էին նաև կառավարող վերնախավի առանձին հեռատես գործիչներ:

Քայքայվող կայսրությունը փրկելու համար օսմանյան կառավարողները ստիպված էին դիմել բարեփոխումների:

Այդ բարեփոխումները ծրագրվեցին սուլթանական, ֆեոդալական, քյուրուկղատական կառավարող վերնախավի ընդերքում, նրա ներկայացուցիչների կողմից, որն իր յուրահատուկ կնիքը դրեց բարեփոխումների բնույթի, ծավալների և տեմպերի վրա:

Բարեփոխումները կիրառվեցին երկու փուլով: Առաջին փուլի մասին պաշտոնապես հայտարարվեց 1839 թ. նոյեմբերի 3-ին սուլթան Աբդուլ Մաջիդի կողմից՝ նրա վարդերի պալատում՝ Գյուլիհանեում: Այդ պատճառով էլ նա ստացավ Գյուլիհանեի Հատտի-չեթիֆ անվանումը: Դա բարեփոխումների կամ թանգիմաթի առաջին փուլն էր, որը սկսվեց սուլթանական հրովարտակով: Իսկ երկրորդ փուլը սկսվեց 1856 թ. փետրվարի 18-ին՝ կայսերական նոր գրով՝ Հատտի հուճայունով, եվրոպական պետությունների պարտադրանքով:

Սուլթանական հրովարտակի նախաբանում փորձ էր արվում բացահայտել Օսմանյան կայսրության ճգնաժամի մեջ հայտնվելու պատճառները: Նրանում ասված էր. «Բոլորին հայտնի է, որ Օսմանյան կայսրության ծագման օրվանից, Դուրանի փառավոր պատգամները և շարիաթի օրենքները կիրառվում էին կատարյալ կերպով: Դրա համար էլ

Օսմանյան կայսրության ուժն ու հզորությունը, քչոր հպատակների քարկեցությունը հասել էր գերազույն աստիճանի:

Բայց վերջին 150 տարիների ընթացքում երկարատև պատերազմների և զանազան դեպքերի հետևանքով դադարեցին հարգվել մահմեդականության սրբազան օրենքները և այդ օրենքների հիման վրա ստեղծված կանոնները, այդ պատճառով թուլացավ [Օսմանյան կայսրության] վաղեմի հզորությունը և վատթարացավ [ժողովրդի] քարկեցությունը: Եվ այն երկիրը, որը չի կառավարվում սրբազան օրենքներով, բնական է, որ կորցնելու է իր հզորությունը» (Տես, Ա. Փախազյան, Զուրբական վավերագրական նյութեր Օսմանյան կայսրության ոչ-մահմեդական ժողովուրդների մասին (1839-1915 թթ.), Երևան, 2002):

Այսպես ուրեմն, Օսմանյան կայսրության ղեկավարները կայսրության թուլացումը, ռազմական, քաղաքական և տնտեսական անկման պատճառները տեսնում էին ոչ թե գոյություն ունեցող և իր դարն ապրած ֆեոդալական, միլիտարիստական համակարգի պահպանման մեջ, ոչ թե բռնությունների, հալածանքների և ջարդերի քաղաքականության մեջ, այլ Կորանի հիմնադրույթներից և շարիաթի օրենքներից շեղվելու մեջ:

Ելնելով այդ կեղծ հիմնադրույթից, քարեփոխումների հեղինակները գտնում էին, որ «Օսմանյան տերության աշխարհագրական դիրքը, հողի քարեքերությունը, բնակչության ընդունակությունն ու կարողությունը, հանգեցնում են այն համոզման, որ Աստծո ողորմածությամբ անհրաժեշտ միջոցառումներ նախաձեռնելու դեպքում, կարելի է 5-10 տարվա ընթացքում հասնել ցանկալի արդյունքների»:

Ինչպես տեսնում ենք, դարձյալ ոչ մի խոսք կայսրությունում գոյություն ունեցող և հոգևարքի մեջ գտնվող պետական-քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների կամ նրանց փոփոխությունների մասին:

Իսկ ի՞նչ էր առաջարկում սուլթանը: «Այսուհետև, հույս դնելով Ամենաբարձրի և մարգարեի օգնության վրա, մենք նպատակահարմար գտանք ձեռնարկել անհրաժեշտ միջոցառումներ և լիապարակել նոր օրենքներ, որպեսզի քարելավվի Օսմանյան երկրների կառավարումը:

Այս օրենքների հիմնական դրույթներն են լինելու.

1) Կյանքի, պատվի, ունեցվածքի ապահովումը:

2) Գարկերի համահավասար բաշխումն ու զանձուճը:

3) Չորակույիկների ճիշտ հավաքագրումը և ծառայության ժամկետի ճշտումը»:

Այնուհետև ներկայացված երեք հիմնարար կետերի մասին տրվում էին լրացուցիչ հավելումներ, որոնք բացատրության բնույթ էին կրում: Մասնավորապես, առաջին կետի համար ասվում էր, որ «Եվ քանի որ Փաղիշահի շնորհած հրովարտակը վերաբերում է տերության բոլոր հպատակներին՝ անկախ նրանց դավանանքից, ուստի կյանքի, պատվի և ունեցվածքի խնդիրը, առանց բացառության, հավասարապես տարածվելու է բոլորի վրա»:

«Թանգիմաթի խնդիր», այսինքն «բարեբար ռեֆորմների» մասին սուլթանական որոշումները ոչ միայն ուրախությամբ չընդունվեցին բուն Թուրքիայում, այլև կատավարող ֆեոդալական վերնախավի և բյուրոկրատական ապարատի խոր դժգոհությունն առաջացրին, որոնց բարեկեցությունը և իշխանությունը հիմնված էր սեփականատիրական և կառավարման հին, ավանդական ձևերի վրա: Բայց ամենահետաքրքիրն այն էր, որ ինքը՝ սուլթան Աբդել Մաջիդը, որը ստորագրել էր ռեֆորմների վերաբերյալ երկու հրովարտակներն էլ՝ «Գատտի-չերիֆը» և «Գատտի հուժայունը», ինքը նույնպես դժգոհ էր հռչակված բարեփոխումներից, որը նա չէր թաքցնում հատկապես իր մերձավոր պալատականներից, նրանց հետ ունեցած զրույցների ժամանակ: Դրանով է բացատրվում նաև այն հանգամանքը, որ նա հետևողական չէր իր իսկ ստորագրած հրովարտակներում ամրագրված նպատակների կենսագործման հարցում, աշխատում էր զանազան խոչընդոտներ հարուցել, ձգձգել նրանց կիրառումը և այլն: Դրանով է բացատրվում նաև այն հանգամանքը, որ թանգիմաթի հիմնադրույթների մեծ մասը մնաց թղթի վրա: Եվ այդ հարցում մասնագետները միակարծիք են:

Սիւսթան Աբդուլ Մեջիդին շատ սազական եղավ «ազամա բարենորոգիչ» մակդիրը:

2. Թանգիմաթի կիրառման փորձերը Սիրիայում և Իրաքում

Բարենորոգումների քաղաքականությունը շատ թե քիչ շոշափելի արդյունքներ տվեց իշխանության բաժանման, բանակի վերակառուցման և դատավարության բնագավառներում:

Յուդեական բանակը, ռեֆորմից հետո, բաղկացած էր վեց կորպուսից, որոնցից երկուսը տեղակայվեցին արաբական երկրներում: Չինգերորդ կորպուսը, որը ստացավ «Արաբստան օրդուսի», այսինքն Արաբական բանակ կամ զորք անվանուձը, տեղակայվեց Սիրիայում և Պաղեստինում, իսկ նրա շտաբը՝ Դամասկոսում: Վեցերորդ կորպուսը տեղակայվեց Իրաքում, իսկ նրա շտաբը հանգրվանեց Բաղդադում:

Այն հանգամանքը, որ վեց կորպուսներից երկուսը տեղակայվեցին Բալկաններում, երկուսը Փոքր Ասիայում, իսկ երկուսը՝ արաբական (արևելյան) երկրներում, խոսում էր այն կարևորության մասին, որ արաբական երկրները շարունակում էին գրավել Օսմանյան կայսրության քաղաքականության մեջ: Նրանց նշանակությունն առանձնապես բարձրացավ այն բանից հետո, երբ Օսմանյան կայսրությունը կորուստներ ունեցավ Բալկաններում (Չունաստան, Սերբիա), իսկ Չյուսիսային Աֆրիկայում, ներառյալ Եգիպտոսը և Սուդանը, նրա դիրքերը խիստ բուլացել էին, այստեղ նա համարյա ազդեցություն չուներ և նրա տիրապետությունը ձևական էր: Այսպիսի պայմաններում օսմանյան պետության գոյությունը որպես կայսրություն, նրա կայսրություն կոչվելու իրավունքն ավելի շատ պայմանավորված էր նրա կազմում Արաբական Արևելքի երկրների ամկայությամբ: Ահա թե ինչու, Ստամբուլը որոշեց իր վեց կորպուսներից երկուսը տեղակայել Սիրիայում, Պաղեստինում և Իրաքում, նպատակ ունենալով քոլոր միջոցներով արաբական երկրները պահել իր տիրապետության տակ:

Սիրիայում բանզիմաթի ունեցած արծազանքներից պետք է նշել նաև նահանգապետ-փաշաների ֆունկցիաների ճշգրտումը: Մինչև բանզիմաթը, Սիրիայի և կայսրության մյուս մասերի փաշաներից իրականցում էին վարչա-կառավարական, ֆինանսա-տնտեսական և ռազմական ֆունկցիաներ: Թանզիմաթի դրույթների համաձայն փաշան զրկվեց ռազմական և ֆինանսական իրավունքներից: Ֆինանսներն անցան դրա համար ստեղծված պաշտոնյաների՝ դեֆքերդարների տնօրինությանը, որոնք անմիջապես ենթարկվում էին ֆինանսների նախարարությանը:

Իսկ Սիրիայում գտնվող հինգերորդ կորպուսի հրամանատարը՝ մուշիրը, և նրան ենթակա ռազմական ուժերը, ոչ մի ամենություն չունեին փաշայի հետ, և անմիջապես ենթարկվում էին Ստամբուլում նստած ռազմական նախարարին:

Նույնատիպ փոփոխություններ, քնականաբար, տեղի ունեցան նաև Իրաքում:

Թանգիմաթի առաջին փուլում որոշ փոփոխություններ տեղի ունեցան պատմական Սիրիայի վարչատարածքային կառուցվածքում: 1841 թ. Տրիպոլիի և Սայդայի փաշայությունները միավորվեցին մեկ էյալաթի մեջ, որի կենտրոնը դարձավ Բեյրութը: Փաստորեն Լիբանանի այն տարածքները, որոնք չէին մտնում Լեռնալիբանանի ինքնավար մարզի՝ մութասարիֆության մեջ, ծայր հյուսիսից՝ Տրիպոլիից, մինչև հարավ՝ Սայդա, միավորվեցին մեկ վարչատարածքային միավորի՝ Բեյրութի նահանգի մեջ: Իսկ այն տարածքը, որը սովորաբար կոչվում էր Պաղեստին, կազմավորվեց որպես Երուսաղեմի սանջաք, որն անմիջապես ենթակա էր Բեյրութի նահանգապետին:

Թանգիմաթը Սիրիայում և արաբական մյուս երկրներում տնտեսական հարաբերությունների ուղղուղ չներառավ: Թանգիմաթի ժամանակ իրականացված փոփոխությունները խորքային, արմատական բնույթ չէին կրում: Դրանք իրականացվում էին կիսատպոստ և մակերեսային էին, ուստի և Սիրիայում, Պաղեստինում և Իրաքում չվերացրին ավատատիրությունը: Ֆեոդալ-հողատերերը և շեյխերն ամեն կերպ դիմադրում էին նորամուծություններին, որոնք Ստամբուլն առանց այդ էլ մի առանձին նոսրոլվ չէին կենսագործում:

Սակայն Սիրիայի և Պաղեստինի հասարակ գյուղացիությունը միամտորեն թանգիմաթն ընկալեց որպես ազատություն ձեռք բերելու հնարավորություն: Այդ հողի վրա տեղի ունեցան մի շարք հակաֆեոդալական ապստամբություններ, ինչպես Գաուրանիի 1852-1853 թթ. և Գալեթի 1859 թ. ապստամբությունները, որոնք դաժանորեն ճնշվեցին:

Բարենորոգումներն ավելի դանդաղ էին ընթանում Իրաքում: Փաստորեն այստեղ 1839 թ., երբ ընդունվեց Գատտի շերիֆը, մինչև 1848 թթ., ոչինչ չարվեց, կատարվեցին լոկ աննշան տեղաշարժեր: Միայն 1848 թ. Իրաքում գինվորական իշխանությունն անջատվեց քաղաքացիականից և ստեղծվեցին մի քանի մասնագիտական վարչություններ:

Բարենորոգումներն Իրաքում համեմատաբար մեծ ծավալ ստացան 1860 թ., երբ Բաղդադի նահանգապետ նշանակվեց Միդիատ փաշան: Նա Օսմանյան կայսրության այն հազվագյուտ պետական գործիչներից էր, որն աչքի էր ընկնում իր լայնախոսությամբ և ըմբռնում բարենորոգումների անհրաժեշտությունը Օսմանյան կայսրությունը կործա-

նունից փրկելու համար: Միդիատ փաշան իր առաքելությունն Իրաքում տեսնում էր թուրքական տիրապետությունն այստեղ ամրապնդելու մեջ:

Նրա ջանքերով Իրաքում մեծ ծավալներ ընդունեց ճանապարհների շինարարությունը, դատական իշխանություններն անբասովեցին քաղաքացիականից, ստեղծվեցին տեղական կառավարման՝ մունիցիպալ խորհուրդներ, քաղվեցին մի շարք դպրոցներ և այլն: Ցեղապետերին և ֆեոդալական ավագանուն իր կողմը գրավելու և երկրում խաղաղություն հաստատելու նպատակով, նա պետական հողերը բաժանեց նրանց, քայլեր ձեռնարկեց բեդվիհների նստակյաց դարձնելու ուղղությամբ և այլն:

Բայց քանզիմաքը չլուծեց արաբական երկրների սոցիալ-տնտեսական և հասարակական կառուցվածքում արմատական փոփոխություններ կատարելու, բնակչության տնտեսական վիճակը բարելավելու, մարդկանց անվտանգության, նրանց անձի ու գույքի ապահովության հիմնախնդիրները: Էլ չենք խոսում այն մասին, որ մի շարք արաբական երկրներ, ինչպես Եգիպտոսը, Սուդանը, Թունիսը, Ալժիրը և Մալդիվոն, ընդհանրապես դուրս մնացին այդ գործընթացից:

IX. ՆԱՀԴԱ

1. Նահդայի առաջացման նախադրյալները և բնույթը: Նահդայի առաջին՝ գրական-մշակութային փուլը

XIX դարը արաբների պատմության մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում ոչ միայն հարուստ պատմական իրադարձություններով, պատմական որոշ ժամանակահատվածում Եգիպտոսի Մեքմալիդ Արևելքում ամենաուժեղ և զարգացած պետությունը դառնալու իրողությամբ, Լիբանանի ինքնավար կուսակալության հաստատման փաստով, հակաօսմանյան տրամադրությունների ուժեղացումով և ապստամբական շարժումների վերելքով, այլև լուրջ տեղաշարժերով ազգային մշակույթի և ինքնագիտակցության աննախընթաց զարգացումով:

XIX դարը արաբների պատմության մեջ մտել է նաև որպես արաբական Նահդայի՝ արաբական ազգային մշակութային կյանքի և քաղաքական մտքի արթնացման կամ զարթոնքի դարաշրջան: Նահդա արա-

քերեն քառը հենց այդպիսի բովանդակություն ունի՝ զարթոնք, վերածնունդ, բարձրացում:

Լաիզան նախապատրաստվել էր շնորհիվ երկու կարևոր գործոնների:

Առաջին, XVIII դարի վերջերին և XIX դարի սկզբներին, թեևուզ և դանդաղ, բայց, այդուհանդերձ, որոշ սոցիալ-տնտեսական տեղաշարժեր էին տեղի ունենում արաբական երկրներում, առաջին հերթին, Եգիպտոսում, Սիրիայում և Լիբանանում: Մուսամմադ Ալիի ռեֆորմները, սկզբում Եգիպտոսում, ապա նաև Սիրիայում և Պաղեստինում, փոփոխությունները Լիբանանում, հող նախապատրաստեցին սոցիալ-քաղաքական նոր երևույթների առաջացման և ազգային-քաղաքական նոր գաղափարների հրապարակ իջնելու համար: Այսպես էր ձևավորվել արաբական առևտրական բուրժուազիայի թեևուզ և ոչ մեծ շերտ, բայց, այդուհանդերձ, սոցիալական նոր խավ, որը նոր պահանջներ էր առաջադրում և նոր գաղափարների ու մշակույթի կարիք ուներ:

Իր դերը խաղաց նաև եվրոպական կրթություն ստացած նոր խավի ձևավորումը՝ շնորհիվ Մուսամմադ Ալիի քաղաքակառուցության, որը արաբ երիտասարդներին եվրոպական երկրներ ուսումնաստության էր ուղարկում: Վերադառնալով հայրենիք, նրանք իրենց հետ բերում էին ոչ միայն ակադեմիական գիտելիքներ, այլև նոր, լուսավոր գաղափարներ ու մշակույթ, դառնալով նրանց տարածողները և ջերմեօտանդ հետևորդները արաբական իրականության մեջ:

Երկրորդ, եվրոպական լուսավորական գաղափարների քափանցումը արաբական երկրներ: Եփումները եվրոպական երկրների հետ, եվրոպական կապիտալի ու միսիոներների ներթափանցումը Արաբական Արևելք, այս վերջիններիս ակտիվ և լայնածավալ գործունեությունը, եվրոպական զանազան ընկերությունների ու ֆիրմաների հիմնումը և այլն, այս բոլորը ներազդում էր արաբների մտածողության վրա, բացում նրանց այնքերը, նրանց հանում դարավոր թմբիղից և ընկալուչ դարձնում եվրոպական գաղափարների ու արժեքների նկատմամբ:

Այս հողի վրա արաբական մտավորականության մոտ ուժեղացավ նոր գաղափարների որոնումը, ձգտումը դուրս պրծնել արաբական երկրներում տիրող հեղձուկից մթնոլորտից, ինչպես նաև մուսուլմանական կաշկանդող կապանքներից:

Նահդան դարձավ այդ մտայնության արտահայտությունը և հայտնվեց որպես արարական իրականությունը նոր գաղափարական հիմքերի վրա վերակառուցելու շարժում:

Այդպիսով, նահդան, լինելով արաբների ազգային ինքնագիտակցության արտահայտման նոր ձև, երկու կարևոր նպատակներ էր հետապնդում: Առաջին, արաբների մոտ սեր արթնացնել իրենց պատմական, հոգևոր-մշակութային արժեքների՝ արաբական լեզվի, գրականության, զիտության, պատմության հերոսական էրերի և հայրենիքի նկատմամբ, խթանել արաբական մշակույթի զարգացումը և կրթական գործը: Երկրորդ, արաբական հասարակությանը ծանոթացնել եվրոպական մշակույթի և առաջավոր հասարակական-գաղափարական մտքի հետ և օգտագործել այն պայքարելու արաբական իրականության մեջ տիրապետող հետամնացության, խավարամտության, քուրբական բռնատիրության դեմ, նպաստել լուսավորության տարածմանը, Ֆեռդալական կապանքներից ազատագրվելուն և արաբական երկրների անկախության նվաճմանը:

Նահդայի հարցերը գտնվել և շարունակում են գտնվել արաբագետների ուշադրության կենտրոնում: Եվ դա միանգամայն հասկանալի է, քանի որ նա իր էությանը, իր բնույթով, մի կողմից, եզակի, իսկ մյուս կողմից՝ արտակարգ բարդ ու խճողված երևույթ է: Նրա համակողմանի և խորքային ուսումնասիրության, նրա էության քաջահայտման համար պահանջվում են տարբեր երկրների մասնագետների ջանքեր, երկարատև ու իրոնաջան աշխատանք, լեզուների իմացություն և աղբյուրների մատչելիություն հետազոտողի համար:

Այս բեմադին նվիրված հետաքրքիր աշխատություններ են գրել Ջ. Անտոնիուսը, Նաջիր Ազուրին, Ի. Կրաչկովսկին, Ա. Կրիմսկին, Ջ. Լևինը, Ն. Կոտլովը, Ա. Դոլինան, Ե. Նաջարյանը, տողերիս հեղինակը և այլ ուսումնասիրողներ:

Ծանոթությունն այդ աշխատությունների հետ ցույց է տալիս, որ նրանցից ոմանք նահդան դիտում են քաջատապես գրական-մշակութային երևույթ: Այդ տեսակետի կողմնակիցներ են Ի. Կրաչկովսկին, Ա. Կրիմսկին, Ա. Դոլինան և ուրիշներ: Գետագայում, նահդա հասկացողության շրջանակներն ընդլայնեցին Ջ. Լևինը և Ն. Կոտլովը: Նրանց կարծիքով, նահդան իր մեջ, հետագա տարիներին, ներառել է նաև հասարակական-քաղաքական, անգամ ազգային-ազատագրական շարժման հարցեր: Ե. Նաջարյանը նույնպես ցուցաբերել է ունիվերսալ մոտեցում

և նահոյայի տուրքունը բացահայտելիս, կուլտուր-լուսավորականի հետ միասին հաշվի է առել նաև սոցիալ-տնտեսական և հասարակական-քաղաքական ասպեկտները:

Անր կարծքով, անհնար է ճշտ գնահատական տալ նահոյային կամ նահոյայական շարժմանը, կենտրոնանալով միայն գրական-մշակութային հարցերի վրա: Հարկավ, գրական-մշակութային ասպեկտը, թերևս, նահոյայի ամենահզոր շիթն էր, ամենաուժեղ կողմը, մանավանդ նրա սկզբնավորման փուլում, XIX դարի 40-60-ական թվականներին: Այդ միտումները զերակայող էին նահոյայական շարժման վաղորդայնին: Սակայն, հետագայում, 70-ականների վերջերին և 80-ականների սկզբներին, նահոյայական շարժման մեջ ուժեղանում է քաղաքական ասպեկտը և առաջին պլանի վրա մղվում քաղաքական պայքարի, հայրենիքի ազատության ու ազգային անկախության խնդիրները: Համուսն ազատության, անկախության և հավասարության հանդես են գալիս նահոյայի այնպիսի ականավոր դեմքեր, ինչպես Աղիբ Իսհակը, Իբրահիմ Յագիզին և ուրիշ գործիչներ:

Նահոյայական շարժման կարևոր կենտրոններ էին եգիպտոսը, Սիրիան և Լիբանանը, որտեղ քարեփոխումների շնորհիվ ավելի շոշափելի տեղաշարժեր էին կատարվել: Նրանք մտավոր ավելի մեծ ներուժ ունեին, քան արաբական մյուս երկրները, ինչպես Իրաքը կամ Արաբիան: Ակադեմիկոս Ի. Կրաչկուվսկին այն կարծիքն է արտահայտել, որ Իրաքը նահոյայական շարժման մեջ ուտը դրեց եգիպտոսից և Սիրիայից մի դար ուշ, իսկ ինչ վերաբերում է Արաբիային, ապա նա շատ էր հեռու նահոյայական գործընթացներից, քանի որ այնտեղ միջնադարն էր տիրում: Այս հարցում ավելի կտրուկ է Ֆ. Հիթթին, որը նշում է, թե այս մշակութային գործընթացում «Իրաքը ոչ մի նշանակալի բաժին չուներ»:

Ուրեմն, նահոյայական շարժումը ձևավորվեց, արմատներ գցեց և զարգացավ, անցնելով երկու փուլերով, եգիպտոսում, Սիրիայում և Լիբանանում, որոնք դարձել էին Մերձավոր Արևելքի արաբական երկրների առաջատարները քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային բնագավառներում:

Նահոյայի ամենաերևելի դեմքերն էին Բուտրուս ալ-Բուստանին, Նասիֆ ալ-Յագիզին, Իբրահիմ Յագիզին, Ամին Շմայիլը, Միքայել Աշակյան, Խալիլ ալ-Խուրի, Սուլեյման Բուստանին, Ֆրանսիս Ֆարհալլահ Մադրաշը, Յուսուֆ ալ-Ափրը, Սելիմ ալ-Բուստանին, Ֆարիս Լիմըրը, Նաջիբ ալ-Ֆադլադը, Աղիբ Իսհակը, Ռզազալահի Հասունին, Ամին

ար-ՈՒԵՅԻԱՆԻՆ, Յակոբ Մարութը, Լոֆալ Լամբալլահ ատ-Տարաբ-լուսին և ուրիշներ:

Լահոլայական առաջին սերնդի ջանքերով բացվեցին բազմաթիվ ազգային դպրոցներ Եգիպտոսում, Վիրիայում և Լիբանանում: Ուշագրավն այն էր, որ XIX դարում բացվեցին դպրոցներ նաև աղջիկների համար: Հիմնվեցին մի շարք գիտական և գրական ընկերություններ: 1847 թ. Բեյրութում հիմնվեց «Գիտության տարածման և արվեստի զարգացման Սիրիական ընկերությունը», 1857 թ. դարձյալ Բեյրութում հիմնվեց «Սիրիական գիտական ընկերությունը», 1862 թ.՝ Արևելյան ակադեմիան և այլն, որոնք կարևոր դեր խաղացին Սիրիայում և Լիբանանում արաբական հասարակական մտքի զարգացման գործում:

Այդ ընկերություններում քննարկվում էին ազգային մշակույթի, արարեթն լեզվի գործառույթի, արաբական գրականության և մշակութային կյանքի այլ հարցեր: Կարևոր նշանակություն ունեցավ 1866 թ. Սիրիական բողոքական կոլլեջի հիմնումը, որի վրա հետագայում կազմավորվեց մինչև օրս գործող Բեյրութի Ամերիկյան Համալսարանը: Իսկ 1874 թ. դարձյալ Բեյրութում հիմնվեց Ֆրանսիական Սեն-ժոզեֆ համալսարանը: 1861 թ. Կահիրեում բացվեց աղջիկների ամերիկյան կոլլեջ, իսկ 1865 թ.՝ ամերիկյան կոլլեջ Եգիպտական ոչ մեծ Ասյուտ քաղաքում: Եշենք նաև, որ Կահիրեում հիմնվեց ազգային գրադարան, բացվեց օպերա և այլն:

Ազգային կրթական դպրոցների և գրական ու գիտական ընկերությունների կողքին մեծ ծավալ ստացավ ազգային մամուլի՝ օրաթերթերի ու ամսագրերի, տպարանների և գրադարանների հիմնումը: Սույն հատորի նախորդ բաժիններում արդեն նշել ենք, որ դեռևս 1828 թ. Եգիպտոսում լույս տեսավ Մուհամմադ Ալիի կողմից հիմնադրված առաջին արաբական թերթը՝ «Ալ-Կալայի ալ-Մուսրիյա» («Եգիպտական իրադարձություններ»): Սիրիական առաջին ազգային լրագիրը լույս տեսավ 1852 թ.: Նրա հրատարակիչն էր Խալիլ ալ-Խուրիմ: Թերթը լույս էր տեսնում «Հադիքատ ալ-Ալխար» («Լուրերի պարտեզ») խորագրով:

Այդ շրջանում լուսավորական, գրական և հրապարախոսական ակտիվ գործունեություն ծավալեց արաբական մահդայի ամենաերևելի դեմքերից մեկը՝ Բուտրուս ալ-Բուստանին: Հատկապես նշանակալի է նրա գործունեությունը արաբական ազգային մամուլի զարգացման բնագավառում: Նրա ջանքերով հիմնադրվեց «Ալ-Չանան» («Հոգի») քաղաքական-գրական հանդեսը, «Նաֆիս Սուրիյա» («Սիրիայի շեփո-

րը») և «Ալ-Չիննա» շարքաբերքերը: Նրա ամենամեծ ծառայությունը պետք է համարել արաբական հանրագիտարանի՝ «Դաիրաթ ալ-Մաարիֆ», հրատարակությունը: Նրա կենդանության օրոք հրատարակվեց յոթ հատոր, իսկ մահից հետո, որը տեղի ունեցավ 1883 թ., նրա գործը շարունակեց նրա հորեղբորորդին՝ Սուլեյման ալ-Բուստամին: Նա հայտնի է նաև որպես Գոմերուսի «Իլիականի» իունարենից արաբերենի քարգմանիչ:

Բուստուս ալ-Բուստամին, նրա մերձավոր համախոհ Նասիֆ Յագիջին և այլ նահդայականներ մեծ տեղ էին հատկացնում խավարանությունյան և կրոնական մոլեռանդության դեմ պայքարին: Նրանք այնքան էին հավատում գրավոր խոսքին, որ վստահ էին, որ ֆեոդալիզմը, նրա քարացած և հետամնաց ավանդույթները կարելի է հաղթահարել խոսքի ուժով, կրթություն, գիտելիքներ և լուսավորություն տարածելու միջոցով, բայց ոչ երբեք բռնի ուժի գործադրումով:

Գիշեցնելու կարգով կրկին նշենք, որ այս փուլում նահդայի մեջ տիրապետող էր գրական-լուսավորական ուղղությունը, և եթե հնչում էին քաղաքական բնույթի ելույթներ կամ պահանջներ, ապա դրանք ավելի շատ քաջատություններ էին կամ առանձին անհատների նախածոնություն, որը միայն հետագայում, երկրորդ փուլում, պետք է դառնար ուղղություն, և այն էլ տիրապետող, նահդայական շարժման մեջ:

2. Նահդայի երկրորդ փուլը՝ ազգային-հայրենասիրական ուղղությունը

Նահդայի երկրորդ փուլը պայմանականորեն կարելի է անվանել արաբական ազգային-հայրենասիրական ուղղության փուլ, երբ տիրապետող է դառնում արաբիզմը՝ ուրուբան, որպես մի երևույթ, որպես էթնո-մշակութային, գաղափարական, հասարակական-քաղաքական մի ինքնատիպ համակարգ, մի աշխարհ, որը տարբեր էր մյուս աշխարհներից, և առաջին հերթին թուրքական աշխարհից: Դեռ ավելին, որոշ նահդայականներ այնքան հեռու էին գնում, որ անգամ պնդում էին, որ այդ երկու աշխարհները՝ արաբական և թուրքական, միմյանց հակադիր էին:

Այս ուղղության ընդերքում ծնունդ առան ազատության, հակազադութատիրության, արաբների միասնության և արաբական աշխարհի անկախության գաղափարները, որոնք գաղափարական առումով նորություն էին արաբական աշխարհում:

Արարական ազգային–հայրենասիրական մտքի ռաիվիդաները եղան արարական աշխարհի քրիստոնյաները, որոնք, ի տարբերություն արար–մուսուլմանների, ավելի ազատ էին իրենց դատողությունների և հայացքների մեջ, ավելի լայնախոհ մտածելու էին ցուցաբերում արարների առջև կանգնած ազգային, քաղաքական, տնտեսական և մշակութային հարցերում, այդ թվում և մի այնպիսի առանցքային հարցում, որպիսին թուրքական սուլթանի հետ արաբների ընդհանրության հարցն էր: Այդ հարցը տվյալ պատմական ժամանակաշրջանում շատ կարևոր հարց էր: Արար–մուսուլմաններն ավելի կաշկանդված էին իրենց հայացքների մեջ, քանի որ նրանք որոշ իմաստով հանդիսանում էին ավանդույթների և կրոնական դոգմաների պատանդը և ընդունում էին թուրքական սուլթանի հետ արաբների ընդհանրությունը: Դրանում իր դերն էր խաղում, անշուշտ, երկու ժողովուրդների իսլամադավան լինելու հանգամանքը և թուրքական սուլթանի մուսուլմանների հոգևոր առաջնորդը կամ խալիֆան լինելու պարագան: Արարական իսլամադավան զանգվածը տեղյակ չէր կամ դժվարությամբ էր կողմնորոշվում մի այնպիսի նուրբ հարցում, ինչպիսին թուրքական սուլթանների կեղծ խալիֆա լինելն էր:

Իսլամադավան արաբների այդ դիրքորոշումն ամենացցուն կերպով դրսևորվել է սիրիական մուսուլմանական շրջաններում մեծ հեղինակություն վայելող Շեյխը Արալանի մոտ: Նրա կարծիքով «Օսմանների խալիֆայությունը երաշխիք է Արևելքի համար, առանց որի նա կորբանա: Իսլամը չի անարգվի այնքան ժամանակ, քանի դեռ նրա գլխին մնում է դարաշրջանի խալիֆ Աբդուլ Գամիդը»: Այս խոսքերն ասվել են XIX դարի 90–ական թվականների վերջերին, երբ Օսմանյան կայսրության սուլթանն էր Աբդուլ Գամիդ II, որի տիրապետության շրջանը հենց արաբների կողմից կոչվել է զուլումի դարաշրջան, իսկ ինքը՝ Աբդուլ Գամիդ II, համարվել է «առ–սուլթան ալ–ահմար»՝ «կարմիր սուլթան»՝ նրա արյունահեղ չարագործությունների համար, այդ թվում և ընդդեմ արաբների:

Քրիստոնյա նահրայականներն ազատ էին նման կաշկանդումներից և բացեփրաց հանդես էին գալիս թուրքական սուլթանի հետ արաբների ընդհանրության անհիմն զաղափարի դեմ, որը հետագայում իր հետևորդներն ունեցավ նաև մուսուլման արաբների մեջ: Դա հնարավորություն ընձեռեց նրանց կատարելու հաջորդ սկզբունքային քնույթի

քայլը՝ հանդես գալ թուրքական տիրապետության դեմ, անգամ առաջ քաշել հեղափոխության գաղափարը:

Երկրորդ ուղղության ձևավորման մեջ իր նշանակությունն ունեցավ նաև այն հանգամանքը, որ քրիստոնյա նահապետականները կապված էին եվրոպական իրականության հետ և անվում էին եվրոպական առաջադիմական գաղափարներով, որտեղ կենտրոնական դերակատարում ունեին ազատության և բռնության դեմ պայքարի գաղափարները: Նրանցից ոմանք, ինչպես Միխայիլ Մուղալարը, Ֆրանսիս Սարրաշը, Լուիս աս-Սաբունջին և ուրիշներ, եվրոպական երկրներին, առաջին հերթին Ֆրանսիային և Անգլիային, համարում էին արաբների քնական դաշնակիցները:

Արաբների անկախության հարցը դառնում է երկրորդ ուղղության հիմնախնդիրներից մեկը: Առաջիններից մեկը, որ հանդես եկավ արաբների անկախության պահանջով, հայազգի Ոզգալլա Չասունն էր: Նման պահանջով 1868 թ. հանդես եկան Սիրիական գիտական ընկերության ութ անդամներ Երանց մի փակ ժողովում: Այստեղ էր, որ Իբրահիմ Յագիջին կարդաց իր կասիդներից մեկը, որը մի ծոն էր վերածնունդ ապրող արաբ ազգին: Չետոն նա, իր համայնոհների մի այլ հավաքում կարդաց իր մեկ այլ կասիդը, որը ցնցեց արաբներին իր արժատական կոչերով, ուղղված արաբ ազգին: Սիս այն տողերը, որոնք հետագայում դարձան զործողության ծրագիր արաբ հայրենասիրական երիտասարդության համար. «Արթնացե՛ք, ապստամբվե՛ք, օ, արաբներ»: Չարգացնելով իր մտքերը թուրքական տիրապետության տապալման և արաբների անկախության նվաճման հարցում, Իբրահիմ Յագիջին նշում է. «Մեծ նպատակներին հասնում են սրով, փնտրիլ այն, եթե ուզում ես հասնել նրանց»:

Նահապետական երկրորդ ուղղության ջնույթն ու նպատակներն ընթանելու տեսակետից, կարևոր նշանակություն ունի արաբական մի քաղաքական ընկերության դիրքորոշումը: Այդ ընկերությունը կազմվել էր 1875 թ. Սիրիական քողոքական կոլլեջի հինգ անդամների կողմից: Նրանց բաց բողոծ թուրքիկներում հստակորեն շարադրված են այդ ընկերության ծրագրային պահանջները: Նա, նախ և առաջ, խստորեն քննադատում էր օսմանյան կառավարությանը և նրա քաղաքականությունը արաբական երկրներում: Սիրացիներին ուղղված կոչում ասված էր. «Սիրիայի գավազներ: Անհնար է թուրքերին ուղղել: Ի՞նչ էր խանգարում նրանց ուղղվել այս վերջին 20 տարիներին: Նրանք քազմիցս խոստա-

ցել էին իրենց ռայաներին իրագործել տարբեր բարեփոխումներ: Ի՞նչ կարելի է սպասել նրանցից»: Նրանք պահանջում էին Սիրիայի և Լեռնալիբանանի անկախությունը, իրենց հայրենիքի պաշտպանությունը, արաբներն լեզուն պաշտոնական լեզու հռչակելը և այլն: Հատկանշական էր, որ այդ թուփկվածներից մեկը վերջապես էր Իբրահիմ Յազիջիի վերևում նշված կասիդի «Արբանջե՛ք, ապստամբվե՛ք, օ, արաբներ» բաներով:

Արաբների առջև կանգնած հիմնախնդիրները հեղափոխական ճանապարհով լուծելու տարբերակի մասին արտահայտվել են, բացի Իբրահիմ Յազիջիից, նաև հայազգի Ադիբ Իսհակը, ինչպես նաև Արդաո-Ռահման ալ-Կավակիթին, թեև Ադիբ Իսհակն ու ալ-Կավակիթին պատկանում էին նահիայական շարժման տարբեր թևերի:

3. Հայերի մասնակցությունը և ներդրումը արաբական նահիայում

Նահիայական շարժման բնորոշ գծերից մեկը կայանում էր նրանում, որ նա իր շարքերում համախմբում էր քոլոր նրանց, ովքեր կիսում էին նրա սկզբունքները, հիմնական գաղափարները և իդեալները: Այդ պատճառով էլ նրա դռները բաց էին քոլորի առջև, անկախ նրանց կրոնական և էթնիկական պատկանելությունից: Նման լայնախոտ մոտեցումը հանդիսանում էր նահիայական շարժման ուժի աղբյուրներից մեկը:

Նահիայական շարժման ամենատակտիվ մասնակիցներից էին արաբական երկրներում հաստատված հայերը, հատկապես Լիբանանի և Սիրիայի հայերը, որոնցից շատերը կանգնած են եղել նահիայի առաջադեմ ակունքներում, առաջնակարգ դեր են խաղացել նրա գաղափարական ուղղությունների ձևավորման ու ղեկավարման քննազավառում: Դրա մասին կան բազմաթիվ վկայություններ և գրավոր աղբյուրներ:

Արաբ պատմաբան Յուսուֆ Յազբեկը, որը նահիայի այցի ընկնող հետազոտողներից մեկն է, գրում է. «Ազնիվ հայերի մի խումբ մասնակցեց գրական վերածնունդին, որը սկսվեց մեզ մոտ անցյալ դարում»: Նա առաջիններից մեկը հիշատակում է դոկտոր Գրիգոր Վարդապետին, որին նա համարում է Սիրիական բողոքական ֆակուլտետի հիմնադիրներից մեկը, որն այժմ հայտնի է որպես Բեյրութի Ամերիկյան համալսարան: Նա միաժամանակ եղել է 1847 թ. Լիբանանում հիմնված սիրիա-

կան «Գիտության տարածման և արվեստի զարգացման ընկերության» հիմնադիրներից մեկը: Սակայն նա այդ ընկերության անդամ միակ հայը չի եղել: Այդ ընկերության հիմնադիրների մեջ հարկ է նշել նաև Միքայել Ֆարրաջալլահին: Յուսուֆ Յազբեկը վկայում է, որ սիրիական «Գիտության տարածման և արվեստի զարգացման ընկերությունը» գործել է հայ Միքայել Ֆարրաջալլահի տանը: Այստեղ են նրանք հավաքվել և քննարկել զանազան հարցեր, վիճարանել նահդայի հիմնական խնդիրների շուրջը:

Արաբ հեղինակը Լահդայի շարժման հայ մասնակիցների մեջ նշում է նաև «գիտնականներ, ղոկտոր Դաննա Արզադիոսին և Գովսեպի Բաբոսին»:

Լահդայական շարժման խոշոր դեմքերից էր հալեպահայ Աստվածատուր Դասունյանը, որն արաբական միջավայրում ավելի շատ հայտնի էր Ոզգալլա Դասուն անունով: Նրա արժանիքները Լահդայական շարժմանը շատ քարծր զնահատականի է արժանացել Ֆիլիպ դի Թարազիի, Ջուրջի Ջեյդանի, Ի. Կրաշկովսկու, Ա. Կրիմսկու և ուրիշ հեղինակների կողմից: Նրանք Ոզգալլա Դասունին համարել են արաբերեն լեզվով ստեղծված հրապարակախոսության նախապետը և արաբական քաղաքական ազատ լրագրության ռահվիրան: Արաբական ոչ պաշտոնական և ազատ քաղաքական մամուլի լավագույն նմուշը հանդիսանում է 1855 թ. նրա հրատարակած «Միրաբ ալ-Միուալ» («Իրադրության հայելի») շաբաթաթերթը, որտեղ հրապարակված նյութերը պարունակում էին խիստ ջննդատուրյուն օսմանյան կառավարության քաղաքականության հասցեին:

Ոզգալլա Դասունը, սկսելով գրական-մշակութային ասպարեզից, այնուհետև հարում է Լահդայական շարժման այն թևին, որի համար առաջնայինը՝ քաղաքականը և գաղափարականն էր: Ն. Կուտլվը նրան դնում է Լահդայական շարժման այն գործիչների կողքը, որոնք «լուրջ ազդեցություն են ունեցել նոր արաբական գրականության, առաջադիմական հրապարակախոսության, ժամանակակից հասարակական մտքի առաջացման ու զարգացման վրա՝ համաարաբական մասշտաբով»:

XIX դարի 70-80-ական թվականներին ձևավորվում է Լահդայական շարժման այն թևը, որը, կարելի է ասել, հստակորեն կանգնում է հակաթուրքական դիրքերում, թուրքական տիրապետությունից ազատագրվելու մեջ է տեսնում արաբների վերածննդի, ազատության, տնտեսական վերելքի և մշակութային զարգացման հնարավորությունները

և հեռանկարները: Այդ բնի միջուկը և գաղափարախոսներն էին Իբրահիմ Յազիջին, Ադիբ Իսհակը, Ռուշեյդ Դահդահը, Ոզգալլա Չասունը և ուրիշներ: Երկրորդ շահավորական Բուստրուս ալ-Բուստանին և Լասիֆ ալ-Յազիջին սահմանազատվում են արաբական այն գործիչներից, որոնք դավաճանելով նահիայական վեհ սկզբունքներին, գլղղվեցին բուրջական սուլթանին և օսմանյան ռեժիմը փաստաբանելու ճահինը: Դրանց բվին էր պատկանում Ֆարիս աշ-Շիդայեը, որը սկզբնական փուլում հարում էր Բուստրուս ալ-Բուստանինի և Լասիֆ ալ-Յազիջիի խմբակին: Բայց երբ նա ներքողական նվիրեց սուլթան Արդուլ Մաջիդին և սուլթանական փողերով հրատարակվող իր թերթում կոչ արեց մուսուլմանական աշխարհին համախմբվել սուլթանի դրոշի ներքո, այն-ժամ նրա հետ կասեղը խզեցին Բուստրուս ալ-Բուստանին, Ադիբ Իսհակը, Լասիֆ ալ-Յազիջին, Ոզգալլա Չասունը, Իբրահիմ Յազիջին և ուրիշ նվիրյալ նահիայականներ: Այնպես հայտնվեցին քարիկադեմոկրատիկ կողմերում: Այդ կապակցությամբ և Կոտլուվը նշում է, որ «արաբական անկախության առաջին պրոպագանդիստներից մեկը հանդես եկավ Չալեբում ծնված, քրիստոնյա Ոզգալլա Չասունը»:

Չասունը, խույս տալով օսմանյան հետապնդումներից, հարկադրված էր լքել արաբական աշխարհը և տարագրվել արտասահման, սկզբում Ռուսաստան, ապա Ֆրանսիա, և վերջնականապես հաստատվել Լոնդոնում, մինչև իր մահը՝ 1880 թ., երբեք չդավաճանելով իր սկզբունքներին և չդադարեցնելով պայքարը օսմանյան տիրապետության դեմ: Ենթադրվում է, որ նա թունավորվել էր օսմանյան սուլթանի գործակալների կողմից:

Արաբական նահիայի ամենախոշոր դեմքը, թերևս, Ադիբ Իսհակն էր՝ Ադիբ Ջուլմաթյանը (1856–1884 թթ.): Նա ծնվել էր Դամասկոսում, հայ պաշտոնյայի ընտանիքում, որոնք արմատները գալիս էին Արևելյան Չալախտանից: Նա շատ վաղ հասակից նետվեց գրական, հասարակա-Չալախտանից: Նա շատ վաղ հասակից նետվեց գրական, հասարակա-դաքական, ազգային-հայրենասիրական հոսանքի անվիճելի պարագ-լուխը:

1871 թ. Իսհակների ընտանիքը տեղափոխվում է Բեյրութ, որտեղ երիտասարդ Ադիբը անմիջապես շփման մեջ է մտնում տեղի նահիայա-կանների հետ, դառնում նրանցից մեկը, ապա նաև ակնավոր պարագ-լուխներից մեկը: Նա անդամակցում է «Ձախրաթ ալ-Սոլաթ» («Գրական-լուխներից մեկը»: Նա անդամակցում է «Ձախրաթ ալ-Սոլաթ» («Գրական-լուխներից մեկը») բուստանիական ընկերությանը, որը հիմնվել էր 1873

թ.: Սեկ տարի անց, նա դառնում է այդ ընկերության ղեկավարը: Արդեն այդ ժամանակ Ադիբ Իսհակը չի սահմանափակվում միայն լուսավորական, գրական-մշակութային խնդիրներով, և իր հրապարատսական ելույթներում քարծրացնում է կրոնական մոլեռանդության դեմ լինի մուսուլմանական, քե քրիստոնեական, հատկապես կաթոլիկական, սայ-քարի, արաբների համախմբման և նմանատիպ այլ հարցեր, որոնք իրենց բնույթով արդեն դուրս էին գալիս գտարյուն լուսավորական շարժման շրջանակներից:

Ադիբ Իսհակն ակտիվորեն աշխատակցում է «աթ-Յակադդում» թերթին, որը «Ձահրաթ ալ-Ադաբի» օրգանն էր: Նա այստեղ իրեն դրսևորում է այնպես փայլուն կերպով, որ 1874 թ. տարեվերջին դառնում է նրա խմբագիրը:

Բեյրության շրջանը կարևոր փուլ հանդիսացավ Ադիբ Իսհակի որպես գրական-մշակութային, ապա նաև հրապարակախոսի ու ազգային-քաղաքական գործչի ծնավորման ու կայացման գործում:

Բայց Բեյրութն արդեն մեղ էր գալիս նրան և Ադիբ Իսհակը 1878 թ. տեղափոխվում է Կահիրե: Եգիպտոսն իր բուռն քաղաքական զարգացումներով, հակազաղութային սայքարով, նոր գաղափարներով, եգիպտական նահդայականների ավելի արմատական դիրքորոշումով, լայն ասպարեզ է քացում Ադիբ Իսհակի առջև, որն իր նոր գաղափարներով, արտակարգ եռանդով ու քազմաբեղուն գործունեության շնորհիվ կանգնում է նահդայական շարժման ազգային-հայրենասիրական ուղղության առաջին շարքերում, նոր քափ հաղորդում այդ շարժմանը, նպաստում այդ ուղղության հստակ ձևավորմանը, խնդիրների բյուրեղացմանը, և ապա դառնում նրա ամենահեղինակավոր ղեկավարներից մեկը:

Ադիբ Իսհակը արաբական միջավայրում սերմանում է արաբների, որպես անհատների և ժողովրդի հպարտության գաղափարները, զարգացնելով այն միտքը, որ նախընտրելի է արքանալ և սուրը ձեռքին գոհվել որպես ապստամբ, քան քե ապրել որպես մի շղթայակապ և նվաստացած հպատակ: Ընդհանրապես սայքարի, ապստամբության և հեղափոխության գաղափարներն այս շրջանում դառնում են Ադիբ Իսհակի քաղաքական հայացքների ու պրակտիկ գործունեության կենտրոնական հարցերից մեկը:

Նրա հայացքների մեջ առանցքային տեղ են գրավում նաև օսմանյան լուծը բռնի տապալելու և արաբական պետության ստեղծման գա-

դավարները, որոնց հույույություն պետք է դիտարկել նրա կողմից առաջ քաշված «եզիպտոսը եզիպտացիների համար» կարգախոսը:

Սակայն Աղիբ Իսիակին և նրա գործունեությունը գնահատելու համար, նախընտրում ենք խոսքը տալ օտար, ոչ իայ հեղինակներին:

Մեր կողմից արդեն հիշատակված Յուսուֆ Յազբեկը գրում է, որ եթե քվարկելու լինենք նահոյայի դրոշի ներքո կանոնա եկած խոշոր գործիչներին, «ապա հարկ է հիշել տաղանդավոր լրագրող, հոստոր, գրող և քաղաքագետ Աղիբ Իսիակին, որը մահացավ, չհասնելով 30-ամյա տարիքին: Եւ մասնակցեց եզիպտական ազգային ապստամբությանը, ուղղված անգլիական օկուպացման դեմ, և շնորհիվ իր հողվածների հայտնի դարձավ Փարիզում և Լոնդոնում ու Արևելքի բոլոր մասերում»:

Մեկ ուրիշ արաբ հեղինակ՝ Լաջի Ալլուշը, նրան համարում է արաբների «մշակութային ու քաղաքական Կերածննդի պարազուխներից ամենաերևելիս»:

Պանիսլամիզմի տեսարան-հիմնադիր և հոգևոր հայր Մուհամմադ Ջամալ աղ-Հիմ ալ-Աֆղանին, որի հայացքները Աղիբ Իսիակը ոչ միայն չէր կիսում, այլև վճռականորեն պայքարում էր դրանց դեմ, վեհանձնարար անտեսելով այդ պարագան, Աղիբ Իսիակին, ծագումով հայ այդ տաղանդավոր գործիչն և մտավորականին, համարում էր «արաբների տիպար»: Իհարկե, նա մկատի ուներ արաբների այն նոր սերունդը, որոնք համախառնվել էին նահոյայի դրոշի ներքո և որը կարող էր նոր, առաջադիմական գաղափարների և գործելակերպի:

Իր գնահատականների մեջ ոչ այնքան շոալլ Ի. Կրաչկովսկին, Աղիբ Իսիակին համարում է «տրիբունի տիպի տաղանդավոր հոստոր, որը հանդիսացավ նաև հիմնադիրը նոր հրապարակախոսական ոճի»:

Զ. Լևինը, արաբական հասարակական-գաղափարական հոսանքների, այդ թվում և արաբական նահոյայի, լավագույն գիտակներից մեկը, ցավով նշելով, որ «Իսիակի կյանքը կարճատև եղավ», ավելացնում է, որ «սակայն դա եղավ ազատության մարտիկի, սահմանադրության և ժողովրդական իրավունքների ջատագովի կյանք»: Իսկ մեկ այլ աշիթով, Զ. Լևինը բարձր գնահատելով Աղիբ Իսիակի հայացքները և դերը արաբական նացիոնալիզմի ծնավորման և զարգացման մեջ, նրան համարում է «արաբական նացիոնալիզմի առաջին իսկական ազդարար»: Արաբական մի աղբյուր Աղիբ Իսիակին համարում է մի գործիչ, որը բարձրացրել է «արաբների պետության ստեղծման հարցը»: Իսկ և.

Կոտլովը Աղիբ Իսհակին քնութագրել է որպես նահդայական շարժման երկրորդ փուլի՝ ազգային–հայրենասիրական ուղղության պիոները:

Լայպցիգի համալսարանի ռեկտոր, հայտնի արաբագետ Լոթար Ութմանն ի դեմս Աղիբ Իսհակի, տեսնում է արաբական վերածնության շարժման ղեկավարի, որը խստորեն քննադատում էր օսմանյան տիրապետությունը և հանդես էր գալիս օսմանյան բռնատիրությունից արաբական վիլայաթների ազատագրման պահանջով:

Ուշագրավ են Աղիբ Իսհակի մահվանից հետո «Բաշր ալ–Բաշիր» վերնագրով լույս տեսած մի պամֆլետում արաբ հեղինակի գնահատականի խոսքերը, որն իր աշխատության մեջ հիշատակում է Ե. Նաջարյանը. «Սրտավում էին Լիբանանի մայրիները, որովհետև կայծակնահար ընկել էր իրենցից մեկը, ամենից հաստաբունը: Ձեռն ծագումով հայ, նա ամենից տաղանդավորն էր այս երկրի գավակների շարքում... Եվ Աղիբը (մասն ետմահու) շարունակում է ծառայել այս երկրին ու մեզ՝ նրա գավակներին, շարունակում է որպես ուսուցիչ, սովորեցնել մեզ»:

Հարկ ենք համարում անդրադառնալ Աղիբ Իսհակի մասին նա մեկ արաբ հեղինակի՝ Էմիլ Թումայի, կարծիքին, քանի որ ոչ ոք այնպիսի ամբողջական մոտեցում չի ցուցաբերել Աղիբ Իսհակի գործունեության արժեքավորմանը, այնպիսի խորությամբ չի վերլուծել ու գնահատել նրա տեսադրույթները, և այնպիսի հիմնավոր կերպով չի որոշել նրա տեղը նահդայական շարժման մեջ, ինչպես նա:

Նա, իր «Ազային–ազատագրական շարժումը և արաբական միասնության հիմնախնդիրը» արժեքավոր աշխատության մեջ, շատ բարձր է գնահատում Աղիբ Իսհակի դերը XIX դարի երկրորդ կեսում արաբների քաղաքական կյանքում: Էմիլ Թուման Աղիբ Իսհակին համարում է XIX դ. արաբական մտքի գաղափարական ուղղության ճանաչված լիդերը: Նրա կարծիքով. «XIX դարի արաբական մտքի պիոներները, ելնելով Օսմանյան կայսրության դրության իրենց հասկացողությունից, և քաղաքական–սոցիալական բարեփոխումների իրենց ձգտումից, ընթանում էին երկու ուղղությամբ՝ իսլամական միասնության գաղափարների քաղաքական ուղիով, և արաբական, մաքուր ազգային գաղափարախոսության մշակման ուղիով»: Էմիլ Թուման առաջին, այսինքն իսլամական միասնության, ուղղության առաջնորդ համարում է ալ–Կավակիրին: Իսկ ինչ վերաբերում է երկրորդ ուղղությանը, ապա այստեղ Էմիլ Թուման առաջինը նշում է երիտասարդ հայ Աղիբ Իսհակին: «Արաբական ազգային ուղղության առավել այքի ընկնող ներկա-

յացուցիչներից մեկը,— գրում է էմիլ Թումանյան,— Աղիբ Իսհակն էր (1856—1885)»: (Մահվան տարեթիվը պետք է լինի 1884 թ.): էմիլ Թումանյան Աղիբ Իսհակին համարում է մտածող, որը յուրացրել էր ֆրանսիական հեղափոխության գաղափարները, ազատության և հավասարության համար պայքարող մարտիկ:

էմիլ Թումանյան կարծիքով, «Աղիբ Իսհակը հանդիսանում է արաբական առաջին մտածողներից մեկը, որոնք կոնկրետ կերպով քննարկում էին ազգի և հայրենիքի հիմնախնդիրները, և փորձում էին հասնել նրա ամբողջական ըմբռնմանը»: Ընդգծելով, որ «Աղիբ Իսհակը կանգ չառավ հանուն ազատության նվաճման բռնի գործողությունների դիմելու ուղղակի կոչի առջև», էմիլ Թումանյան Աղիբ Իսհակի ծառայություններից մեկն էլ համարում է այն, որ նա «առաջին ժամանակակից գրողներից մեկն էր, որոնք որոշեցին արաբական աշխարհի աշխարհագրական սահմանները»: Գայտնի է, որ Աղիբ Իսհակը արաբական աշխարհի մեջ մտցնում էր Աֆրիկայից մինչև Իրաք ընկած ամբողջ տարածքը, որը համարյա համընկնում է արաբական աշխարհի այսօրվա հասկացողության և սահմանների հետ:

Այս մեջբերումներից, որոնք շարքը կարելի էր շարունակել, ուշադիր ընթերցողի համար դժվար չէ կրահել, թե ինչպիսի առաջնակարգ դերակատարում և անգնահատելի ներդրում է ունեցել Աղիբ Իսհակն այն հզոր և պատմական բացատիկ նշանակություն ունեցող համաարաբական շարժման մեջ, որը կոչվում է արաբական ազգային—մշակութային և քաղաքական գարթոնք՝ Նահդա, և որի պատմության մեջ ոսկե տատերով գրված է նաև «Աղիբ Իսհակ» անունը:

X. ԵԳԻՊՏՈՍԸ XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍՈՒՄ

1. Քաղաքական իրադրությունը հետմուսուլմանական եգիպտոսում

Մուսուլմանաց Ալին եգիպտա—բուլղական երկրորդ պատերազմից և 1841 թ. հունիսի 1—ի սուլթանական Ֆերմանից հետո ապրեց ևս մոտ տասը տարի: Ինչպես արդեն նշել ենք, նա կորցրեց համարյա այն քոլորը, որ նա նվաճել էր երկարատև պատերազմների հետևանքով, պահպանելով իր իշխանությունը միայն Եգիպտոսի և Արևելյան Մուդանի

վրա: Նա շատ ծանր տարալ այդ պարտութիւնը, որը նրան հասցրել էին ոչ թե պատերազմի դաշտում, և ոչ թե թուրքերը, այլ դիվանագիտական ճակատում՝ եվրոպական պետութիւնները: Մուհամմադ Ալին այդպէս էլ չհաշտուլեց այն մտքի հետ, որ տաապալվեցին Եգիպտոսը ուժեղ, զարգացած և քարեփոխված պետութիւն դարձնելու և արաբական կայսրութիւնը վերականգնելու նրա քաղաքական ծրագրերը: Կորուստները շատ ծանր էին, որի տակ նա կրեց՝ սկզբում Ֆիզիկապէս, ապա նաև հոգևոր-մտավոր առումով: Ու նա հեռացալ երկրի կառավարումից, ամեն ինչ հանձնելով իր ավագ որդուն՝ Իբրահիմ փաշային, թեև նա ճակատորեն մնում էր Եգիպտոսի կառավարիչ:

Իբրահիմ փաշան իրեն հատուկ եռանդով ձեռնամուխ եղալ երկարատև պատերազմներից քայքայված երկիրը վերականգնելուն՝ Նոր սահմաններում և Նոր քաղաքական-տնտեսական պայմաններում, որոնց անհամեմատ ավելի ծանր էին, քան դրան նախորդած տարիներին: Նա սկսեց պետական ապարատի աշխատանքները կարգի բերելուց: Նրան շատ էր անհանգստացնում պետական ապարատում զլուխ քարծրացրած աշխատանքային անկարգապահութիւնը, պաշտոնյաների անպատասխանատւութիւնը, չարաշահումները, կաշատակերութիւնը և այլ բացասական երևույթներ: Նա պետական ապարատի աշխատանքների կարգավորումն իրականացրեց իրեն հատուկ հետևողականութեամբ, կանգ չառնելով ամենադժման պատիժների առջև:

Դրան հաջորդեց ֆինանսները քարելավելու խնդիրը: Եգիպտոսի ֆինանսները գտնվում էին ողբալի վիճակում: Եվ դա բնական էր, քանի որ պատերազմները, զինվորական քարեփոխումները, Նոր, ավելի մեծ ու ավելի լավ զինված բանակ պահելու հետ կապված վիթխարի ծախսերը, կլանում էին երկրի տնտեսութիւնից և առևտրից ստացվող եկամուտները: Նա դիմեց մի շարք քայլերի երկրի ֆինանսական վիճակը քարելավելու ուղղությամբ, որոնց մեջ, թերևս, ամենանշանակալին պետական կանոնավոր բյուջե սահմանելն էր, որտեղ հստակորեն սահմանված էին եկամուտների աղբյուրներն ու չափերը և ծախսերի ծավալները:

Լինելով քարեփոխումների ցերմեռանդ կողմնակից և արևմտյան մոդելի ներկայագու, Իբրահիմը այդ խնդրին ավելի մոտիկից և հիմնավոր կերպով ծանոթանալու նպատակով, 1845-1846 թթ. այցելեց Եվրոպա, եղալ Ֆրանսիայում, Անգլիայում և Իտալիայում: Այդ շրջագայության ընթացքում Իբրահիմին ուղեկցում էր նրա քարտուղար Նուբար

Նուբարյանը, եգիպտոսի ապագա քարծրացող աստղը, որին վիճակված էր առաջատար դեր խաղալ եգիպտոսի պետական-քաղաքական կյանքում, նրա պատմության ամենապատասխանատու շրջանում: Նուբար Նուբարյանը հիանալի կրթություն ստացած, մի քանի լեզուների տիրապետող, լայնախոհ և խելացի անձնավորություն էր, օժտված դիվանագիտական ճկուն մտածողությամբ և փարվելածնով: Կասկած չկա, որ նման մարդու մշտական ներկայությունը Իբրահիմ փաշայի կողքին՝ նրա եվրոպական ուղևորության ընթացքում, եղել է շատ օգտակար փաշայի համար:

Իբրահիմն ուներ շատ հեռու գնացող ծրագրեր և գաղափարներ քարեփոխումների և եգիպտոսի հզորությունը վերականգնելու հարցում, որը նա հույս ուներ իրագործել, երբ ինքը պաշտոնապես փոխարիներ իր հորը և դառնար եգիպտոսի ոչ միայն փաստացի, այլ իրավական ղեկավարը:

Սակայն ճակատագրին հաճո եղավ դեպքերի զարգացումն այլ կերպ տնօրինել: Իբրահիմ փաշան, թեև 1848 թ. պաշտոնապես դարձավ եգիպտոսի ղեկավարը, քայքայ չհասցրեց երկիրը կառավարել: 1848 թ. նոյեմբերի 10-ին, իր նշանակումից երեք ամիս անց, Կոնիայի և Նեզիբի հերոսը հանկարծամահ եղավ, իսկ մի քանի ամիս անց, 1849 թ. օգոստոսի 2-ին որդուն հետևեց հայրը՝ հիրալի առասպելական Մուհամմադ Ալին:

Նրանց մահով ավարտվեց մի ամբողջ դարաշրջան, որը արաբական եգիպտոսի պատմության ամենափառավոր դարաշրջաններից մեկն է:

Մուհամմադ Ալին փոխարինելու եկան նրա թոռները, որոնք և դինաստիայի այլ գործիչներ: Բայց նրանք բոլորը, առանց քաջատության, իրենց կարողություններով, չափանիշներով, խելքով ու եռանդով շատ հեռու էին դինաստիայի հիմնադիր Մուհամմադ Ալիից և ոչ մի կերպ անգամ հեռավոր կերպով, չէին կարող համեմատվել նրա հետ:

Կարելի է վստահաբար պնդել, որ Մուհամմադ Ալիից մինչև Գամալ Աբդել Նասերը, որը ճակատագրի իրոնիայով հանդիսացավ Մուհամմադ Ալիի դինաստիայի տապալողը, համարյա մեկ հարյուրամյակ, եգիպտոսի պետական-քաղաքական արեճայում չի եղել արժանի պետական գործիչ, որն անձնացրող նվիրված լիներ եգիպտական ազգային գաղափարին, մտահոգ նրա ապագայով և ընդունակ լիներ դիմելու ոչ ստանդարտ քաղաքական քայլերի՝ եգիպտոսի փառքը և

առաջնակարգ դերակատարումն արաբական աշխարհում վերականգնելու համար:

Մուհամմադ Ալիի մահից հետո նրա զահին նստեց նրա բողո՝ Աբբաս Գիլմի I, որը Եգիպտոսը կառավարեց 1849–1854 թթ., հինգ տարուց մի փոքր պակաս: Նա իր քաղաքականությամբ, մտածելակերպով և գաղափարներով եղավ Մուհամմադ Ալիի հակապատկերը, մեծ պապի փոքր բռնակը:

Պատմության չքացահայտված գաղտնիքներից մեկը պետք է համարել այն, որ շատ հաճախ մեծություններին, նրանց հեռանալուց անմիջապես հետո, իշխանական բուրգի բարձունքներում գալիս են փոխարինելու միջակությունները, խնչքով տկարները, աշխարհահայացքով սահմանափակները, որոնք արագ կերպով ջանդում են այն կառույցը, որը ստեղծել էին նրա նախորդները երկար տարիների համատեղ տրամաջան աշխատանքով: Նրանց, այդ միջակություններին արտակարգ կերպով հաջողվում է բարենորոգումներից սահել, իր հետևից քարշ տալով նաև իրենց բաժին հասած երկիրը, դեպի հետադիմության ճահիճը:

Գեցեց նման բան պատահեց Եգիպտոսի հետ, երբ Մուհամմադ Ալիին փոխարինելու եկավ նրա անարժան բողո, որը պատմության մեջ մտել է որպես «նետրոգրադ» հետադիմական:

Ի՞նչ բերեց Աբբաս I իր հետ:

Եթե վերցնելու լինենք քաղաքական կողմը, ապա նորաթուխ փառան առաջին հերթին իրաժեշտ տվեց Եգիպտոսի անկախության գաղափարին: Սա մենք համարում ենք առանցքային, քանի որ ն՝ Մուհամմադ Ալին, ն՝ նրա որդի Իբրահիմը, Եգիպտոսի անկախացման հարցը համարում էին զվթավորագույն իրենց ներքին և արտաքին քաղաքականության մեջ: Դրան էր նպատակաուղղված նրանց ամբողջ զործունեությունը: Իսկ Աբբաս I զործնականում իրաժարվելով իր երկու մեծ նախորդների քաղաքականությունից, դրա փոխարեն մշտապես շեշտում էր իր կախվածության հանգամանքը օսմանյան սուլթանից, ընդգծելով, որ ինքը նրա վասալն է: Նա անիրաժեշտ էր համարում վերադարձը հին, ավանդական պատկերացումներին, որի մեջ կենտրոնական տեղ էր զբաղվում փաղիշահի՝ որպես բոլոր մուսուլմանների հոգևոր և քաղաքական առաջնորդը լինելը, և նրան անվերապահորեն ենթարկվելը:

Աբբաս I դադարեցրեց բարենորոգումների քաղաքականությունը: Զրավարարվելով դրանով, նա ամեն ինչ արեց վերացնելու համար Մուհամմադ Ալիի իրագործած բարեփոխումների արդյունքները: Նա դա ա-

րեց և՛ տնտեսության, և՛ մշակույթի ու լուսավորության բնագավառներում: Նա փակեց իր պապի կողմից երկրի տարբեր վայրերում բացված համարյա բոլոր դպրոցները: Նա մի առանձին ատելություն էր տածում կրթության և լուսավորության դեմ, մանավանդ երբ փորձում էին այդ ուղղուի մեջ ներգրավել նաև աղջիկներին: Ժամանակագիրները նրան համարում էին տգետ: Եվ նա հանգիստ չունչ քաշեց, երբ փակվեցին դպրոցները և տասնյակ հազարավոր աշակերտներ և աշակերտուհիներ զրկվեցին դպրոց հաճախելու հնարավորությունից:

Իսկ ինչ վերաբերում է բարեփոխումների ծակատագրին տնտեսության ոլորտում, ապա Աբբաս I փաշան այստեղ ևս դրսևորեց այնպիսի «հետևողականություն», ինչպես կրթության հարցում: Նրա հրամանով փակվեցին մանուֆակտուրաները, որոնք Մուհամմադ Ալիի տնտեսական բարեփոխումների անկյունաքարն էին կազմում, նպաստելով ազգային արդյունաբերության ստեղծմանը, որը կոչված էր քաղաքաբնու և՛ ժողովրդի և՛ եգիպտական ազգային բանակի պահանջները: Դեռ ավելին. անհավատալի է, քայք փաստ է, որ նրա հրամանով դադարեցվեց Նեղոսի վրա ամբարտակի շինարարությունը, իսկ ինչ որ կառուցվել էր քանդվեց:

Նրա հետադիմական քայլերից յխուսափեց նաև եգիպտական ազգային բանակը, Մուհամմադ Ալիի և Իբրահիմ փաշայի հալախության առարկան, եգիպտոսի պաշտպանական վահանը: Նա բանակին հարված հասցրեց երկու կողմից: Նախ, նա կրճատեց բանակը, հիմնականում ազատվելով եգիպտացիներից, Ֆելլահներից, որոնք համալրում էին բանակի թվական կազմը: Այնուհետև, նա հիմնական դերակատարումը հանձնեց այբանացիներին, չերքեզներին և բնակչության քրքախտս հատվածին, դրանով իսկ վերացնելով եգիպտական բանակի ազգային բնույթը, որն այնքան մեծ դժվարությամբ հաջողվել էր հաստատել Մուհամմադ Ալիին: Աբբաս I փաշան եգիպտական բանակն ըստ էության վերածեց իր քիկնապահ զորքի:

Նա չէր քաբցնում իր ատելությունը արևմտյան մշակույթի և արժեքների, ու նրա կողմերի նկատմամբ: Նա հալածանքներ սկսեց նրանց դեմ և շատ զործիչներ, այդ թվում և հայ, որոնք հալատարժորեն ծառայել էին եգիպտոսին, Մուհամմադ Ալիին և մեծապես նպաստել նրա բարենորոգումների քաղաքականության իրականացմանը, ձերբակալվեցին կամ հարկադրված հեռացան եգիպտոսից, ապաստան գտնելով այլ երկրներում: Նա ոգեկոչեց մուսուլմանական հետադեմ խավերի

կրճատական մոլեռանդությունը, ապավինելով թուրքական հնատճ մեթոդներին և ճներին:

Արքա Ի փաշան հատկապես ասում էր Ֆրանսիական կրթություն ստացած և Ֆրանսիական կողմնորոշում ունեցող գործիչներին, իր պապի գործընկերներին: Դա քացատրվում է նաև այն հանգամանքով, որ նա, չնայած իր ժխտական վերաբերմունքին արևմտյան մշակույթի և արժեքների նկատմամբ, այդուհանդերձ, անգլիական կողմնորոշում ուներ, հավանաբար հետապնդելով զուտ պրագմատիկ նպատակներ: Դրա վկայությունն է հանդիսանում այն փաստը, Արքա Ի, Ալեքսանդրիա-Կահիրե-Սուեզ ստրատեգիական նշանակություն ունեցող երկաթուղու կառուցման կոնցեսիան 1851 թ. տվեց Անգլիային:

Երա քաղաքականությունը խոր դժգոհություն էր առաջացրել Եգիպտոսում: Նրանից դժգոհ էին քարեփոխումների քոլոր մասնակիցները, կիրառողները և ղեկավարները, որոնք քավականին մեծ թիվ էին կազմում Եգիպտոսում: Դժգոհների մյուս խումբը կազմում էր եգիպտական առևտրական, վաշխատուական և բուրժուական խավը, որը եթե Մուհամմադ Ալիի ժամանակ օգտվում էր պետական աջակցությունից, ապա այժմ, Արքաի Ի տնտեսական քաղաքականության պատճառով զրկվել էր զարգացման հնարավորություններից:

Իր դերակատարումն ուներ նաև Ֆրանսիան, որը չէր կարող հանդուրժել իր կողմնակիցների նկատմամբ կիրառվող հալածանքները: Մյուս կողմից Ֆրանսիան չէր կարող հաշտվել այն մտքի հետ, որ Եգիպտոսում ամրապնդվում էին Անգլիայի դիրքերը: Եվ ի հակադրություն Անգլիային երկաթուղու կառուցման կոնցեսիա տալուն, պահանջում էր իրեն տալ կոնցեսիա՝ կառուցելու Միջերկրական ծովը Կարմիր ծովի հետ կապող Սուեզի ջրանցքը:

Այսպիսով, Արքա Ի տիրապետության հնգամյա շրջանում Եգիպտոսը քոլոր ասպեկտներով շնչահեղձ էր լինում:

Ստեղծված վիճակից ելքը գտնվեց շատ հեշտ կերպով: Արքա Ի հարցը լուծվեց ավանդական ճևով: 1854 թ. հուլիսի 2-ին, Բեմհայի պալատում, նա սպանվեց իր քիլնապահների կողմից:

Եգիպտոսը վիճելի հարցերն այդ ճևով լուծելու շատ մեծ փորձ ուներ կուտակած:

Արքա Գիլմի Ի փոխարինեց Մուհամմադ Ալիի կուտսեր որդին՝ Սաիդ փաշան: Մուհամմադ Ալին քողել էր մեծաթիվ ժառանգներ՝ որդիներ, դուստրեր, թոռներ և ծոռներ, որոնց թիվը հասնում էր մոտ հարյու-

րի: Սաիդ փաշան Եգիպտոսի կառավարիչ դարձավ 1854 թ. հուլիսի 14-ին և երկիրը կառավարեց մինչև 1863 թ.: Սաիդ փաշան Ֆրանսիայում կրթություն ստացած, զարգացած և Ֆրանսիայի համարում ունեցող գործիչ էր: Ի տարբերություն իր նախորդի՝ Աբբաս I փաշայի, լուսամիտ անձնավորություն էր և իր հայացքներով շատ մոտ էր իր հորը՝ Մուհամմադ Ալիին, մանավանդ բարենորոգումների հարցում:

Նա իր կառավարման տարիներին երկու նշանակալի գործ կատարեց: Առաջինը, 1854 թ. նոյեմբերի 3-ին Մուեզի ջրանցքի կառուցման կոնցեսիայի տրամադրումն էր ֆրանսիացի Ֆերդինանդ դը Լեսեպսին: Պետք է նշել, որ նա այդ հարցում չիտեսնեց իր հորը, Մուհամմադ Ալիին, որը ժամանակին մերժել էր նման առաջարկություններն այն մտավախությամբ, որ դա այնպիսի քաջասական դեր կարող է խաղալ Եգիպտոսի համար, ինչպես Դարդանելը Օսմանյան կայսրության համար: Այսինքն, նա վախճնում էր, որ դա կնպաստի եվրոպական պետությունների ներթափանցմանը Եգիպտոս և միջամտությանը նրա ներքին գործերին ու նրանց դիրքերի ամրապնդմանը Նեղոսի ափերին, որից Մուհամմադ Ալին մշտապես ջանացել է խուսափել:

Դժվար թե Սաիդ փաշան չիմանար իր հոր ժխտական դիրքորոշման մասին Մուեզի ջրանցքի կառուցման հարցում: Այդուհանդերձ, նա դիմեց այդ քայլին, հավանաբար ենթադրելով, որ ժամանակները փոխվել են և ինքը կկարողանա խուսափել Եգիպտոսը եվրոպական երկրներից կախման մեջ զգելուց, մանավանդ որ ինքը, ինչպես և իր հայրը, կողմնակից էր Եգիպտոսի անկախության ամրապնդմանը: Զպետք է բացատրել նաև Սաիդ փաշայի և Լեսեպսի միջև բարեկամական հարաբերությունների առկայության հանգամանքը:

Ասկայն Սաիդ փաշան սխալվեց իր հաշվարկների մեջ: Մուեզի ջրանցքի կոնցեսիոն պայմանները կազմված էին թալանչիական սկզբունքներով, որոնք Եգիպտոսին և նրա կառավարիչներ Սաիդ փաշային, իսկ նրա մահից հետո Իսմայիլ փաշային դրեցին շատ ծանր կացության մեջ: Նա հանդիսացավ Եգիպտոսի ֆինանսական սնանկացման պատճառներից մեկը: Բավական է նշել, որ Սաիդ փաշան պարտավորվել էր մինչև 25 հազար ֆելլահներ տրամադրել ջրանցքի կառուցման աշխատանքներին, որոնք պետք է աշխատեին ծրիաբար: Շատերը չդիմացան այդ տաժանակիր աշխատանքներին և զոհվեցին սուլից, շոգից և ծարավից: Ջրանցքի կառուցման ժամանակ մահացել են մոտ 20 հազար եգիպտացիներ: Աճյունների սխալներ թույլ տրվեցին նաև Մուեզի ջրանցքի

ընկերության բաժնետոմսերի բաժանման ու տոկոսների վճարման և այլ հարցերում:

Երկրորդը, դա Սաիդ փաշայի վերադարձն էր քարենորոգումների քաղաքականությանը:

Նա, ի տարբերություն Արթաս Լ, վերսկսեց իր հոր քաղաքականությունը եգիպտոսը լիակատար անկախ պետություն դարձնելու ուղղությամբ: Նա մտածում էր, որ եգիպտոսը, ի տարբերություն Օսմանյան կայսրության արաբական մյուս շրջանների, ուներ իր կառավարությունը, զինված ուժերը, անկախ էր ներքին քաղաքականության հարցերում, իսկ ինչու չպետք է ինքնուրույն լիներ նաև արտաքին քաղաքականության հարցերում: Ահա այս մտայնությունն էր ընկած Բարձր Դեան հետևյալ քաղաքականության հիմքում:

Նա հասավ նրան, որ Ստամբուլը համաձայնվեց մեծացնել եգիպտական բանակը, որը համարյա կրկնապատկվեց՝ 18 հազարից հասնելով 30 հազարի:

Բանակի հարցում նա հասավ մեկ այլ կարևոր նվաճման: Դարձյալ հետևելով իր հոր օրինակին, նա վճռական քայլեր ձեռնարկեց եգիպտական բանակը ազգային բանակի վերածելու ուղղությամբ: Այդ նպատակով նա, մի կողմից, բանակը սկսեց համալրել եգիպտական ֆելլախների հաշվին, իսկ մյուս կողմից, առաջին անգամ նա սպայական կոչումներ շնորհեց բանակում ծառայող եգիպտացիներին:

Սաիդ փաշան որոշակի բարեփոխումներ կիրառեց նաև տնտեսության ոլորտում: 1858 թ. հողային օրենքով թույլատրվեց հողաբաժիններ ունեցող գյուղացիներին վաճառել, գնել կամ վարձակալության տալ իրենց հողաբաժինները: Նրանք դարձան հողի մասնավոր սեփականատերեր: Դրանական հարկը փոխարինվեց քնական հարկով, որը վճարում էր յուրաքանչյուր գյուղացիական տնտեսություն առանձին վերցրած, իսկ հարկ հավաքելու իրավունքը տվյալ գյուղի շեյխից անցավ պետական պաշտոնյաներին:

Սահմանվեց առևտրի ազատություն, որին մեծապես նպաստեց ներքին մաքսատների վերացումը, ինչպես նաև գյուղացիներին տրված իրավունքը մշակել այնպիսի գյուղատնտեսական կուլտուրաներ, ինչպես իրենց էին ցանակաճում, և իրենց գյուղատնտեսական արտադրանքը վաճառել այնտեղ, որտեղ իրենց էին ուզում: Այս բոլորը, անշուշտ, նպաստում էր ավիրանցային արտադրության աճին և կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացմանը եգիպտոսում:

Վերջապես, Սաիդ փաշան վերսկսեց քարեփոխումները կրթական և մշակութային ոլորտում: Վերաբացվեցին Արբաս I ժամանակ զանգվածաբար փակված դպրոցները, մի կողմից, և բացվեցին նոր դպրոցներ, մյուս կողմից:

Այս քնազավառում Սաիդ փաշան ընդունեց ևս մի շատ կարևոր և սկզբունքային որոշում: Նրա հատուկ հրամանով արաբերեն լեզուն հայտարարվեց պաշտոնական լեզու, դուրս մղելով քուրճերենը: Այն դարձավ նաև կրթություն ստանալու մայրենի լեզու: Բոլոր ուսումնական հաստատությունները պարտավոր էին եզիպտական պետական դպրոցներում դասավանդումն անցկացնել արաբերեն լեզվով:

Սաիդ փաշան վախճանվեց 1863 թ. հունվարի 18-ին: Իշխանությունն անցավ Իբրահիմ փաշայի որդուն՝ Իսմայիլին, որը երկիրը կառավարեց 1863–1879 թթ.:

Նրա կառավարման տարիները եղան եզիպտոսի նոր շրջանի պատմության իրադարձություններով հարուստ և, թերևս, ամենադրամատիկական շրջանը:

Իսմայիլը հիմնալի կրթություն էր ստացել Ֆրանսիայում, տիրապետում էր լեզուների և համակիր էր ֆրանսիական արվեստին ու քաղաքական կուլտուրային: Նա եզիպտական առաջին այդպիսի քարձրակարգ գործիչն էր, որ հայտարարեց ի լուր ամենքի, որ եզիպտոսի ապագան կապված է եվրոպայի հետ և նրա քաղաքական նպատակն է «եզիպտոսը դարձնել եվրոպայի մասը»:

Նա իր նախորդից ստացավ մի ժառանգություն, որը շատ բանով կանխորոշեց նրա հետագա գործունեությունը: Դրա մեջ, անկասկած, առաջնայինը Սուեզի ջրանցքի կառուցման հարցն էր, որ սկսվել էր Սաիդ փաշայի ժամանակ: Նա դեմ չէր այդ ջրանցքի կառուցմանը, քեև պետք է նշել, որ եթե անգամ դեմ չիներ, ապա ոչինչ չէր կարող փոխել, քանի որ Լեսեպսին 1854 թ. տրված կոնցեսիայից հետո արդեն անցել էր ինը տարի և շատ մեծ աշխատանք էր կատարվել: Սակայն նա ունեցավ քաջություն հայտարարելու, որ կոնցեսիայով շատ մեծ արտոնություններ և իրավունքներ են տրված Լեսեպսին, մի կողմից, և կոնցեսիայի պայմանները չափազանց ծանր են եզիպտական կողմի համար, մյուս կողմից: Իսմայիլը, իշխանության գլուխ գալուց հետո դեռ երկու շաբաթ էլ չէր անցել, երբ 1863 հունվարի 30-ին առաջին փոփոխությունը մտցրեց Սուեզի ջրանցքի կոնցեսիոն պայմանագրի մեջ, արգելելով հարկադրական աշխատանքի կիրառումը ջրանցքի կառուցման հա-

մար: Ինչպես նշել ենք, Սաիդ փաշան համաձայնվել էր տրամադրել 25–40 հազար եգիպտացի գյուղացիներ Լեսեպսին, որոնք աշխատում էին լրիվ ծրի, առանց որևէ վճարման: Իսկ դա նշանակում էր, որ Լեսեպսը շինարարական աշխատանքների վրա ոչ մի սու չէր ծախսում, որը չտեսնված երևույթ էր կոնցեսիաների պատմության մեջ: Դա, բնականաբար, խիստ դժգոհություն էր առաջացրել եգիպտացիների, և ոչ միայն ֆելլահների, մոտ:

Իսմայիլն իր այդ որոշումով ծանր ֆինանսական հարված էր հասցնում Լեսեպսին: Քայց վերջինս մտադիր չէր զիջել, և դատական գործ բացեց Իսմայիլի դեմ: Գարզը հանձնվեց միջնորդական դատարանին, որտեղ որպես չեզոք «դատավոր» հանդես եկավ Ֆրանսիայի կայսր և Լեսեպսի ազգական Նապոլեոն III: Գարզը լուծվեց հօգուտ Լեսեպսի: Իսմայիլը ոչ միայն չկարողացավ վերացնել եգիպտական ֆելլահների հարկադիր և ծրի աշխատանքը ջրանցքի վրա, այլև նրան պարտավորեցրին վճարել 84 մլն ֆրանկ Սուեզի ընկերությանը որպես «վնասի հատուցում»:

Սուեզի ջրանցքի վրա աշխատանքներն ավարտվեցին 1869 թ.: Նույն տարվա նոյեմբերի 17–ին մեծ շուքով և հանդիսությամբ տեղի ունեցավ ջրանցքի պաշտոնական բացումը: Դրա հետ կապված երկու կարևոր հանգամանք է արժանի հիշատակման:

Առաջինն այն է, որ Սուեզի ջրանցքի կառուցումը եգիպտոսի վրա նստեց 400 մլն ֆրանկ, որն իր ժամանակի համար շատ մեծ գումար էր: Եվ երբ մի քանի տարի անց ֆինանսական ծանր դրության մեջ հայտնված եգիպտոսի կառավարությունը հարկադրված էր վաճառել իրեն պատկանող ակցիաները, ապա նա կարողացավ հազիվ դրանք վաճառել 100 մլն ֆրանկի, կորցնելով 300 մլն ֆրանկ:

Երկրորդ, միակ լուսավոր կետն այս պատմության մեջ այն էր, որ Ֆրանսիական մշակույթի ոգով դաստիարակված և եվրոպական կուլտուրային լավ ծանոթ Իսմայիլը, ջրանցքի բացման հանդիսատավոր արարողության համար իտալական աշխարհահռչակ կոմպոզիտոր, օպերային արվեստի անգերազանցելի զազաթ հանդիսացող Ջուզեպե Վերդիին պատվիրել էր գրել «Աիդա» օպերան, որը իտալական մանստրոն կատարեց, աշխարհին պարզեցնելով իր հանճարեղ ստեղծագործություններից մեկը:

Իսմայիլը շարունակեց իր պապի՝ Սուլեյմանյա Ալիի, և հոր՝ Իբրահիմի, քաղաքականությունը բարեփոխումների հարցում, նախ տնտե-

սուբյան, ապա նաև մշակութի և կրթության քննազավառում: Եզիպտոս վերադարձան շատ գործիչներ, որոնք դեռևս Արքաա Օրոք, խուսափելով նրա բռնությունների քաղաքականությունից, հեռացել էին երկրից:

Նա հավատարիմ մնաց նաև Եզիպտոսի անկախությունն ամրապնդելու իր պայի և հոր քաղաքականությանը: 1866 թ. հիմնվեց Մեջլիս ուլ-Նիյաթի՝ Ներկայացուցչական պալատ, քաղկացած 75 դեպուտատներից: Նա, որ հայտնի էր նաև որպես «Երևելիների պալատ» անվանումով, կոչված էր պառլամենտի դեր կատարելու:

Իսմայիլը զգալի քանքեր գործադրեց իր նոր տիտղոսի հաստատման հարցում, աջակից ունենալով Նուբար Նուբարյանին:

Եզիպտոսի պատմության մեջ արտակարգ դեր կատարած Նուբար Նուբարյանը, որը հայտնի է նաև Նուբար փաշա մեծարևումով, ծնվել է 1825 թ. Ձմյուռնիայում, որտեղ, հայկական դպրոցում, ստացել է իր նախնական կրթությունը: Այնուհետև նա տեղափոխվում է Եզիպտոս և հաստատվում Ալեքսանդրիայում: 1844-1849 թթ. նա, Մուհամմադ Ալիի կողմից Ֆրանսիա ուսման ուղարկվող եզիպտացի երիտասարդների շարքում, մեկնում է Փարիզ, որտեղ և ավարտում է իր ուսումնասիրությունը: Վերադառնալով Եզիպտոս, նա զբաղեցնում է զանազան պաշտոններ պետական վարչակարգում, այդ թվում Եզիպտոսի երկաթուղիների վարչության պետի, ապա և մինիստրի պաշտոնները: Նա երկար տարիներ ղեկավարել է Եզիպտոսի արտաքին քաղաքականությունը, չորս անգամ զբաղեցնելով Եզիպտոսի արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնը՝ 1866-1874 թթ., 1875-1876 թթ., 1878-1879 թթ. և 1884-1888 թթ.:

Նուբար Նուբարյանի քաղաքական կարիերայի բարձրակետը հանդիսացավ Եզիպտոսի պրեմիեր մինիստրի պաշտոնը, որը նա զբաղեցրել է երեք անգամ՝ 1878-1879 թթ., 1884-1889 թթ. և 1894-1895 թթ.: Նա մահացել է 1899 թ. և քաղված է Ալեքսանդրիայում:

Նա եղել է Եզիպտոսի կառավարիչների, հատկապես Սաիդ փաշայի և Իսմայիլի, անփոխարինելի խորհրդատուն: Լինելով վերին աստիճանի զարգացած և գործունյա անձնավորություն, Նուբար Նուբարյանը իր ողջ ունակություններն ու եռանդը դրեց ի նպաստ իր նոր հայրենիքի՝ Եզիպտոսի, զարգացմանը, քարգավաճմանը և անկախության ամրապնդմանը, պայքարելով քե՛ր Բարձր Դուան, և քե՛ր՝ անգլիական զաղութարարների դեմ: Նա խոր հետք է բրդել Եզիպտոսի XIX դարի երկրորդ կեսի քաղաքական պատմության մեջ:

Նուրար Նուրարյանի խորհրդով, Իսմայիլը թուրքական սուլթանի առջև հարց բարձրացրեց իր տիտղոսի առնչությամբ, նպատակ ունենալով պաշտոնապես օգտվել մի այնպիսի տիտղոսից, որը նրան առանձնացներ Օսմանյան կայսրությունում առկա բազմաթիվ վալիներից ու փաշաներից: Մուհամմադ Ալին, ճիշտ է, օսմանյան սուլթանից ստացավ եզիպտոսը և Մուհանը կառավարելու ժառանգական իրավունք, բայց տիտղոսի հարցում, նրա և մյուս փաշաների կամ կուսակալների միջև ձևականորեն ոչ մի տարբերություն չկար: Մուհամմադ Ալին դեռևս իր կենդանության օրոք փորձեր էր կատարում այդ հարցում ինչ-որ առանձնաշնորհում ստանալ սուլթանից, բայց ոչ մի հաջողության չհասավ:

Եվ ահա այժմ, այդ հարցի լուծումն իր ձեռքը վերցրեց Նուրար Նուրարյանը, որը Ստամբուլում երկարատև և դժվարին բանակցություններից հետո, իր նուրբ դիվանագիտական քայլերի շնորհիվ կարողացավ այնպես մոլորեցնել թուրքական դիվանագետներին, որ ստացավ իր ուզածը: Սուլթանը համաձայնվեց Իսմայիլին և նրա հաջորդներին շնորհել «խղիվ» տիտղոսը, որը պարսկերեն մի քանի իմաստ ունի և նշանակում է «վեհապետ», «տեր» կամ «իշխան»: Իսմայիլից սկսած, եզիպտոսի բոլոր կառավարիչները սկսեցին կրել խղիվ տիտղոսը՝ նրա «վեհապետ» իմաստով:

Դարկ է նշել, որ պայքարը տիտղոսի հարցի շուրջը սոսկ անձնական անրիցիայի կամ ձևական հավակնությունների հարց չէր, այլ քաղաքական խոր իմաստ ունեցող պայքար եզիպտոսի նոր կարգավիճակի հաստատման համար, որպես մի երկրի, որն իր քաղաքական հասունացման և անկախության մակարդակով ավելի քարձր էր կանգնած, քան թե Օսմանյան կայսրության որևէ այլ երկրամաս:

Իսմայիլի և Նուրար Նուրարյանի համագործակցության մյուս կարևոր քննադալաղ հանդիսացավ եզիպտոսում խառը դատարանների ստեղծումը, որը սահմանափակում էր եվրոպացիների արտոնությունները եզիպտոսում, հյուպատոսական դատարանների իշխանությունը, կարգավորում օտարերկրացիների ու եզիպտացիների միջև դատական հայցերի ու խնդիրների քննարկումը: Դա ծառայում էր եզիպտոսի սուլթանության ամրապնդմանը մի այնպիսի քննադալալառում, որպիսին դատաիրավական ոլորտն էր:

Այս հարցի լուծումը արտակարգ ճիգ ու քանք պահանջեց պրեմիեր մինիստր Նուրար Նուրարյանից, որը տարիներ շարունակ հետա-

մուտ եղավ այդ կարևոր խնդրի լուծմանը, որը պատկվեց նրա հաղթանակով: Դա նպաստեց Նուբար Նուբարյանի հեղինակության բարձրացմանը երկրի ներսում, մի կողմից, և նրա նկատմամբ անբարյացակամ, անզամ թշնամական զգացմունքներ ուժեղացմանը եվրոպական որոշ շրջանակներում, մյուս կողմից:

Իսմայիլը զարկ տվեց լայնածավալ շինարարությանը: Սուեզի ջրանցքի հետ միասին, կառուցվում էին ոռոգման ջրանցքներ, կամուրջներ, երկաթուղիներ, զանազան գործարաններ, դպրոցական շենքեր և այլն: Այդ բոլորը պահանջում էր ֆինանսական մեծ միջոցներ, որոնք ձեռք բերելու համար խղիվ Իսմայիլը դիմում էր Ֆրանսիական և անգլիական քանկիրներին: Նրանք մեծ հաճությամբ էին տալիս այդ վարկերը, քանի որ դրանք տրվում էին շատ ծանր պայմաններով և քաղճր տոկոսներով: Բացի դրանից, նրանք կատարում էին զանազան քանկային խորամանկություններ, հատկապես խաղում էին դրամական կուրսերի տարբերության վրա, որի պատճառով եզիպտոսն իրականում ստանում էր ոչ թե այն, ինչ զրկած էր փոխառություն ստանալու մասին պայմանագրում, այլ անհամեմատ ավելի պակաս: Եզիպտոսի համար ավելի ու ավելի դժվարանում էր փոխառությունների դիմաց վճարումներ կատարելը: Եվ եկավ մի պահ, որ եզիպտական կառավարությունն այլևս ի վիճակի չէր եվրոպական քանկիրներին որևէ քան վերադարձնել: Ստեղծված պայմաններում, խղիվ Իսմայիլը 1876 թ. ապրիլի 8-ին պաշտոնապես հայտարարեց, որ եզիպտոսն ի վիճակի չէ մարել իր պարտքերը և սնանկ հայտարարվեց:

Իսմայիլի այդ հարկադրական քայլից հիանալի օգուվեցին եվրոպական պետությունները, առաջին հերթին Անգլիան և Ֆրանսիան, և իրենց հսկողությունը սահմանեցին Եզիպտոսի ֆինանսների և ընդհանրապես ամբողջ տնտեսության վրա: Նրանք այն աստիճանի անարդար գտնվեցին, որ այդ բոլորի մեջ մեղադրեցին խղիվ Իսմայիլին, պարտավելով նրան, որ նա չի կարողանում երկիրը դեկավարել, քնավ «չտեսնելով» մեղքի իրենց քաժինը:

Անգլիան և Ֆրանսիան աստիճանաբար իրենց ձեռքը վերցրեցին երկրի կառավարումը, հետին պլան մղելով խղիվ Իսմայիլին: 1878 թ. ապրիլին ստեղծվեց Եզիպտոսի, կամ ինչպես անվանում էին, խղիվի պարտքի միջազգային հանձնաժողով, որի մեջ մտնում էին Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի և Ավստրիայի ներկայացուցիչները: Օգտվելով ստեղծված ծանր իրադրությունից, միջազգայի հանձնաժողովը, կարելի

է ասել ինքն իրեն օժտեց չափազանց լայն լիազորություններով, ընդհուպ մինչև այն, որ սահմանեց խղիվի և նրա ընտանիքի անձնական ծախսերի չափաբաժինը, յուրատեսակ մի թռչակ, խղիվից խլեց նրա անձնական կալվածքները, որոնք անցան հայտնի հրեա բանկիր Ռոտշիլդին, որպես գրավ նոր փոխառություններ տրամադրելու դիմաց: Այդ բոլորից հետո, միջազգային հանձնաժողովը կատարեց հաջորդ քայլը, որն ավել շատ քաղաքական, քան թե տնտեսական-ֆինանսական բնույթի էր: Նա բավականին կոպիտ կերպով պահանջեց Իսմայիլից այլևս անմիջականորեն չզբաղվել երկրի կառավարման գործերով, ցրել գոյություն ունեցող կառավարությունը և կազմել նոր կառավարություն: Խղիվ Իսմայիլը հարկադրաբար հնազանդվեց եվրոպական վերահսկիչ-ների պահանջին և նրա 1878 թ. օգոստոսի 28-ի դեկրետով կազմվեց նոր կառավարություն:

Կառավարությունն իր կազմի առումով, ուղղակի ապշեցնում է, դա իր նախադեպը չունեցող երևույթ էր: Նրանում ֆինանսների նախարարի պաշտոնը զբաղեցրեց անգլիացի Վիլսոնը, իսկ ֆրանսիացի դքս Բլիները՝ հասարակական աշխատանքների նախարարի պաշտոնը: Ավստրիայի ներկայացուցիչը դարձավ գլխավոր վերահսկիչը, իսկ Իտալիայի ներկայացուցիչը գրավեց ֆինանսների նախարարի տեղակալի պաշտոնը: Այդ պատճառով էլ այս կառավարությունը ստացավ «եվրոպական կաբինետ» անվանումը: Պրեմիեր մինիստր նշանակվեց Նուբար Նուբարյանը:

Երջապատված լինելով եվրոպացի մինիստրներով, Նուբար Նուբարյանը մեծ հնարամտությամբ և նրբին դիվանագիտությամբ փորձում էր պաշտպանել Եգիպտոսի ազգային շահերը, չափավորել Վիլսոնի, դքս Բլիների և մյուս եվրոպացիների ոտնձգությունները Եգիպտոսի սուվերենության նկատմամբ, նրանց ամեն մի սահման անցնող միջամտությունը Եգիպտոսի ներքին գործերին:

«Եվրոպական կաբինետի» ստեղծումը ընդհանրապես լավ չընդունվեց Եգիպտացիների կողմից, մանավանդ այն բանից հետո, երբ պարտքերը վճարելու պատճառով խիստ ծանրացան գյուղացիներից, արհեստավորներից և վաճառականներից գանձվող հարկերը: Դժգոհությունը համակեց նաև գինվորականությանը: 1879 թ. մարտի 9-ին Նուբար Նուբարյանը հրաժարական տվեց: Իսմայիլը նոր պրեմիեր մինիստր նշանակեց իր որդուն՝ թոֆիկին: Նոր կաբինետում իրենց դիրքե-

րը պահպանեցին Վիլսոնը և ղը Բլիները, իսկ թուլամորթ Թոֆիկը խաղալիք էր նրանց ձեռքում:

2. Գնդապետ Ահմադ Արաբիի ապստամբությունը

Նոր կառավարության ստեղծումը հանգստություն չբերեց Եգիպտոսին: Դժգոհությունը եվրոպական կաթինեռի և նրա ֆինանսական քաղաքականության դեմ շարունակվում էր:

Ավելի ակտիվ սկսեցին հանդես գալ քամակի արաբ սպաները, որոնք զրավում էին միջին և ցածր սպայական պաշտոնները, և գտնվում էին տնտեսական վատթար վիճակում, ի տարբերություն այսպես կոչված «չերքեզների», որոնք ազգությամբ արաբներ չէին ու զրավում էին քանակի բարձր հումանատարական պաշտոնները, և գտնվում նյութական ավելի ապահով դրության մեջ:

Կարելի է ասել, որ Եգիպտոսի համարյա ըլոր սոցիալական խավերը, զայրացած եվրոպացիների ու նրանց շահերի արտահայտիչ եվրոպական կաթինեռի քաղաքականությունից, որն ընկալվում էր որպես հակաեգիպտական, պահանջում էին նրա վերացումը և քաղաքականության փոփոխություն:

Այդ նույն տրամադրություններն էին համակել անգամ երևելիների կամ Ներկայացուցչական պալատի անդամներին, թեև նրանք մեծ մասամբ պատկանում էին հողատերերի և մուսուլմանական հոգևորականության դասին: Բայց քաղաքական մթնոլորտը Եգիպտոսում այնքան չիկացած էր, եվրոպական երկրների կողմից Եգիպտոսի ազգային արժանապատվությանը հասցրած վիրավորանքն այնքան խորը, որ անգամ պահպանողական համարվող կալվածատիրական խավը, համենայն դեպս նրա այն թևը, որ համարվում էր լիբերալ, անգամ նա ընդվզեց:

Եթե ի մի բերելու լինենք այդ ժամանակ արտահայտված պահանջները, ապա դրանք հանգում էին հետևյալին. Եգիպտոսի անկախություն, սահմանադրության ընդունում, սահմանադրական կարգի հաստատում, գործունյա օրենսդիր մարմին՝ կառույններ, և ազգային կառավարություն:

Սիա այսպիսի մթնոլորտում, խոչիվ Իսմայիլը հանդես բերեց վճռականություն և 1879 թ. ապրիլի 7-ին իր նստավայր՝ Արխիվի պալատ, հրավիրեց Եգիպտոսի ականավոր դեմքերին և Կահիրեում հավատար-

մազրված դիվանագիտական կորպուսի ներկայացուցիչներին ու նրանց տեղյակ պահեց եվրոպական կաթինետը ցրելու և նոր կառավարություն կազմելու մասին, որը բաղկացած էր լինելու, խղիվի խոսքերով ասած, իսկական եզիպտացիներից: Միաժամանակ նա հայտարարեց իր մտադրության մասին՝ եզիպտոսում հաստատել պառլամենտական կարգ:

Հավատարիմ իր խոստմանը, խղիվ Իսմայիլը ստեղծեց եզիպտացիներից կազմված ազգային կառավարություն, որը նրա ղեկընտով գլխավորեց լիբերալ կալվածատեր Շերիֆ փաշան: Նրա կառավարությունն անմիջապես ծեռնամուխ եղավ մի շարք սկզբունքային բնույթի քայլերի իրագործմանը՝ կառավարական ապարատից հեռացվեցին բազմաթիվ օտարերկրյա պաշտոնյաներ, որոշվեց բանակի թիվը հասցնել 60 հազարի, մշակեց և Երևելիների պալատի հաստատմանը ներկայացրեց Սահմանադրության և Ընտրությունների մասին օրենքի նախագծերը և այլն: 1879 թ. հունիսի 8-ին պալատը հաստատեց և՛ Սահմանադրությունը, և՛ Ընտրական օրենքը: Մնում էր, որ նրանք հաստատվեին խղիվ Իսմայիլի կողմից: Վերջինս պատրաստ էր հաստատել դրանք, սակայն չհասցրեց:

Անգլիան և Ֆրանսիան, որոնք ակնդետ հետևում էին դեպքերի զարգացմանը, ոչ մի կերպ չէին կարող հաշտվել այն իրողության հետ, որ նրանց ներկայացուցիչները դուրս էին մնացել Շերիֆ փաշայի կառավարությունից, և բողոնել, որ խղիվ Իսմայիլն իրագործի իր նախատեսած ծրագրերը: Անգլիան և Ֆրանսիան 1879 թ. հունիսի 19-ին վերջնագիր ներկայացրին խղիվ Իսմայիլին, պահանջելով հրաժարվել զահից և հեռանալ Եզիպտոսից: Անգլիային և Ֆրանսիային պաշտպանեցին Ավստրիան, Գերմանիան, Իտալիան և Ռուսաստանը:

Այսպիսով, եվրոպական վեցյակը կրկին բացասական դեր խաղաց Եզիպտոսի ճակատագրում, ինչպես ժամանակին Մուհամմատ Ալիի պարագային:

Նրանց միացավ նաև թուրքական սուլթան Աբդուլ Համիդ II, որի ֆերմանով, 1879 թ. հունվարի 25-ին խղիվ Իսմայիլը զահրնկեց հայտարարվեց: Միաժամանակ այդ նույն ֆերմանով սուլթանը եզիպտոսի խղիվ նշանակեց Իսմայիլի որդուն՝ Թոֆիկին: Իսմայիլը հունիսի 30-ին հեռացավ Եզիպտոսից, ուղղություն վերցնելով դեպի Իտալիա:

Այսպիսով, Անգլիան ու Ֆրանսիան հերթական անգամ իրենց կամքը փաթաթեցին Եզիպտոսին: Իշխանության գլուխ եկած Թոֆիլը,

ինչպես այդքան նշել ենք, կամազուրկ մի անձնավորություն էր՝ պատրաստ կատարելու Անգլիայի և Ֆրանսիայի ամեն մի պահանջ: Պատահականություն չէր, որ նրա առաջին քայլերից մեկը եղավ Շերիֆ փաշային պաշտոնանկ անելը: Պրեմիեր մինիստր նշանակվեց Ռիստ փաշան, որը միանգամայն քավարարում էր անգլիացիներին ու Ֆրանսիացիներին: Լուծարվեց Իսմայիլի ժամանակ ձևավորված ազգային կառավարությունը: Չասկանալի է, որ Յոնիկը չհաստատեց Սահմանադրությունը:

Եզիպտոսում հաստատվեց հետադիմական վարչակարգ և երկիրը մտավ խոր քաղաքական ճգնաժամի մեջ:

Բայց եթե անգլիացիներին և ֆրանսիացիներին հաջողվեց իշխանությունից հեռացնել իրենց համար անցանակալի Իսմայիլին և ցրել ազգային եզիպտական կառավարությունը և Եզիպտոսի կառավարման ղեկը հանձնել իր խամաճիկներին, ապա դա դեռևս չէր նշանակում, որ նրանք կարողացան վերացնել ընդդիմությունը և իրենց կամքին ենթարկել Եզիպտոսը: Եզիպտական ընդդիմությունը, ուղղված եվրոպական քաղաքական և ֆինանսական տիրապետության դեմ, ոչ միայն պահպանվեց, այլև վերադասավորելով իր ուժերը, ավելի կազմակերպված ու վճռական դարձավ:

Այդ պահից սկսած, եզիպտական ընդդիմադիր ուժերի մեջ մտնում էին եզիպտական ազգային քուրժուազիան, զինվորականությունը, հատկապես միջին սպայական կազմը, մտավորականությունը, որն առաջ էր քաշել «Եզիպտոսը եզիպտացիների համար» կարգախոսը, հայրենասիրաբար տրամադրված լիբերալ կալվածատերերը և հոգևորականությունը, մանավանդ նրա այն թևը, որը կանգնած էր բարեփոխումների դիրքերում: 1881 թ. հիմնվեց «Չիզբ ալ-Վարան» կուսակցությունը, որը փաստորեն արտահայտում էր այդ խավերի արմատական շահերը:

Զինվորականների մեջ իր հեղինակությամբ առանձնանում էր գնդապետ Ահմադ Արաբին, որի շուրջը համախմբվեցին հայրենասեր զինվորականները: Նրանք պաշտպանում էին «Եզիպտոսը եզիպտացիների համար» կարգախոսը և կանգնած էին Եզիպտոսի քաղաքական անկախության նվաճման դիրքերում:

1881 թ. սեպտեմբերի 9-ին Կահիրեում տեղի ունեցավ եզիպտական քանակի զինված ելույթը Արաբիի գլխավորությամբ: Պրան առիթ ծառայեց խղիվ Յոնիկի կարգադրությունը Կահիրեի կայազորի հեղափոխականորեն տրամադրված գնդերը դուրս րերել մայրաքաղաքից և

տեղավորել Եգիպտոսի տարբեր շրջաններում: Հասկանալով խղիվի և նրա քիկուհեցում կանգնած անգլիացիների իսկական նպատակները, զինվորականները ոչ միայն չենթարկվեցին Թոֆիկի այդ հրամանին, այլ բարձրացրին ապստամբության դրոշը: 1881 թ. սեպտեմբերի 9-ին զինվորականները շրջապատեցին խղիվի պալատը և գնդապետ Արաքին Թոֆիկից պահանջեց Ռիայդի կառավարության հրաժարականը, սահմանադրության ընդունում և եգիպտական ազգային բանակի թվական կազմի ավելացում:

Արաքիի այս պահանջները մեծ խանդավառություն առաջացրին ամբողջ երկրում: Խղիվը և անգլիացիները հայտնվեցին ծանր դրության մեջ և ստիպված էին զիջել ու մասամբ կատարել ապստամբների պահանջները: Մասնավորապես, բավարարվեց Ռիայդի կառավարության հրաժարականի պահանջը: Խղիվը Եգիպտոսի նոր վարչապետ Նշանակեց Եերիֆ ֆաշային, որն արդեն մեկ անգամ գլխավորել էր եգիպտական կառավարությունը: Իսկ ինչ վերաբերում էր սահմանադրությունը զործողության մեջ դնելու և եգիպտական բանակի թվաքանակն ավելացնելու պահանջներին, ապա քրիտանական ներկայացուցիչ Կոլվինը դիմեց խորամանկ քայլի: Նա առաջարկեց այդ հարցերի քննարկումը հանձնել օսմանյան սուլթան Աբդուլ Համիդ II: Տվյալ պարագայում նա օգտագործում էր այն հանգամանքը, որ սուլթանը Եգիպտոսի սյուզերենն էր և իրավական առումով այդ հարցերը ենթակա էին նրա իրավասությանը: Արաքին համաձայնվեց Կոլվինի առաջարկի հետ, որը մեր կարծիքով սխալ էր: Դա-մի ծուղակ էր, որը չնկատեց Արաքին և նրա շուրջը համախմբված վարանի զինվորականները: Ապստամբությունների ժամանակ սկզբունքային հարցերը նման կոմպրոմիսներով չեն լուծվում: Հարցի հանձնումը Քարժո Դեանը նշանակում էր ծոգծել նրա լուծումը և, ի վերջո, թաղել այն:

Իսկ ինչ վերաբերում է Եերիֆ ֆաշային, ապա նրա հայացքներում առաջին վարչապետությունից հետո ընկած ժամանակամիջոցում տեղի էին ունեցել զգալի փոփոխություններ: Նա այլևս չէր թացցնում իր արհամարհական վերաբերմունքը ֆելլախների ծոցից դուրս եկած զինվորականների և նրանց հրամանատարների նկատմամբ: Բանը հասավ նույնիսկ այնտեղ, որ սկզբում նա հրաժարվեց ընդունել Թոֆիկի և անգլիացիների առաջարկությունը՝ զբաղեցնելու վարչապետի պաշտոնը այն պատճառաբանությամբ, որ իր համար վիրավորական է բունտ բարձրացրած բանակի դրածո վարչապետը լինել: Խղիվը և Կոլվինը

կարողացան նրան համոզել մի կողմ դնել իր ամբիցիաները և ստանձնել վարչապետի պաշտոնը: Մակայն նա համաձայնվեց մի պայմանով, որ Արաբիի գործերը և ինքը՝ Արաբին հեռանան Կահիրեից:

Արաբին տեսնում էր այս բոլորը և փորձեց հակադրվել Շեռիֆ փաշային, պաշտպանություն փնտրելով Կահիրեի նրնելիների մոտ, ժողովի հրավիրելով նրանց: Բայց նա սխալվեց իր սպասումներում և անակնկալի եկավ, երբ հրավիրյալները պաշտպանեցին ոչ թե իրեն, այլ վարչապետին: Նրա սխալը կայանում էր նրանում որ նա չէր տեսնում, որ եգիպտական այսպես կոչված լիբերալ կալվածատիրությունը և հողային արհեստկրատիան խորշում էր զինվորական համազգեստ հագած եգիպտական ֆելլահների ընդվզումներից, առավել նս զինված ապստամբությունից:

Արաբին և նրա կողմնակիցները կոնֆլիկտի մեջ մտան Շեռիֆ փաշայի և նրա դեկալարած՝ կառավարության հետ: Կոնֆլիկտն ուժեղացավ հատկապես այն բանից հետո, երբ Շեռիֆ փաշան հրաժարվեց գործողության մեջ դնել իր իսկ կողմից մշակված և 1879 թ. հունիսին նախկին խոյիվ Իսմայիլին հաստատման ներկայացրած սահմանադրությունը, մի կողմից, և փորձեց բանակին զրկել եգիպտոսի քաղաքական կյանքում որևէ դերակատարում ունենալու իրավունքից, մյուս կողմից:

Անսպասելիորեն Շեռիֆ փաշայի դեմ հանդես եկավ եգիպտոսի Ներկայացուցչական կամ երևելիների պալատը, երբ նա իրեն իրավունք վերապահեց հաստատել եգիպտական բյուջեն: Վարչապետը չկարողացավ տարհամոզել պալատի դեպուտատներին: Իսկ Անգլիան և Ֆրանսիան պալատի այդ մտադրության մեջ տեսան մարտահրավեր անգլո-ֆրանսիական ֆինանսական վերահսկողությանը, որը նրանք ոչ մի դեպքում չէին կարող թույլ տալ:

Ակամայից ստեղծվեց դաշինք Արաբիի, նրա զլխավորած զինվորականների, ու Ներկայացուցչական պալատի միջև: Վերջինիս պահանջով Շեռիֆ փաշան 1882 թ. փետրվարի 5-ին հրաժարական տվեց: Դա ապստամբական ուժերի կարևոր հաղթանակն էր, որն ավելի ցայտունորեն դրսևորվեց նոր կառավարություն կազմելու փաստի մեջ: Շեռիֆ փաշայի կառավարությանը փոխարինելու եկավ Մահմուդ Սամի-Արաբիի կառավարությունը: Մահմուդ Սամի ալ-Ֆարուզին դարձավ վարչապետ, իսկ Արաբին՝ զինվորական նախարար:

Սամի-Արաբիի կառավարությունն առանց հասպաղելու ընդունեց մի շարք կարևոր օրենքներ ու որոշումներ, որոնք սկզբունքային բնույթ

ունենին: Կառավարությունն իր ձեռնարկումից շատ չանցած հրապարակեց Երևելիների պալատի կողմից ընդունված Օրգանական օրենքը, վերացրեց անգլո-ֆրանսիական ֆինանսական վերահսկողությունը, մախապատրաստեց օրենքի նախագիծ բահրան վերացնելու մասին, որը անզնահատելի օգնություն էր լինելու ֆելլախներին: Գյուղատնտեսությունը խթանելու համար որոշում ընդունվեց հիմնել գյուղատնտեսական բանկ, արգելվեց որպես գյուղացիներին պատժելու գործիք օգտագործել մտրակը՝ կուրբաշը, ուժեղ վերահսկողություն սահմանվեց օտարերկրյա այսպես կոչված խորհրդատուների վրա, ձգտելով վերջ տալ նրանց կամայականություններին ու շարաշահումներին:

Սամի-Արաբիի կառավարության իշխանության զուլս գալը և նրա արագ գործողություններն ի նպաստ եգիպտական ժողովրդի և եգիպտոսի իրավունքների պաշտպանության, մեծ գոհունակությամբ ընդունվեց բնակչության կողմից, հատկապես գյուղական վայրերում: Ներքին եգիպտոսում փաստորեն սկսվեցին գյուղացիական ելույթներ, որոնք ուղղված էին կալվածատերերի ու բարձր հարկերի դեմ, նույնիսկ պետական սարտքի վերացման պահանջ առաջադրվեց:

Այս բոլորը հանգեցրեց ուժերի նոր սահմանազատմանը եգիպտական հասարակության ներսում: Դետադիմական ուժերի խորհրդանիշը դարձավ խղիվ Յոֆիկը, որի շուրջը համախմբվեցին ավատատերերը, գյուղացիական ելույթներից վախեցած լիբերալ-կալվածատերերը և բանակի սպայական բարձրագույն կազմը, որը բաղկացած էր բուրձերից, այբանացիներից և չերքեններից:

Մյուս կողմում վաթսնիստներն էին՝ հայրենասեր զինվորականները, գյուղացիական զանգվածները, քաղաքային բնակչության աղքատ խավերը, մահդայական ծագում ունեցող մտավորականությունը, առևտրական բուժուզիայի առանձին խավեր, ինչպես նաև լիբերալ կալվածատերերի այն շերտը, որը հավատարիմ էր մնացել հայրենասիրության զաղափարներին: Նրանց համար խորհրդանիշ էր հանդիսանում Արաբին, որին նրանք ընդունում էին որպես իրենց առաջնորդ և համախմբվել էին նրա շուրջը:

Պայքարը նրանց միջև գնում էր անզիջում: Աջակողմյան, հետադիմական ուժերը կանց չառան անգամ ահաբեկչության առաջ փորձելով սպանել Արաբիին, որը նրանց չհաջողվեց: Արաբիի դեմ մահափորձը հարկադրեց վաթսնիստներին դիմել ավելի արմատական քայլերի: Այդպիսին հանդիսացավ խղիվին տապալելու պահանջը, որը Արաբին

պաշտոնապես բարձրացրեց Երևելիների պալատում: Ի պատասխան, խղիվը Երևելիների պալատի նստաշրջանի հրավիրումը համարեց անօրինական: Դրանից հետո նա կատարեց հաջորդ քայլը՝ պահանջեց նրա լուծարումը: Ալենհայտ էր, որ խղիվը գնում էր լարվածության խկալացիայի ուղիով, եվ եթե դա էր նրա նպատակը, ապա կարելի է ասել, որ նա հասավ իր նպատակին: Ի պատասխան Երևելիների պալատը ցրելու խղիվի պահանջի, այս անգամ հրաժարական տվեց վարչապետ Մահմուդ Սամի ալ-Քարուդին, որն ավելի շուտ քողոքի նշան էր ընդդեմ Թոֆիկի քայլի:

Ալ-Քարուդիի հրաժարականից հետո, նույն քայլին չղիմեցին նրա կաթինետի անդամ նախարարները: Նրանք որդեգրեցին շատ խորամանկ և հեռահար քաղաքականություն, հայտարարելով, որ հրաժարական կտան, եթե դա իրենցից պահանջի Երևելիների պալատը: Նման հայտարարությունից հետո քավականին ծանր դուրսյան մեջ հայտնվեց Երևելիների պալատը, որը տատանվում էր խղիվի և վաթահատների միջև և չգիտեր ինչպիսի դիրքորոշում գրավել: Ի վերջո, պալատը հրաժարվեց պահանջել կառավարության անդամների հրաժարականը, դրանով հարցի լուծումը փոխանցեց խղիվին: Իսկ վերջինս հարկադրված նահանջեց և մայիսի 16-ին որոշում ընդունեց Սամիին թողնել վարչապետի պաշտոնում: Առժամանակ կառավարական ճգնաժամը լուծվեց:

Այդ ընթացքում Անգլիան և Ֆրանսիան լրջորեն քննարկում էին ռազմական ինտերվենցիայի հարցը, սակայն համաձայնության չեկան և առժամանակ հրաժեշտ տվեցին այդ տարրերակին: Բայց անպատելիորեն նման ցանկություն դրսևորեց սուլթան Աբդուլ Չամիդ II, սակայն նա հանդիպեց Անգլիայի և Ֆրանսիայի դիմադրությանը և ստիպված էր նահանջել:

Անգլիան և Ֆրանսիան իրր թուրքական ինտերվենցիան կանխելու նպատակով, 1882 թ. մայիսի 20-ին Ալեքսանդրիա ուղարկեցին իրենց ռազմական խկադրան: Այդ խկադրիայի ժամանումը Ալեքսանդրիա այլ կերպ ընդունեցին քաղաքի բնակիչները և վաթահատները: Նրանք դա համարեցին սպառնալիք և ճնշում գործադրելու միջոց: Եվ նրանք սխալված չէին, թեև, պետք է ենթադրել, նրանք տեղյակ չէին Անգլիայի և Ֆրանսիայի կողմից խղիվ Թոֆիկին ներկայացված պահանջների մասին: Այդ պահանջները, որոնք վերջնագրի բնույթ էին կրում բարկացած էին երկու կետից՝ Արաբիի և նրա մերձավոր զինվորական հա-

մախտիների արտաքսում եզիպտոսից և Սամիի կառավարության հեռացում: Խղիվը բավարարեց վերջնագրի պայմանը՝ Սահմուդ Սամիի կառավարության հրաժարականի վերաբերյալ և տվեց համապատասխան հրաման:

Սայիսի 27-ին, երբ այդ մասին իմացան Ալեքսանդրիայի կայազորի սպաները, որոնք վաթանխտներ էին, սպառնալից հեռագիր ուղարկեցին խղիվին՝ փոխել իր որոշումը, և մտածելու համար նրան տվեցին 12 ժամ: Հեռագրում ասված էր, որ նրանք չեն ընդունում Արաբիի հրաժարականը և 12 ժամից հետո, իրենց պահանջը չբավարարելու դեպքում, իրենք պատասխանատու չեն հասարակական անդորրի համար:

Հայրենասեր զինվորականների ակնարկը միանգամայն հասկանալի էր: Դա նշանակում էր զինված ապստամբություն խղիվի դեմ: Խղիվը հենց այդպես էլ ընկալեց վաթանխտների հեռագրի բովանդակությունը և սարսափի մատնվեց: Ճարահատյալ նա դիմեց երեսելիների պալատի նախագահ Սուլթան փաշայի օգնությանը: Վերջինս չվարանեց օգնության հասնել թռֆիլին և դիմեց վաթանխտներին հրաժարվել ապստամբության գաղափարից և հնազանդվել խղիվին: Բայց վաթանխտներն իրենց հերթին իրադրության զարգացմանը միանգամայն այլ ընթացք տվեցին: Նրանք ոչ միայն մերժեցին Սուլթան փաշայի կոչը, այլև հակապահանջ ներկայացրին: Նրանք խղիվին հայտարարեցին դավաճան և պահանջեցին նրան գահընկեց անել, ինչպես ժամանակին արել էին նրա հորը՝ խղիվ Իսմայիլին:

Շուտով այս իարցը դադարեց կարիներտային քննարկման մեծաշնորհ լինելուց և դուրս հորդեց փողոցներ և հրապարակներ: Չայրացած ժողովուրդը, տասնյակ հազարավոր ցուցարարներ, հանդես էին գալիս ի պաշտպանություն վաթանխտների և Սիմադ Արաբիի: Նրանց պահանջների մեջ կենտրոնական հարցերից մեկը խղիվի գահընկեց անելու հարցն էր: Այսպիսով, թռֆիլի չմտածված քայլը հանգեցրեց Արաբիի և վաթանխտների դիրքերի ամրապնդմանը: Խղիվը և նրա թիկունքում կանգնած Անզլիան ու Ֆրանսիան ակամատես եղան այն լայն աջակցությանը, որ եզիպտացիները ցուցաբերեցին ի պաշտպանություն ազգային առաջնորդ դարձած Արաբիի: Մյուս կողմից, այդ դեպքերը համոզիչ կերպով ցույց տվեցին խղիվի և նրա պալատական շրջապատի անօգնականությունը և դիրքերի թուլությունը:

Խղիվը հարկադրված էր նահանջել: Նա համաձայնվեց Արաբիին քողնել որպես օգնական նախարար: Շատերին թվում էր, թե գտնվել է

կոնֆլիկտի լուծման բանալին: Բայց նրանք սխալվեցին: Սխալվեց նաև խղիվը: Արաբին դիմեց անսպասելի քայլի: Նա մնաց ոչ միայն Եգիպտոսի ռազմական նախարարը, այլև դարձավ միակ նախարարը, այսինքն Եգիպտոսի փաստական կառավարիչը, իր ձեռքում կենտրոնացնելով ամբողջ իշխանությունը: Խղիվի և անգլիացիների ու ֆրանսիացիների համար ստեղծվեց անելանելի վիճակ: Եգիպտոսը եռում էր, Կահիրեն դարձել էր հեղափոխության կենտրոն: Խղիվը ելքը գտավ 1882 թ. հուլիսի 13-ին փախուստ տալով Կահիրեից Ալեքսանդրիա, պաշտպանություն փնտրելով Ալեքսանդրիայում խարխիս նետած անգլիական և ֆրանսիական ռազմական նավերի մոտ: Նրա հետ Ալեքսանդրիա փախան նրան հավատարիմ մի քանի զործիչներ և այստեղ խղիվը կազմեց նոր կառավարություն, որը գլխավորեց Ռազիբ փաշան:

Այսպիսով, Եգիպտոսում կազմավորվեց երկու քաղաքական կենտրոն: Մեկը՝ հետադիմականը, Ալեքսանդրիայում, որը գլխավորում էր խղիվը, իսկ մյուսը՝ հեղափոխականը, Կահիրում, որի գլուխ էր կանգնած Սիմադ Արաբին:

Հասկանալի է, որ նման վիճակը երկար ժամանակ չէր կարող պահպանվել և կողմերից մեկը պետք է դիմեր վճռական քայլերի: Այդ նախաձեռնությունն իր վրա վերցրեց Անգլիան: Պատրվակ բռնելով այն հանգամանքը, որ Ալեքսանդրիայի ծովեզերյա մասում եգիպտացիները վերանորոգում էին առափնյա պաշտպանական կառույցները, անգլիական ծովակալ Սեյմուրը պահանջեց դադարեցնել այդ աշխատանքները: Ստանալա՞վ քացասական պատասխան, նա 1882 թ. հուլիսի 11-ին հրամայեց նավերից ռմբակոծել Ալեքսանդրիան: Անպաշտպան քաղաքը ավերվեց, իսկ շատ քաղամասեր իրկիզվեցին:

Արաբին կարգադրեց Ալեքսանդրիայում տեղակայված կայազորին հեռանալ քաղաքից: Եգիպտական զորքերի հետ միասին Ալեքսանդրիան լքեցին նաև նրա բնակիչները: Հուլիսի 15-ին անգլիական զորքերը մտան Ալեքսանդրիա:

Ալեքսանդրիայի ռմբակոծումը և գրավումը անգլիացիների կողմից հանդիսացավ անգլո-եգիպտական պատերազմի սկզբնական փուլը: Պատերազմի սկսման ամբողջ պատասխանատվությունն ընկնում է Անգլիայի վրա, որը Եգիպտոսի նվաճումը դիտում էր որպես իր համընդհանուր գաղութային քաղաքականության քաղկացուցիչ մասը:

Երկրորդ փուլի ընթացքում պատերազմական զործողությունները ծավալվեցին Եգիպտոսի ցամաքային տարածքում: Այս փուլում ռազմա-

կան գործողությունների իրականացման համար Եգիպտոս ուղարկվեց անգլիական շքաբեկիցիոն կորպուսը՝ գններալ Ռուլսլիի հրամանատարության ներքո: Դա արդեն բացահայտ պատերազմ էր, մանավանդ, եթե նկատի ունենանք, որ շքաբեկիցիոն կորպուսի Եգիպտոս ուղարկելու և ֆինանսավորելու որոշումն ընդունեց Մեծ Բրիտանիայի համայնքների պալատը:

Խղիվ Թոֆիլը, ոգի առած անգլիացիների ռազմական գործողություններից և Ալեքսանդրիայի տակ ձեռք բերած նրանց հաղթանակներից, հրամայեց Արաբիին՝ որպես ռազմական նախարարի, անհապաղ դադարեցնել դիմադրությունը անգլիացիներին:

Արաբին հայտնվեց ծանր ընտրության առջև, սակայն իր մեջ ուժ գտավ ճիշտ որոշում ընդունելու համար: Նա, նախ, մերժեց կատարել վարկաբեկված և անգլիացիների շահերին ծառայող խղիվի հրամանը և չդադարեցրեց պատերազմական գործողություններն անգլիացիների դեմ: Ապա կատարեց հաջորդ միանգամայն ճիշտ քայլը՝ դիմեց Եգիպտական ժողովրդին, քաջատրելով իր քաղաքականության իմաստը և խղիվի դավաճանական դիրքորոշումը: Ժողովուրդը վաղուց էր սպասում իր առաջնորդի խոսքին: Արաբին պարզորոշ հայտարարեց, որ Եգիպտոսի և Անգլիայի միջև գնում է անհաշտ պատերազմ և Եգիպտոսը պայքարում է իր անկախության ու ազատության համար: Նա իրավացիորեն ննգլիային ներկայացրեց որպես մի երկիր, որը փորձում է նվաճել Եգիպտոսը: Միաժամանակ Արաբին իր խոսքում նշեց, որ յուրաքանչյուր Եգիպտացի պետք է որոշի իր տեղը այդ պատերազմում, վստահ լինելով, որ բոլոր հայրենասեր Եգիպտացիները կանգնած են ի պաշտպանություն «Եգիպտոսը Եգիպտացիների համար» կարգախոսի: Նա միաժամանակ ընդգծեց, որ բոլոր նրանք, ովքեր դավաճանել են և անցել անգլիացիների կողմը, որպես դավաճաններ կպատժվեն: Արաբին անբացույց կերպով ակնարկում էր նաև խղիվ Թոֆիլին:

Դրանից հետո դեպքերը զարգացան կայծակնային արագությամբ, որը վերջնական պարզություն մտցրեց Արաբիի և Թոֆիլի հարաբերություններում: Խղիվը 1882 թ. հուլիսի 23-ին, այն բանից հետո, երբ Արաբին չկատարեց անգլիացիների դեմ պատերազմական գործողությունները դադարեցնելու նրա հրամանը, նա Արաբիին հայտարարեց խռովարար և ազատեց ռազմական նախարարի պարտականություններից: Արաբին, ի պատասխան, խղիվին հայտարարեց դավաճան: Իսկ դա նշանակում էր, որ նրա վրա տարածվելու էր Արաբիի կող-

մից մինչ այդ կատարած նախազգուշացումն այն մասին, որ քուրդ նրանք, ովքեր կդավաճանեն հայրենիքը, կկանգնեն ռազմական դատարանի առջև:

Արաբին, որը վճռականորեն էր տրամադրված անգլիացիների դեմ պատերազմը շարունակելու հարցում, քանի դեռ, ինչպես ինքն էր ասում, «մեր մեջ բարախում է սիրտը», դիմեց ակտիվ քայլերի անգլիացիներին հակազդելու ուղղությամբ: Դրանք կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ կազմակերպչական և ռազմական:

Կազմակերպչական միջոցառումը թվադրված էր այն հանգամանքով, որ երկրում, ըստ լուրջան, կառավարություն չկար: Սամիի կառավարության հրաժարականից հետո մնացել էր միայն Արաբին որպես ռազմական մինիստր, որին խղիվը մայիսի 23-ի որոշումով նույնպես պաշտոնանկ էր արել: Կար խղիվի հրամանով ստեղծված Ռազիբիի կառավարությունը, որը նստած էր քանդված Ալեքսանդրիայում և որի լիազորություններն Ալեքսանդրիայից այն կողմ չէին տարածվում և որին չէր ընդունում Արաբին: Ի միջի այլոց, Արաբին Ռազիբ փաշային նույնպես հայտարարեց դավաճան, ինչպես Յոֆիկին:

Ուստի Արաբին որոշեց ստեղծել կառավարման նոր մարմիններ, որոնք ընդունված է համարել հեղափոխական իշխանություններ: Ստեղծվեցին Ռազմական խորհուրդ և Արտակարգ խորհուրդ: Ռազմական խորհրդի մեջ մտան Արաբիին հավատարիմ զենեարալներ և քարծրաստիճան սալաներ: Այդ խորհուրդը պետք է զբաղվեր զուտ ռազմական գործերով՝ մարտական գործողությունների ծրագրերի մշակում, բանակի մարտունակության բարձրացում, զենքի և հանդերձանքի հայթայթում և այլն: Իսկ ինչ վերաբերում է Արտակարգ խորհրդին, ապա նրա կազմը բավականին խայտաբղետ էր: Այստեղ, քնականաբար, ներկայացված էին վաթախատները, եգիպտական հասարակության երևելի անձեր, շեյխեր, աստվածաբաններ և այլ քաղաքացիական անձնավորություններ: Խորհուրդն իրավասու էր ընդունելու ամեն տեսակի որոշումներ, որոնք կարող էին ամրապնդել եգիպտացիների համախմբվածությունը անգլիացիների դեմ մղվող պատերազմում:

Բայց Արտակարգ խորհրդի կազմում կային մարդիկ, որոնք, կարելի է ասել, մինչև վերջ նվիրված չէին եգիպտոսի պաշտության գաղափարին և պատրաստ չէին մինչև վերջ գնալ անգլիացիների դեմ: Քիչ չէին նաև տատանվողները: Այս հանգամանքները այդ խորհրդին դարձնում էին խիստ խոցելի, անգամ անվստահելի: Համենայն դեպս, երբ

խոսք է գնում Արտակարգ խորհրդի գնահատականի մասին, ապա պետք է հաշվի առնել այս հանգամանքները և չմոռանալ, որ նրա որոշ անդամների հաջողվեց փախել Կահիրեից Ալեքսանդրիա և միանալ խղիվին: Իսկ դա նշանակում էր Եգիպտոսի համար մղվող պայքարում անցնել անգլիացիների կողմը:

Ինչ վերաբերում է ռազմական միջոցառումներին, ապա Արաբին ընթացք տվեց եգիպտացիների խանդավառությանը կամավոր կերպով մտնել եգիպտական բանակի շարքերը և զենքը ձեռքին պայքարել անգլիական զաղութարարների դեմ: Արաբին հույս ուներ, որ այնանը նա արդեն կարող էր ունենալ լավ մարզված և զինված բանակ և րեկում առաջացնել պատերազմական գործողությունների մեջ՝ հօգուտ եգիպտոսի: Արաբին ծեռնարկեց նաև պաշտպանական բնույթի մի քանի այլ քայլեր:

3. Արաբիի ապստամբության ճնշումը և Եգիպտոսի նվաճումն անգլիացիների կողմից

Անգլիացիները 1882 թ. հուլիսի վերջին և օգոստոսի սկզբներին, Ռեյսլիի գլխավորությամբ, վերսկսեցին ռազմական գործողությունները: Այդ պահին Արաբին և նրա զենեակները բուլլ տվեցին սխալ և չկարողացան ճիշտ հաշվարկել անգլիական բանակի հարվածի ուղղությունը, որից փախուց կերպով օգուվեց զինվորական զործի մի այնպիսի պրոֆեսիոնալ, ինչպիսին անգլիական զենեակալ Ռեյսլին էր: Եւ շրջանցելով եգիպտական միջերկրյանովյան ամրությունները, եգիպտացիների համար անսպասելիորեն հայտնվեց Սուեզի մոտ, որն առանց մարտի գրավեց 1882 թ. օգոստոսի 2-ին: Անգլիական զենեակալի դրանից հետո մեկ անգամ նա հաջողվեց մղղոեցնել Արաբիին և նրա հրամանատարներին, ու օգոստոսի 20-ին գրավել նաև Պորտ-Սաֆդն ու Իսմայիլիան:

Ամեն ինչ վկայում էր այն մասին, որ հասունանում էր վճռական ճակատամարտը անգլիական և եգիպտական զորքերի միջև: Երկու կողմերն էլ պատրաստվում էին դրան: Այդ վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ 1882 թ. սեպտեմբերի 13-ին՝ Թեյ ալ-Քաբիրի մոտ: Դա խիստ պայմանականորեն կարելի է անվանել ճակատամարտ: Նախ, նա տեղ է ընդամենը մոտ կես ժամ: Երկրորդ, քառի բուն իմաստով, լուրջ դիմադրության առումով, մարտ տեղի չունեցավ: Անգլիական լավ զինված կանոնավոր զորամիավորումների դեմ կանգնած էին երեկվա բեղվիներին

կազմված, վատ մարզված ու զինված, կարգապահության հարցում խիստ թույլ եզիպտական զորքեր: Բեդվինները «փայլեցին» փախուստ տալու մեջ: Պատերազմի դաշտում հայտնված խեղճ զնդապետ Աիմադ Արաբին փորձում էր կանգնեցնել խուճապահար բեդվիններին, բայց դա չհաջողվեց: Նրան չօգնեցին ո՛չ իր բարձր հեղինակությունը և ո՛չ էլ հայրենասիրական ճարտասանությունը: Ինչևէ, թեև այլ-Քաբիլի մոտ տեղի ունեցած կարճատև մարտը համարվում է անզլո-բզիպտական գլխավոր ճակատամարտը, որն ավարտվել է անզլիացիների հաղթանակով:

Չնայած այդ հանգամանքին, դեռ ամեն բան կորած չէր և դեռ կարելի էր պայքարը շարունակել: Դա հասկանում էր Արաբին և նա պատերազմի դաշտից շտապեց Կահիրե, նպատակ ունենալով ամրապնդել Կահիրեի պաշտպանությունը:

Կահիրեում նրա առաջին գործը եղավ գունդերը Արտակարգ խորհրդի նիստ, նրա քննարկմանը դնելով պատերազմը շարունակելու կամ դադարեցնելու հարցը: Հանդես գալով խորհրդի անդամների առջև, Արաբին պնդում էր անզլիացիների դեմ պատերազմը շարունակելու վրա: Նրա այդ տեսակետը և դիրքորոշումը աջակցություն ստացավ խորհրդի անդամներ և իր զինակիցներ Աբդալլահ Նադիմից, Մահմուդ Սամիից և Աբդ ալ-Ալից:

Սակայն խորհրդի անդամ բզիպտական նուտալները կամ երևելիները, կալվածատերերը և նրանց համախոհները, դեմ արտահայտվեցին պատերազմը շարունակելու Արաբի առաջարկությանը: Չայների մեծամասնությամբ նրանք քվեարկեցին հօգուտ պատերազմի դադարեցման և Եգիպտոսի անճնատուր լինելուն:

Փոքրամասնության մեջ հայտնված Արաբին ենթարկվեց Արտակարգ խորհրդի կողմից 1882 թ. սեպտեմբերի 13-ի այդ որոշմանը:

Արդյո՞ք ճիշտ վարվեց Աիմադ Արաբին: Այս հարցը քննարկվում է մինչև օրս և ունի թեր և դեմ կողմեր: Փոքրամասնության ենթարկվելը մեծամասնությանն ընդհանուր սկզբունք է և բերնս ճիշտ է այլ պարագաներում, սակայն ոչ հեղափոխական կամ ազգային-ազատագրական պատերազմների ժամանակներում, երբ այլ սկզբունքներ են գործում: Իսկ, Եգիպտոսը, ինչպես մշել ենք, ազգային-ազատագրական պատերազմ էր մղում անզլիական գաղութարարների դեմ, երբ պետք է գործեին խաղի այլ կանոններ:

Մյուս կողմից, դեռևս պատերազմական գործողությունների մեջ չէր մտել լավ զինված և մարզված բզիպտական կանոնավոր բանակը,

որը տեղակայված էր հյուսիսում, որին շրջանցել էր անգլիական զենքերով Ռուսլաին: Կարելի էր մարտի մեջ մտցնել այդ բանակը, Կահիրեն ամրապնդելու ուղղությամբ անհրաժեշտ միջոցառումներ կիրառել, ինչպես նաև օգտագործել այլ պահուստային հնարավորություններ, որը չարվեց և որին համոզիչ քաջատրություն գտնելը համարյա անհնար է: Դա, անշուշտ, Արաբիի կողմից անհետևողականության դրսևորում էր: Կարելի է ասել, որ այդ պահին Արաբին, որն, իրոք, մինչև վերջ նվիրված էր հայրենիքի ազատության գաղափարին, այդ պահին քարծրության վրա չգտնվեց, որը շատ բանկ նստեց Եգիպտոսի վրա:

1882 թ. սեպտեմբերի 14-ին անգլիացիները մտան Կահիրե, իսկ մինչև ամսվա վերջ գրավեցին ամբողջ Եգիպտոսը: Սեպտեմբերի 24-ին Ալեքսանդրիայից Կահիրե վերադարձավ խղիվ թոֆիկը իր կողմնակիցների հետ միասին:

Գնդապետ Սիմադ Արաբին, սեպտեմբերի 14-ին, երբ անգլիական զորքերը մտան Կահիրե, անձնատուր եղավ անգլիական ռազմական իշխանություններին: Դեկտեմբերին Օա դատապարտվեց մահվան, որը փոխարինվեց ցմահ աքսորով Ցեյլոն կղզի: Գամապատասխան պատիժներ ստացան նաև ապստամբության մյուս մասնակիցները: Գետաքրեի է, որ դատավճիռներն ընդունում էր անգլիական հանձնաժողովը, որը գլխավորում էր թուրքիայում անգլիական դեսպան լորդ Դաֆֆերինը: Ստամբուլից տեղափոխվելով Կահիրե, անգլիական լորդը մեկը մյուսի հետևից մահվան վճիռներ էր արձակում եգիպտական հայրենասերների նկատմամբ: Հենց այդ հանձնաժողովի որոշմամբ Արաբին դադապարտվեց մահվան: Սակայն լորդ Դաֆֆերինը, վախենալով, որ եթե Արաբիի նկատմամբ մահապատիժն ի կատար անվի, դա կարող է նոր շատ լուրջ քարոզություններ առաջացնել, անձամբ փոխեց դատավճիռը, և Եգիպտոսի ազգային հերոսին ցմահ աքսորյալի վիճակով արտաքսեց անգլիական գաղութ Ցեյլոն կղզի:

Եգիպտոսում հաստատվեց անգլիական օկուպացիոն ռեժիմ, որը համարվում էր ժամանակավոր: Եգիպտական կանոնավոր բանակը ցրվեց: Չնակահորեն, իրավական առումով, Եգիպտոսի կարգավիճակը չփոխվեց, նա շրոնակցվեց և չհայտարարվեց անգլիական բազին պատկանող գաղութ: Նա մնաց որպես Օսմանյան կայսրության մի մաս, որի սյուզերենը բուրբական մուլթանն էր:

Եգիպտոսում պահպանվեց կառավարման յուրահատուկ կարգը: Իր «իշխանությունը» պահպանեց խղիվը, երկիրն ուներ իր կառավարու-

թյունը: 1883 թ. խղիվ հաստատեց հիմնական օրենքը, որով Եգիպտոսում հիմնվում էին Օրենսդիր խորհուրդ և Գլխավոր կամ Ընդհանուր ժողով, խիստ սահմանափակ իրավունքներով: Սակայն ամբողջ իշխանությունը պատկանում էր անգլիացիներին և նրանց կողմից նշանակված դիվանագիտական ներկայացուցչին, որին սովորաբար մասնագիտական գրականության մեջ անվանում են «Եգիպտոսի կառավարիչ»: Բայց պաշտոնապես նա նման ոչ մի տիտղոս չունեւ, այլ համարվում էր Անգլիայի Գլխավոր հյուպատոսը Եգիպտոսում: Զուգահեռաբար օգտագործվում էր նաև Գլխավոր ռեզիդենտ տերմինը: Եգիպտոսի փաստական ամբողջ իշխանությունը կենտրոնացված էր նրա ձեռքում և առանց նրա գիտության ու հավանության Եգիպտոսում ոչինչ չէր կարող կատարվել:

1883 թ. այդ պաշտոնում նշանակվեց մայրը Բերինգը, որը շուտով առացավ լորդի աստիճան և կոչվեց լորդ Կրոմեր: Նա այդ պաշտոնը զբաղեցրեց մինչև 1907 թ.:

Ինչ վերաբերում է խղիվ Թոֆիկին, ապա նա այդ պաշտոնում մնաց մինչև 1892 թ., մինչև իր մահը: Նրան փոխարինեց նրա որդին՝ Արքաա II Գիլմին, որն այդ պաշտոնը զբաղեցրեց մինչև 1914 թ., մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը:

Իսկ Եգիպտոսի «ժամանակավոր օկուպացված երկրի» կարգավիճակը պահպանվեց մինչև 1914 թ., երբ Եգիպտոսը հայտարարվեց անգլիական պրոտեկտորատ:

XI. ՀՅՈՒՄԻՍԱԹԻՆ ԱՅՐԻԿԱԹԻ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԸ XIX ԴԱՐՈՒՄ

1. Ալժիրի դեյի հովհարով հարվածը ֆրանսիական հյուպատոսին և Ալժիրի գրավումը Ֆրանսիայի կողմից

Հյուսիսաֆրիկյան արաբական երկրներում թուրքական տիրապետությունն այնքան ամուր չի եղել, որքան Արևելքի արաբական երկրներում և ընդունված տեսակետ է, որ օսմանյան տիրապետությունն այդտեղ ձևական բնույթ ուներ: Այդ հանգամանքն իր դերն ունեցավ, որ աֆրիկյան աշխարհամասի հյուսիսային մասում գտնվող արաբական երկրներն առաջիններից մեկը դարձան նվիրույթական պետությունների

նվաճողական հետաքրքրությունների կենտրոնում: Այստեղ առաջնությունը պատկանում էր Ֆրանսիային:

Դեռևս Նապոլեոն I շատ լուրջ մտածում էր հաստատվել Ալժիրում: Նա արտակարգ ուշադրություն էր դարձնում ֆրանսիական բուրժուազիային նոր շուկաներով ապահովելու հարցին: Թեև նա չհասցրեց գործնական քայլերի դիմել Ալժիրը նվաճելու ուղղությամբ, սակայն այդ խնդիրը երբեք չհանվեց կայսրին հաջորդած ֆրանսիական կառավարությունների քաղաքականության օրակարգից:

Ալժիրի վրա կենտրոնանալու հարցում, բացի նոր շուկաներ ձեռք բերելուց, իր նշանակությունն ունեցավ նաև ֆրանսիական ազնվականության այն մասի դիրքորոշումը, որը ֆրանսիական 1789 թ. հեղափոխությանը հաջորդած փոթորկուտ ժամանակաշրջանում, հեղափոխական դեկրետներով գրկվել էր իր ժառանգական կալվածքներից: Ֆրանսիական կառավարությանը մղելով Ալժիրը նվաճելուն, ազնվականության այդ խավը այնտեղ նոր հողեր ձեռք բերելու և իր տնտեսական վիճակը քարելավելու լուրջ հույսեր էր փայփայում:

Բուլբրոնները, դրոնք Նապոլեոն I անկումից հետո նորից էին վերադարձել Ֆրանսիա և վերականգնել իրենց քաղաքական իրավունքները, հայտնվել էին ծանր քաղաքական դրության մեջ: Նրանց գահը կրկին երեբում էր և նրանք փորձում էին արտաքին քաղաքականության բնագավառում որևէ հաջողությամբ ամրապնդել իրենց դիրքերը երկրի ներսում:

Սիա այս երեք հանգամանքները կանխորոշեցին Ալժիրը նվաճելու Ֆրանսիայի քաղաքականությունը:

Մնում էր գտնել համապատասխան պատրվակ: Դա նույնպես գտնվեց: Ֆրանսիացիները որպես առաջին պատրվակ օգտագործեցին ծովահենների հարցը, որը ժամանակին մեծ ծավալ էր ստացել այդ տարածաշրջանում և Միջերկրական ծովի ջրերում: Դա անհանգստացնում էր եվրոպական պետություններին և անգլիական նավատորմը 1816 թ. հրետակոծեց Ալժիրի առափնյա շրջանները: Թեև դա բուլբրոնեց ծովահենների դիրքերը, բայց ծովահենությունը շարունակվում էր:

Օգտվելով այդ հանգամանքից, Ֆրանսիան Ալժիրի դեյին մեղադրեց ծովահեններին հովանավորելու մեջ: Որոշ իմաստով դա չիմծու մեղադրանք էր, քանի որ ծովահենությունը Ալժիրում XIX դարի սկզբներին իր հոգևարքի մեջ էր, հետևաբար նա որևէ լուրջ վտանգ չէր ներկայաց-

նում: Բայց դա ֆրանսիական գաղութարարների համար ոչ մի նշանակություն չուներ, քանի որ նրանք որոշել էին անպայման նվաճել Ալժիրը: Երկրորդ պատրվակը տվեց ինքը, Ալժիրը: Դա կապված էր այն իրողության հետ, որ ինչպես ֆրանսիական հեղափոխության շրջանում, այնպես էլ Նապոլեոն Բոնապարտի ռազմական արշավանքների ժամանակ, Ալժիրը տնտեսական ծանր վիճակում և շրջափակման մեջ հայտնված Ֆրանսիային մատակարարել էր պարեն, հատկապես ցորեն, և անասնակեր, որը զգալի օգնություն էր ֆրանսիացիներին: Դրանց մի մասը տրվել էր անհատույց, իսկ մի մասը որպես կրեդիտ, որը Ֆրանսիան պարտավորվել էր հետագայում վճարել: Սակայն անցնում էին տարիները և Ֆրանսիան իր պարտքերը վճարելու ոչ մի մտադրություն չուներ: Խոսքը գնում էր միլիոնավոր ֆրանկների մասին, որն իր ժամանակի համար մեծ գումար էր: Դեյը պնդում էր, որ Ֆրանսիան վճարի իր պարտքերը: Իսկ Ֆրանսիան չէր ցանկանում: Ալժիրի գրավումը, ինչպես ֆրանսիական կառավարությունն էր ենթադրում, այդ հարցն օրակարգից կհաներ:

Ֆրանս-ալժիրյան տարածայնությունների մեջ իր լուսնան ներդրեց Ալժիրում ֆրանսիական հյուպատոսը, որը չէր քաջցնում իր արհամարհական վերաբերմունքը ալժիրցիների և անձնապես դեյի նկատմամբ, որը համբերությունից հանում էր դեյին: Եվ հերթական հանդիպման ժամանակ, երբ ամբարտապան ֆրանսիական հյուպատոսը խիստ վիրավորեց դեյին, ապա վերջինս իր ձեռքի հովհարով, որը նա օգտագործում էր աներես ճանճերին քշելու համար, հարվածեց աներես հյուպատոսին:

Աճուռտ, դա դիվանագիտական երկնքի կոպիտ խախտում էր, բայց նույնքան կոպիտ խախտում էր նաև ֆրանսիական հյուպատոսի կողմից գրույցի ժամանակ դեյին վիրավորանք հասցնելը: Այս դեպքը տեղի է ունեցել 1827 թ. ապրիլի 29-ին:

Յովհարային հարվածը ֆրանսիական կողմը վարպետորեն ներկայացրեց Ալժիրի դեմ ուղղված իր հետագա քայլերի արդարացման համար: Ֆրանսիայում բարձրացվեց չտեսնված աղմուկ: Պետական գործիչները և մամուլը դա համարեցին Ֆրանսիային հասցրած վիրավորանք, որի համար պահանջում էին պատժել Ալժիրին:

Ֆրանսիան խզեց ամեն տեսակի կապերը Ալժիրի հետ և նրան ծովային շրջափակման ենթարկեց: Ապա սկսեց լղջորեն պատրաստվել Ալժիր ներխուժելու համար: Դա տեղի ունեցավ 1830 թ. հունիսի 14-ին:

Ֆրանսիական բանակը, քաղկացած մոտ 40 հազար զինվորներից, գեներալ ղը Բուրժոնի հրամանատարությամբ, ներխուժեց Ալժիր, առանց դժվարության ճնշեց թուրքական զորքերի դիմադրությունը, որը հիմնականում կազմված էր ենիչերիներից, և հուլիսի 4–ին ստիպեց դեյին անձնատուր լինել: Ընդհարումների ժամանակ թուրքերը կորցրեցին 10 հազար մարդ, իսկ ֆրանսիացիների կորուստները կազմեցին ընդամենը 400 մարդ:

Դեյը և թուրքական մնացած զինվորները ընդմիշտ լքեցին Ալժիրը: Ֆրանսիական նվաճողների ձեռքն անցավ դեյի գանձարանը: Զբաղվաբարվելով դրամով, ֆրանսիական զինվորները գրավեցին ալժիրցիների տներն ու գույքը, ինչպես նաև նրանց պատկանող հողերը, որը, ինչպես նշել ենք, ֆրանսիական աղքատացած հողային արխատկրատիայի գլխավոր պահանջն էր: Ֆրանսիացիների տիրապետության տակ անցան Ալժիր քաղաքը, Օրանը, Մոստագանը և այլ ծովաօդյա բնակավայրեր:

1834 թ. ֆրանսիական քազավոր Լուի Ֆիլիպի դեկրետով Ալժիրը հայտարարեց միացված Ֆրանսիային: Նրա հրամանով ստեղծվեց «Յուսիսային Աֆրիկայում ֆրանսիական տիրույթների վարչություն», որի անմիջական կառավարման ներքո անցավ Ալժիրը: Ստեղծվեց գեներալ–նահանգապետի պաշտոն, որի տնօրինության տակ պետք է գտնվեր Ալժիրը:

Սակայն այստեղ ուշադրություն է գրավում մի կարևոր հանգամանք: Նորաստեղծ վարչությունը կոչվում էր «Յուսիսային Աֆրիկայում ֆրանսիական տիրույթների», թեև այդ ժամանակ Ֆրանսիայի ուղղակի տիրապետության տակ գտնվում էր միայն Ալժիրը, այն էլ ոչ ամբողջապես: Վարչության նման անվանակոչումը վկայում էր այն մասին, որ Ֆրանսիան մտադիր չէր բավարարվել միայն Ալժիրով, այլ նպատակ ուներ իր տիրապետությունը հաստատել ամբողջ Յուսիսային Աֆրիկայի արաբական երկրների վրա:

Ինչպես ցույց տվեցին հետագա դեպքերը, դեռ վաղ էր խոսել Ալժիրը Ֆրանսիային կցելու մասին, ինչպես հայտարարել էր ֆրանսիական քազավորը: Շուտով Ալժիրում ծայր առավ հակաֆրանսիական ազգային–ազատագրական հզոր շարժում, որը տեղեց տասնամյակներ և քանկ նստեց ֆրանսիացիների վրա:

Ալժիր քաղաքի և մյուս ծովաօդյա բնակավայրերի գրավումը ֆրանսիացիների կողմից, ազդանշան ծառայեց ալժիրցիների՝ բերբերների և արաբների համար, ուղքի ելնելու ընդդեմ նոր նվաճողների:

Ստեղծվեց ապստամբական երկու կենտրոն՝ արևմտյան, որը ղեկավարում էր Արդ ալ-Կադիրը, և արևելյան՝ Սիմեղ բեյի գլխավորությամբ:

Արդ ալ-Կադիրը բերքերական հայտնի ընտանիքից էր, որի անդամները հայտնի էին իրենց համառ պայքարով թուրքերի տիրապետության դեմ և մեծ հեղինակություն էին վայելում իրենց ցնդակիցների շրջանում: Արդ ալ-Կադիրը մեծացել և ճնավորվել էր ազգային-հայրենասիրական մթնոլորտում: Այդ հանգամանքը և նրա քնատուր տաղանդը և անձնական խիզախությունը, շուտով նրան դարձրին Ալժիրի հակաֆրանսիական ազատագրական պայքարի հեղինակավոր առաջնորդ: Իր ղեկը խաղաց նաև այն հանգամանքը, որ նա հայտնի մարտուտ էր՝ Յուսիսային Աֆրիկայում տարածված կրոնական եղբայրության առաջնորդ: 1832 թ. ֆրանսիացիների դեմ պայքարի ելած Արևմտյան Ալժիրի ցեղերը նրան ընտրեցին իրենց առաջնորդ, նրան վստահելով հակաֆրանսիական պայքարի ընդհանուր ղեկավարությունը:

Արդ ալ-Կադիրին հաջողվեց իր ղեկավարության ներքո միավորել տարբեր ցեղերի և ցեղային միությունների, հասնել համերաշխության հաստատմանը մրցակից ցեղերի միջև, զսպել ֆեոդալների սեպարատիստական նկրտումները և ստեղծել քավականին մարտունակ մի զորաքանակ, ընդունակ մարտնչելու ֆրանսիական զաղութարարների դեմ: Եվ շուտով այդ ուժերը տարան մի շարք հաղթանակներ ֆրանսիական զորքերի նկատմամբ: Ֆրանսիան հարկադրված 1834 թ. փետրվարին Արդ ալ-Կադիրի հետ կնքեց համաձայնագիր հաշտության վերաբերյալ: Այդ պայմանագրով նրա տիրապետության տակ էին մնում մերձծովյա քաղաքները, իսկ մնացած ամբողջ Արևմտյան Ալժիրը Ֆրանսիան ճանաչում էր որպես Արդ ալ-Կադիրին ենթակա տարածք:

Դա պետք է համարել Արևմտյան Ալժիրի մեծ հաղթանակը: Արդ ալ-Կադիրն իրեն հայտարարեց եմիր ալ-մումինին, այսինքն հավատացյալների վեհապետ, և սկսեց իր տիրապետության տակ գտնվող տարածքը կառավարել որպես ինքնիշխան պետություն: Նա ստեղծեց քավականին լավ կազմակերպված կանոնավոր բանակ, որի շարքերում համախմբվել էր 10 հազար մարդ: Նրան այդ գործում օգնեցին մարդկության և թունիսցի զինվորական իրահանգիլները, անգամ առանձին ֆրանսիական ռազմական մասնագետներ: Կար նաև աշխարհագոր, քաղկացած 70 հազար աշխարհագրայիններից: Նա կառուցեց ամրոցներ, բանակի կարիքները հոգալու համար ծուլարան, վառոդի գործա-

րաններ և այլն: Նրա զորքերի միջուկը կազմում էին բեդլինները, նրան մեծ աջակցություն էր ցույց տալիս հոգևորականությունը:

Արդ ալ-Կադիրը ժամանակին եղել էր եգիպտոսում և մեծապես տպավորված էր Մուհամմադ Ալիի բարենորոգումների քաղաքականությամբ: Եվ նա սկսեց, կարելի է ասել, համանման բարենորոգումներ կիրառել Արևմտյան Ալժիրում: Նա սահմանափակեց ֆեոդալների իրավունքները, վերջ տալով նրանց կամայականություններին հարկերի գանձման և պարտականությունների հարցում: Նա երկիրը քաժանեց ինը մարզերի, դեկավար նշանակելով իր տեղապահներին, որոնք ենթարկվում էին անմիջապես իրեն, վերացրեց պաշտոնների վաճառքը, որը մինչ այդ լեզալ բնույթ էր կրում, և ձեռնարկեց այլ քայլեր երկրում կարգ ու կանոն հաստատելու, հողագործ գյուղացիների և անասնապահ բեդլինների իրավունքները պաշտպանելու ուղղությամբ:

1835 թ. ֆրանսիացիները, ենթադրելով, որ իրենք արդեն քակականին ուժեղ են և ծանոթացել են տեղական պայմաններին, սկսեցին պատերազմական գործողությունները, որը տևեց երկու տարի: Նրանց չհաջողվեց գրավել Արևմտյան Ալժիրը և վերջ տալ Արդ ալ-Կադիրի իշխանությանը, և 1837 թ. կնքեցին նոր պայմանագիր, որն ավելի ամրապնդեց Արդ ալ-Կադիրի դիրքերը: Ֆրանսիան ճանաչեց նրա իշխանությունը ոչ միայն Արևմտյան, այլև Կենտրոնական Ալժիրի վրա:

Այդ պայմանագրի ստորագրումից հետո, ֆրանսիացիները կենտրոնացան Արևելյան Ալժիրը գրավելու վրա: Չնայած Արդ ալ-Կադիրի քուլը ջանքերին միավորել ալժիրցիների ուժերը, դա չհաջողվեց նրան: Արևելյան Ալժիրի դեկավար Ահմեդ բեյը գործում էր անբառ և ոչ մի ցանկություն չուներ միանալ Արևմտյան Ալժիրի հետ և ենթարկվել Արդ ալ-Կադիրին: Ալժիրցիների այդ երկպառակությունից փայլուն կերպով օգտվեցին ֆրանսիացիները, որոնք 1836 թ. պատերազմական գործողություններ ծավալեցին Արևելյան Ալժիրում և հաջորդ տարի, ճնշելով ալժիրցիների կատաղի դիմադրությունը, գրավեցին այդ տարածաշրջանի գլխավոր քաղաք Կոնստանտինը: Ահմեդ բեյը լքեց քաղաքը և ապաստանեց երկրի խորքերը, որոնք դեռ մատչելի չէին ֆրանսիական զինվորներին: Իսկ վերջիններս իրենց լիակատար ազատություն տվեցին Արևելյան Ալժիրի բնակչությանը թալանելու, հողերը զավթելու և այլ բռնություններ կիրառելու մեջ: Նրանց այդ անմիտ գործողությունները ցեղերի դժգոհության նոր ալիք առաջացրեց:

Այդ պահից տեղի ունեցան հետաքրքիր տեղաշարժեր: Ամենը բն-
յի կողմից լքված և դժգոհությամբ համակված ցեղերը Արդ ալ-Կադիիրին
հայտարարեցին իրենց առաջնորդ և ղեկնեցին նրան իրենց ղեկավարե-
լու համար ուղարկել իր մարդկանց: Դա, անշուշտ, վկայություն էր Արդ
ալ-Կադիիրի հեղինակության մասին, որով հիացած էին ցեղերը և ցեղա-
պետերը, տեսնելով, թե նա ինչպիսի հմտությամբ և խիզախությամբ է
ղեկավարում Արևմտյան Ալժիրի բնակչության պայքարը ֆրանսիական
եկամողների դեմ:

Սակայն արևելյան ալժիրցիների դիմուճը Արդ ալ-Կադիիրին,
Ֆրանսիան օգտագործեց նրա դեմ, նրան մեղադրելով արևելյան ալ-
ժիրցիներին աջակցելու և դրանով իսկ 1837 թ. պայմանագիրը խախտե-
լու մեջ: 1839 թ. Ֆրանսիան պատերազմական զործողություններ սկսեց
Արդ ալ-Կադիիրի դեմ, իսկ վերջինս ֆրանսիացիներին «սրբազան պա-
տերազմ» հայտարարեց: Դա եղավ երկարատև և հյուժիչ պատերազմ,
որի ընթացքում երկու կողմերն էլ մեծ կորուստներ ունեցան: Ֆրանսիա-
կան 70 հազարանոց բանակը ոչ մի կերպ չէր կարողանում կտրել ալ-
ժիրցիների դիմադրությունը: Ֆրանսիական զորքերի հրամանատար
մարշալ Բյուժոն կաշառում էր ցեղապետերին, որոնք դավաճանում էին
Արդ ալ-Կադիիրին և անցնում ֆրանսիացիների կողմը, իսկ այն ցեղերը,
որոնք հավատարիմ էին նրան, ֆրանսիացիներն ամբողջությամբ ոչն-
չացնում էին: Նրանք շատ դաժան էին վարվում գերի վերցրած կանանց
ու երեխաների հետ: Անընդհատ Ֆրանսիայից ստանալով համալրում, ի
վերջո, ֆրանսիացիներին հաջողվեց քայլ առ քայլ եկամել Արևմտյան
Ալժիրը: Սակայն Արդ ալ-Կադիիրն անձնատուր չեղավ ֆրանսիացինե-
րին, այլ 1844 թ. անցավ Մարոկկո, որի սուլթանը նրա համակիրն էր և
ֆրանսիացիների դեմ ալժիրցիների հակամարտության ամբողջ ժամա-
նակաշրջանում մշտապես օգնում էր Արդ ալ-Կադիիրին, թե՛ զենքով, և
թե՛ նյութապես:

Ֆրանսիացիներին անհանգստացնում էր Արդ ալ-Կադիիրի ապաս-
տանելը Մարոկկոյում և նրանք պահանջեցին Մարոկկոյի սուլթան Մու-
լայ Արդ առ-Ռահմանից Ալժիրի ապստամբության ղեկավարին իրենց
հանձնել: Վերջինս հրաժարվեց թավարարել նրանց պահանջը, դա հա-
մարելով իր համար նվաստացուցիչ: Ֆրանսիական բանակը մարշալ
Բյուժոյի հրամանատարությամբ ներխուժեց Մարոկկո: 1844 թ. օգոստո-
սի 14-ին տեղի ունեցած վճռական ճակատամարտում, ֆրանսիական
զորքերը պարտության մատնեցին Մարոկկոյի բանակին: Սակայն անգ-

լիական սպառնալիցները ստիպեցին Ֆրանսիային դադարեցնել պատերազմական զործողությունները և սեպտեմբերի 10-ին Տանժերում կնքվեց հաշտության պայմանագիր: Սուլթանը պարտավորվեց դադարեցնել ամեն տեսակի օգնություն ավժիրցի ապստամբներին, իսկ Արդալ-Կադիրին հայտարարեց օրենքից դուրս:

Արդալ-Կադիրն այլևս չէր կարող մնալ Սարոկկոյում և հարկադրված էր հեռանալ ու վերադառնալ Ալժիր, բացվելով ամմաուշելի վայրերում, տեղափոխվելով մի վայրից մյուսը, խուսափելով Ֆրանսիական պատժիչ ջոկատների հետապնդումից:

Իսկ Ալժիրում իրադրությունը կրկին լարված էր, որի պատճառը ֆրանսիացիների դաժան պահվածքն էր բնակչության նկատմամբ, նրանց բռնությունները և կամայականությունները: Ալժիրցիներին հատկապես զայրացրեց նրանց պատկանող հողերի բռնագրավումը ֆրանսիացիների կողմից և նրանց հանձնումը զադութարարներին: Եվ 1845 թ. նրանք կրկին ապստամբեցին, ղեկավար ունենալով հովիվ Բու Մազային: Այս հասարակ ու ազնիվ հովիվը գերադասեց հրավիրել Արդալ-Կադիրին և նրան հանձնել Արմադյան Ալժիրում սկսված նոր ապստամբության ղեկավարությունը: Վերջինս ստանձնեց ապստամբության ղեկավարությունը, պատրաստվելով ճակատամարտի Ֆրանսիացիների դեմ: Նա հասկանում էր, որ ֆրանսիացիներն իրեն հանգիստ չեն տալու և փորձելու են արյան մեջ խեղդել այդ ժողովրդական նոր ընդվզումը:

Պատրաստվում էին նաև ֆրանսիացիները, որոնք նոր համայնում ստացան Ֆրանսիայից: Նրանց զորքերի թիվը հասավ մոտ 110 հազարի: Դամբնատության համար նշենք, որ 1837 թ. ֆրանսիական զորքերի թիվը կազմում էր մոտ 40 հազար մարդ:

Ֆրանսիացիներն անընդհատ հետապնդում էին Արդալ-Կադիրին, որը պարտիզանական պատերազմ մղելով, անընդհատ տեղաշարժվում էր և ֆրանսիացիներին ոչ մի կերպ չէր հաջողվում նրան բռնել: Սակայն կրկին հրապարակի վրա հայտնվեց Սարոկկոյի սուլթանը, որի մատնությամբ ֆրանսիացիները 1847 թ. կարողացան գերի վերցնել Արդալ-Կադիրին, որը պատմության մեջ մտել է որպես Ալժիրի ազգային հերոս: Նրան տեղափոխեցին Ֆրանսիա, որտեղ որպես գերի հինգ տարի մնալուց հետո, իրավունք ստացավ լքել Ֆրանսիան և հաստատվեց Ռամասկուտում: Այստեղ նա, ինչպես նշել ենք, շատ կարևոր դեր խաղաց 1860 թ. քրիստոնյա-մուսուլման կոտորածները դադարեցնելու

գործում: Ես մինչև իր կյանքի վերջն ապրեց Դամասկոսում, որտեղ և 1883 թ. կնքեց իր մահկանացուն:

1850–ական թվականները նույնպես եղան պայքարի տարիներ: Ալժիրում մեկը մյուսի հետևից, մերթ այստեղ, մերթ այնտեղ, բռնկվում էին հակաֆրանսիական ելույթներ: Այսպես, օրինակ, 1851 թ. ապստամբվեց Կաբիլիան, 1852 թ. Լազուաոի օազիսը, իսկ 1854–1857 թթ. դարձյալ Կաբիլիան: Կաբիլիայի ապստամբության ճնշումով, փաստորեն ավարտվեց Ալժիրի գրավումը ֆրանսիացիների կողմից:

Ֆրանսիական տիրապետությունն Ալժիրում ունեցավ մի առանձնահատկություն, որը ոչ մի տեղ չի դիտարկվել: Դա ֆրանսիական բնակչության հոսքն էր Ալժիր, որոնց թիվը զնալով ավելանում էր: Ալժիր էին ձգտում արքատացած և սնանկացած ֆրանսիացիները, ինչպես հողատերերը, այնպես էլ այլ խավերը, առևտրականները, արդյունաբերողները, գինվորականները, պաշտոնյաները, արկածախնդիրները, խաբեբաները և մուսթ անցյալի տներ այլ մարդիկ: Մեծ տարածք ունեցող և նոսր բնակեցված Ալժիրը գործունեության լայն-ասպարեզ էր հանդիսանում նրանց համար: XIX դարի 50–90–ական թվականներին մեծ ծավալ ընդունեց հողերի բռնագրավումը ալժիրյան ցեղերից, բեռլինյան սիական կոլոնիստների: Սկզբում առաջնությունը պատկանում էր առափնյա հարթավայրերի հողերի բռնագրավմանը և բաժանմանը ֆրանսիացիներին: Այդ քաղաքականությունը պետական քաղաքականություն էր, որը վարում էր սկզբում երկրորդ հանրապետության, իսկ ապա երկրորդ կայսրության կառավարությունը: Այդ քաղաքականությունը լայն աջակցություն էր գտնում մարշալ Բյուտյի և նրան հաջորդած ֆրանսիական զենքավորների ու պաշտոնյաների կողմից: Կարելի է ասել, որ այդ քաղաքականության արդյունքում, արդեն 1860–ական թվականներին Ալժիրի լավագույն հողերի մեծ մասը գտնվում էր ֆրանսիական կոլոնիստների ձեռքում և նրանք դարձան տիրապետող ուժ հողային սեփականության ասպարեզում: Եշենք, որ այդ ժամանակ Ալժիրի բնակչությունը կազմում էր 2,1 մլն մարդ, իսկ Ալժիրում բնակվող ֆրանսիացիների թիվն արդեն հասնում էր 270 հազարի և աճելու միտում ուներ:

Չարկ է ավելացնել, որ ֆրանսիական իշխանություններն Ալժիրն օգտագործում էին նաև որպես արտրավայր, ուր ուղարկում էին հեղափոխական շարժումների մեջ ներգրավված բանվորներին, դեմոկրատներին, մտավորականությանը, որոնց թիվը հասնում էր մի քանի հազա-

րի: Նրանց նույնպես ունեին իրենց դերակատարումը Ալժիրում, հասկապես ճգնաժամային պահերին:

Ալժիրում իրենց միանգամայն ազատ էին զգում ֆրանսիական գործարարները: Նրանց էժան ապրանքները հորդեցին Ալժիր, քայքայելով ալժիրցիների արհեստագործական թույլ արդյունաբերությունը: Մեծ ծավալներ ընդունեց նաև հումքի արտահանումն Ալժիրից: Ալժիրը, նրա տնտեսությունը դառնում էր Ֆրանսիայի և ֆրանսիական տնտեսության կցորդը:

Լուի Նապոլեոն III, հավանաբար զգալով, որ կարող են լինել նոր հուզումներ, փորձեց ինչ-որ չափով կարգավորել հողերի կոնֆիսկացիայի գործընթացը, մասնավորապես նա փորձեց ցեղերին պատկանող հողերը պաշտպանել ֆրանսիական կոլոնիատների անսամբ զավթումից: Բացի դրանից նա հանդես եկավ ի պաշտպանություն ալժիրցիներին ֆրանսիական քաղաքացիություն տալու օգտին, որը առաջ բերեց ֆրանսիական կոլոնիատների և Ֆրանսիայի հետադիմական ուժերի խոր դժգոհությունը: Եվ երբ 1870 թ. Ֆրանս-պրուսական պատերազմն ավարտվեց Ֆրանսիայի պարտությամբ և երկրորդ կայսրության կործանումով, ապա Ալժիրում խաստատված ֆրանսիացիները, ավելի միշտ նրա այն խալը, որը ներկայացնում էր ֆրանսիական բուրժուազիային, բանկիրներին և այլ մեծահարուստներին, վրոդեցին կայսերական պաշտոնյաներին: Նրանք, որ արդեն քավականին ուժեղացել էին և ամրապնդել իրենց դիրքերը, դժգոհ էին Փարիզից, որ նա նրանց մասնակից չէր անում Ալժիրի կառավարմանը, այլ ամեն ինչ հանձնվել էր այնտեղից նշանակված և այնտեղից ժամանած գեներալներին և պաշտոնյաներին: Նրանք ուզում էին Ալժիրի կառավարման ղեկն իրենց ձեռքը վերցնել:

Փարիզի քաղաքականությունից դժգոհ էին նաև Ալժիրում աշխատող ֆրանսիական քանվ որները և մտավորականությունը:

Ալժիրում ֆրանսիացիները ստեղծեցին զանազան կազմակերպություններ, որոնց զործունեությունն ողջված էր միապետական գործիչների և ինստիտուտների դեմ, այդ թվում պաշտպանության կոմիտեներ, Ալժիրի հանրապետական ասոցիացիա, ազգային զվարդիա և այլն: Բայց ամբողջ հարցն այն էր, որ ֆրանսիացիների «հեղափոխական» շարժումներն ընթանում էին միայն Ալժիրում հաստատված ֆրանսիացիների շրջանում, պարփակված էր քացառապես ֆրանսիական տարբեր ուժերի ներգրավումով: Նրանք լրիվ անջատված էին տե-

դական բնակչությունից, նրանց հետ ոչ մի կապ չունենին, հաշվի չէին առնում նրանց շահերը և պահանջները, և զործում էին որպես մի ինքնաբավ մարմին: Դեռ ավելին, որոշ ուժեր անգամ զրավեցին հակաարարական դիրքորոշում: Այսպես, օրինակ, Ալժիրի հանրապետական ասոցիացիայի տպագիր օրգանը, սահմանելով այդ օրերին ազգային զվարդիայի խնդիրները, նրանց մեջ որպես ամենակարևորներից մեկը նշում էր «պայքարը տեղական բնակչության ապստամբությունների դեմ»: Ըստ որում, այդ ասոցիացիան համարվում էր դեմոկրատական, որի շարքերում միավորվել էին մանրբուրժուական հեղափոխականներ, մտավորականներ, անգամ բանվորներ: Ալժիրի ֆրանսիացիների մեջ կային ուժեր, որ բացեփրաց հանդես էին գալիս ալժիրցիներին ֆրանսիացիներ դարձնելու, այսինքն ծուլելու պահանջով: Իսկ որոշ ուժեր էլ անգամ առաջադրում էին Ալժիրում ֆրանսիական հանրապետություն հիմնելու խնդիր:

Ֆրանսիացիների նման դիրքորոշումը հանգեցրեց նրան, որ տեղաբնիկները ոչ միայն չմիավորվեցին եկվոր ֆրանսիացիների հետ, այլև ավելի խորացավ անջրպետը նրանց միջև:

Ֆրանսիացիները շարունակելով տեղացիներից անջատ իրենց զործողությունները, կատարեցին հաջորդ քայլը: Ալժիրի հանրապետական ասոցիացիան 1870 թ. նոյեմբերի 7-ին կայացած նիստում որոշում ընդունեց ստեղծել կոմունա և այն տեսադրույթն առաջ քաշեց, որ Ալժիրը պետք է դառնա կոմունաների դաշնություն: Սակայն այդ որոշումը մնաց քրթի վրա: Ֆրանսիական կառավարությունը չճանաչեց կոմունայի վերաբերյալ որոշումը, և նրա նախաձեռնողներին հայտարարեց ուզուպատորներ, իշխանության անօրինական ճանապարհով զավթիչներ: Ֆրանսիայից ժամանած նոր քաղաքացիական կոմիսար դյու Բուգեն ամբողջ իշխանությունը վերցրեց իր ձեռքը, իսկ անօգնական «հեղափոխականները» չկարողացան անգամ իրենց պահանջների թեկուզ ամենաանշան մասը կատարել իշխանության հարցում և ցրվեցին: «Կոմունայից» մնաց միայն մի հուշ:

Այն ժամանակ երբ ֆրանսիացիներն առաջադրում էին զանազան «հեղափոխական» լուզումներ, շարունակվում էր արարների և բերքների հարստահարումը, իրավունքների ոտնահարումը, նրանց նկատմամբ բռնությունների կիրառումը: Երկիրը հայտնվել էր տնտեսական խոր ճգնաժամի մեջ, որն այս անգամ ուղեկցվում էր սովով և ժանտախտով, որոնք հնձում էին տեղական բնակչությանը: Երկրի բնակչությունը

կրճատվեց համարյա կես միլիոն մարդով: Բնակչության բվաքանակի մեջ իրենց ներդրումն ունեցան նաև Ալժիրի ֆրանսիական իշխանությունները և նրանց պատժիչ ուժերը:

Այդ պատճառով էլ ապստամբությունները և ընդվզումները գործնականում երբեք չեն դադարել: Միայն թե դրանք տեղական բնույթ էին կրում, վատ էին կազմակերպված, թույլ էր կապը ապստամբական տարրեր կենտրոնների միջև:

1871 մարտի 14-ին Ալժիրում սկսվեց նոր և լայնածավալ ապստամբություն, որը գլխավորեց Մուհամմադ ալ-Մուկրահին, որին ենթակա էին 30 ցեղեր Կաբիլիայում: Ապրիլի 8-ին նրանց միացավ Ռահմանիյա կրոնական եղբայրությունը, որը միավորում էր 250 ցեղ: Այս եղբայրությունը շատ ազդեցիկ ուժ էր Ալժիրում, որը ի վիճակի էր 100 հազար զորք դուրս բերել: Եթե հաշվի առնենք, որ ալ-Մուկրահիի ցեղերը կարող էին 25 հազար մարտիկ տրամադրել, ապա կարելի է ասել, որ ապստամբների տրամադրության տակ կային զորավոր ուժեր, որոնք սրբազան պատերազմի դուրս եկան ֆրանսիական զավթիչների դեմ:

Ապստամբներն իրենց գլխավոր նպատակը համարեցին քոլոր ֆրանսիացիներին դուրս քշելը իրենց երկրից: Ապստամբության առաջին փուլում ապստամբներն հարթանակ հարթանակի հետևից էին տանում: Նրանք կարողացան ազատագրել Ալժիրի արևելյան շրջանները համարյա ամբողջությամբ: 1871 թ. մայիսին զոհվեց ալ-Մուկրահին և ապստամբության ղեկն իր ձեռքը վերցրեց նրա եղբայրը, Ամենդ Բու Մեզրազը:

Սակայն պատերազմական գործողությունների ընթացքը փոխվեց ի վնաս ապստամբների, երբ ֆրանսիական կառավարությունը ճնշելով Փարիզի Կոմունան, հնարավորություն ստացավ լրացուցիչ զորքեր տեղափոխել ապստամբների դեմ: Ֆրանսիական ռազմական ուժերի համալրումն իրեն շատ շուտով զգացնել տվեց, և 1871 թ. հուլիսին ապստամբությունն արդեն ճնշված էր, թեև առանձին վայրերում որոշ ժամանակ նա շարունակվում էր դիմադրական պայքարը:

«Գաղթողները» շատ դաժան վարվեցին պարտված ալժիրցիների հետ: Նրանք կազմակերպել էին հատուկ պատժիչ ջոկատներ, որոնց գործողությունների լայն ազատություն էր տրվել: Նրանք մի քանի ճակատներով էին գործում՝ մահապատժի ենթարկեցին հազարավոր ապստամբների, տասնյակ հազարավորներ հայտնվեցին քանտերում, մեծ թիվ էին կազմում նրանք, ում ուղարկեցին տաժանակիր աշխատանքներ:

րի, ավերում և հրկիզում էին ապստամբների գյուղերը, ոչնչացնում ցան-
քատարածությունները, զանգվածաբար սպանում էին անպաշտպան
կանանց ու երեխաներին: Ապստամբների վրա դրվեց մեծ ռազմատու-
գանք, որն ավելի վատթարացրեց կործանման եզրին հայտնված գյու-
ղացիներին և բեղվիներին: Կարծես թե դա դեռ քիչ էր, ֆրանսիացիները
Ալժիրի գյուղացիներից խլեցին 500 հազար հեկտար հողեր:

1871 թ. ապստամբությունը XIX դարում ալժիրցիների վերջին ա-
մենախոշոր հակաֆրանսիական ելույթն էր: Ճիշտ է, դրանից հետո էլ լի-
նում էին առանձին ընդվզումներ, ինչպես 1879 կամ 1881 թթ., բայց
դրանք իրենց թափով և ծավալներով զիջում էին 1871 թ. ապստամբու-
թյանը:

Ալժիրի վրա ֆրանսիական տիրապետության հաստատումով
սկսվեց Ալժիրի ներգրավումը Ֆրանսիայի տնտեսական հարաբերու-
թյունների ոլորտը և տեղի ունեցան զգալի տեղաշարժեր Ալժիրի տնտե-
սության ընագավառում: Ֆրանսիական կապիտալին հետաքրքրում էր
մախ և առաջ լեռնահանքային արդյունաբերությունը և Ալժիրի օգտա-
կար հանածոների, երկաթի և ֆոսֆորի մշակումը: Արդյունահանության
այդ ճյուղն ամբողջությամբ անցավ ֆրանսիական արդյունաբերողների
ձեռքը: Իրենց գործունեությունը ծավալեցին ֆրանսիական բանկերը, ո-
րոնց հետ սերտորեն կապված էին արդյունաբերական կապիտալի ներ-
կայացուցիչները:

Մեծ թափ ստացավ երկաթուղիների կառուցումը, որն իր հերթին
խթանեց արդյունաբերության մյուս ճյուղեր զարգացումը:
1870–1880–ական թվականներին կառուցվեց մոտ 2000 կմ երկաթու-
թյան երկաթուղի, որը միմյանց էր միացնում Ալժիրի բոլոր կարևոր քա-
ղաքները՝ Ալժիրը Օրանի և Կոնստանտինի, Կոնստանտինը Ֆիլիպպիլի
հետ և այլն: Մեծ ուշադրություն էր դարձվում նաև ցամաքային ճանա-
պարհների, կամուրջների և նավահանգիստների շինարարությանը:
Հայտնվեցին նաև մանր ձեռնարկություններ, որոնք հիմնականում
զբաղված էին գյուղատնտեսական հումքի մշակմամբ:

Այս բոլորը զգալի փոփոխություններ առաջացրին Ալժիրի սոցիա-
լական կառուցվածքում: Աստիճանաբար ձևավորվում էր ալժիրյան
բանվոր դասակարգը, իսկ գյուղատնտեսության մեջ կիրառվում էր վար-
ձու աշխատանքը: Սակայն ֆրանսիացի բանվորը գտնվում էր ավելի
նախապատվելի վիճակում, համեմատած արաբ և քերքեր բանվորների
հետ, որոնք ավելի ցածր աշխատավարձ էին ստանում, քան թե նրանց

Ֆրանսիացի գործընկերները: Բացի դրանից կապ գոյություն չունեի երկու ազգությունների բանվորների միջև, ուստի և XIX դարի վերջերում դեռևս վաղ էր խոսել նրանց դասակարգային համերաշխության մասին:

Դրան խանգարում էր նաև ֆրանսիական օրենսդրությունը, որը Ալժիրի բնակչությունը բաժանում էր քաղաքացիների, որը տարածվում էր միայն Ալժիրում բնակվող ֆրանսիացիների վրա, և հայատակների, որի տակ հասկանում էին տեղական արմատական բնակչությանը՝ արաբներին և բերբերներին: Քաղաքացիները, այսինքն ֆրանսիացիները, օգտվում էին լայն իրավունքներից, ինչպես, օրինակ, նրանց կարող էին ֆրանսիական պառլամենտի կամ տեղական մարմինների՝ մունիցիպալիտետների ղեպալտատներ ընտրել և այլն, մինչդեռ հայատակների կատեգորիային պատկանողները զրկված էին այդ իրավունքներից: Ֆրանսիական իշխանություններն ընդունեցին մի ամոթալի որոշում ևս, որը ստացավ «բնիկների օրենսգիրք» արհամարհական անվանումը: Այդ կողմից իրավունք էր տալիս ֆրանսիական իշխանություններին զանազան պատիժներ կիրառել բնիկների նկատմամբ, ձերբակալել նրանց, բանտարկել, արտրել Սահարայի անապատները կամ բռնագրավել նրանց ունեցվածքը՝ առանց դատ ու դատաստանի: Արգելվում էր արաբներին արաբերեն լեզվով քերթ հրատարակել, ստեղծել իրենց կուսակցությունները և արհմիությունները: Կիրառվում էր կոլեկտիվ համապարտության վաղուց իր դարն ապրած սկզբունքը: Եթե որևէ արաբ կամ բերբեր ոչ միայն հանցանք, այլև զանցանք էր կատարում, ապա դրա համար պատասխանատվության էր ենթարկվում նրա բնակավայրը, ամբողջ գյուղը կամ շրջանը:

Ալժիրցիները չհաշտվեցին «բնիկների օրենսգրքի» գոյության հետ: Ուստի XIX դարի վերջերին և XX դարի սկզբներին արաբները և բերբերները հետևողական պայքար էին մղում ֆրանսիական իշխանությունների գաղութային քաղաքականության, բռնությունների ու կամախակնությունների դեմ, իրենց իրավունքները հարգելու և բնիկների խայտառակ օրենսգրքի վերացման համար:

2. Թունիսը ֆրանսիական պրոտեկտորատ

1830 թ. Ալժիրի գրավումը Ֆրանսիայի կողմից և նրա վերածումը գաղութի վկայում էր Գյուսիային Աֆրիկայում Ֆրանսիայի տիրապետության հաստատման և ստրատեգիական առումով այդ կարևոր տա-

րածաշրջանը իր հսկողության տակ վերցնելու նրա լուրջ մտադրությունների մասին: Ալժիրից հետո հերթը հասավ Թունիսին:

Թունիսի քեյերը խիստ տազնալ էին ապրում Ալժիրի գրավումից հետո և շատ լավ էին պատկերացնում, քե ինչ վտանգ էր իրենց երկրին սպառնում: Եվ դրանից հետո նրանք մոտ կես դար մաքառում էին այն բանի համար, որ Թունիսը խուսափի Ալժիրի քաղաքական ճակատագրից: Ահմեդ քեյը, որը Թունիսը կառավարում էր 1837–1855 թթ., փորձեց կիրառել մի շարք բարեփոխումներ, այդ թվում, վերակառուցել քունիսյան ռազմական ուժերը եվրոպական ստանդարդներին համապատասխան, գիտակցելով, որ իր բանակը, որը խաբուխված էր արևելյան երկրներին բնորոշ միջնադարյան սկզբունքների վրա, ի զորու չէր դիմագրավել եվրոպական երկրների լավ զինված և այլ մարտավարություն կիրառող բանակներին, և կանխել եվրոպական երկրների ներթափանցումը Թունիս:

Չբավարարվելով միայն ռազմական բարեփոխումներով, Ահմեդ քեյը որոշ քայլերի դիմեց քունիսյան հասարակության ազատականացման ուղղությամբ: Ղրա նպատակն էր քուլագցել ներքին ընդդիմությունը և պայմաններ ստեղծել քունիսյան հասարակության համախմբման ու կոնսոլիդացիայի համար, որը եվրոպական երկրների ճնշումներին դիմակայելու երաշխիքներից մեկը պետք է լիներ:

Սակայն այդ բարեփոխումները նա հետևողականորեն չէր անցկացնում: Բացի դրանից, բանակի վերակառուցումը պահանջում էր վիթխարի ֆինանսական ծախսեր, որի աղբյուրներից զուրկ էր Թունիսը: Եվ Ահմեդ քեյը ստիպված պարտքեր էր վերցնում եվրոպական երկրներից և բանկերից, առաջին հերթին Ֆրանսիական, որը սկիզբ դրեց Թունիսի ֆինանսական կախվածությանը Ֆրանսիայից:

Սուլիամադ քեյը, որը 1855 թ. հաջորդեց Ահմեդ քեյին և երկիրը կառավարեց մի կարճ միջոցի, ընդամենը չորս տարի, շարունակեց բարեփոխումների քաղաքականությունը: Սակայն դա նա կամովին չարեց, ինչպես իր նախորդը, այլ եվրոպական պետությունների ճնշման տակ, երբ Օսմանյան կայսրությունում հռչակվեցին բարեփոխումների՝ բանդիմաթի սկզբունքները: Թունիսում նույնպես հռչակվեցին հավասարության վերաբերյալ սկզբունքներ, որոնք, սակայն, որպես կանոն, մնացին թղթի վրա:

Թունիսի ներքաղաքական կյանքում 1860 թ. սկզբներին, Սուլիամադ աս-Սադիկ քեյի կառավարման տարիներին (1859–1882 թթ.) տեղի

ունեցավ կարևոր իրադարձություն՝ ընդունվեց Սահմանադրություն, որն առաջին փորձն էր Թուրքիայում գործադիր իշխանությունը բաժանել օրենսդրական իշխանությունից, ապահովել դատական մարմինների անկախությունը, ստեղծել օրենսգիրք և այլն: Յեն այդ Սահմանադրությունը երկար կյանք չունեցավ և 1884 թ. վերացվեց, այդուհանդերձ, նա վկայում էր այն լուրջ խնդրումների մասին, որոնք տեղի էին ունենում բուրձիայան հասարակության ընդերքում, և որը զգալի հետք է թողել Թուրքիայի քաղաքական պատմության մեջ:

1860–70–ական թվականներին առաջացան մի շարք բարդություններ Թուրքիայի ներքաղաքական կյանքում: Մուհամմադ աս–Սադիկ բեյը բարձրացրեց զանձվող հարկերը, առաջացնելով մի քանի ցեղերի դժգոհությունը, որն այնուհետև վերածվեց ապստամբությունների: Ֆրանսիայից և այլ եվրոպական պետություններից վերցված հսկայական փոխառությունները և դրանց դիմաց վճարվող տոկոսները քայքայեցին երկրի տնտեսությունը, և Թուրքիայի կանգնեց ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի առջև: Ստեղծված անելանելի պայմաններում, որի մեջ իրենց մեծ բաժինն ուներ Ֆրանսիան, եվրոպական պետությունները՝ Ֆրանսիան, Անգլիան և Իտալիան 1869 թ. Թուրքիայի վրա հաստատեցին միջազգային ֆինանսական վերահսկողություն, որը հարկադրված ընդունեց բեյը: Դա ավելի ուժեղացրեց առաջին հերթին Ֆրանսիայի դիրքերը Թուրքիայում և վերջինիս քաղաքական, տնտեսական և ֆինանսական կախվածությունը նրանից:

Ֆրանսիայում ավելի ու ավելի քաշձ էին հնչում Թուրքիայի գրավելու ծայները, որոնք պատկանում էին խոշոր արդյունաբերական և առևտրական բուրձուազիային, բանկային կապիտալի ներկայացուցիչներին, Ֆրանսիայի ծավալապաշտական քաղաքականության և նոր տարածքներ գրավելու քոլոր կողմնակիցներին: Եվ Ֆրանսիայի կառավարությունը 1880–ական թվականների սկզբներին դիմեց Ֆրանսիական այդ ուժերի պահանջների բավարարմանը, ուժեր, որոնք պատկանում էր իրական իշխանությունը Ֆրանսիայում:

Ֆրանսիան XIX դարի 80–ականներին դիմեց այդ քայլին, քանի որ միջազգային իրադրությունն արդեն բարենպաստ էր Ֆրանսիայի համար: Դա այն ժամանակաշրջանն էր, երբ ուժեղացել էր մրցակցությունը և պայքարը եվրոպական պետությունների միջև Ասիայի և Աֆրիկայի երկրների նվաճման և զաղութացման համար: Թուրքիայի գրավելու Ֆրանսիայի ձգտումներին դիմադրում էին առաջին հերթին Անգլիան, ապա

Ավստրիան, Գերմանիան և միջազգային ասպարեզում իր առաջին քայլերը կատարող Իտալիան: Սակայն իրադրությունը փոխվեց 1878 թ. Բեռլինի կոնգրեսից հետո, որը համդիսանում է որոշակի սահմանափակում այդ երկրների գաղութային քաղաքականության մեջ: Բեռլինի կոնգրեսում և կոնգրեսի աշխատանքներից դուրս եվրոպական առաջատար երկրները փոխզիջման գնացին գաղութային ձեռքբերումների հարցում: Ֆրանսիան համաձայնվեց Կիպրոսը Անգլիայի տիրապետության տակ անցնելու հետ, որը որոշ չափով մեղմացրեց անգլո-ֆրանսիական հակամարտությունը: Բացի դրանից, իր նշանակությունն ունեցավ նաև այն հանգամանքը, որ Անգլիան մտադիր էր գրավել Եգիպտոսը և այդ խնդրի իրականացման գործում նրան անհրաժեշտ էր Ֆրանսիային չեզոքացնել: Այդ պատճառով բրիտանական կառավարությունը տեղյակ պահեց ֆրանսիական կառավարությանը, որ նա չի առարկի, եթե Ֆրանսիան իրագործի իր ծրագրերը Թունիսի հանդեպ: Ֆրանսիան ըմբռնումով մոտեցավ Բուսնիան և Գերբեզովիանս Ավստրիայի կողմից բռնակցելուն և ցարական Ռուսաստանի դիրքերի ամրապնդմանը Բալկաններում, դրա դիմաց ստանալով նրանց «ըմբռնումով» մոտեցումը Թունիսի հարցում:

Սի փոքր տարբեր էր պարագան Գերմանիայի դեպքում: Ֆրանս-պրուսական 1870 թ. պատերազմից և նրանում Ֆրանսիայի պարտությունից հետո, հարաբերությունները երկու երկրների միջև շարունակում էին մնալ լարված: Ֆրանսիան չէր հաշտվել այդ պարտության և տարածքային կորուստների հետ: Ֆրանսիայում շատ ուժեղ էին հնչում ռևանշիստական ձայները, որոնք անհանգստություն էին առաջացնում Բեռլինում: Ուստի այդ ժամանակ Ֆրանսիայի հանդեպ Գերմանիայի քաղաքականության մեջ կարևոր տեղ էր գրավում ամեն կերպ Ֆրանսիային գործողությունները եվրոպայից դուրս, ձգտելով դրանով չեղել նրա ուշադրությունը Գերմանիայից: Այլ հարց է, թե դա որքանով էր ճիշտ և արդարացված, քայց իրողությունն այն է, որ Գերմանիան այդ ժամանակ հետևում էր այդ քաղաքականությանը:

Ինչ վերաբերում է Իտալիային, որը ձգտում էր ինքը գրավել Թունիսը, ապա նա այդ ժամանակ դեռ իրենից լուրջ ուժ չէր ներկայացնում և Ֆրանսիան նրան հաշվից դուրս նետեց:

Նա հաշվի չառավ նաև Թուրքիայի դիրքորոշումը և բողոքները, հիմնված այն ձևական մոտեցման վրա, որ Թունիսը Օսմանյան կայս-

րության մաս է կազմում, իսկ նրա բեյը համարվում է թուրքական պաշտոնյա և ոչ ավելի:

Եվ, այսպես, Ֆրանսիան քավականին ուժեղացնելով իր դիրքերը թուրքական, ապահովելով մեծ տերությունների բարեհաճ դիրքորոշումը և ստեղծելով բարենպաստ միջազգային ֆոն, ծննամուխ եղավ իր քաղաքական ծրագրերի իրականացմանը թուրքական:

1881 թ. ապրիլի 12-ին, Ֆրանսիան, պատրվակ բռնելով զինված բախումները ալժիրա-թունիսյան սահմանի վրա, որի հրահրմանը ինքն անմասն չէր, իր զորքերը, մոտ 30 հազար զինվոր, մտցրեց թունիս: Ֆրանսիական մեկ այլ, ութհազարանոց բանակն էլ մտավ Բիզերտա: Մայիսին նրանք, չհանդիպելով որևէ լուրջ դիմադրության, հայտնվեցին թունիսի մայրաքաղաք թունիս քաղաքի մատույցներում, շրջապատելով նրա Բարդո արվարձանում գտնվող բեյի կասր Սաիդ ամրոցը: Պաշարման մեջ գտնվող բեյը՝ Մուհամմադ Սաիդը, Ֆրանսիական զորքերի հրացանների փողի ներքո 1881 թ. մայիսի 12-ին հարկադրված ստորագրեց Ֆրանսիացիների կողմից կազմված պայմանագրի տեքստը՝ կասր Սաիդի կամ Բարդոյի պայմանագիրը: Պա առաջին պայմանագիրն էր, որը «իրավական» հիմք ստեղծեց Ֆրանսիայի կողմից թունիսը նվաճելու համար: Պայմանագրով բեյն անվանականորեն մնում էր թունիսի կառավարող, սակայն ռազմական, ֆինանսական և արտաքին գործերն անցան Ֆրանսիացիների տնօրինության տակ: Պայմանագիրը պարունակում էր մի կետ, որն առաջին հայացքից քվում էր նպաստավոր բեյի համար: Այնտեղ արձանագրված էր, որ Ֆրանսիան իր վրա էր վերցնում բեյի անվտանգության ապահովումը և պարտավորվում էր նրան ցույց տալ անհրաժեշտ օգնություն նրա և նրա ընտանիքի անդամներին վտանգ սպառնալու դեպքում, այդ քվում և դիմաստիական հարցերում: Իրականում բեյը դառնում էր Ֆրանսիացիների յուրատեսակ պատանդը, որի կյանքի ապահովության և դիմաստիայի պահպանության հարցերն ամբողջապես կախված էր Ֆրանսիացիների կամքից և գտնվում էր նրանց ձեռքում:

Շրջադարձային նշանակություն ունեցավ 1883 թ. Մերսայում ստորագրված նոր ֆրանս-թունիսյան պայմանագիրը, որը թունիսի կողմից ստորագրեց նոր բեյը՝ Ալի IV: Այդ պայմանագրով Ֆրանսիան պաշտոնապես իր պրոտեկտորատը հաստատեց թունիսի վրա:

«Պրոտեկտորատ» քառաջիրեն նշանակում է «հովանավորություն», «պաշտպանություն», իսկ այն երկիրը, որի վրա տարածվում է

պրոտեկտորատը կոչվում է «ենթահովանավորյալ» կամ «հովանավորվող»։ Դա կախվածության յուրահատուկ ձև է համաշխարհային գաղութային համակարգում, որն իր որոշ գծերով տարբերվում է գաղութային տիրապետության այլ տեսակներից։ Պրոտեկտոր պետությունը ենթահովանավորյալ պետությանը պարտադրում է հատուկ պայմանագիր, որով այս վերջինս ենթարկվում է նրան նախ և առաջ արտաքին քաղաքականություն վարելու հարցում, ավելի ճիշտ, ենթահովանավորյալ պետությունն իր պրոտեկտորին է զիջում իր արտաքին քաղաքականությունը վարելու իրավունքը, որը նշանակում է զիջում սուվերենության հարցում։ Իսկ ինչ վերաբերում է ներքին հարցերին, ապա պրոտեկտորատի տեսության և պրակտիկայի համաձայն, պրոտեկտոր պետությունն իր ենթահովանավորյալ պետությունում նշանակում է խորհրդական կամ ղեկավար ներքին հարցերի գծով, որը կոչվում է «օեզիդենտ»։ Երա «խորհուրդները» քննարկման կամ առարկության ենթակա չեն կարող լինել, այլ պարտադիր կատարվում են։

Պրոտեկտորատի մյուս բնորոշ գիծը կայանում է նրանում, որ ենթահովանավորյալ պետությունը ձևականորեն պահպանում է իր գոյությունը որպես պետություն, նա որպես պետություն չի վերացվում, իսկ նրա ղեկավարն էլ՝ թագավոր, ձմիր, սուլթան կամ քեյ, գահընկեց չի արվում։ Սակայն խիստ սահմանափակվում են նրա գործառույթները, որոնք դառնում են զուտ ձևական, քանի որ երկիրը փաստորեն կառավարվում է պրոտեկտոր պետության կողմից։

Միշտ չէ, որ պրոտեկտորատը հաստատվում է երկկողմ պայմանագրի միջոցով։ Պատմության մեջ հայտնի են դեպքեր, երբ որևէ պետություն իր պրոտեկտորատը այս կամ այն երկրի վրա հաստատում է միակողմանիորեն, այդ մասին անելով համապատասխան հայտարարություն։ Եթե վերցնելու լինենք արաբական երկրները, ապա նման պրոտեկտորատի հաստատման օրինակ կարող է հանդիսանալ եգիպտոսը, երբ Անգլիան 1914 թ., Առաջին համաշխարհային պատերազմը սկսվելուց հետո, հայտարարեց Եգիպտոսի վրա իր պրոտեկտորատը հաստատելու մասին։

Յունիսը տիպաբանորեն պատկանում էր պրոտեկտորատի առաջին տեսակին, որը հաստատվել էր երկկողմ պայմանագրի հիման վրա։ Սակայն չնոռանանք ընդգծել, որ դա Յունիսի կողմից չէր կատարվել կամովին, այլ պարտադրվել էր նրան։ Ուրեմն պրոտեկտորատի պարագայում, անկախ այն բանից, թե նա միակողմանիորեն է հաստատվել, թե

երկկողմ պայմանագրի հիման վրա, պարտադրանքի պահը մշտապես առկա է, և միայն այդ ուղիով է նա հաստատվում:

Թուճիսում պահպանվեց բնյի պաշտոնը, նա ոչ վերացվեց, և ոչ էլ գահընկեց արվեց: Երան կից պահպանվեց կառավարման մի ոչ մեծ մարմին, ընդամենը երկու նախարար, փոքրիկ վարչակազմ, շատ սահմանափակ իրավունքներով:

Ֆրանսիան նշանակեց Գլխավոր ռեզիդենտ, որը և հանդիսանում էր Թուճիսի փաստական կառավարողը: Բեյը ոչ մի բան չէր կարող կատարել առանց ֆրանսիական Գլխավոր ռեզիդենտի գիտության և համաձայնության: 1884 թ. դադարեցրեց իր գոյությունը միջազգային ֆինանսական հանձնաժողովը և ֆինանսների, պարտքերի, փոխառությունների, տոկոսների վճարման շատ կարևոր հարցերն անցան Գլխավոր ռեզիդենտի տնօրինության տակ: Պետական եկամուտները նույնպես տնօրինում էր Գլխավոր ռեզիդենտը, որի վերաբերյալ բեյը ոչ մի իրավունք չուներ: Ֆրանսիան բնյին, նրա ընտանիքի անդամներին և արքունիքին նշանակվեց տարեկան 1 մլն 250 հազար ֆրանկ: 1891 թ. որոշման համաձայն Թուճիսի դրամն անբողջապես հիմնվեց ֆրանսիական ֆրանկի վրա, որով անբողջացավ նաև Թուճիսի ֆինանսական լիակատար կախվածությունը Ֆրանսիայից:

Գլխավոր ռեզիդենտը մի կարևոր քայլ ևս կատարեց՝ վերացվեցին եվրոպական քաղաքացիների արտակարգ էքստերիտորիալ մենաշնորհները Թուճիսում: Միայն ֆրանսիական քաղաքացիները և զործարարները կարող էին օգտվել նման առանձնաշնորհումներից:

Ֆրանսիական Գլխավոր ռեզիդենտի տնօրինությանն անցան նաև Թուճիսում տեղակայված ֆրանսիական ցամաքային և ծովային ուժերը:

Դաստատվեց նաև տեղական կառավարման նոր համակարգ, որն անբողջապես կախված էր Գլխավոր ռեզիդենտից: Տեղերում նա մտքորեց ֆրանսիական քաղաքացիական վերահսկիչների պաշտոն: Երանց օժտված էին շատ լայն լիազորություններով: Թուճիսի այն մասը, որը գտնվում էր Գլխավոր ռեզիդենտի կառավարման ներքո, բաժանվեց 13 մարզերի, որոնց գլուխ կանգնած էին ֆրանսիական քաղաքացիական վերահսկիչները: Երանց նշանակում և աշխատանքից ազատում էր ֆրանսիական Գլխավոր ռեզիդենտը: Երանց նկատմամբ բեյը որևէ իրավունք չուներ: Իսկ մարզերը բաժանվում էին ավելի փոքր ենթաշրջանների, այսպես կոչված Կաիդաների, որոնց ղեկավարներին՝ կաիդաներին,

նշանակում էր Թուճիսի բնյը տեղական բնակչությունից, թունիսցիներից: Սակայն բնյը դա չէր կարող անել իր ցանկացած ձևով, այլ նա պարտավոր էր նրանց թեկնածությունները նախօրոք համաձայնեցնել Գլխավոր ռեզիդենտի հետ: Դա դեռ բավական չէր, նրանք գտնվում էին ֆրանսիական քաղաքացիական վերահսկիչների ամենօրյա հսկողության ներքո, որոնք նրանց հրամաններ և հանձնարարականներ տալու իրավունք ունեին:

Այսպիսով, վարչական կառավարման համակարգը ևս գտնվում էր ֆրանսիական Գլխավոր ռեզիդենտի հսկողության տակ: Իսկ Թուճիսի այն շրջաններում, գլխավորապես հարավային, որոնք գտնվում էին այնտեղ տեղակայված ֆրանսիական զինվորների հսկողության տակ, այնտեղ վարչա-տնտեսական բաժանում չկատարվեց և այդ շրջանների բնակիչներն անմիջապես ենթարկվում էին ֆրանսիական բարձրաստիճան զինվորականներին:

Ֆրանսիան, ստեղծելով պետական, քաղաքական, օազմական, ֆինանսական և վարչական կառավարման իր շահերին ծառայող համակարգ, սկսեց Թուճիսի գաղութացումը նույն ձևով և մեթոդներով, ինչպես Ալժիրը, թեև Թուճիսն իր գաղութային կարգավիճակով ձևականորեն գտնվում էր ավելի քարծր մակարդակի վրա: Այստեղ նույնպես ֆրանսիական գաղութարարները սկսեցին թունիսցիներին պատկանող հողերի, այդ թվում և համայնական, բնագրավումից և ֆրանսիացիներին բաժանումից: Ինչպես և Ալժիրի պարագայում, Թուճիս ներխուժեց ֆրանսիական կոլոնիատների հոծ քազմություն, որը տիրացավ տեղական բնակչությունից խլված հողատարածքներին: Սակայն այս պարագայում կար նաև մի տարբերություն համեմատած Ալժիրի հետ: Թուճիս ֆրանսիական կոլոնիատների հետ միասին ներխուժեցին նաև իտալական կոլոնիատներ: Իտալիան ոչ մի կերպ չէր համակերպվում Թուճիսը կորցնելու գաղափարի հետ և ֆրանս-իտալական լարվածությունը պահպանվում էր: Ցանկանալով ինչ-որ չափով մեղմել լարվածությունը, Ֆրանսիան թույլատրեց նաև իտալական կոլոնիատներին հաստատվել Թուճիսում և իտալացիներին տվեց այլ արտոնություններ, ինչպես Թուճիսում իրենց դպրոցները բացելու, ազատ տեղաշարժվելու, անշարժ գույք ունենալու և այլն: Դրա դիմաց Իտալիան 1896 թ. ճանաչեց Թուճիսը որպես ֆրանսիական պրոտեկտորատ:

Շուտով ֆրանսիական և իտալական կոլոնիատների ձեռքում կուտակվեցին վիթխարի հողային տարածքներ: Այսպես, օրինակ, նթ

Ֆրանսիացիների ձեռքում 1881 թ. կար 107 հազար հեկտար, ապա 1912 թ. նրանք տնօրինում էին 882 հազար հեկտար, իսկ իտալացիներն այդ նույն տարի տնօրինում էին 135 հազար հեկտար:

Ֆրանսիական արդյունաբերողները և կոնցեսիոներներն իրենց ձեռքը վերցրեցին Թունիսի լեռնահանքային արդյունաբերությունը, հատկապես արճճի, ֆոսֆորի և երկաթի արդյունահանումը և հետագա մշակումը, ստանալով վիթխարի շահույթներ, որից ամռասն էր մնում Թունիսը: Ֆրանսիան երկիրը ողողեց իր էժան արդյունաբերական ապրանքներով, քայքայելով տեղական արտադրությունը և ավելացնելով գործազուրկների բանակը: Ֆրանսիացիները զգալի ուշադրություն դարձրեցին ինֆրաստրուկտուրայի զարգացմանը, երկաթուղու և խճուղային ճանապարհների շինարարությանը, նավահանգիստների կառուցմանը, ֆինանսաբանկային համակարգի ստեղծմանը և ընդլայնմանը: Այսինքն կիրառվում էր դասական գաղութատիրության գլխավոր սկզբունքը՝ գաղութները դիտել որպես վաճառահանման շուկա, էժան աշխատուժի օգտագործման և էժան հումքի արտահանման աղբյուր:

Այդպիսի քաղաքականության արդյունքում անխուսափելիորեն տեղի էր ունենում բնակչության աղքատացում և սոցիալ-տնտեսական վիճակի կտրուկ վատթարացում:

Դա, իհարկե, անխուսափելիորեն պետք է ազդեր տեղական բնակչության քաղաքական տրամադրությունների վրա և ուժեղացներ նրանց հակաֆրանսիական զգացմունքները:

Այդ գործում իր դերը խաղացին նաև այն փոփոխությունները, որոնք տեղի ունեցան արաբների ազգային ինքնագիտակցության մեջ: Ազգային գիտակցության արթնացումը և ծնավորումը, որը նկատվեց XIX դարի կեսերից սկսած, ի վերջո, իր մեջ առավ նաև Հյուսիսային Աֆրիկայի արաբ բնակչությանը, այդ թվում և բունիսցիներին, ալեկոծելով նրանց միտքն ու սիրտը: XX դարի սկզբներին Թունիսում հայտնվեցին առաջին քաղաքական կազմակերպությունները, ինչպես 1907 թ. հիմնված Հիգբ Թունիսի կուսակցությունը, որի առաջնորդներն էին Ալի Բաշ Համբան և Բշիր Աֆարը, որի վերջնական նպատակը Թունիսը ֆրանսիական տիրապետությունից ազատագրելը և անկախ պետություն հռչակելն էր: Նա դեմ էր բունիսցիների ուժացման քաղաքականությանը, որը դեռևս 1905 թ. հիմնված Հանրապետական կուսակցության պահանջն էր: Մերժելով ուժացման գաղափարը, այդ կուսակ-

ցությունը, ի հակադրություն, պաշտպանում էր ալժիրա-բունիսյան ազգի զաղափարը:

1908 թ. քաղաքական ասպարեզ իջան երիտասարդ բունիսցիները: Դա արաբական մի շարժում էր, որն իր անունը բեռ վերցրել էր նմանակելով երիտասարդ թուրքերին, բայց հանդես էր գալիս քեյի իշխանությունը վերականգնելու և թունիսում դեմոկրատական ինստիտուտներ հաստատելու պահանջներով:

Թունիսի ազգային-հայրենասիրական կազմակերպությունները մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը դեկավարեցին բունիսցիների քաղաքական ելույթները և բունիսցի բանվորների գործադուլային շարժումները, որոնք նպատակաուղղված էին ֆրանսիական իշխանությունների խտրական քաղաքականության դեմ՝ հանուն Թունիսում ֆրանսիացիների և բունիսցիների իրավահավասարության հաստատման:

3. Մարոկկոն պետությունների պայքարի խաչմերուկում

Օսմանյան կայսրությունը, ինչպես նշել ենք, XVII դարի սկզբներից ընդարձակելով իր տիրույթները արաբական երկրների հաշվին և հիմնականում կարողանալով հասնել իր նպատակներին, այդպես էլ չկարողացավ իրեն ենթարկել Մարոկկոն, թեկուզ ձևականորեն, ինչպես որոշ այլ պետություններ: Մարոկկոն պահպանեց իր անկախությունը և երբեմն իրեն համարում էր կայսրություն: Նրա զարգացումն ընթանում էր այլ կերպ:

Նախքան օսմանցիների հայտնվելը, Մարոկկոյում, հատկապես նրա արևմտյան ափերի որոշ շրջաններում, հաստատվել էին պորտուգալացիները, որոնց տիրապետության տակ էին անցել Սեուտուն, Տանժեբը, Ալադիբը, Մարադան և այլ բնակավայրեր ու շրջաններ:

Ազատատենչ մարոկկոցիների մոտ կուտակվել էր խոր դժգոհություն, ինչպես նրանք էին անվանում այդ ժամանակ, իսպանացիների դեմ, որը շատ շուտով վերածնեց դիմադրական շարժման: Դիմադրական շարժումը խմորվում էր նախ և առաջ իսլամական կրոնական շրջաններում, մարաբուսների, կրոնական ներայրությունների և «չորֆաների» մոտ: «Շորֆաները» կամ դրա գրական ձևը հանդիսացող «չորիֆականները» Մուսլամանաղ մարգարեի շատավիզներն էին, որոնք բացառիկ հարգանք էին վայելում մուսուլմանական աշխարհում և օգտվում էին մեծ

հեղինակությամբ: Ահա այս երեք իսլամական ուժերը XVI դ. սկզբում ղեկավարեցին մուսուլմանների ցիհաղը՝ սրբազան պատերազմը քրիստոնյաների, տվյալ դեպքում պորտուգալացիների դեմ: Շարիֆականներից ծնունդ առավ Սաադիների ռեժիմը, որը սկզբնական շրջանում հաստատվեց Վադի Դաալիի շրջանում, Ատլաայան լեռների Սահարահայաց կողմերում: Նրանք բացահայտ պատերազմ սկսեցին պորտուգալացիների դեմ և 1520 թ. գրավեցին Ֆեսը, Մարոկկոյի կարևոր կրոնական և քաղաքական կենտրոնը: 1548 թ. նրանք իրենց տիրապետությունը հաստատեցին Մարոկկոյի մյուս կարևոր կենտրոնի՝ Մարակեշի վրա: Սաադիները կամ շարիֆականներն իրենց այս հաղթանակներով քավականին ամրապնդեցին իրենց հեղինակությունը և իշխանությունը Մարոկկոյում: Դրան, կասկածից դուրս է, նպաստեց նաև նրանց ծագումնաբանական կապը Մուհամմադ մարգարեի Գաշիմի տոհմի հետ: Նրանց պայքարը պորտուգալացիների դեմ ավարտվեց հաղթանակով, մահավանդ այն բանից հետո, երբ 1578 թ. Ալկազարբվիլիի մոտ տեղի ունեցած վճռական ճակատամարտում նրանք պարտության մատնեցին պորտուգալացիներին և նրանց դուրս քշեցին Մարոկկոյից:

Սաադիների դինաստիան մի կարևոր ծառայություն ևս մատուցեց Մարոկկոյին, որը կապված է Շարիֆ Ահմադ ալ-Մանսուրի (1578–1603) անվան հետ: Նա փայլուն կերպով կարողացավ կազմակերպել Մարոկկոյի դիմադրությունը օսմանյան թուրքերին, որոնք աջակից ունենալով ալժիրցիներին, սպառնում և ճնշում էին գործադրում Մարոկկոյի ղեկավարության վրա, ձգտելով Մարոկկոն ներառել իրենց կայսրության մեջ: Օսմանցի թուրքերի թուրք փորձերը ձախողվեին և Մարոկկոն կարողացավ պահպանել իր անկախությունը:

Ահմադ ալ-Մանսուրը, սակայն, պորտուգալացիների և օսմանցիների դեմ մղած պայքարից մի կարևոր եզրահանգում կատարեց և դրան համապատասխան փոփոխություն մտցրեց երկրի իշխանական համակարգում: Լինելով խելացի մարդ և օժտված լինելով վերլուծական մտածողությամբ, նա նկատեց, որ ի տարրերություն նախկինում կառավարած դինաստիաների, Սաադիների դինաստիան և վարչակարգը չունի ցեղերի ուժեղ աջակցություն և համապատասխան հենարան: Իսկ դա, հաշվի առնելով Մարոկկոյի սոցիալական կառուցվածքը, որը խարսխված էր ցեղերի և ցեղային միությունների բաժանման սկզբունքի վրա, մեծ վտանգ էր ներկայացնում նրա դինաստիայի համար: Մարոկկոյի նման սոցիալական կառուցվածք ունեցող երկրներում չէր կարող

հաստատվել որևէ կայուն դինաստիա, եթե նա չէր հենվում որևէ ցեղա-
յին միության վրա: Ահմադ ալ-Մանսուրը, վերակազմավորելով իշխա-
նական համակարգը, Սասղիների վարչակարգը հիմնեց նոր հիմքի
վրա, որը կոչվեց Մախզան: Դրա էությունը կայանում էր հետևյալում: Ցե-
ղերն ազատվում էին հարկ վճարելուց, բայց դրա դիմաց նրանք պետք է
զինվորական ծառայություն մատուցեին պետությանը:

Այս համակարգն ինքնին չէր կարող ապահովել պետության հզո-
րությունը, իսկ կառավարող դինաստիան էլ չէր կարող դրանով ինքնա-
բերաբար ամրապնդել իր իշխանությունը: Շատ քան կախված էր Մա-
րոկկոյի սուլթանից, նրա հնտությունից, կամքից և վճռականությունից,
ցեղերին կարգապահ դարձնելու նրա կարողությունից: Սուլթանի թույլ
լինելու պարագայում սրվում էր միջցեղային պայքարը, ինչպես նաև
պայքարը նստակյաց և քոչվոր ցեղերի միջև:

Մախզանի համակարգը Մարոկկոյի ոչ բոլոր շրջաններում ըն-
դունվեց և կիրառվեց: Այն ցեղերը, որոնք քնակվում էին Ատլասի լեռնե-
րի շրջանում և համարվում էին այլախոհներ, ստեղծեցին իրենց ցեղերի
ինքնավարությունը՝ ի հակադրություն Մախզանի համակարգն ընդու-
նած ցեղերի: Այստեղ արտատոց ոչ մի քան չկա, քանի որ միջցեղային
պառակտվածությունը, հակադրությունը, անգամ արյունալի քախումնե-
րը, սովորական երևույթներ են ցեղային կառուցվածք ունեցող բոլոր եր-
կրների համար:

Չնայած այդ հանգամանքին, սասղիների կամ շարիֆների դի-
նաստիայի տիրապետության շրջանը համարվում է Մարոկկոյի պատ-
մության հետաքրքիր ժամանակաշրջաններից մեկը, երբ արձանագրվե-
ցին զգալի տեղաշարժեր երկրի տնտեսական զարգացման ոլորտում:

1688 թ. այդ դինաստիան իր տեղը զիջեց Ալալիների կամ Չասա-
նիների դինաստիային: Նրա յուրահատկությունը կայանում էր նրանում,
որ նա բերրեական ծագում ուներ և սերում էր Սահարայի Թաֆիլալեստ
օազիսից:

Ալալիների դինաստիան ամրապնդվեց և ուժեղացավ հատկա-
պես Մուլայ Իսմայիլի կառավարման տարիներին (1672-1727 թթ.): Այդ
ժամանակաշրջանում Մարոկկոյում անդորրն էր տիրապետում, որն ար-
դյունք էր միջցեղային հակամարտության նվազեցման, երկիրը ավելի
միասնական էր, քան երբևէ: Իր իշխանությունն ամրապնդելու և անջա-
տողական ձգտումները կասեցնելու նպատակով, Մուլայ Իսմայիլը
ստեղծեց նեգրերից կազմված լավ զինված ու մարզված, կարգապահ

գորաքանակ, որի մի մասը տեղակայված էր Մարոկկոյի այդ ժամանակվա մայրաքաղաք Մեկնեսի մոտ, իսկ մյուսները Մարոկկոյի կարևոր հանգույցներում, ապահովելով երկրի անդորրը և կանխելով հնարավոր դավադրությունները:

Մուլայ Իսմայիլի կառավարման շրջանում Մարոկկոն ազատագրեց իրեն պատկանող մի քանի կարևոր քաղաքներ և հենակետեր, որոնք գտնվում էին եվրոպացիների տիրապետության տակ: 1684 թ. նա ազատագրեց Տանժերը, որն անգլիացիների տիրապետության տակ էր գտնվում 1662, քվականից, իսկ հինգ տարի անց, 1689 թ. իսպանացիներից հետ խլեց Լառաշը: Իսկ 1682 թ. առևտրական պայմանագիր կնքեց Ֆրանսիայի հետ:

Նրա մահից հետո որոշ ժամանակ խառնաշփոթ իրավիճակ էր տիրում Մարոկկոյում: Դրությունը կայունացավ, երբ 1757 թ. սուլթանի զահին քարծրացավ Շարիֆ Մուհամմադ բին Աբդալլահը, որը երկիրը կառավարեց մինչև 1790 թ.: Նա իրեն ղրսնորեց որպես եռանդուն, խելամիտ և ունակ ղեկավար, որի տիրապետության շրջանում Մարոկկոն հասավ զգալի հաջողությունների տնտեսական զարգացման, երկրի անկախության ամրապնդման և այլ քնագավառներում: Նրա օրոք, 1765 թ., հիմնվեց Մագադոր քաղաքը, որը հետագայում զգալի դեր խաղաց Մարոկկոյի տնտեսական կյանքում: Նա 1769 թ. պորտուգալացիներից ազատագրեց Մագազանը, կառողացավ կարգավորել հարաբերությունները Իսպանիայի հետ: Դրա վկայությունն էր հանդիսանում 1767 թ. Իսպանիայի հետ կնքված Բարեկամության և առևտրի վերաբերյալ պայմանագիրը: Նրա և նրա հաջորդներ Մուլայ Մուլեյմանի (1792-1822 թթ.) և Մուլայ Աբդ առ-Ռահմանի (1822-1859 թթ.) ջանքերն ուղղված էին անհնազանդ ցեղերի վրա կենտրոնական կառավարության հսկողությունը պահպանելուն: Նրանց մյուս կարևոր խնդիրն էր կանխել օտարերկրյա միջամտությունը Մարոկկոյի ներքին գործերին, որը շատ բարդ ու դժվարին խնդիր էր, քանի որ եվրոպական պետությունները, առաջին հերթին Ֆրանսիան, Սնդիան և Իսպանիան բացահայտ պայքար էին մղում Մարոկկոյի վրա իրենց տիրապետությունը հաստատելու համար: Եվ այդ խնդրի իրականացման համար նրանք շատ հաճախ դիմում էին կենտրոնական կառավարությանն ընդդիմադիր ուժերի, ցեղերի և նրանց առաջնորդների օգնությանը, օգտագործելով կաշառքը, խոստումները և այլն:

Ալժիրի գրավումը Ֆրանսիայի կողմից 1830 թ., կարելի է ասել, որ ուղղակի անդրադարձ ունեցավ Մարոկկոյի ճակատագրի վրա, մանավանդ այն բանից հետո, երբ Ալժիրի ապստամբական շարժման ղեկավար Արդ ալ-Կադիրը, պարտություն կրելով ապաստան գտավ Մարոկկոյի սուլթան Մուլայ Արդ ալ-Ռահմանի մոտ: Եւ, ինչպես նշել ենք, ալժիրցիների ապաստամբության առաջին փուլում համարձակորեն ամենաալայն օգնություն, էր ցույց տալիս, այդ թվում և ռազմական, Արդ ալ-Կադիրին: Դա պատճառ հանդիսացավ Ֆրանս-մարոկկոյական պատերազմի համար, որը տեղի ունեցավ 1844 թ., և որն ավարտվեց Մարոկկոյի պարտությամբ: Բայց Ֆրանսիային չհաջողվեց անրանալ Մարոկկոյում: Օտարերկրյա, առաջին հերթին Անգլիայի, ճնշման տակ, Ֆրանսիան 1844 թ. հարկադրված էր իր զորքերը դուրս բերել Մարոկկոյից:

Մարոկկոն մեկ պատերազմ ևս մղեց, այս անգամ Իսպանիայի հետ 1860 թ., կապված Սեուտայի սահմանների հետ: Այդ քաղաքն իր շրջանով գտնվում էր Իսպանիայի տիրապետության տակ: Իսպանիան ցանկանում էր այդ անկլավի սահմաններն ընդլայնել, որին, բնականաբար, դեմ էր Մարոկկոն: Վճռական ճակատամարտը, որը տեղի ունեցավ Լոս Կաստիլյոսի մոտ, ավարտվեց մարոկկոյական զորքերի պարտությամբ: Իսպանիան կարողացավ ոչ միայն իր տիրապետության տակ պահել Սեուտան, այլև գրավեց Տետուանը: Կնքված հաշտության պայմանագրով, Իսպանիան ընդարձակեց Սեուտանի սահմանները, Մարոկկոն պարտավորվեց որպես ռազմատուգանք Իսպանիային վճարել 100 մլն պեսետա և նրան զիջեց ևս մի անկլավային տարածք Ատլանտյան օվկիանոսի ափերին:

4. Ֆրանսիական պրոտեկտորատի հաստատումը Մարոկկոյի վրա

XIX դարի նրկրորդ կեսից, հատկապես 80-90-ական թվականներին, Մարոկկոյի ճակատագրում սկսում է ավելի ակտիվ դեր խաղալ Ֆրանսիան: Ալժիրի նվաճումն ու զաղուքացումը և Թունիսի վրա իր պրոտեկտորատի հաստատումը, Ֆրանսիային դարձրել էին ավելի ազդեցիկ և վճռական Գյուսիսային Աֆրիկայի այդ երկրի վրա նույնպես իր տիրապետությունը հաստատելու հարցում:

Քայց, ի տարբերություն Ալժիրի և Յունիսի, այդ խնդիրը Մարոկկոյում ավելի դժվար էր լուծել և կապված էր մեծ քաղաքությունների հետ: Խոսքն առաջին հերթին եվրոպական տարրեր պետությունների հետ լեզու գտնելն ու նրանց համաձայնությունը կորզելն էր: Իսկ նրանք՝ Անգլիան, Իսպանիան, Իտալիան, ինչպես նաև Գերմանիան, Մարոկկոյի հարցում ավելի անզիջում էին, քանի որ նրանք իրենք էին ցանկանում հաստատվել այնտեղ: Այդ պարագան ֆրանսիական դիվանագիտությունից պահանջում էր ավելի նուրբ աշխատանք, զիջումների գնալու ավելի մեծ պատրաստակամություն, մրցակից պետություններից յուրաքանչյուրի շահերի հետ հաշվի նստելու կամքի դրսևորում և այլ հանգամանքներ: Կարելի է ասել, որ ֆրանսիական դիվանագիտությունը հիմնականում կարողացավ լուծել այդ քաղ խնդիրները:

Կարևոր հարցերից մեկը դարձավ Մարոկկոյում կապիտուլյացիոն ռեժիմից եվրոպական քուր պետությունների հավասարապես օգտվելու հարցը: Ֆրանսիան, ապա նաև Իսպանիան, դեռևս XVIII դարում Մարոկկոյի հետ կնքել էին համապատասխան պայմանագրեր, ստանալով մեծ արտոնություններ իրենց քաղաքացիների, վաճառականների, արդյունաբերողների գործունեության և այլ հարցերում: Եվրոպական մյուս պետությունները ևս ցանկանում էին օգտվել ճիշտ այնպիսի արտոնություններից, ինչպես Ֆրանսիան և Իսպանիան: Երկար քանակություններից հետո, 1880 թ. Մադրիդում զումարվեց միջազգային կոնֆերանս հատուկ նվիրված այդ հարցին: Կողմերը ստորագրեցին մի կոնվենցիա, որը Մարոկկոյում կապիտուլյացիոն ռեժիմից օգտվելու համանման իրավունքներ Ֆրանսիայի և Իսպանիայի հետ միասին, տվեց Անգլիային, ԱՄՆ-ին, Իտալիային Գերմանիային, Գլանդիային, Պորտուգալիային և մի քանի այլ երկրների: 1881 թ. Մադրիդի կոնվենցիային միացավ նաև ցարական Ռուսաստանը:

Սակայն Ֆրանսիային անհրաժեշտ էր առաջին հերթին համաձայնության գալ Իտալիայի, Անգլիայի և Իսպանիայի հետ, որոնք Ֆրանսիայի անենալուրջ մրցակիցներն էին: Առանց այդ հարցի լուծման Ֆրանսիան չէր կարող որևէ ձևով իր տիրապետությունը հաստատել Մարոկկոյում: Ֆրանսիան, քայլ առ քայլ, մեծ համբերատարությամբ կարողանում էր առաջ շարժվել և իր մրցակիցներին զիջումներ կատարելու գնով, վերացնել նրանց առարկությունները և հասնել իր նպատակին:

Առաջինը նա համաձայնության եկավ Իտալիայի հետ: 1900 թ. դեկտեմբերին նրանց համաձայնության եկան առ այն, որ Ֆրանսիան գործողությունների ազատություն էր տալիս Իտալիային Տրիպոլիում, Նշելով, որ դա իր ազդեցության գոտուց դուրս է, իսկ Իտալիան իր հերթին հավաստում էր, որ ինքը ոչ մի հավակնություն չունի Մարոկկոյի նկատմամբ և դեմ չէ Ֆրանսիայի ապագա գործողություններին Մարոկկոյում:

Այսպիսով, Ֆրանսիան Իտալիային գործողությունների ազատություն էր տալիս Տրիպոլիում՝ Լիբիայում, իսկ Իտալիան համանման ազատություն Ֆրանսիային Մարոկկոյում: Դրանով Ֆրանսիան հաղթահարեց Մարոկկոյի վրա իր տիրապետությունը հաստատելու ճանապարհին առաջին խոչընդոտը:

Ավելի կարևոր էր իր նշանակությանը երկրորդ համաձայնագիրը, որը ստորագրվեց 1904 թ. ապրիլի 8-ին Լոնդոնում: Ինչպես առաջին՝ Ֆրանս-իտալական, այնպես էլ այս՝ անգլո-ֆրանսիական համաձայնագիրը, բացահայտ գործարքի քնույթ ունեւր: Այս համաձայնագրով Ֆրանսիան պարտավորվում էր Անգլիայի առջև խոչընդոտներ չհարուցել Եգիպտոսի հարցում, որը դեռևս 1882 թ. անցել էր Անգլիայի տիրապետության ներքո, իսկ Անգլիան ճանաչում էր Ֆրանսիայի իրավունքները Մարոկկոյում:

1904 թ. հոկտեմբերին Մարոկկոյի հարցի շուրջը համաձայնության եկան նաև Ֆրանսիան և Իսպանիան: Նրանք ճանաչում էին միմյանց ազատ գործելու իրավունքներն իրենց համապատասխան ազդեցության գոտիներում: Իսպանիային անցնում էր ազդեցության երկու գոտի՝ մեկը հյուսիսային, իսկ մյուսը՝ հարավային Մարոկկոյում:

Այս փուլում Գերմանիան հայտարարեց, որ ինքը որևէ հետաքրքրություն և շահեր չունի Մարոկկոյում: Հասկանալի է, որ Ֆրանսիան, ինչպես նաև Իսպանիան, գերմանական հայտարարությունն ընկալեցին որպես նշան այն քամի, որ նա նույնպես խոչընդոտներ չի հարուցի և իրենք կարող են ազատորեն գործել:

Սակայն շատ չանցած Գերմանիայի դիվրդորոշումը կտրուկ փոխվեց, որը մեծ անհանգստություն պատճառեց ոչ միայն Ֆրանսիային, այլև եվրոպական մյուս պետություններին: 1905 թ. մարտի 31-ին գերմանական կայզեր Վիլիելմ II հայտնվեց Տանժերում և հայտարարեց, մանական կայզեր Վիլիելմ II հայտնվեց Տանժերում և հայտարարեց, որ Մարոկկոյի սուլթանն իր ընկերն է և ինքը կաշաշտպանի այդ երկրի սուլտերենությունը: Նա միաժամանակ նշեց, որ Գերմանիան շահեր ու-

նի Մարոկկոյում և ինքը իր երկրի շահերը նույնպես անպայման կապշտպանի:

Այսպիսով, իրադրությունը Մարոկկոյի շուրջը Գերմանիայի պատճառով սրվեց և շահագրգիռ պետությունները հարկադրված էին գումարել հատուկ միջազգային կոնֆերանս, նվիրված Մարոկկոյի հարցին: Կոնֆերանսը բացվեց 1906 թ. հունվարի 15-ին իսպանական Ալխեսիրաս քաղաքում և տևեց մոտ երեք ամիս: Կոնֆերանսի ընդունված որոշման մեջ նշվում էր, որ նրա մասնակիցները ճանաչում են Մարոկկոյի շարիֆական կայսրության անկախությունը և տերիտորիալ ամբողջականությունը: Սակայն մյուս կողմից նա բավարարեց Ֆրանսիայի հիմնական պահանջները: Ֆրանսիան և Իսպանիան 1907 թ. սկսեցին Մարոկկոյի նվաճումը, յուրաքանչյուրն իր ազդեցության գոտում:

Ֆրանսիական գործերի ներխուժումը պլեկոծեց ամբողջ Մարոկկոն: Նրանց դժգոհությունն ուղղված էր ոչ միայն ֆրանսիացիների, այլև Մարոկկոյի սուլթան Աբդ ալ-Ազիզի դեմ, նրան անգամ մեղադրելով դավաճանության մեջ: Մարակեշում գումարված ցեղապետերի ժողովը 1907 թ. օգոստոսի 16-ին գահընկեց արեց Աբդ ալ-Ազիզին և նոր սուլթան հռչակեց Մուլայ Խաֆիդին: Սկսվեց քաղաքացիական պատերազմ նախկին և նոր սուլթանի կողմնակիցների միջև, որի ընթացքում Աբդ ալ-Ազիզը քախջախիչ պարտություն կրեց:

Ֆրանսիան զրավեց Մարոկկոյի մեծ մասը:

1908 թ., վերջապես համաձայնություն կայացավ Ֆրանսիայի և Գերմանիայի միջև: Գերմանիան ճանաչեց Ֆրանսիայի քաղաքական շահերը Մարոկկոյում, իսկ Ֆրանսիան Գերմանիայի տնտեսական շահերը:

Ֆրանսիան աստիճանաբար ամրապնդում էր իր դիրքերը Մարոկկոյում, նախքան վերջնականապես այնտեղ հաստատվելը: Սակայն ներքաղաքական դրությունը Մարոկկոյում հանգիստ չէր, որի գլխավոր պատճառը սուլթան Մուլայ Խաֆիդի քաղաքականությունն էր, մասնավորապես ցեղերի նկատմամբ, մոռանալով, որ ինքը սուլթան հռչակվեց շնորհիվ ցեղապետերի աջակցության: Նա ցեղերի շահերին կապավ նրանց համար մի այնպիսի զգայուն հարցում, ինչպես հարկերն էին, հրաման արձակելով բարձրացնել ցեղերից զանձվող հարկերը: Այդ հորդի վրա 1911 թ. սկսվեց ցեղերի նոր ապստամբությունը, այս անգամ արդեն ուղղված Մուլայ Խաֆիդի դեմ:

Ֆրանսիան պատրվակ բռնելով դա, սկսեց Մարոկկոյի ներքին շրջանների գրավումը: Մինչ այդ նա հիմնականում գրավել էր մերձծովյա շրջանները, խուսափելով ներխուժել ներքին շրջանները, որոնք անհամեմատ ավելի դժվար էր յուրացնել և հնազանդ պահել: Ֆրանսիան գրավեց Ֆեսը, իսկ ապա նաև Մեկնեսը: Իսպանացիներն իրենց հերթին գրավեցին Լառաշը և Կասր ա-Մադիրը:

Այս խառնաշփոթ իրադրությունից որոշեց օգտվել Պերմանիան, որը 1911 թ. Մարոկկոյի ափերի մոտ ուղարկեց իր ռազմաճակատից մեկը՝ «Պանտերան», նպատակ ունենալով գրավել Ալադիրը: Պարզ դարձավ, որ Պերմանիան, չնայած նրա բազմիցս արած հայտարարություններին, որ ինքը ոչ մի հետաքրքրություն չունի Մարոկկոյի նկատմամբ, հատկապես տերիտորիալ հարցերում, իրականում իր բաժին կարկանդակն էր ուզում ստանալ: Այդ հարցը քննարկման առարկա դարձավ 1911 թ. հունիսի 10-ին Բեռլինում սկսված Ֆրանս-գերմանական բանակցությունների ժամանակ: Կողմերը երկար ու դժվարին բանակցություններից հետո, որի ժամանակ քննարկվում էին տերիտորիալ պահանջների մի քանի տարբերակներ, 1911 թ. նոյեմբերի 4-ին եկան համաձայնության: Պերմանիան համաձայնվեց Մարոկկոյի վրա Ֆրանսիական մանդատի հաստատման հետ, իսկ Ֆրանսիան Պերմանիային էր զիջում Կոնգոյի մի մասը: Սիա այսպես լուծվեց Ալադիրի ճգնաժամը: Դրանով վերացավ Ֆրանսիական պրոտեկտորատի հաստատման ճանապարհին վերջին արգելքը:

Ֆրանսիան առանց ժամանակ կորցնելու անցավ Մարոկկոյի նկատմամբ իր ծրագրերի իրականացմանը: 1912 թ. մարտի 30-ին Ֆեսում ստորագրվեց Ֆրանս-մարոկկոյական պայմանագիր Մարոկկոյի վրա Ֆրանսիայի պրոտեկտորատը հաստատելու մասին: Ֆրանսիայի կողմից պայմանագիրը ստորագրեց Ֆրանսիական դեսպանորդ Ռենոն, իսկ Մարոկկոյի կողմից՝ նրա սուլթան, Մուլայ Խաֆիդը:

Մարոկկոյի վրա Ֆրանսիայի պրոտեկտորատի հաստատումը, ինչպես և Յուճիսի պարագայում, իրագործվեց երկկողմ պայմանագրի ինչպես և այս դեպքում նա առկա էր հարկադրանքի պահը, քանի որ պայմանագիրը սուլթանը ստորագրեց ոչ կամովին, այլ ենթարկվելով Ֆրանսիական քաղաքական և ռազմական ճնշմանը:

Բովանդակության առումով Ֆեսի պայմանագիրը սկզբունքային որևէ նոր բան չէր պարունակում և նրա համար որպես նախատիպ ծառայեց Յուճիսի հետ կնքված պայմանագիրը:

Պահպանվում էր մարոկկոյական սուլթանությունը որպես պետություն: Պահպանվեց նաև սուլթանի պաշտոնը և Մուլայ իսաֆիղը ձևականորեն հանդիսանում էր Մարոկկո պետության ղեկավարը: Սակայն փաստական ամբողջ իշխանությունն անցավ Ֆրանսիացիներին՝ ի դեմս նրա Գլխավոր ռեզիդենտի: Ֆրանսիական առաջին Գլխավոր ռեզիդենտ նշանակվեց զեներալ Լիոտեն, որն այդ պաշտոնում մնաց մինչև 1925 թ.: Նա կարողացավ հաստատել ուժեղ վերահսկողություն Ֆրանսիային ենթակա տարածքների վրա, սկզբում, մինչև 1914 թ., Մարոկկոյի դաշտավայրերի և ցածրադիր սարահարթերի վրա՝ Ֆեսից մինչև Ատլասի լեռները Մարակեշից հարավ, ապա, մինչև 1918 թ.՝ արևմտյան Ատլասի, Ալժիրի հետ միացնող Թագա միջանցքի և հյուսիսային բարձրավանդակի որոշ մասերի վրա: Դա շատ դժվար խնդիր էր, որը մեծ փորձ ունեցող և Մարոկկոն շատ լավ իմացող զեներալ Լիոտեն կատարեց հաջողությամբ: Դրանով Ֆրանսիան իրագործեց Ֆեսի պայմանագրում ամրագրված «Մարոկկոյի տարածքի զրավումը»:

Մարոկկոյի կառավարման հարցում Գլխավոր ռեզիդենտն օժտված էր ամենալայն իրավունքներով: Նա զործում էր Ֆրանսիական Դանրապետության անունից, որին փաստորեն ենթարկվում էր նաև սուլթանը: Դրա մասին է վկայում պայմանագրի այն կետը, որով Գլխավոր ռեզիդենտին իրավունք էր տրված իր համաձայնությունը՝ վիզան, դնել սուլթանի որոշումների վրա, որից հետո միայն այդ որոշումները կարող էին օրինականության ուժ ստանալ և կատարվել:

Մարոկկոն զրկվեց օտարերկրյա պետությունների հետ անմիջականորեն հաղորդակցվելու իրավունքից: Նա դա կարող էր անել միայն Գլխավոր ռեզիդենտի միջոցով: Մարոկկոն զրկվեց նաև արտասահմանյան երկրներում դիվանագիտական ներկայացուցչություն ունենալու իրավունքից: Այդ պարտականությունները դրվեցին տվյալ երկրում ֆրանսիական դիվանագիտական ներկայացուցչությունների և հյուպատոսությունների վրա, որոնց լիազորություններն ընդրածակվեցին այն առումով, որ նրանք պետք է սպասարկեին նաև մարոկկացիներին և պաշտպանեին նրանց շահերը:

Ֆեսի պայմանագրով Մարոկկոյում հաստատվում էր կառավարման նոր ռեժիմ: Սուլթանը, ինչպես նշեցինք, ձևականորեն պահպանում էր իր զահը: Պահպանվում էին նաև իսլամական կրոնի կարգավիճակը, ազգային ավանդական սովորությունները, այդ թվում և «հարգանքը սուլթանի անձի նկատմամբ»: Դա միայն այսպես կոչված «նոր ռեժիմի»

առաջին մասն էր: Երկրորդ մասը նախատեսում էր բարենորոգումների կիրառում վարչական, դատական, կրթական, ֆինանսական, տնտեսական և ռազմական մարզերում: Բայց այդտեղ կար մի կարևոր նորոգյուն: Այդ բարենորոգումների բնույթը, ժամկետը և նպատակահարմարությունը բացատրապես կախված էր Ֆրանսիայից, այսինքն դրա իրավունքը տրվում էր Ֆրանսիային: Իսկ ինչ վերաբերում էր սուլթանին, ապա նրա մասին ասված էր, որ նա «համաձայնվում էր այդ բարենորոգումների անցկացմանը»:

Ֆրանսիան իրավունք ուներ Մարոկկոյի տարածքում իրագործել ռադիկալական գործողություններ, որն ինքը նպատակահարմար կգտներ, առանց դրանց մասին սուլթանին նախօրոք տեղյակ պահելու, առավել ևս դրանք սուլթանի հետ համաձայնեցնելու:

Եվ, վերջապես, Ֆրանսիան «բարեհաճ» գտնվեց իր վրա վերցնել սուլթանին օգնություն ցույց տալու «հոգալ» բոլոր այն դեպքերում, երբ վտանգ կարող էր սպառնալ նրան և նրա գահին:

Ֆրանսիան չափազանց մեծ նշանակություն էր տալիս ֆինանսական հարցերին և դրանք նույնպես իրենց համարժեք արտացոլումն էին գտել պրոտեկտորատի մասին Ֆեսի պայմանագրում: Այս կապակցությամբ երկու հանգամանքի վրա էր ուշադրություն դարձվում: Նախատեսվում էր Մարոկկոյի ամբողջ ֆինանսական համակարգն այնպես վերակառուցել, որպեսզի Մարոկկոն դառնա վճարումակ երկիր արտասահմանյան փոխառությունների և պարտքերի վճարման հարցում: Իսկ այդ փոխառությունների և պարտքերի տեղը Ֆրանսիան էր, նրա բանկերը և բանկիրները: Ուրեմն, Ֆրանսիան ինքը պետք է վերակառուցեր Մարոկկոյի ֆինանսական համակարգն այնպես, որ հետ ստանար շահույթներով հանդերձ, իր սեփական փողերը:

Մյուս կարևոր հանգամանքն այն էր, որ Մարոկկոյի սուլթանը չէր կարող առանց Ֆրանսիայի գիտության և համաձայնության փոխառությունների վերաբերյալ պայմանագրեր կնքել օտարերկրյա պետությունների ու բանկերի հետ: Սուլթանը զրկվում էր նաև առանց Ֆրանսիական իշխանությունների համաձայնության կոնցեսիաներ տրամադրել օտարերկրյա պետություններին և ընկերություններին:

Ֆեսի պայմանագրի հոդվածների վերլուծությունը կասկածի տեղիք չի թողնում, որ, իրոք, Մարոկկոն կորցրեց իր անկախությունը, իսկ նրա սուլթանի գահի վրա մնալը լույ ծնական բնույթ էր կրում: Պայմանագրում ամրագրված դրույթները, իրոք, հաստատում են այն տեսակետը,

որ Մարոկկոյում ամբողջ իշխանությունն անցավ Ֆրանսիային և նա էր Մարոկկոյի իսկական տերն ու տիրակալը:

Ֆրանսիան լուծելով Մարոկկոյի վրա իր պրոտեկտորատը հաստատելու հարցերը, այնուհետև ձեռնամուխ եղավ Իսպանիայի հետ տերիտորիալ հարցերի հետ կապված խնդիրների կարգավորմանը, որոնք թխում էին Ֆենի պայմանագրի ոգուց և դրույթներից:

Ինչպես նշել ենք, դեռևս 1904 թ. ֆրանս-իսպանական համաձայնագրով, Ֆրանսիան համաձայնվել էր Իսպանիային զիջել ազդեցության երկու գոտիներ՝ հյուսիսային և հարավային: Ի զարգացումն այդ համաձայնագրի, Ֆրանսիան և Իսպանիան 1912 թ. նոյեմբերի 27-ին կնքեցին նոր համաձայնագիր, որով ճշգրտվեցին Իսպանիային անցնող հյուսիսային և հարավային գոտիների սահմանները, որոնց վրա հաստատվում էր իսպանական պրոտեկտորատ:

Այս քայլով սկիզբ դրվեց Մարոկկոյի մասնատմանը, որը այնուհետև իր զարգացումը ստացավ նաև Տանժերը միջազգային գոտի հայտարարելու մեջ: Այդ հարցի վերաբերյալ 1912 թ. վերջերին քանակություններ սկսվեցին Ֆրանսիայի, Անգլիայի և Իսպանիայի միջև: Բանակցությունների ժամանակ ի հայտ եկան խոր տարածայնություններ կողմերի միջև, որը նրանք չկարողացան հարթահարել և քանակություններն ընդհատվեցին վերահաս Առաջին համաշխարհային պատերազմի պատճառով: Հիմնական առարկողը Անգլիան էր, որը պնդում էր Տանժերում հաստատել հատուկ ռեժիմ, տարբեր Մարոկկոյի ֆրանսիական և իսպանական գոտիներում հաստատված ռեժիմից:

Բանակցությունները վերսկսվեցին պատերազմի ավարտից հետո և, ի վերջո, կողմերը 1923 թ. դեկտեմբերի 18-ին հանգեցին փոխզիջումային լուծման: Փարիզում ստորագրված Տանժերյան համաձայնագրով, Տանժերը հայտարարվեց միջազգային գոտի: Դա Անգլիայի գլխավոր պահանջն էր: Միաժամանակ մատնանշվեց, որ Տանժերը որպես միջազգային գոտի պետք է մշտապես սպահանի չեզոքություն: Դրանով մերժվեց Իսպանիայի հավակնությունները Տանժերի միջազգային գոտում գերակայող ազդեցություն ունենալու վերաբերյալ: Տանժերն անվանապես մնում էր Մարոկկոյի սուլթանի սուվերենության ներքո և ստանում էր վարչական և օրենսդրական ինքնավարություն, առանց, սակայն, արտաքին կապեր իրականացնելու իրավունքի, որը 1912 թ. պայմանագրով հանձնված էր միայն Ֆրանսիային, ֆրանսիական զլխավոր ռեզիդենտ-կոմիսարին:

Այսպիսով, կարելի է ասել, որ Մարոկկոյում հաստատվեց յուրահատուկ պրոտեկտորատ և ստեղծվեց առանձնահատուկ կարգավիճակ:

Նախ, նրանում հաստատվեց երկու՝ ֆրանսիական և իսպանական, պրոտեկտորատ: Ճիշտ է, նրանք իրենց ծավալներով և նշանակությամբ համարժեք չէին, քանի որ առաջնայինը և կարևորը ֆրանսիականն էր, որի ներկայացուցչի ձեռքում էր կենտրոնացված ամբողջ փաստական իշխանությունը: Իսպանական պրոտեկտորատը ինչ-որ իմաստով ածանցյալ էր ֆրանսիականից:

Երկրորդ, վաստորեն չպահպանվեց Մարոկկոյի տերիտորիալ ամբողջականությունը: Նա բաժանվեց երեք մասերի՝ ֆրանսիական և իսպանական պրոտեկտորատների և Տանժերի միջազգային չեզոք գոտու:

Մարոկկոյում իսկական կառավարողը համդիսանում էր ֆրանսիական Գլխավոր ռեզիդենտը, որի պարտականությունների մեջ էր մտնում նաև հետևել սուլթանին և նրա գործողություններին, կասեցնել և կանխել նրա րուր այն գործողությունները, որոնք կհակասեին Ֆրանսիայի շահերին: Եվ, իրոք, գեներալ Լիոտեն ցույց տվեց սուլթան Մուլայ Նաֆիդին, թե ով է երկրի իսկական կառավարողը: Նկատելով, որ սուլթանն անկախ քաղաքականության հակումներ է ցուցաբերում, ֆրանսիական Գլխավոր ռեզիդենտը 1912 թ. նրան զստերեկեց արեց և սուլթանի գահին բազմեցրեց նրա եղբորը, որի ամենազլխավոր առավելությունը կայանում էր նրանում, որ նա շատ թուլամորթ և կամազուրկ անձնավորություն էր: Եվ Ֆրանսիայի ընտրությունը հենց դրա համար էլ ընկել էր նրա՝ Մուլայ Յուսուֆի թեկնածության վրա, որը լիով արդարացրեց ֆրանսիական իշխանությունների սպասելիքը:

5. Մուղանը Եգիպտոսի տիրապետության տարիներին: Մահդիական պետությունը (1885–1898 թթ.)

Մուղանը, ինչպես նշել ենք, Մուհամմադ Ալին վերջնականապես գրավեց և Եգիպտոսին միացրեց 1822 թ., իսկ 1841 թ. սուլթանական ֆերմանով, նա, ավելի կոնկրետ, նրա արևելյան մասը, Եգիպտոսի հետ միասին համարվեց Մուհամմադ Ալիի ժառանգական տիրույթ: Այդ հիման վրա, նրա մահանալուց հետո էլ, որը տեղի ունեցավ 1849 թ., Մուղանը շարունակում էր մնալ Մուհամմադ Ալիի հաջորդների կառավարման ներքո և ենթակա էր Եգիպտոսին: Նրա այդ կարգավիճակը պահ-

պանվեց մինչև 1885 թ., երբ Մուղանի տարածքում հայտնվեց անկախ սուղանական պետություն, որը պատմության մեջ ավելի հայտնի է որպես Մուղանի մահդիական պետություն:

Մուհամմադ Ալին Մուղանի վրա նայում էր երեք տեսանկյունից: Առաջին, որպես կարևոր օղակ արաբական կայսրության ստեղծման համակարգում, երկրորդ, որպես ոսկով հարուստ երկիր, և, երրորդ, ստրուկների հայքայթման կարևոր աղբյուր:

Մուղանը հարցում Մուղանը չարդարացրեց նրա վրա դրված հույսերը, և դա բնավ էլ նրա մեղքը չէր: Մուհամմադ Ալիի քաղաքական պարտությունը, որի մեջ գլխավոր դերակատարները եղան եվրոպական մեծ պետությունները, օրակարգից հանեց արաբական կայսրության ստեղծման հարցը և հնարավորությունները: Եվ այդ պահից, Մուղանը արաբական կայսրության կարևոր օղակ լինելուց վերածվեց Մուհամմադ Ալիի ժառանգական փառաբաններին ինչ—որ չափով հազուդդ տալու միջոցի: Երան այդպես էին վերաբերվում նաև Մուհամմադ Ալիի ժառանգորդները:

Ինչ վերաբերում է մյուս երկու հարցերին, ապա Մուղանը լիակի բավարարեց Եգիպտոսի սպասելիքները, մանավանդ ստրուկների հարցում:

Մուղանը դարձավ Եգիպտոսի մահանգներից մեկը, որը ղեկավարում էր Կահիրեից նշանակված հաքիմդարը կամ գլխավոր մահանգապետը: Երան էին ենթարկվում Մուղանի մարզային ղեկավարները, իսկ մարզերը բաժանվում էին ավելի փոքր շրջանների, որոնց սահմանները համընկնում էին ցեղերի կամ ցեղային միությունների ավանդական սահմանների հետ: Այդ նոր վարչատարածքային բաժանումների աշխատակազմը, ինչպես նշում է եգիպտական աղբյուրներից մեկը, «բաղկացած էր օսմանյան—եգիպտական քանակի չեբեքզական, բուրջական, եվրոպական և հայկական սպաներից, որոնց օգնում էին, հատկապես ստորին օղակներում, սուղանական շեյխերը և ցեղային առաջնորդները»:

Եգիպտոսի տիրապետության տարիներին Մուղանը հայտնվեց անտանելի տնտեսական և սոցիալական պայմաններում: Բազմաթիվ շրջաններ վեր էին անվել ստրկավաճառության կենտրոնների, որի մեջ ներգրավված էին ոչ միայն եգիպտացիները և թուրքերը, այլև եվրոպացիները: Դա շատ եկամտաբեր բնագավառ էր, մանավանդ կանանց և երեխաների ստրկավաճառությունը:

Լայն տարածում ստացավ սուղանցիներին պատկանող հողերի զավթումը եգիպտական, քուրդական փաշաների և պաշտոնյաների, ինչպես նաև եվրոպացիների կողմից, որոնց հոսքը Սուղան մեծ ծավալներ ընդունեց XIX դարի 50–60–ական թվականներից: Իսկ այդ եվրոպացիների մեջ քիչ չէին զանազան խարդախ և անազնիվ պաշտոնյաներ, զինվորականներ, անզամ բացահայտ ավազակներ, որոնք հարստանալու մոլուցքով տարված, ոչնչի առջև կանգ չէին առնում սուղանցիներին կողոպտելու համար: Ժողովուրդը տնքում էր ծանր հարկերի տակ:

Այս ֆոնի վրա ուժեղացավ պայքարը եվրոպական պետությունների՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի և մյուս երկրների միջև, Սուղանում հաստատվելու կամ ազդեցիկ դիրքեր նվաճելու համար, որն ավելի բարդացրեց իրավիճակը:

Եգիպտոսի իշխանությունները հասկանում էին ստրկավաճառության սահմանափակման, նույնիսկ վերացման անհրաժեշտությունը, ընդունելով, որ այդ ամօթաբեր գործարքը, որը հանդիսանում էր Նեղոսի հովտի սոցիալական համակարգի օրգանական մասը, անպատվաբեր, քաղոյալքող և հասարակությունը կազմալուծող երևույթ էր: Խղիվ Իսմայիլը, ինչպես 1867 թ. սկսեց կոչվել Եգիպտոսի ժառանգական կառավարողը Մուհամմադ Ալիի դինաստիայից, մտադիր էր վերջնականապես վերացնել ստրուկների առևտուրը: Բայց դա դուրսին գործ չէր, քանի որ դրան ակտիվորեն մասնակցում էին անգլիացիներ, ֆրանսիացիները, գերմանացիները, իտալացիները, ավստրիացիները և եվրոպական այլ երկրների առևտրականներ և արկածախնդիրներ:

Սուղանում կուտակվել էր խոր դժգոհություն և մեծ խմորումներ էին ընթանում, որոնք 1881 թ. պայթյունի ձև ընդունեցին: Սկսվեց սուղանցիների ամենահզոր ապստամբություններից մեկը:

Ի՞նչ ապստամբություն էր դա և ո՞վ էր ղեկավարում նա: Այդ ապստամբությունն իր բնույթով գյուղացիական ապստամբություն էր, որը հանդես էր գալիս կրոնական քողի տակ: Նա ուղղված էր ինչպես եգիպտա-քուրդական, այնպես էլ եվրոպացիների ճնշումների դեմ: Նրա ղեկավարն էր Մուհամմադ Ահմադ Աբդուլլան, որը Սամանիյա կրոնական եղբայրության անդամ էր և քափասաշրջիկ դերվիշ, որը բավականին կազմակերպված աստվածաբանությունը: Այնուհետև նա հաստատվում է Սպիտակ Նեղոսի Աբբա կղզում, որը գտնվում է Խարթումից հարավ, և փաստորեն այն դարձնում իր քարոզչական կենտրոնը: Նրա

աշակերտները այդտեղից էին իրենց մուսլիմի գաղափարները և հասցեները տարածում Սուլթանի տարբեր կողմերում:

Մուհամմադ Աիմադի քարոզչության հիմքում ընկած էր ժուժկալության, ասկետիզմի գաղափարը: Նա կոչ էր անում վերադառնալ նախասկզբնական իսլամի մաքուր ակունքներին և հաստատել հավասարություն ու եղբայրություն: Նրա կարծիքով իսլամը աղավաղել և բարքերն էլ փչացրել են, և դրա մեջ նա մեղադրում էր ինչպես եվրոպացիներին, այնպես էլ եգիպտացի և թուրք կառավարողներին: Նա իր մեղադրանքների մեջ այնքան հեռու գնաց, որ եգիպտացիներին և թուրքերին հայտարարեց կնդդ մուսուլմաններ, որոնք դավաճանել են իսլամին և նահանջել նրա հիմնադրույթներից: Մուհամմադ Աիմադը ելքը տեսնում էր մաքուր իսլամին վերադառնալու, նրա անաղարտ դրույթներին հետևելու, իսլամական ումմայի մեջ հողային և գույքային հավասարություն հաստատելու մեջ: Նա մատնանշում էր դրան հասնելու ուղիները, առաջարկելով կատարել եգիպտացի, թուրք և սուլթանցի հողատերերի ունեցվածքի, գույքի և կալվածքների վերաբաժանում, անգամ բռնագրավում:

1881 թ. մարտին Մուհամմադ Աիմադն իրեն հայտարարեց Մահդի՝ Փրկիչ, և կոչ արեց սուլթանցիներին միանալ իրեն և հանդես գալ թուրքերի դեմ՝ հանուն իսլամի բարեփոխումների:

Նա ցուցաբերեց առաջնորդին անհրաժեշտ հատկանիշներ, կազմակերպչական մեծ ընդունակություններ, մարդկանց համոզելու և իր հետևից տանելու արվեստ:

Եգիպտական իշխանությունները ապստամբությունը ճնշելու համար Աբբա կղզի ուղարկեցին մի զորացուկատ, որը գլխավին ջախջախվեց: Դրանից հետո ապստամբության առաջնորդը դուրս եկավ կղզուց և իր կողմնակիցների հետ հաստատվեց Կորդոֆանում, որը միանգամայն ճիշտ որոշում էր: Դա նրան տալիս էր զործողությունների ավելի լայն դաշտ և նոր կողմնակիցներ գրավելու հնարավորություններ: Եվ, իրոք, նրա կողմնակիցների շարքերը համալրվեցին տասնյակ հազարավոր մարդկանցով՝ գյուղացիներով, քոչվոր-անասնապահներով, արհեստավորներով և ստրուկներով: Նրա ապստամբական ոչ մեծ ցուպտը վերաճեց մեծաքանակ բանակի: Դա հնարավորություն տվեց Մուհամմադ Աիմադին հայտարարել սրբազան պատերազմ:

Իր հեղինակությունը բարձրացնելու համար, նա ամեն բանում փորձում էր նմանվել Մուհամմադ մարգարեին, շատ բան վերցնելով

նրա զինանոցից: Այսպես, օրինակ, նա իր կողմնակիցներին անվանեց անսարսններ, ինչպես Մուհամմադ մարգարեն, երբ նա իր փոքր կողմնակիցներին հետ Մեքքայից փախավ Մադինա: Դրանով Մուհամմադ Ահմադն ուզում էր շեշտած լինել իր վերադարձը նախնական, անաղարտ իսլամին, որը հիմնել էր Մուհամմադ մարգարեն: Նա վերադարձավ Մուհամմադ մարգարեի հռչակած սկզբունքներին պատերազմի հարցում, հայտարարելով, որ սրբազան պատերազմում ընկածներին ապաստում է հավերժական երանություն, իսկ կենդանի մնացած հաղթողներին հասնում է ավարի յոթսուներորդականը:

Ապստամբների վրա այդ բոլորը, ինչպես նաև Մահդիի հասարակ, աղքատ դերվիշ լինելը, մոգական ազդեցություն էր գործում: Արանք միաժամանակ հպարտ էին, որ իրենց ղեկավարը, որը ցանկանում է անկախ պետություն հիմնել, սուղանցի է, որը նշանակում էր, որ Մուղան պետության ղեկավարը լինելու էր ոչ թե օտար, այլ իրենց հարազատ սուղանցի:

Մուհամմադ Ահմադը Կորդոֆանում հիմնեց իր ռազմակայանը և Կորդոֆանը վերածեց ռազմական ճամբարի, որտեղ հավաքվում էին երկրի տարբեր վայրերից գեներ կրելու ընդունակ մարդիկ: Վաստաությունն ու հավատը նրա նկատմամբ այնքան ուժեղ էր, որ ապստամբներից շատերը Կորդոֆանի ռազմական ճամբար գալիս էին իրենց ընտանիքներով:

Ապստամբները անբող 1881-1883 թթ. մեկը մյուսի հետևից հաղթանակներ էին տանում նրանց դեմ ուղարկված զորաջոկատների դեմ: 1883 թ. փետրվարին ապստամբները գրավեցին Կորդոֆանի մայրաքաղաք ալ-Օբեյդան, որից հետո ապստամբական ալիքը տարածվեց Մուղանի տարբեր կողմերում: 1883 թ. համարվում է մեծ հաղթանակների տարի: Ապստամբները ուր ամիս տևած մարտերից հետո պարտության տարի: Ապստամբները ուր ամիս տևած մարտերից հետո պարտության մատնեցին անգլո-եգիպտական մի մեծ բանակ, որի ժամանակ զոհվեց հրամանատար, անգլիական զենեռալ Ֆինքսը: Նույն թվականի վերջերին նրանք իրենց հսկողությունը հաստատեցին Մուղանի համարյա բոլոր մասերի վրա:

Ի տես ապստամբների այս տապալորից հաղթանակների, անգլիացիները որոշեցին դիմել խորամանկ քայլի, որի հեղինակը Մուղանի անգլիացի կաթավարիչ Գորդոնն էր: Ծրագրի նպատակն էր Մուղանը անգլիացի կաթավարիչ անկախ պետություն, Մուհամմադ Ահմադին հայտարարել Եգիպտոսից անկախ պետություն, Մուհամմադ Ահմադին ճանաչել Մուղանի սուլթան, իսկ Գորդոնը լինելու էր Մուղանի գլխավոր

Մահանգապետը: Ծրագրի խայծը կայանում էր նրանում, որ անգլիացիները, իբր, բավարարում էին սուղանցիների գլխավոր պահանջը՝ Սուղանը հռչակել որպես անկախ պետություն, որի համար նրանք բարձրացրել էին ապստամբություն:

Գորղոնը 1884 թ. փետրվարի 18-ին խարթումում Սուղանը հայտարարեց անկախ պետություն, Սուխամաղ Աիմաղին նշանակեց Կորդոֆանի սուլթան, իսկ իրեն վերապահեց Սուղանի գլխավոր մահանգապետի պաշտոնը, որը նշանակում էր լինել Սուղանի փաստական կառավարողը: Դիմելով այս քայլին, Գորղոնն ակնկալում էր պատասխան քայլ Մահոյից՝ դադարեցնել ապստամբությունը:

Բայց նա, որի թիկունքում կանգնած էին անգլիական իշխանությունները, սխալվեց իր հաշիվներում: Նա մեծամտորեն հավատացած էր, որ սուղանցիներն ի վիճակի չէին հասկանալու անգլիացիների քայլի իսկական նպատակներ՝ Սուղանը ձեռակառնորեն եզիպտոսից անկախ հռչակելով, վերածել անգլիական գաղութի: Մահոյին քարեքախտաբար հասկացավ, թե ինչ է թաքնված «Գորղոնի պլանի» հետևում և մերժեց գործարքի մեջ մտնել անգլիացիների հետ:

Ապստամբները վերկանցին պատերազմական գործողությունները և 1884 թ. մարտին շրջապատեցին Խարթումը, որտեղ գտնվում էր նաև Գորղոնը: 1885 թ. հունվարի 23-ին քաղաքն արդեն ապստամբների ձեռքում էր: Գորղոնը գերի ընկավ և մահապատժի ենթարկվեց:

Սկսվեց կարևոր փուլ Սուղանի նոր շրջանի պատմության մեջ: Սուղանն, իրոք, դարձավ անկախ պետություն, որը կառավարում էին իրենք՝ սուղանցիները:

Մահոյի Սուխամաղ Աիմաղը երկար չվայելեց անկախության պտուղները: Նա մահացավ 1885 թ. հունիսին՝ 42 տարեկան հասակում: Նրան փոխարինեց Արդալլահը, որը Մահոյի ամենամերձավոր ու նրա գաղափարներին նվիրված օգնականն էր: Նա իրեն հռչակեց խալիֆա և Սուղանը որպես անկախ պետություն կառավարեց 13 տարի, մինչև 1898 թ.:

Իսկ ի՞նչ էր իրենից ներկայացնում մահոյիական պետությունը և որքանով էր նա հանդիսանում հանգուցյալ Մահոյի գաղափարների մարմնավորումը:

Դանգամանքների բերումով, կապված այն իրողության հետ, որ Սուղանը քոլոր կողմերից շրջապատված էր թշնամական ուժերով, նա իրենից ներկայացնում էր շրջափակման օղակում հայտնված ռազմա-

չվերացվեց, նա ինչ—որ չափով սահմանափակվեց, բայց ոչ ավելին: Չպետք է մոռանալ, որ մահողիական շարժման և նրա հաղթանակների մեջ իրենց որոշակի ներդրումն ունեին ստրուկները, որոնք հավաստալով Մուհամմադ Աիմադի հավասարության վերաբերյալ խոստումներին, ակտիվորեն մասնակցում էին պատերազմական գործողություններին, զոհեր տալիս, քոլորի հետ հավասարապես տանում ամեն տեսակի դժվարություններ, այն հույսով, որ իրենք ազատություն կստանան: Ստրուկները, որոնք դեռևս երեկ պաշտպանում էին մահողիական շարժումը, հայտնվելով անելանելի դրության մեջ, ապստամբվեցին մահողիական վարչակարգի դեմ:

Պատակովեցին նաև Մահդիի և նրան փոխարինած՝ խալիֆա Աբդալլահի կողմնակիցների շարքերը, որոնք միասնական էին շարժման սկզբում: Կրկին գլուխ բարձրացրին միջցեղային հակասությունները, որոնք վերածվեցին ցեղամիջյան բախումների:

Դրանից թուլանում էր Սուդանի մահողիական պետությունը, որը ձեռնտու էր նրա բազում հակառակորդներին՝ եգիպտական վերնախավին, որը չէր մոռացել, որ սուլթանական Ֆեռմանով Սուդանը Մուհամմադ Ալիի դինաստիական տիրույթն էր, եվրոպական պետություններին, մասնավորապես Անգլիային և Ֆրանսիային, որոնք իրենց առանձին շահերն ունեին այդ երկրում և տարածաշրջանում:

6. Եգիպտոսի ռեկոնկիստան և անգլո-եգիպտական կոնդոմինիումը՝ համատիրությունը Սուդանում (1898–1899 թթ.)

Այդ ուժերը XIX դարի 90–ական թվականների վերջերին ակտիվացրին իրենց գործողությունները Սուդանում, նպատակ ունենալով վերացնել մահողիական պետությունը և իրենց ուղղակի տիրապետությունը հաստատել Սուդանի վրա: Անգլիացիները եգիպտական կառավարող վերնախավի հետ խաղաղորեն եգիպտոսի օրինական իրավունքները Սուդանում վերականգնելու խաղաքարտը, որը ստացավ ռեկոնկիստա՝ վերանվաճում անվանումը:

Այդ քայլով Անգլիան նպատակ ուներ չեզոքացնել եվրոպական պետությունների դիմադրությունը, ցույց տալով, որ Սուդանում հաստատվում է ոչ թե անգլիական տիրապետություն, այլ վերականգնվում է եգիպտոսի օրինական դինաստիական իրավունքները, հաստատված եվրոպական մեծ պետությունների կողմից դեռևս 1841 թ.:

Անգլո-եգիպտական զորքերը անգլիական զենքաչ Դերբերտ Կիտչենների հրամանատարությամբ 1896 թ. սկսեցին Սուդանի ռեկոնկիստան, որը տևեց նրեք տարի: 1898 թ. սեպտեմբերի 2-ին նրանց արդեն հայտնվեցին Սուդանի մայրաքղաք Օմդուրմանի մոտ: Այստեղ կայացավ վերջին ճակատամարտը, որն ավարտվեց մահդիական ուժերի պարտությամբ: Մահդիական պետությունը վերացվեց և ավարտվեց Սուդանի ռեկոնկիստան:

Այդուհանդերձ, ինչպես ցույց տվեցին հետագա դեպքերը, անգլիական մոտիվացիան Սուդանում եգիպտական տիրապետությունը վերականգնելու և ոչ թե այն Անգլիայի կողմից նվաճելու վերաբերյալ, հավանաբար ֆրանսիացիներին այնքան էլ համոզիչ չէր թվացել և լրիվ չէր վերացրել հակադրությունը Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև Սուդանի հարցում: Դրանով է բացատրվում այն հանգամանքը, որ ֆրանսիական զորքերը զենքաչ Մարշանի հրամանատարությամբ, 1898 թ. հուլիսի 10-ին, շարժվելով արևմուտքից, մոտեցան Սուդանի Ֆաշողա քնակավայրին: Իսկ Կիտչենները, պարտության մատնելով մահդիական զորքերին, որոշեց ոչ թե հետապնդել նրանց մնացորդներին, այլ նույն-զորքերին, որոշեց ոչ թե հետապնդել նրանց մնացորդներին, այլ նույն-զորքերին, որ տվյալ պահին կարևոր է կանխել ֆրանսիական դառաջ, գտնելով, որ տվյալ պահին կարևոր է կանխել ֆրանսիական քանակի ներխուժումը Սուդան: Եւ Ֆաշողայում հայտնվեց սեպտեմբերի 19-ին: Այսպիսով, երկու բանակները, լրիվ սպառազինված, կանգնեցին դեմ-դիմաց, պատրաստ պատերազմական զործողությունների: Ամբողջ աշխարհն ուշադիր հետևում էր, թե ինչպես կլուծվի Ֆաշողայի ճգնաժամը: Բարեբախտաբար, այն լուծվեց ոչ թե ռազմի Ֆաշողայի ճգնաժամը: Բարեբախտաբար, այն լուծվեց ոչ թե ռազմի Ֆաշողայի ճգնաժամը, որ այդ ժամանակ ընթանում էին անգլիա-գերմանական կարիքներում: Այստեղ վճռական դեր խաղում, այլ հանգամանքը, որ այդ ժամանակ ընթանում էին անգլիա-գերմանական բանակցություններ և Ֆրանսիան վախենում էր, որ Անգլո-գերմանական մերձեցումը վտանգի տակ կդնի նրա անվտանգությունը եվրոպայում: Ուստի նա որոշեց չզնայ Անգլիայի հետ հարաբերությունների հետագա սրման ուղիով, այլ, ընդհակառակը, փորձել մերձենալ նրա հետ, վերացնելով գոյություն ունեցող հակասությունները և արգելքները: Այդ նկատառումներից ելնելով, Ֆրանսիան 1898 թ. նոյեմբերի 4-ին հետ կանչեց իր զորքերը Ֆաշողայից: Իսկ որոշ ժամանակ անց, ստորագրվեց անգլո-ֆրանսիական համաձայնագիր, որով Ֆրանսիան վերջնականապես ճանաչում էր Արևելյան Սուդանը որպես անգլիական ազդեցության գոտի:

Անգլո-ֆրանսիական կոնֆլիկտի կարգավորումից հետո, Անգլիան ձեռնամուխ եղավ լուծելու Սուդանի կարգավիճակի հարցը: Դրա լուծման համար կար երկու տարբերակ:

Առաջինը, Սուդանի վրա հաստատել ուղղակի անգլիական տիրապետություն և Սուդանը վերածել անգլիական գաղութի: Դա տեխնիկապես դժվար չէր, քանի որ այդ պահին ամբողջ Արևելյան Սուդանը օկուպացված էր անգլիական զորքերի կողմից և Կիսչենները լիիրավ տեր ու տնօրեն էր այնտեղ: Սակայն այս տարբերակը կապված էր մի քարոզության հետ: Հարցն այն էր, որ Արևելյան Սուդանը միջազգային պայմանագրերով ժառանգական-դինաստիական առումով պատկանում էր Եգիպտոսին, իսկ Եգիպտոսն էլ, թեև ձևականորեն, այնուամենայնիվ, մտնում էր Օսմանյան կայսրության կազմի մեջ: Արևելյան Սուդանը գրավելու և գաղութի վերածելու պարագայում, Անգլիան արդեն գործ էր ունենալու Թուրքիայի հետ, քանի որ ստացվում էր, որ Անգլիան նվաճում է նրան պատկանող երկիր: Եւ գործ էր ունենալու նաև եվրոպական այն երկրների հետ, որոնք իրենց համաձայնությունն էին տվել Սուդանը Մուհամմադ Ալիի և նրա ժառանգորդների տիրույթը համարելու հարցում:

Հասկանալի է, այս տարբերակի դեպքում, Անգլիան կունենար մեծ քարոզություններ, նրա դեմ կարող էին միավորվել Թուրքիան, Ֆրանսիան, Գերմանիան, Ռուսաստանը, Ավստրիան և Իտալիան: Իսկ դա ձեռտու չէր Անգլիային:

Երկրորդ, կար մեկ ուրիշ տարբերակ, որի հիմքում ընկած էր արտաքուստ պահպանել միջազգային պայմանագրերով հաստատված կարգավիճակը պահպանելու գաղափարը, սակայն դա իրագործել մի այնպիսի ձևով, որ Սուդանի իսկական տեղը դառնա Անգլիան:

Ֆորին Օֆիսը նախապատվությունը տվեց երկրորդ տարբերակին, Անգլիային ազատելով գլխացավանքից: Այսպես լույս աշխարհ եկավ Սուդանը Եգիպտոսի հետ համատեղ կառավարելու գաղափարը, որը ստացավ «Անգլո-եգիպտական կոնդոմինիում» անվանումը:

Սուդանը համատեղ կառավարելու մասին Անգլիայի և Եգիպտոսի միջև 1899 թ. հունվարի 19-ին ստորագրվեց առանձին համաձայնագիր: Անգլիայի կողմից համաձայնագիրը ստորագրեց Սուդանը նվաճած անգլիական զորքերի հրամանատար Կիսչենները, իսկ Եգիպտական կողմից համաձայնագրի տակ իր ստորագրությունը դրեց Բուտրոս Ղալիմ:

Համաձայնագիրը կազմված էր շատ խորամանկ ծնով, որը նույնիսկ վիրավորական որոշ ակնարկներ էր պարունակում եգիպտոսի հասցեին: Համաձայնագրի պրեամբուլայում ուղղակի ասված էր, որ եգիպտոսը Սուդանը կորցրել էր վատ դեկլարելու պատճառով: Այնուհետև այն միտքն էր անցկացվում, որ եգիպտոսը Սուդանը հետ է ստանում շնորհիվ անգլիական ջանքերի: Իսկ Անգլիային, ի դիմաց նրա օգնության, զոհողությունների և գործադրած ջանքերի, եգիպտոսը համաձայնվում է թույլ տալ մասնակցելու Սուդանի կառավարմանը: Ինչպես տեսնում ենք, համաձայնագրում ոչ մի խոսք չկար անգլիական զաղությաին քաղաքականության, Սուդանը անգլիական զաղութի վերածելու ջանքերի, ինչպես նաև Անգլիայի կողմից եգիպտոսի վրա ճնշում գործադրելու մասին, այլ ամբողջ գործն այնպես էր ներկայացվում, որ, կարծես, եգիպտոսը կամավոր կերպով ինքն էր խնդրում Մեծ Բրիտանիայից «գալ և կառավարել» Սուդանը:

Արևելյան Սուդանը, որն անցավ անգլո-եգիպտական համատեղ կառավարման ներքո, պաշտոնապես կոչվեց «Անգլո-եգիպտական Սուդան»:

Սահմանվեց նրա կառավարման համակարգը: Սուդանը կառավարելու էր գլխավոր նահանգապետը, որն ուներ այնպիսի լայն լիազորություններ, որոնց կնախանձներ անգամ քաջաբռնակ միապետը: Նրա ձեռքում էր կենտրոնացված գործադիր, օրենսդրական, քաղաքացիական և ռազմական ամբողջ քարծրագույն իշխանությունը: Գլխավոր նահանգապետի թեկնածությունն առաջադրում էր Մեծ Բրիտանիան և նա հաստատվում էր այդ պաշտոնում եգիպտոսի խղիվի հրամանով: Խղիվն իր նախաձեռնությամբ չէր կարող նշանակել գլխավոր նահանգապետ և կամ ազատել նրան: Նա ազատաման հրամանը կարող էր տալ, եթե բրիտանական կողմը կանխավ համաձայն էր դրան կամ ինքն էր խղիվին խորհուրդ տալիս գլխավոր նահանգապետին ազատել իր զբաղեցրած պաշտոնից:

Եգիպտոսում ընդունված օրենքները և որոշումները կարող էին տարածվել Անգլո-եգիպտական Սուդանի վրա և այնտեղ գործողության մեջ դրվել, եթե դրան համաձայն էր գլխավոր նահանգապետը և կար նրա թույլտվությունը:

Սուդանի նահանգները կառավարվում էին նահանգապետների կողմից, որոնց թեկնածությունը առաջադրվում էր Մեծ Բրիտանիայի կողմից և նրանք որպես կանոն անգլիացիներ էին:

Այս ֆոնի վրա, շատ աննշան էին Եգիպտոսի իրավունքները ԱՆԳլո-եգիպտական Սուդանում: Եգիպտոսը Սուդանում կարող էր ունենալ միայն մեկ գումարտակ, իսկ եգիպտացիները կարող էին գրավել կառավարման ապարատում ոչ կարևոր պաշտոններ: Բայց նա կրում էր Սուդանում հաստատված վարչակարգի սլահպանման ֆինանսական բոլոր ծախսերը:

Այսպիսին էր ԱՆԳլո-եգիպտական համատիրությունը Սուդանում, որտեղ բոլոր կարևոր լծակները գտնվում էին անգլիական գաղութարարների ձեռքում, իսկ Եգիպտոսին հատկացված էր անգլիական գաղութատիրությունը քողարկելու դերակատարում:

Գլուխ հինգերորդ**ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐՆ ԱՐԴՈՒԼՅԱՄԻԴՅԱՆ
ՁՈՒԼՈՒՄԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ (1876–1908 թթ.)****I. ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԱՐԴՈՒԼ ՀԱՄԻԴ II-Ի ԲԱՆՏ****1. «Աս–սուլթան ալ–ահմար»**

1876 թ. սուլթանական գահի վրա նստեց 34–ամյա Աբդուլ Ֆամիդ II, որի անվան հետ է կապված Օսմանյան կայսրության պատմության ամենամռայլ և ամենադաժան ժամանակաշրջաններից մեկը: Նրա գահակալման 33 տարիները կայսրության քույր ժողովուրդների համար եղել են ահ ու սարսափի, բռնությունների, զանգվածային կոտորածների ու ջարդերի տարիներ, երբ ռասիզմի և պանիսլամիզմի վրա խարսխված հալածանքների ու ոչ թուրք ժողովուրդների կոտորածները դադարեցին լինել առանձին փաշաների ու վալիների քաղաքականություն և դադարեցին սուլթան Աբդուլ Ֆամիդ II պետական քաղաքականությունը:

Դաժանությունը, նենգությունը, խորամանկությունը, անհավատարմությունը, հակումը արյունահեղությանը, ներքաղաքական ինտրիգները եղել են նրա բնավորության հիմնական գծերը, որոնք բնավորությունից անցել են քաղաքականության ոլորտը և պատճառ դարձել նրա հպատակ ժողովուրդների՝ քրիստոնյա, քե մուսուլման, անլուր տառապանքների:

Աբդուլ Ֆամիդ II համար միանգամայն բնութագրական է այն հանգամանքը, որ նա իր գահ բարձրանալը «նշանավորեց» իր քույր եղբայրների ու նրանց ընտանիքի անդամների ոչնչացումով: Դրանից

հետո նա երբեք «հրաժեշտ» չտվեց սպանությունների գործելուն, լինեն դրանք անհատներ, թե ժողովուրդներ: Նա անընդհատ «կատարելագործվում» էր այդ բնագավառում և պետք է խոստովանենք, որ հասավ «փայլուն» արդյունքների: Նա որպես այդպիսին է մտել Օսմանյան կայսրության և նրա կազմի մեջ գտնված ժողովուրդների պատմության մեջ:

Չինք ընդունելով նրա բնավորության այդ գիծը, քաղաքական կենսագրությունը և պետական քաղաքականությունը, արար պատմաբանները նրան կոչել են «աս-սուլթան ալ-ահմար»՝ «կարմիր սուլթան»: Նրան այդպես են կոչում Ֆուադ Չասան Չաֆիզը, Մրվան Մուղավարը, Մուսա Պրեմաը, Օսման աք-Թուրքը, Սալիհ Չահր ադ-Դինը, Սամիր Արքաշը և այլ արար, և ոչ միայն արար, հեղինակներ: Նա «կարմիր սուլթան» կոչվեց անմեղ մարդկանց և ժողովուրդների արյունը հեղելու, զանգվածային կոտորածներ կազմակերպելու համար ամբողջ Օսմանյան կայսրության տարածքում: Նա Լիբանանյան հանրազիտարան է մտել հենց այդպես՝ «կարմիր սուլթան»: Մրվան Մուղավարն ընդգծում է, որ «այդ սուլթանը, որը իրավացիորեն կոչվում է նաև աս-սուլթան ալ-ահմար, 33 տարի կատարում էր Օսմանյան կայսրությունը երկաթյա ձեռքով»: Ֆուադ Չասան Չաֆիզը, այդ տեսակետի համոզված հեղինակներից մեկը, բացատրում է, որ «նրա (Մրդուլ Չամիդ II — Ն. Չ.) անունը «կարմիր սուլթան էր», որովհետև նա արյունալի ջարդերի կազմակերպիչն էր»:

Ուշադրության է արժանի այն հանգամանքը, որ արարներն անձամբ նրան են համարում ջարդերի ու մարդասպանությունների կազմակերպիչ: Այդ ասելով, նրանք, սակայն, բնավ մտադիր չեն նրան անջատել օսմանյան քրեածին և դաժան համակարգից: Այդ համակարգն իր էությանը, դավանանքով, սկզբունքներով ու գաղափարներով, բռնությունների ու սպանությունների նպատակով միջավայր էր, եթե կուզեք ճիշտն իմանալ՝ մի միջնաբերդ: Սակայն, անգամ այդ պարագաներում, Արդուլ Չամիդ II առանձնանում է իր անմարդկային, գազանային կեցվածքով: Ուրեմն, «կարմիր սուլթան» անվանակոչումը ոչ միայն Արդուլ Չամիդ II անհատական կամ անձնական անվանակոչումն էր, այլև դա հավասարապես վերաբերում էր օսմանյան կատարյալման ամբողջ համակարգին՝ նրա գոյության ողջ ընթացքում:

2. Չուլում

Արդուլ Գամիդ II գահակալության առաջին տարին արտաքուստ բժում էր լիքերով կառավարման շրջան: Նման տպավորություն ստեղծվել էր այն պատճառով, որ գալով իշխանության գլուխ, նա 1876 թ. զործողության մեջ դրեց Օսմանյան կայսրության պատմության մեջ առաջին սահմանադրությունը: Սակայն ամբողջ հարցն այն է, որ նա դա չարեց կամովին՝ որպես իր քաղաքական հայացքների ու համոզմունքների դրսևորում, այլ հարկադրաբար: Գարկադրողները եղան թուրքական նազիոնալիզմի առաջին կրողները, որոնք կոչվում էին նոր օսմաններ՝ ենի օսմանըլար: Նրանց գաղտնի կազմակերպությունը ստեղծվել էր 1865 թ., որի հիմնական քաղաքական պահանջն էր սահմանադրական միապետության հաստատումը Օսմանյան կայսրությունում և քուրժուական բարենորոգումների իրականացումը: Նրանք դա համարում էին կայսրությունը կործանումից փրկելու հուսալի միջոց: Նոր օսմանների գաղափարախոսության մեջ կենտրոնական հիմնադրույթներից մեկը դարձավ օսմանական ազգի «տեսությունը», ըստ որի, Օսմանյան կայսրությունում քնակվող բոլոր ժողովուրդները՝ թուրքերը, արաբները, հայերը, քրդերը, հույները, սլավոնները և այլն, պետք է համադրվեն մեկ ազգ՝ օսմաններ կամ օսմանական ազգ: Դա պահանջում էր համընդհանուր ձուլում թուրքերի հետ և թուրքական լեզուն որպես կայսրության միակ լեզու հայտարարելը:

Այս գաղափարների իրագործման համար XIX դարի 70-ական թվականներին սկսված շարժումը, որը հայտնի է նաև որպես սահմանադրական շարժում, 1876 թ. մայիսի 30-ին հանգեցրեց սուլթան Արդուլ Ազիզի տապալմանը: Պետական հեղաշրջումն իրականացրեց նոր օսմանների հետ կապված սպանների մի խումբ, որի հրամանով էլ գահընկեց արված սուլթան Արդուլ Ազիզը 1876 թ. հունիսի 2-ին սպանվեց:

Սուլթանի գահը հանձնվեց Արդուլ Ազիզի նշրորը՝ Մուրադ V: Դա մտավոր տկարությամբ և հոգեկան հիվանդությամբ տառապող մի անձնավորություն էր, որն այնպիսի արտոքներ էր թույլ տալիս սուլթանի գահակալություն էր, որն հեղաշրջման կազմակերպիչները ստիպված էին հին նստելուց հետո, որ հեղաշրջման կազմակերպիչները ստիպված էին կրկին մտածել գահի նոր թեկնածուի մասին: Ի վերջո, նրանք հանգեցին կրկին մտածել գահի նոր թեկնածուի մասին: Ի վերջո, նրանք հանգեցին Մուրադ V գահից զրկելու գաղափարին, որը և իրագործեցին 1876 թ. օգոստոսի 31-ին: Մուրադ V տապալվեց և սուլթան հռչակվեց նրա եղբոր Արդուլ Գամիդ II: Դրանում մեծ դերակատարություն ունեցավ Միդ-

հատ փաշան, որին և նորընծա սուլթանը նշանակեց մեծ վազիր: Ահա այսպիսի խառնաշփոթ պայմաններում, հեղաշրջման արդյունքում սուլթան դարձած Աբդուլ Ֆամիդ II ստիպված էր քավարարել հեղաշրջումը կատարած նոր օսմանների պահանջը և հայտարարել Օսմանյան կայսրությունում սահմանադրության ընդունման մասին:

Այդ սահմանադրության հեղինակ սովորաբար համարվում է Միդհատ փաշան, օսմանյան կայսրության երևելի դեմքերից մեկը, որը երկար տարիներ եղել էր Իրաքի կուսակալ: Սահմանադրությունը ստեղծելու գործում նրան մեծապես օգնել էր Գրիգոր Օտյանը, Ստամբուլում ծնված և ուսումը Փարիզում ստացած մի հայ հասարակական և քաղաքական գործիչ, որի գիտելիքները խիստ օգտակար եղան այդ կարևոր փաստաթուղթը կազմելու գործում:

Սահմանադրությամբ կայսրությունում հաստատվեց երկու պալատից բաղկացած պառլամենտ, որոշ չափով սահմանափակվեցին սուլթանի իրավունքները և հռչակվեցին ընդհանուր քաղաքացիական ազատություններ և իրավունքներ: Նա որոշ իմաստով կրկնում էր քանզիմաթի Ֆատտի շեքիֆի և Ֆատտի հուժայունի հռչակած սկզբունքները, որոնք համարյա բոլորն էլ մնացել էին թղթի վրա: Այս սահմանադրության կարևոր նորություններից մեկն այն էր, որ նրա VIII հոդվածով «կայսրության բոլոր հպատակները կոչվում են օսմանցիներ՝ առանց դավանանքի խտրության»: Չառուկ հոդված կար այն մասին, որ իսլամը պետական կրոն է, իսկ թուրքերենը՝ պաշտոնական լեզու: Ելնելով դրանից, շեշտվում էր, որ կայսրությունում հասարակական պաշտոններ գրավելը պայմանավորված էր թուրքերեն լեզվի իմացությամբ, պառլամենտի դեպուտատ չլին կարող ընտրվել նրանք, ովքեր թուրքերեն չգիտեին, պառլամենտում քննարկումները և վիճարանությունները կարող էին տեղի ունենալ միայն թուրքերենով և այլն:

Այսպիսով, այս փաստաթուղթը, որը, ինչպես ընդունված է համարվում է տվյալ երկրի Գիմնական օրենքը, հակասություններ պարունակող փաստաթուղթ էր: Նա մի կողմից կայսրությունում մտցնում էր պառլամենտ, սահմանափակում էր, թեկուզ և աննշան չափով, սուլթանի անսահմանափակ իշխանությունը, որը դրական երևույթ էր, իսկ մյուս կողմից, ամրագրում էր կայսրության բոլոր մուսուլման և քրիստոնյա ժողովուրդների ծուլումը և արհեստական «օսմանական ազգի» ստեղծումը:

Անկայն նոր օսմանների պարտադրա՞ անգամ այդ թերի, կիսատ–պոատ, նորամուծությունների հետ Աբդուլ Գամիդ II չէր կարող համակերպվել և հարմար պահի էր սպասում դրանցից ձեռքագառվելու համար: Նման առիթ նրան ընձեռեց 1877–1878 թթ. ռուս–թուրքական պատերազմը, որից օգտվելով սուլթանը դադարեցրեց սահմանադրության գործողությունը, ցրեց մեջլիսը՝ պառլամենտը, սկսեց հալածանքներն ու բռնությունները նոր օսմանների և կայսրության բոլոր ժողովուրդների առաջադեմ մտածողների ու գործիչների դեմ, ու, ինչպես նշում է Ղ. Երեմենը, իրեն «հայտարարեց անսահմանափակ միապետ»։ Պաշտոնանկ արվեց և Արարիկա արքայից Միդիատ փաշան, որտեղ և հետագայում նա սուլթանի հրամանով սպանվեց: Չորրակալվեցին և արտրվեցին արաբների, հայերի, հույների, սլավոնների բազմաթիվ ազգային հայրենասիրական երևելի դեմքեր: Շատերը վտարանդի դարձան և ապաստան գտան եվրոպական երկրներում, խուսափելով նենգ սուլթանի վրիժառությունից, որոնց թվում էր նաև Գրիգոր Օտյանը, օսմանյան առաջին սահմանադրության ստեղծման մասնակիցը և Միդիատ փաշայի աջակիցը, որն իր կյանքի վերջին տարիները հարկադրված անցկացրեց Փարիզում:

Փակվեցին թագաձախ թերթեր, որոնք ասպարեզում հայտնվել էին 70–ական թվականներին, նոր մի պահ թվաց, թե լիբերալիզմն իր համար ուղի է հարթում հետադիմական կայսրությունում: Հետապնդվում էր զանազան հասարակական, մշակութային, գրական և այլ կազմակերպությունների գործունեությունը: Մեծ ծաղկում ապրեց լրտեսությունն ու մատնությունը, մարդկանց ու կազմակերպությունների վրա գաղտնի և բացահայտ հսկողության սահմանումը: Երկրում հաստատվեց հեղձուցիչ մթնոլորտ:

Լահոյայական շարժումից հեռացած և օսմանիզմի ու թուրքական սուլթանների պաշտպանության դիրքերն անցած Սիմադ Զարիս ալ–Շիդյակի որդին, որ շատ հարցերում կիսում էր հոր տեսակետները և ալ–Շիդյակի որդին, որ շատ հարցերում կիսում էր սուլթանական բարիքնեանենայն հավանականությամբ օգտվում էր սուլթանական բարիքնեանենայն, 1884 թ., մի անգլիացու հետ ունեցած զրույցի ժամանակ, այնուամենայնիվ, հարկադրված էր ասել, որ «Աբդուլ Գամիդն անտեղյակ էր աշմենայնիվ, հարկադրված էր ասել, որ «Աբդուլ Գամիդն անտեղյակ էր աշմենայնից և նեթ ասելու լինենք ամբողջ ճշմարտությունը, նա խելագար է (he is crazy)»:

Օսմանյան կայսրությունում Աբդուլ Գամիդ II հաստատած ռեժիմը ստացավ զուլում անվանումը:

Ձուլումն արարերնն բառ է, որը բառացի նշանակում է դիկտատուրա, դեպուտիզմ, թոնակալություն: Սակայն նա տարիների ընթացքում ձեռք բերեց նաև նոր երանգավորում: Պահպանելով իր նախասկզբնական իմաստը որպես դիկտատուրա, զուլում բառի մեջ Օսմանյան կայսրության ժողովուրդները դրեցին նաև դժբախտության և ողբերգության իմաստ: Այդ բառն սկսեցին այդպես ընկալել արաբները: Այդ բառն միչև օրս այդպես են ընկալում նաև հայերը, որի արևմտյան հատվածը դարձավ Արդուլ Չամիդ II զուլումի արյունոտ քաղաքականության զոհերից մեկը:

Արաբական «զուլում» բառն իր հաստատուն տեղն է գրավել ժամանակակից քաղաքական լեզուիկոնում:

Արաբ հեղինակները, բնականաբար, հանգամանորեն անդրադարձել են զուլումի քաղաքականությանը և նրա էության բացահայտմանը: Յուսուֆ Յագրեկն ընդգծելով, որ ամբողջ կայսրությունը տնքում էր զուլումի ռեժիմի լծի տակ, այդ կայսրությունը համարում է «Սուլթան Արդուլ Չամիդի բանտ»: Լիբանանյան պատմաբան Ջեյն Ջեյնի կարծիքով, արդուլիամիդյան զուլումի ռեժիմը տարեց տարի դառնում էր ավելի դաժան: Այդ հարցին ավելի հանգամանորեն է անդրադարձել արաբ մեկ այլ հեղինակ՝ Էմիլ Թուման, որը գրում է. «Կայսրության տարբեր ազգությունների հակաաբսոլյուտիստական խնդրավորումները քանի գնում, այնքան ավելի էին հանդգնում միավորվելու անհրաժեշտության մեջ, և, վերջիվերջո, նրկրում ստեղծվեց զուլումի դեմ հանդես եկող հիմնական ուժերի քլոկ»: Այդ նույն ոգով են արտահայտվել նաև Ֆուադ Չասան Չաֆիզը, Օսման ար-Յուրբը և արաբ այլ հեղինակներ:

Այս քոլորը հիմք է տալիս հաստատելու, որ սուլթան Արդուլ Չամիդ II և նրա ռեժիմին տրված գնահատականները և քննադատությունները տիրապետող են հանդիսանում արաբական պատմագիտության մեջ, որը, իր հերթին, հարազատ արտացոլումն է արաբական աշխարհում տիրող քաղաքական համոզմունքների ու մտտեցումների:

Բնականաբար, հարց է առաջանում, թե ինչի հիման վրա են արաբ հեղինակները հանգել նման հետևության:

Կասկածից վեր է, որ նրանք արդուլիամիդյան ռեժիմն այդպես քննադատելու համար չէին կարող հենվել մեկ առանձին դեպքի վրա կամ էլ ելնել կայսրության մեկ առանձին ժողովրդի փորձից: Նրանք հանգամանորեն ուսումնասիրել են կայսրության քոլոր ժողովուրդների, քրիստոնյաների և մուսուլմանների, այդ ժամանակահատվածի պատ-

մությունը, նրանց քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը և դրա հիման վրա կատարել իրենց եզրահանգումները: Ասվածը հաստատելու համար բերենք արաբական մի քանի հեղինակների կարծիքներ:

Արդեն հիշատակված Ձեյն Ձեյնը նշում է, որ Օսմանյան կայսրությունում չկար հավասարություն քրիստոնյաների և մուսուլմանների միջև, բեև «անհավասարությունը ձևականորեն վերացվել էր, այսինքն «թղթի վրա», 1856 թ. Հատուի Հումայունի դեկրետով: Իրականում հին «միլլեթների համակարգը» շարունակում էր գոյություն ունենալ ամբողջ տասնիններորդ դարի ընթացքում»: Նրա կարծիքով, հույների, հայերի և մյուս ժողովուրդների ռայայի կարգավիճակը փոփոխության չէր ենթարկվել:

Հիշատակության է արժանի Ստամբուլում Ֆրանսիայի դեսպան Պոլ Կամբրոնի հաղորդումը Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարարին, բվագրված 1894 թ., որի լրիվ տեքստը մեջբերում է Ձեյնն իր «Արաբական նացիոնալիզմի ծագումը» գրքում: Դեսպանը «հայկական հարցի կապակցությամբ հաղորդում է, որ իրադրությունը յուրահատուկ էր ոչ միայն Հայաստանի, այլև կայսրության համար՝ ծայրից ծայր, հույները, ալբանացիները, արաբները զանգատվում են արդարության բացակայությունից, կառավարական պաշտոնյաների կոռուսպացված լինելուց և կյանքի ապահովության բացակայությունից»:

Այս նույն միտքն արտացոլված է Մովան ալ Մուղավարի կողմից: Արդուլ Համիդ II ռեժիմը դիտարկելով որպես քոնակալական ռեժիմ, նա ընդգծում է, որ «քոնությունը տարածվում էր կայսրության քոլոր ժողովուրդների վրա, մասնավորապես, արաբական ժողովուրդների, բալկանյան ժողովուրդների և հայ ժողովրդի վրա»: Եվ, վերջապես ուշադրության է արժանի Ֆուադ Հասան Հաֆիզի տեսակետը: Նա համոզված է, որ «Արդուլ Համիդ II ներքին քաղաքականության քնազավառում վախենում էր ժողովրդից»: Հետևաբար, ջարդերի, քոնությունների ու հալածանքների քաղաքականությունը, որ սուլթանը կիրառում էր արաբների, հայերի և կայսրության մյուս ժողովուրդների նկատմամբ, դա ոչ թե «սուլթան ալ-ահմարի» քմահաճույքն էր կամ անհավասարակշռվածության դրսևորում, այլ լավ կշռադատված և մտածված, պետական քաղաքականության մակարդակի բարձրացված գործողություն: Այդ քաղաքականությունը հետևողականորեն կիրառվում էր հույների, հայերի, բալկանյան ժողովուրդների, արաբների, ալբանացիների ու այլ ժողովուրդների նկատմամբ, որը և հիմք տվեց արաբական պատմաբաննե-

րին Օսմանյան կայսրությունում հաստատված ռեժիմն անվանել զուլում, իսկ նրա կիրառողին անվանել «կարմիր», այսինքն «արյունարբու սուլթան»:

Չուլումի քաղաքականության զոհերից մեկը, օսմանյան կայսրության այլ ժողովուրդների կողքին, դարձան արաբները: Շագրենի կաշվի պես կրճատվող Օսմանյան կայսրության կառավարողները, Բալկաններում ունեցած տարածքային կորուստներից հետո, ավելի մեծ ուշադրություն էին դարձնում կայսրության կազմի մեջ մտնող արաբական երկրներին:

Սակայն անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ զուլումի քաղաքականությունը միակերպ չդրսևորվեց արաբական բոլոր երկրներում: Նա համեմատաբար քույլ արտահայտվեց արաբական այն երկրներում, որոնց վրա Ստամբուլի տիրապետությունը քույլ էր կամ ձևական բնույթ էր կրում:

Դրա լավագույն օրինակը կարող է հանդիսանալ եգիպտոսը, որը Մուհամմադ Ալիից սկսած ձևականորեն էր հանդիսանում Թուրքիայի վասալը: Այդուհանդերձ, սուլթան Աբդուլ Չամիդ II հնարավորության դեպքում առիթը քաց չէր թողնում իր իրավունքները դրսևորել եգիպտոսի նկատմամբ, մասնավորապես թարր իրադրությունների ժամանակ, և իր հետադիմական քաղաքականությունը կիրառել եգիպտոսում: Դա ցայտուն կերպով դրսևորվեց 1879 թ., երբ ներքին լարվածությունն ուժեղացել էր եգիպտոսում՝ կապված ֆինանսական դժվարությունների և խղիվ Իսմայիլի բարենորոգումների քաղաքականության հետ: Աբդուլ Չամիդ II, որը քնածին ատելություն էր տածում ամեն տեսակ նորարարությունների ու առաջադիմական քայլերի դրսևորումների դեմ, վճռական դեր խաղաց խղիվ Իսմայիլին 1879 թ. գահընկեց անելու գործում: Չենց նրա ֆերմանով Իսմայիլը զրկվեց գահից և խղիվի աթոռն անցավ նրա որդուն՝ Թոֆիկին: Բայց հարցը միայն բարեփոխումները չէր, այլ նաև այն հանգամանքը, որ Իսմայիլը իրեն անկախ էր պահում Ստամբուլից, Եգիպտոսը համարում էր Եվրոպայի մի մասը, մինչդեռ նրա քուլամորթ և անսկզբունքային որդին, ամեն ինչ անում էր ընդգծելու Եգիպտոսի վասալական կախվածությունը Թուրքիայից և թշնամանքը առաջադիմական բարեփոխումների նկատմամբ:

Սուլթանի քայլը իշխանափոխության հարցում զուլումի դիկտատորական և հետադիմական քաղաքականության յուրատեսակ կիրառումն էր եգիպտոսում, որը Աբդուլ Չամիդ II իրականացրեց Անգլիայի և

Ֆրանսիայի գիտությանը, հավանությանը և քուլտուրայանը: Տվյալ կոնկրետ պարագայում Անգլիայի և Ֆրանսիայի շահերը հանընկան թուրքական սուլթանի շահերի հետ: Անգլիան և Ֆրանսիան, որոնք ևս օր առօր ձգտում էին ազատվել Իսմայիլից, իրենց այդ նպատակն իրականացնելու համար «հանկարծ հիշեցին», որ թուրքական սուլթանը եզիպտոսի սյուզերենն է և խղիվին գահընկեց անելու և նոր խղիվ նշանակելու «օրինական» իրավունքը պատկանում է նրան: Եվ նրանց էլ սուլթանին թույլ տվեցին օգտագործել իր այդ իրավունքը, որը, կրկնում ենք, նշանակում էր զուլումի սկզբունքների կիրառում Նեղոսի ափերում:

Այս նույն տեսանկյունից պետք է մոտենալ Աբդուլ Չամիդ II փորձերին զորքեր մտցնել Եգիպտոս Արաբի փաշայի ապստամբության ժամանակ: Եւ իր այդ քայլով երկու նպատակ էր հետապնդում: Չինված ուժերի կիրառումով իր տիրապետությունը հաստատել Եգիպտոսի վրա, մի կողմից, և ճնշել եգիպտական ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումը, մյուս կողմից: Բոլոր դեպքերում, նրա այդ մտադրությունն անբողջապես տեղավորվում էր նրա զուլումի քաղաքականության շրջանակների մեջ: Եվ եթե նրան չհաջողվեց այս անգամ իրագործել իր այդ մտադրությունը, որը կարող էր շատ ծանր հետևանքներ ունենալ եգիպտական ժողովրդի համար, ապա «մեղքը» Անգլիայինը, ինչպես նաև Ֆրանսիայինն էր, որոնք ընդդիմացան Եգիպտոսի դեմ ռազմական միջամտություն կազմակերպելու Աբդուլ Չամիդ II քաղաքականությանը: Անգլիան թուրքական միջամտության կարիքը չէր զգում, քանի որ ինքն էր շահագրգիռ ճնշելու Ահմադ Արաբիի ապստամբությունը և իր անբաժան տիրապետությունը հաստատել Եգիպտոսում:

Եգիպտոսի նվաճումը և անգլիական տիրապետության հաստատումը երկակի դեր խաղաց Եգիպտոսի կյանքում: Եւ, մի կողմից, ակամայից Եգիպտոսը զերծ պահեց զուլումի անմիջական և անենօրյա քաղաքականության ազդեցությունից, իսկ մյուս կողմից՝ աստիճանաբար պայմաններ ստեղծվեցին եգիպտական ազգային գաղափարախոսության նոր դրսևորումների համար: Դրա կրողները հանդիսացան Մուհամմադ Աբդուն, Աբդ աօ-Ռահման Կավալեիրին և Մուսթաֆա Քամիլը:

Մուհամմադ Աբդուն, որը համագործակցել էր Ջամալ ադ-Դին ալ-Աֆղանիի հետ և մեծապես ազդվել էրա պանիսլամիստական գաղափարներից, համարվում է մուսուլմանական բարեփոխիչներից մեկը: Քացի մաքուր իսլամին վերադասուալու պահանջներից, որն արդեն նորություն չէր արաբական և մուսուլմանական իրականության մեջ,

Մուհամմադ Աբդոն հանդես էր գալիս իսլամի նորացման և մուսուլմանական սկզբունքներն ու դոգմաները նոր ժամանակներին հարմարեցնելու պահանջներով: Իսկ նոր ժամանակներ ասելով, հասկացվում էին արաբական իրականության մեջ ձևավորվող բուրժուական հարաբերությունները: Անգամ դառնալով Եգիպտոսի մուֆթին՝ հոգևոր առաջնորդ, նա չվարանեց քարոզել իսլամի սկզբունքները եվրոպական բուրժուական երկրներում տիրապետող ազատությունների հետ ներդաշնակելու ամիրաժեշտությունը, որպես պատվանդան օգտագործելով այն դրույթը, որ իսլամն իր բնույթով դեմոկրատական կրոն է և չի հակասում ինչպես անհատների, այնպես էլ հասարակական ազատություններին:

Մուհամմադ Աբդուլի և նրա սերնդակիցների ու համախոհների մեծագույն ծառայություններից մեկը կայանում է նրանում, որ նրանք հստակ կերպով հանդես եկան արաբների թուրքացման քաղաքականության դեմ, որն իր արտահայտությունն էր գտել նաև նոր օսմանների ծրագրային դրույթներում, որտեղ առաջ էր քաշվում Օսմանյան կայսրության քոլոր ժողովուրդներին, այդ թվում և արաբներին, ձուլելու և մեկ միասնական օսմանյան ազգի ստեղծման պահանջը:

Արաբական ազգի ինքնության հաստատման և պահպանման տեսակետը, որ ջերմեռանդորեն առաջ էր քաշում Աբդոն, իր սուր ծայրով ուղղված էր Աբդուլ Չամիդ II զուլումի քաղաքականության դեմ:

Իր գործունեությունը վերսկսեց Աբդ առ-Ռահման ալ-Կավակիբին, որը ձերբակալվել և բանտ էր մետվել Սիրիայում Աբդուլ Չամիդ II կողմից: 1898 թ. ազատվելով բանտից, ալ-Կավակիբին, այլևս չէր կարող մնալ իր ծննդավայր Չալեբում, որտեղ ամենաայլադակ ձևով մուլեզնում էր սուլթանի զուլումի քաղաքականությունը, և հարկադրաբար հեռացավ Սիրիայից ու հաստատվեց Կահիրեում: Ալ-Կավակիբին, ինչպես նշել ենք, Նահդայի ականավոր գործիչներից էր և մեծ հետք է թողել արաբական ազգային մտքի զարգացման և արաբների ինքնագիտակցության արթնացման գործում:

Ա. Չաուրանին՝ «Արաբական միտքն ազատական դարաշրջանում. 1798–1939 թթ.» արժեքավոր ուսումնասիրության մեջ, ալ-Կավակիբին բնութագրում է որպես «Աբդուլ Չամիդի զուլումի ուժեղ հակառակորդ»: Աբդ առ-Ռահման ալ-Կավակիբի գրչին է պատկանում «Դեսպտիզմի բնությունը» աշխատությունը, որը արաբ ազգային գործիչների մի քանի սերունդների ուղեցույցն ու սեղանի գիրքն է եղել: Նա, լինելով արաբական անկախ պետության ստեղծման կողմնակիցներից մե-

կը, ինչպես և Աղիք Իսիական ու նահոյայական այլ գործիչներ, միաժամանակ գտնում էր, որ այդ պետությունը պետք է խարսխված լինի դեմոկրատական սկզբունքների վրա ու պաշտպանի չքավորների ու աղքատների շահերը: Նրա հայացքների մեջ կարևոր տեղ էր զբաղում Գայրենիքի գաղափարը, որը նրա կարծիքով վեր էր ամեն ինչից, անգամ կրոնից: Նա զարգացնում էր արդարացի իսլամական պետության և քրեական (դեսպոտիկ) պետության գաղափարը: Նրա կարծիքով «քառասունությունը որպես այդպիսին այլաներում է ամբողջ հասարակությունը», նպաստում նրա փտելուն:

Շարադրելով իր տեսակետները արդարացի պետության վերաբերյալ, ալ-Կավակիրին գրում էր. «Արդարացի պետությունը, որի մեջ մարդիկ իրականացնում են իրենց, այն պետությունն է, որտեղ անհատն ազատ է և ազատորեն ծառայում է հասարակությանը, որտեղ պետությունը հսկում է այդ ազատության վրա, քայց ինքն էլ վերահսկողության է ենթարկվում քնակության կողմից: Սա է իսկապես Իսլամական Պետությունը»:

Իսկ ինչ վերաբերում է քրեական պետությանը, ապա ալ-Կավակիրին գտնում էր, որ «դա ճիշտ հակառակն է», այսինքն հակառակն է իսկապես իսլամական պետությանը: Քրեական պետությունը «ուղեղություն է կատարում քաղաքացիների իրավունքների նկատմամբ, նրանց տգիտության և պասիվության մեջ է պահում, ժխտում է կյանքում ակտիվ մասնակցություն ունենալու նրանց իրավունքը: Ի վերջո, նա ոչնչացնում է կառավարողների բարոյական հարաբերությունները կառավարվողների հետ և քաղաքացիների հարաբերությունները միմյանց հետ: Նա խեղդում է անհատի բարոյական կառուցվածքը, վերացնում է արիությունը, ինքնությունը, կրոնական և ազգային պատկանելության զգացմունքը»:

Այս արատներից ազատվելու համար ալ-Կավակիրին քավարար չի համարում օրենքների մեջ փոփոխություններ մտցնելը կամ հատուկ կրոնական կրթություն տալը, «այլ պետք է նա ինչ-որ բան ուժերի հավասարակշռության փոփոխություն ուժմայի ներսում բուրջականից վերադարձ արաքականին: Միայն արարները կարող են փրկել իսլամը փտումից»:

Այստեղ ամենակարևորն այն է, որ ալ-Կավակիրին քուրջականության շրջանակներում, ուժերի այնպիսի փոխհարաբերությունների պայմաններում, երբ կենտրոնը համարվում է քուրջականը և Թուրքիան,

այդպիսի պայմաններում ելք չէր տեսնում: Գնահատմից ելքը նա տեսնում էր վերադարձն այն ամենին, ինչ արարական էր: Սա շատ համարձակ դիրքորոշում էր, սակայն միանգամայն հասկանալի, քանի որ թուրքականությունը խնդրում էր ամեն ինչ, նրա շրջանակներում ոչ միայն վերելք, այլև առաջադիմություն քաղաքականության, տնտեսության, հասարակական հարաբերությունների ոլորտում և մշակույթի բնագավառում անհնար էր: Սենք հեռու ենք իդեալականացնելուց այն ամենը, ինչ որ արարական էր, քայց այս դեպքում, կարծում ենք, որ խոսքն ավելի շուտ գնում էր թուրքերից արաբների անկախության, արաբական արժեքների պահպանման և նրանց վերադառնալու մասին, որը, անհամեմատ, ավելի նպաստավոր պայմաններ կարող էր ստեղծել արաբների ազգային, քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և հոգևոր-մշակութային զարգացման համար:

Քայց շնորհանք, որ այլ-հավակիբին իր դարաշրջանի ծնունդն էր և տուրք էր տալիս նրան հատուկ գաղափարներին, սովորույթներին ու ավանդույթներին, ինչպես, օրինակ, պանիսլամիզմը: Սակայն պանիսլամիզմը նրա մոտ ելքեք չի նդել խավարամտության և ազդեխայի դրսևորում, կամ այլ կրոնների պատկանող ժողովուրդների նկատմամբ ատելություն, ասավել ևս թշնամություն իրահրելու գործիք:

Այս շրջանում, եզիպտոսում գործող ազգային հայրենասերների շարքերում, առանձնանում է Մուստաֆա Քամիլը, որն առաջնակարգ դեր է խաղացել եզիպտական քաղաքական մտքի ձևավորման ու զարգացման մեջ: Նրա քաղաքական հայացքները ձևավորվել էին Ֆրանսիական քաղաքական մտքի քարերար ազդեցության ներքո: Երկար տարիներ ապրելով Ֆրանսիայում, մոտիկից շփվելով Ֆրանսիական քաղաքական գործիչների հետ, նա որդեգրեց հստակ հակասանցիական դիրքորոշում, որը հետագայում վերածվեց ընդհանրապես հակազաղութային դիրքորոշման:

Գաղութատիրության դեմ պայքարը Մուստաֆա Քամիլը համարում էր եզիպտոսի անկախության նվաճման առաջին և կարևոր պայմանը:

Սակայն նա լավ էր հասկանում, որ միայն դա քավարար չէ այդ վեհ խնդրի իրականացման համար: Ուստի նա մեծ տեղ էր հատկացնում ազգային գաղափարների տարածմանը եզիպտացիների շրջանում, ընդունելով Ֆրանսիայում ձեռք բերած այն տեսակետը, որ գաղափար-

Ներն են շարժման մեջ դնում զանգվածներին: Եվ այդ հանգամանքը նա դիտում էր Եգիպտոսի անկախության նվաճման երկրորդ պայմանը:

Նա իր այդ գաղափարները զանգվածներին հասցնելու համար որպես ամբիոն օգտագործեց «Ալ-Լիվա» («Դրոշակ») թերթը, որը մեծ հեղինակություն էր վայելում արաբական առաջադիմական ուժերի շրջաններում:

Սակայն հետագայում Մուստաֆա Քամիլի գործունեության մեջ տեղի ունեցան փոփոխություններ, որոնց տարակուսանք են առաջացրել նրա բարեկամների մոտ: Գիասթափված Անգլիայի, ապա նաև Ֆրանսիայի քաղաքականությունից, Մուստաֆա Քամիլը որդեգրեց նոր քաղաքական կողմնորոշում, որի էությունը սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ին և նրա միջոցով Գերմանիային ու Ավստրո-Յունգարիային մերժենալն էր: Նա գիտակցում էր, որ Եգիպտոսն իր սեփական ուժերով չի կարող ազատագրվել անգլիական տիրապետությունից: Սկզբում նա հույսեր էր կապում, որ Ֆրանսիան կարող է լինել Եգիպտոսի դաշնակիցը:

Քայց Ֆաշողայից հետո, երբ տեղի ունեցավ անգլո-ֆրանսիական մերժեցում, որն իր տրամաբանական շարունակությունն ունեցավ 1904 թ. կնքված անգլո-ֆրանսիական համաձայնագրի ստորագրման մեջ, որով հիմք դրվեց Անտանտին, Մուստաֆա Քամիլն իր հայացքն ուղղեց բուրժուական սուլթանին, զուլումի քաղաքականության հայր Աբդուլ Համիդ II-ին և կաջգերական Գերմանիային ու Ավստրո-Յունգարիային: Նա իր հույսը դրեց այդ երեք պետությունների վրա, քանի որ այդ ժամանակ իր ավարտին էր մոտենում եվրոպական պետությունների բաժանումը երկու հակադիր ռազմա-քաղաքական ըլոկների և հստակորեն նշմարվում էր, որ Օսմանյան կայսրության տեղը գերմանա-ավստրիական ըլոկի մեջ է: Սակայն նրանց աջակցությունը ստանալու համար պետք էր ինչ-որ բան վճարել: Եվ Մուստաֆա Քամիլը վճարեց: Նա հրաժարվեց Եգիպտոսի լիակատար անկախության գաղափարից և կանգնեց Եգիպտոսը Օսմանյան կայսրության կազմում պահելու տեսակետին: Իսկ դրա համար նա նահանջ կատարեց մի կարևոր հարցում նա՛ գաղափարական ոլորտում: Նա կանգնեց պանիսլամիզմի դիրքերում, որը դարձել էր սուլթանի սրտին մոտ ամենանվիրական գաղափարախոսությունը: Դրանով իսկ նա դավաճանեց եվրոպական արժեքների վրա խարսխված դեմոկրատիայի ու ազատության իր սկզբունքներին և որոնց ճատագրվել էր նա հրապարակ իջել: Մինչդեռ նա լավ գիտեր, որ սուլթանը, օգտագործելով բոլոր մուսուլմանական ժողովուրդների

միասնության վերաբերյալ Չամալ աղ-Պին ալ-Աֆղանիի պանիսլամիստական գաղափարները, ձգտում էր իր մակնիի ներքո միավորել աշխարհի բոլոր մուսուլմանական երկրներն ու ժողովուրդները, այդ թվում եզիպտոսը, Գյուսիսային Աֆրիկան, Կովկասի, Կենտրոնական Ասիայի, Ուրալի, Վոլգայի և Գնդկաստանի մուսուլմաններին, և դրա հիման վրա ստեղծել իսլամական խալիֆայության նման մի բան:

Իր գաղափարական նահանգի համար Մուստաֆա Քամիլը խստորեն քննադատվել է իր ժամանակակիցների, մասնավորապես «Արաբական հայրենիքի Լիգայի» հիմնադիր, XIX դարի վերջի և XX դարի սկզբների արաբական ազգային հայտնի գաղափարախոս Լաջիբ Ազուրիի կողմից: Նա Մուստաֆա Քամիլի նացիոնալիզմը քննադատում էր որպես «կեղծ եզիպտական նացիոնալիզմ», և այն համարում էր «պրո-իսլամական» և «պրո-օսմանյան»:

Մուստաֆա Քամիլը դեռ որոշ ժամանակ նա շարունակեց իր քաղաքական գործունեությունը, որի մեջ նշանակալի էր 1907 թ. դեկտեմբերին նրա կողմից հիմնադրված «Ֆիզր ալ-վաթան» կուսակցությունը:

Բարեբախտաբար նա մահացավ 1908 թ. փետրվարին և ականատես չեղավ իր քաղաքական ծրագրերի կործանմանը:

Սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի զուլումի քաղաքականությունն ամենացայտուն կերպով դրսևորվեց Սիրայում՝ Պաղեստինում ու Լիբանանում հանդերձ, ինչպես նաև Իրաքում:

Դադարեցնելով սահմանադրության գործունեությունը և ցրելով մեջլիսը, Աբդուլ Համիդ II կայսրությունում հաստատեց քացարձակ միապետություն, որի հենարանը օսմանյան խոշոր ավատատիրությունն էր, որի մեջ առաջատար դեր էր պատկանում քրդական, չերքեզական, ալբանական, ինչպես նաև արաբական ֆեոդալներին, որոնք պատրաստ էին հանուն իրենց շահերի ծառայել քուրդական սուլթանին: Իրենց առանձնահատուկ դերակատարությունն ունեին պալատական կառավարող վերնախավը, բարձրաստիճան գինվորականությունը, մուսուլման հոգևորականության վերնախավը, գաղտնի ոստիկանությունը և կայսրության այլ հետադիմական ուժեր: Նրանց վրա հենվելով և նրանց միջոցով էր ապրումարթու սուլթանն իրականացնում իր զուլումի քաղաքականությունը:

Աբդուլ Համիդի ձեռքին ահավոր զենք դարձավ քրդերից կազմված հեծելազորը, որը նրա անունով կոչվեց «համիդի»։ Նա կոչված

էր կատարելու ամենաարյունաչի և սարսափազդու հանձնարարություններ:

3. Հակազուլումյան շարժման և պայքարի դրսևորումներն արաբական երկրներում

Արդուլ Գամիդ II մշտական վախ ուներ ժողովրդի հանդեպ և սարսափում էր արաբների և կայսրության մյուս ժողովուրդների ազատագրական ձգտումներից: Նրա մտքով անգամ չէր անցնում ինչ-որ չափով հաշվի առնել նրանց այդ ձգտումները, առավել ևս բավարարել դրանք: Նա նրանց հետ խոսելու միայն մեկ միջոց էր ճանաչում՝ քոմուքյուններին, զենքի, ժողովրդական և հասարակական ընդվզումներն արյան մեջ խեղդելու մեթոդը: Նա ամիսնա ճնշում էր ազատագրական միտումների ամենափոքր դրսևորումն անգամ, զնդան նետում արաբ ազատախոհներին: Խիստ հալածանքի էր ենթարկվում արաբներն լեզուն, պաշտոնական հիմնարկներում, դատարաններում, քանակում, դպրոցներում և մշակույթի ոլորտում տիրապետող թուրքերենն էր: Թերթերը և զրակա-նությունը ենթակա էին զրաքննության: Ամենից շատ զաղտնի գործակալները վիստում էին այդ ոլորտում, մատուցյունն ու լրտեսությունն ամենաշատը տարածված էին հենց այդ բնագավառում, քանի որ սուլթանը և նրա պալատական շրջապատը ամենից շատ վախենում էին ազատ խոսքից, ազատորեն արտահայտված մտքից, ազատախոհ մտավորականությանը համարելով կայսրության ամենավտանգավոր թշնամին:

Ազատության դեմ Արդուլ Գամիդ II պայքարում էր ոչ միայն զրաքննությամբ, ձերբակալություններով և հալածանքներով, այլև զենքով: Այդ պատճառով էլ զուլումի տարիներին ցարդերն ու կոտորածները, ապստամբությունները և այլ բնույթի ընդվզումներն արյան մեջ խեղդելը, դարձել էր Օսմանյան կայսրության ներքաղաքական կյանքի բնորոշ գծերից մեկը: Սուլթանը 1894–1896 թթ. հրահրեց հայկական կոտորածները, որոնց մասին ավելի հանգամանորեն կխոսվի ստորև, 1896 թ. տեղի ունեցան հուլյների կոտորածներ Կրետե կղզում, մակեդոնացիների զանգվածային ցարդեր Մակեդոնիայում և այլն:

Չերքը հասավ նաև արաբներին, որոնք, ինչպես և կայսրության մյուս ժողովուրդները, չդիմանալով զուլումի անտանելի օեծիմին, շատ հաճախ ապստամբվում էին: Արաբները զուլումի տարիներին ապստամբվել են բազմիցս: Դրանցից նշենք դրուզների ապստամբությունը

սիրիական Ջեքել Դրուզ լեռնային շրջանում 1886 թ. Շիբլի Աթրաշի գլխավորությամբ, որի արդյունքում ապստամբ գյուղացիները կարողացան առիպել Բարձր Դեանը փոխել Ջեքել Դրուզի կառավարիչին և նրա էմիր նշանակել Շիբլի Աթրաշին, որը մեծ հեղինակություն էր վայելում դրուզ բնակչության շրջանում: Դրուզները կրկին գեների դիմեցին, նրբ 1896 թ. սուլթանը փորձեց պարտադիր զինապարտության անվան տակ դրուզ տղամարդկանց բանակ զորակոչել և հեռացնել նրանց իրենց բնակավայրերից: Այս անգամ նա թուրքական իշխանություններին չհաջողվեց հասնել իրենց նպատակին: Դրուզները երեք տարի անց նորից ապստամբեցին և իսկական ճակատամարտ տվեցին նրանց դեմ ուղարկված թուրքական զորքերին, որի ժամանակ վերջիններս տվեցին մի քանի հարյուր զոհեր: Չնայած այդ կորուստներին, թուրքական զորքերին հաջողվեց ճնշել այդ ապստամբությունը, բայց չհաջողվեց նրան վերջնականապես հնազանդեցնել դրուզներին, քանի որ նրանք 1906 թ. նորից գեների դիմեցին:

Ապստամբական կարևոր կենտրոնի վերածվեց Գալեքը: 1895 թ. այստեղ բռնկվեց բավականին լավ նախապատրաստված ապստամբություն, որը արաբական երկրներում քաղաքային բնակչության առաջին ամենախոշոր ելույթն էր: Ապստամբության հիմնական մասնակիցները արհեստավորները, աստրաղականները և քաղաքային բնակչության չքավոր խավերն էին, որոնք այլևս չէին դիմանում թուրքական իշխանությունների կամայականություններին: Թուրքներին, իհարկե, հաջողվեց արյան մեջ խեղդել հալեքցիների ապստամբությունը: 1903 թ. նույն բախտին արժանացավ Բեյրութի քաղաքային բնակչության ապստամբությունը:

Պուզուններ էին տեղի ունենում նաև Պաղեստինում, Իրաքում և արաբական այլ երկրներում:

Չակագուլումյան շարժումները, հասկանալի է, միայն ապստամբություններով չէ, որ արտահայտվում էին: Արաբական երկրներում տեղի էին ունենում զանազան հավաքներ, գաղտնի ժողովներ, քննարկումներ և այլն, որի ընթացքում արաբները, հատկապես մտավորականությունը, գրողները, լրագրողները, ուսուցիչները, ազգային առաջադեմ զինվորական սպաները և այլ խավեր, իրենց տեսակետներն էին արտահայտում Աթուլ Գամիդ II-ի վարչակարգի, գուլումի ճիրաններից ազատագրվելու ուղիների և ձևերի մասին:

Չակագուլումյան շարժման մեջ կարևոր փուլ հանդիսացավ արարական երկրներում և արտասահմանում արաքական զանազան կազմակերպությունների և միությունների, այդ թվում և գաղտնի ընկերությունների, ձևավորումը, որոնք բավականին արդյունավետ գործունեություն ծավալեցին և նպաստեցին ազատագրական գաղափարախոսության հատունացմանը և տարածմանը արաքական բնակչության շրջաններում:

Աիրիական և լիբանանյան գործիչները, որոնք հաստատվել էին Եգիպտոսում, և որոնք հասանելի չէին Աբդուլ Չամիդ II շոշափուկները, շարունակում էին բացահայտորեն պաշտպանել սահմանադրական գաղափարները: Լիբանանյան գրողների կողմից Կահիրեում հրատարակվող «Ալ-Մուկադդամ» և «Ալ-Աիրամ» թերթերը անդուլ կերպով հարծակվում էին սուլթանի, նրա ներքին քաղաքականության և գուլումի ռեժիմի վրա: Այդ թերթերը դարձել էին հակագուլումյան ուժերի խոսափողը:

Բեյրութից օսմանյան պատլամենտի անդամ ընտրված Խալիլ Ղանիմը, որը սուլթանի կողմից պատլամենտը ցրելուց հետո, 1878 թվականից հաստատվել էր Փարիզում, պայքարում էր լիբերալ գաղափարները կենդանի պահելու համար: Նա դարձել էր օսմանյան կառավարության ընդդիմախոսը, անողոք քննադատելով նրա բռնատիրական քաղաքականությունը: Ֆրանսիայի մայրաքաղաքում շարունակելով զբաղվել գրականությամբ և լրագրությամբ, նա հատուկ գիրք գրեց օսմանյան սուլթանների մասին, որտեղ առանձին մաս էր նվիրել արյունարբու սուլթան Աբդուլ Չամիդ II կյանքին ու գործունեությանը: Այդ գրքում նա անդրադառնում է նաև «օսմանյան ազգի» հարցին: Չակաստելով, որ «օսմանյան ազգը» կործանվեց, Խալիլ Ղանիմը երկու գլխավոր պատճառ է մատնանշում՝ «Առաջինը գուլումն էր», իսկ «երկրորդը Իսլամը, որը սկզբում լիբերալ էր, քայքայ շուտով դարձավ բռնակալական»: Խալիլ Ղանիմի համար ամենայն չարիքի աղբյուրը գուլումն էր, դեպուտիկ ռեժիմը և «բուրբերի անհանդուժողակնությունը (intolerance)»:

Ստեղծված իրավիճակից ելքը նա տեսնում էր 1876 թ. սահմանադրությանը վերադառնալու մեջ: Սակայն նա տուրք տալով իր ժամանակի հասկացողություններին, գտնում էր, որ բացի սահմանադրական կարգերին վերադառնալուց, պետք է ավելի մեծ ուշադրություն դարձնել և հոգատար վերաբերմունք ցուցաբերել օսմանյան իշխանների կրթությանը և այն բարոյական միջավայրին, որի պայմաններում նրանք դաս-

տխարակվում էին: Թեև դա միանությունն էր, այդուհանդերձ, արտահայտում էր հալիչ Ղանինի մտահոգությունն այն երկրի վերաբերյալ, որի մասին երազում էին արաբները:

Արդու Չամիղ II զուլումի քաղաքականությունը ստիպեց շատ արաբ գործիչների, անգամ լուսավորական, նախդայական շարժման ղեկավարների, վերանայել իրենց դիրքորոշումը «Կաթան»՝ «Չայրենիք» հասկացողության նկատմամբ: Ղրա ցայտուն օրինակն է հանդիսանում ալ-Քուստանիի «Ալ-Ձինան» պարբերականը: Սկզբնական շրջանում այդ պարբերականի շուրջը համախմբված արաբ գործիչներն անվերապահորեն ընդունում էին «Օսմանյան հայրենիքի» գաղափարը և պաշտպանում էին նրա միասնության սկզբունքը: Սակայն զուլումի քաղաքականության պայմաններում, նրանք որոշակի ուղղումներ մտցրեցին իրենց մտածողւմների մեջ: Չիրաժարվելով «Օսմանյան վաթաթի» և նրա միասնության գաղափարից, բուստանիականներից, հաշվի առնելով արաբների տեղայնական զգացմունքները, առաջ քաշեցին և պաշտպանեցին «բիլադի», այսինքն «երկրի» գաղափարը: Ըստ այդմ, կար ընդհանուր հայրենիքը՝ Օսմանյան վաթաթը, և միաժամանակ կար, այսպես ասած, տեղական հայրենիք՝ երկիրը՝ բիլադը: Այդ կապակցությամբ «ալ-Ձինանը» գրում էր. «Կայսրությունը (Օսմանյան) մեր վաթաթն է, բայց մեր երկիրը (բիլադ)՝ Սիրիան է»:

Քուստանիական այս դիրքորոշումը, անշուշտ, տարբերվում էր արաբական արձատականների դիրքորոշումից, որոնք կանգնած էին արաբական երկրները Օսմանյան կայսրությունից անաջատելու և անկախ պետություն ստեղծելու դիրքերում: Բայց, մյուս կողմից, բուստանիական մտածողւմը վկայում էր այն մասին, որ արաբական հասարակությունում դեռևս կային ուժեր կամ խավեր, որոնք սքատրաստ չէին քուրդերից անջատվելուն, որոնք դեռևս չէին հասունացել այդ գաղափարի համար, և նրանք թավարարում էր օսմանյան ընդհանուր վաթաթի շրջանակներում ունենալ իրենց սեփական երկրները՝ Սիրիա, Իրաք, Լիբանան, Պաղեստին, Եգիպտոս և այլն:

1875 թ. Բուստոս ալ-Քուստանիի շուրջը հավաքված արաբները ստեղծեցին գաղտնի ընկերություն, որի գործունեությունը հատկապես ակտիվացավ 1870-ական թվականների վերջերին և 1880-ական թվականների սկզբներին: Նրանց հիմնական քաղաքական պահանջներն էին՝ միացյալ Սիրիայի և Լիբանանի ինքնավարություն Օսմանյան կայսրության սահմաններում, արաբներն լեզվի ճանաչում որպես պաշտո-

նական լեզու, սահմանափակումների վերացում գիտելիքներ ձեռք բերելու և ազատ արտահայտվելու հարցերում:

Ենթադրում են, որ բնյության այս գաղտնի կազմակերպությունը կապեր է ունեց Միդիատ փաշայի հետ, երբ վերջինս 1878 թ. պաշտոնանկ արվեց և արտաքսվեց Ստամբուլից Դամասկոս:

Բնյության ընկերությունը, որի գլուխ էին կանգնած նահայականներ Իբրահիմ Յազիջին և Ֆարիս Լիմըզ, իր բաժանմունքներն ուներ նաև Դամասկոսում, Սուվեյդիայում՝ Տեբեյ Դրուզում, և Գլուսիսային Լիբանանում՝ Տրիպոլիում:

Սակայն Միրայում կային ուժեր, որոնց չէր քակարարում Միրիայի ինքնալարությունը՝ Լիբանանի հետ, այլ պահանջում էին պատմաաշխարհագրական Միրիայի ինքնալարությունը, որը կընդգրկեր Տալուսի լեռներից մինչև Սինայի անապատներն ընկած տարածքները, և որը կհամախմբեր մուսուլմաններին, քրիստոնյաներին, զրուզներին և հրեաներին: Նկատի էր առնվում, որ նրանց միջև հաստատվելու էր համագործակցության և հավասարության մի այնպիսի քարձր աստիճան, որի պայմաններում մեծամասնություն և փոքրամասնություն հասկացությունները դառնալու էին ասարկայազուրկ:

Սակայն նման առաջարկությունների ցկատմամբ որոշ վերապահություն, անգամ մտավախություն ունեին քրիստոնյա արաբները: Ինչպես նշում է Ա. Դաուրանին, քրիստոնյա արաբները «վստահ չէին, որ արաբական ճացիոնալիզմը չի վերածվի իսլամական ինքնահաստատման մի նոր ձևի»: Նման մտավախության համար հիմք էր տալիս այն իրողությունը, որ շատ մուսուլման արաբներ, ինչպես Իբրահիմ ալ-Յազիջին կամ Յուրջի Չեյդանը, չափազանց մեծ ուշադրություն էին դարձնում արաբների անցյալի պատմությանը, նրա հերոսապատումին, «արաբական հպարտությանը», մեծ տեղ հատկացնում նրա գովերգությանը, հորինում պատմվածքներ ու վիպակներ, նվիրված արաբների պատմական անցյալին: Յուրջի Չեյդանը, խանդավառված անցյալական վիպասան Վալտեր Սկոտի պատմական վեպերով, փորձում էր նրան հետնելով, ստեղծել արաբների ռոմանտիկ պատկերը: Ահա այս հանգամանքը քոլորին չէ, որ դուր էր գալիս և կասկածների տեղիք էր տալիս:

Արաբական քաղաքական ասպարեզում գուլումի տարիներին հայտնված և հետևողական հակազուլումյան դիրքորոշում ունեցող կազմակերպություններից էր արաբական ազատագրական շարժման գործիչ Լաջիբ Ազուրիի կողմից 1904 թ. Փարիզում հիմնված «Արաբա-

կան Գայրենիցի լիզան»: Լիբանանցի այս քրիստոնյա արաբն իր կրթությունը ստացել էր Բեյրութում, իսկ այնուհետև Փարիզում: 1898–1904 թթ. եղել է Երուսաղեմի կաթալարչի օգնական, որը նա բողել է 1904 թ. և անցել Փարիզ: Գետազայում նա հաստատվում է Կահիրեում, որտեղ և մահանում է 1916 թ.:

Նա Ֆրանսիայում զտնվելու ժամանակ ծավալում է բավականին ակտիվ գործունեություն, հրապարակում և տարածում է քաղաքական քննարկի մանիֆեստներ, պամֆլետներ, իսկ 1907–1908 թթ. հրատարակում նաև «L'indépendance arabe» «Արաբական անկախություն» ամսագիրը: Սակայն նրա քաղաքական հայացքներն ավելի ամփոփ տեղ են գտել նրա «Le Reveil de la nation arabe» «Արաբ ազգի արթնացումը» զրբում: Այս զրբում մեկնաբանվում է «արաբ ազգ»՝ հասկացողությունը: Նաջիբ Ազուրին գտնում էր, որ կա մեկ արաբ ազգ, որը հավասարապես ներառում է քրիստոնյաներին և մուսուլմաններին: Նրա կարծիքով կրոնական հիմնախնդիրը իրականում քաղաքական հարց է, որն արիստակաճորեն հարուցել են արտաքին ուժերն իրենց սեփական նաշտակների համար: Քրիստոնյաները ոչ պակաս արաբներ են, քան մուսուլմանները: Նա տվել է նաև արաբ ազգի աշխարհագրական սահմանները, որն ընդգրկում է Ասիայի բոլոր արաբախոս երկրները, բացառությամբ եգիպտոսի և Գյուսիսային Աֆրիկայի:

Շարունակելով իր հայացքների պարզաբանումը, Նաջիբ Ազուրին գտնում էր, որ «Արաբ ազգը պետք է անկախ լինի բուրբերից»: Դա նրա քաղաքական հայացքների բարձրակետն էր, նրա կյանքի և քաղաքական պայքարի գերագույն իմաստը, որով և նա լրիվ հակադրվում էր Աբդուլ Գամադի II զուլումի քաղաքականությանը, որի կարևոր քաղաքական սերիից մեկը կայսրության բոլոր ազգերի ծուլումն էր: Իր տեսակետն ավելի հիմնավոր դարձնելու համար, նա ընդգծում է, որ «Թուրքերը կործանեցին արաբներին: Առանց նրանց արաբները կարող լին լինել աշխարհի ամենաքաղաքակիրթ ազգերի մեջ»: Շարունակելով իր դատողությունները, Նաջիբ Ազուրին պնդում է, որ «արաբները բոլոր բնագավառներում ավելի լավն են, քան՝ բուրբերը»:

Նաջիբ Ազուրին քննարկում է նաև Օսմանյան կայսրությունը քարեփոխելու հարցը և գալիս այն եզրակացության, որ «անհնար է հավատալ կայսրության ինքն իրեն բարեփոխելու և արաբներին ավելի լավ դիրքեր շնորհելու հնարավորությանը»: Գարջ է առաջանում՝ ինչու: Նաջիբ Ազուրին չի վարանել նաև դրա պատասխանը տալու: Նա գտնում

էր, որ «Արդուլ Գամիդը երբեք չի փոխի իր քաղաքականությունը»: Այլ խոսքով, «սա-սուլքան ալ-ահմարը» երբեք չէր հրաժարվի զուլումի քաղաքականությունից և Օսմանյան կայսրությունը երբեք չէր դադարի, Յուսուֆ Յագրեկի բնորոշմանը, «Արդուլ Գամիդի քանոը լինելուց»:

Ուրեմն, ստեղծված վիճակից միակ ելքը Նաջիր Ազուրիի կարծիքով արաբների անկախության նվաճումն էր, և, ըստ այդմ, նա ծնակերպեց «Արաբական երկրները՝ արաբներին» քաղաքական բանաձևը:

Նա գտնում էր, որ դրան կարելի էր հասնել, եթե արաբները, հայերը և քրդերը միավորվեին և միասնական ճակատով հանդես գային Արդուլ Գամիդի օժեմի դեմ, մի կողմից, և ստանային եվրոպական երկրների՝ Անգլիայի և Ֆրանսիայի օգնությունը, մյուս կողմից: Նաջիր Ազուրին 1905 թ. «Արաբական երկրները՝ արաբներին» կոչի մեջ՝ ուղղված եվրոպայի և Գյուսիսային Ամերիկայի քաղաքակիրթ, լուսավորյալ և մարդասեր ազգերին, այն միտքն էր արտահայտում, որ «Թուրքիայից մեր (արաբներին — Ն. Գ.) անջատման փաստի շնորհիվ, ճնշված բոլոր ազգերը՝ քրդերը, հայերը, ալբանացիները և այլն, և այլն, իրենց ազատությունը պիտի ձեռք բերեն, քանի որ արաբների միջոցով է, որ սանձահարում են ալբանացիներին, և ալբանացիների ձեռքով է, որ ճգմում են բուլղարներին: Դարձյալ արաբների ձեռքով է, որ նրանք ճգմում են քրդերին, և քրդերի ձեռքով է, որ քարդում են հայերին: Գետնաբար, հենց որ մենք լքենք սուլթանին, ամեն ազգ պիտի իր անկախությունը հռչակի և աշխարհը պիտի փրկվի երկպառակության այն աղբյուրից, որ արևելյան հարց է կոչվում»:

Նաջիր Ազուրին ուրվագծել է նաև անկախ արաբական պետության կառուցվածքը: Նա գտնում էր, որ անկախություն նվաճած արաբական պետությունը պետք է լիներ «Սահմանադրական լիբերալ սուլթանություն», որի զուխ պետք է կանգնած լիներ մուսուլման սուլթանը: Գիջազը պետք է լիներ արաբական թագավորություն՝ խալիֆայի զխավորությամբ: Իսկ Լիբանանը, Նաջըը և Եմենը պետք է ստանային ինքնավարության կարգավիճակ:

Արաբական ազգային-քաղաքական գործիչների կողմից ներկայացրած հակազուլումյան ծրագրերի մեջ, Նաջիր Ազուրիի ծրագիրը, անշուշտ, ամենահստակը և ամբողջականն էր:

4. Դարձյալ թուրքական սուլթանների անօրինական խալիֆաներ լինելու հարցի մասին

Արդուլ Գամիդի զուլումի դեմ ուղղված պայքարի ընթացքում, թուրքական սուլթանն անսպասելի հարված ստացավ մի այնպիսի հարցում, որը նա, հավանաբար, չէր սպասում: Խոսքը թուրքական սուլթանների, այդ թվում և Արդուլ Գամիդ II անօրինական սուլթան լինելու մասին է, որը զուլումի տարիներին դարձավ քննարկման սուր առարկա արաբական մտավոր և ազգային-քաղաքական շրջաններում:

Ա. Գաուրանին, որը հատուկ քննարկել է այս հարցը, օգտագործելով արաբական հազվագյուտ աղբյուրներ, որոնք շատ-շատերին մատչելի չեն, մեր կողմից արդեն հիշատակված «Արաբական միտքը լիբերալ դարաշրջանում» գրքում ընդգծում է, որ արաբները արաբական նացիոնալիզմի առաջացումը կապում էին թուրքական սուլթանի խալիֆա լինելու պարագայի հետ: «Արաբ մուսուլմանների մեջ,— գրում է նա,— թերևս գլխավոր ուժը, որ նրանց մղեց դեպի այդ ուղղությունը (նացիոնալիզմը — Ն. Գ.) թուրքական հավակնությունն էր խալիֆայության նկատմամբ»: Արաբների մոտ դա քաջասական պատասխան առաջացրեց: Արաբական ազգային ղեկավարները նշում էին, որ արաբներն իրենց նախնիներից տեղյակ էին խալիֆայության իսկական ղուկտրինայի մասին: Նրանք սուլթանին կարող էին ընդունել որպես սուլթան, բայց ոչ ավելին: Անգլիական արևելագետ Ջ. Ֆինը դեռևս 1878 թ. հրատարակած «Ֆուզիլ ժամանակներ» աշխատության մեջ, անդրադառնալով այս հարցին, նշում է, որ արաբները «չէին կարող հասկանալ, թե ինչպես թուրքերի սուլթանը, Յաթարիայից եկած օտար ռասայի ներկայացուցիչը, կարող էր իսկպաես համարվել արաբական Կուրեյշ ցեղից Մուհամմադի (մարգարեի — Ն. Գ.) խալիֆան (իարքոզը)»:

Արաբներն այն աստիճանի չէին սիրում խալիֆայության հավակնող թուրքական սուլթաններին, որ նրանք սուլթանների «խան» տիտղոսն արտասանում էին այն կերպ, որ դա, կարծես թե, ծագում է արաբական «խանա» բառից, որը նշանակում է «դավաճանել»: Օրինակ, նրանք արտասանում էին «Արդուլ Գամիդ ալ-խահին», որը ստացվում էր ոչ թե «Արդուլ Գամիդ խան»՝ ըստ պաշտոնական տիտղոսակարգի, այլ «Դավաճան Արդուլ Գամիդ»: Իսկ արաբ լրագրող Լուիս Սապունջին, որը 1877 թ. Լոնդոնում հրատարակում էր «Մեզու» պարբերականը, Արդուլ Գամիդին համարում էր «խալիֆայի տիտղոսի ուզուրպատոր»: Սույն

գաղափարներն էր պաշտպանում նաև 1879 թվականից Նեապոլում լույս տեսնող «Ալ-Խալիֆա» պարբերականը:

XIX դարի վերջերին, արաբների մոտ հասունանում է իսլամի կենտրոնը Թուրքիայից Արաբիա տեղափոխելու գաղափարը, որն օսմանյան կայսրության ներսում, արաբական շրջաններում արժարժվում էր գաղտնի կերպով, իսկ արտասահմանում՝ բացահայտորեն: Դրա հիմնավորումը կապված էր թուրքական սուլթանների ոչ լեգիտիմ խալիֆա լինելու իրողության հետ: Դա մի կողմից: Իսկ մյուս փաստարկն այն էր, որ արաբներն են իսլամի հիմնադիրը, Կորանը գրված է արաբերեն, աղոթքը պարտադիր բոլոր մուսուլմանական երկրներում կատարվում է արաբերեն լեզվով, արաբներն են իսլամի և նրա ղոգմաների անաղարտության պահապանները, մինչդեռ թուրքերն աղավաղել և վարկարկել են իսլամը:

Այս ամենն առաջին հայացքից կարող էր թվալ կրոնական խնդիր կամ արաբների ու թուրքերի միջև կրոնական տարածայնությունների արտահայտություն: Իրականում դա քաղաքական ենթատեքստ ուներ և քաղաքական պայքարի մի յուրահատուկ դրսևորում էր հանդիսանում: Դա իսլամը և արաբների կողմից նրա տեղծված լինելու հանգամանքը քաղաքական նպատակներին ծառայեցնելու մի փորձ էր, հավելյալ կովան արաբների ծեղրում Թուրքիայից անջատվելու և անկախ արաբական պետություն ստեղծելու նրանց պայքարում:

Մեր կողմից արդեն հիշատակված որդի Շիդյակը, 1884 թ. անգլիացիների հետ ունեցած զրույցի ժամանակ իր համոզմունքն է հայտնում, որ «խալիֆայությունը մի օր վերադառնալու է Արաբիա»:

Մի շարք արաբ մտավորականներ և ուլեմաներ այն կարծիքն էին պաշտպանում, որ իսլամի բարեմոտությունը լրիվ կախված է արաբներից, նրանց ուլեմաներից, քայք նրանք ոչինչ չեն կարող անել, «քանի դեռ խալիֆայությունը չի վերադարձվել արաբներին»: Իսկ դրա հնարավորությունը նրանց կապում էին Օսմանյան կայսրության փլուզման հետ, գտնելով, որ «եթե կայսրությունը վերջնականապես կործանվի, ուլեմաների խորհուրդ կիրավիրվի Մեքքայում, արաբ խալիֆա ընտրելու համար»: Առաջարկվում էր արաբ խալիֆայի թեկնածություն ընտրել Մեքքայի շեյխների ընտանիքի անդամներից որևէ մեկին:

Ասկայն, նրանք այս հարցում մի կարևոր վերապահում ունեին: Նրանք գտնում էին, որ «արաբ խալիֆան պիտի դառնար ամբողջ մուսուլմանական աշխարհի խալիֆան, բացառությամբ թուրքերի: Ես

պետք է հաշտեցնել բոլոր աղանդները և ազատել իսլամը բուրջական լճացման բեռից»։ Այլ կերպ ասած, նրանք Թուրքիային արտաքսում էին մուսուլմանական աշխարհից որպես «վատ» մուսուլմաններ, որոնք իրենց վարքագծով և սխալ քաղաքականությամբ վարկաբեկն էին իսլամի հեղինակությունը։

Խալիֆայությունը Թուրքիայից Արաբիա տեղափոխելու տեսակետն էր պաշտպանում նաև Արդ առ-Ռահման ալ-Կավակիբին։ Նա հավատացած էր, որ արաբները կարող են փրկել իսլամը նեխումից, քայքայումից ու անկումից, որին հասցրել են թուրքերը և սուլթանները, այդ քվում և Արդուլ Չամիդ II: Իսկ դրա համար, նշում էր ալ-Կավակիբին, «Օսմանյան կենտրոնը պետք է հետ վերադարձնել Արաբիա։ Այնտեղ պետք է լինի մի արաբական խալիֆա Կուրեյշիներից՝ ընտրված ուժնալի ներկայացուցիչների կողմից»։

Բայց բող այն տպավորությունը չստացվի, թե բոլոր արաբները, արաբական հասարակության բոլոր սոցիալական խավերն ամբողջապես աղոթեն կանգնել էին այս տեսակետների վրա։ Այս հայացքների հեղինակները և ջերմ պաշտպանները արաբական ազգային-քաղաքական մտքի սերուցքն էր, որն ազատվելով իսլամական ընդհանրության կաղապարներից, որը բոլոր մուսուլմաններին համարում էր մեկ ուժնալի, ընդունում էր արաբական ազգի ինքնությունը, ճանաչում նրա առանձին, թուրքերից տարբեր եքնոս լինելը։ Չենց այդ թեզի վրա էր խարսխված նրանց պայքարը արաբների անկախության համար՝ ընդդեմ թուրքերի տիրապետության, թուրքական սուլթանների ոչ լեգիտիմ խալիֆա լինելը և խալիֆայությունն արաբներին վերադարձնելու պահանջը։

Դրա կողքին արաբական հասարակության ներսում կային այնպիսի ուժեր կամ սոցիալական խավեր, որոնք կանգնած էին կապերը Թուրքիայի և թուրքական սուլթանից շխզելու դիրքերում։ Դրանք, նախ և առաջ, ավատատիրական-կալվածատիրական շրջաններն էին, օսմանյան պաշտոնյաներ, զինվորականներ, որոնք իրենց բարեկեցությունը և իշխանության պահպանումը կապում էին թուրքական սուլթանների, նրանց ծառայելու և նրանց աջակցությունը ստանալու մեջ։ Այդ նույն տեսակետի վրա էին կանգնած նաև մուսուլմանական հետադիմական հոգևորականության այն մասը, որը սուլթանի մեջ շարունակում էր տեսնել «իսլամի պաշտպանի», ենթադրելով, որ եթե կապը խզեն թուրքական սուլթանի հետ, ապա իսլամը որպես կրոն, և մուսուլմանները որպես այդ կրոնի հետևողներ, կմնան անպաշտպան։ Այս միասնիտ տեսա-

կետներին դեռևս տուրք էին տալիս նաև զգալի թվով շարքային արաբ հավատացյալներ:

5. Արաբական պատմագրության անդրադարձը հայերի 1894–1896 թթ. արդուլհամիդյան կոտորածներին

Արաբ պատմաբանները, ուսումնասիրելով արաբական պատմության արդուլհամիդյան շրջանը և արյունալի սուլթանի զուլումի քաղաքականությունը, չեն փորձել այդ հարցը հետազոտել մեկուսի, մեկուսացված Օսմանյան կայսրության մյուս ոչ թուրք ժողովուրդների պատմությունից, նրանց ազգային-քաղաքական իրավիճակից անջատ: Ընդհակառակը, նրանց զարմանալի հետառետություն ցուցաբերելով, արաբների ազգային խնդիրները, նրանց հիմնախնդիրները զուլումի պայմաններում, սերտորեն հանգուցում են մյուս՝ քրիստոնյա և մուսուլման ժողովուրդների, հիմնախնդիրների հետ, և իրենց ներահանգումները կատարում օսմանյան իրականությունում տիրող հարաբերությունների համատեքստում:

Արաբների ազգային-քաղաքական հիմնախնդիրները աղերսելով մյուս ժողովուրդների հիմնախնդիրների հետ, արաբ պատմաբանները, տեսաբանները և լրագրողները, այդ ժողովուրդներին հստակորեն բաժանում են երկու խմբի: Մի խմբի մեջ նրանց մտնում են այն ժողովուրդներին, որոնց պայմանականորեն կարելի է համարել զուլումի քաղաքականության զոհեր, իսկ մյուս խմբի մեջ մտնում են կայսրության այն ոչ թուրք ժողովուրդներին, որոնց թուրքերի հետ միասին հանդիսանում էին զուլումի քաղաքականության ջերմնաանդ կիրառողներ, իրենց խստություններով, դաժանությամբ և արյունածարավությամբ քննալ չժիջելով թուրք խավարամուլ զանգվածին:

Առաջին խմբի՝ զոհերի խմբի մեջ, մտնում էին հայերը, հույները, ասորիները, բալկանյան ժողովուրդները, մասնավորապես րուլդարները, մակեդոնացիները, սերբերը և այլն: Իսկ երկրորդ խմբի՝ դաժանների խմբի մեջ, բացի թուրքերից, մտնում էին գլխավորապես քրդերը և չերքեզները:

Անդրադառնալով հայերի կոտորածների հարցին, արաբ հեղինակներն ուշադրություն էին դարձնում այն հանգամանքի վրա, որ հայերը Օսմանյան կայսրության բարեփոխումների ջերմ կողմնակիցներ էին: Եվ որպես ապացույց նրանց նշում են այն հանգամանքը, որ

Արևմտյան Հայաստանի հայերը խանդավառությամբ ընդունեցին սահմանադրության հռչակումը 1876 թ: «Օսմանյան հայերը,— գրում է Ֆուադ Հաֆիզը,— ամենաուժեղները օսմանյան քրիստոնյաների մեջ, ուրախացել էին սահմանադրության հռչակման կապակցությամբ»:

Սակայն հայերի հույսերը, ինչպես նաև կայսրության մյուս ժողովուրդների հույսերը, դառնությամբ նշում է եգիպտացի պատմաբանը, չարդարացան: Սահմանադրության կիրառման դեմ հանդես եկան կայսրության բոլոր հետադիմական ուժերը, որոնց վրա հենվելով, ըստ էմիլ Յունայի դիպուկ բնութագրման, «սուլթանական հակահեղափոխությունն անցավ հարձակման»: Եվ սկսվեց հետադիմության խրախուճանքը:

Մրվան ալ-Մուղավարը նշում էր, որ բռնությունները տարածվել էին մասնավորապես արաբների, հայերի և բալկանյան ժողովուրդների վրա: Զարգացնելով նրա միտքը, մեկ այլ արաբ հեղինակ՝ Ֆուադ Հասան Հաֆիզը, բռնությունների այդ քաղաքականությունը համարելով Աբդուլ Համիդ II ներքին քաղաքականության ամենաբնորոշ գիծը, ընդգծում էր, որ «Սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի հայկական քաղաքականությունը, այլ կերպ ասած, ջարդերի քաղաքականությունը, բոլոր դեպքերում, նրա ներքին քաղաքականության բաղկացուցիչ մասն էր կազմում»: Ուրեմն նա ծրագրված քաղաքականություն էր, որը Աբդուլ Համիդ II կիրառում էր աննախադեպ հետևողականությամբ:

Քննարկելով հայերի կոտորածների հարցը, արաբ հեղինակները հատուկ անդրադարձել են ռուս-թուրքական 1877-1878 թթ. պատերազմին, հայկական հարցի վերաբերյալ Սան-Ստեֆանոյի և Բեռլինի կոնգրեսի կողմից ընդունված որոշումներին, իրավացիորեն գտնելով, որ դրանք ճակատագրական դեր խաղացին արևմտահայերի կյանքում: Հայտնի է, որ Սան-Ստեֆանոյում ընդունված որոշումները նպաստավոր էին հայերի համար, քանի որ նրանք նախատեսում էին բարեփոխումների կիրառում հայկական վեց վիլայաթներում: Դրական գնահատելով այդ պարագան, արաբ պատմաբանները որպես սկզբունքային կարևոր նշանակություն ունեցող հանգամանք ընդգծում էին այն պարագան, որ ռուսական զորքերը հայկական վիլայաթներից հեռանալու էին միայն այն բանից հետո, երբ սուլթան Աբդուլ Համիդ II կիրականացներ բարեփոխումները: Դրանում նրանք իրավացիորեն տեսնում էին երաշխիքներ բարեփոխումների իսկապես կիրառման համար:

Հայտնի է, որ այդ քարեփոխումները արյունարբու սուլթանը չի-րականացրեց, որի համար արաբ հեղինակները մեղադրում են ոչ միայն Աբդուլ Համիդին, այլև եվրոպական մեծ տերություններին, առաջին հեր-թին Անգլիային և Գերմանիային: «Անգլո-գերմանական մրցակցությունը և բիսմարկյան մաքիավելիզմը.— գրում է Մուսա Պրեմալը,— թույլ չտվե-ցին կենսագործել Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը»: Հենց այդ հոդվածում էր ամրագրված հայկական վիլայաթներում քարե-փոխումներ անցկացնելու և մինչև նրանց ավարտը ռուսական զորքերը հայկական վիլայաթներում պահելու մասին դրույթը: Բեռլինի կոնգրե-սում ընդունված որոշումը պարտադրեց Ռուսաստանին իր զորքերը դուրս բերել հայկական տարածքներից, որից հետո, ինչպես ծիշտ նկա-տել է սիրիացի պատմաբան Օսման աբ-Մուրթը, հայկական վիլայաթ-ներում քարեփոխումների մասին հայտարարությունը ճնաց որպես «տն-սական ցանկություն»:

Բոլոր արաբ հեղինակները միակարծիք են, որ Բեռլինի կոնգրե-սի որոշումները ծանր հարված էին հայերին: Նրանք միակարծիք են ի-րենց զննատառականների մեջ առ այն, որ «Այդ պետությունները (եվրո-պական — Ն. Դ.) անկեղծ չէին հայերին թուրքական ստրկությունից ա-զատագրելու հարցում»:

Արաբ հեղինակներն անդրադարձել են նաև մի շատ կարևոր հար-ցի՝ թե ի՞նչ էին ուզում արևմտահայերը: Սա կարևոր հանգամանք է, քա-նի որ նրանք գտնվելով միևնույն կայսրության շրջանակներում և շփվե-լով միմյանց հետ, լավատեղյակ էին հայերի քաղաքական ձգտումներին և նպատակներին: Բացի դրանից, այդ հարցի պատասխանը կարող է բանալի հանդիսանալ պատասխանելու այն հարցին, թե արդյո՞ք հայե-րը որևէ առիթ տվել են նրանց նկատմամբ ջարդերի քաղաքականու-թյուն կիրառելու համր:

Հենվելով փաստերի վրա և հանգամանորեն ուսումնասիրելով հայերի պահանջները, արաբ հեղինակները հաստատ համոզված են, որ արևմտահայերը չեն դրել Օսմանյան կայսրության կազմից դուրս գալու և անկախ պետություն ստեղծելու պահանջներ: Նրանց պահանջ-ները հանգում էին Օսմանյան կայսրության կազմում վարչական ինք-նավարություն ստանալուն: Եվ հայերի համար օրինակ էր ծառայում Լիբանանի 1861 թ. Օրգանական ստատուտը վարչական ինքնավարու-թյան մասին, որի զլուխ կանգնած էր օսմանյան սուլթանի կողմից նշա-նակված քրիստոնյա մուքասարիֆը: Այդ հարցը հիմնովին ուսումնասի-

րած լիբանանցի արաբ ականավոր պատմաբան Մուսա Պրենսը. «Un genocide impuni: L'Armenocide» («Մի անպատիժ գեներոցիդ. Արմենոցիդ») արժեքավոր մեծածավալ մենագրության հեղինակը, այդ հարցի կապակցությամբ գրում է հետևյալը. «Ոգևորված լիբանանյան նախադեպով, հայերը ցանկանում էին ստանալ մի համեստ վարչական ինքնավարություն, նվազ հավակնորդ, քան Լեռնալիբանանի կարգավիճակը»: Երկն տեսակետին է նաև եզիպտացի պատմաբան Ֆուադ Չասան Չաֆիզը: Եշելով, որ թեև հայկական պատվիրակությանը կարողիկոս Խրիմյան Չայրիկի գլխավորությամբ թույլ չտվեցին մասնակցել Բեռլինի կոնգրեսին, այդուհանդերձ, նա կարողացավ կոնգրեսի մասնակիցներին հանձնել հայերի պահանջները պարունակող Գուշագիր: Եշելով այդ Գուշագրի բովանդակությունից, Ֆուադ Չաֆիզը, ինչպես և Մուսա Պրենսը, արդարացիորեն պնդում է, որ հայերը հանդես չէին գալիս Օսմանյան կայսրությունից անջատվելու պահանջով, այլ ուզում էին «ինքնավար քրիստոնեական վարչություն՝ միջազգային երաշխիքներով, նման 1861 թ. ստեղծված լիբանանյան վարչության»: Ահա դա է եղել հայերի հիմնական պահանջը և հայերին անջատողական ձգտումներ վերագրելու ամեն մի փորձ ստացածին էր, որի նպատակն էր արդարացնել Արդուլ Չամիդի և նրա հետնորդների հայկական կոտորածների քաղաքականությունը:

Արաբ հեղինակները ցույց են տալիս, որ սուլթան Աբդուլ Չամիդը և նրա շրջապատը հայերի ջարդերն արդարացնելու համար օգտագործում էին զանազան հնարավի և շինձու պատրվակներ: Նրանք հատկապես ուշադրություն են դարձրել օսմանյան կառավարողների կողմից օգտագործված երկու, այսպես կոչված, «պատճառների» վրա:

Առաջին, օսմանյան կառավարողները հակահայկական արշավ ծավալելու համար օգտագործում էին ռուսահպատակ հայերի՝ որպես ռուսական բանակի զինվորների, մասնակցությունը 1877–1878 թթ. ռուս–թուրքական պատերազմին: Այս կապակցությամբ Ֆուադ Չասան Չաֆիզը սրամտորեն նկատում է, որ «օսմանյան հայերը պատասխանատու չէին Չայաստանը օսմանյան պետության և ցարական Ռուսաստանի միջև բաժանելու համար, որը տեղի էր ունեցել այդ պատերազմից շատ առաջ, ինչպես նաև այն բանի համար, որ ռուսահայերը դարձել էին ցարական Ռուսաստանի հպատակներ»: Սուլթանը և նրա խորհրդատուները, անկասկած, իրագել էին այդ մասին, սակայն, նրանք միտումնա-

վոր անտեսում էին այդ անհերքելի իրողությունը, և ուժեղացնում էին հայերին ճնշելու և հալածելու իրենց քաղաքականությունը:

Երկրորդ, հայերին հալածելու և նրանց նկատմամբ սանձարձակ բռնություններ կիրառելու վերջույ Չամիդի քաղաքականությունն առաջ բերեց, և չէր էլ կարող չառաջացնել, հայերի դիմադրությունն իրենց կյանքը, գույքն ու ունեցվածքը, իրենց պատիվն ու արժանապատվությունը պաշտպանելու համար: Բայց, այդ միանգամայն բնական երևույթը, ինչպես պարզաբանում է Ֆուադ Չաֆիզը, «վախեցրեց Արդուլ Չամիդ II, որը վախճնում էր, որ դա կարող է հանգեցնել օսմանյան հայերի անկախությանը և նրանց անջատմանը օսմանական պետությունից»: Եվ ահա, թե՛ սուլթանը, և թե՛ նրա խորհրդականները գտնում են, որ դա ոչ մի գնով չի կարելի թույլ տալ, որովհետ «օսմանյան կայսրության մի մասից զրկվելը հօգուտ հայերի, կնշանակեր նրա սրտի կորուստ և մայրամուտ»: Եզիպտացի հեղինակը, ինչպես նաև արաբ մյուս պատմաբանները, շատ ճիշտ են նկատել այն կարևորությունը, որ Արևմտյան Չայաստանն ուներ Օսմանյան կայսրության և նրա պահպանման համար: Չիրավի, դա կայսրության սիրտն էր, որից սուլթանը և օսմանյան կառավարող վերնախավը ոչ մի կերպ չէր կարող զրկվել: Միայն այս հողի վրա աստիճանաբար հասունանում է հայերին կոտորելու միտքը, որպեսզի նրանցից ազատվեն և չկորցնեն Արևմտյան Չայաստանը, ինչպես կորցրել էին Չունաստանը, Սերբիան, Բուլղարիան, Ռումինիան, Եգիպտոսը կամ Թունիսը: Սիրիացի պատմաբան Մրվան ալ-Մուդավարը «Չայերը պատմության ընթացքի մեջ» մեծածավալ, հետաքրքիր և փաստերով հագեցված իր գրքում մեջբերում է Արդուլ Չամիդ II այժմ բոլորին հայտնի դաժած այն խոսքերը, որ «Չայկական հարցին վերջ տալու համար պետք է նախ և առաջ վերջ տալ հայերին»:

Այսպիսով, արաբական պատմագրության կողմից հայկական հարցի խորագննին ուսումնասիրությունը զալիս է հաստատելու այն իրողությունը, որ սուլթանն իր հրեշավոր ծրագրերն իրականացնելու համար, իրոք, օգտագործում էր շինծու պատմաոներ:

Արաբ պատմաբանները հայկական ջարդերի պատմությունն ուսումնասիրելիս, զգալի տեղ են հատկացրել այն հարցի բացահայտմանը, թե ինչ ուժերով էր սուլթան Արդուլ Չամիդը իրականացնում իր ջարդարարական քաղաքականությունը հայերի նկատմամբ: Երանք բոլորն ընդգծում են, որ սուլթանն իր ծրագրերի իրականացման համար օգտագործում էր քրդական ցեղերին և չերքեզներին: Առանձնահատուկ

մտայլ դերակատարում է ունեցել քրդական «համիդիե» կոչված հեծելազորը՝ «Ֆուրսան ալ-համիդիե», որը կազմավորվել էր 1891 թ., գլխավորապես քրդերից, ինչպես նաև չերքեզներից ու կարա-փափախներից՝ հատուկ, ինչպես վկայում է Ֆուադ Չաֆիզը, հայկական կոտորածների համար:

Այդ մասին տեղեկություններ է տալիս նաև լիբանանյան հանրագիտարանը, որտեղ կարդում ենք, որ «տասնյակ հազարավոր քուրդ-ջոչվորներ մտնում էին հայկական տարածքներ՝ Մուշ, Վան, էրզրում: Գետո նրանց զինում էին (օսմանյան կառավարողները — Ն. Զ.) և կազմում ռազմական ջոկատներ, որոնք հայտնի էին «համիդիե» անունով, որոնք կառավարության թողտվությամբ ավերում էին Չայաստանը»:

Չամիդիեի առանձնահատկություններից մեկը կայանում էր նրանում, որ այդ հեծելազորը, ինչպես նշում է Օսման աթ-Մուրթը, թուրքական բանակի համակարգի մաս չէր կազմում, այլ գոյություն ուներ որպես անկախ միավոր և ենթակա էր անմիջապես սուլթանին և նրա հրամաններն էր կատարում: Նրա կենտրոնակայանը հայկական երզնկա քաղաքն էր: Նրանք մշտական հարձակումներ էին գործում հայկական գյուղերի և քաղաքների վրա, սպանում անպաշտպան մարդկանց, թալանում նրանց գույքն ու ունեցվածքը: Թալանը և կողոպուտը, սպանությունների հետ միասին, «համիդիեի» պրոֆեսիոնալ մասնագիտությունն էր:

Չայերի կոտորածներն իրենց զագաթնակետին հասան 1894—1896 թթ., երբ Արդուլ Չամիդը ձեռնամուխ եղավ հայկական հարցը հայերին բնաջնջելու ճանապարհով լուծելու բանաձևի կիստմանը: Ջարդերը տեղի ունեցան ոչ միայն հայկական շրջաններում, այլև Ստամբուլում և կայսրության հայաբնակ այլ վայրերում: Մոտավոր հաշիվներով կոտորվեց 300 հազար հայ:

Արարական պատմագրության մեջ բավականին հանգամանորեն են լուսարանվել հայկական կոտորածները, որոնք սկսվելով 1894 թ. Սասունում, այնուհետև տարածվեցին, ինչպես նշում է Ֆուադ Չաֆիզը, բոլոր վեց հայկական վիլայաթների՝ էրզրումի, Բիթլիսի, Վանի, Ալասի, Խարբերդի և Դիյարբաքրի վրա: Օսման աթ-Մուրթի կարծիքով, այդ ջարդերը նախապատրաստվել էին հանգամանորեն: Նա բվարկում է այն քաղաքներն ու գյուղերը, որտեղ տեղի էին ունեցել արյունալի կոտորածներ: Սիրիական հեղինակ Խեյրի Չաման այդ ջարդերն անվանել

է զազանային: Եման զնահատական է տալիս նաև լիբանանյան պատմաբան դոկտոր Ջամիլ Չաբրը: Մուսա Պրեմնը 1894–1896 թթ. կոտորածները համարում է հայոց ցեղասպանության սկիզբը, իսկ նրա իրականացնող Արդուլ Չամիդին անվանում է «մեծ ոճրագործ»: Եման տեսակետ է արտահայտել նաև Ֆուադ Չաֆիզը, որի կարծիքով 90–ական թվականների ջարդերը «սուլթան Արդուլ Չամիդ II առաջին փորձն էր իր հայական քաղաքականությունն իրականացնելու ուղղությամբ, որը նախագծվել էր մինչ այդ, այն է՝ ոչնչացնել հայերին իր պետությունում»:

Չանգվածային ջարդերն առաջ բերեցին հայ գաղթականների նոր ալիք: Չայերը կոտորածներից փրկվելու համար լքում էին իրենց բնակավայրերը և ապաստան գտնում օտար վայրերում: Երանց մի մասն արտագաղթեց արաբական երկրներ, բնակություն հաստատելով Սիրիայում, Լիբանանում, Եգիպտոսում և Իրաքում: Այդ կապակցությամբ լիբանանյան պատմաբան Ջամիլ Չաբրը «Չայերը և Լիբանանը» իր աշխատության մեջ նշում է, որ հայերի արտագաղթն արաբական երկրներ «արդյունք էր այն հալածանքների, որ այդ ժողովուրդը ենթարկվում էր օսմանյան լծի ներքո, իսկ դա սկսվեց սուլթան Արդուլ Չամիդի կառավարության ժամանակաշրջանում, երբ կատարվեցին բարբարոսական ջարդեր 1894–1896 թթ., և հազարավոր հալածյալներ հորդեցին հարևան երկրներ, և Լիբանանը դրանցից մեկն էր»:

Արաբները զգայուն, մարդասիրական վերաբերմունք ցուցաբերեցին հայ գաղթականների նկատմամբ, և նրանց օգնության ձեռք մեկնեցին, բեև իրենք ևս տառապում էին զուլումի արհավիրքներից:

Ամփոփելով, կցանկանայինք վկայակոչել Ֆուադ Չասան Չաֆիզի կարծիքը, որը կարելի է համարել բնորոշ այս հարցի լուսաբանությանը նվիրված արաբական պատմագրության համար: Ահա թե ինչ է գրում Եգիպտացի պատմաբանը. «Ճշմարտությունը կայանում է նրանում, որ հայերի ջարդը օսմանյան կառավարության անարդարացի և անօրինական պատասխանն էր նրանց՝ (հայերի — Ն. Գ.) միջազգային հանրության կողմից ճանաչված արդարացի և օրինական պահանջներին»:

Այս բանաձևում բացահայտված է ամբողջ ճշմարտությունը՝ սուլթան Արդուլ Չամիդ II և օսմանյան կառավարության գործողությունները չունենին իրավական, քաղաքական և բարոյական ոչ մի հիմք և արդարացում:

Արաբների և արևմտահայերի գտնվելը միևնույն՝ օսմանյան կայսրության տիրապետության ներքո, միևնույն քաղաքական և սոցիալ-տն-

տեսանքան պայմաններն ու մթնոլորտը, զուլումի հասցրած արհավիրքները, հալածանքները, բռնությունները և կոտորածները, այս ամենը նպաստում էր նրանց մեղծեցմանը: Նրանք ավելի ու ավելի էին զգում իրենց բախտակից ժողովուրդներ լինելու հանգամանքը և ընթրում այն ամփխտելի իրողությունը, որ նրանց թշնամին մեկն է՝ օսմանյան բռնակալական լուծը, որից ազատագրվելը պահանջում էր արաբների և հայերի, ինչպես նաև կայսրության մյուս ճնշված ժողովուրդների, ազգային-ազատագրական շարժումների միավորումը: Նրանք պոտենցիալ դաշնակիցներ էին: Այս իրողության ընթրումը պետք է համարել արաբական և հայկական ազգային-քաղաքական մտքի պատմական նշանակություն ունեցող նվաճումը:

Եվ պետք է հավաստել, որ և՛ արաբների, և՛ հայերի մոտ զնալով ավելանում էր ազգային այն գործիչների թիվն ու քաղաքական կշիռը, որոնք այդ գաղափարների կրողներն ու իրենց ազգային միջավայրերում նրանց տարածողներն էին հանդիսանում:

Դրա փայլուն օրինակն է հանդիսանում մեր կողմից արդեն հիշատակված արաբական ազգային գործիչ Նաջիբ Ազուրին, որը Փարիզում գտնվելու միջոցին կապեր էր հաստատել Ֆրանսիայի մայրաքաղաքում գտնվող հայ ազգային և մշակութային գործիչների հետ և նրանց հետ մտքեր էր փոխանակում հայերի և արաբների համագործակցությունն ամրապնդելու և դրանց ուղիների վերաբերյալ: Մասնավորապես, նա 1906 թ. ապրիլի 15-ին հատուկ նամակով դիմում է հայ գրող, ազգային հասարակական-քաղաքական գործիչ, «L'Armenie» թերթի խմբագիր Մինաս Չերազին:

Նրան նամակով դիմելու դրդապատճառը ոչ միայն կարծիքներ փոխանակելու անհրաժեշտությունն էր, այլև հայերին երախտագիտություն հայտնելն այն բանի համար, որ նրանք հանդես էին գալիս արաբների ազգային իղծների պաշտպանությամբ: Գույս հայտնելով, որ Մինաս Չերազը իր նամակը կիրառարակի «L'Armenie» թերթում, Նաջիբ Ազուրին նշում է, որ նամակով «ցանկանում եմ հրապարակորեն արտահայտել իմ շնորհակալությունը Չեզ և Չեր աշխատակիցներին այն խանդավառության համար, որով դիմավորեցիք արաբների հայրենիքի զարթոնքը և այն վեհանձն կամախաճի համար, որ քարեհանել էք ձեռնարկել ի նպաստ մեր ազգային շարժման»: Կարծում ենք, որ Նաջիբ Ազուրին, նշելով հայերի կողմից արաբների ազգային զարթոնքը խանդավառությամբ ընդունելու փաստը, հավանաբար, նկատի ուներ ոչ միայն Մինաս

Զերազի հրատարակած թերթում արտահայտված արաբամետ տեսակետները: Հայտնի է, որ արաբական երկրներում տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին հայ ընթերցողին կանոնավոր կերպով տեղյակ էին պահում կովկասյան, հատկապես Պոլսահայ մամուլը: Զպետը է բացառել այդ մասին արաբ գործիչների, այդ թվում և Նաջիբ Ազուրիի տեղյակ լինելու հնարավորությունը: Դոգուտ այդ տեսակետի են խոսում Նաջիբ Ազուրիի նամակի հետևյալ տողերը. «Նույն շնորհակալությունը հղում եմ մեր բոլոր հայրենակիցներին, որոնք, հիմք ունեն կարծելու, նույն զգացմունքն ու համակրանքն ունեն մեր հանդեպ»:

Նաջիբ Ազուրիի նամակի հաջորդ տողերը մեծ կարևորություն են ներկայացնում Նաջիբ Ազուրիի և նրա նման մտածող արաբ ազգային գործիչների տեսակետները հասկանալու համար, մանավանդ այնպիսի հարցերում, ինչպես հայերի դերն ու ներդրումը օսմանյան բռնակալության դեմ մղվող պայքարում, ինչպես նաև այն առումով, թե արաբներն ինչպես են զնահատում հայերի այդ դերակատարումը: «Քաջաբար առաջարկելով ամբողջ ուժով օժանդակելու արաբներին թուրքական պետության դեմ,— գրում է Նաջիբ Ազուրին,— մյուս կուսակցություններից առաջ հայերը մի անգամ ևս ցույց տվեցին, որ գիտակցում են մեր շահերը: Նրանք նույնպես ցույց տվեցին իրենց արժանիքը մյուս ազգությունների համեմատ, որոնք օսմանյան կայսրություն կոչված այդ անհետևողական կառավարության ճնշման տակ են գտնվում»:

Զարգացնելով իր միտքը, Նաջիբ Ազուրին շատ հետաքրքիր տեսակետ է արտահայտում, որը կարևոր է Օսմանյան կայսրությունում կատարվող գործընթացները հասկանալու և այդ գործընթացներում հայերի տեղը որոշելու առումով: Սիա թե ինչ է գրում նա իր հայ ըարեկամին. «Այս արժանիքը բավականին ճանաչված չէ: Իմ կարծիքով այդ արժանիքը կայանում է նրանում, որ հայերը չեն վախեցել տաք տարի առաջ արթնացնելու իրենց ազգային զգացմունքն ասիական ժողովուրդների մեջ թուրք-չեթեբեզական բռնակալության դեմ, այնպես, ինչպես հույները XIX դարի սկզբում համարձակություն ունեցան ազդանշան տալ քաղկանյան ժողովուրդներին ազատագրվելու քմահաճ փաղիչահների դաժան բռնակալությունից: Եվ թուրքերը երբեք չեն կարող ջարդերի մեջ խեղդել հայերի օրինական ձգտումները, ինչպես Եվրոպայի, Ասիայի և Աֆրիկայի միացյալ ուժերը չկարողացան խեղդել հունական ապստամբությունը, որի քարիքները տարածվեցին ամբողջ Բալկանների վրա»:

Այնուհետև նա գրում է, որ «Չայ հերոսների արյունով քրջված հողից բարձրացել է մի այնպիսի մեծ հսկա, ինչպես... արաքների հայրենիքը»:

Լազիք Ազուրին իր նամակն ավարտում է, արտահայտելով հետևյալ կարևոր մտքերը. «պետք է ճանաչենք և հասկանանք իրար և պետք է միանանք հարձակվելու համար ընդհանուր թշնամու դեմ, որն այնքան շատ օգտվեց մինչև հիմա մեր անհամաձայնությունից մեզ առանձին-առանձին ցախցախելու համար... Ոչ մի ազգ թուրքիայում չի ցանկանում այլևս ստրուկ լինել, քանի որ բոլորն էլ ապստամբվել են մեկը մյուսի հետևից: Իրար չհասկանալն է նրանց պահում առելի լծի տակ... Չայերն արդեն միացել են մեզ հետ: Ուրիշ խմբավորումները նույնպես միանում են մեզ և ազատության օրն այնքան հեռու չէ, որքան կարող են կարծել»:

Սինաս Չերազին ուղղված Լազիք Ազուրիի նամակը ոչ միայն փաստում է կատարված իրողությունները, հայերի և արաքների շահերի համընկնումը և նրանց հետագա մերձեցման պատմական անհրաժեշտությունը, այլև պարունակում է հետագա գործողությունների ծրագիր ընդհանուր թշնամու՝ օսմանյան լուծը տապալելու կոչ:

Այդ նամակը սկզբնաղբյուրի նշանակություն ունեցող քաղաքական կարևոր փաստաթուղթ է:

Գլուխ վեցերորդ

ԱՐԱՐՆԵՐԸ ԵՎ ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԸ. ՊԱՏՐԱՆՔՆԵՐ ԵՎ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ (1908–1914 թթ.)

1. ՆՈՐ ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Իշխանության անցումը երիտթուրքերին

Չուլումի ռեժիմը, չնայած բռնություններին, հալածանքներին և կոտորածներին, չկարողացավ լուծել ներքին և արտաքին քաղաքականության և ոչ մի հարց: Ընդհակառակն, նա ավելի խորացրեց այն ճգնաժամը, որը համակարգային բնույթ էր կրում և արդեն սպառնալի չափեր էր ընդունել՝ վտանգի տակ դնելով Օսմանյան կայսրության գոյությունը: Ա. Չաուրանիի դիպուկ բնորոշմամբ, կայսրությունում առաջացել էր «ռեժիմը փոխելու համընդհանուր շահագրգռվածություն»:

Դրանում շահագրգռված էին կայսրության համադրյա բոլոր խավերը՝ րուժուազիան, ոչ միայն արաբ, հույն, հայ, հրեա, այլև բուրջական նորաստեղծ և դեռևս թույլ բուրժուազիան, զինվորականության, մտավորականության անգամ ֆեոդալ-կազվածատերերի այն մասը, որը դժգոհ էր գուլումի քաղաքականությունից: Փոփոխություն կատարելու մեջ, իհարկե, խիստ շահագրգռված էին գուլումի ռեժիմի տակ հեծող բոլոր ոչ թուրք ժողովուրդները՝ արաբները, հայերը, հույները, ասորիները, քալկանյան ժողովուրդները և այլն:

Դիկտատորական ռեժիմի և օսմանյան յուրահատուկ պայմանների բերումով Օսմանյան կայսրությունում անհնար էր քաղաքական կառուցվածքային փոփոխություններ իրականացնել նվրդական մեթոդներով և ձևերով՝ ժողովրդական շարժումների միջոցով կամ ժողովրդա-

կան հեղափոխության ճանապարհով: Օսմանյան հասարակությունը ոչ միայն դեռևս չէր հասունացել դրա համար, այլև շատ հեռու էր դրանից:

Արևելյան նմանատիպ հասարակություններում հեղափոխական բնույթի փոփոխությունները՝ ներառյալ հեղափոխական նշանակություն ունեցող պետական հեղաշրջումները, հնարավոր էին միայն վերնախավային հեղաշրջման ճանապարհով կամ ստեղծված իրավիճակից դժգոհ բանակի ու նրա սպայական կազմի միջոցով: Տիպաբանորեն նման փոփոխություն տեղի ունեցավ Օսմանյան կայսրությունում 1908 թ. հուլիսին: Այս իրականացնողները եղան զինվորականները, ավելի ստույգ՝ նրա այն հատվածը կամ խմբավորումը, որը միավորվել էր դեռևս XIX դարի վերջերին հիմնված «Միասնություն և առաջադիմություն»՝ «Իթիհադ վե քերակի» գաղտնի կազմակերպության մեջ: Այսինքն հայտնի են նաև որպես իթիհադականներ և երիտասարդ բուրջեր անվանակոչումով: Այսինքն զիջքերը հատկապես ուժեղ էին Մակեդոնիայում տեղակայված թուրքական բանակում:

Իրադրությունն արևելյան փոխվեց 1906 թվականից սկսած, երբ կայսրությունում իրենց գործունեությունը վերակեսցին երիտասարդ թուրքերը: Արար պատմաբան Ս. Չաուրանլին ընդգծում է, որ «զինվորական սպաների մի խումբ հիմնեց մի գաղտնի հեղափոխական կազմակերպություն, որը կապեր հաստատեց Փարիզում վտարանդիների հետ և վերջրեց նրանց կազմակերպության անվանումը՝ «Իթիհադ վե քերակի»: Այդ կազմակերպությունը 1907 թ. Փարիզում հրավիրեց սուլթանական ռեժիմից դժգոհ ուժերի և կազմակերպությունների համաժողով, որին, քաջի նրանից մասնակցում էին նաև այլ կազմակերպություններ, ինչպես լիբերալ հայացքների տեր իշխան Սաբահեդդինի «Ապակենտրոնացման և մասնավոր նախաձեռնության լիգան», և մի քանի ոչ թուրքական կազմակերպություններ՝ արաբական «Չայֆեթ» ազգայնական կազմակերպությունը, մակեդոնական հեղափոխական կազմակերպությունը, Չայ հեղափախական դաշնակցությունը և հրեական «Լավարա» կոմիտեն: Այսինքն եկան նախնական համաձայնության իրենց ծրագրերի և համատեղ գործողությունների վերաբերյալ: Այդ ծրագրի կենտրոնական պահանջներն էին՝ սահմանադրության վերականգնում, քաղաքական ինքնորոշում, որը, սակայն, չէր նշանակում Օսմանյան կայսրության կազմից արաբների, հայերի, բալկանյան և մյուս ժողովուրդների դուրս գալու պահանջ: Այսինքն քավարարվեցին Օսմանյան կայսրության կազմում վարչական և մշակութային ինքնավարության պահանջներով:

որի հետ համաձայնվեցին իթիհադական նրիտթուրքերը: Նրանց ծրագրի մեջ ընդգրկվեցին նաև խոսքի, մամուլի, ազգային մշակույթի զարգացման և այլ ազատությունների հաստատման պահանջները:

Փարիզի կոնգրեսում որոշվեց, որ հարվածային ուժը բանակն է, որը և պետք է իրագործեր ապստամբությունը:

Չինվորականների ապստամբությունը սկսվեց 1908 թ. հուլիսի 3-ին Մակեդոնիայում: Նրանք գրավեցին Մոնաստիր քաղաքը: Ապստամբների այդ խմբին, որին ղեկավարում էր Ռեսնա ամրոցի պարետ Նիյազին, միացան այլ զորաջոկատներ: Նրանք պատրաստվեցին շարժվել Ստամբուլի վրա: Արդուլ Չամիդ II հայտնվեց ծանր դրության մեջ: Նա կարող էր ապստամբական ոչ այնքան մեծ ուժերի դեմ հանել կայսրության փոքրասիական մասում տեղակայված իր բանակին, եթե վստահ լիներ նրանց հավատարմության և իր հրամանները կատարելու մեջ: Բայց նա գիտեր, որ չի կարող հենվել նրանց, ինչպես նաև Ստամբուլում գտնվող զորքերի վրա, ուստի զերադասեց նահանջել և ընդունել ապստամբների պահանջը: Իթիհադականները վերևում նշված իրենց պահանջների իրականացումը տեսնում էին առաջին հերթին 1876 թ. տահմանադրությունը վերականգնելու մեջ, հավատացած, որ դա դուռ կբացի նրանց մյուս պահանջների բավարարման համար:

Արդուլ Չամիդը 1908 թ. հուլիսի 24-ին հայտարարեց սահմանադրությունը վերականգնելու իր որոշման մասին: Այդ օրը համարվում է հեղափոխության հարթանակ, որը պատմության մեջ մտել է «նրիտթուրքերի հեղափոխություն» անունով:

Այլուճարբու սուլթանը զահրնկեց չարվեց, պահպանվեց նաև նրա կառավարությունն՝ աննշան փոփոխությամբ: Չամիդես զալով պալատում հավարվածների առջև և նրանց տեղեկացնելով սահմանադրությունը վերականգնելու իր որոշման մասին, Արդուլ Չամիդը հայտարարեց, որ նա «ավելի քան 33 աշխատել է այդ պահի համար»:

Սուլթանի հայտարարությունից այն տալափորությունն էր ստացվում, որ նա է փաստորեն կայսրության ժողովուրդներին սահմանադրությունը «շնորհել» և, իբր, 33 տարի, գիշեր ու ցերեկ, մտածել է այդ մասին, կարծես թե չի եղել 33 տարիների զուլումի մղծավանջը: Օսմանյան դահիժը՝ «կարմիր սուլթանը, որը 1878 թ. դարչոեցրել էր սահմանադրության գործողությունը, իսկ նրա հեղինակին մահվան դատապարտել, 33 տարի շարունակ անողորմությամբ վարել զուլումի քաղա-

քականությունը, այժմ անամոռաբար հանդես էր գալիս՝ որպես ժողովրդին սահմանադրություն «շնորհողի» դերում:

Պատմության ինչպիսի ժաղը:

Ձինվորականների ճնշման տակ, սուլթանը նաև որոշում ընդունեց մեջլիսի ընտրություններ անցկացնելու, խոսքի, մամուլի և միությունների ազատության և զրաքննության վերացման մասին:

Պատմության մեջ՝ որպես հեղափոխություն մտած այս իրադարձությունը, իրականում զինվորական հեղաշրջում էր: Այդպես է գնահատում այդ իրադարձությունը Տ. Անտոնիուսն իր «Արաբների գարրոնքը» գրքում: Նա դա համարում է «հանկարծակի պետական հեղաշրջում» («sudden coup d'état»), որը քանակը հայտարարեց հեղափոխություն»:

Թեև շատ հեղինակներ օգտագործում են «հեղափոխություն» տերմինը, բայց՝ նախ նրանք դա չեն ընդունում անվերապահորեն, և շատ հաճախ օգտագործում են պետական հեղաշրջման իմաստով կամ ուղղակի դա դիտում են՝ որպես շարժում: Այդ տեսակետից քննող է Դ. Երեմենի մտնեցումը, որը գտնում է, որ «Երիտասարդ թուրքերի շարժումը կդերա-ֆեռոլայական կարգի ծայրահեղությունների դեմ ուղղված լիքնորայ շարժում էր»: Այնուհետև՝ օգտագործելով հանդերձ «հեղափոխություն» եզրը, նա գտնում է, որ «Երիտասարդ թուրքերի հեղափոխությունը չէր նշանակում Թուրքիայի վերափոխում բուրժուական պետության: Երիտասարդ թուրքերը, հասնելով սահմանադրության վերականգնմանը, շարժումը համարում էին ավարտված: Նրանք ընդունակ չէին լուծելու բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխության խնդիրները, թույլ չտվեցին ազրարային հեղափոխությունը ծավալվելու և դաժան հաշվեհարդար տեսան սկսված բանվորական շարժման հետ»:

2. Արաբ-թուրքական «եղբայրության» մեղրամիտը և խարկանքը

Այս վերնազիրը պատահական չի ընտրված: Նրա հանդես գալը պայմանավորված է այն մթնոլորտով և իրադրությամբ, որ ստեղծվեց Օսմանյան կայսրությունում 1908 թ. հուլիսյան պետական հեղաշրջումից անմիջապես հետո: Կայսրության ժողովուրդներն ընդհանուր առմամբ մեծ ոգևորությամբ ընդունեցին սահմանադրության վերականգնման լուրը և երիտթուրքերի խոստումները: Դրան նպաստեց նաև վերջիններին 1908 թ. հուլիսյան կոչը՝ ուղղված կայսրության ժողովուրդին-

րին, որտեղ երիտթուրքերի կողմից «բուլղարները, հայերը, արաբները անվանված են ներայրներ»:

Արաբ ազգային որոշ գործիչներ գայթակրություն ունեցան հավատ ընծայելու երիտթուրքերին՝ քուրդերի հետ իրենց ներայր լինելու հարցում և շտապեցին հիմնել մի կազմակերպություն, որը ստացավ «Ալ-իլահ ալ-արաբի ալ-օսմանի»՝ «Արաբ-օսմանյան եղբայրություն» անունը:

Սակայն, նախքան այդ ընկերության գործունեությանն անդրադառնալը, հարկ ենք համարում համառոտակի կանգ առնել այն հարցի լուսարանության վրա, քե ինչպես կայսրության ոչ քուրդ ժողովուրդնը՝ այդ թվում և արաբները, ընկալեցին հեղափոխության լուրը:

Արաբները, հայերը, հույները, ասորիները, քալկանյան և մյուս ժողովուրդները մեծ խանդավառությամբ դիմափոխեցին երիտթուրքերի իրազդրած հեղափոխությունը: Նրանք հավատացած էին, որ նոր էջ է բացվում Օսմանյան կայսրության պատմության մեջ և կայսրության ժողովուրդների փոխհարաբերություններում, որը բնութագրելու համար ամենից հաճախ գործածվող բառը՝ «եղբայրությունն» էր»: Դա հաստատում են բոլոր աղբյուրները և ականատեսները: Ենիվ թունամ՝ անդրադառնալով այդ խնդրին, մատնանշում է, որ «Ֆեղափոխությունը իր հաղթանակը տարավ ազատություն, արդարություն և հավասարություն լրզունգի ներքո, և հասկացողություն ու աջակցություն գտավ տարբեր ազգությունների ժողովրդական լայն զանգվածների կողմից»: Տարբեր ազգությունների պատկանող մարդիկ՝ արաբները, հայերը հույները և քուրդերը, ինչպես նշում է Մուսա Պրեմսը, փողոցներում կազմակերպում էին տոնակատարություններ, ողջագուրվում էին, իրենց խանդավառությունն արտահայտում: Նրանք հայտնվել էին էլֆորիայի մեջ:

Դրան նպաստեց նաև այն հանգամանքը, որ սահմանադրության վերականգնման հետ միասին, սկզբնական փուլում քուլլատրվեցին որոշ ազատություններ: Մարդիկ հավաքներ էին կազմակերպում, բոցավառ ելույթներ ունենում, ստեղծում էին զանազան միություններ, ընկերություններ ու կազմակերպություններ, հրատարակում թերթեր և այլ պարբերականներ: Բավական է նշել, որ 1908 թ. հուլիսից հետո Բեյրութում լույս է տեսել 60, իսկ Բաղդադում՝ 40 նոր պարբերականներ: Ճիշտ է, դրանք երկար կյանք չէին ունենում, բայց այդ փաստն ինքնին քաղաքականության մեջ անփորձ մարդիկ ընկալում էին որպես ազատության և ժողովրդավարության դարաշրջանի խոստումնաբեր ապացույց:

Սիս արաբախի իրադրության մեջ, էյֆորիայի պայմաններում, 1908 թ. սեպտեմբերի 2-ին լույս աշխարհ եկավ «Արաբ-օսմանյան եղբայրություն» կազմակերպությունը, որի անդամներն էին արաբ պաշտոնյաներ, զինվորականներ, մտավորականներ և ուսանողներ: Նա հիմնվեց Ստամբուլում, բայց իր մասնաճյուղերն ուներ կայսրության արաբաբնակ բոլոր շրջաններում: Արաբական ազգայնականներից կազմված այդ նորաստեղծ կազմակերպության քաղաքական հիմնարար սկզբունքը հռչակվեց համազորակցությունը երիտթուրքերի հետ: Նրա հիմնադրման առաջին օրվանից հստակորեն հայտարարվեց, որ կազմակերպությունը կիսում է երիտթուրքերի հայացքները և նրանց մոտեցումները կայսրությունում գոյություն ունեցող հիմնախնդիրների լուծման նկատմամբ: Գիմնադիր ժողովում, որին մասնակցում էին նաև երիտթուրքերի ներկայացուցիչները, հայտարարվեց, որ կազմակերպությունն ընդունում է «օսմանյան ազգի» վերաբերյալ երիտթուրքերի հիմնադրույթը՝ առանձին միլլեթների գոյությամբ հանդերձ: Միլլեթը, ինչպես նշել ենք, չէր համարվում առանձին ազգ, այլ դիտվում էր՝ որպես մի կրոնաթնդիկական ընդհանրություն, համայնք, որոնցից մեկը համարվեց արաբական միլլեթը: Կազմակերպությունն ընդունելով միլլեթի տեսությունը, նահանջ կատարեց արաբական ազգի գոյության սկզբունքից, որի մասին խոսում էին արաբական նահոյայական գործիչները, ապա նաև նրանց փոխարինելու եկած արաբական ազգային մտավորականությունը և ազգային գործիչները:

Բայց կազմակերպության նահանջը միայն դրանում չարտահայտվեց: Նա սկզբունքային բնույթի նահանջ կատարեց նաև մի այնպիսի առանցքային հարցում, ինչպիսին արաբական երկրների անկախության հարցն էր, որը լայնորեն քննարկվում էր արաբական երկրներում XIX դարի վերջերից և որը դարձել էր արաբական ազգային տարբեր ուժերի և հոսանքների գլխավոր պահանջը: Արաբների անկախության մասին անգամ չէր հիշատակվում կազմակերպության հիմնադիր ժողովում ընդունված ծրագրային բնույթի փաստաթղթում: Սովորաբար, նրք նահանջ է կատարվում անկախության պահանջից, ապա այն փոխարինվում է ինքնավարության՝ քաղաքական, վարչական կամ մշակութային, պահանջով: Կազմակերպության ընդունված ծրագրում դա էլ չարվեց: Դրա մասին ոչ մի հիշատակություն չկար: Դրա փոխարեն «Արաբ-օսմանյան եղբայրություն» ընկերության գլխավոր պահանջը դարձավ, ինչ-

պես նշում է Ջ. Անտոնիուսը, «սահմանադրության պաշտպանությունը, թղթի ուսանելի միացումը հանուն սուլթանի»:

Արաբականության կամ արաբների իրավունքների վերաբերյալ ծրագրում, անշուշտ, կար հիշատակություն, բայց դա ընդհանուր բնույթ էր կրում: Նրա հեղինակները պահանջում էին կայսրության ժողովուրդների իրավահավասարության հաստատում, արաբների ազգային ավանդությունների և սովորույթների պահպանում, դպրոցներում արաբերեն լեզվով դասավանդում և այլն, որոնք բն նույնպես անիրաժեշտ պահանջներ էին, սակայն, դրանք չէին գլխավորը պատմական այդ ժամանակաշրջանում:

«Արաբ-օսմանյան եղբայրություն» կազմակերպության ղեկավարն էր թուրքական քանակի սպա, երիտթուրքական «Միասնություն և առաջադիմություն» կուսակցության հիմնադիր անդամ Սադիկ Կլ-Ազգ-մը, որի զինակիցները նույնպես իթիհադականներ էին:

Կարծում ենք, որ դա «Արաբ-օսմանյան եղբայրություն» կազմակերպության կողմից բացահայտ երիտթուրքամետ ծրագրի ընդունման պատճառներից մեկն էր:

Երիտթուրքերի հետ սերտ համագործակցություն հաստատեցին նաև արաբ պատգամավորները, որոնք օսմանյան նոր պատվամենտի անդամ էին ընտրվել սահմանադրությունը վերականգնելուց հետո, 1908 թ. աշնանը կայացած երկաստիճան ընտրությունների ժամանակ: Ընտրությունների կազմակերպիչները երիտթուրքերն էին և նրանք ամեն ինչ արեցին պատվամենտում մեծամասնություն կազմելու համար: Նրանք մյուս կարևոր խնդիրը կայանում էր նրանում, որ արաբներից ընտրել այնպիսի պատվիրակներ, որոնք նրանց համախոհներն էին և կհսում էին երիտթուրքերի քաղաքական հայացքները: Երկու հարցում էլ նրանք հասան հաջողության: Դրա մասին են վկայում հետևյալ տվյալները: 1908 թ. Օսմանյան կայսրության բնակչությունը կազմում էր 22 մլն մարդ: Թվով ամենամեծաքանակը արաբներն էին՝ 10,5 մլն մարդ: Թուրքերի թիվը կազմում էր ընդամենը 7,5 մլն: Չնայած այդ հանգամանքին, թուրքերը պատվամենտում, որը բաղկացած էր 245 դեպուտատներից, զբաղեցրին 150 տեղ, մինչդեռ արաբներին հասավ ընդամենը 60 մանդատ: Արաբ դեպուտատները, որոնք իրենց հայացքներով մոտ էին երիտթուրքերին, ամեն բանում նրանց էին պաշտպանում և հնազանդորեն հետևում նրանց: Նրանք մնջլխում այդպես էլ չբարձրացրեցին ա-

րաբնրի համար կենսական նշանակություն ունեցող որևէ քաղաքական կամ այլ բնույթի հարց:

Պատկերն ալելի մտայն էր սենատում: Սենատը քաղկեդոն էր 40 սենատորներից, որոնց բոլորին նշանակում էր սուլթանը: Այդ 40-ից միայն երեքն էին արաբ:

Արաբների մեջ կային նաև գործիչներ, որոնք հրապարակապես պաշտպանում էին երիտասարդ թուրքերին և նրանց քաղաքականությունը, «ելենիով այն համոզմունքից, որ կայսրությունը պետք է ամեն զնով պահպանվի»: Խոսքը գնում էր այն կայսրության պահպանման մասին, որն իրենք՝ արաբ պատմաբանները և ազգային գործիչները, համարում էին «Աբդուլ Համիդի բանտ»: Կայսրության պահպանման ամենազերմ կողմնակից էր օսմանյան բանակի բաղդադիի սպա, ծագումով վրացի՝ Մահմուդ Շեքեբ փաշան, որը սպանվեց 1913 թ.:

Այսպիսով՝ երիտթուրքերի իշխանության գլուխ գալու առաջին շրջանում, որը մասնագետները անվանել են «արաբ-թուրքական մեղրամիս», երբ կայսրությունում տիրապետող էր համընդհանուր ոգևորությունը և էլֆորիան, արաբ ազգային գործիչները չկարողացան անմիջապես ճիշտ կողմնորոշվել, առաջադրել ու պաշտպանել արաբների համար առանցքային նշանակություն ունեցող որևէ արմատական, առանցքային հարց: Հիսթորիան և երիտթուրքերի հոշակած սկզբունքների իրական բնույթի մեջ, ընկնելով նրանց դատարկ խոստումների ծուղակը, արաբ ազգային գործիչները, զոհն նրանց մեծամասնությունը, «հանուն թուրքերի հետ ներայրության» մոռացության տվեցին արաբների հիմնական պահանջները՝ առաջին հերթին անկախության վերաբերյալ, և կանգնեցին օսմանյան կայսրության ամբողջականությունը պահպանելու դիրքերի վրա, այն կայսրության, որի սուլթանն այդ ժամանակ դեռևս զուլումի ռեժիմի հիմնադիր արյունաբոր Աբդուլ Համիդ II էր:

Բայց էլֆորիան երկար չտևեց, և նրան փոխարինելու եկավ, ինչպես հաճախ է պատահում նման դեպքերում, դառն իրականությունը: Դա ունեցավ իր պատճառները:

Սրափվելով, արաբները, հայերը, հույները և մյուս ժողովուրդները տարակուսում էին, որ հեղափոխությունը չտասալեց զուլումի հիմնադիր և նրա խորհրդանիշը հանդիսացող, դահիճ Աբդուլ Համիդ II-ին, որը շարունակում էր բազմել սուլթանական գահին: Նրա հետ միասին իշխանության լծակները շարունակում էին իրենց ձեռքում պահել հետադիմական ֆեոդալական և կղերական ուժերը: Էմիլ Թումանյանը է,

որ «հեղափոխությունը չխորացավ և չպայքարեց հակահեղափոխության դեմ»:

Արդուլ Չամիդ II, օգտվելով երիտթուրքերի անհետևողականությանից, և հենվելով իրեն հավատարիմ հետադիմական ուժերի վրա, որոնց մեջ բացի ֆեոդալներից և կղերականներից կային նաև զինվորականներ, 1909 թ. ապրիլի 13-ին կատարեց պետական հեղաշրջում: Երիտթուրքերը Ստամբուլից փախան Մակեդոնիա: Այդուհանդերձ, արդուլի համիդյան ուժերը Ստամբուլում սպանեցին արդարադատության նախարարին, Սիրիայից պառլամենտի անդամ, դրուզ էմիր Մուհամմադ Արսլանին և ուրիշներին:

Անդրադատնալով այդ հեղաշրջմանը, Մուսա Պրենսը հաստատում է, որ «սուլթանը խրախուսում էր հետադիմական և մոլեռանդ ուժերին, մուլլաներն իրենց զործը կատարեցին նրա համիդին հեծելագործում, իսկ դեռվիշական օրդենները քրդերի ձեռքը յաբաղան դրեցին»: Մրվան ալ-Մուդավարի բնութագրմամբ՝ հօգուտ սուլթանի կատարված հակահեղափոխությունը երկիրը վերադարձրեց «ջարդերի ժեմիմին», որի առաջին զոհերը եղան հայերը: Չակահեղափոխական հեղաշրջման հաջորդ օրը՝ ապրիլի 14-ին, սկսվեցին հայերի կոտորածները Կիլիկիայում, որոնք տևեցին երկու շաբաթ: Այդ ընթացքում Ադանայում, Ամսիոքում, Մարաշում, Մերսինում, Չանցում, անգամ Լաբաքիայում, սպանվեց մոտ 30 հազար հայ: Չետաքրքիր էր սուլթանական պաշտոնական բացատրությունը Կիլիկիայի կոտորածների պատճառների վերաբերյալ: Սուլթանը և նրա շրջապատը, ինչպես հաստատում է սիրիացի հեղինակ Օսման աթ-Թուրքը, «հայերին մեղադրում էին վերջին հեղաշրջումը (նկատի ունի 1908 թ. հուլիսյան երիտթուրքական հեղաշրջումը — Ն. Չ.) կազմակերպելու նախաձեռնության մեջ, որը փաստորեն իշխանությունից զրկեց Արդուլ Չամիդ II-ին, ինչպես նաև այն բանի համար, որ նրանք խախտել էին օրենքը և զենք էին կրում՝ ինքնապաշտպանության նպատակով»:

Այսանայի կոտորածները ցնցող տպավորություն քողեցին նաև կայսրության մյուս ոչ թուրք ժողովուրդների՝ այդ թվում և արաբների վրա: Դա նրանց համար մտածելու և անհանգստանալու լուրջ պատճառ հանդիսացավ, մասնավորապես սուլթանի մեղադրանքը հայերի հասցեին 1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջմանը մասնակցելու համար: Արաբները անհանգստացան, քանի որ իրենք նույնպես մասնակցել էին 1908

ք. շարժանը, և մտահոգ էին, որ սուլթանը կարող էր համանման մեղադրանքներ ներկայացնել նաև իրենց և պատժել դրա համար:

Բայց սուլթանը նրկար գահի վրա չմնաց: Երիտթուրքերը ուշքի գալով հեղաշրջումից, վերակազմավորելով իրենց ուժերը, և, հենվելով Սալոմիկուն գտնվող ու իրենց հավատարիմ զորքերի վրա, շարժվեցին Ստամբուլի վրա, կարողացան 1909 թ. ապրիլի 24-ին ճնշել սուլթանական խռովությունը և վերագրավել իշխանությունը: Արդուլ Դամիդը այս անգամ գահընկեց արվեց և սուլթանական գահին անցավ Մուհամմադ (Մեհմեդ) V Ուաշադին:

Կրկին վերցնելով իշխանությունը, երիտթուրքերն այս անգամ կազմեցին իրենց սեփական կառավարությունը, որը դարձավ նրանց գաղափարների իրականացման գլխավոր զենքը: Երիտթուրքերը դեն նետեցին լիբերալիզմի դիմակը և կայսրության քոլոր ժողովուրդների իրավահավասարության կողմնակիցների քղամիջը: Նրանք հաստատվության առջև հանդես եկան իրենց իսկական դեմքով՝ որպես մուլի ազգայնամուլներ, շուվիստներ, աափստներ, որոնք սկզբունքորեն չէին տարբերվում օսմանյան սուլթաններից ու նրանց վարած քաղաքականությունից:

Նրանց նոր քաղաքականության առաջին զոհերից մեկը հանդիսացավ «Արաբ-օսմանյան եղբայրություն» արաբական կազմակերպությունը: 1909 թ. երիտթուրքերն արգելեցին նրա գործունեությունը: Փակվեին նաև հայկական, ալբանական, հունական զանազան նման այլ կազմակերպություններ, որոնք այլևս պետք չէին երիտթուրքերին:

Ենիլ Թուման՝ քննարկելով միությունները, ընկերությունները և քաղաքական կազմակերպություններն արգելելու մասին 1909 թ. երիտթուրքերի ընդունած օրենքը, անդրադառնում է այդ կապակցությամբ օսմանյան պառլամենտում հայ պատգամավոր Վարդգեսի ելույթին, որպես երիտթուրքերի քաղաքականությունը լավագույնս մերկացնող ելույթի: «Այդ օրենքը դեպուտատների պալատում քննարկելու ժամանակ,— գրում է նա,— տարբեր ազգությունների դեպուտատներ հանդես եկան խիստ քննադատությամբ: Դայ դեպուտատ Վարտակիսը (Վարդգեսը — Ն. Գ.) արտահայտեց ընդդիմության կարծիքը, երբ հայտարարեց. «Օսմանյան ժողովուրդներին իրենց ազգությունը, ռասայական (իմա՝ էթնիկական — Ն. Գ.) պատկանելությունը և լեզուն պահպանելու արգելքը՝ նպատակ ունի նրանց ներքաշել մի միության մեջ, որը հեռու է արդարությունից և ազատությունից... Ազգը չի կարող գոյություն ունենալ՝

չպահպանելով իր ռասայական պատկանելությունը, և նա քույլ չի տա, որ այն խլեն իրենից: Կազմակերպությունները, որոնց լուծարումը դուք ցանկանում եք, դրանք այն կազմակերպություններն են, որոնք ձեզ հետ միասին պայքարել են սահմանադրության վերականգնման համար»:

Այսպիսով՝ արարների և կայսրության մյուս ժողովուրդների հետ երիտթուրքերի «եղբայրություն» խաղն արդեն սպառել էր իրեն: Մեղրամիսն ավարտվեց:

Դրա կարիքը նրանք այլևս չէին զգում:

Դրա կարիքը չէին զգում նաև արարները և կայսրության մյուս ժողովուրդները: Նրանց այբերը բացվում էին և նրանք աստիճանաբար հասկանում էին երիտթուրքերի ու նրանց գլխավորած շարժման իսկական էությունը: Նրանք պատրանքաբափ էին լինում:

Այսպիսով՝ ավարտվեց խաբկանքը՝ Օսմանյան կայսրության «եղբայրություն» խաղալու դարաշրջանը, և սկսվեց մի նոր փուլ՝ հակադրության, դիմակայության և, ի վերջո, պայքարի փուլը:

II. ԲՈՆԻ ԹՈՒՐԱՑՄԱՆ ԵՐԻՏԹՈՒՐԵՐԻ ԼԱՅՆՑԱԿԱՐԳԸ ԵՎ ԱՐԱԲՆԵՐԸ

1. Արարները թուրքական նացիոնալիզմի և պանթուրքիզմի արանքում

Երիտթուրքերի կողմից սուլթանական խռովությունը ճնշելուց և նրանց կողմից իրենց կառավարությունը կազմելուց հետո, տեղի ունեցավ պատակտում սահմանադրության վերականգնման կողմնակիցների միջև, որոնք համախմբված էին երիտթուրքերի շուրջը: Պատակտումն առավել ակնառու դրսևորվեց կայսրության թուրք և ոչ թուրք ժողովուրդների միջև: Դրա համար գլխավոր մեղքն ընկնում է երիտթուրքերի վրա, որոնք հասնելով իշխանությունը զրավելու իրենց գլխավոր նպատակին, դժեցեցին 1907 թ. Փարիզի կոնգրեսում արարներին, հայերին, քալկանքան և կայսրության մյուս ժողովուրդներին ազատության ու հավասարության վերաբերյալ տրված իրենց խոստումը, և որդեգրեցին քլորովին հակառակ քաղաքականություն:

Ա. Գաուրանին՝ բնութագրելով այդ գործընթացը, շեշտում էր, որ «ճեղքվածքը թուրքերի և ոչ թուրքերի միջև դառնում էր ավելի լայն»:

Պրա պատճառներից մեկն այն էր, որ երիտթուրքերը ջանում էին պահպանել կայսրությունը և ստեղծել կենտրոնացված կառավարություն՝ թուրքերի գերակայությամբ: Այդ գերխնդիրը լուծել օսմանիզմի դուկտիլ-նայի հիման վրա հնարավոր չէր, որովհետև օսմանիզմը, ինչպես նշում է Ա. Չաուրանին, «չափազանց փխրուն և արհեստական զգացում էր, որը վերջին հաշվով ոչ մի բանի չէր ապավինում՝ բացի կառավարող ընտանիքին հավատարիմ լինելուց»: Ուրեմն՝ օսմանիզմը չէր կարող շահախի դեր կատարել և ծառայել կայսրության անրապնդմանը: Այդ գործը, ինչպես նշում են արաբ հետազոտողները, կարող էր կատարել միայն մեկ այլ ազգային զգացում կամ ավելի արդյունավետ նացիոնալիզմ, որը հիմնված լիներ լեզվի կամ ռասայական ընդհանրության, իսկ ավելի լավ՝ թե՛ մեկի, և թե՛ մյուսի վրա: Այդպես, ինչպես նշում է Ա. Չաուրանին, «Օսմանյան նացիոնալիզմն աստիճանաբար վերածվեց թուրքական նացիոնալիզմի»: Երիտթուրքերի կարծիքով «կայսրության հիմքը պետք է լիներ ազգային միասնությունը, որը կհստիմ էին թուրք նրանք, ովքեր խոսում էին թուրքերեն կամ ունեին թուրքական ծագում»: Այստեղից մինչև ոչ թուրք ժողովուրդներին բռնի թուրքացումը մի քայլ էր միայն: Եվ երիտթուրքերի քաղաքականությունը բացահայտորեն դրան էր նպատակաուղղված: Պա ավելի սրեց հարաբերությունները մի կողմից թուրքերի, իսկ մյուս կողմից կայսրության ոչ թուրք ժողովուրդների միջև:

Արաբ պատմաբանները միակարծիք են այն հարցում, որ ստեղծված իրադրության համար մեղքը բացառապես ընկնում է երիտթուրքերի քաղաքականության վրա: Էմիլ Թուման արաբների, հայերի և մյուս ժողովուրդների «Իփիհաղ վե թերակի» կուսակցությունից և նրա գործողություններին աջակցություն ցույց տալուց հետո նախապատմաբանը «համարում է «Իփիհաղ վե թերակի» դեկավարների շովինիստական քաղաքականությունը և ոչ թուրք ազգությունների թուրքացման նրանց կուրսը»:

Բռնի թուրքացման և թուրքական շովինիզմի քաղաքականության վրա ուշադրություն է հրավիրում սիրիացի պատմաբան Օսման աբ-Թուրքը: Նրա կարծիքով երիտթուրքերն իրենց նախկինում հռչակած սկզբունքներից այն աստիճան հեռացան, որ «նույնիսկ ոչ թուրք իսլամական ժողովուրդներին՝ արաբներին, պարսիկներին, եգիպտացիներին և հնդկներին (նկատի ունի մուսուլմանադավաններին — Լ. Գ.), նրանք վերաբերվում էին որպես թուրքերին ոչ հավասարների»:

Բռնի թուրքացման մասին է հավաստում նաև Լիբանանյան հանրագիտարանը, որտեղ գրված է, որ «Իթիհադ վե թերակի» կուսակցության «գլխավոր քաղաքականությունն ամբողջ Օսմանյան կայսրության թուրքացումն էր»:

Այդ հարցը բավականին հանգամանորեն է քննարկում Ձիհադ Ալիի՝ «Թուրքական թուրանիզմը ֆունդամենտալիզմի և ֆաշիզմի միջև» իր հետաքրքիր աշխատության մեջ: Եւ երիտթուրքերի ազգային քաղաքականության հիմքը համարում է «մոլեթանդ նացիոնալիզմը՝ խարսխված ենթակայության և բռնի թուրքացման սկզբունքների վրա»:

Համանման տեսակետներ են արտահայտում նաև Ջեյն Ջեյնը, Ֆուադ Հասան Հաֆիզը, Ալբերտ Հաուրանին, Մուսա Պրեմնը, Մրվան ալ-Մուդավարը և այլ արաբ հեղինակներ:

Այսպիսով՝ օսմանյան կայսրության ժողովուրդների՝ արաբների, հայերի, հույների, ասորիների, ջրդերի, քալկանյան և այլ ժողովուրդների բռնի թուրքացումը հանդիսանում էր երիտթուրքերի ազգային քաղաքականության հիմնաքարը և վերջնական նպատակը:

Բռնի թուրքացման քաղաքականությանը նպատակը թուրքական ռասայի տիրապետության սպառնալուծումն էր Օսմանյան կայսրությունում և նրանում բնակվող բոլոր ժողովուրդների ու ազգությունների վրա:

Երիտթուրքերի ազգային քաղաքականության մյուս ոչ պակաս կարևոր ասպեկտը պանթուրանիզմը կամ պանթուրքիզմն էր: Եթե թուրքացման քաղաքականությունը նպատակաուղղված էր օսմանյան կայսրության ոչ թուրք ժողովուրդների բռնի ծուլմանը, ապա պանթուրքիզմը հասցեագրված էր կայսրության սահմաններից դուրս գտնվող թուրքախոս ժողովուրդներին:

Երիտթուրքերի առաջնորդները իշխանության գլուխ անցնելով, փայփայում էին պանթուրանիզմի ցնորամիտ գաղափարներ, ձգտելով իրենց տիրապետության ներքո համախմբել թուրքական բոլոր ժողովուրդներին:

Դժվար չէ տեսնել այն կապը, որ գոյություն ունեւ երիտթուրքերի ներքին քաղաքականության՝ կայսրության բոլոր ժողովուրդների թուրքացման և ազգային հարցում երիտթուրքերի արտաքին քաղաքականության մեջ: Միանգամայն իրավացի է Դ. Երեմենը, երբ նա «Թուրքերի ծագումը» գրքում ընդգծում է, որ «Կայսրության ներսում պանթուրքիզմը կոչ էր անում ֆիզիկապես ոչնչացնել կամ վերջնականապես թուրքացնել ազգային փոքրամասնություններին: Պանթուրքիստական գա-

դաժնախոսությունը զարգանում էր երիտասարդ քուրքական նացիոնալիզմի քազայի վրա, որը սկզբում ընդունել էր «քուրքչյուլուք» կամ «քուրքիզմ» անունը: Դրանք միննույն մեղալի երկու կողմերն էին:

Արաքենրին անհանգստացնում էր երիտքուրքերի ոչ միայն քուրքացման, այլև պանքուրքիզմի քաղաքականությունը, որը շատ հատակորեն արտացոլված է արաբական պատմագրության մեջ: «Երիտքուրքերը — գրում է Մովսես Կալաբալարը, — սկսեցին իրականացնել քուրանիզմի քաղաքականությունը («աս-սիյասա աք-քուրանիյա») և քարոզում էին ի նպաստ դրա, ծգտում էին ստեղծել նոր կայսրություն՝ կազմված քուրքական ժողովուրդներից, որոնք բնակվում են Կովկասյան լեռներից մինչև Թուրքեստան»: Եվ այդ կապակցությամբ արաբական հեղինակը մի շատ կարևոր դիտողություն է անում. «Նրանում տեղ չէր մնում մյուս ժողովուրդների համար, այնպիսի ժողովուրդների՝ ինչպես արաքենրը և հայերը»: Այստեղից բխում է տրամաբանական հետևություն այն մասին, որ պանքուրքիզմի ճանապարհին ընկած էին արաբական և հայկական արգելքները, որոնք անհրաժեշտ էին վերացնել, հակառակ պարագայում անհնար էր իրականացնել աս-սիյասա աք-քուրանիյա:

Կարծում ենք հետաքրքիր է նաև մեկ այլ արաբ պատմաբանի՝ Ալբերտ Գաուրանիի տեսակետը, որը ավել շուտ ընդհանուր եզրահանգման բնույթ է կրում: Նա մեջբերում է երիտասարդ քուրքերի այն կարծիքը, որ «կայսրությունը (նոր քուրանական — Ն. Գ.) պիտի լինի քուրքների տունը»: Իսկ այդ տան մեջ, բնականաբար, տեղ չէր կարող լինել օտարների, այս դեպքում՝ արաքենրի, հայերի և այլ ժողովուրդների համար:

Չենց այդ հանգամանքները նաև նկատի ունի մեր կողմից արդեն հիշատակված Տիհադ Ապլիից, երբ նա տալիս է պանքուրանիզմի իր սահմանումը՝ «Թուրանիզմը ռասայական, շովինիստական, ֆաշիստական շարժում է»:

Երիտքուրքերի պանքուրանական քաղաքականության ասպեկտին անդրադարձած հեղինակները, բացի արաքենրի և հայերի գործունեությունից, անդրադարձել են նաև Ռուսաստանի հարցին, իրավացիորեն շեշտելով, որ պանքուրանիզմն ուղղված էր նաև Ռուսաստանի դեմ, քանի որ Կովկասի լեռնային շրջաններից մինչև Թուրքեստան ընկած տարածքները, որոնք պետք է կազմին ծրագրվող նոր քուրանական կայսրության միջուկը, Ռուսական կայսրության մասն էին կազմում:

Երիտթուրքերի պանթուրքիզմի քաղաքականության մասին պատկերացումները թերի կլինեին, եթե չնշեինք նաև պանիսլամիզմի պարագան, որոնք սերտորեն շաղկապված էին միմյանց հետ: Այդ հարցին անդրադարձել են ոչ միայն արաբագետները, այլև թուրքագետները: Ընդ որում, նրանք այդ հարցը դիտարկում են արաբների հետ նրա առնչության համատեքստում: Դրա անենացայտուն օրինակը տվել է Դ. Երեմենը: Սիա թե ինչ է զրուց նա այդ մասին. «Երիտասարդ թուրքերի պանթուրքիզմը սերտորեն միահյուսվում էր պանիսլամիզմի հետ: Եվ դա հասկանալի է, քանի որ, նախ, պանթուրքիստական պրոպագանդայի մեջ երիտասարդ թուրքերն իրենց նպատակների համար օգտագործում էին նաև թուրք մուսուլմանների կրոնական զգացումները, իսկ երկրորդ, օսմանական սուլթան-խալիֆների նման, նրանք փորձում էին հենվել պանիսլամիզմի վրա՝ անկախության համար արաբների ազգային շարժման դեմ մղված պայքարում»:

Այսպիսով՝ արաբներն ականայից հայտնվեցին թուրքական ծագում ունեցող երկու բշնամական ուժերի արանքում: Այդ ուժերից մեկը թուրքիզմն էր, արաբների (ինչպես նաև մյուս ոչ թուրք ժողովուրդների) բռնի թուրքացումը, որի վերջնական արդյունքը պետք է լիներ արաբական եթնոսի վերացումը, անգամ Ֆիզիկապես ոչնչացնելու ուղիով: Մյուս ուժը՝ պանթուրքիզմն էր, որի իրագործման ճանապարհին արաբ ժողովուրդը կանգնած էր որպես լուրջ արգելք, այդ պատճառով էլ նա այս տեսանկյունից ևս ենթակա էր վերացման:

Արաբները դրվեցին ստեղծված անելանելի քվացող իրալիճակից ելք որոնելու պատմական անհրաժեշտության առջև:

2. Արաբները ապակենտրոնացման և անկախության երկրնտրանքի առջև

Երիտթուրքերի իշխանության գլուխ գալուց մեկ տարի էլ չէր անցել, երբ նրանք մահացու հարված հասցրեցին թուրքերի հետ եղբայրամալու արաբական որոշ շրջանների սպասումներին և արաբ-օսմանյան եղբայրության գաղափարին: Մեկ տարի էլ չէր անցել այն օրվանից, երբ նրանք հրապարակավ հրաժարվեցին ազատության և հավասարության իրենց իսկ հռչակած կարգախոսներից ու անցան արաբների ու կայսրության մյուս ժողովուրդների բռնի թուրքացման քաղաքականությանը՝

Նրանց ծուլելու, իսկ դրա չհաջողվելու դեպքում՝ ֆիզիկապես ունչացնելու ուղիով:

Հասկանալի է, որ արարները չէին կարող նստել ձեռքերը ծալած և սպասել, թե երիտթուրքներն ինչպես են իրազործելու իրենց ռասայական քաղաքականությունը, որի արդյունքում անպայման արարների վերացումն էր լինելու:

Արարական ազգային քաղաքական շրջանակներում ետանդունք մտադրվում էր զնուն այն հարցի շուրջը, թե նրանք ինչպիսի քաղաքականություն պետք է ընտրեին, որն ապահովեր արարների՝ որպես էթնոսի, պահպանումը և զարգացումը: Ի՞նչ վերջո, նրանք բաժանվեցին երկու զլխավոր հոսանքների:

Առաջին հոսանքը կազմեցին նրանք, որոնք, չնայած երիտթուրքների պանթուրքիստական քաղաքականությանը, դեռևս պատրաստ չէին վերջականապես խզելու թուրքների հետ և կանգնելու նրանց դեմ քացահայտ պայքարի դիրքերում: Դրանք այն ուժերն էին, որոնք բազմաթիվ թելերով կապված էին թուրքների, թուրքական իշխանությունների և Օսմանյան կայսրության հետ:

Դրանց մեջ մտնում էին ֆեոդալ-կալվածատերերի որոշ շրջաններ, որոնք իրենց բարեկեցությունը, տեղերում իրենց իշխանությունն ու հեղինակությունը պահելը կապում էին Օսմանյան կայսրության պահպանման հետ:

Այդ խմբում բավական ազդեցիկ ուժ էր ներկայացնում մուսուլմանական կղերը, որը մտավախություն ուներ, որ անջատումը կայսրությունից կամ կայսրության փլուզումը կհարվածեր իսլամին ու նրա հեղինակությանը, և կբուլացներ նրա դիրքերը թե՛ երկրի ներսում, և թե՛ երկրից դուրս:

Զինվորականների մեջ նույնպես կային զգալի թվով մարդիկ, որոնք երիտթուրքների հետ ծառայել էին մինևույն բանակում, մասնակցել «Իթիհադ վե թերակի» կազմակերպության ստեղծմանը և իրենց ծառայողական ապագան կապում էին կայսրության և նրա ռազմական կառույցի պահպանման հետ:

Այս հոսանքի շարքերը համալրում էին արար պաշտոնյաները, որոնք պաշտոնավարում էին ինչպես արարական մարզերում՝ վիլայաթներում, սանջաքներում, կազաններում և նահիյաներում, այնպես էլ կենտրոնական ապարատում, մշտապես գտնվելով մայրաքաղաքում.

շվիվելով բարձրաստիճան իշխանավորների հետ, ստանալով լավ վարձատրություն և վայելելով իշխանություն ունենալու բերկրանքը:

Այդ հոսանքն ուներ իր շարքային անդամների բավակահին սովոր ժողովրդական զանգվածը, հասարակ մարդկանց, որոնք հեռու էին քաղաքականությունից, գլուխ չէին հանում քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և ազգային բարդ խնդիրներից, քայքայ շատ հաճախ կուրորեն հետևում էին իրենց շեյխերին, մուլաներին, ազդեցիկ մարդկանց ու պաշտոնյաներին և կատարում նրանց ասածը:

Ի հավելումն, նշենք նաև, որ այս հոսանքին պատկանում էր նաև լիբերալ մտավորականության մի ոչ մեծ շերտ: Դրանք բարենորոգումների դիրքերում կանգնած գործիչներ էին, որոնք խորշում էին արձատական, հեղափոխական գործողություններից՝ նախապատվությունը տալով էվոյուցիոն գարգացմանը:

Այս հոսանքի մեջ մտնող քուր խավերը՝ քաղաքական գործիչները, իսլամական ռեֆորմատորները, տեղական երևելիները, անգամ մեջլիսի առանձին դեպուտատներ, միտում էին իրենց ընդդիմադիր կեցվածքը դրսևորել սահմանադրական համակարգի շրջանակներում՝ համաձայնության գալով օսմանյան լիբերալ գործիչների հետ, որոնք կանգնած էին ապակենտրոնացման սկզբունքներով Օսմանյան կայսրության վերակառուցման դիրքերում: Ինչպես արդեն նշել ենք, օսմանյան իրականության մեջ այդ հոսանքի հեղինակավոր առաջնորդը իշխան Սաբահեդդինն էր:

Արարական իրականության մեջ ձևավորված այս հոսանքը, անշուշտ, դեմ էր արաբների և կայսրության մյուս ժողովուրդների բռնի բուրջացման երիտթուրքական քաղաքականությանը: Այդ հարցը գլխավոր ջրբաժան գիծն էր նրա և երիտթուրքական պարագլուխների և այդպես կոչված «գաղափարախոսների» միջև: Նրանք, ի հակադրություն երիտթուրքերի, առաջադրում էին Օսմանյան կայսրության ապակենտրոնացման քաղաքականությունը, դա համարելով հուսալի պատվար՝ ընդդեմ բռնի բուրջացման, արաբ երևուսի պահպանման հուսալի միջոց, որը նաև զարգացման համապատասխան պայմաններ կստեղծեր արաբների համար:

Այս հոսանքն ունեցավ իր քաղաքական կազմակերպությունը՝ կուսակցությունը, որը ձևավորվեց 1912 թ. դեկտեմբերին Կահիրեում: Եւ կոչվում էր՝ «Վարչական ապակենտրոնացման օսմանյան կուսակ-

ցություն»՝ «Չիզը ալ-լամարքազիա ալ-իդարիյա ալ-օսմանի», որը համախ, կրճատ ձևով, կոչվում է Լամարքազիա:

Նախքան այդ կուսակցության ծրագրին ու զործունեությանն անդրադառնալը, հարկ է համառոտակի լուսարարել «Արաք-օսմանյան եղբայրություն» կազմակերպության արգելվելուց հետո մինչև Լամարքազիայի հանդես գալը հրապարակի վրա հայտնված արաբական մի քանի, առավել կարևոր կազմակերպությունների ծրագրային պահանջները և դիրքորոշումը՝ ազգային-քաղաքական հարցերի նկատմամբ:

Ղրանց մեջ ուշադրության է արժանի «Գրական ակումբը», որը հիմնվեց 1909 թ. ամռանը Ստամբուլում՝ «Արաք-օսմանյան եղբայրություն» կազմակերպությունը իշխանությունների կողմից արգելվելուց հետո: Նրա նախածեռնողներն եղան պաշտոնյաները, պատլամենտի ղեկավարատները, մտավորականները և ուսանողները: Նա ծառայում էր որպես հանդիպման վայր Ստամբուլում բնակվող և արաբական մարզերից մայրաքաղաք ժամանող արաբների համար, որոնք հանդիպում, մտքերի փոխանակություն էին կատարում, իրենց տեսակետները հայտնում արաբներին հուզող տարրերի հարցերի շուրջը: Նրա պատմական ծառայությունը կայանում է նրանում, որ նա հրաժեշտ տվեց իր նախորդի քաղաքական մոլորությանը՝ օսմանների հետ արաբների եղբայրության գաղափարին, և կանգնեց օսմանյան բռնություններին դիմակայելու դիրքերում, որը, սակայն, քողարկված ձևով էր արտահայտվում:

Մի քանի հազար անդամներ հաշվող և իր քաժանմունքները Սիրիայում և Իրաքում ունեցող այդ կազմակերպությունը, որը պաշտոնապես զործում էր լեզավ կերպով և այդ պատճառով էլ ստիպված էր զգուշ լինել, ուներ նաև իր գաղտնի կազմակերպությունը: Նրա ծոցից դուրս եկավ ալ-Կաիբանիա կազմակերպությունը, որի միջուկը կազմում էին քուրդական բանակի արաբ զինվորականները: Նա ստեղծվեց 1909 թ. վերջերին: Նրա անդամներն ընտրվում էին մանրակրկիտ ուսումնասիրությունից հետո, որոնց հայրենասիրությունը կասկած չէր հարուցում, որոնց կարելի էր անվերապահորեն վստահել, հատկապես գաղտնիք պահելու հարցում: Նա քաժանմունքներ ուներ, քացի Ստամբուլից, ևս հինգ կենտրոններում: Նրա ղեկավարն էր եգիպտացի Ազիզ ալ-Սըրրին, որը քուրդական բանակի սպա էր:

Ալ-Կաիբանիան ազգային և քաղաքական հարցերը Օսմանյան կայսրությունում լուծելու համար առաջարկեց բավականին մի ինքնատիպ ծրագիր, որը ոչ մի կազմակերպության կողմից չէր արտահայտվել

մինչ այդ և չի էլ արտահայտվել դրանից հետո: Դա Օսմանյան կայսրությանը Արար-օսմանյան դուալիստական կայսրության կամ պետության վերակազմավորելու պահանջն էր: Այս ծրագիրը ներկայացնելիս, նրա հեղինակներն առաջնորդվել էին Ավստրո-Պունգարական դուալիստական կայսրության նախադեպով: Դա նախկին Ավստրիական կայսրությունն էր, որը հունգար ժողովրդի երկարատև պայքարի հետևանքով XIX դարում վերածվեց Ավստրո-Պունգարական դուալիստական կայսրության: Ալ-Կահրանիայի ծրագրի համապատասխան ընդհանուր Օսմանյան կայսրության սահմաններում արարական երկրները պետք է կազմեն բազավորություն՝ որպես կայսրության հավասարազոր մի անդամը: Սուլթանը պահպանում էր իր դիրքերը և համարվում էր Արար-օսմանյան կայսրության սուլթանը՝ միաժամանակ համարվելով արարական բազավորության բազավորը: Նախատեսվում էր, որ արարական բազավորությունն ունենալու էր իր կառավարությունն ու պառլամենտը, իսկ արարերեն լեզուն համարվելու էր բազավորության պաշտոնական լեզուն:

Այս ծրագիրը կարևոր քայլ էր «Արար-օսմանյան եղբայրություն» կազմակերպության ծրագրային պահանջներից հեռանալու, անգամ նրանց հակադրվելու ուղղությամբ: Ուստի՝ այդ երկու կազմակերպությունները չպետք է չլիթեն միմյանց հետ:

Նա միաժամանակ մի նոր աստիճան էր արարական ազգաշին-քաղաքական մտքի զարգացման ճանապարհին:

Բայց, այդուհանդերձ, այդ կարճատև կյանք ունեցած կազմակերպության նշանակությունը չպետք է գերազնահատել, քանի որ նրան չհաջողվեց գործնական քայլեր կատարել առաջին հայացքից հրապուրիչ թվացող արար-օսմանյան դուալիստական պետություն ստեղծելու ուղղությամբ: Անհրաժեշտ է նաև նկատի ունենալ այն հանգամանքը, որ ալ-Կահրանիայի կողմից ներկայացված տարբերակը չէր կառող ընդունելի լինել թուրքական կողմի համար: Չպետք է մոռանալ, որ ալ-Կահրանիան իր ծրագիրն առաջադրեց մի այնպիսի ժամանակ, երբ օսմանյան երիտթուրքական կառավարությունն արդեն կանգնել էր կայսրության քոլոդ ոչ թուրք ժողովուրդների, այդ քվում և արարների, թուրքացման ուղու վրա, և ոչ միայն կանգնել, այլև գործնական քայլեր էր կատարում իր այդ ռասնայական քաղաքականությունն իրագործելու համար:

Ալ—Կա՛հրանհան իր զործունեությունը դադարեցրեց, երբ հայտնի դարձավ, որ նրա անդամներից մեկը դավաճանել է:

Լամարքագիային նախորդած արաբական ազգային—քաղաքական կազմակերպությունների մեջ ուշադրության է արժանի նաև 1911 թ. Փարիզում հիմնված «Երիտասարդ արաբների ընկերությունը»: Ընկերության հիմնադիրներն էին յոթ երիտասարդ արաբներ: Բարեբախտաբար հայտնի են նրանց անունները, որոնք արաբական տառեր երկրներից էին: Դրանց էին՝ Աունի Աբդ ալ—Ֆադին՝ Տենիսից, Ջամիլ Մարդանը՝ Դամասկոսից, Մուհամմադ ալ—Միհմիսանին՝ Բեյրութից, Ռուստամ Չայդարը՝ Բաալքեկից, Թոֆիկ ալ—Լաբուրը՝ Բեյրութից, Ուաֆիկ Թամիսին՝ Լաբլուսից և Աբդ ալ—Դանիմ ալ—Ուրայիսին՝ Բեյրութից: Նրանցից ումանք, ինչպես Ջամիլ Մարդանը և Ռուստամ Չայդարը, հետագայում դարձան արաբական ազգային—ազատագրական շարժման ականավոր ղեմերից, իսկ Ջամիլ Մարդանը՝ անկախ Սիրիայի վարչապետ:

Ինչպես կազմակերպության անունն է հռչում, դժվար է անալոգիա չանցկացնել երիտթուրքերի հետ: Նրանք ձգտում էին արաբների ազգային—քաղաքական կյանքում նույն դերակատարումն ունենալ, ինչ որ երիտթուրքերը՝ թուրքերի կյանքում: Բայց խոսքը քաղաքականության կրկնության կամ նույնության մասին չէ, քանի որ դա անհնար էր: Երիտթուրքերը տիրապետող թուրք ազգի ներկայացուցիչներն էին, որ դարձան նրա առաջնորդները և կայսրությունը փրկելու համար կանգնեցին ոչ թուրք ժողովուրդներին իրենց ազգային ինքնությունից զրկելու, անզամ նրանց այս կամ այն ձևով, ինչպես արդեն նշել ենք. վերացնելու ճանապարհին:

Երիտարաբների նմանությունը երիտթուրքերին կայանում է միայն մի բանում՝ նրանք ցանկանում էին դառնալ արաբ ժողովրդի ազդեցիկ և հեղինակավոր առաջնորդը, ինչպես երիտթուրքերը դարձան թուրքերի ղեկավարը, և նրան ազատել թուրքական ճնշումից, առանց մտադրություն և հավակնություն ունենալու ոտնահարել մյուս ժողովուրդների պատիվն ու իրավունքները: Նրանք ոչ թե ավերիչ ու կործանարար ուժ էին, ինչպես երիտթուրքերը, այլ ուզում էին լինել փրկիչ ու կառուցողական ուժ արաբների համար: Այս սկզբունքային տարբերությունը հարկ է միշտ նկատի ունենալ:

Կազմակերպության ղեկավարությունը 1913 թ. Փարիզից տեղափոխվեց Բեյրութ, ապա Դամասկոս:

Իսկ ինչ վերաբերում է երիտարարների ծրագրային պահանջներին, ապա նրանց չձևավորվեցին միանգամից: Նրա ղեկավարները հավանաբար եղել են բավականին իրատես և գործնական մարդիկ, որոնք կազմակերպության ծրագրային պահանջները ձևակերպել են աստիճանաբար, հաշվի առնելով իրադրությունը, արարների քաղաքական տրամադրությունները, պայքարի պատրաստ լինելու նրանց ներուժն ու մակարդակը և այլ հանգամանքներ:

Երիտարարների ծրագրային պահանջներն անցել են երեք փուլ:

Առաջին փուլում ընդհանուր գծերով խոսվել է արարների ազգային զարթոնքի մասին: Հիմնական խնդիրն այս փուլում համարվել է խորացնել այդ զարթոնքը և նրա ուղղորտի մեջ ներգրավել հնարավորին լայն զանգվածներ: Այլ կերպ ասած, շեշտը դրվում էր զանգվածային շարժման համար համապատասխան հող պատրաստելու վրա, որն ամեն մի շարժման հաջողության նախապայմանն է:

Երկրորդ փուլում ծրագիրն ընդունում է ավելի կոնկրետ բովանդակություն՝ առաջադրվում է սոմանյան կայսրության ապակենտրոնացման պահանջը և արարների ազգային-քաղաքական հիմնախնդիրների լուծումն այդ շրջանակներում:

Ապակենտրոնացման իր պահանջով «Երիտարարական ընկերությունը» մոտենում է մի փոքր ավելի ուշ կազմակերպված Լամարքագիային:

Երրորդ փուլում «Երիտարարական ընկերությունը» կանգնում է ավելի արմատական դիրքերում և իր գլխավոր ծրագրային պահանջը դարձնում արարների անկախության նվաճումը: Դրանով նա մի քայլով առաջ անցավ Վարչական ապակենտրոնացման՝ Լամարքագիա կուսակցությունից:

Հիմնականում այս կազմակերպություններն էին գործում արաբական իրականության մեջ 1909-1912 թթ., մինչև Լամարքագիայի ասպարեզ իջնելը:

Լամարքագիան ստեղծվեց սիրիացիների նախաձեռնությամբ, որոնց այնուհետև միացան լիբանանցիները, իրաքցիները, պաղեստինցիները և նեգիպտացիները: Նրա ղեկավարն էր Ռաֆիկ ալ-Ազրմը, որը բավականին հարուստ կենսագրություն ուներ: Նա համազործակցել էր մահդայական շարժման ակնաավոր գործիչ Արդ առ-Ռահման ալ-Կավակիրիի հետ և իր վրա կրում էր նրա հայացքների ազդեցությունը, այդ թվում և արարների ազգային-պետական կյանքի կառուցման հարցում:

Նա արաբական մտավորականների շրջանում ճանաչված հրապարակախոս ու փիլիսոփա էր: Նրա տեղակալն էր մուսուլման մեծ ճանաչում ունեցող մտավորական Արդ Չամիդ ազ-Չահրավին: Չոմսում ծնված այդ լուսավոր հայացքների տեր արաբը, որը իր հայրենի քաղաքում հրատարակել էր «ալ-Մինքար», իսկ Ստամբուլում «ալ-Չադարա», բերքերը, հետագայում դարձավ արաբական ազգային-ազատագրական շարժման ականավոր ղեկավարներից մեկը և իր մի շարք ընկերների հետ միասին 1916 թ. Ղամասկոսում կախաղան հանվեց երիտրուքների առաջնորդներից մեկի՝ Ջեմալ փաշայի հրամանով: Կուսակցությունն ուներ իր մասնաճյուղերը արաբական երկրների մեծ մասում՝ Սիրիայի, Լիբանանի, Իրաքի և Պաղեստինի տարբեր քաղաքներում ու նահանգներում: Նրա շարքերում հաշվվում էր 10 հազար անդամ, որն իր ժամանակի համար մեծ թիվ էր, հաշվի առնելով արևելյան երկրների յուրահատուկ պայմանները և սովորույթները:

Կառուցվածքային առումով մուսուլման Լամարքազիան շահեկանորեն տարբերվում էր արաբական իրականության մեջ գործող այլ կազմակերպություններից, կոմիտեներից և ընկերություններից: Նրա կառուցվածքն աչքի էր ընկնում ղեկավար մարմինների ֆունկցիաների հստակ սահմանազատումով և խնդիրների հստակ բաժանումով: Նրա գլխավոր մարմինը կոմիտեն էր, որի անդամներն էին 20 հոգի և որի նստավայրը Եգիպտոսն էր: Նա պատասխանատու էր կուսակցության քաղաքականության, հիմնադրույթների և ծրագրերի մշակման համար: Ջ. Անտոնիուսն այդ կոմիտեն համարում էր «գորավոր»: Մյուս կարևոր օրգանը Գործադիր կոմիտեն էր՝ կազմված 6 անդամներից: Նա պատասխանատու էր Կենտրոնական կոմիտեի որոշումների կատարման համար և ղեկավարում էր կուսակցության առօրյա գործունեությունը:

Այժմ անդրադառնանք այդ կազմակերպության ծրագրային հիմնական պահանջներին, որոնք դարձան արաբական մի ամբողջ հոսանքի գործունեության գլխավոր ուղեցույցը:

Լամարքազիան ըստ պաշտոնական հայտարարությունների, հետապնդում էր ոչ թե քաղաքական, այլ վարչական նպատակներ, թեև այն խնդիրները, որ նա առաջադրում էր, ըստ էության մուսուլման քաղաքական էին, որքան և վարչական: Նրա պահանջների մեջ կենտրոնական տեղ էին գրավում կայսրության արաբական վիլայաթներին հատուկ նահանգային ինքնավարությունների կարգավիճակ տալու պահանջը: Որպեսզի դա ձևական բնույթ չլերեր, ապակենտրոնացման կողմ-

նակիցները գտնում էին, որ այդ ինքնավարությունները պետք է ունենային իրենց կառավարությունները և նահանգային ժողովները՝ օժտված լայն իրավունքներով այդ բնում օտարերկրյա խորհրդատուներ նշանակել տվյալ ինքնավար նահանգում ոստիկանությունը, ժանդարմերիան, արդարադատությունը և ֆինանսները վերակառուցելու համար: Տեղական մարմիններում պաշտոնյաների ճնշող մեծամասնությունը պետք է արաբներ լինեին:

Այս հարցի հետ ուղղակի առնչություն ունեցող կուսակցության պահանջն առ այն, որ արաբներն ավելի լայն ներկայացուցչություն ունենային օսմանյան կայսրության կառավարությունում, սենատում և մեքլիսում, և ապահովվեր նրանց գործունյա մասնակցությունը երկրի կառավարմանը:

Լամարքագիայի ծրագրային պահանջների մեջ իր պատվավոր տեղն ունեցող արաբներն լեզվի հարցը: Նա պետք է համարվեր պաշտոնական լեզու արաբական ինքնավար նահանգներում, գործավարությունը վարվեր այդ լեզվով: Արաբներն լեզվով պետք է իրականացվեր կրթությունը դպրոցներում:

Եսկան էին նաև մի շարք այլ պահանջներ, ինչպես խաղաղ տարիներին արաբ զինվորները տեղեցնում ծառայելու, եկամուտների մի մասը տեղական մարմիններին հատկացնելու և նման այլ պահանջներ:

Ահա այսպիսին էր Օսմանյան կայսրությունը ապակենտրոնացման (լամարքագիայի) սկզբունքի վրա վերակառուցելու Ապակենտրոնացման կուսակցության ծրագիրը: Դա կարևոր փաստաթուղթ է, որն արտահայտում էր արաբական հասարակության այն խավերի համոզմունքները, որ արաբների ազգային ինքնությունը և ֆիզիկական գոյությունը կարելի էր ապահովել Օսմանյան կայսրությունը պահպանելով և նրա սահմաններում՝ բայց վերակազմավորված ապակենտրոնացման սկզբունքների հիման վրա:

Լամարքագիան գործում էր լեզույ ձևով և եռանդուն աշխատանք ծավալեց իր ծրագրային պահանջները արաբական զանգվածներին հասցնելու և նրանց համակրանքն ու աջակցությունը նվաճելու ուղղությամբ: Եվ պետք մշել, որ նա ունեցավ զգալի հաջողություններ: Մարդիկ հազարներով մասնակցում էին նրա կազմակերպած հավաքներին, որոնք զանգվածային բնույթ էին կրում: Իր դերակատարումն ունեցավ կուսակցության կողմից ժողովրդին մատչելի լեզվով բաց քողոված

բուցիկները, աշխատանքների դեմոկրատական ոճը, մարդկանց հետ շփվելու և հաղորդվելու կարողությունը և այլն:

Լամարքագիան չանջրպետվեց արաբական այլ ազգային կազմակերպություններից և ընկերություններից: Երա դեկավարությունը լավ էր հասկանում արաբների, նրանց համակիր կազմակերպությունների համագործակցության և միասնական ճակատով հանդես գալու կարևորությունը: Նա հատկապես մոտիկ կապեր էր հաստատել այն կազմակերպությունների հետ, որոնց պահանջներում նույնպես առկա էին վարչական վերափոխումների պահանջը կամ դրականորեն էին վերաբերվում նման պահանջներին: Նա, օրինակ, նման հարաբերություններ էր հաստատել մեր կողմից արդեն հիշատակված «Գրական ակումբի»՝ Սիդիայում, Իրաքում և Լիբանանում կազմավորված քարեփոխումների ընկերությունների հետ, որոնք՝ ի դեպ, ձևավորվել էին Լամարքագիայի ծրագրային պահանջների և քարոզչական գործունեության ազդեցության տակ:

Լամարքագիան կապեր հաստատեց և համագործակցեց նաև հայերի հետ, որոնք հայկական հարցի լուծումը հնարավոր էին համարում կայսրության ապակենտրոնացման սկզբունքների հիման վրա: Այդ կապակցությամբ արաբ պատմաբան Մուսա Պրենսը նշում է, որ հայ անվանի գրող և ազգային գործիչ, քուրդական պատլամենտի անդամ Գրիգոր Զոհրապը և հայկական կուսակցությունների առաջնորդները «երազում էին միասնական պետություն ստեղծելու մասին, որտեղ ազգային տարբերությունները կփոխարինվեին միայն վարչական ինքնավարությամբ»: Արաբ հեղինակը կատարում է մի շատ հետաքրքիր դիտարկում: Նա նշում է, որ հայերն այդ պահանջը ներկայացնում էին այն ժամանակ, երբ Թուրքիան արդեն կորցրել էր Զունաստանը, Սերբիան և Բուլղարիան, և այդ առումով պահը շատ հարմար էր առաջադրելու Արևմտյան Հայաստանն Օսմանյան կայսրությունից անջատելու պահանջը: Բայց նրանք չդիմեցին այդ քայլին: «Հայերը, — գրում է Մուսա Պրենսը, — ուզում էին զարգացնել իրենց մտավոր կյանքը և տնտեսությունը»:

Եվ, վերջապես, ինչպես վկայում են աղբյուրները, Լամարքագիան առաջին օրվանից անմիջական կապերի մեջ էր՝ Ալբերտ Հաուրանիի բնորոշմամբ, «թուրք լիբերալների հետ», որոնց գլուխ կանգնած էր իշխան Սարահեղդինը: Եվ դա պատահականություն չէր, քանի որ նա նույնպես հանդես էր գալիս հանուն Օսմանյան կայսրության ապա-

կենտրոնացման և այդ հարցում չուրջ տարածայնություններ ունեւ երկրորդների օստիատական և շուրինատական քի հետ:

Լամարքազիան արդեն մեծ հեղինակություն էր նվաճել արաբական ազգային կազմակերպությունների և արաբ զանգվածների մեջ: Դրա արտահայտություններից մեկն էլ եղավ այն, որ նա իր վրա վերցրեց Արաբական առաջին կոնգրեսի զումարման պատասխանատվությունը: Հատկանշական է, որ մի շարք կազմակերպություններ նրան էին դիմել կոնգրես հրավիրելու առաջարկությամբ:

Զննարկման առարկա դարձավ կոնգրեսի զումարման վայրը՝ Շվեյցարիայում, քե Ֆրանսիայում զումարել: Ընտրությունն ընկավ Ֆրանսիայի վրա:

Կոնգրեսի նպատակն էր միավորել արաբական տարբեր ազգային կազմակերպությունների ջանքերը, մշակել ընդհանուր, բոլորի համար ընդունելի ծրագիր, օգտավարություն ու մարտավարություն:

Կոնգրեսի աշխատանքները սկսվեցին 1913 թ. հունիսի 18-ին՝ Փարիզում, Սեն-ժերմեն բուլվարում գտնվող մի դահլիճում, և տեղին մինչև հունիսի 23-ը: Նրա աշխատանքներին մասնակցելու համար գրանցվել էր 25 մարդ, բայց մասնակցում էին 24-ը՝ արաբներ գլխավորապես Սիրիայից, ինչպես նաև Իրաքից, Լիբանանից, ԱՄՆ-ի արաբական համայնքից: Մեծ թիվ էին կազմում արաբ հյուրերը, մեծամասամբ արաբներ՝ մոտ 200 մարդ: Հյուրերի մեջ կար մեկ հայ: Մասնակիցների կեսը մուսուլմաններ, իսկ մյուս կեսը քրիստոնյաներ էին: Կոնգրեսի նախագահ ընտրվեց Արզ Համիդ ազ-Չահրալին:

Կոնգրեսի աշխատանքները և հարցերի քննարկումներն անցնում էին շատ բուռն: Ելույթ ունեցողները հայտարարում էին, որ «Սենը՝ արաբներս, ուզում ենք բարեփոխել կայսրությունը, որովհետև մենք ցանկանում ենք մասնակցել ժամանակակից քաղաքակրթությանը, և մենք նայում ենք եվրոպային՝ օգնության համար»: Չնայած այդ հանգամանքին, այնուհանդերձ, կոնգրեսը կամ չափավոր ազգայնականների հաջողությամբ, իր հավատարմությունն արտահայտեց Օսմանյան կայսրությանը՝ ցանկանալով այն տեսնել ուժեղ պետություն: Նրանց կողմից անջատման պահանջ չդրվեց: Բայց պատվիրակների կողմից արվեց մի վերադարձում՝ նրանց հավատարմությունն Օսմանյան կայսրությանը պայմանավորված է այն հանգամանքով, քե կայսրությունն ինչպես կվերաբերվի իրենց: Նրանք միաժամանակ այն տեսակետն էին արտահայտում, որ պետության ուժը կախված է կառավարման համակարգից և

ընդգծում, որ օսմանյան կառավարությունը պետք է լինի իսկապես դեմոկրատական:

Չինք ընդունելով այդ մոտեցումները, կոնգրեսն ընդունեց որոշում, որի հիմքում ընկած էր Վարչական ապակենտրոնացման օսմանյան կուսակցության ծրագիրը, և հաշվի էին առնված կոնգրեսի ժամանակ պատվիրակների ելույթներում արտահայտված տեսակետները: Նրանք պահանջում էին արաբների արդյունավետ մասնակցություն օսմանյան կենտրոնական կառավարությանը, արաբներն լեզվի ընդունում՝ որպես պաշտոնական լեզու ոչ միայն կրթության քննազավառում, այլև պատվամենտում և տեղական կառավարությունում, քրիստոնյա և արաբ մուսուլմաններին դիտել որպես արաբական մեկ ամբողջություն:

Կոնգրեսի աշխատանքներին, ինչպես նշել ենք, մասնակցում էր հայերի ներկայացուցիչը, որը հայ ժողովրդի անունից լիակատար աջակցություն հայտնեց արաբներին, նրանց պայքարին և պահանջներին: Կոնգրեսը՝ իր հերթին, քննարկեց հայերի դրությունը Օսմանյան կայսրությունում և անդրադարձավ նրանց ազգային պահանջներին: Կոնգրեսի նախագահ ազ-Ջահրավին՝ ելույթ ունենալով այդ հարցի կապակցությամբ, նշեց. «Մեր հայ եղբայրների դրությունը նման է մեր դրությանը: Նրանք այնպիսի մարդիկ են, ինչպես մենք ենք, նրանք մտածում են այնպես, ինչպես մենք ենք մտածում, նրանք պահանջում են՝ ինչպես մենք: Եվ մենք հաջողություն ենք ցանկանում ինչպես մեզ, այնպես էլ նրանց: Մենք միասնական ենք Օսմանյան կայսրության ապակենտրոնացման պահանջի հարցում»: Կոնգրեսի ընդունած որոշումներում հատուկ կետ էր հատկացված հայկական պահանջներին՝ 8-րդ կետը, որտեղ ասված էր «Կոնգրեսը հավանություն է տալիս օսմանյան հայերի պահանջներին, որոնք հիմնված են ապակենտրոնացման սկզբունքների վրա»: Այդ կետը քննարկվել է առանձին և ընդունվել միաձայն: Կոնգրեսը հարկ համարեց հայ ներկայացուցչի միջոցով իր ողջույնները հղել հայ ժողովրդին:

Ի հավելումն այս հիմնարար որոշումների, կոնգրեսն ընդունեց ևս երկու որոշում, որոնք ավելի շատ հրահանգի իմաստ ունեին:

Չավելյալ որոշումներից առաջինում ասված էր. «Եթե չկենսագործվեն այս որոշումները, որոնց հավանություն է տվել կոնգրեսը, ապա արաբական օեֆորմների կոմիտեների անդամները առանց այդ կոմիտեների հատուկ համաձայնության, կիրառարվեն Օսմանյան կայս-

ազ–Ձահրավիի միջև ստորագրված «պայմանագրով երիտթուրքերը պարտավորվեցին կատարել Առաջին արաբական կոնգրեսի բոլոր որոշումները»:

Այդ պահից, երբ երիտթուրքերն ինչ–որ խոստովանեցրեցին առաքներին, բայց կրկին դժեցին, շրջադարձային, կարելի է նույնիսկ ճակատագրական համարել ապակենտրոնացման տեսության ու շարժման համար: Նա դատապարտվեց մահվան, քանի որ, դարձյալ խոսքը տանք Ալքերտ Գաուրանիին, «արաքներն ըմբռնեցին, որ ապակենտրոնացման մեթոդներն անօգուտ են և նրանց պահանջները շատ հեռու չեն տանում»:

Դրանից հետո արաքները կանգնեցին իրենց հիմնախնդիրների լուծման երկրորդ տարբերակի վրա: Նրանք ընտրեցին անկախության ուղին՝ Օսմանյան կայսրությունից անջատվելու և սեփական ազգային անկախ պետությունը ստեղծելու ուղին, որը միակ ճիշտ ուղին էր: Դա էլ հանդիսացավ արաքների ազգային–քաղաքական երկրորդ հոսանքի գործունեության հիմնական ուղենիշը:

Չարկ է նշել, որ երկրորդ՝ անկախության ուղին, արաքները չընտրեցին ապակենտրոնացման քաղաքականության ծախսդուռից հետո միայն: Մինչ այդ էլ արաբական հասարակության ներսում կային բավականին ազդեցիկ ուժեր, որոնք չէին հավատում ապակենտրոնացմանը, ժխտում էին պայքարի այդ ուղին, և կանգնած էին անկախության համար պայքարի տեսակետի վրա: Միայն թե այժմ, երբ բոլորի համար ակնհայտ դարձավ, որ արաքներին և կայսրության մյուս ոչ թուրք ժողովուրդներին բուն թուրքացման ձգտող երիտթուրքերը նրեք չեն համաձայնվի կայսրության ապակենտրոնացմանը և տեղական ինքնավարությունների ստեղծման հետ, այդ պահից ուժեղացավ անկախության համար շարժումը, որն աստիճանաբար դարձավ տիրապետող հոսանք արաբական ազգային–քաղաքական պայքարի մեջ: Շատ արաք գործիչներ, որոնք ապակենտրոնացման կողմնակից էին, անցան արաքների անկախության կողմնակիցների շարքերը:

Արաբական իրականության մեջ երկրորդ հոսանքը հստակ կերպով հիմնված էր արաբական երկրների անկախության նվաճման սկզբունքի վրա, որին նրանք կարող էին հասնել միայն ուժի միջոցով: Այդ մասին շատ որոշակիորեն էր ասված արաբական մի փաստաթղթում՝ «Արաքները պետք է անկախություն ունենան և դա կարող են ձեռք բերել, եթե պատրաստակամ լինեն ուժ գործադրելու»:

Նրանք տեղյակ էին պահում Յուսեյնին, որ արաբները «ճանաչում են ջեզ որպես մարգարեի խաչիճա (փոխանորդ — Ն. Գ.), միակ մարդը, որը պատասխանատու է արաբական բոլոր երկրների շահերի համար»:

Սա նոր երևույթ էր արաբական իրականության մեջ: Եթե նախկինում՝ 1908 թ., արաբ դեպուտատները երիտթուրքերի համախոհներն էին և հնազանդորեն զնոււմ էին նրանց հետևից, ապա այժմ՝ 1911 թ., սահմանադրության վերականգնումից հետո Օսմանյան կայսրության մեջլիսի առաջին ընտրություններից երկու-երեք տարի անց, արաբ դեպուտատները, արաբական քաղաքական առաջնորդների սերուցքը, կանգնել էր անկախության ուղու վրա և ինքն էր առաջարկում Մեքքայի շերիֆին ապստամբվել՝ արաբներին թուրքական լծից ազատելու համար: Դա, իրոք, որ, շրջադարձային պահ էր արաբների ազգային-ազատագրական պայքարի պատմության մեջ:

Առաջ անցնելով նշենք, որ հետագայում՝ 1916 թ., Յուսեյն իրն Ալին գլխավորեց համաարաբական ապստամբությունն ընդեմ օսմանյան տիրապետության: Չի կարելի բացառել, որ թուրքական բռնակալության դեմ ապստամբություն բարձրացնելու Մեքքայի շերիֆի որոշման ընդունման մեջ իր դրական դերն է խաղացել նաև Օսմանյան պառլամենտի 35 դեպուտատների՝ նրան հասցեագրված ուղերձը:

Արաբների անկախության ցանկության և ապստամբվելու տրամադրությունների մասին կարևոր փաստաթուղթ է հանդիսանում արաբական մի զաղտնի կազմակերպության կողմից դարձյալ 1911 թ. հրապարակված մի կոչ՝ ուղղված արաբական ժողովուրդներին, որ հրատարակել է իտալացի պատմաբան Է. Ռուսին՝ արաբական հարցի վերաբերյալ արաբական փաստաթղթերի իր հրատարակած զրքում: Գաշվի առնելով այդ կոչում արժարժվող հարցերի կարևորությունը, անհրաժեշտ ենք համարում ընդարձակ մեջբերում կատարել նրանից. «Թուրքերը մեր դժբախտությունն են: Նրանք ճնշել են մեր մշակույթը և կանխել տնտեսական առաջադիմությունը: Բոլոր ազգերը, որ խզել են նրանց հետ, սկսել են եռանդուն կյանք, մինչդեռ նրանք, ովքեր մնացել են նրանց հետ, դատապարտված են աղքատության և լճացման: Ներկա կառավարությունը գոհաբերում է երկիրը օտարներից և նույնիսկ իսլամին չի հավատում: Արաբները պետք է խզեն՝ եթե պետք է՝ ուժով»: Թուրքիայի հետ կապերը խզելու և նրանից անջատվելու այս կոչն ավարտվում է հետևյալ քառերով՝ «Մուսուլման արաբներ, այս բռնակալ պետությունը (Օսմանյան կայսրությունը — Ն. Գ.) մուսուլմանական

այլ—Մըսրիին, երբ նա դուրս էր գալիս Ստամբուլի թողնալուց հետո և նրան դատապարտեց մահվան: Ի պաշտպանություն Ազիզ Մըսրիի լայն շարժում ծավալվեց արաբական երկրներում, մասնավորապես Եգիպտոսում: Ստեղծվեց Ազիզ Մըսրիի պաշտպանության կոմիտե այլ—Ազիզի օեկտորի գլխավորությամբ: Տեղի ունեցան զանգվածային ցույցեր, մամուլը դատապարտեց օսմանյան դատարանի որոշումը, պահանջելով վերացնել այն: Դրությունն ավելի սրվեց, երբ արաբ սպաները երդվեցին արյունով վրեժ լուծել, եթե Ազիզ այլ—Մըսրիի մահվան դատավճիռն ի կատար ածվի: Միջամտեց նաև Մեծ Բրիտանիան: Ի վերջո, սուլթանը հարկադրված էր նահանջել և 1914 թ. ապրիլի 21-ին նրան ներումն շնորհեց: Ազատ արձակված Ազիզ Ալի այլ—Մըսրիին մեկնեց Եգիպտոս:

Կարելի է ասել, որ նշանակալի է եղել «Ալ—Աիդի» և Ազիզ այլ—Մըսրիի դերը արաբական հասարակության մեջ անկախության գաղափարն ամրապնդելու գործում և, որ պակաս կարևոր չէ, այդ անկախությունը զինված պայքարի միջոցով ձեռք բերելու միտքը արաբական լայն խավերի համար ընդունելի դարձնելու մեջ:

Այդ շրջանում ստեղծվեցին նաև մի շարք այլ նմանատիպ գաղտնի ռազմական կազմակերպություններ և ընկերություններ Սուսուլում, Կահիրեում և այլ վայրերում: Բայց դրանք փոքր կազմակերպություններ էին և այն դերակատարումը չունեցան, ինչ «Երիտասարդ արաբների ընկերությունը» և «Ալ—Աիդը», թեև դա տվյալ պարագայում այնքան էլ մեծ նշանակություն չունեի, քանի որ այդ մանր կազմակերպությունների առաջացումն ինքնին վկայում էր, որ անկախության գաղափարը, այն էլ զինված պայքարի միջոցով, համակել էր արաբների ամենալայն զանգվածներին և դադարել էր առանձին անհատների կամ խմբերի գործը լինելուց:

Այդ գաղափարների հաղթանակի մասին էր վկայում նաև այն իրողությունը, որ շատ կազմակերպություններ, որոնք կանգնած էին արաբական հարցն ապակենտրոնացման միջոցով լուծելու տեսակետի վրա, այդ բվում և Լամարքազիան, համոզվելով, որ երիտթուրքերը երբեք չեն հրաժարվի արաբներին քուրթացնելու իրենց ծրագրերից և արաբներին ինքնավարություն չեն շնորհի, փոխեցին իրենց տեսակետները, և նույնպես կանգնեցին զինված ապստամբության միջոցով արաբական անկախությունը նվաճելու քաղաքականության դիրքերում: Աստիճանաբար այդ դիրքերի վրա կանգնեցին նաև իրաքյան, սիրիական և լիբա-

Նախյան բարենորոգումների ընկերությունները՝ Քեյրուքի Բարենորոգումների լիգան, Լիբանանյան զարթոնքը, Բպստրայի բարենորոգումների ընկերությունը և այլն:

Անկախության կողմնակից արաբական կազմակերպությունների համար մեծ խթան հանդիսացան արաբների հակաբուրժական ելույթները: Այդպիսի ելույթներ տեղի ունեցան Քեյրուքում, Իրաքի և Սիրիայի տարբեր քաղաքներում: Հակաբուրժական պայքարի մեջ էր ներգրավվել են նաև: Երիտթուրքերը 1913 թ. ապրիլի 8-ին ձերբակալեցին Քեյրուքի Բարենորոգումների լիգայի ղեկավարությանը և դադարեցրին նրա գործունեությունը: Սակայն քեյրուքցիները չհամակերպվեցին երիտթուրքերի այդ բռնարարի հետ և փոփոց դուրս եկան՝ քողոքելու այդ կամայականության դեմ:

Քեյրուքյան իրադարձությունների կապակցությամբ հարկ է ուշադրություն դարձնել հետևյալ կարևոր հանգամանքի վրա: Օսմանյան կառավարության ապրիլի 8-ի որոշումը՝ Քեյրուքի Բարենորոգումների լիգան արգելելու մասին, ընդունվեց այդ լիգայի կողմից կառավարման բոլոր հարցերը տեղական ինքնավարություններին հանձնելու պահանջի կապակցությամբ: Այսինքն՝ լիգան դեռևս անկախության պահանջ չէր առաջադրում: Այդուհանդերձ, երիտթուրքերն արգելեցին նրա գործունեությունը: Իսկ դա խոսում էր այն մասին, որ նրանց համար Օսմանյան կայսրության սահմաններում ներքին բարեփոխումների պահանջներն անգամ անընդունելի էին դարձել և նրանց համար արաբների ու մյուս ոչ բուրժ ժողովուրդների թուրքացումից քացի ուրիշ ոչ մի քաղաքականություն այլևս ընդունելի չէր:

Երիտթուրքերի այս դիրքորոշումը վճռական խթան հանդիսացավ, որպեսզի բարենորոգումների ընկերությունները նույնպես վճռականորեն կանգնեն անկախության կողմնակիցների կողքին:

Արաբական երկրներում առկա էին թուրքական տիրապետության դեմ ուղղված զինված ապստամբության բոլոր նախադրյալները:

Վրա հասած 1914 թ. Առաջին համաշխարհային պատերազմը միայն որոշ ժամանակով հետաձգեց ապստամբությունը, քայքայ չկարողացավ կանխել այն:

Գլուխ յոթերորդ

**ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ
ԵՎ ԱՐԱԲՆԵՐԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒՄԸ ԹՈՒՐԶԱԿԱՆ
ԼԾԻՑ (1914–1918 թթ.)**

***I. ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐՆ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱԹԻՆ
ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՍԿՋՐԵԱԿԱՆ ՓՈՒԼՈՒՄ (1914–1916 թթ.)***

**1. Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկիզբը
և հակադիր բլոկների ռազմաքաղաքական նպատակները**

Պատերազմներով չափազանց հարուստ մարդկության պատմությունը, այդուհանդերձ, դեռևս ականատես չէր եղել մի այնպիսի համաշխարհային ողբերգության, ինչպիսին 1914–1918 թթ. պատերազմն էր, որը պատմության մեջ մտել է որպես Առաջին համաշխարհային պատերազմ: Աշխարհն անկասելիորեն դեպի այդ համաշխարհային սպանդն էր գնում XIX դարի 70–ական թվականներից, երբ մոլորակի հզոր պետությունների միջև զոյուքյուն ունեցող քաղաքական, տարածքային, տնտեսական սուր, անհաշտելի հակասությունները, և աշխարհը վերաբաժանելու քաղաքական կիրքը, հանգեցրին երկու հակադիր ռազմաքաղաքական խմբավորումների կազմավորմանը:

Առաջին խմբավորումը, որը կազմավորվեց 1879–1882 թթ. և ստացավ Եռյակ դաշինք անվանումը, կազմված էր Գերմանիայից, Ավստրո–Յունգարիայից և Իտալիայից:

Երկրորդ խմբավորումը՝ Անտանտը, ձևավորվեց 1893–1907 թթ. և կազմված էր Անգլիայից, Ֆրանսիայից ու Ռուսաստանից:

Չեռազայում երկու դաշինքներն էլ համալրվեցին նոր անդամներով՝ ի հաշիվ Եվրոպայի, Ասիայի և Աֆրիկայի տարբեր երկրների: Եռյակ դաշինքին միացան Օսմանյան կայսրությունը և Բուլղարիան, իսկ ԱՅ-տանտին՝ ԱՄՆ-ը, ճապոնիան և այլ երկրներ:

Ընդհանուր առմամբ Առաջին համաշխարհային պատերազմին մասնակցել է 33 երկիր, 1,5 մլրդ մարդ կամ աշխարհի բնակչության 75%, մարտնչող բանակներում մոբիլիզացված էր 75 մլն մարդ: Չոկվածների թիվը կազմել է 10 մլն, իսկ վիրավորներից՝ 20 մլն մարդ: Պատերազմող թուր երկրների ուղղակի ռազմական ծախսերը կազմել են 208 մլրդ դոլար՝ իր ժամանակի համար մի աստղաբաշխական թիվ:

Եթե խոսելու լինենք ընդհանուր զոհերով, ապա այդ երկու հակադիր խմբավորումների հիմնական դերակատարներից յուրաքանչյուրը հետապնդում էր իր նպատակները:

Անգլիան ցանկանում էր ոչ միայն պահպանել իր կայսրությունը, այլև ընդարձակել իր գաղութային տիրապետությունն՝ ի հաշիվ նոր տարածքային ձեռքբերումների՝ գլխավորապես Ասիայում և Աֆրիկայում: Նա ձգտում էր դառնալ աշխարհի ամենահզոր պետությունը: Նրա զլխավոր նպատակներից մեկը բարձրացող և օրեցօր հզորացող Գերմանիայի ջախջախումն էր, որը հանդիսանում էր քրիտանական կայսրությանը սպառնացող ամենալուսանցավոր պետությունը:

Ֆրանսիան՝ աշխարհի երկրորդ գաղութատեր պետությունը, նույնպես ձգտում էր պահպանել իր գաղութային տիրույթները, ամրապնդվել արդեն նվաճած երկրներում և նոր գաղութներ ձեռք բերել ինչպես Ասիայում, այնպես էլ Աֆրիկայում: Սակայն Ֆրանսիայի համար խիստ կարևոր էր, կարելի է ասել, առաջնայինը՝ գերմանական հարցն էր: 1870 թ. Ֆրանս-պրուսական պատերազմի ժամանակ կրած պարտությունից հետո, Ֆրանսիան երազում էր ունանալ և այդ պատերազմի ժամանակ Գերմանիային զիջած իր տարածքները՝ Էլզասը և Լոթարինգիան, հետ վերոդարձնելու մասին: Նա միաժամանակ փայփայում էր Գերմանիային այնպիսի ջախջախիչ հարված հասցնելու ծրագրեր, որ նա չկարողանար այլևս ուտի կանգնել և սպառնալիք ներկայացնել Ֆրանսիայի համար: Դրա հետ միասին Ֆրանսիան ձգտում էր դառնալ կոնտինենտալ Եվրոպայի ամենահզոր պետությունը և իր հեզեմոնիան հաստատել այդ մայրաքաղաքում:

Անգլո-Ֆրանսիական ծրագրերի մի խոշոր մասի իրագործումը կապված էր Օսմանյան կայսրության տրոհման հետ:

Ռուսաստանի հետաքրքրությունների ոլորտը սահմանափակվում էր հիմնականում Եվրոպայով և Փոքր Ասիայով: Եվրոպայում նրա շահերին համապատասխանում էր Գերմանիայի և Ավստրո-Հունգարիայի՝ իր հիմնական մրցակիցների, քուլագուծը: Իսկ Փոքր Ասիայում նրա տարածքային պահանջները պետք է լուծվեին Օսմանյան կայսրության հաշվին: Նա հիմնականում ձգտում իր տիրապետությունը հաստատել Բյուզանդական կայսրության երբեմնի մայրաքաղաք Կոնստանդնուպոլսի՝ Ստամբուլի, նեղուցների և Արևմտյան Հայաստանի տարածքների վրա:

Կայզերական Գերմանիային, որը հանդիսանում էր Եռյակ դաշինքի ամենահզոր պետությունը և կատարում էր առաջին ջուրհանի դերը, չէր բավարարում ուժերի այն հավասարակշռությունը, որը հաստատվել էր գլխավորապես Անգլիայի և Ֆրանսիայի ջանքերով և ի նպաստ այդ երկու պետությունների: Ուզմանական և քաղաքական առումով հզորացած և տնտեսապես ուժեղացող Գերմանիան չէր կարող հաշտվել այդ իրողության հետ և ձգտում էր գնքի միջոցով վերատեսության ենթարկել հաստատված աշխարհակարգը: Նա ցանկանում էր սլարտության մատնել Անգլիային, զրկել նրան վիթխարի գաղութներից, որոնք հանդիսանում էին նրա հզորության գլխավոր աղբյուրներից մեկը, տիրանալ այդ գաղութներին և առաջատար դեր ստանձնել միջազգային հարաբերություններում:

Նրա ռազմաքաղաքական ծրագրերում մեծ տեղ էր զրավում Ֆրանսիան: Գերմանիայում լավատեղյակ էին այն մասին, որ Ֆրանսիան նախապատրաստվում էր ռեանշի: Ուստի՝ նրա հիմնական նպատակներից մեկն էր Ֆրանսիային հասցնել այնպիսի քախջախիչ հարված, որպեսզի նա այլևս ուշքի չկարողանար գալ, ինչպես նաև տիրանալ նրա գաղութներին:

Գերմանիայի նպատակն էր նաև ծնկի բերել Ռուսական կայսրությանը և նրան տնտեսական կախման մեջ զգել իրենից:

Այսպիսով՝ Գերմանիան խնդիրներ ուներ և՛ Արևմուտքում, և՛ Արևելքում, ուստի պատերազմի առաջին օրվանից նա սլաքարում էր երկու մակատներով, որը նրան, անկասկած, դրեց ծանր դրության մեջ:

Իրենց համանման նպատակներին էին հետամուտ նաև Ավստրո-Հունգարիան և Իտալիան, որոնք ձգտում էին պահպանել իրենց քուլագող դիրքերը Եվրոպայում, ուժեղանալ՝ ի հաշիվ իրենց հակառա-

կորդինների պարտության, տարածքային կորուստների, և նոր ձեռքբերումների:

1917 թ., պատերազմի ավարտից մոտ մեկուկես տարի առաջ, ԱՄՆ-տանտի կողմում պատերազմի մեջ մտած ԱՄՆ-ը, հաղթահարելով ավանդական մեկուսացման քաղաքականությունը, առաջին լուրջ հայտն էր ներկայացնում համաշխարհային քաղաքականության մեջ առաջատար դեր գրավելու գործում:

Նրա շահերին չէր համապատասխանում գերմանական բլոկի հաղթանակը, որն այժի էր ընկնում իր ազրեսիվությամբ և փորձում էր դառնալ միջազգային հարաբերություններում թելադրող ուժ:

ԱՄՆ-ի՝ ԱՄՆ-տանտի կողմում հանդես գալու գործում, իր որոշակի դերը խաղաց այն հանգամանքը, որ գերմանական բլոկին էր միացել Օսմանյան կայսրությունը, մի պետություն, որը հանդիսանում էր միջնադարյան քաղաքական մտածելակերպի, քաղքերի, սովորույթների, ամբողջ ժողովուրդների կտորելու և բռնի թուրքացնելու միջնաբերդը, բռնակալության, հետամնացության և կրոնական անհանդուրժողականության ամբողջ: Նման բլոկին միանալը, առավել ևս՝ իր վիթխարի ռազմական ներուժը և անսպառ տնտեսական հնարավորությունները ու ֆինանսական միջոցները այդ բլոկի հաղթանակին ի սպաս դնելը, անհասկանալի և անընդունելի կլիներ ամերիկյան հասարակության համար, ուրը խարսխված էր դեմոկրատական սկզբունքների վրա: Թող որ այդ դեմոկրատիան կոչվեր բուրժուական, թող որ նա տառապյալ զանազան թերություններով ու սահմանափակումներով, այդուհանդերձ, ԱՄՆ-ը դեմոկրատական երկիր էր և չէր կարող ռազմաքաղաքական դաշինքի մեջ մտնել պրուսական յունկերների իդեալների մարմնացումը հանդիսացող կայզերական Գերմանիայի կամ արյունարբու սուլթանների ու երիտուրքական ռճրագործների հայրենիք Թուրքիայի հետ:

Սակայն, մյուս կողմից, չպետք է կարծել, որ ԱՄՆ-ը պատերազմի մեջ մտավ՝ ապահովելու Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի նվաճողական քաղաքականության հաղթանակը: Դետական կառուցվածքի, հասարակական-քաղաքական իդեալների և դեմոկրատիայի առումով, ԱՄՆ-ը, իհարկե, տիպաբանորեն ավելի մոտ էր Անգլիային և Ֆրանսիային, քան թե պատերազմի մեջ մտած 33 պետություններից որևէ մեկին: Դրա հետ միաժամանակ, նա ձգտում էր թուլացնել այդ երկու երկրների միջազգային դիրքերը, օգտվել դրանից և դառնալ համաշխարհային քաղաքականության եթե ոչ ամենակարևոր կենտրոնը, ապա այդ կենտ-

րոնճերից մեկը: Նա բոլորովին էլ շահագրգռված չէր անգլիական կամ ֆրանսիական գաղութային համակարգերի պահպանմամբ: Ընդհակառակը, նա, հետապնդելով «բաց դռների» քաղաքականություն, որն առավել բարենպաստ պայմաններ կարող էր ստեղծել ամերիկյան ասիրանցների և կապիտալի ներթափանցման համար ասիական և աֆրիկյան երկրներ, ձգտում էր նրանց կախվածության բուլացմանը դասական գաղութատեր երկրներից: Այդ նպատակին էր միտված նաև ազգերի ինքնորոշման իրավունքի պահանջը, որն առաջադրեց ԱՄՆ–ի պրեզիդենտ Վուդրո Վիլսոնը Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ:

Երկու բլոկների ռազմաքաղաքական, ստրատեգիական ծրագրերի մեջ բավականին մեծ տեղ էր հատկացվում Օսմանյան կայսրությանը, որի մասին խոսք կզնա աշխատության հաջորդ բաժնում:

Այսպիսով՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմն իր ընույրով զավթողական, թալանչիական և անարդարացի պատերազմ էր: Նրա զլխավոր նպատակներից մեկը արդեն բաժանված աշխարհի վերաբաժանումն էր, որի հիմքում ընկած էին ոչ թե արդարության և քաղոյականության սկզբունցները, այլ ուժի իրավունքը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմն սկսվեց 1914 թ. օգոստոսի 1–ին, երբ Գերմանիան պատերազմ հայտարարեց Ռուսաստանին: Օգոստոսի 3–ին Գերմանիան պատերազմ հայտարարեց Ֆրանսիային, իսկ 4–ին՝ պատերազմի մեջ մտավ Անգլիան՝ պատերազմ հայտարարելով Գերմանիային:

2. Արաքական գործոնը

Օսմանյան կայսրությունն անմիջապես պատերազմի մեջ չմտավ: Նա ձևականորեն չհարեց որևէ կողմի և հայտարարեց իր չեզոքության մասին: Սակայն պատերազմը սկսվելու հաջորդ օրը՝ 1914 թ. օգոստոսի 2–ին, Օսմանյան կայսրությունում հայտարարվեց ընդհանուր մոբիլիզացիա:

Արաքական երկրները պատերազմի մեջ ներգրավվեցին ականալից, ոչ թե որպես ինքնուրույն կամ անկախ ուժ՝ իրենց սեփական ընտրությամբ, այլ որպես Օսմանյան կայսրության մի մասը՝ կամոքն փաղիշախի:

Պատերազմն սկսվելու պահին արաքական որևէ անկայն պետություն գոյություն չուներ: Արաքական երկրները՝ մի մասը ձևականորեն, իսկ մի մասն էլ իրական, գտնվում էր օսմանյան տիրապետության ներքո: Ինչպես նշել ենք, նրանց կարգավիճակը տարբեր էր: Եգիպտոսը և Սուդանը նվաճվել էին Անգլիայի կողմից և գտնվում էին նրա ուղղակի կառավարման ներքո, թեև ձևականորեն նրանց սյուզերենը դեռևս համարվում էր թուրքական սուլթանը: Ալժիրը, Ռունիսը և Մարոկկոն ֆրանսիական տիրույթներ էին՝ պրոտեկտորատի կարգավիճակով, որտեղ սուլթանի իրավունքները նույնպես թվացյալ էին: 1912 թ. Իտալիան զրավեց Լիբիան և այն վերածեց իր գաղութի:

Պետք է նշել, որ Իտալիան պատրաստվում էր զրավել այդ երկիրը XIX դարի 80-ական թվականներից ի վեր, սակայն դա նրան հաջողվեց իրագործել միայն 1911–1912 թթ իտալա–թուրքական պատերազմի ընթացքում: Պարտություն կրած Ռուրջիան 1912 թ. Լոզանում կնքված հաշտության պայմանագրով պարտավորվեց իր զորքերը դուրս բերել երկրից, բայց այդպես էլ պաշտոնապես չճանաչեց Իտալիայի գերիշխանությունը Լիբիայի վրա: Բայց դա վերջինիս համար ոչ մի նշանակություն չունեցավ: Լիբիան փաստորեն դարձավ Իտալիայի գաղութը: Իսկ ինչ վերաբերում է երկրի նոր «Լիբիա» անվանմանը, ապա նա հունական ծագում ուներ և միավորում էր Տրիպոլիտանիան, Կիրենայիկան և Ֆեցան:

Օսմանյան ուղղակի տիրապետության տակ էին գտնվում Սիրիան, Լիբանանը, Պաղեստինը և Իրաքը: Այստեղ օսմանյան սուլթանի դիրքերը համեմատաբար ավելի չոչափելի էին: Կարելի է ասել, որ համադյա նույնն էր պարագան Արաբիայում, մասնաւորապես Քիջազում, թեև Արաբիայի կենտրոնական մասերում (ան–Նաջդ և այլն) և հարավային Արաբիայում՝ Եմենում, սուլթանի իշխանությունն ավելի շատ ձևական, քան թե իրական բնույթ էր կրում:

Այս պարագան իր կնիքը դրեց պատերազմի օսմանյան իշխանությունների նկատմամբ արաքների դիրքորոշման վրա:

Ռուրջիայի չեզոքության մասին հայտարարությունն ըստ էության լուրջ չընդունվեց պատերազմի մասնակից երկրների կողմից:

Անտանտի երկրները լուրջ չընդունեցին թուրքական հայտարարությունը, քանզի որ չափազանց ակնհայտ էին Ռուրջիայի օազմական, քաղաքական և տնտեսական կայնրը Եռյակ դաշինքի անդամ երկրների, և առաջին հերթին Գերմանիայի հետ: Այդ կայնրն ավելի խորացան,

երբ 1913 թ. Երևանի քաղաքային «Իջևան» կուսակցության ղեկավարությունն իրենց ձեռքը վերցրեցին Թալեաթը, Էնվերը և Տեմալը, որոնք համապատասխանաբար դարձան ներքին գործերի, ռազմական և ռազմա-ծովային նախարարներ: Օսմանյան կայսրությունում հաստատվեց նրանց նախապետությունը: Դրա մեջ ռազմական նախարար Էնվերի դիրքերն այնքան ուժեղ էին և նա այն աստիճանի սերտ հարաբերությունների մեջ էր Գերմանիայի հետ, որ այդ տարիներին ընդունված էր Թուրքիան անվանել «Էնվերյանդիա»:

Եռյակ դաշինքի երկրները, առավել քան Անտանտի երկրները, նույնպես հավատացած էին, որ թուրքական հայտարարությունը չեզոքության վերաբերյալ, ձևական բնույթ էր կրում և արվել էր ժամանակ շահելու նպատակով, և վաղ թե ուշ, նա կմիանար իրենց:

Թուրքիան շատ սպասեցնել չտվեց և 1914 թ. հոկտեմբերի 29-ին մտավ պատերազմի մեջ՝ միանալով Եռյակ դաշինքին, այսինքն՝ Գերմանիային, Ավստրո-Պոնագրիային և Իտալիային:

Ուրեմն՝ նրա միանալը Եռյակ դաշինքին անակնկալ չէր ո՛չ Անտանտի, և ո՛չ էլ Եռյակի դաշինքի համար: Դա կապված էր ստրատեգիական այն հիմնախնդիրների հետ, որոնց հետամուտ էր Թուրքիան: Դրանք երկուսն էին:

Առաջին՝ արաբական գործոնը: Ստամբուլն իր հիմնական նպատակը համարում էր Օսմանյան կայսրության պահպանումը, ընդ որում, օսմանյան կառավարողները նկատի ունեին ոչ միայն տեղիտղթի ածրողականության պահպանումը, այլև թուրքական իշխանության վերականգնումը կայսրության այն մասերի վրա, որտեղ օսմանյան տիրապետությունը ձևական էր և փաստացի իշխողները օտար երկրներ էին: Դրանց մեջ առաջին հերթին մտնում էին արաբական երկրները, որոնք գտնվում էին Անգլիայի և Ֆրանսիայի ուղղակի տիրապետության տակ կամ նրանց ազդեցության գոտում: Թուրքիան, բնականաբար, իր այդ ստրատեգիական խնդիրը լուծելու համար պետք է միանար այն խմբավորմանը, որը կապահովեր նրա այդ նպատակների իրագործումը: Իսկ դա կապված էր այն խմբավորման հետ, որը պատերազմում էր Անգլիայի և Ֆրանսիայի՝ այսինքն Անտանտի երկրների դեմ: Այդպիսի հակասանտանտյան խմբավորում էր, ինչպես նշել ենք, Եռյակ դաշինքը, որի հաղթանակի դեպքում, Թուրքիան հույս ուներ իրականացնել ստրատեգիական բնույթի իր առաջին հիմնախնդիրը՝ կապված արաբական գործոնի հետ:

երկրորդ, ստրատեգիական հիմնախնդիրը, որին հետամուտ էր Օսմանյան կայսրության կառավարող երիտթուրքական եռապետությունը, դա երիտթուրքական պանթուրանիստական ծրագրերի իրականացումն էր: Ուրեմն՝ երիտթուրքերը ոչ միայն ցանկանում էին պահպանել կայսրության ամբողջականությունը և վերականգնել իրենց կատաղյալ իշխանությունը արաբական երկրների վրա, այլև ընդարձակել այն՝ ի հաշիվ թուրքալեզու ժողովուրդներով բնակեցված տարածքների: Եվ դա պետք է արվեր հիմնականում Ռուսական կայսրության հաշվին: Թուրքական ծրագրերի մեջ մտնում էր Անդրկովկասի, Կովկասի, Ստորին Դոկուժիի, Դրիմի և Թուրքեստանի նվաճումն ու կցումը Օսմանյան կայսրությանը:

Չարկ է նշել, որ իրականում դա ոչ թե «մաքուր» օսմանյան ծրագիր էր, այլ՝ գերմանա-թուրքական, քանի որ առանց Գերմանիայի գիտության ու հավանության «Էնվերլանդիան», որը դարձել էր կայգերական Գերմանիայի խամաճիկը, չէր կարող իրականացնել մի այդպիսի բարդ, գործնականում անհնարին ծրագիր: Իսկ Գերմանիան հավանություն տալով երիտթուրքերի այդ ծրագրին, իր սեփական նպատակներն էր հետապնդում: Նրա շահերին համապատասխանում էր Ռուսաստանին հարված հասցնել ոչ միայն եվրոպական կոնտինենտում, որ նա իրականացնում էր Ավստրո-Յունգարիայի հետ միասին, այլև արևելքից, որը, ըստ նրանց հաշվարկների, պետք է ծանր դրության մեջ դներ Ռուսաստանին, եթե կայսրության թուրքալեզու ժողովուրդները ապստամբին ռուսական իշխանությունների դեմ և անցնեն Թուրքիայի կողմը:

Այսպիսով՝ արաբական գործոնը ոչ երկրորդական դեր խաղաց (պանթուրքական գործոնի հետ միասին) Թուրքիայի տեղը հակամարտ բլոկների մեջ կանխորոշելու հարցում՝ նրա միանալուն Եռյակ դաշինքին:

Արաբական գործոնն իր ուրույն տեղն ունի Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժազման և երկու հակադիր բլոկների ծնավորման մեջ:

Ձ. Անտոնիուսը, անդրադառնալով արաբական հարցին՝ կապված Թուրքիայի պատերազմի մեջ մտնելու հետ, նշել է, որ «Պատերազմի մեջ Թուրքիայի մտնելով, արաբական հարցն ինքնաբերաբար հայտնվեց եվրոպական քաղաքական ուղեծրում»: Այս տեսակետի մեջ, անշուշտ, կա ճշմարտություն: Դրա հետ միաժամանակ ցանկանում ենք ա-

նել, մեր կարծիքով, մի կարևոր դիտողություն, որը սկզբունքային նշանակություն ունի արաբական գործոնի լուսաբանության տեսանկյունից:

Արաբական հարցը, որի տակ տվյալ պարագայում պետք է հասկանալ արաբական գործոնը, եվրոպական քաղաքական ուղեծրում հայտնվեց ոչ թե Թուրքիայի պատերազմի մեջ մտնելով, այլ մինչ այդ: Արաբական աշխարհին, նրա բնական հարստություններին և մարդկային ռեսուրսներին տիրանալու ձգտումը, դեռ վաղուց դարձել էր եվրոպական գլխավոր պետությունների պայքարի հիմնական խնդիրներից մեկը, և այդ իմաստով Առաջին համաշխարհային պատերազմի առաջացման պատճառներից մեկը: Եթե ուզում ենք լրիվ խորամուխ լինել պատերազմը ծնած հիմնապատճառների մեջ, ապա անպայման պետք է հաշվի առնել արաբական աշխարհին տիրանալու համար այն պայքարը, որ քաջահայտ ու զաղտնի կերպով ընթանում էր Անգլիայի, Ֆրանսիայի ու Գերմանիայի միջև, այսինքն պետք է նկատի ունենալ արաբական գործոնը:

Անգլիայի տիրապետության տակ էին գտնվում Եգիպտոսը և Արևելյան Սուդանը, նրա ազդեցությանն էին ենթակա Պարսից ծոցի արաբական երկրները և Արաբիայի որոշ հատվածներ: Անգլիան ոչ մի գնով չէր ցանկանում այդ տարածքները վերադարձնել Օսմանյան կայսրությանը կամ որևէ այլ եվրոպական պետության: Նկատի ունենք Գերմանիան, որը բոլոր ուղղություններով, այդ թվում և արաբական, հարձակվում էր Անգլիայի դիրքերի վրա: Բայց Անգլիայի խնդիրը միայն պահպանողական չէր: Նրա զաղությանին արտոժակները չէին բավարարվում միայն այդ տարածքներն իր տիրապետության կամ վերահսկողության տակ պահելով: Նա ձգտում էր նոր տարածքների նվաճման, մասնավորապես, Միջագետքում և իր դիրքերի հետագա ամրապնդմանը արաբական աշխարհում, այդ թվում Գորդանանում ու Պաղեստինում:

Անգլիայի ներքափանցումը և դիրքերի ամրապնդումն Իրաքում, ինչպես նշել ենք, սկսվել էր դեռևս XIX դարի 30-ական թվականներից: Անգլիացիները Իրաքում կազմակերպել էին շոգենավային ընկերություն, հիմնել առևտրական ֆիրմաներ: Անգլիական կապիտալը կարևոր դեր էր խաղում Իրաքի ֆինանսական կյանքում: Անգլիական հայտնի «Իստերն րեվիյու» իր մասնաճյուղն էր քացել Բաղդադում: Անգլիան արդեն մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը տիրապետող դիրքեր ուներ Իրաքի արտաքին առևտրի մեջ: Դրան պետք է ավելացնել

նավթի հարցը, որն արդեն հայտնվել էր ասպարեզում, որը ավելի սուր բնույթ հաղորդեց արաբական աշխարհին տիրապետելու համար միջմայերիալիստական պայքարին:

Արաբական գործունե առաջնակարգ նշանակություն ունեցող նաև Ֆրանսիայի համար, որի տիրապետության տակ էին գտնվում Գյուստի-սային Աֆրիկայի մի քանի երկրներ՝ Ալժիրը, Թունիսը և Մարոկկոն: Ֆրանսիան, ինչպես և Անգլիան, չէր բավարարվում ունեցածով և ձգտում էր ավելիին, առաջին հերթին ասիական արաբական տարածքներում: Դեռևս XIX դարի կեսերին նրա բաղաբաղական հետաքրքրությունների կենտրոնում հայտնվել էին Սիրիան և Լիբանանը: Դրան հաջորդած ժամանակաշրջանում, ընդհուպ մինչև համաշխարհային պատերազմի սկիզբը, Ֆրանսիան բոլոր միջոցներով ձգտում էր ամրապնդել իր ազդեցությունը արաբական այդ երկու կարևոր երկրներում, հուսալով նրանց վրա ևս իր տիրապետությունը հաստատել:

Սակայն, Անգլիայի և Ֆրանսիայի շահերը բախվում էին Գերմանիայի՝ համեմատաբար ավելի երիտասարդ այդ գիշատչի շահերի հետ, որը ձգտում էր նրանց դուրս մղել Օսմանյան կայսրության արաբական տարածքներից և ինքն ամրանալ ստրատեգիական կարևոր նշանակություն ունեցող այդ տարածքներում: Գերմանիան մեծ հույսեր էր կապում Պարսից ծոցի և Գնդկական օվկիանոսի միջև ընկած տարածքներին տիրանալու հետ: Թուրքիայի արաբական տարածքների նկատմամբ կայգերական Գերմանիայի նպատակները հիանալի և սպառիչ է ձևակերպել բարձրացող գերմանական ինստիտուցիան հայտնի գաղափարախոս Պ. Ռոբրախտը, որը գտնում էր, որ «Գերմանիայի ապագան Արևելքում է՝ Փոքր Ասիայում, Սիրիայում, Իրաքում, և Պաղեստինում: Ենթակի հարևանությամբ, այնտեղ, որտեղով անցնում է Բաղդադի երկաթուղագիծը, գտնվում է աշխարհում նավթի ամենահարուստ աղբյուրներից մեկը: Տավրոսի լեռնաշղթայի շղերքի խորքերում գտնվում են պղնձի և այլ մետաղների վիթխարի հանքեր: Բաբելոնի հարթավայրը կարող է դառնալ աշխարհում հացի և քանդակի մեծագույն մատակարարողը: Իրաքում կան արոտավայրեր միլիոնավոր գլուխ ոչխարների համար: Այստեղ մենք ունենք մեզ անհրաժեշտ հումքի մեծ մասը, ընդ որում՝ հավաքված մի տեղում»: Ամեն ինչ շատ հստակ է ասված: Եվ Գերմանիան գործնականում սկսել էր իր ծրագրերի իրականացումը, այդ թվում և բազառիկ ստրատեգիական նշանակություն ունեցող Բաղդադի երկաթուղագծի շինարարությունը:

Գերմանիան Միջազգեստում հարձակումն իրականացնում էր լայն ճակատով, նպատակ ունենալով հաստատվել նրա տնտեսական կյանքի բոլոր բնագավառներում՝ արտաքին առևտրի և նավագնացության մեջ, ֆինանսների ոլորտում և այլն:

Այստեղ պետք է ուշադրություն դարձնել մի հանգամանքի վրա: Անգլիական և ֆրանսիական, ինչպես նաև ռուսական ծրագրերի իրականացումը հնարավոր էր միայն Օսմանյան կայսրությունը բաժանելու դեպքում: Եվ Անտանտի երկրները պատերազմի ժամանակ նաև դրան էին ձգտում:

Այս այս բարդ իրադրության առաջացման, միջիմպերիալիստական պայքարի սրման և Թուրքիան որպես պետություն մասնատելու մեջ իր որոշակի, կարելի է ասել կարևոր դերակատարումն է ունեցել արաբական գործոնը:

Արաբական գործոնի դերը մեծ եղավ, եթե չասենք վճռական նշանակություն ունեցավ, Օսմանյան կայսրության կողմից հայտարարված ջիհադի՝ սրբազան պատերազմի, ձախտման գործում:

Ջիհադը Թուրքիայի կողմից հայտարարվեց նրա պատերազմի մեջ մտնելուց համարյա մեկ շաբաթ անց՝ 1914 թ. նոյեմբերի 7-ին: Դա համարվում է նրա առաջին փուլը: Այդ օրը Օսմանյան կայսրության շեյխու ուլ-իսլամը՝ բարձրագույն հոգևոր պաշտոնյան, արձակեց համապատասխան որոշում՝ Ֆետվա, որով աշխարհի բոլոր մուսուլմանների, այդ թվում և նրանց, ովքեր բնակվում էին անգլիական, ֆրանսիական և ռուսական կայսրություններում, սրբազան պարտքն էր համարվում միանալ իսլամի երեք գլխավոր թշնամիների՝ Սեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի դեմ, «զենք վերցնել նրանց ու նրանց դաշնակիցների դեմ, ոչ մի պարագայում, անգամ մահվան սպառնալիքի դեպքում, չօգնել Անտանտի կառավարություններին՝ Օսմանյան կայսրության և նրա պաշտպաններ Գերմանիայի ու Ավստրո-Ֆունգարիայի վրա նրանց հարձակումների ժամանակ»:

Ենյև ուլ-իսլամի ֆետվային հաջորդեց սուլթան Մեհմեդ V-ի 1914 թ. նոյեմբերի 11-ի հրովարտակը՝ ուղղված բուրքական բանակին և նավատորմին, որը համարվում է ջիհադի երկրորդ փուլը: Սուլթանը կոչ էր անում օսմանյան բանակին պայքարել «ստրկացված իսլամի ազատագրման համար, ինչպես նաև ի պաշտպանություն վտանգի ենթարկված Օսմանյան կայսրության»:

և Մաղիւնան, որոնք գտնվում էին Չիջազի կառավարիչ և Մեքքայի շերիֆ Չուսեյն իբն Ալիի կառավարման ներքո: Ղրա շնորհիվ շատ բարձր էր նրա ազդեցությունը և հեղինակությունն ամբողջ մուսուլմանական աշխարհում և ցիհադի ճակատագիրը շատ բանով կախված էր նրա դիրքորոշումից: Ստամբուլում լավ էին գիտակցում, որ Չուսեյնի կողմից ցիհադի պաշտպանությամբ հանդես գալը ուղի կհարթեր, որ սուլթանական այդ կոչին միանային նաև մյուս մուսուլմանական ժողովուրդներն՝ անկախ այն բանից, թե որտեղ են նրանք բնակվում:

Ահա այս հանգամանքների բերումով, սուլթանն ու շեյխ ուլ-խլամն առանձնահատուկ դեր էին հատկացնում արաբներին, դրանով իսկ, ընդունելով արաբական գործոնի կարևոր նշանակությունը, իսկ այս դեպքում՝ անգամ նրանց վճռական դերակատարումը:

Իսկ ի՞նչ դիրք գրավեցին արաբները, նրանք ազգային և քաղաքական գործիչները, հոգևոր առաջնորդները, այդ թվում և Չիջազի կառավարիչ Չուսեյնը, ու ժողովրդական զանգվածները ցիհադի հարցում:

Միանգամից նշենք, որ ցիհադի վերաբերյալ սուլթանական կոչը պարարտ հող չգտավ արաբական միջավայրում: Նա ոչ միայն խանդավառությամբ չընդունվեց արաբների կողմից, այլև արժանացավ շատ սառն ընդունելության:

Օսմանյան սուլթանը ցիհադի կոչով դիմեց համայն մուսուլմանական աշխարհին, որպես մուսուլմանների հոգևոր առաջնորդ՝ խալիֆա և իմամ: Ստամբուլում հաշվի չառան այն հանգամանքը, որ արաբները թուրքական սուլթանին չէին համարում օրինական, լեգիտիմ խալիֆա, այլ դիտում էին որպես ուզուրպատոր՝ բռնազավթիչ, որին մենք հանգամանորեն անդրադարձել ենք սույն աշխատության նախորդ էջերում: Կեղծ խալիֆայի կոչը չէր կարող օրինական ուժ ունենալ և արաբներին ոգեկոչել սրբազան պատերազմի, որը նրանք տվյալ կոնկրետ դեպքում իրենց պատերազմը չէին համարում: Այս պարագան խոշոր սխալ էր Ստամբուլի կողմից:

Սուլթանի, նրա արքունիքի և բարձրագույն հոգևորականության կողմից ամեներելի վրիպում էր ժամանակի ընտրության հարցը՝ ցիհադի հայտարարելու տեսակետից: Ձիհադի հայտարարվեց այն ժամանակ, երբ արաբական քաղաքական միտքը, ազգային և կուսակցական գործիչները, հոգևորականության մեծամասնությունը, քաղաքական կուսակցությունները, լեզալ և գաղտնի կազմակերպությունները և ընկերությունները, նախապատերազմյան տարիներին, երկար դեգերումներից

այն տարրերակը, որ գերմանական բլուկի հաղթանակի դեպքում՝ գերմանիան կարող էր օկուպացնել կամ իր վերահսկողությունը հաստատել արաբական երկրների վրա: Եվ թուրքիան, նույնիսկ եթե ցանկանար էլ, ապա չէր կարող կանխել դա՝ լինելով գերմանական բլուկի ամենաթույլ օղակը և մեծապես կախված լինելով նրանից:

Իրադարձությունների զարգացումը ստիպեց Շահբանդերին և նրա կողմնակիցներին ավելի սքափ գնահատել իրականությունը և զարգացման հեռանկարները ու վերանայել իրենց դիրքորոշումը Թուրքիայի և քիհադի հարցում: 1915 թ. սկզբներին նրանք իրաժարվեցին քիհադը պաշտպանելու իրենց քաղաքականությունից:

Իսկ ինչ վերաբերում է Հիջազի կասավարիչ, Մեքքայի շերիֆ Ֆուսայնին, որն առանցքային դերակատարում ուներ քիհադի հարցում, ապա նա նույնպես, ի վերջո, կանգնեց քիհադը չպաշտպանելու դիրքերում:

Պետք է նշել, որ Ֆուսայնի հարաբերությունները Բարձր դեռն հետ միշտ էլ լարված են եղել: Նա մի քանի տարի, մինչև 1908 թ., եղել էր Ստամբուլում յուրատեսակ «պատվավոր» պատանդի վիճակում: Նրան՝ որպես մարզարեի տոհմի շառավիղ, արտաքուստ մեծ հարգանքներ էին մատուցում: Սուլթանի հրամանով նա նշանակվել էր սեմատի ամրամ: Բայց նա չէր կարող լքել Ստամբուլը: Սուլթանը նրան չէր վստահում: Սակայն 1908 թ. երիտթուրքերը նրա քեկանծությունն առաջարկեցին Հիջազի կասավարչի պաշտոնում՝ դժգոհ լինելով նրա նախորդից: Ամեն հարցում կասկածամիտ սուլթան Աբդուլ Համիդ II, դեմ էր նրա նշանակմանը, գտնելով, որ նա՝ վերադառնալով Մեքքա, ոչ թե Թուրքիայի քարեկամը կլինի, այլ կդառնա նրա թշնամին: Սակայն երիտթուրքերը, որոնք ամեն քանում հակադրվում էին սուլթանին, դեռևս զանդնկեց չարված Աբդուլ Համիդ II-ին, պնդեցին Ֆուսայնի քեկանծության վրա և նա նշանակվեց Հիջազի Մեծ շերիֆ՝ ի տարրերություն իր նախորդների, որոնք պարզապես շերիֆներ էին կոչվում:

Վերադառնալով Մեքքա, Ֆուսայնը ձեռնարկեց մի շարք քայլեր իր իշխանությունն ուժեղացնելու ուղղությամբ, որը նշանակում էր Ստամբուլի իշխանության թուլացում: Մասնավորապես, նա կարողացավ վերականգնել շերիֆական ափանդական հեզնունդիան Հիջազի ցեղերի վրա և փորձեց իր իշխանությունը տարածել մի շարք այլ ցեղերի վրա, որոնց նկատմամբ հավակնություններ ուներ Նաջդի տիրակալ Իբն Սաուդը: Իսկ երբ Իբիհադ վե թերակի կոմիտեն պահանջեց Ֆուսայնից

ենթարկվել երիտթուրքերի կողմից մտցված կառավարման կենտրոնացված համակարգին, ինչպես մյուսները, Չուսեյնը հրաժարվեց կատարել նրանց պահանջը: Լարվածությունը հասավ այն աստիճանի, որ Կոմիտեն անգամ մտադիր էր Չուսեյնին գահընկեց անել: Բայց տեսելով, որ դա հնարավոր չէ, քանի որ նա բավականին ամրացել էր իր դիրքերը Ֆիզազում, և հասկանալով, որ դա կապված է մեծ քարոզությունների հետ, իթիհադականները հրաժարվեցին այդ գաղափարից, և դրա փոխարեն որպես պատժամիջոց ընտրեցին՝ ուրիշ քայլ: Ստամբուլը Մեքքա ուղարկեց մի պաշտոնյայի՝ գլխավոր կառավարչի կամ վալիի աստիճանակարգով, որը պետք է վերահսկեր Չուսեյնին և նրան ստիպեր խոնարհաբար կատարել երիտթուրքերի բոլոր հրամանները և կարգադրությունները: Բայց շերիֆ-գլխավոր կառավարիչ մեծամարտում հաղթող դուրս եկավ շերիֆը, որը կարողացավ նրան ենթարկել իրեն: Դա արտահայտվեց 1914 թ. զարմանը տեղի ունեցած մի իրադարձության ժամանակ: Գլխավոր կառավարիչը որպես շերիֆի հետ հաշտության ժամանակ: Գլխավոր կառավարիչը որպես շերիֆի հետ հաշտության, որքան ենթակայության խորհրդանշան էր:

Միա այսպիսին էին Ֆիզազի կառավարիչ և Մեքքայի շերիֆ Չուսեյնի հարաբերությունները Ստամբուլի և իթիհադականների հետ, երբ հրապարակվեց օսմանյան ֆետվան ցիհադի վերաբերյալ: Թուրքիան անմիջապես դիմեց Չուսեյնին պահանջելով նրա դրական պատասխանը ցիհադի հարցում:

Սակայն Չուսեյնը հենց սկզբից որոշեցրեց զգուշավոր քաղաքականություն, քնն Ստամբուլ և ուժեղացրեց իր մշույնը նրա վրա՝ պահանջելով նրանից ակտիվ կերպով պաշտպանել ցիհադը: Ստամբուլ և ուղղակի ռեբակոնում էր Մեքքան հեռագրերով, որ նրան ուղարկում էին Օսմանյան կայսրության մեծ վազիրը, ռազմական նախարար էնլիքը, Օսմանյան գործերի նախարար Թալեաթը և այլ բարձրաստիճան պաշտոնեթրին գործերի նախարար Թալեաթը և այլ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ: Այդ բոլոր հեռագրերը նույն բովանդակությունն ունեին: Նրանք պահանջում էին Չուսեյնից անհապաղ հանդես գալ ի պաշտպանություն սուլթանի հոչակած ցիհադի:

Շուտով նրանց միացավ նաև Ջեմալ փաշան, Սիրիայում տեղակայված բուրբակյան IV քանակի գլխավոր հրամանատարը, Թուրքիայի ռազմածովային նախարարը և Սիրիայի ամենակարող կառավարիչը: Վերջինս, տեսնելով Չուսեյնի խուսափողական վարքագիծը, նրանից

կտրուկ կերպով պահանջում էր, որ Ֆիջազի շերիֆը բացահայտորեն, հրապարակաւ հայտարարի ջիհադը պաշտպանելու իր որոշման մասին: Նա դրան ավելացրեց նա երկու պահանջ՝ Դամասկոս ուղարկել Մուհամմադ մարգարեի դրոշը և Ֆիջազի ցեղերից պատրաստել մի բանակ և այն դուրս բերել հանուն սրբազան պատերազմի:

Չուսեյնը հայտնվեց ծանր երկընտրանքի աօրն: Նա շատ լավ էր գիտակցում, որ իր որոշումից շատ բանով է կախված սրբազան պատերազմի կայանալու կամ չկայանալու ճակատագիրը: Այդ բանը քաջ գիտակցում էր նաև օսմանյան ղեկավարությունը:

Չուսեյնը, հասկանալի է, չէր կարող խուսափել իրեն ուղղված հարցերին ու պահանջներին պատասխանելուց: Եվ նա պատասխանեց: Ստամբուլ՝ կայսրության ղեկավարներին ուղղված նամակում, նա գրում էր, որ նա «ամբողջ սրտով կպաշտպանի սրբազան պատերազմը և իր հոգում աղոթում է նրա հաջողության համար, և դրան լռեցյալն տալիս է իր օրհնանքը»: Խնչ վերաբերում է սրբազան պատերազմը բացահայտ, հրապարակայնորեն պաշտպանելուն, ապա շերիֆը գտնում էր, որ դա քննարկման հարց չի կարող դառնալ՝ վախճանալով քչնամու պատասխան հարվածներից: Եվ ի հաստատումն իր փաստարկների, Չուսեյնը մատնանշում է, որ Կարմիր ծովում տիրապետում է Անգլիան, Ջիդան և Ֆիջազի ամբողջ ծովեզրը գտնվում են անգլիացիների ողորմածության տակ: Եվ եթե այս պայմաններում ինքը, ինչպես գրում էր Չուսեյնը, «բացեիքաց իրեն կապի ջիհադի հետ, ապա Անգլիան կհակազդի շրջափակումով և Ֆիջազի նավահանգիստների հավանական օմբակոծումով, սննդի մատակարարումը ծովից կդադարի և քնակությունը շատ շուտով կզգա պակասություն (սննդամթերքի — և, Գ.) և ժամանակի ընթացքում սով կլինի»: Շարունակելով իր փաստարկները, Չուսեյնը դարձյալ շեշտում է, որ ամբողջ սրտով կպաշտպանի սրբազան պատերազմը, «բայց ոչ նրա հրապարակային պաշտպանությամբ»: Այստեղ նա մի հավելում է կատարում, ընդգծելով, որ «սուլը Ֆիջազում կառաջացնի ցեղերի ապստամբություն»:

Այս էր Չուսեյնի դիլեմորոշումը ջիհադի հարցում, որը, դժվար չէ նկատել, բացասական էր, և որից նա երբեք չիրաժարվեց, հակառակ Ստամբուլի բացահայտ ճնշումների:

Սերժելով օսմանյան ղեկավարությանը սրբազան պատերազմում աջակցություն ցույց տալու հարցում, մնացած, երկրորդական հարցերում նա քավարարեց Ստամբուլի պահանջները, մասնավորապես

ագիտատորներ, անգամ գերմանական արեւելագետներ: Սակայն, նրանք նույնպես նշանակալի հաջողության չհասան:

Չուսեյնի հրաժարվելը բացահայտորեն սրբազան պատերազմը պաշտպանելուց, ինչպես նաև նրա զործունեությունը, որի մասին բնե ոչ լրիվ, բայց, այդուհանդերձ, տեղյակ էին Ստամբուլում, խիստ զայրացրեց իբիհադականների բարձրագույն ղեկավարությանը: Իբիհադականները որոշեցին տապալել Չուսեյնին և նրա փոխարեն այնպիսի մեկին նշանակել, որը բարեկամարար տրամադրված լիներ Թուրքիայի հանդեպ: Դրա վերաբերյալ համապատասխան հրահանգ ստացավ իբիհադականների կողմից Չիքագում նշանակված գլխավոր կառավարիչը: Նրան հրահանգվեց ձերբակալել Չուսեյնին, բայց այնպես անել, որ դա չհարուցի Չիքագի ցեղերի ապստամբությունը:

Չուսեյնին հրավիրեցին 'Դամասկոս' խորհրդակցության Չեմալ փաշայի հետ, սակայն նա հրաժարվեց այդ հանդիպումից: Երկար տարիներ ապրած լինելով Ստամբուլում և շատ լավ ծանոթ լինելով բուրջական բարքերին, նա խելամտորեն չէր ցանկանում հեռանալ Չիքագից և մեկնել Սիրիա, որտեղ երիտուրքական եռապետության անդամներից մեկը՝ Չեմալը, լիակատար տեղ ու տնօրեն էր և կարող էր անել ամեն քան, ինչ ցանկանար:

Դրա փոխարեն նա, ինչպես նշեցինք, ուղարկեց մարզարեի դրոշը, որը գնացրով Դամասկոս հասավ 1914 թ. դեկտեմբերի 15-ին: Դրոշը դիմավորեցին աննախընթաց հանդիսավորությամբ: Դիմավորելու էին գնացել Չեմալ փաշան, Դամասկոսի վալին, քաղաքացիական և հոգևոր բարձրագույն ղեկավարությունը, երևելի անձնավորություններ, պատվիրակություններ Սիրիայի տարբեր մասերից: Սակարները դրոշը դիմավորեցին մերկացրած սրերով, իսկ Չեմալ փաշան ծնկաչոք համբուրեց դրոշը: Այդ պահին ամբոխը բղավեց՝ «Ալլահ աքբար»՝ «Ալլահն ամենամեծն է»:

Բանակին ոգևորելու համար մարզարեի դրոշը տարան նաև այլ զորամասեր, այդ թվում և Երուսաղեմ: Եվ ամենուր նրան ուղեկցում էր Չեմալ փաշան, իսկ զինվորական ամբոխը բղավում էր «Ալլահ աքբար»:

2. Անտոնիուսը այս բոլոր կատակերգությունը համարում է վրիպում, սակայն, գտնում էր, որ դրա «պատմական գլխավոր հետաքրքրությունը կայանում է նրանում, որ նա ցուցադրում է այն կարևորությունը, որ բուրքերը (և նրանց հետևում՝ գերմանացիները) ցիհադի կոչի հաջողությունը կապում էին արաբական երկրների հետ»: Այսինքն, դրոշի

կուզ և համեստ, քայց ոչ արհամարհելի ներդրումն է ունեցել Օսմանյան կայսրության կործանման պատմական իրադարձության մեջ:

Առանց հաշվի առնելու արաբական գործոնը, նրա դերակատարումը և ազդեցությունը, հնարավոր չէ հարազատորեն լուսարանել 1914–1918 թթ. պատմական գործընթացները:

3. Եգիպտոսը՝ անգլիական պրոտեկտորատ

Անգլիան, ինչպես նշել ենք, 1882 թ. գրավեց Եգիպտոսը, որը ստացավ ժամանակավորապես օկուպացված երկրի կարգավիճակ: Բայց իրավական առումով, նա դեռ չարձանակում էր Օսմանյան կայսրության մասը կազմել, իսկ օսմանյան սուլթանը համարվում էր նրա սյուզերենը: Դա ստվ ձևական բնույթ էր կրում, քանի որ Անգլիան Եգիպտոսը կառավարում էր այնպես, ինչպես նրա տիրապետության տակ գտնվող գաղութային կախյալ մյուս երկրները:

Երբ սկսվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը, Եգիպտոսն Անգլիայի համար անմիջապես ձեռք բերեց ստրատեգիական մեծ կարևորություն: Նրա ռազմա-քաղաքական ծրագրերի իրագործումը արաբական աշխարհում, Մերձավոր Արևելքում և Հնդկական օվկիանոսի մատույցներում և ավագանում, զգալի չափով կախված էր նրա դիրքերի ամրությունից Նեղոսի ավերում փռված այդ երկրում: Այդ պատից սկսած Եգիպտոսը դադարեց սովորական իմաստով գաղութային կախյալ երկիր լինելուց, և վերածվեց բրիտանական կարևոր ռազմական նշանակություն ունեցող հենարանի, որը նշանակալի դեր խաղաց պատերազմի տարիներին:

1914 թ. օգոստոսի 5–ին, Անգլիայի և Գերմանիայի միջև պատերազմը սկսվելուց երկու օր անց, եգիպտական կառավարությունը հրապարակեց մի դեկլարացիա, որն արգելում էր որևէ հարաբերություններ պահպանել Գերմանիայի հետ, որն այնուհետև տարածվեց նաև Ավստրո-Հունգարիայի և Թուրքիայի վրա: 1914 թ. օգոստոսի 6–ին Եգիպտոսի վարչապետ Հուսեյն Ռուշդին հայտարարեց, որ թուրքական գերիշխանությանը վերջ է տրվում և, անկախ այն քանից, թե կրոնական ու սոցիալական ինչպիսի կազմեր գոյություն ունեն եգիպտացիների ու թուրքերի միջև, «Եգիպտոսն այսուհետև չի կազմելու Օսմանյան կայսրության բաղկացուցիչ մասը»: Հասկանալի է, որ եգիպտական կառավարության այս որոշումն ընդունվել էր ոչ միայն Անգլիայի գիտությամբ ու

Քրիտանական ռազմական իշխանությունների հանձնարարությամբ, Եգիպտոսի կառավարությունը հետաձգեց Օրենսդիր ժողովի գումարումը՝ սկզբում երկու ամիս ժամանակով, իսկ այնուհետև՝ պատերազմի ժամանակ այն ընդհանրապես չգումարվեց:

Այդ թուղթը կարելի է համարել նախապատրաստական քայլեր Մեծ Քրիտանիայի կողմից Եգիպտոսի կարգավիճակի հարցում արմատական որոշում ընդունելու ուղղությամբ: Եվ այդ քայլը նա կատարեց:

1914 թ. դեկտեմբերի 18-ին անգլիական կառավարությունը հայտարարեց Եգիպտոսի վրա իր պրոտեկտորատը հաստատելու մասին: Անգլիայի արտաքին գործերի նախարարության հաղորդագրության մեջ ասված էր, որ Եգիպտոսն անջատվում է Թուրքիայից, որի վրա հաստատվում է քրիտանական պրոտեկտորատ:

Պրոտեկտորատի հաստատումը Անգլիայի կողմից կատարվեց միակողմանիորեն, առանց հանրաքվեի կամ խորհրդակցության՝ եգիպտական քաղաքական ուժերի հետ:

Անդրադառնալով այդ հարցին, եգիպտական պատմաբան Աբդ առ Ուսեման առ-Ուաֆիին «Ապստամբությունը Եգիպտոսում 1919 թ.» իր հետաքրքիր աշխատության մեջ նշում է, որ «ծայտյալ պրոտեկտորատը, որ Անգլիան պարտադրել էր Եգիպտոսին 1882 թ., իր տեղը զիջեց ակնհայտ, ոչնչով չբողարկված պրոտեկտորատին»: Իսկ եգիպտական մեկ այլ պատմաբան, բազմաթիվ արժեքավոր աշխատությունների հեղինակ Ամին Սահդը, «Արաբների ապստամբությունները XX դարում» իր գրքում նկատել է, որ անգլիական պրոտեկտորատի հաստատումով, կտրվեց վասալական կախվածության այն «բարակ թելը», որը դեռ Եգիպտոսը կապում էր Թուրքիայի հետ, և Եգիպտոսն անցավ անգլիական տիրապետության տակ գտնվող երկրների շարքը:

Պրոտեկտորատի հաստատումը ձևական քայլ չէր: Եւ համապատասխան փոփոխություն առաջ բերեց Եգիպտոսի կարգավիճակում և կառավարման համակարգում: Անգլիան մտցրեց նոր՝ գլխավոր կոմիսարի պաշտոնը, որը համարվում էր ամենաբարձր պաշտոնյան Եգիպտոսում՝ օժտված ամենայայն լիազորություններով: Մինչ այդ՝ 1882 թվականից, Եգիպտոսում Անգլիայի բարձրագույն ներկայացուցիչը համարվում էր գլխավոր հյուպատոսը, որը միաժամանակ համարվում էր քրիտանական դիվանագիտական ներկայացուցիչ Եգիպտոսում: Այժմ դա վերացվում էր և նրան փոխարինելու էր գալիս գլխավոր կոմիսարը, որը ոչ թե դիվանագիտական, այլ վարչական պաշտոն էր: 1914 թ., պրո-

հանվեցին ոսկյա և արծաթյա դրամները և զործածութեան մեջ դրվեցին արժեզրկվող քոթադրամը: Դա հանգեցրեց ամենաանիրաժեշտ ապրանքների և սննդամթերքի գների քարձրացմանը, որը ծանր հարված էր եգիպտական քնակչութեանը և նրա անապահով խավերին:

Եգիպտական տնտեսութեանը ծանր հարված հասցրեցին եգիպտական բյուրեղի կատարվող հատկացումները՝ ռազմական շինարարութեան, խրամատների, ճանապարհների, ամրությունների կառուցմանը: Դա արվեց անգլիականիշխանությունների պարտադրանքով, քննպատերազմի սկզբին Անգլիան պաշտոնապես հայտարարեց, որ պատերազմի բեռը նա վերցնում է իր վրա: Բայց այդպես չեղավ: Ընդհակառակն, Անգլիան ամեն ինչ ամուսն էր պատերազմի ծանրությունը եգիպտացիների ուսնին զցելու համաւ, և դա հաջողվում էր նրան:

Ռազմական ծախսերը ծածկելու համար և լրացուցիչ ֆինանսական միջոցներ հայթայթելու համար, քարձրացվեցին հարկերը:

Անգլիական զինվորական իշխանությունները գյուղացիներից խլում էին հացը և գյուղատնտեսական այլ մթերքներ՝ եգիպտոսում տեղակայված անգլիական 275 հազարի հասնող քանակի պարենային պահանջները բավարարելու համար: Դրանով էր պայմանավորված նաև անգլիական իշխանությունների որոշումը Եգիպտոսից ընդհանրապես մթերքների արտահանումն արգելելու մասին:

Պատերազմի տարիներին անգլիացիները Եգիպտոսում ստեղծեցին այսպես կոչված աշխատանքային քանակ կամ կորպուս, որի շարքերում հաշվվում էր մոտ 1,5 մլն մարդ՝ ֆելլախներ, բեդվիններ, արհեստավորներ և քնակչութեան այլ շունտը խավեր: Դա իբր կատարվում էր կամավորության սկզբունքներով, իրականում դա իրականացվում էր հարկադրանքով, քանի որ աշխատանքային քանակի մասնակիցներին պարտադրում էին կատարել ամենադժվար, ավելի ճիշտ կլինի ասել տաժանակիր աշխատանքներ: Սարդիկ չէին դիմանում աշխատանքային սարսափելի պայմաններին և շատերը փորձում էին փախչել: Սակայն ոստիկանները փնտրում և գտնում էին նրանց, հետ վերադարձնում ու նորից դատապարտում տաժանակիր աշխատանքի: Աշխատանքային կորպուսների անդամների վրա դրված էր խրամատներ փորելու, երկաթուղային գծեր և ջրատարներ կառուցելու պարտականությունները, որոնք նրան ստիպված էին կատարել անապատներում, կիզի արևի տակ, մշտապես տառապելով քերասնումից, անգամ սովից: Նրանցից

չատերը, տասնյակ հազարավորներ մահանում էին՝ շղիմանալով դժ-խային պայմաններին:

Դրա հետ միասին պետք է նշել, որ պատերազմը որոշակիորեն նպաստեց եզիպտական արդյունաբերության որոշ ճյուղերի զարգացմանը: Դա քաջատրվում է այն հանգամանքով, որ խիստ կրճատվեց արդյունաբերական ապարանքների ներմուծումը եզիպտոս: Եզիպտական արդյունաբերողների համար մրցակցության դաշտը բուլացավ, օտար ապրանքների ներմուծման կրճատումը պայմաններ ստեղծեց տեղական արդյունաբերության ընդլայնման համար: Ձարգացավ հատկապես կաշվեղենի, կարի, տեքստիլ, կոշիկի, շաքարի, կահույքի և այլ ճյուղեր, քացվեցին մանր և միջին ձեռնարկություններ, որոնք սպասարկում էին եզիպտոսում գտնվող անգլիական զորքերի կարիքը, մի կողմից, և քա-վարարում տեղական բնակչության պահանջները, մյուս կողմից: Ավելացավ արդյունաբերության մեջ ներգրավված աշխատողների քվաքա-նակը: Պատերազմի ավարտին այդ բնագավառում զբաղված էր մոտ կես միլիոն մարդ:

Չասկանալի է, որ այդ ուղիւտում զբաղված արդյունաբերողներն աննախընթաց չափերով հարստացան: Պատերազմը հարստանալու հիանալի պայմաններ ստեղծեց նաև խոշոր հողատերերի և վաճառա-կանների համար, որոնք կապված էին անգլիական բանակի կարիքները բավարարելու հետ: Զուգահեռաբար մեծ ծաղկում ապրեց «սև շուկան» և սպեկուլյացիան:

Այդ բոլորը տեղի էր ունենում եզիպտացիների հիմնական մասի զանգվածային աղքատացման ընդհանուր ֆոնի վրա:

Պրոտեկտորատի հաստատումից հետո, ներքին դրությունը ե-զիպտոսում մնում էր լարված և ուժեղանում էր դժգոհությունն անգլիա-ցիների քաղաքականության նկատմամբ: Սակայն դա չվերածվեց հա-ցիրիտանական ժողովրդական լայն շարժման: Անգլիացիները հմտո-կարիտանական ժողովրդական լայն շարժմանը, անշեղորեն զործում րեն կարողանում էին վերահսկել իրադրությունը, անշեղորեն զործում էին ցույցերի և հավաքների արգելման վերաբերյալ օրենքը, զրաքննու-թյունը, որը եզիպտական մամուլի բերանը փակելու հուսալի զենք էր անգլիական իշխանությունների ձեռքում: Թուլացել էր ազգայնական ու-ժերի գործունեությունը: Նրանց ղեկավարների և ակտիվիստների մի-մասը ձերբակալված էր, իսկ մի մասն էլ արտաքսված էր նրկրից և ա-պաստան էր գտել արտասահմանում՝ Բեռլինում, ժննում և այլուր: Ճիշտ է, նրանք այնտեղ ինչ-որ գործունեություն ծավալեցին, քայք դա չէր կա-

րող զգալի ներգործություն ունենալ եզիպտոսի ներքաղաքական կյանքի վրա: Իր նշանակությունն ունեցավ նաև այն հանգամանքը, որ եզիպտական արդյունաբերական և առևտրական բուրժուազիայի այն խավերը, որոնք համագործակցում էին անգլիական իշխանությունների ու գործարարների հետ, մեծ շահույթներ ստանում և հարստություն կուտակում, նրանք շահագրգռված չէին հակաբրիտանական պայքարի, առավել ևս այդ պայքարի ուժեղացման մեջ:

1916–1918 թթ. փոփոխություններ տեղի ունեցան եզիպտոսի դեկավարության մեջ: 1916 թ., Մակ–Մահոնի փոխարեն, եզիպտոսում Անգլիայի գլխավոր կոմիսար նշանակվեց Ռեջինալդ Ուիմզեյթը, որը մինչ այդ Սուդանի գլխավոր կառավարիչն էր: Նա, ավելի քան երեսուն տարի՝ որպես բրիտանական պաշտոնյա, ծառայել էր Սուդանում և մոտիկից ծանոթ էր նաև եզիպտոսի և արաբական ընդհանուր խնդիրներին, աչքի էր ընկնում կամային մեծ հատկանիշներով և բրիտանական քաղաքականությունն արաբական նրկրներում իրականացնելու վճռականությամբ:

1917 թ. մահացավ սուլթան Չուսեյն Քամիլը: Անգլիական իշխանությունները եզիպտական սուլթանի գահին առաջարկեցին նրա որդուն՝ Քամալ ադ–Ղին Չուսեյնին, ցանկանալով պահպանել դինաստիական հաջորդայնությունը: Սակայն, տեղի ունեցավ անսպասելիք: Նա հրաժարվեց զբաղեցնել սուլթանական գահը, որը բացատրվում է նրա հակաանգլիական տրամադրություններով: Նա չէր ցանկանում դառնալ անգլիական գաղութարարների խամաճիկը: Շտապ պետք էր մի նոր թեկնածու գտնել: Անգլիացիների ընտրությունն ընկավ իշխան Սիմադ Ֆուադի վրա՝ դարձյալ Սուլիանմադ Ալիի տոհմից, որին մեծ Բրիտանիան 1917 թ. հոկտեմբերի 9–ին առաջարկեց եզիպտոսի սուլթանի գահը, որն անհապաղ ընդունեց այդ անսպասելի «նվերը»:

Սիմադ Ֆուադը խղիվ Իսմայիլի կրտսեր որդին էր և Սուլիանմադ Ալիի թոռը: Սակայն նա կյանքի մեծ մասն անց էր կացրել եզիպտոսից դուրս, գլխավորապես Իտալիայում, նույնիսկ ծառայել իտալական բանակում: Նա համարյա կապված չէր եզիպտոսի և եզիպտական իրականության հետ, վատ գիտեր երկիրը: Եզիպտոսի ներսում նա չուներ լուրջ սոցիալական հենարան, որի վրա կարողանար հենվել և շատ քե քիչ անկախ քաղաքականություն վարել: Անգլիական կառավարությունը վստահ էր, որ դա խոցելի է դարձնում Սիմադ Ֆուադին և կախման մեջ գցում սուլթանին բրիտանական իշխանություններից:

իսկ Սուղանում տեղակայված անգլիական կայազորի հետ միասին՝ 13 հազարի:

Թուրքիայի պատերազմի մեջ մտնելուց հետո, Սիրիայում և Պաղեստինում տեղակայված բուրջական բանակը վերակազմավորվեց և ստեղծվեց բուրջական IV բանակը, որի ղեկավարման կենտրոնի՝ գլխավոր շտաբի նստավայրը, դարձավ Դամասկոսը: Այդ բանակի հրամանատար նշանակվեց նրիտրուրբական եռապետության անդամ, Օսմանյան կայսրության ռազմածովային նախարար Աիմեդ Ջեմալ փաշան: Շտաբի պետը դարձավ գերմանական բանակի գեղապետ Կրես ֆոն Կրեսենշտայնը: Եւ միակ գերմանացի սպան չէր այդ շտաբում: Այնտեղ զանազան պաշտոններ էին գրավում գերմանական այլ սպաներ: Եվ դա պատահականություն չէր, քանի որ Թուրքիայում վաղուց էր գտնվում գերմանական ռազմական առաքելությունը Լիման ֆոն Սանդերսի գլխավորությամբ, որը կարողացել էր իր վերահսկողությունը սահմանել բուրջական բանակի վրա, նպատակ ունենալով այն օգտագործել իր ռազմաքաղաքական նպատակների համար: Թուրքական ռազմական գործողությունների, անգամ երկրորդական բնույթի, ծրագրերը հաստատվում էին գերմանական ռազմական մասնագետների կողմից և միայն դրանից հետո նրանք գործողության մեջ դրվում:

Կրես ֆոն Կրեսենշտայնի հետ միասին Սիրիա ժամանեցին նաև գերմանական ռազմական ինժեներներ, որոնք թիվն այնքան շատ էր, որ Զ. Անտոնիուսն անգամ օգտագործում է «ինժեներական կորպուս» արտահայտությունը: Նրանք հիմնականում զբաղված էին Սիրիայի հարավում ճանապարհների և երկաթուղագծերի շինարարությամբ, որոնք պետք է հեշտացնեին Սիրիայում կենտրոնացված բուրջական բանակի ռազմական երթը դեպի Եգիպտոս:

Այսպիսով՝ բուրջական հիմնական ռազմական ուժերը կենտրոնացված էին պատմաաշխարհագրական Սիրիայում:

Թուրքիայի և Գերմանիայի համար, անշուշտ, կարևոր էր նաև Իրաքը: 1914 թ. գերմանական կապիտալի շնորհիվ և գերմանական կառավարության ակտիվ աջակցությամբ ավարտվեց Բաղդադի երկաթուղու մի կարևոր՝ Բաղդադ-Սամարա հատվածը, որը բավականին ուժեղացրեց Գերմանիայի դիրքերը Իրաքում: Սակայն Իրաքը Գերմանիայի և Թուրքիայի կողմից 1914 թ. չէր դիտվում որպես բրիտանական անմիջական հարձակման ենթակա երկիր, այդ պատճառով էլ նրա պաշտ-

պանության հարցերին այնպիսի մեծ տեղ չէր հատկացվում, ինչպես Միդիային:

Թուրքական ռազմական ուժեր կային տեղակայված նաև Արարական թերակղզում, որոնք ընդգրկված էին չորս դիվիզիաներում: Նրանք տեղակայված էին Չիջազի, Ասիրի և Եմենի միջև ընկած վիթխարի տարածքում: Չասկանալի է, որ այդ ուժերը բավարար չէին պատերազմի դեպքում իրենց հսկողության տակ պահել Արարիան, առավել ևս ապահովել նրա տարածքում ձևավորված կազմավորումների մասնակցությունը պատերազմում՝ Թուրքիայի կողմից: Իսկ դա կարևոր էր Եգիպտոսը գրավելու թուրք-գերմանական ծրագրերի իրականացման տեսանկյունից:

Այստեղ մեծ դերակատարում ուներ Չիջազի շերիֆ Չուսեյնը: Նա մեծ ազդեցություն ուներ ցեղերի և ցեղապետերի վրա և ցանկության դեպքում կարող էր, ըստ թուրքական հաշվարկների, մեծ քանակի զորք՝ ընդհուպ մինչև 40 հազար մարդ, դուրս բերել Եգիպտոսի վրա հարձակվելու համար: Թուրքերը ոչ միայն տեղյակ էին այդ մասին, այլև գիտակցում էին, որ առանց Չուսեյնի բարի կամքի և աջակցության, նրանք չէին կարող ենթարկել արարական ցեղերին իրենց և օգտագործել նրանց իրենց նպատակների համար:

Ինչ վերաբերում է բուն թուրքական զորքերին, ապա չորս դիվիզիաներից երկուսը տեղակայված էին Չիջազում և Ասիրում: Բայց նրանց վիճակն այստեղ նախանձնելի չէր: Նրանց հարաբերություններն այնքան լարված էին ցեղերի հետ, որ նրանք հազվադեպ էր պատահում, որ դուրս գային իրնց ռազմական ճամբարներից. նախընտրելով պատուպարվել այնտեղ, քան թե դուրս գալ և ենթարկվել ցեղերի հարձակումների: Ուրեմն՝ պատերազմի դեպքում, թուրքերը այդ ցեղերին կարող էին օգտագործել, եթե նրանց հաջողվեր ապահովել Չուսեյնի բարյացակամ վերաբերմունքը և համագործակցություն հաստատել նրա հետ: Միայն այդ դեպքում նրանք կկարողանային իրենց զորքերը նետել Սուեզի ջրանցքի գոտին և հարվածել Եգիպտոսին այդ կողմից:

Սակայն նման համագործակցություն Չուսեյնի և Թուրքիայի միջև բացառվում էր, քանի որ, ինչպես ցույց կտրվի աշխատության մեջ, Չուսեյնն այդ ժամանակ արդեն սկսել էր իր գաղտնի շփումներն Անգլիայի հետ՝ համագործակցության և հակաթուրքական ապստամբության վերաբերյալ:

Ասիոյի ստրատեգիական նշանակությունը՝ հաշվի առնելով նրա էմիր Իդրիսի բշեամական վերաբերմունքը Թուրքիայի նկատմամբ, կապված էր այն հանգամանքի հետ, որ նա կարող էր սպառնալ թուրքական զորքերին քիլունքից, եթե թուրքական զորքերը հարձակվեին Ադենի վրա, որը հանդիսասանում էր անգլիական կարևոր հենակետը Արաբական թերակղզու հարավային հատվածում: Դա մի կողմից: Իսկ մյուս կողմից՝ Ասիոյի նշանակությունն առավել կարևորվում էր նրանով, որ նա շատ օգտակար կարող էր լինել Անգլիայի համար՝ ծովեզրյա մասը պաշտպանելու տեսակետից:

Ինչ վերաբերում էր Նաջդին և Շամարին, ապա այստեղ չկային թուրքական զորքեր և օսմանյան պաշտոնյաներ: Այդ առումով նրանք համարվում էին ազատ թուրքական վերահսկողությունից և ազդեցությունից: Բայց նրանց հակաթուրքական դիրքորոշումը հանրահայտ էր, և պատերազմական զործողությունների դեպքում թուրքական կողմը չէր կարող ակնկալել որևէ արակցություն և օգնություն նրանցից:

Արաբիայում տեղակայված թուրքական չորս դիվիզիաներից երկուսը գտնվում էին Եմենում: Նրանք լուրջ վտանգ էին ներկայացնում Ադենին երկու պատճառով: Նախ, այդ զորամասերը համեմատաբար լավ էին պատրաստված ու զինված, ապա հարաբերությունները թուրքական հրամանատարության և Եմենի ինամի միջև այդ շրջանում նորմալ էին՝ ուստի և տպավորությունն այնպիսին էր, որ նրանք պատրաստ էին համագործակցության:

Ահա այսպիսին էր ընդհանուր ռազմական իրադրությունը Ասիայի արաբական երկրներում:

Արաբական երկրների տնտեսությունը, հասարակական և քաղաքական կյանքը հարմարեցվեց պատերազմի պայմաններին, այդ պատերազմում Թուրքիայի և Գերմանիայի պահանջների բավարարմանը: Այդ խնդիրն իրականացնելու համար Ստամբուլը կարևոր փոփոխություն իրագործեց Սիրիայի կառավարման համակարգում: Ձեռնալ փաշան, ինչպես արդեն նշել ենք, նշանակվել էր Սիրիայում և Պաղեստինում տեղակայված թուրքական IV բանակի հրամանատար: Բայց դա բավարար չէր Սիրիան թուրքական պահանջների բավարարմանը ծառայեցնելու համար: Այդ կապակցությամբ անհրաժեշտ դարձավ նրան օժտել նոր և ամենալայն լիազորություններով մաս քաղաքացիական կառավարման ոլորտում, որը և Բարձր Դուռը կատարեց 1914 թ. վերջերին: Ռազմականի հետ միասին Ձեռնալ փաշայի ձեռքում կենտրոնացվեց

նան ամբողջ քաղաքացիական իշխանությունը: Նա դարձավ պատմաաշխարհագրական Սիրիայի անսահմանափակ տեր ու տնօրենը: Նրա հրամանով նրա կառավարման ներքո գտնվող արաբական երկրներում մտցվեց օազմական դրություն, ամեն ինչ անցավ թուրք զինվորականների հսկողության տակ: Այդ ուղղությամբ կարևոր քայլ համարվեց արաբական վիլայաթների այսպես կոչված խորհուրդների վերացումը: Դրանք առանց այն էլ լայն լիազորություններ չունեին և եական դեր չէին խաղում վիլայաթներում, սակայն թուրքերը մտածում էին, որ այդ իշխանազուրկ մարմինների ձևական գոյությունն անգամ արաբների մոտ կարող էր ստեղծել սեփական իշխանություն ունենալու պատրանք և սնել ազգային զգացմունքներ՝ արաբների ազգային ինքնության և անկախության հարցերում:

Չեմալ փաշան ամենածանր հարվածը Խասցրեց Լիբանանին՝ վերացնելով Լեռնալիբանանի Օրգանական ստատուտը, որը հաստատվել էր 1861 թ.: Այդ ստատուտով Լեռնալիբանանին շնորհվել էր ինքնավարության՝ մութասարիֆության կարգավիճակ: 1915 թ. այդ կարգավիճակը միակողմանիորեն վերացվեց: 1915 թ. մայիսի 26-ին Չեմալ փաշայի հրամանով լուծարվեց Լիբանանի Վարչական խորհուրդը, իսկ հունիսի 15-ին պաշտոնաթող եղավ կուսակալը՝ Օհանես (Չովհաննես) Կույունջյանը: Դա միջազգային իրավունքի կոպիտ խախտում էր, քանի որ Լեռնալիբանանի ինքնավարության կարգավիճակը հաստատվել էր եվրոպական մեծ տերությունների և Թուրքիայի միջև ձեռք բերված համաձայնության հիման վրա: Ուստի Բարձր Դուռն իրավունք չունեի միակողմանիորեն, առանց հարցը նախօրոք նրանց հետ համաձայնեցնելու, դիմել նման քայլի: Էլ չենք խոսում Լեռնալիբանանի բնակչության կարծիքը հաշվի առնելու մասին: Թուրքական կառավարությունը լրիվ անտեսեց լիբանանցիների կարծիքը և վերացրեց երկրամասի ինքնավարությունը: Լիբանանը կրկին հայտնվեց օսմանյան ուղղակի կառավարման ներքո: Բնակամարտ, վերացվեց նաև Լեռնալիբանանի կառավարչի՝ կուսակալի-մութասարիֆի պաշտոնը: Ինչպես նշվել է, Լեռնալիբանանի առաջին կուսակալը եղել է հայ՝ Արթին Կարապետ Դաուդյանը: Գակատագրի քերուժով, նրա վերջին կուսակալը նույնպես եղավ հայ՝ Չովհաննես Կույունջյանը:

Երիտթուրքերը վերացնելով Լիբանանի առանձնահատուկ արտոնյալ կարգավիճակը՝ մութասարիֆությունը, սակայն, պահպանեցին կառավարչի պաշտոնը, որը մինչև 1918 թ., հաջորդաբար զրավեցին Ա-

լի Մունիֆ բեյը, Չակկի բեյը և Մունթազ բեյը: Բայց նրանք այնև նախ-
կին կատավարիչները չէին, այլ Բեյրութի թուրք վալիին ենթակա կատա-
րածուներ:

Այսպիսով, պատերազմի ընթացքում՝ 1914 թ., արմատական փո-
փոխություն տեղի ունեցավ արաբական երկու երկրների քաղաքական
կարգավիճակում՝ եզիպտոսի, որը հայտարարվեց անգլիական պրո-
տեկտորատ, և Լեոնալիբանանի, որը զրկվեց ինքնաավար կարգավի-
ճակից և վերածվեց թուրքական տիրապետության տակ գտնվող սուլ-
րական տարածքի:

Պատերազմը շատ ծանր անդրադարձավ արաբական երկրների
տնտեսական վիճակի վրա: Անտանելի դրություն ստեղծվեց Սիրիայում,
Իրաքում, Լիբանանում և Պաղեստինում: Ջեմալ փաշայի իրամանով ա-
րաբներից բռնագողավեց պարենը, անասունները և գյուղատնտեսա-
կան մթերքները: Չատկապես ծանր իրադրություն ստեղծվեց հացահա-
տիկի քնագավառում: Սիրիան միշտ էլ ինքն է ներմուծել հացահատիկ
սեփական պահանջները բավարարելու համար: Չնայած այդ հանգս-
մանին, թուրքական իշխանությունները բռնագողավում էին հացահա-
տիկի պաշարները և նրանց մի մասը վերցնում էին թուրքական քանակի
պահանջները բավարարելու համար, իսկ մի մասն էլ նույնիսկ արտա-
հանում էին Գերմանիա: Բայց նրանք նման քաղաքականություն էին վա-
րում ոչ միայն հացահատիկի, այլև պարենի և գյուղատնտեսական մյուս
մթերքների հարցում:

Գյուղատնտեսությանը մեծ հարված հասցվեց նաև այն պատճա-
ռով, որ այգիները զանգվածաբար ոչնչացվում էին՝ ծառերը որպես վա-
ռելիք օգտագործելու համար:

Նման պայմաններում խիստ կրճատվեց գյուղատնտեսական և
արդյունաբերական արտադրությունը, բարձրացան ապրանքների գնե-
րը: Բնակչությունը սովի մատնվեց: Սովը և հիվանդությունները հնձում
էին մարդկանց: Սահացան հարյուր հազարավոր մարդիկ: Աղյուրնե-
րից մեկը հաղորդում է, որ «Առաջին համաշխարհային պատերազմի
հետևանքով Իրաքում սով սկսվեց, որը ուղեկցվում էր խուլերայի, ժան-
տախտի և տիֆի էպիդեմիաներով, որոնցից մահացան տասնյակ հազա-
րավոր իրացցիներ»: Նույնն էր դրությունը նաև Սիրիայում, Լիբանանում
և Պաղեստինում: Սիրիայում 1917 թվականին սովից մահացածների թի-
վը կազմել է երկրի բնակչության մեկ տասներորդը, իսկ Լիբանանում

մոտ 100 հազար մարդ: Տասնյակ հազարների էր հասնում սույնից ու հիվանդություններից մահացածների թիվը Պաղեստինում:

Լայն տարածում էր գտել արաբներին բռնի կերպով տաժանակիր աշխատանքների մեջ ներգրավելը: Նրանց հանձնարարվում էին ամենադժվար աշխատանքները՝ կապված ռազմական շինարարության հետ:

Այդ բոլորը հիմք է տալիս ասելու, որ Սիրիան, Իրաքը, Լիբանանը և Պաղեստինը տնտեսական փլուզման մեջ էին հայտնվել:

Արաբական երկրներում թուրքական իշխանությունների, մասնավորապես Ջեմալ փաշայի դաժան քաղաքականության մասին ավելի լիակատար պատկերացում կազմելու համար, անդրադառնանք նա մեկ հարցի:

Պա արաբներին բռնությանը բանակ զորակոչելն էր: Արաբներն ամեն կերպ խուսափում էին թուրքական բանակում ծառայելուց: Նրանք ատում էին թուրքերին, որոնք վերևից էին նայում արաբների, այդ թվում և արաբ զինվորների վրա, ուղղակի արհամարհում նրանց: Այդ պատճառով էլ մեծ էր այն արաբների թիվը, որոնք լքում էին թուրքական բանակը, իսկ հաճախ նաև անցնում անգլիացիների կողմը և անձնատուր լինում նրանց:

Ամենայն հավանականությանը դա այնպիսի մեծ ծավալներ էր ընդունել, որ Ջեմալ փաշան հարկադրված էր պահանջել Ստամբուլից իր բանակը համալրել թուրք զինվորներով և սպաներով: Նա այնևս չէր վստահում արաբ զինվորներին: Օրինակ, նրա ղիվիզիաներից մեկը ամբողջապես համալրված էր սիրիացի արաբներից, իսկ մյուսն էլ՝ Սոսուլի վիլայաթի արաբներից:

Թուրքերի դեմ կուտակված արաբների դժգոհությունը քանի գնում ուժեղանում էր և նա անպայման պետք է պոթեկար: Եվ այդպես էլ եղավ: Թուրքական իշխանությունների դեմ արաբների ելույթները, չնայած Ջեմալ փաշայի մտքած ռազմական դրությանը և դաժան քաղաքականությանը, համակել էր թե՛ քաղաքացիներին և թե՛ զինվորականներին: 1915 թ. ընթրատացան Սիրիայի և Պաղեստինի խաղաղ բնակիչները: Նրանք ունեին երկու հիմնական պահանջ՝ հաց և խաղաղություն: Սույի մատնված արաբներն ուրիշ բան չէին ուզում, բացի օրվա հացից և խաղաղության հաստատումից, որը հնարավորություն կտեղծեր որդիների տուն վերադառնալուն: Այդ նույն տարի հուլիսին տեղի ունեցան Նաջաֆում ու Ջերբելայում, որը վերածվեց ավաստամրության:

Շիական այդ երկու կենտրոնների բնակչության համընթացումը վերջացել էր և նրանք այլևս չէին դիմանում քուրքական հալածանքներին և Ձեռնալ փաշայի բռնություններին: Նրանց դժգոհության մեջ կար նաև կրոնական-դավանական պահը: Սուների քուրքերը վերևից էին նայում շիա աղաքների վրա, նրանք համարելով ոչ լիարժեք մուսուլմաններ: Այդ պարագան առանձնահատուկ սրություն էր հաղորդում նաջաֆցիների և քերքելացիների հակաքուրքական դժգոհությանը, սակայն քուրքական իշխանությունները հաշվի չէին առնում այդ դժգոհությունները և շարունակում էին իրենց քաղաքականությունը, որը միտված էր արաբական երկրների մարդկային և նյութական ռեսուրսները մինչև վերջ օգտագործել քուրքական բանակի կարիքների և քուրքական ծրագրերի իրականացման համար: Այդ պատճառով էլ արաբների հակաքուրքական ելույթները շարունակվում էին: Այսպես, օրինակ, 1916 թ. կրկին ապստամբվեցին Նաջաֆի և Քերքելայի բնակիչները:

Այս ընթացքում ի հայտ եկան նաև պայքարի նոր ձևեր: Խոսքը արաբների պաշտիզանական շարժման մասին է, որը 1916 թ. լայն բաժի ստացավ Ձեքել Դրուզում՝ արաբական ավանդական ապստամբական շարժման կենտրոններից մեկում, Գյուսիսային Լիբանանում և Դամասկոսի վիլայաթում:

Թուրքական իշխանությունների դրությունը Սիրիայում, կարելի է ասել, որ բավականին բարդ էր: Համեմայն դեպս այն կայուն ոչ մի դեպքում չէր կարելի համարել: Այդ պարագան իր բացասական ազդեցությունն ունեցավ քուրքական բանակի ռազմական գործողությունների վրա, հատկապես եգիպտական ճակատում:

Ինչպես նշվել է, քուրք-գերմանական ծրագրերում Սիրիային մեծ տեղ էր հատկացվում եգիպտոսի դեմ պատերազմական գործողություններ սկսելու դեպքում: Նա նույնիսկ համարվում էր հիմնական քազան հարավային Սիրիայից եգիպտոս ներխուժելու համար: Առաջ անցնելով, ասենք, որ Սիրիան, այսինքն նրա արաբ բնակչությունը, չարդարացրեց իր վրա դրված հույսերը: Նա հուսալի թիկունք չեղավ քուրք-գերմանական գործերի համար:

Թուրքերը եգիպտոսի վրա հարձակումը սկսեցին 1915 թ. հունվարի 10-ին՝ Սինայի ճակատում, որը նրանք շատ էին կարևորում: Թուրքական կողմից ռազմական գործողություններին մասնակցում էր ութ դիվիզիա, որոնք Սինայի թերակղզուց շարժվելով երկու կողմերից՝ Դազա-Դանբարա և Մասան-Մուեզ գծով, նպատակ ունեին գրավել Մուեզի

ջրանցքը և շրջակա գոտին: Կտրելով մոտ 400 կմ տարածք Սինայի անապատով, 16-րդ օրը թուրքական զորքերը հասան Մուեզի ջրանցքի արևելյան ափը, փետրվարի 3-ին սկսեցին գրոհը: Նրանք դեմ կանգնած էր անգլիական 50 հազարի հասնող բանակը, որին օգնում էին ջրանցք մտած անգլիական և ֆրանսիական ռազմաճակատը: Թուրքական բանակը, որը բոլոր կողմերով՝ մարտունակությամբ, պատրաստվածությամբ և զինվածության մակարդակով, զիջում էր անգլիական բանակին, խայտառակ պարտություն կրեց: Նրա մնացորդները նահանջելով, վերադարձան Պաղեստին և Սիրիա:

Այդ անհաջողությունից հետո, թուրքական հրամանատարությունը, որն ամեն բանում լսում ու հետևում էր գերմանական ռազմական մասնագետներին, այս վերջիններիս խորհրդով փոխեց մարտավարությունը: Կանոնավոր բանակի փոխարեն, նրանք զործողության մեջ դրեցին թուրքական IV բանակում հավաքագրված բեդվիններին, որոնք, հասկանալի է, չուրջ ռազմական զործողություններ չէին կարող վարել: Նրանք առջև խնդիր էր դրված անսպասելի հարձակումներ գործել անգլիական դիրքերի վրա, որը ռազմական արվեստի տեսակետից, մանավանդ արդյունքների առումով, խիստ կասկածելի, եթե ոչ անհնաստ, քայլ էր:

Բեդվինները, որոնք ընդհանրապես չեն սիրում կարգապահություն, չունեն համբերություն երկարատև զինվորական վարժանքների համար, առանձնապես մեծ անհանգստություն չկարողացան պատճառել անգլիական զորքերին, մանավանդ որ նրանք առանձնապես ջանք չէին դրսևորում մարտի դաշտում: Իրենց չարդարացրին թուրքերի հույսերը, որ արաբ բեդվիններն աջակցություն կգտնեն Եգիպտոսի արաբների կողմից: Ընդհանրապես արաբական միջավայրը ակնհայտորեն դրսևորեց իր քշնամանքը թուրքերի նկատմամբ և վերջիններս հարկադրված էին խոստովանել, որ արաբների վրա հենվելու և նրանց օգտագործելու իրենց քաղաքականությունը հիմնազուրկ էր:

Անգլիացիները ոչ միայն կարողացան հետ մղել բեդվինների հարձակումները, այլև օգտագործելով հարաբերական դադարը, ամրացրին իրենց դիրքերը Մուեզի գոտում: Բավական է նշել, որ 1916 թ. այստեղ անգլիական զորքերի թիվը հասավ 275 հազարի: Անգլիական զորամասերի հետ միասին Մուեզի ջրանցքի գոտում կենտրոնացված էին նաև ավստրիալական, նորզելանդական և հնդկական զորամասեր:

1916 թ. թուրքական զորքերը նոր հարձակում սկսեցին Սուեզի գոտում, որն այս անգամ անմիջապես ղեկավարում էին թուրքական IV բանակի շտաբի պետ գնդապետ Կրես Ֆոն Կրեսենշտայնը և նրա գերմանական սպաները: Բայց դա ևս չօգնեց թուրքերին: Նրանք նորից պարտություն կրեցին, ինչպես նաև դրանից հետո ձեռնարկած նոր հարձակման ժամանակ: Թուրքերը պարտություն կրեցին նաև ծովային մարտում:

Դաջողությունն անգլիացիներին ուղեկցեց նաև Դարավային Արաբիայում: Թուրք-եմենական զորքերի համատեղ ջանքերը՝ գրավել Ադենը, ավարտվեց լրիվ անհաջողությամբ: Այստեղ անգլիացիներին շոշափելի օգնություն ցույց տվեցին Ասիրի եմիր Իդրիսի զորքերը:

Թուրք-գերմանական ռազմական արշավանքը Եգիպտոս կարևոր էր ոչ միայն իր ռազմական արդյունքներով, որոնք ողբալի են դան նրանց համար, այլև քաղաքական տեսակետից: Եւ համոզիլ կերպով ցույց տվեց, որ Թուրքիան պատերազմական գործողությունների ժամանակ չի կարող հենվել արաբների վրա՝ վերջիններսու հակաթուրքական դիրքորոշման պատճառով:

5. Կախաղաններ Բեյրութում և Դամասկոսում

Սիրիայում, Իրաքում, Լիբանանում և Պաղեստինում տիրող ընդհանուր մթնոլորտը, արաբների միտական վերաբերմունքը սրբազան պատերազմի՝ ջիհադի նկատմամբ, նրանց դիրքորոշումը Եգիպտոսի վրա հարձակվելու թուրք-գերմանական ռազմական ծրագրերի նկատմամբ, որը նույնպես կարելի է համարել հակաթուրքական, այդ բոլորը վկայում էր այն մասին, որ արաբները թուրքերի կողքին չէին: Դա արդեն պարզ էր թուրքերի համար: Նրանց համար նաև ակնհայտ էր, որ արաբների ճնշող մեծամասնությունը, նրանց ազգային առաջնորդները և մտավորականությունը ոչ միայն կանգնած չեն Թուրքիայի կողքին, այլև համակրում են Անգլիային և Ֆրանսիային, ցանկանում նրանց հաղթանակը գերմանա-թուրքական բլուկի դեմ՝ հուսալով, որ մետանտի հաղթանակն իրենց ազատություն կբերի օսմանյան տիրապետությունից:

Մյուս կողմից իթիհադական ղեկավարությունը, որն Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին չէր հրաժարվել արաբներին և կայսրության մյուս ժողովուրդներին թուրքացնելու քաղաքականությունից, զիտեր, որ արաբական ազգային գործիչները, որոնք կանգնած էին

արարների անկախության և ինքնուրույն պետություն ստեղծելու դիրքերում, պատերազմի տարիներին նույնպես չէին հրաժարվել իրենց այդ սկզբունքային քաղաքականությունից: Այնուհայտ էր, որ հասունանում էր նոր ճգնաժամ արաբ-բուրք հարաբերություններում, որը՝ ի տարբերություն նախորդ ճգնաժամներից, լինելու էր ավելի սուր ու վճռական:

Այդ բանն ամենից չափ զիտեր ու հասկանում էր Ջեմալ փաշան, Սիրիայի անսահմանափակ և դաժան տիրակալը: Նա տեղյակ էր, որ արաբական ազգային-քաղաքական կազմակերպությունները, որոնք պաշտոնապես արգելված էին, իրականում, այս կամ այն կերպ պահպանում էին իրենց գոյությունը և շարունակում իրենց գործունեությունը խիստ զաղտնի պայմաններում՝ ուղղորդելով արաբական զանգվածների հակաբուրքական պայքարը: Նրանց ղեկավարների մի մասը, որը հաստատվել էր արտասահմանում, հատկապես Կահիրեում, չէր դադարեցրել իր աշխատանքները: Նրանք գրականություն էին առաքում Սիրիա, Լիբանան և Պաղեստին, այնտեղ լինում էին նրանց զաղտնի ներկայացուցիչները, որոնք տեղերում կապ էին պահպանում իրենց համակիրների հետ և անում ամեն բան՝ արաբների մոտ պահպանելու և բորբոքելու հակաբուրքական տրամադրությունները: Այդ գործում նրանք որոշակի աջակցություն էին ստանում անգլիացիներից: Անգլիական ինքնաթիռներից արաբական երկրների վրա տարածվում էին արաբ ազգային գործիչների կողմից արաբերեն լեզվով գրված գրականություն, որը կոչ էր անում նրանց պատրաստվել հակաբուրքական ապստամբության:

Այդ ուղղությամբ էին աշխատում նաև Ապակենտրոնացման կուսակցության ղեկավարները: Նրանք այլևս ոչ մի պատրանք չունեին Օսմանյան կայսրության ապակենտրոնացման և արաբական վիճաբաններին վարչական ինքնավարություն տրամադրելու հարցում: Նրանք ամուր կանգնած էին Սիրիան, Լիբանանը, Պաղեստինը, Իրաքը և արաբական մյուս մարզերը վերջնական ու անվերադարձ կերպով թուրքիայից անջատելու տեսակետի վրա: Նրանց քաղաքականությունն այդ խնդրին էր ծառայում:

Ջեմալ փաշան, որի հրամանով Սիրիայում մտցված էր ռազմական դրություն, և որն իթիհադական ղեկավարության կողմից օժտված էր ամենալայն լիազորություններով, որոշեց չսպասել և նախահարձակ եղավ, նստատակ ունենալով ջախջախիչ հարված հասցնել արաբական անկախության շարժմանը, նրա կողմնակիցներին, նրանց գրկել ղեկա-

վարությունից և արաբական երկրները շարունակել պահել Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ:

Ջեմալ փաշան նման քաղաքականություն վարելու մեծ փորձ ուներ: Արաբ պատմարան Ասադ Դադիրը «Արաբական ապստամբությունը» գրքում բնութագրելով Ջեմալ փաշային, նշում է, որ նա վաղուց էր հայտնվել սպանությունների և արյուն քափելու ճանապարհի վրա: Եւ Ջեմալին համարում է «Ադանայում հայերի կոտորածների ղեկավար... Եվ նա իբիհադականների ղավաղությունների կազմակերպիչն էր»: Ասադ Դադիրը հիշեցնում է, որ նա այն անձնավորությունն էր, որ Ատամբուլում հարյուրավոր մարդկանց կոտորեց Մահմուդ Հեքեթ փաշային սպանելուց հետո:

Այս հեղինակի վկայություններն արժեքավոր են նախ և առաջ այն տեսակետից, որ նա ղեաքների ականատեսն ու մասնակիցն է եղել: Նրա «Արաբական ապստամբությունը» գիրքն առաջին անգամ լույս է տեսել 1916 թ. վերջերին:

Արյունալի փառավոր անցյալ ունեցող երիտթուրքական եռապետության անդամ Ջեմալ փաշան մեծ եռանդով, իրեն հատուկ ոճով, ձեռնամուխ եղավ արաբներին պատժելու գործին: Ասադ Դադիրի վկայությամբ, Ջեմալ փաշան «բացեց բանտերի դռները և արքայի ճանապարհները»: Տասնյակ հազարավոր մարդիկ բանտ նետվեցին և արքայվեցին: Ասադ Դադիրը՝ որպես ականատես, հաստատում է, որ արքայվեցին արաբական ազգային ղեկավարներից շատ-շատերը: Աքսորյալների մեջ մեծ թիվ էին կազմում ծերունիները, երեխաները և կանայք: Նրանց արքորում էին Անատոլիայի խորքերը: Դա նույն բռնազաղթն էր, որ երիտթուրքերը համարյա այդ նույն ժամանակ կիրառում էին հայերի նկատմամբ, հայերի ցեղասպանությունն իրագործելիս, որի մասի կխոսվի սույն հատուղի՝ այդ հարցին նվիրված հատուկ բաժնում: «Դազար-հազարավոր արաբներ Սիրիայից և Իրաքից,— գրում է Ասադ Դադիրը,— դեմ առ դեմ հանդիպեցին մահվանը»: Հատերը մահացան կտուանքներից, սովից և հիվանդություններից:

Ջեմալ փաշան քաջահայտ և գաղտնի խիստ վերահսկողություն էր սահմանել արաբական ազգային գործիչների և մեծ հեղինակություն վայելող մտավորականության վրա: Նրա տեսադաշտում էին նաև բուրքական բանակի արաբ սպաները, որոնց Ջեմալ փաշան չէր վստահում: Նրա հրամանով փակվեցին դռնս իրենց գոյությունը պահպանող մի շարք կազմակերպություններ, ընկերություններ և ակումբներ: Դրանց

քվում էր «Սպայի սուր» անունը կրող զորադարանը (բյուրոն, գրասենյակը), որը հիմնվել էր Դամասկոսում պատերազմը սկսվելուց հետո: Նրա անդամներն էին ավելի քան 500 արաբ սպաներ, որոնց մեծ մասը ձերբակալվեց:

Շուտով հերթը հասավ նախապատերազմյան տարիներին Օսմանյան կայսրությունում գործած արաբական ազգային հայրենասիրական կուսակցությունների և կազմակերպությունների ղեկավարներին: Դրանց մեծ մասի գործունեությունը օսմանյան իշխանություններն արգելել էին, բայց նրանք շատ լավ գիտեին, թե ովքեր են նրանց ղեկավարները: Ձեռնալ փաշայի հրամանով նրանք ձերբակալվեցին և կանգնեցին ռազմական առյուծի աջին: Դատավարական նորմերի պահպանման մասին խոսելն ավելորդ է: Ձինվորական դատարաններն ընդունում էին այն որոշումները, որ նրանց բելադրում էին Ձեռնալ փաշան և այլ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ Սուամբուլից:

Դատաստանը արաբական ազգային գործիչների, մտավորականների, օսմանյան պառլամենտի արաբ անդամների, արաբ սպաների, քաղաքական և կուսակցական գործիչների նկատմամբ, հանդիսանում է արաբների նկատմամբ երիտթուրքերի և նրանց ղեկավարների, մասնավորապես Ձեռնալ փաշայի ոճրագործության զագաքնակետը: Թուրքական «դատարանը»՝ մեկը մյուսի հետևից արձակում էր մահվան վճիռներ: Դրանք որպես կանոն ի կատար էին ածվում կախաղանի միջոցով:

Արաբ ազգային հայրենասիրական գործիչների առաջին խումբը կախաղան բարձրացվեց 1915 թ. օգոստոսին՝ Բեյրութի Բուրջ հրապարակում: Այդ օրը կախաղան հանվեցին արաբ 10 առաջնորդներ՝ Արդ ալ-Քարիմ ալ-Խալիլը, Մուհամմադ ալ-Ֆամսանին, Արդ ալ-Կադիր ալ-Խարսան, Նուր աղ-Դին ալ-Կադին, Սալիհ Ֆայդարը և ուրիշներ:

1916 թ. մայիսի 6-ին Դամասկոսում կախաղան հանվեցին արաբական ազգային շարժման 7 առաջնորդներ: Նրանց մեջ էր Ալալեմտորոնացման կուսակցության ղեկավար և արաբական առաջին կոնգրեսի նախագահ, արաբական ազգային-ազատագրական շարժման ականավոր ղեկավար Արդ ալ-Ֆամիդ ալ-Չահրավին, որը մեծ ժողովրդակաություն էր վայելում արաբական աշխարհում, Շակիկ Մուվաշիդ ալ-Ազըմը, որը Օսմանյան պառլամենտում ներկայացնում էր Դամասկոսը, Շուքրի Ասալին՝ իրավաբան և Օսմանյան պառլամենտի անդամ, Խալիմ ալ-Չազաիրին՝ բարձրաստիճան սպա՝ բուրջական բանակի զեներալ,

ղիվիզիայի հրամանատար, որը մասնակցել էր պատերազմական գործողությունների Եմենից մինչև Բալկաններ, և ուրիշներ:

Այդ նույն օրը՝ 1916 թ. մայիսի 6-ին, 14 ականավոր արաբական ազգային-ազատագրական շարժման ղեկավարներ կախաղան բարձրացվեցին Բեյրութի նույն՝ Բուրջ հրապարակում:

Նրանք թուրք մեղադրվում էին դավաճանության, ապստամբություն պատրաստելու և հայրենիքի նկատմամբ իրենց պարտքը չկատարելու մեջ: Օիժաղելի մեղադրանք էր դա մի ազգի զավակների նկատմամբ, որոնք հայրենիքը նվաճել էին թուրքերը, և որոնք պայքարում էին իրենց հայրենիքի ազատագրման համար Օսմանյան դաժան լծից:

Ընդհանուր առմամբ մահապատժի ենթարկվեց 800 մարդ, իսկ արաբական երկրներից Անատոլիա բռնի տեղահանված ընտանիքների քիվը հասնում էր հազարների:

Արաբական ազատագրական շարժման ղեկավարության սերուցքի գլխատունը ցնցող տպավորություն գործեց: Եթե իթիհադականների ղեկավարությունը կարծում էր, թե արաբական ականավոր դեմքերի ֆիզիկական ոչնչացումը կհանգեցնի արաբական ազատագրական շարժման թուլացմանը և կնպաստի թուրքերի դիրքերի ամրապնդմանը արաբական երկրներում, ապա նրանք չարաչար սխալվեցին: Նրանց աննշանի ոճրագործությունը նոր լիցք հաղորդեց արաբների հակաթուրքական տրամադրություններին և ավելի վճռական դարձրեց նրանց՝ ամեն զնով թուրքական տիրապետությունը տապալելու և անկախ արաբական պետություն հիմնելու հարցում:

Եվ երբ 1916 թ. հունիսին սկսվեց արաբական ապստամբությունը Գիջազում, որը շուտով զարձակ համաարաբական, ապա Արաբիայի, Սիրիայի, Լիբանանի, Պաղեստինի և Իրաքի արաբները զանգվածաբար միացան ապստամբներին՝ համալրելով նրանց շարքերը:

Արաբական պատմագրության մեջ այն տեսակետը գոյություն ունի, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ թուրքերը, օգտվելով պատերազմի ընձեռած հնարավորություններից, փորձեցին վերացնել արաբներին որպես էթնոս, որպես մի ինքնատիպ ժողովուրդ, ինչպես հայերին: Արաբ հայտնի պատմաբան Ամին Ասիդը գրում է, որ «Նրանք (Ռուսիայի ղեկավարները — Ն. Գ.) որոշեցին, որ հասել է հարմար պահը վերջ տալու երկու ուժեղ ազգային շարժումներին՝ արաբական ազգայնականների շարժմանը Սիրիայում, Իրաքում և Գիջազում, և հայկական շարժմանը՝ Արևելյան Անատոլիայում»: Իսկ եզիպտացի

պատմաբան Ֆուադ Գասան Գաֆիզն ավելի որոշակի է արտահայտվում՝ ընդգծելով, որ նրիտրուրքերը ցանկանում էին ցեղասպանություն իրագործել Օսմանյան կայսրության նրկու ժողովուրդների՝ արաբների ու հայերի նկատմամբ:

Արաբները նրիտրուրքական ղեկավարությանը երբեք չեն երեցին նրանց այդ ծանր և ոչնչով չարդարացված հանցագործությունը: Դա խոր հետք է թողել արաբների պատմական հիշողության մեջ, իսկ արյունարբու Ջեմալ փաշայի անունը դարձել է ամենատեսելի անունը և ոճրագործության խորհրդանիշ արաբների համար:

II. ԱՐԱԲԱԿԱՆ Ա ՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒՄԸ

1. Մեքքա-Լոնդոն նախնական շփումները

Արաբական երկրներում, ինչպես ցույց տրվեց նախորդ էջերում, ձևավորվել էր ապստամբական իրադրություն՝ հասունացել էին ապստամբության ազգային, քաղաքական, տնտեսական և զաղափարական ու հոգեբանական նախադրյալները, կուտակվել էր խորը դժգոհություն, որը համակել էր գործնականում սոցիալական քոլոր խավերին, առկա էր ժողովրդական զանգվածների պատրաստակամությունը պայքարել Օսմանյան տիրապետության տապալման համար: Մնում էր ապստամբությունը ղեկավարելու միասնական կամ համաարաբական կենտրոնի ձևավորման հարցը: Այս ուղղությամբ ևս քայլեր կատարվում էին: Բոլորի մոտ այն մտայնությունն էր տիրապետողը, որ այդ կենտրոնը լինելու է Միդիան՝ հաշվի առնելով սիրիացիների ակտիվ մասնակցությունը ազգային շարժմանը, նրանց ներդրումը արաբական ազգային կազմակերպությունների, կոմիտեների և ընկերությունների ստեղծման գործում, առաջատար դերը այդ շարժման ղեկավարության մեջ և այլ հանգամանքներ, այդ թվում և նրա հարմար, կենտրոնական աշխարհագրական դիրքը:

Սակայն Միդիան չկարողացավ իրագործել ճակատագրի կողմից նրա վրա դրված պատմական առաքելությունը՝ դառնալ ապստամբության քարձրացման և ղեկավարման կենտրոն: Եվ դրանում սիրիացիներն ու նրանց քաղաքական-ազգային ղեկավարները մեղավոր չէին:

Սիրիայի կարևորությունը մշտապես լավ են հասկացել ու գնահատել քուրդական սուլթանները, իսկ իշխանությունն իրենց ձեռքը վերցնելուց հետո՝ նաև երկտրութեանը: Այդ պատճառով էլ պատերազմի մեջ մտնելով, Թուրքիան իր ուշադրության կենտրոնում պահում էր առաջին հերթին Սիրիան, այն դարձնելով իր ռազմաքաղաքական ծրագրերի իրականացման հենարանը: Այստեղից էր նա ծրագրում սկսել եգիպտոսի նվաճումը, իր դիրքերի ամրապնդումն արաբական քուրդ երկրներում, իսկ հետագայում՝ ներխուժումը Չյուսիսային և Կենտրոնական Աֆրիկա: Այդ պատճառով էլ նա արևելքում իր հիմնական ռազմական ուժերը կենտրոնացրել էր Սիրիայում:

Այսպիսի պայմաններում Սիրիայի համար շատ դժվար էր, եթե ոչ անհնար, դառնալ համաարաբական ապստամբական կենտրոն: Այդ բանն ակնհայտ դարձավ, երբ օսմանյան իշխանությունները և Ջեմալ փաշան, տեղյակ լինելով Սիրիայում տարվող ապստամբության նախապատրաստական աշխատանքների մասին, նախահարձակ եղան և զանգվածային ձերբակալությունների, աքսորի և կախաղանների օգնությամբ, գլխատեցին ապստամբության ղեկավարությունը և կանխեցին սիրիացիների հակաթուրքական զինված ելույթները:

Դրանից հետո, համաարաբական ապստամբության կենտրոնը վերջնականապես տեղափոխվեց Արաբիա, Չիջագ, որի կառավարիչը՝ շեիք Չուսեյնը, դարձավ նրա ղեկավար:

Չուսեյնը մինչ այդ էլ, խիստ զաղտնի պայմաններում, որոշակի աշխատանքներ էր տանում ապստամբություն նախապատրաստելու ուղղությամբ: Սակայն սիրիական կենտրոնի վերացումից հետո, ապստամբության ղեկավարությունն ամբողջապես նա վերցրեց իր ձեռքը:

Չուսեյնը, որը խելացի, փորձառու և ամեն ինչ լավ հաշվարկող գործիչ էր, սրափ էր գնահատում արաբների ուժերը և հնարավորությունները: Նա հասկանում էր, որ օսմանյան տիրապետությունից ազատագրվելու դժվարագույն խնդիրը հնարավոր չէր քարեհացող լուծել սեփական ուժերով: Նա գիտակցում էր, որ արաբներին անհրաժեշտ էր հզոր դաշնակից՝ պատրաստ օժանդակելու նրանց քուրդական լուծը բորափելու համար: Եվ նրա ընտրությունը կանգ առավ Սնզլիայի վրա: Դա պատահականություն չէր, քանի որ, Սնտանտի երկրներից ամենաուժեղ դիրքերն Արաբական Արևելքում ուներ Սեմ Բրիտանիան: Նա այստեղ ուներ առանձնահատուկ շահեր, որոնց իրագործումը հնարա-

վոր էր միայն բուրժուական տիրապետությունն արաբական աշխարհում վերացնելուց հետո:

Ուրեմն, շահերի առումով բավարար հիմքեր կային արաբների և Մեծ Բրիտանիայի միջև համագործակցություն հաստատելու համար: Մնում էր համապատասխան նախաձեռնություն ցուցաբերել:

Նախաձեռնությունը եկավ Զուսեյնի կողմից, որի տեսակետները կիսում էր որին մեծ աջակցություն էին ցույց տալիս նրա չորս որդիները՝ Ալին, Արդալլահը, Ֆեյսալը և Չայդը: Անգլիայի ներկայացուցիչների հետ կապեր հաստատելու խնդիրը նա հանձնարարեց իր ներկորդ որդուն՝ էմիր Արդալլահին:

Զուսեյնի ընտանիքի կենսագիրները նշում են, որ նրա ավագ որդին՝ Ալին, շատ մեղմ քննավորություն ուներ, համեստ էր և վատահ չէր սեփական ուժերի նկատմամբ: Երրորդ որդին՝ Ֆեյսալը, ավելի շատ ռազմական հակումներ ուներ և իրեն հետագայում փայլուն դրսևորեց հենց այդ քննազավառում: Ամենակրտսերը՝ Չայդը, նոր էր կյանք մտնում և դեռ իրեն որևէ քննազավառում ակնհայտորեն չէր դրսևորել:

Արդալլահն առանձնանում էր իր անկախ մտածելակերպով ու ոգով, վերին աստիճանի հայարտ էր իր ծագումով, որի արմատները հասնում էին մինչև Մուհամմադ մարգարեն: Նա Նորայրներից ամենամեծ ժողովրդականություն վայելողն էր ու մեծ հմայք ուներ: Արդալլահը մի «թուլություն» ուներ: Դա արաբական դասական պոեզիան էր: Նա անզիր գիտեր բազմաթիվ բանաստեղծություններ և իր խոսքը համեմուն էր մեջբերումներ կատարելով արաբական պոեզիայից, որոնք մի առանձին հմայք էին տալիս նրա մտքերին:

Արդալլահը երկար տարիներ հոր հետ միասին գտնվել էր Սուամբուլում, շփվել Օսմանյան կայսրության առաջին դեմքերի հետ, լավ էր ճանաչում թուրքերին, նրանց մտածելակերպը և սովորույթները: 30-ամյա էմիրը թուրքական մեջլիսի անդամ էր և արդեն ուղք էր դրել մեծ քաղաքականության ասպարեզ: Այս բոլոր հատկանիշների պատճառով Զուսեյնը նրան շատ էր վստահում և նրան հանձնարարում էր պատասխանատու զործեր:

Երիտթուրքերը լավատեղյակ էին Արդալլահի ունակություններին և իր հոր՝ Զուսեյնի վրա նրա ունեցած ազդեցության մասին: Այդ պատճառով նրանք փորձ կատարեցին նրան իրենց կողմը գրավել և այդ ուղիով չեզոքացնել նրան: 1914 թ. սկզբներին նրան առաջարկվեց նախարարական պորտֆել օսմանյան կառավարությունում, առաջ՝ էմենի գլ-

խավոր նահանգապետի պաշտոնը: Արդալլահը կտահեց նման առաջարկների ենթատեքստը և շատ քաղաքավարի ծնով հրաժարվեց երկու առաջարկություններից: Կենսագիրների կողմից ճիշտ է նկատված, որ նա, ինչպես և հայրը, տարիներ շարունակ երազում էին ինքնավար Գիջազի մասին, որն արաբական րուրը երկրներին ժամանակի ընթացքում առաջնորդելու էր դեպի անկախություն:

Դոր և որդու բնավորությունների միջև, իհարկե, կային նաև տարբերություններ: Չուսեյնն ավելի զգույշ էր, համբերատար, սպասում էր հարցի հասունանալուն, որից հետո նա ամբողջապես նետվում նրա լուծմանը: Իսկ Արդալլահը, ընդհակառակը, անհամբեր էր, ինքնավատահ, շտապող և չուներ երևույթների մեջ խորանալու և ապագան կանխատեսելու Չուսեյնի ունակությունը:

Եվ, ահա այժմ, Չուսեյնի ընտրությունը կրկին ընկավ Արդալլահի վրա՝ նրան հանձնարարելով կապեր հաստատել անգլիացի պաշտոնյաների հետ: Արդալլահը, կարելի է ասել, անվախորեն նետվեց իր հոր հանձնարարությունը կատարելուն, որը ոչ միայն ղեկավար, այլև վտանգավոր գործ էր:

1914 թ. փետրվարին, Արդալլահը Ստամբուլից Մեքքա վերադառնալու ճանապարհին, կանգ առավ Կահիրեում և ցանկություն հայտնեց քաղաքավարական այց կատարել Եգիպտոսում Մեծ Բրիտանիայի դիվանագիտական գործակալ, հյուպատոս, իրականում Եգիպտոսի փաստացի կառավարիչ Կիտչեներին: Նրա ցանկությունը Կիտչեները բավարարեց և նրա հետ զրույց ունեցավ, որին ներկա էր նաև Եգիպտոսում քրիտոսական դիվանագիտական ներկայացուցչության Արևելյան հարցերի քարտուղար Ռոնալդ Սթորսը, որը հետազայում նշանակալի դերակատարում ունեցավ Գիջազի հետ կապերը հաստատելու և խորացնելու գործում:

Արդալլահը, առանց երկար սպասեցնելու Կիտչեներին, նրան տեղյակ պահեց, որ լարված հարաբերություններ են ստեղծվել Թուրքիայի իթիհադական ղեկավարության և իր հոր միջև: Այնուհետև նա ավելացրեց, որ Իթիհադ վեթերակին որոշել է գահընկեց անել իր հորը, ընդգծելով, որ, եթե դա պատահի, ապա հնարավոր է, որ ապստամբություն տեղի ունենա Գիջազում: Զգուշորեն նա փորձեց իմանալ, թե ինչպիսին կլինի Անգլիայի դիրքորոշումը, եթե արաբների և քուրդերի միջև կոնֆլիկտը բացահայտ քնույթի կրի:

Կիտչենների պատասխանը Արդալլահի համար հուսադրիչ չէր: Եւ, ընդգծելով, որ ինքն արտահայտում է իր անձնական տեսակետը, առաջ Արդալլահին, որ իր երկրի ավանդական քաղաքականությունն է պահպանել քարեկամությունը Թուրքիայի հետ և իր երկիրը պատրաստ չէ կոնֆլիկտին միջամտել:

Կիտչենների պատասխանի կապակցությամբ, հարկ է նկատի ունենալ երեք հանգամանք:

Առաջին, Արդալլահ-Կիտչեններ հանդիպումը և Կիտչենների հայտարարությունը տեղի է ունեցել 1914 թ. փետրվարի սկզբերին, նոր Առաջին համաշխարհային պատերազմը դեռևս չէր սկսվել:

Երկրորդ, Թուրքիան դեռ պատերազմի մեջ չէր մտել Անտանտի հակառակորդ Եռյակ դաշինքին միանալով: Այսինքն, Թուրքիան դեռևս պաշտոնապես չէր հայտնվել Անգլիային հակադիր ռազմաքաղաքական ճամբարում:

Ինչպես հայտնի է, պատերազմը սկսվեց 1914 թ. օգոստոսի 1-ին, իսկ Թուրքիան պատերազմի մեջ մտավ 1914 թ. հոկտեմբերի 29-ին:

Երրորդ, Արդալլահի այցը և Կիտչենների հետ նրա զրույցը նախօրոք համաձայնված չէր: Դա անակնկալ էր, որ Արդալլահը Կիտչեններին մատուցեց Ստամբուլից Կահիրեով Սեքթա վերադառնալու ճանապարհին: Յետևաբար, Կիտչենները նախօրոք Արդալլահի հարցի պատասխանը չէր համաձայնեցրել իր կառավարության հետ և չէր էլ կարող համաձայնեցնել, քանի որ ինքն էլ չգիտեր, թե Արդալլահը ինչ է ուզում իրենից և ինչ հարցեր է պատրաստվում քննարկել իր հետ: Ինչպես նշեցինք, Արդալլահը միայն տեղյակ էր պահել, որը ինքը ցանկանում է քաղաքավարական այց կատարել անգլիական հյուպատոսին, իսկ վերջինս քավարարել էր նրա խնդրանքը, դրանով ցանկանալով իր հարգանքը դրսևորել Ֆիզազի կառավարիչ Յուսեյնի նկատմամբ:

Այսպիսի պայմաններում, Կիտչենները, քնականաբար, չէր կարող սպառիչ պատասխան տալ մի այնպիսի հարցի, ինչպես Անգլիայի պատրաստակամությունն օգնել Յուսեյնին՝ արաբների և քուրդերի միջև կոնֆլիկտ առաջանալու դեպքում: Դա մի այնպիսի հարց էր, որ ենթակա էր բրիտանական կառավարության իրավասությանը:

Կիտչենները, լինելով փորձառու դիվանագետ, հասկանում էր, որ, այդուհանդերձ, սխալ կլիներ դուռը փակել Սեքթայի հետ հետագա շփումների առջև: Մանավանդ, որ նա ճիշտ կերպով կօտիել էր, որ Արդալլահը ինչ-որ այլ հարցեր ևս կցանկանար քննարկել իր հետ: Ուս-

տի նա հրահանգեց Աթորսին պատասխան այցելություն կատարել Արդալլահին և փորձել ավելի հանգամանորեն իմանալ նրա մտադրությունների մասին:

Ի կատարումն այդ հրահանգի, Աթորսը երկու օր անց այցելեց դեռևս Կահիրեում գտնվող էմիր Արդալլահին: Նրանց զրույցն ավելի բացահայտ բնույթ կրեց, համենայն դեպս Արդալլահի կողմից: Արդալլահն ավելի հանգամանորեն անդրադարձավ Կիտչեների հետ ունեցած զրույցի ժամանակ իր կողմից բարձրացրած հարցերին, ընդգծելով իր հոր կողմից տարվող նախապատրաստական աշխատանքները և Գիջագում տիրող դրությունը, բացատրելով Աթորսին արաբական շարժման նպատակները, միաժամանակ մատնանշելով այդ շարժման ղեկավարներին համակած հուսահատությունը: Վերջում Արդալլահն անսպասելիորեն Աթորսին ուղղակի հարցնում է, թե արդյո՞ք Կիտչեները կօգնի իր հորը գնդացիորեն ձեռք բերելու գործում:

Աթորսի պատասխանը մույնը եղավ, ինչ Կիտչեներինը՝ Արդալլահի հետ նրա առաջին հանդիպման ժամանակ: Անգլիան այս անգամ նս որևէ հուսադրող խոստում չտվեց Արդալլահին:

1914 թ. ապրիլին Արդալլահը կրկին եղավ Կահիրեում, բայց ցանկություն չունեցավ հանդիպել Կիտչեների հետ: Նա հանդիպեց միայն Աթորսի հետ, որը կրկին Արդալլահին և նրա միջոցով Գուսեյնին հուսադրիչ ոչ մի բան չասաց:

Թեև այս նախնական զրույցները կոնկրետ արդյունք չտվեցին, բայց անհետևանք չանցան: Կիտչեներն ավելի հստակ պատկերացում ունեցավ արաբական աշխարհում, այդ թվում և Գիջագում տիրող դրության, արաբական ղեկավարների ծրագրերի ու նրանց հակաբուրջական դիվերզիվումների մասին: Նա հասկացավ, որ արաբ-բուրջական թշնամանքը, իրոք, խորն է և արաբ առաջնորդները չի են վճռակաճությամբ՝ արաբական երկրների անկախության նվաճման հարցում:

Այստեղից Լոնդոնում այն եզրակացության եկան, որ անհրաժեշտության դեպքում կարող են հենվել արաբների վրա և նրանց հակաբուրջական կողմնորոշումն օգտագործել իօգուտ իրենց: Բրիտանական մայրաքաղաքում մույնիսկ այն տեսակետն էր արտահայտվում, որ հարմար պահին հնարավոր կլինի արաբ-անգլիական ամբարտակը կանգնեցնել ընդդեմ թուրք-գերմանական մակընթացության:

Առաջին համաշխարհային պատերազմն սկսվելուց շատ չանցած Կիտչեները նշանակվեց Մեծ Բրիտանիայի ռազմական նախարար:

Սթորսը մնաց Կահիրեում և գործունեության ավելի լայն ազատություն ստացավ: Յե՛ Կիտչեները, և թե՛ Սթորսը հիշեցին իրենց նախնական շփումները Ֆիջազի կառավարիչ շերիֆ Չուսեյնի և Արդալլահի հետ և նոր լույսի ներքո մտածեցան նրանց առաջարկություններին: Նրանք հասկացան, որ արաբական հակաթուրքական ապստամբությունը մեծ նշանակություն կարող է ունենալ Անգլիայի համար՝ ընդդեմ քուրդ-գերմանական բլուկի: Կիտչեները հրահանգեց Սթորսին կապի մեջ մտնել Չուսեյնի հետ և նրանից պարզաբանել հետևյալը՝ թե թուրքիան պատերազմի մեջ մտնի Պերմանիայի կողմից, արդյո՞ք Չուսեյնը կհետևի նրան, թե՛ կմիանա Մեծ Բրիտանիային՝ ընդդեմ թուրքիայի:

Նկատենք որ այս հարցը Ֆիջազի կառավարչին հասցեագրող արդեն ոչ թե եզիպտոսում բրիտանական դիվանագիտական գործակալ և հյուպատոս Կիտչեներն էր, այլ բրիտանական կառավարության մեջ առանցքային նախարարական պորտֆել զբաղեցնող ռազմական նախարար Կիտչեները: Իսկ դա վկայում էր այն մասին, որ անգլիական կառավարությունն աստիճանաբար նոր քաղաքականություն էր որդեգրում արաբական հարցում:

Արևելյան հարցերի գծով քարտուղար Ռոնալդ Սթորսը կարողացավ վստահելի անձնավորության միջոցով փոխանցել Կիտչեների այս նամակը Չուսեյնին և նրանից ստացավ պատասխան նամակ, որը, սակայն, ստորագրել էր նրա որդին՝ Արդալլահը: Այս նախազգուշական քայլերը ձեռնարկվել էին զադտնապահությունն ապահովելու համար, քանի որ երկու կողմերն էլ զգույշ էին և խուսափում էին, որ նրանց շփումները ժամանակից շուտ հայտնի չդառնան հանրությանը:

Այս հարցը առավել հանգամանորեն, քան որևէ այլ հեղինակ, ուսումնասիրած Ջ Անտոնիուսը, որի ձեռքի տակ եղել են հազվագյուտ և եզակի փաստաթղթեր, որոնք մատչելի չեն այլ հեղինակներին, և որը ժամանակին այս հարցի շուրջը մասնավոր զրույցներ է ունեցել արդեն Ֆիջազի քազակոր դարձած Չուսեյնի, Իրաքի քազակոր դարձած նրա որդու Ֆեյսալի, Անդրհորդանանի էմիր դարձած նրա մյուս որդու՝ Արդալլահի հետ, նշում է, որ Կիտչեների ուղերձը Չուսեյնին դրեց ծանր դրության մեջ և կանգնեցրեց երկընտրանքի առջև: Չուսեյնը ստիպված էր ընտրություն կատարել հետևյալ երկու տարբերակների միջև՝ «կանգնել թուրքիայի կողքին նրա համար օրինասական պահին և շահել նրա երախտագիտությունը, թե՛ ապստամբվել նրա դեմ և իրենց ազատությունը փնտրել սրով»:

Այս հարցին պատասխան գտնելու համար նա խորհրդակցում է իր որդիներից երկուսի՝ Ֆեյսալի և Արդալլահի հետ, որոնք տարբեր տեսակետների էին:

Ֆեյսալն առաջին տարբերակի, այսինքն՝ արաբների թուրքիայի կողմում հանդես գալու կողմնակից էր: Ի պաշտպանություն իր տեսակետի, նա հետևյալ փաստարկներն էր բերում: Նա նշում էր, որ Ֆրանսիան հավակնում է Սիրիային, իսկ Անգլիան՝ Իրաքի հարավային շրջաններին, և Կիսիլենների առաջարկությունը ոչ մի երաշխիքներ չի պարունակում այդ վտանգի դեմ: Ֆեյսալի մյուս փաստարկը կայանում էր նրանում, որ նա հավատացած չէր, որ արաբները բավարար չափով պատրաստված են ապստամբությանը, և վախ էր արտահայտում, որ այդ ապստամբությունը կարող է վրիպում լինել:

Արդալլահից հակառակ տեսակետի էր: Նա, որ արաբական զաղտնի կազմակերպություններից մեկի անդամ էր, գտնում էր, որ արաբների ապստամբական տրամադրությունները շատ ուժեղ են և վստահ էր, որ ապստամբության կոչի դեպքում, Դամասկոսն ու Բաղդադը դրականորեն կարձագանքեն դրան: Նա միաժամանակ գտնում էր, որ սխալ կլիներ մերժել Կիսիլենների առաջարկը որպես ոչ բավարար, այլ անհրաժեշտ է շարունակել քանակությունները Լոնդոնի հետ և պարզել, թե արդյո՞ք Կիսիլեններն իր կառավարության անունից պատրաստ է բացարձակ երաշխիքներ տալ արաբներին անկախության հարցում:

Ինչպես տեսնում ենք, երկու եղբայրների տեսակետները արաբների համար սկզբունքային նշանակություն ունեցող այս հարցում, տրամագծորեն հակառակ էին միմյանց:

Մակայն, վերջին խոսքը պատկանում էր նրանց հորը՝ Յուսեյնին, և նա պետք է վերջնական որոշումն ընդուներ, թե որ տարբերակին է նա նախապատվություն տալիս:

Յուսեյնը երկմտանքի մեջ էր, գտնելով, որ իր զավակներից յուրաքանչյուրի ասածի մեջ կա որոշակի ճշմարտություն: Բայց նա ոչ մի կերպ չէր ցանկանում հիասթափեցնել Լոնդոնին և խզել կապերը Մեքքայի և Լոնդոնի միջև: Նա որոշում ընդունեց իր հանձնակատարների ուղարկել Սիրիա և արաբական ազդեցիկ ղեկավարների մոտ՝ պարզելու արաբների իսկական զգացմունքները և պատրաստակամությունը ապստամբության հարցում, մի կողմից, և այնպիսի պատասխան ուղարկել Անգլիայի ռազմական նախարար Կիսիլեններին, որպեսզի նրան

խրախուսի մնալ խաղի մեջ՝ այսինքն շարունակի գաղտնի քանակությունները, մյուս կողմից:

Չուսեյնն իր պատասխան նամակը Կիտչեներին, որը ստորագրել էր Աբդալլահը, հենց այդ ոգով էր կազմել: Նրանում նշվում էր, որ Մեքքան ցանկանում է հասկացողության գալ Մեծ Բրիտանիայի հետ, քայց դեռևս ի վիճակի չէ հրաժարվել չեզոքությունից, որը նրան պարտադրում է նրա դիրքը իսլամում: Այնուհետև, Չուսեյնն ակնարկում էր, որ ինքը կարող է հնարավոր համարել առաջնորդել իր անմիջական հետևորդներին դեպի ապստամբություն, եթե թուրքերը զործը հասցնեն դրան, և եթե Անգլիան խոստանա արդյունավետ աջակցություն:

Աբորսը Չուսեյնի պատասխան նամակն առանալուն պես, անմիջապես այն հետագրով փոխանցեց Լոնդոն՝ Կիտչեներին:

Չավանաթար Կիտչեների պատասխանի վրա իր ազդեցությունն ունեցավ եզիպտոսում անգլիական զորքերի հրամանատար Ջոն Մաքսուելլի նամակը, որը Կիտչեներին էր հասել հենց այն նույն օրը, ինչ Չուսեյնի նամակը: Ջոն Մաքսուելլը գրում է ռազմական նախարարին՝ «Ես չգիտեմ թե, որն է Ֆրիին Օֆիսի քաղաքականությունը, քայց ես կարծում եմ, որ պետք է մտքեմալ Մեքքայի և Եմենի արաբներին և պատրաստել նրանց թուրքերի դեմ»: Այս հանգամանքն ավելի է համոզում Կիտչեներին Մեքքայի շերիֆի հետ հարաբերությունները ոչ միայն պահպանելու, այլև ավելի խորացնելու անհրաժեշտության մեջ:

1914 թ. հոկտեմբերի 3-ին Կիտչեներն իր պատասխան նամակն է ուղարկում Աբորսին, հանձնարարելով նրան, այն անհապաղ փոխանցել Աբդալլահին: Նամակում, Կիտչեները Չուսեյնին տեղյակ պահելով, որ Թուրքիան արդեն պատերազմի մեջ է մտել, խոստանում է նրան, որ եթե Չուսեյնը և իր հետևորդները կանգնեն Անգլիայի կողքին՝ ընդդեմ Մեծ Եերիֆի՝ Չուսեյնի, բոլոր իրավունքներն ու առանձնաշնորհումները, և «կալաշտպանի նրան արտաքին բոլոր ազրեսիաներից»: Նա հայտնում էր նրան, որ Անգլիան խոստանում է «ընդհանրապես օգնել արաբներին՝ ազատությունն ապահովելու նրանց ձգտումների մեջ, պայմանով, որ նրանք կաշնակցեն Անգլիայի հետ»: Կիտչեների նամակն ավարտվում է մի կարևոր խոստումով, որը սկզբունքային նշանակություն ուներ Չուսեյնի՝ որպես Մեքքայի շերիֆի և Գիլազի կառավարչի համար: Նա ակնարկում է, որ Եերիֆի կողմից իրեն խալիֆա հռ-

չակելու դեպքում, նա կարող է հույս ունենալ, որ նրա այդ քայլը Անգլիայի կողմից ճանաչում կգտնի:

Կիտչենների նամակը Արդալլահին հասավ 1914 թ. նոյեմբերի 16-ին, որն, այնուհետև, այն փոխանցեց իր հորը:

Մեքքայի արծազանքը Կիտչենների ուղերձին ընդհանուր առմամբ դրական էր: Փաստորեն նրանց հիմնական պահանջները Լոնդոնը խստաբանում էր բավարարել: Այդ պատճառով էլ Արդալլահը խորհուրդ է տալիս հորը վարել Անգլիայի հետ դաշնակցելու քաղաքականություն: Հուսեյնը, ի վերջո, նույնպես կանգնում է այդ դիրքերում:

2. Հուսեյն-Մակ-Մահոն նամակագրությունը և ապագա արաբական անկախ պետության սահմանների գծումը

Արաբա-քրիտանական նախնական շփումներն ավարտվեցին դրական արդյունքներով: Այդ փուլը կարելի է համարել երկու կողմերի միմյանց տեսակետներին ծանոթանալու փուլ, որի հիմնական նպատակն էր պարզելու, թե արդյո՞ք գոյություն ունի համապատասխան հիմք և քաղաքական կամք արաբա-քրիտանական համագործակցության համար: Այդ շփումների նպատակների մեջ էր մտնում պարզել նաև նրանց համագործակցության դաշտը և սահմանները:

Առաջին փուլում դրվեց արաբա-քրիտանական դաշնակցության հիմնաքարը:

Ղրան հաջորդեց երկրորդ փուլը, որի ժամանակ Հիջազի կառավարիչ Հուսեյնի և Մեծ Բրիտանիայի կառավարության առջև կանգնած էր այդ համագործակցության պայմանները կոնկրետացնելու և կողմերից յուրաքանչյուրի պահանջներն ու պարտականությունները ճշտորոշելու հիմնախնդիրը: Այդ քոլորը պետք է արվեր, ի տարբերություն առաջին փուլի, ոչ թե դեկլարացիայի մեկով, այլ կոնկրետ պայմանավորվածություններով:

Պատրաստվելով այդ խնդրի լուծմանը, Հուսեյնը որոշեց իր որդուն՝ Ֆեյսալին, ուղարկել Դամասկոս, նրան հանձնարարելով պարզել սիրիական ազգային գործիչների դիրքը Մեծ Բրիտանիայի հետ դաշնակցելու և արաբական ապստամբություն բարձրացնելու հարցերում:

Սակայն, Ֆեյսալին Սիրիա ուղարկվեց այնքան էլ դյուրին խնդիր չէր, հաշվի առնելով, որ Ջեմալ փաշան և նրա գործակալներն ակնդեռ

հետևում էին Գուսեյնի և նրա որդիների քայլերին: Ուրեմն պետք էր հարմար պատրվակ գտնել:

Գուսեյնը շատ վարպետորեն օգտվեց իրեն ընձեռված մի արտակարգ հնարավորությունից: Եւ նկատել էր, որ Գիջազում Թուրքիայի վալիի՝ Վեհիբ քեյի, վերաբերմունքն իր նկատմամբ փոխվել էր դեպի վատը և նա դա կապում էր Ստամբուլից ստացած հրահանգների հետ: Եւ հանձնարարեց իր գործակալներին հետևել Վեհիբ քեյին: Վերջինիս Սադիկա ճանապարհորդելու ժամանակ, նրա ուղեբեռից անհայտացավ մի ճամպուռ, որն այնուհետև հայտնվեց Գուսեյնի մոտ: Այդ ճամպուռը պարունակում էր կարևոր փաստաթղթեր, որոնց մեջ Գուսեյնը հայտնաբերեց փաստաթուղթ թուրքերի կողմից իր կյանքի դեմ պատրաստվող դավադրության մասին:

Գուսեյնը չկորցրեց իրեն, այլ, ընդհակառակը, որոշեց օգտվել դրանից և դիմել գործնական քայլերի: Եւ հեռագրեց Ստամբուլ Օսմանյան կայսրության մեծ վազիրին, որ ինքը ցանկանում է նրան հաղորդել մի շատ կարևոր տեղեկություն, և խնդրեց, որ թույլ տան իր որդուն՝ Ֆեյսալին, այդ նպատակով ժամանի Ստամբուլ: Ոչինչ չկասկածող մեծ վազիրը, արտոնեց Ֆեյսալին ժամանելու մայրաքաղաք:

Գուսեյնի ընտրությունը Ֆեյսալի վրա էր ընկել այն կապակցությամբ, որ նա Թուրքիայի հետ համագործակցելու համբավ ուներ, մի հանգամանք, որը պետք է թթացներ թուրքերի զգոնությունը:

Ֆեյսալը Ստամբուլ մեկնելու ճանապարհին, 1915 թ. մարտի 26-ին ժամանեց Դամասկոս, իր հետ տանելով ոչ միայն Գուսեյնին սպանելու վերաբերյալ գաղտնի փաստաթղթերը, այլև իրոք հանձնարարությունը՝ օգտվել հնարավորությունից և հանդիպումներ ունենալ սիրիական ազգային ականավոր գործիչների հետ: Եւ այդ հանձնարարությունը կատարեց հիանալի և քաղմարիվ հանդիպումներ ու հանգարություններ ունեցավ սիրիական առաջնորդների հետ, որոնք նրա հետ տեսակցում էին քաղաքավարական այց կատարելու պատրվակով:

Եւ հանդիպումներ ունեցավ «ալ-Ֆաթա» և «ալ-Սիդ» կազմակերպությունների ղեկավարների հետ և նրանց տեղյակ պահեց Կիտյեների առաքարկությունների, իր և Արդալլահի տեսակետների տարբերությունների և Գուսեյնի զգուշավորության մասին: Կազմակերպության ղեկավարներն իրենց հերթին նրան հայտնեցին իրենց դիրքորոշման մասին, մասնավորապես «ալ-Ֆաթաի» ղեկավարները հայտնեցին,

որ իրենք ընդունել են հետևյալ րովանդակության մի որոշում՝ «Թուրքիայի պատերազմի մեջ մտնելու հետևանքով, Օսմանյան կայսրության արաբական նահանգների ճակատագիրը չրոքեն վտանգված է և ամեն ջանք պետք է զործադրվի նրանց ազատությունն ու անկախությունն ապահովելու համար»: Բայց, ասված էր այդ որոշման մեջ, եթե եվրոպական պետությունները փորձեն իրենց նվաճողական ծրագրերն իրագործել արաբական երկրների նկատմամբ, ապա այդ դեպքում «ընկերությունը հարկադրված կլինի հանդես գալ Թուրքիայի կողմում, որպեսզի դիմադրեն օտարերկրյա ներթափանցմանը՝ ինչ ձևով էլ, որ նա իրականացվի»:

Իսկ «ալ-Միդ» անդամները, որոնք գլխավորապես զինվորականներ էին, հաղորդեցին Ֆեյսալին, որ «քանակը ապստամբության հանելն իրենք իշխանության ներքո է»: Նրանք տեղեկացրին Ֆուսյնի որդուն, որ Սիրիայում գտնվող օսմանյան դիվիզիաների ճնշող մեծամասնությունը կազմված է արաբներից, իսկ սպաները, որոնք համադրաբարը «ալ-Միդ» ընկերության անդամ են, միայն ազղանշանի են սպասում կենտրոնից, որպեսզի իրենց զորքերը շարժման մեջ դնեն:

Ֆեյսալը ընդհանուր առմամբ զոհ էր իր հանդիպման արդյունքներից և «ալ-Ֆաթա» ու «ալ-Միդ» ընկերությունների գործունեությունից: Դրա մասին է խոսում նաև այն փաստը, որ նա դարձավ այդ երկու զաղտնի ընկերությունների անդամը:

Ֆեյսալը մեկնեց Ստամբուլ, պայմանավորվելով, որ մինչև իր վերադարձը, այդ երկու ընկերությունները համակողմանի կընճարվեն որևոր հարցերը և կնախապատրաստեն համապատասխան փաստաթուղթ:

Արաբա-թուրքական հարաբերություններն այս փուլում՝ ճիշտ գնահատելու առումով, հետաքրքրություն է ներկայացնում Ֆեյսալի այցը Ստամբուլ և նրա զրույցները օսմանյան ղեկավարության հետ: Նրան երկու անգամ ընդունում է սուլթանը, ապա նա հանդիպումներ է ունենում նաև մեծ վազիր Սաիդ Չալիմի, ներքին գործերի նախարար Թալեաթի և ռազմական նախարար Էնվերի հետ, ու նրանց ներկայացնում իր հետ տարած փաստաթղթերը Ֆուսյնի կյանքի դեմ նախապատրաստվող դավադրության վերաբերյալ: Հետաքրքիր է թուրքական կողմի պահվածքը: Նրանք զրույցը տեղափոխում են ֆիջազում տիրող դրության հարցի շուրջը, և հասկացնում Ֆեյսալին, որ ֆիջազում ոչ մի խնդիր չի ծագի, եթե նրա կառավարիչ Ֆուսյնը հստակ ու որոշակիորեն

հանդես գա ի պաշտպանություն սրբազան պատերազմ՝ ջիհադի: Եվ նրանք այդ բովանդակությամբ նամակ են ուղարկում Ֆեյսալի միջոցով Յուսեյնին:

1915 թ. մայիսի 23-ին Ֆեյսալը կրկին Պամասկոսում էր, որտեղ հանդիպում է «ալ-Ֆաթախի» և «ալ-Ահդի» ղեկավարության հետ: Նրանք Ֆեյսալի բացակայության ընթացքում պատրաստել էին մի փաստաթուղթ, որը ստացավ «Պամասկոսի արծանագրություն» անվանումը: Այնտեղ շարադրված էին այն պայմանները, որոնց ընդունելու դեպքում, արաբները պատրաստ էին համագործակցել Մեծ Բրիտանիայի հետ, եթե այդ պայմանները, իհարկե, ընդունելի լինեին նաև նրա համար:

Նա պարունակում էր չորս կետ:

Առաջին կետը, որն ամենակարևորն էր, վերաբերում էր, արաբական երկրների անկախության հարցին: Այդ կետը շարադրված էր հետևյալ կերպ՝ «Մեծ Բրիտանիայի կողմից արաբական երկրների անկախության ճանաչումը հետևյալ սահմանների շրջանակում», որից հետո գծված էին արաբական անկախ պետության հյուսիսային, արևմտո գծված էին արաբական անկախ պետության հյուսիսային, արևմտյան, հարավային և արևմտյան սահմանները: Նա ներառում էր ամբողջությամբ Արաբիան, Սիրիան, Իրաքը, Լիբանանը, Պաղեստինը, Գորդանանը և Փոքր Ասիայի հարավային որոշ շրջաններ՝ Մերսինը, Ադանան, Ուրֆան և այլն:

Երկրորդ կետը վերաբերում էր կապիտուլյացիաներով օտարերկրացիներին տրվող բացառիկ արտոնությունների վերացմանը:

Շատ կարևոր էր երրորդ կետը՝ «Պաշտպանական դաշինքի կնքում Մեծ Բրիտանիայի և ապագա արաբական անկախ պետության միջև»:

Եվ, վերջապես, չորրորդ կետով նախատեսվում էր «Տնտեսական արտոնությունների շնորհում Մեծ Բրիտանիային»:

Դրա հետ միասին այդ երկու ընկերությունների վեց պահանջորդեկավարներ երդվեցին շերիֆ Յուսեյնին ճանաչել որպես արաբ ազգի խոսնակ, որն իրավունք ուներ հանդես գալու նրա անունից:

Շեյխ Բադր ադ-Ղին ալ-Ֆասանին, սիրիական երևելի դեմքերից մեկը, իր կնիքը տվեց Ֆեյսալին՝ Յուսեյնին փոխանցելու համար, որպես նշան այն բանի, որ սիրիացիները վստահում են Յուսեյնին:

Պամասկոսի արծանագրությունը առաջին կարևոր փաստաթուղթն էր, որտեղ արաբական ազգային առաջնորդները հստակորեն սահմանել էին իրենց հիմնական քաղաքական պահանջները՝ որպես

հետագա գործողությունների ծրագիր և հակաբուրգական ասպտամբության հիմք:

«Ալ-Ֆարաբի» և «ալ-Ահդի» ղեկավարները հանձնեցին այս փաստաթուղթը Ֆեյսալին՝ իր հորը փոխանցելու համար և պարզելու, թե արդյո՞ք նա ընդունել է Յուսեֆի համար և կարո՞ղ է բավարար հիմք հանդիսանալ Սեծ Բրիտանիայի հետ դաշինք կնքելու և կոնկրետ համագործակցության համար:

Փաստաթղթի մի օրինակը, մանր տառերով գրված, Ֆեյսալը, ղեկավարվելով անվտանգության նկատառումներով, քաքցրեց իր կոշիկներանում, և նստելով Դամասկոս-Մադինա զնաքը, մեկնեց Գիջազ: 1915 թ. հունիսի 20-ին նա հասավ Մեքքա:

Դեռևս այդ նույն օրն էլ Դամասկոսի արձանագրությունն արդեն Գիջազի կառավարիչ, Մեքքայի շերիֆ Յուսեֆ իբն Ալի ալ-Ֆաշիմիի սեղանի վրա էր:

Սինչ ծավալվում էին այս գործողությունները, Եգիպտոսում քրիտանական իշխանությունները՝ Դենրի Մակ-Մահոնի գլխավորությամբ, որը 1915 թ. հունվարից արդեն ստանձնել էր Եգիպտոսում Սեծ Բրիտանիայի զվիսավոր կոմիսարի պարտականությունները, աշխատում էին ընդլայնել շփումները արաբական գործիչների հետ, որոնք գտնվում էին Արաբիայից դուրս: Ու Սթրաս և Կահիրեում քրիտանական ռազմական հետախուզության պետ Ջ. Կլեյթոնը հանդիպումներ ունեցան Ազիզ Ալի ալ-Մըսրիի և Սայիդ Ռաշիդ Ռիզայի հետ: Այս վերջինս եգիպտական հեղինակավոր աստվածաբան և քաղաքական գործիչ էր: Նրանց գրույցի թեման հիմնականում երկու հարցի մասին էր: Առաջինը, Կիտչենների և Յուսեֆի միջև ուղղակի և անուղղակի նամակների փոխանակության և նրանցում քարձրացված հարցերի վերաբերյալ: Երկրորդ՝ քրիտանացիները փորձում էին համոզել ալ-Մըսրիին և Ռաշիդ Ռիզային, որ արաբների ապագան Անգլիայի հետ նրանց դաշինքի մեջ է: Եգիպտական երկու գործիչները, դեմ չլինելով նման դաշինքին, սակայն, դրա նախապայմանը համարում էին արաբական անկախության վերաբերյալ քրիտանական երաշխիքները: Բայց քանի որ Սթրաս և Կլեյթոնը, գտնվելով Կահիրեում, նման երաշխիքներ չէին կարող տալ, ուստի բանակցություններն ընդհատվեցին:

Անգլիացիները կապեր էին հաստատել նաև Իրաքի ազգային գործիչների, հատկապես Բադդադի այսպես կոչված լիբերալ կոմիտեի հետ: Նրանց ներկայացուցիչները ևս պահանջում էին, որ Անգլիան ռազ-

մական և քաղաքական օգնություն ցույց տա արաբներին՝ ի դիմաց Թուրքիայի դեմ ապստամբվելու նրանց պատրաստակամության:

Բրիտանացիները համոզվածներ ունեցան նաև Սուդանի երևելի դեմքերի հետ:

Եվումները ոչ միայն Գիբալի կառավարիչ Գուսեյնի ու նրա որդիների, այլև եգիպտական, իրաքյան ու սուդանական ազգային զործիչների հետ վերջնականապես համոզեցին Մեծ Բրիտանիայի կառավարությանը, որ եթե նա ուզում է օգտագործել արաբական ապստամբությունն իր շահերի համար, ապա անհրաժեշտ նախապայման է եղաշխիքներ տալ նրանց մի այնպիսի սկզբունքային հարցում, ինչպիսին արաբների անկախության հարցն է: Եվ բրիտանական կառավարությունը լիազորեց Մակ-Մահոնի հանդես գալ համապատասխան հայտարարությամբ: Մակ-Մահոնի հայտարարության մեջ, որը հրապարակվեց 1915 թ. հունիսի սկզբներին, երկու կարևոր հարց էր շոշափվում՝ արաբների անկախության և խալիֆայության: Մակ-Մահոնը բրիտանական կառավարության անունից վստահեցնում էր արաբներին, որ Արաբական թերակղզին կնանաչվի որպես անկախ պետություն, որի զեղիշխանությունը տարածվելու է իսլամական սրբավայրերի վրա: Իսկ ինչ վերաբերում էր խալիֆայությանը, ապա հայտարարությունն ակնարկ էր պարունակում այն մասին, որ եթե արաբները հռչակեն խալիֆայություն, ապա Մեծ Բրիտանիան կողջունի նրանց այդ քայլը:

Բրիտանացիների ջանքերով այդ հայտարարությունը թուրքիկների մոտ տարածվեց եգիպտոսում, Իրաքում, Սուդանում և Սիրիայում:

Այժմ կրկին վերադառնանք Գիբալի կառավարիչ Գուսեյնի և նրա ստացած Դամասկոսի արձանագրությանը: Գուսեյնը լրիվ հավանություն տվեց Դամասկոսի արձանագրությանը, և նրանում առաջ քաշված դրույթներն ու ձևակերպումները միանգամայն քավարար համարեց որդույթներն ու ձևակերպումները սկսել Մեծ Բրիտանիայի հետ: Ելդրանց հիմնի վրա քանակությունից, նպատակահարմար գտնվեց քանակությունները վարել եգիպտոսում Մեծ Բրիտանիայի գլխավոր կոմիսար Մակ-Մահոնի հետ, որն, անշուշտ, համապատասխան լիազորություններ ուներ իր կառավարությունից:

Քանակությունների վարման ձև ընդունվեց նամակագրությունը: Այսպես լույս աշխարհ եկավ «Գուսեյն-Մակ-Մահոն նամակագրությունը», որը արաբ-բրիտանական դիվանագիտական հարաբերությունների պատմության մեջ մտել է որպես կարևոր փաստաթուղթ:

Առաջին նամակը ուղարկեց Չուսեյնը 1915 թ. հուլիսի 14-ին: Ընդհանուր առմամբ կողմերի միջև փոխանակվել է 8 նամակ: Վերջին նամակը րվագրված է 1916 թ. հունվարի 30-ին:

Բանակցությունների հիմքում Չուսեյնը դրեց Դամասկոսի արձանագրության հիմնական պահանջները՝ որոշ փոփոխություններով: Եթե Դամասկոսի արձանագրությունը բաղկացացած էր 4 կետերից, ապա Չուսեյնի նամակը պարունակում էր 6 կետ:

Չուսեյնը նշում էր, որ հաշվի առնելով քաղաքական, աշխարհագրական և տնտեսական գործոնները և Մեծ Բրիտանիայի կառավարության դիրքորոշումը, նրանք՝ արաբները, «բրիտանական օգնությունը գերադասում են որևէ մեկ այլ երկրի օգնությունից»: Բայց Մեծ Բրիտանիայի հետ արաբների մերժեցման համար, Չուսեյնը գտնում էր, որ պետք է իրագործել արաբների հիմնական պայմանները:

Առաջին պայմանը՝ «Մեծ Բրիտանիան ճանաչում է արաբական երկրների անկախությունը»: Չուսեյնը նույնությամբ նշում է այն սահմանները, որոնք գծված էին Դամասկոսի արձանագրության մեջ: Նա ներառեցելու էր Սրաբիան, Սիդիան, Իրաքը, Լիբանանը, Պաղեստինը, Գորդանանը և Թուրքիայի կազմի մեջ մտնող փոքրասիական հարավային տարածքները:

Երկրորդ պայմանը՝ «Մեծ Բրիտանիան համաձայն է արաբական իսլամական խալիֆայության հռչակմանը»:

Երրորդ պայմանը նախատեսում էր, որ Շերիֆական արաբական կառավարությունը Մեծ Բրիտանիային կշնորհի արտոնություններ արաբական երկրներում բոլոր տեսակի տնտեսական գործունեության համար:

Չորրորդ պայմանը վերաբերում էր փոխադարձ օգնությանը: Այստեղ նշվում էր, որ արաբական անկախության ամրապնդման և Մեծ Բրիտանիային տրվելիք տնտեսական արտոնությունների արդյունավետության ապահովման համար, պայմանավորվող երկու կողմերը՝ նրանցից որևէ մեկի վրա օտարերկրյա պետության հարձակման դեպքում, օգնության կզան միմյանց՝ իրենց բոլոր օազմական և ծովային ռեսուրսներով, և հաշտություն կկնքվի միայն երկու կողմերի համաձայնությամբ:

Այն դեպքում, երբ կողմերից մեկը հարձակում ձեռնարկի, ապա մյուս կողմը պարտավորվում է շեզոք դիրք գրավել, բայց եթե նրան հրավիրում են միանալ, ապա նա պարտավորվում է խորհրդակցել մյուս կողմի հետ համատեղ գործողությունների վերաբերյալ:

Հինգերորդ պայման՝ Մեծ Բրիտանիան համաձայն է արաբական երկրներում կապիտուլյացիաների վերացմանը և կոծանդակի Շեռիֆական կառավարությանը հրավիրելու միջազգային կոնգրես՝ նրանց վերացման համար որոշում ընդունելու նպատակով:

Վեցերորդ պայման՝ սույն Համաձայնագրի 3 և 4 կետերն ուժի մեջ են 15 տարվա ընթացքում:

Վերջում Հուսեյնը խնդրում էր Մակ-Մահունին պատասխանել երեսուներե օրվա ընթացքում՝ անկախ այն բանից, նրա պատասխանը դրական կլինի, թե բացասական:

Մակ-Մահունը Հուսեյնին պատասխանեց 1915 թ. օգոստոսի 30-ին: Բարձր գնահատելով արաբների զգացմունքները և վստահությունը Մեծ Բրիտանիայի նկատմամբ, Մակ-Մահունը նշում է, որ ինքը վերահաստատում է Կիտլենների դեկլարացիան՝ առ այն, որ Մեծ Բրիտանիայի ցանկությունն է արաբական երկրներին անկախություն տալը, և որ մեծ Բրիտանիան պատրաստ է ծանաչել արաբական խալիֆայությունը՝ նրա հռչակման պարագայում: Այնուհետև նա ավելացնում է. «Մենք այժմ մի անգամ ևս հայտարարում ենք, որ Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունը կողջունի արաբական խալիֆայությունը Մարգարեի օրինյալ տոհմից՝ ծնունդով իսկական արաբի, վերադարձնելով»:

Մակ-Մահունի նամակի մեջ առանձնահատուկ տեղ էր զբաղվում ապագա արաբական անկախ պետության սահմանների հարցը: Այդ կապակցությամբ, նա նշում է, որ սահմանների վերաբերյալ բանակցությունները դեռ վաղ են և դրա քննարկումը ժամանակի վատնում կլինի ներկա փուլում, քանի որ պատերազմը դեռ շարունակվում է և արաբական երկրների մեծ մասը օկուպացված է Թուրքիայի կողմից: Եվ այդ կապակցությամբ նա անում է մի դիտողություն, որը հազիվ թե դուր գար Հուսեյնին և նրա կողմնակիցներին: Մակ-Մահունը գրում է Հուսեյնին, որ «Այդ տարածքներում (Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող — և. Ջ.) բնակվող արաբների մեծ մասը, ի զարմանս մեր և ի ցավ մեզ, այնքաբոլոր են անում և անտեսում այս անգնահատելի և աննախընթաց հնարավորությունը, և, փոխանակ օգնության զան մեզ, օժանդակում են գերմանացիներին և քուրդերին»:

Իր պատասխան նամակում, Հուսեյնն ավստոսանք է հայտնում, որ Մեծ Բրիտանիան հրաժարվում է քննարկել սահմանների հարցը: Նա նշում է, որ այդ հարցը ոչ թե առանձին անհատի, տվյալ դեպքում՝ իր, այլ

ամբողջ արար ժողովրդի պահանջն է, ակնարկելով, որ այդ հարցին պատասխանելուց է կախված հետագա համագործակցությունը:

Գետագա մամակափոխանակության ժամանակ, կողմերը զնացին զիջումների, հիմնականում Զուսեյնը, և համաձայնության եկան հետևյալի շուրջը:

Մերսինը և Ալեքսանդրետը, Դամասկոս-Յոնս-Յամա-Յալեք գծից ընկած ամբողջ տարածքը դուրս էր մնում ապագա արաբական պետությունից: Բասրայի և Բաղդադի վիլայաթները ձևակաճորեն մտնում էին արաբական պետության կազմի մեջ: Բայց հաշվի առնելով այստեղ արդեն հաստատված քրիստոնեական դիրքերն ու շահերը, կողմերը համաձայնվեցին, որ Անգլիան այստեղ կհաստատի հատուկ կառավարչություն՝ «այդ շրջաններն արտաքին ազդեցությանց պաշտպանելու, բնակչության բարեկեցությունն ապահովելու և մեր փոխադարձ շահերը պաշտպանելու համար»: Դրա դիմաց Անգլիան պարտավորվում էր փոխահատուցում վճարել արաբներին՝ օկուպացման ամբողջ ժամանակահատվածի համար:

Արաբական մնացած տարածքների վրա տեղծվելու էր արաբական անկախ պետություն: Մեծ Բրիտանիան համաձայնվում էր ճանաչել այդ պետությունը, ինչպես նաև արաբական խալիֆայությունը:

Մեծ Բրիտանիան համաձայնվեց Զուսեյնին ցույց տալ քաղաքական, ռազմական, ֆինանսական և նյութական օգնություն՝ ապստամբության բարձրացման և իրագործման ընթացքում:

Սիա այսպիսին էր Զուսեյն-Մակ-Մահոն մոտ յոթ ամիս տևած նամակագրության քաղաքական արդյունքը:

Յակվանայի է, որ դա նամակափոխանակություն չէր սովորական առումով, այլ քաղաքական կարևոր փաստաթղթի պատրաստում, որը մեծ նշանակություն ունեցավ թուրքական լծից արաբների ազատագրման գործում:

Զուսեյնին և նրա կողմնակիցներին չհաջողվեց Մեծ Բրիտանիայի հետ համաձայնության գալ տարածքային հարցերում, այնպես ինչպես իրենց կցանկանային, որը գրի էր առնված Դամասկոսի արձանագրության մեջ: Դա ուներ իր պատճառները, որոնցից գլխավորներն էին՝ արաբների ռազմական քուլությունը, անբավարար կազմակերպվածությունը, սեփական ուժերով թուրքական տիրապետությունը տապալելու անհնար լինելը, արտաքին որևէ հզոր պետությունից օգնություն ստանալու կենսական անհրաժեշտությունը և այլն: Այդպիսի պետություն

հանդիսացավ Մեծ Բրիտանիան, որի շահերը տվյալ պատմական փուլում հանրնական արարների շահերի հետ: Բայց դա հանգեցրեց նրան, որ արարները Նախման մեջ ընկան Մեծ Բրիտանիայից և նրանից ակնկալվող օգնությունը նրանք կարող էին ստանալ միայն այն դեպքում, եթե զիջումների գնային և բավարարեին անգլիացիների պահանջները:

Այդուհանդերձ, դրա հետ միասին պետք է նկատի ունենալ, որ այդ համազործակցությունն իր դրական դերը խաղաց բուրբական լծից արարների ազատագրման գործում:

Իսկ դա քիչ բան չէր:

3. Մայքս–Պիկոյի համաձայնագիրը և արարական դրամայի վերջին արարը

Յուսեյն–Մակ–Մահոն համաձայնությունը, որը ծեղ բերվեց նաճակների փոխանակության ծնով, ինչպես ցույց տվեցին հետագա իրադարձությունները, արարական դրամայի լույ առաջին արարն էր: Արարները՝ Յուսեյնը, նրա որդիները, սիրիական, իրաքյան և եգիպտական ազգային առաջնորդները միամտորեն կարծում էին, որ արարական հարցը միջազգային բառերարեմում արդեն լուծված է և մնում է միայն վարազույրն իջեցնել:

Բայց նրանց հիասթափություն էր սպասում:

Այն ժամանակ, երբ արդեն սկսվել էր նամակափոխանակությունը Ֆիզազի կառավարիչ Յուսեյնի և եգիպտոսում Մեծ Բրիտանիայի գլխավոր կոնիսար Մակ–Մահոնի միջև, որը գործում էր հանուն բրիտանական կառավարության, ժամանակի առումով այդ նույն միջոցին, ընթանում էին մեկ այլ գաղտնի բանակցություններ Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև՝ արարական երկրները նրանց միջև բաժանելու մասին, որը դառնալու էր արարական դրամայի իրական և վերջնական արարը:

Անգլիան և Ֆրանսիան, թեև դաշնակիցներ էին Անտանտի գծով, այդուհանդերձ, նրանց միջև գոյություն ունեին տարաձայնություններ տարբեր հարցերի, այդ թվում և արարական աշխարհում ազդեցություն ունենալու և իրենց տիրապետությունը հաստատելու հարցում: Այդ տարաձայնությունները հարթելու նպատակով, 1915 թ. նոյեմբերի 23–ին գաղտնի բանակցություններ սկսվեցին Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև, որոնք ընթանում էին Լոնդոնում:

Բանակցություններում անգլիական կողմը ներկայացնում էր Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարարի մշտական տեղակալ Արթուր Լիկոլտոնը, որին այնուհետև փոխարինեց Ֆորին Օֆիսի մերձավորարևելյան հարցերի մասնագետ Մարկ Սայքսը, իսկ Ֆրանսիական կողմը՝ Բեյրութում Ֆրանսիական հյուպատոս, հետագայում Սիրիայում և Լիբանանում Ֆրանսիայի գլխավոր կոմիսար Ֆրանսուա Ժորժ-Պիկոն: Բանակցություններն ընթանում էին շատ դժվար, բայց 1916 թ. փետրվարին կողմերին հաջողվեց գալ համաձայնության հիմնական հարցերի շուրջը:

Այդ համաձայնագիրը պատմության մեջ մտել է որպես «Սայքս-Պիկոյի համաձայնագիր»՝ այն պատրաստած Մարկ Սայքսի և Ֆրանսուա Ժորժ-Պիկոյի անուններով:

Համաձայնագիրը, ինչպես նշեցինք, վերաբերում էր արաբական երկրների բաժանմանը Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև, որն իրականացվում էր յուրօրինակ ձևով:

Արաբական երկրները բաժանվում էին հինգ գոտիների.

Առաջին՝ կապույտ գոտի, որի մեջ մտնում էին Դամասկոս-Հոմս-Համա-Հալեբ զծից արևմուտք ընկած տարածքները, որոնք կազմում էին Արևմտյան Սիրիան և Լիբանանը, Կիլիկիան, Այնթաբը, Ուրֆան, Մարդինը, Ղիսարբաբը և Հաքյարիի շրջանը: Այս գոտին անցնում էր Ֆրանսիայի անմիջական տիրապետության տակ:

Երկրորդ՝ կարմիր գոտի, որը ներառում էր Իրաքի հարավային մասը՝ Բաղդադի և Բասրայի վիլայաթները, Հայֆայի ու Ալկալի նավահանգիստները, անցնում էր Անգլիայի անմիջական տիրապետության տակ:

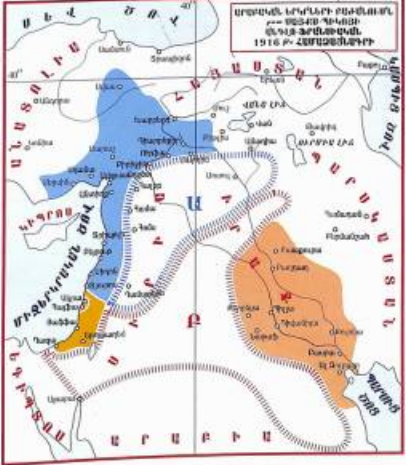
Երրորդ՝ չազանակազույն գոտի, որը ներառում էր Պաղեստին՝ առանց Հայֆայի և Ալկալի, պետք է անցներ միջազգային կառավարման ներքո, որի ձևը պետք է հաստատվեր Ռուսաստանի և մյուս դաշնակիցների հետ համաձայնեցնելուց հետո:

Չորրորդ՝ «Ա» գոտի, որի մեջ մտնում էին Արևելյան Սիրիան և Մոսուլի վիլայաթը, համարվում էր Ֆրանսիայի ազդեցության գոտի:

Հինգերորդ՝ «Բ» գոտի, որը ներառում էր Անդրիդղանանը և Կենտրոնական Իրաքը, համարվում էր Անգլիայի ազդեցության գոտի:

Նախատեսվում էր, որ «Կապույտ» և «Կարմիր» գոտիներում, որոնք անցնում էին Ֆրանսիայի և Անգլիայի տիրապետության տակ,

ԱՐՄԱՎԻԿԱԿԱՆ ԿՐԿՆԵՐԻ ԲԱՅՁՈՒՄՆԸ
 ԸՆԴՈՒՄ ԳՆԱԿԻ
 ԵՎ ՍԻՆ ԱՐՄԱՎԻԿԱԿԱՆ
 1916 Ք. ՀԱՐՄԱՅՈՒՄՆԵՐԻ

Նրանք իրավունք ունեին հաստատել կառավարման այնպիսի վարչակարգ, որը նրանք նպատակահարմար կգտնեին:

Իսկ «Ա» և «Բ» գոտիներում ենթադրվում էր ստեղծել արաբական անկախ պետություն կամ արաբական պետությունների դաշնություն՝ ֆեդերացիա: Եվ քանի որ այդ գոտիները համարվում էին ֆրանսիական և անգլիական ազդեցության գոտիներ, ապա Ֆրանսիան և Անգլիան, համասպառասխանաբար, յուրաքանչյուրն իր գոտում, նախապատվություն էին ստանում ֆինանսական և տնտեսական հարցերում՝ փոխառությունների, կոնցեսիաների և այլն: Բացի դրանից, նրանք էր պատկանում արաբական տեղական իշխանություններին կից օտարերկրյա խորհրդակցանքներ նշանակելու արտոնությունը:

Անգլիան և Ֆրանսիան համաձայնվեցին, որ նրանք չեն փորձի տարածքներ ձեռք բերել Արաբական թերակղզում և թույլ չեն տա որևէ երրորդ պետության նման տարածքներ ձեռք բերի կամ ծովային րազաներ կառուցի Կարմիր ծովի ափերում և կղզիներում: Սակայն, Անգլիան իրավունք էր ստանում կառուցել Չայֆա-Բադդադ երկաթուղազիծը, իսկ Ֆրանսիան՝ Չալեթ-Բադդադ ճանապարհը: Մինչև այդ ճանապարհների ավարտը, դադարեցվում էր Բադդադի երկաթուղու շինարարությունը: Այլըստանորոտը և Չայֆան հայտարարվում էին րազ՝ ազատ նավահանգիստներ: Անգլիան և Ֆրանսիան շարունակելու էին քանակությունները Գիջազի կառավարիչ Դուսեյնի հետ՝ ապագա արաբական պետության կամ պետությունների դաշնության սահմանների վերաբերյալ:

1916 թ. մարտի 9-ին Սայքսը և Պիկոն ժամանեցին Պետրոգրադ և Անտանտի գծով իրենց դաշնակից Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարար Սազոնովին հանձնեցին իրենց համաձայնեցված տեքստը: Մարտի 17-ին Սազոնովը հուշագիր հանձնեց անգլիական և ֆրանսիական դեսպաններին, որով նա պաշտոնապես հայտնեց նրանք, որ Ռուսաստանը համաձայն է Սայքսի և Պիկոյի կողմից ներկայացված նախագծին: Միաժամանակ Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարը նրանք հայտնեց, որ Ռուսաստանն իր համաձայնությունը պայմանավորում է Կոնստանդնուպոլսի ու նեղուցների մասին համաձայնության, Բիթլիսի լեռնանցքները, Ուրմիայի շրջանը, Արևմտյան Չայաստանը, Չաքյարիի շրջանը և Սև ծովի հարավային ափերը Ռուսաստանին հանձնելու վերաբերյալ համաձայնագրի կատարման հետ: Սազոնովը ցարական կառավարության անունից վստահեցրեց Անգլիային և Ֆրանսիային, որ Ռուսաստանը հավակնություններ չունի Ամադիա-Չազիրա իրեն

Օմար–Պիարբաքր–Սախսաթ–Մարաշ–Աղանա զծից հարավ ընկած տարածքների նկատմամբ: Այդ պահանջները բավարարելու դեպքում, Ռուսաստանը պատրաստ էր իր համաձայնությունը տալ Սայքսի և Պիկոյի միջև ձեռք բերված պայմանավորվածությանն արարական երկրների բաժանման վերաբերյալ:

1916 թ. ապրիլի 26–ին ֆրանսիական դեսպան Պալեոլոզը տեղյակ պահեց Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարությանը, որ ռուսական պահանջները Անգլիայի և Ֆրանսիայի կողմից ընդունվում են: Ի պատասխան, Ռուսաստանը տվեց իր լրիվ համաձայնությունը անգլո–ֆրանսիական համաձայնագրին, որը ուժի մեջ մտավ 1916 թ. մայիսի 9–ին և 16–ին, Լոնդոնում ֆրանսիական դեսպան Պոլ Կամբոնի և Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարար Էդվարդ Գրեյի միջև նուտաների փոխանակությունից հետո:

Սայքս–Պիկոյի համաձայնագիրն իր բովանդակությամբ, մոտեցումներով և սկզբունքներով ուղղակի հակադիր էր Գուսեյն–Մակ–Մահոն համաձայնագրում ամրագրված դրույթներին: Ճիշտ է, վերջին համաձայնագրով նույնպես Անգլիան որոշակի արտոնություններ էր ձեռք բերում: Բայց նրանում շատ հստակ էին սահամանագծված արաբական ապագա անկախ պետության տարածքները, որը, անհամեմատ, ավելի ընդարձակ էր, քան այն, ինչ քողնվում էր արաբներին Սայքս–Պիկոյի համաձայնագրով:

Բացի դրանից, Գուսեյն–Մակ–Մահոն համաձայնագրում խոսք չկար ֆրանսիական տիրապետության մասին արաբական ընդարձակ տարածքների վրա: Ֆրանսիայի մասնակցությունը արաբական երկրների բաժանմանը և նրա զաղութային տիրապետության հաստատմանը Արևմտյան Աֆրիայի, Լիբանանի և այլ տարածքների վրա, նորություն էր և մի քայլ նո՛ւ համեմատած Գուսեյն–Մակ–Մահոն համաձայնագրի հետ:

Զավասարապես, Գուսեյն–Մակ–Մահոն համաձայնագրում խոսք չկար նաև արաբական մի շարք տարածքների վրա Անգլիայի գաղութային տիրապետության հաստատման մասին:

Երրորդում էր նաև՝ բացասական իմաստով, արաբական երկրները անգլիական և ֆրանսիական ազդեցության գոտիների բաժանելը, Պաղեստինի հարցի լուծման առաջարկվող տարբերակը և այլն:

Եթե Գուսեյն–Մակ–Մահոն համաձայնագիրը որոշ իմաստով նույնպես գործարք էր, որի համար նա պատմական զրևականության մեջ արժանացել է ըննադատության, հատկապես Գուսեյնի կողմից անգլիա-

ցիներին կատարված անհարկի զիջումների համար, բայց, այնուհանդերձ, նրանում սահմանված արաբական առևտրի անկախ պետությունը ներառում էր արաբական հիմնական երկրները, ապա Սալթա-Պիկոյի համաձայնագիրն իր բնույթով, ոչնչով չսքողված գաղութային պայմանագիր էր, որով եվրոպական երկու առաջատար պետություններն իրար միջև բաժանում և իրենց տիրապետությունն էին հաստատում արաբական երկրների վրա:

Յունեյն-Մակ-Մահոն համաձայնագիրը մի կարևոր տարբերություն ևս ուներ: Եւ այնպիսի համաձայնագիր էր, որի մի կողմը արաբներն էին: Այսինքն, դա արաբների համար զաղտնի համաձայնագիր չէր և արաբական կողմը նրան դիմել էր գիտակցաբար՝ նրա հիմքում ղնելով օսմանյան լծից արաբական երկրների ճնշող մեծամասնության ազատագրման և արաբական անկախ պետության ստեղծման զաղափարը: Մինչդեռ, Սալթա-Պիկոյի համաձայնագրում բացակայում էր արաբական կողմը, և ոչ միայն բացակայում, այլ և բոլորովին տեղյակ չէին այդ մասին: Ուրեմն, դա գաղութարարական բնույթի գործարք էր երկու եվրոպական պետությունների միջև՝ առանց արաբական կողմի գիտության ու մասնակցության, և ընդդեմ արաբական կողմի:

Եթե այս բոլորին ավելացնենք նաև հարցի բարոյական կողմը, այսինքն այն պարագան, որ բանակցություններն Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև արաբական երկրները բաժանելու վերաբերյալ ընթանում էին այն ժամանակ, երբ արդեն ավարտին էին մոտենում բանակցությունները Յունեյնի և Մակ-Մահոնի միջև, որով Մեծ Բրիտանիան արաբներին բոլորովին այլ բնույթի խոստումներ էր տալիս և տրամազօրեն միանգամայն այլ պարտավորություններ վերցնում իր վրա, ապա Սալթա-Պիկոյի համաձայնագիրը բարոյական առումով խայտառակություն էր:

Անգամ բրիտանական և Ֆրանսիական դիվանագիտության պատմության մեջ, որը հարուստ է ուրիշ երկրների ճակատագիրն ըստ իրենց հայեցողության տնօրինելու փաստերով, Սալթա-Պիկոյի համաձայնագիրն իր ձևով, բովանդակությամբ և արաբներին խաբելու իրողությամբ, առանձնահատուկ տեղ է գրավում, որը, բնավ, չի կարելի դասել այդ երկրների դիվանագիտությանը պատիվ բերող նրնույթների շարքը:

III. ԱՐԱԲՆԵՐԻ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ 1915 թ. ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆԴԵՊ

Նախքան արաբական ապստամբությունը և քուրդական տիրապետությունից արաբների ազատագրման ռազմական գործողությունները լուսաբանելը, անհրաժեշտ ենք համարում անդրադառնալ 1915 թ. հայոց ցեղասպանության հիմնախնդիրներին՝ արաբների ընկալման և արաբական պատմագրության լուսաբանության տեսանկյունից:

Այդ հարցը փաստական առումով և իր տրամաբանությամբ կապված է նաև արաբական իրականության և արաբների՝ որպես էթնոսի, քաղաքական ճակատագրի հետ, ուստի և նրա լուսաբանությունը կարող է լույս սփռել նաև արաբական աշխարհում տեղի ունեցած իրադարձությունների վրա:

Չարքի բննարկումն այդ հարցության վրա՝ պատճառաբանված է մի քանի հանգամանքներով:

Չայոց ցեղասպանությունն իրագործվեց Օսմանյան կայսրությունում, մի պետության շրջանակներում, որի մասերն էին կազմում արաբական երկրները և կրեմլյան Չայաստանը: Չետևաբար, այդ ոճրագործությունը չէր կարող անտալոքեր բողնել արաբներին և կայսրության մյուս ժողովուրդներին:

Դա իրականացրեց երիտթուրքական կառավարությունը, որը, իրավական առումով, արևմտահայերի և արաբների «կառավարությունն էր»: Իսկ դա, բնականաբար, պետք է խորապես անհանգստացներ արաբներին, որոնք արդեն ընդիույալ մտտեցել էին հակաթուրքական ապստամբության բարձրացմանը:

Նա իրագործվեց օսմանյան կայսրության ոչ քուրդ ժողովուրդների՝ հայերի, արաբների, ասորիների, հույների և այլ էթնիկական խմբերի ջոճի քուրդացման և «մաքուր» քուրդական պետություն ստեղծելու երիտթուրքերի ռասայական տեսության շրջանակներում և հանդիսացավ այդ մարդատյաց «տեսությունը» պրակտիկայում կիրառելու առաջին ողորդական փորձը: Այլ կերպ ասած, դա հավասարապես վերաբերում էր թե՛ հայերին, թե՛ արաբներին և թե՛ կայսրության մյուս քուրդ ոչ քուրդ ժողովուրդներին, մասնավոր, եթե նկատի ունենաք, որ հայոց ցեղասպանությունը մեկուսի չէր իրագործվում, այլ զուգակցվում էր կայսրության մյուս ժողովուրդների, առաջին հերթին ասորիների և արաբների

բնազննման զործողությունների հետ, և պետք է ունենար իր հետագա շարունակությունը:

Եվ վերջապես, երիտթուրքերի պարագլուխների կողմից նախատեսված էր, որ հայոց ցեղասպանության վերջին՝ հայերի մահն ավետող դրոյանքը, հնչելու էր արաբական անապատներում ու բնակավայրերում, որի անմիջական մասնակիցները, ինչպես ենթադրում էին նրանք, պետք է լինեին մուսուլման արաբները:

1. Արաբների ասպնջականությունը: «Չայերի պատմության մեջ արաբների անունը կգրվի ոսկե տառերով»

XX դարի առաջին՝ հայերի 1915 թ. ցեղասպանությունը, ցնցեց արաբներին, ինչպես նաև Օսմանյան կայսրության մյուս ժողովուրդներին:

Արաբները բերուս միակ ժողովուրդն էին, որ ազգովին 1915 թ. հայոց ցեղասպանության ականատեսները եղան, երբ քսնի տեղահանված հայերի քարավաններն անցնում էին նրանց տարածքներով, նրանց աճապատներով, գյուղերի, ավանների ու քաղաքների միջով: Չայոց գող-գործայի վկաները հանդիսացան Դեյր ազ-Ձորի, Ռաս ուլ-Սյնի, Չալբեի, Մեսքենեի, Մուսուլի, Բաքուբայի, Քաղղադի, Լահր ալ-Ռմարի և Շատ ալ-Արաբի ափերին փոխված շատ բնակավայրերի արաբ բնակիչներ: Չայերի համար դրանք ոչ քե սոսկ արաբական աշխարհագրական աճուներ են, այլ նրանց պատմության ամենաողբերգական հանգրվանները խորհրդանշող ուղեմիջներ:

Չայոց ցեղասպանությունը՝ մեթոդաբանական առումով, երիտթուրքերի կողմից ծրագրված էր իրականացնել երկաստիճան մակարդակով: Առաջին, հայերի հիմնական մասի սպանություն նրանց բնօրրանում՝ Արևմտյան Չայաստանում, երկրորդ, նրանց մնացած մասի ուլնչացում արաբական անապատներում և բնակավայրերում՝ բռնագաղթի ճանապարհին:

Չայերի զանգվածային սպանությունն իրագործվեց հայկական վեց մարզերում՝ Էրզրումի, Սվասի, Խարբերդի, Բիբլիսի, Վանի և Դիարբաքրի վիլայաթներում, ինչպես նաև Օսմանյան կայսրության հայաբնակ մնացած բոլոր այլ վայրերում:

Իսկ ցեղասպանության երկրորդ մասը երիտթուրքական ղեկավարությունը հույս ուներ իրագործել արաբական երկրներում՝ դաժան ա-

ճապատային բնակլիմայական պայմանների, հայ գաղթականներին սովի և ծաղավի մատնելու, նրանց գոյության համար դժոխային պայմաններ ստեղծելով միջոցով, սակայն, ամենագլխավորը, արաբների օգնությամբ: Նրանք հավատացած էին, որ հայ ընտանիքներին, ծերունիներին, կանանց, երեխաներին և հիվանդներին Սիրիա և Իրաք քարտեղելով, ի դեմս արաբների նրանք կգտնեն իրենց արյունոտ գործի շարունակողներին: Երիտթուրքական ղեկավարությունն իր հույսը դրել էր արաբների մուսուլման լինելու և իրենց կողմից քրիստոնյաների դեմ հայտարարված սրբազան պատերազմի՝ ջիհադի վրա, հանգամանքներ, որոնք, ըստ նրանց տրամաբանության, արաբներին ինքնաքերաքար պետք է դարձնեին քրիստոնյա հայերի, եթե ոչ ռիսեթիմ, ապա անվազն անհաշտ բշևամի:

Բայց երբ հայ գաղթականները հոգնած, սոված ու տանցահար քարավանները հայտնվեցին Սիրիայի, ապա Իրաքի և արաբական մյուս երկրների տարածքներում, կատարվեց անսպասելին: Արաբ ազգաբնակչությունը, որն ատում էր թուրքերին և արդեն նախապատրաստվում էր ապստամբել օսմանյան ատելի լծի դեմ, օգնության ձեռք մեկնեց հայ տարագիրներին, նրանց առջև բացեց իր սիրտը և տան դռները, որի շնորհիվ հարյուր հազարավոր հայ գաղթականներ փրկվեցին անխուսափելի մահվան ճիղաններից: Դա համաշխարհային պատմության մեջ ասպնջականության՝ ասպետական մարդասիրության դրսևորման ամենափայլուն դրսևորումներից մեկն էր: Հայ գաղթականները, հակառակ երիտթուրքերի սպասումների, արաբական երկրներում գտան ոչ բն բշևամական, այլ բարեկամական միջավայր: Դեռ այս հանգամանքը որոշիչ դեր խաղաց արաբական երկրներում հայերի հաստատման և հետագայում հայկական համայնքների ծնավորման համար: Իսկ դա իր հերթին հիմք հանդիսացավ մերօրյա սփյուռքի առաջացման համար Արաբական Արևելքում, որն այնուհետև իր ճյուղավորումներն ունեցավ աշխարհի տարբեր կողմերում:

Հայ տարագիրների նկատմամբ արաբների՝ բնակչության, և բն՝ պաշտոնյաների, բարեկամական դիրքորոշումը, ինչպես նաև նրանց կողմից հայոց ցեղասպանության դատապարտումը, պայմանավորված էր նաև այն հանգամանքով, որ, ինչպես նշել ենք, XIX դարի վերջերին և XX դարի սկզբներին արաբ և հայկական քաղաքական միտքն արդեն հանգել էր այն հետևության, որ հայերի և արաբների ազգային-քաղաքական շահերը համընկնում էին, քանի որ նրանք գտնվում էին

միևնույն՝ օսմանյան տիրապետության տակ, որի բռնակալական լծից ազատագրվելու հարցում նրանք հանդիսանում էին բնական դաշնակիցներ:

Դայ գաղթականներին օգնություն ցույց տալը ոչ միայն դյուրին էր, այլև շատ վտանգավոր գործ էր, քանի որ երիտթուրքական իշխանությունները խստիվ արգելել էին արաբներին որևէ օգնություն ցույց տալը հայերին, սպառնալով ամենադաժան պատիժներ:

Արաբների կողմից հայ գաղթականների նկատմամբ դրսևորվող մարդասիրական վերաբերմունքի մասին, հարկավ, տեղյակ էին երիտթուրքական պարագլուխները: Դրա մասին են վկայում ներքին գործերի նախարար Թալեաթի ստորև բերվող մի շարք նախագուշական գաղտնի հեռագրերը Գալեթի նահանգապետին և այլ տեղական կառավարիչներին:

«Գալեթի նահանգապետին, 9 սեպտեմբերի, 1915 թ.:

Թուրքական հողի վրա հայերի ապրելու և աշխատելու իրավունքը կատարելապես չեղյալ է համարվում: Այս կապակցությամբ կառավարությունն իր վրա է վերցնում ամբողջ պատասխանատվությունը և հրամայում է նույնիսկ չխնայել օրորոցի մանուկներին: Այս հրամանի իրագործումն արդեն տվել է իր արդյունքը մի շարք նահանգներում: Գալատակ դրան, մեզ անհայտ պատճառներով, քացառություններ են եղել մի շարք մարդկանց նկատմամբ՝ փոխանակ արքայազնի ուղարկվելու, նրանց պահել են Գալեթում: Այս հանգամանքը կառավարությանը կանգնեցնում է ավելի դժվարին կացության առջև: Սուանց ուշադրություն դարձնելու նրանց առարկություններին, այդտեղից հեռացրեք րոլորին, ով ուզում է լինի, թե՛ կանամց և թե՛ երեխաներին, նույնիսկ նրանց, ովքեր ի վիճակի չեն շարժվելու: Թույլ մի տվեք, որ մարդիկ պաշտպանեն նրանց:

Ներքին գործերի նախարար՝ Թալեաթ»:

Ուղիղ մեկ շաբաթ անց՝ 1915 թ. սեպտեմբերի 16-ին, Թալեաթը Գալեթի նահանգապետին է ուղարկում մեկ այլ հեռագիր. «Ձեզ արդեն հաղորդվել է այն մասին, որ կուսակցության որոշմամբ, հրահանգված է ամբողջապես ոչնչացնել Թուրքիայում ապրող հայերին: Նրանք, ովքեր դեմ կկանգնեն այս որոշմանը, չեն կարող մնալ կայսերական պատասխանատու պաշտոններում: Ինչքան էլ, որ դաժան լինեն ձեռնարկված միջոցառումները, նրանց (հայերի — Ն. Գ.) գոյությանը վերջ է տրվելու:

Ուշադրություն մի դարձրեք նրանց ո՛չ տարիքին, ո՛չ սեռին և ո՛չ էլ խղճի խայթ զգացքը: Ներքին գործերի նախարար՝ Թալեաթ»:

Եվ, վերջապես, ևս մեկ սահմանեցուցիչ գաղտնի հրահանգ Գալեթի նահանգապետին, որը քվազրված է 1915 թ. նոյեմբերի 23-ին, և ստորագրված երիտթուրքական եռապետության անդամ և ներքին գործերի նախարար Թալեաթի կողմից: «Արևելյան վեյալեթներից ձեր ձեռքն անցած հայերին ոչնչացրեք գաղտնի ձևով: Ներքին գործերի նախարար՝ Թալեաթ»:

«Տեղահանության մասին օրենքի» համաձայն, որն ընդունել էր օսմանյան կառավարությունը դեռևս 1915 թ. մայիսի 14 (27)-ին, թուրքական բանակի կորպուսների, բանակների և դիվիզիաների հրամանատարներին հրամայված էր խտրազույցա զենքի ուժով պատճել բոլոր նրանց, ովքեր որևէ ձևով կհակառակվեն հայերի տեղահանման մասին օրենքի կատարմանը, կառավարության հրամաններին ու միջոցառումներին: Այս օրենքի իրագործման պատասխանատվությունը դրված էր ռազմական նախարար Էնվերի վրա: Ըստ այդ օրենքի, թուրք հրամանատարությունը զգուշացրել էր տեղական իշխանություններին, որ նրանք պատասխանատվություն են կրում սույն օրենքի կատարման համար, և եթե մուսուլմանները փորձեն իրենց տներում պահել հայերին, «ապա նրանք պետք է կախաղան հանվեն իրենց տների առջև, իսկ տները՝ հորդեհվեն»: Մեկ այլ հրամանով, որն անմիջապես վերաբերում էր զինվորականներին, խտրոքն նախազգուշացված էր, որ հայերին պաշտպանել փորձող մուսուլմանները, «եթե զինձառայող են, կզրկվեն զինվորական կոչումից և անհապաղ կկանգնեն զինվորական դատարանի առջև»: Քաղաքացիական ծառայողները նման արարք թույլ տալու դեպքում, նույնպես կանգնելու էին զինվորական դատարանի առջև:

Չնայած այս խիստ հրամաններին և կարգադրություններին, շատ արարքներ, այդ թվում և պաշտոնյաներ, իրենց բարեկեցությունը, անգամ կյանքը վտանգի ենթարկելով, ձգտում էին զեթ մի փոքր թեթևացնել հայ անպաշտպան և տանջահար գաղթականների վիճակը: Բազմաթիվ են այն դեպքերը, երբ արաբ՝ պաշտոնյաները ստանալով «Իթիհադ վե քեռակի» երիտթուրքական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի, երիտթուրքական եռապետության՝ Էնվերի, Թալեաթի ու Ջեմալի, և օսմանյան կառավարության հրահանգները կամ նամակները՝ իրենց ենթակա տարածքներով անցնող կամ այնտեղ գտնվող հայ գաղթականներին ոչն-

չացնելու մասին, հրաժարվել են կատարել այդ անմարդկային կարգադրությունները:

Այդպես է վարվել Դեյր-ազ-Չորի արաբ կառավարիչ Սաիդ Ֆարինը, որը ոչ միայն չսպանեց հայերին, այլև կառուցեց ժամանակավոր տնակներ՝ հայ գաղթականներին, առաջին հերթին որ երեխաներին պատասխարելու համար՝ ապահովելով նրանց մահ անհրաժեշտ սնունդով: Դրա համար, այդ ազնիվ արաբը հեռացվեց իր պաշտոնից:

Դիարբաքրի վիլայաթի ալ-Բաշիրի (ալ-Բշերիքի) գավառապետ աս-Սուվեյդին, ստանալով հայերին սպանելու վերաբերյալ օսմանյան կառավարության հրամանը, հեռագիր է ուղարկում Ստամբուլ՝ երիտթուրքական ղեկավարությանը, որ «իր խիղճը թույլ չի տալիս իրեն նման գործ կատարել» և իր հրաժարականը ներկայացնում: Նրա հրաժարականն ընդունվում է, սակայն նա շուտով սպանվում է թուրք զինվորների կողմից, որպեսզի դա դաս ծառայել մյուս անհնազանդ արաբների համար:

Նույն կերպ է վարվում նաև Դիարբաքրի Լիջայի գավառապետը, որն արժանանում է աս-Սուվեյդիի ճակատագրին՝ նրան նույնպես թուրք զինվորները սպանում են:

Ֆայերի նկատմամբ անթաքույց մարդասիրական դիրքորոշում են գրավում Դիարբաքրի նահանգապետ Ջալալ բեյը, և նրան հաջողված Սաճի բեյը: Ամենայն զովետի է արժանի Միրհայի Ֆամա քաղաքի մուսուլման կրոնական գործիչ Աբդալլահ Մուսաին, որն իր միջոցներով չորս ամսվա ընթացքում Ֆամայում կառուցել էր տուն-որբանոցներ հայ որբերի համար, պատասխարելով նրանց այնտեղ և ապահովելով հագուստով ու սնունդով:

Շատ ազնիվ գտնվեցին Իրաքի Մոսուլ քաղաքի արաբ երևելիները: Երբ Մոսուլի արաբ կառավարիչը Ստամբուլից, երիտթուրքերի ղեկավարությունից, հրաման ստացավ հայերին ոչնչացնելու վերաբերյալ, նա, փոխանակ այդ հրամանն ի կատար ածելու, խորհրդակցության հրավիրեց քաղաքի երևելի դեմքերին՝ քննարկելու այդ հարցը և համապատասխան որոշում ընդունելու համար: Նրանք միաձայն որոշեցին մերժել թուրքական կառավարության պահանջը, հայտարարելով, որ «իրենց խիղճը թույլ չի տալիս, որ իրենց ձեռքերը ջաբախեն հայերի առյան մեջ»: Դրա շնորհիվ տասնյակ հազարավոր հայերի կյանք փրկվեց:

Տեղասպանության տարիներին հայերի նկատմամբ արաբների ասպնջականության մի անձուռնալի դրսևորում հանդիսացավ եգիպ-

տացիների՝ բնակչության և կառավարության անզնահատելի օգնությունը Մուսա լեռան հայերին: Մուսալեռցի հայ հերոսները մի քանի ամիս շարունակ դիմադրելով թուրքական կանոնավոր բանակի հարձակումներին, կարողացան հետ մղել նրանց, և այդպես էլ անձնատուր չեղան մի քանի անգամ նրանց գերազանցող թուրքական ավազակաբարո մարդասպաններին: Ի վերջո, օգնության եկած ֆրանսիական ճալերը 1915 թ. սեպտեմբերի 13–15–ը մոտ չորս հազար հայերի տեղափոխեցին Եգիպտոս: Այստեղ նրանք լավ ընդունելություն գտան եգիպտացիների կողմից: Նրանք տեղափոխեցին Պորտ Սաիդում՝ հատուկ նրանց համար պատրաստված ճամբարում: Ուշագրավ է այն փաստը, որ Եգիպտոսի սուլթան Դուսեյն Քամիլ փաշան հայ գաղթականներին պահելու ծախսերի մի զգալի մասը հոգաց ինքը:

Ցեղասպանությունից հայ վերապրողները մեծ երախտագիտությամբ են հիշում արաբ հասարակ մարդկանց, որոնք ուշադրություն չդարձնելով թուրքական ասկյարների սպառնալիքներին, կարողանում էին իրենց գյուղերով և քաղաքներով անցնող հայ գաղթականներին ուտելիք և ջուր տալ, օգնել նրանց, ինչով, որ կարող էին: Քիչ չեն եղել դեպքերը, երբ հայ մայրերը, ճարահատյալ, արաբ կանանց էին հանձնում իրենց որդիներին ու դուստրերին, նրանց վստահում իրենց զավակներին, հուսալով այդ կերպ փրկել մահվան դռանը հայտնված իրենց երեխաների կյանքը: Այդ կերպ հազարավոր հայ երեխաներ փրկվեցին մահվան ճիրաններից և թուրքական զինվորների զազանություններից:

Արաբների հայանպաստ դիրքորոշման մեջ առանձնահատուկ նշանակություն ունեցավ Գիջազի կառավարիչ և Մեքքայի շերիֆ Դուսեյնի անձնակազմ մոտեցումը հայերի ցեղասպանությանը և նրիտքուրքների կատարած ոճրագործությանը:

1916–1917 թթ. Դուսեյնը՝ համայն մուսուլմանական աշխարհին հասցեագրված իր ուղերձներում, խստորեն քննադատում էր Միություն և առաջադիմություն նրիտքուրքական կուսակցությանը, նրա դեկավարներին՝ Թալեաթին, Էնվերին և Զեմալին, որոնք, նրա կարծիքով, սխալ քաղաքականության և վատ կազմակերպության պատճառով Օսմանյան կայսրությունը տարան կործանման: Եւ հատկապես դատապարտում էր նրիտքուրքների քաղաքականությունը ոչ թուրք ժողովուրդների նկատմամբ: Իր տեսակետն ավագուցելու համար, Դուսեյնը մատնանշում էր երեք հանգամանք:

Առաջին, կայսրության քոլոր ժողովուրդներին քուրբացնելու երկրորդների փորձերը:

Երկրորդ, նրանց թշնամական դիրքորոշումը արաբների և արաբական լեզվի նկատմամբ, մատնանշելով, որ արաբերենն արգելված էր դպրոցներում, պետական հիմնարկներում, դատարաններում, չնայած այն հանգամանքին, որ արաբերենը աշխարհի քոլոր մուսուլմանների սուրբ գրքի՝ Կորանի, լեզուն է:

Չուսեյնը արաբական 21 ազգային գործիչների կախաղան հանելը Ջեմալի հրամանով, նույնպես դիտում էր որպես երկրորդների հակաարաբական քաղաքականության արտահայտություն:

Երրորդ, պատերազմի տարիներին հայերի զանգվածային սպանող կայսրության տարածքում:

Իր մեկ այլ հայտարարության մեջ, Մեքքայի շերիֆը դատապարտում էր երկրորդներին, գտնելով, որ նրանց քաղաքականությունը հակառակ էր իսլամի սկզբունքներին, որ նրանց իրենց քաղում ոճիրներով «կապիքը խզել են իսլամական աշխարհի, սրբազան Կորանի և սուննայի հետ» և այդ ոճիրները «ոչ մի ընդհանուր բան չունեն իսլամի և իսլամական առաջինությունների հետ»:

Նման հետևությունների նա հանգել էր նաև հայկական հարցում երկրորդների վարած քաղաքականության պատճառով: Եվ նա այդ մասին ավելի հստակ ու քաջահայտ խոսում է 1916 թ. իր որդուն՝ էմիր Ֆեյսալին և էմիր Աբդ ալ-Ազիզ ալ-Ջարբային, ոչոքս դեկլարում էին արաբական ապստամբ քանակի գործողությունները սիրիական ճակատում, ուղղված նամակում և պահանջում նրանցից ամեն տեսակի օգնություն ցույց տալ հայ զաղթականներին և «պաշտպանել նրանց այնպես, ինչպես դուք պաշտպանում եք ձեր անձը, ձեր երիտասներին և ձեր ունեցվածքը, որովհետև նրանք (հայերը — Ն. Գ.) մուսուլմանների զիմմիներն (ենթահովանավորյալները — Ն. Գ.) են»: Այստեղ Չուսեյնն նկատի ունի այն հանգամանքը, որ ըստ Կորանի դրույթների և մուսուլմանական իրավունքի, քրիստոնյաները համարվում էին մուսուլմանների կողմից հովանավորվողներ:

Վերջին տասնամյակներում համաշխարհային գիտության մեջ ձևավորվել է մի նոր գիտություն՝ ցեղասպանագիտություն, որը նորովի մտնեցում է ցուցաբերում ցեղասպանության պատճառների, նախադրյալների, բնույթի, պետություն-հասարակություն փոխհարաբերությունների և այլ հարակից հարցերի լուսարանության քննազատում:

Չայկական և իրեական, ապա նաև նրանց հաջորդած ցեղասպանությունների վերլուծության հիման վրա, 1970–ական թվականներին ցեղասպանագիտության կողմից առաջ քաշվեց ցեղասպան պետության և ցեղասպան հասարակության վերին աստիճանի կարևոր տեսադրույթը, որը, մեր կարծիքով, խարսխվում է մի քանի, առանցքային նշանակություն ունեցող սկզբունքների վրա:

Առաջին, ցեղասպանությունը պատահական չի լինում: Նա սովորաբար ունենում է տվյալ հասարակության ընդերքում ձևավորված նկատելի և աննկատ նախադրյալներ, որոնք ներքին և արտաքին բարենպաստ պայմանների դեպքում ի հայտ են գալիս, և անխուսափելիորեն հանգեցնում ցեղասպանության փորձերի կամ ցեղասպանության:

Երկրորդ, ցեղասպանությունը հնարավոր է միայն յուրահատուկ կառուցվածք ունեցող հասարակություններում և այնպիսի պետություններում, որոնք տիպաբանորեն պատկանում են բռնատիրական վարչակարգ ունեցող երկրների շարքին: Այդ վարչակարգը կարող է լինել զարգացման տարրեր աստիճանների վրա գտնվող ռազմաֆեոդալական, դիկտատորական և կամ ամբողջատիրական վարչակարգ:

Երրորդ, սակայն այդ հանգամանքն ինքնին վերցրած դեռևս բավարար չէ ցեղասպանության համար: Կարևոր հանգամանք են տեսական պոստուլատները, որոնց վրա խարսխվում է ցեղասպանություն իրագործող պետություն–հասարակությունը: Դրանց մեջ առաջնային է տիրապետող ազգի գերազանցության գաղափարը տվյալ պետության շրջանակներում քնակվող մնացած բոլոր ազգությունների նկատմամբ, մի կողմից, և «օտարածին» մարմիններից ազատվելու և էթնիկական առումով «մաքուր» և միատարր երկիր ստեղծելու հիմնադրույթը, մյուս կողմից: Էթնիկապես «մաքուր» պետություն ստեղծելու այլ ուղի, ինչպես վկայում է պատմական փորձը, քան բռնությունն է, զոյություն չունի: Իսկ բռնությունից մինչև ցեղասպանություն՝ մի քայլ է միայն:

Չորրորդ, ցեղասպան պետության համար անհրաժեշտ է նաև մեկ այլ նախապայման՝ տվյալ հասարակության դիրքորոշումը: Ցեղասպանության իրագործման համար տվյալ հասարակությունը ոչ միայն չպետք է ընդվզի էթնիկական «մաքրման» դեմ, որը կարող է իրականացվել ֆիզիկական ոչնչացման կամ բռնագաղթի ճանապարհով, այլև ընդունի և պաշտպանի այդ քաղաքականությունը: Այդ պաշտպանությունը կարող է դրսևորվել երեք մակարդակներով՝ ակտիվ պաշտպանություն, պասիվ պաշտպանություն և անտարբերություն: Բոլոր երեք դիրքորո-

չունենին էլ նպաստավոր են ցեղասպանության իրագործման և այն իրագործող ուժերի համար:

Գինգերոդը, խիստ կարևոր է, որ ցեղասպանություն իրագործող պետության ներսում գոյություն չունենան ցեղասպանությունն արգելափակող կամ խոչընդոտող քաղաքական, կուսակցական, հասարակական, կրոնական և ռազմական ուժեր:

Վեցերոդը, ցեղասպանության համար անհրաժեշտ նախապայման է պետության և հասարակության համընդհանուր շահագրգռվածություն և շահերի համընկնում: Ուստի ցեղասպանության հարցում պետությունը չի կարելի անջատել հասարակությունից, առավել նա, միմյանց հակադրել և այդ կերպ ցեղասպանության պատասխանատվության ամբողջ բեռը զցել պետության. պետական կառավարման մեքենայի վրա: Ցեղասպանության հարցում պետությունը և հասարակությունը կազմում են մեկ ամբողջություն:

Եթե այս բոլոր նախադրյալներն առկա են, ապա տվյալ պետությունը դասվում է ցեղասպան պետության, իսկ հասարակությունը՝ ցեղասպան հասարակության շարքը:

Երբ մենք ցեղասպան պետության այս հատկացողությունը կիրառում ենք հայոց ցեղասպանությունն իրագործած Օսմանյան կայսրության նկատմամբ, ապա ակնհայտ է, որ XIX դարի և XX դարի առաջին քսանամյակի Օսմանյան կայսրությունն առանց վերապահության պետք է համարվի ցեղասպան պետություն, իսկ թուրքական հասարակությունը՝ ցեղասպան հասարակություն:

Այդ առումով, Օսմանյան կայսրությունը համարվում է դասական ցեղասպան պետություն, որի կողքը, որպես դասական ցեղասպան պետություն, կարելի է դնել հրեական հոլոկոստն իրականացրած նացիստական Գերմանիային:

Ցեղասպան պետությունը որբերգություն է պատճառում ոչ միայն ենթակա ազգերին, այլև պատժում սեփական ժողովրդին՝ նրան, կամաքն ակամա, ոճրագործության մեղսակից դարձնում: (Այս մասին ավելի մանրամասն տես Ն. Գովհաննիսյան, Գայոց ցեղասպանությունը ցեղասպանագիտության հայեցակարգային համակարգում, Ե., 2002)

Օսմանյան ցեղասպան պետության շրջանակներում իրագործված 1915 թ. հայոց ցեղասպանության հարցում մենք տեսնում ենք թուրքական պետության և թուրքական հասարակության միասնակցու-

թյուն, որի շրջանակներում թուրքական պետությունը և թուրք ժողովուրդն ունեն մեղքի իրենց բաժինը:

Սիա այս ֆոնի վրա, Օսմանյան կայսրությունում առկա ցեղասպանածին պայմաններում, ավելի է ընդգծվում արաբների ասպնջակա-նությունը, նրանց հուճաճիստական վերաբերմունքը ցեղասպանության ենթարկված հայերի նկատմամբ, որը, բնականաբար, առաջ է բերել նրանց խորը երախտագիտությունը և շնորհակալական ամենաանկեղծ և ամենազերծ զգացմունքները արաբ ժողովրդի հանդեպ: Արաբների այդ ազնիվ դիրքորշումն արժանացել է հայերի, ինչպես արաբական երկրներում հայտնված գաղթականների, այնպես էլ համայն հայության ամենաբարձր գնահատականին, որը մեկ անգամ չէ, որ նրանց կողմից արտահայտվել է ի լուր աշխարհի:

1919 թ. մայիսի 9-ին Դամասկոսի քաղաքային սրահում տեղի ունեցավ օսմանյան տիրապետությունից պատմաաշխարհագրական Սիրիայի ազատագրումն իրականացրած էմիր Ֆեյսալի հանդիպումը Սիրիայի, Պաղեստինի, Գորղանանի և Լիբանանի ղեկավար գործիչների և հասարակայնության ամենալայն շրջանակների ներկայացուցիչների հետ: Նրանց առջև Գուսեյնի որդին դրեց իր քաղաքականությանը վստահություն տալու հարցը:

Ի պատասխան այդ հարցման, առանձին հայտարարություններով հանդես եկան այդ երկրների և նրանց տարբեր շրջանների ներկայացուցիչները, որոնք իրենց վստահությունը հայտնեցին Ֆեյսալին և նրա քաղաքականությամբ:

Դամասկոսի սրահում կայացած այդ պատմական նիստում ներկա էր նաև Դամասկոսում, Գալեբում և Սիրիայի այլ վայրերում հաստատված հայ գաղթականների ներկայացուցիչը: Նրան ևս իրավունք է տրվում ելույթ ունենալ, որն իր խոսքում պաշտպանում է արաբներին ազգային անկախության համար մղած նրանց պայքարում, և, առիթից օգտվելով, ամբողջ հայության անունից շնորհակալություն հայտնում արաբներին նրանց բարի վերաբերմունքի համար: Դայ պատվիրակը, ներկաների որոտընդոստ ծափահարությունների տակ հայտարարում է. «Դայերի պատմության մեջ արաբների անունը կզովի ոսկն տառերով»:

Դայերի դիրքորշումն այդ հարցում չի փոխվել մինչև օրս:

Նա համոզմունքի ուժ ունի:

2. Հայոց ցեղասպանության լուսաբանությունն արարական պատմագրության մեջ: Արմենոցիդ

Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ արարների դիրքորոշման քաղկացուցիչ մասն է կազմում հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրությունը արարական պատմագրության մեջ:

Արար հեղինակները՝ սիրիացի, լիբանանցի, եգիպտացի, իրացի, հորդանանցի և պաղեստինցի պատմաբանները, տնտեսագետները, քաղաքագետները, լրագրողները և այլ մասնագետներ, հատկապես վերջին 30–40 տարիներին, մեծ ուշադրություն են դարձնում այդ հարցի լուսաբանության վրա: Քեյրուբում, Կահիրեում, Դամասկոսում, Հալեբում և Բաղդադում լույս են տեսել քաղաքիվ մեծագրական ուսումնասիրություններ, հոդվածներ և հուշագրություններ, որոնցում հայկական հարցի, այդ թվում և ցեղասպանության հետազոտությունը, ներկայացվում է արարական պատմությանը, նրա առանցքային հիմնախնդիրների լուսաբանությանը՝ հատկապես այն ժամանակաշրջանի, որն ընդգրկում է XIX երկրորդ կեսի և XX դարի առաջին երկտասնյակի պատմությունը:

Եվ դա բնավ էլ պատահական չէ: Դա արտացոլումն է արաբ պատմաբանների կողմից սեփական պատմության ուսումնասիրության նկատմամբ դրսևորվող նոր իրողությունների և մոտեցումների:

Արար պատմաբանները, արարական երկրների կողմից իրենց քաղաքական անկախությունը վերջնականապես նվաճելուց հետո, որն իրականացվեց XX դարի 40–70–ական թվականներին, սկսեցին ավելի խորամուխ լինել իրենց սեփական պատմության ուսումնասիրության մեջ: Նրանց համար կենտրոնական հիմնախնդիրներ են դարձել այնպիսի հարցերի լուսաբանությունը, ինչպես արարական ազգային ինքնագիտակցության արթնացումը, արարական ազգային–քաղաքական զարթոնքը, արարական ինքնության՝ այդենթիթի պահպանումը, թուրքական գուլումը և նրա անդրադարձը արարների ճակատագրի վրա, սուլթանների և երիտթուրքերի քաղաքականությունն արարների նկատմամբ, արարների ազգային–ազատագրական շարժումը և արարական ապստամբությունը, և հարակից այլ հարցեր: Այդ հարցերի ուսումնասիրության ուղիով, նրանք ձգտում են գտնել իրենց և բոլոր արարներին հուզող այնպիսի հարցերի պատասխանը, ինչպես՝ արարների, երբեմնի մեծ քաղաքակրթություն ստեղծած և զարգացած ժողովրդի, քաղաքական, սոցիալ–տնտեսական և մշակութային հետմնացության պատճառ-

ները, որն աստիճանաբար դրսևորվեց XVI դարի սկզբներից, երբ արաբական երկրներն ընկան օսմանյան տիրապետության տակ, և որը սպառնալից իրողության վերածվեց արաբների գոյության համար XVII–XX դարերում:

Մյուս կողմից, արաբ հետազոտողներին հետաքրքրում է նաև այն հարցը, քե ինչու դարեր շարունակ մինևույն՝ իսլամական կրոնի սահմաններում գոյակցած, շատ հաճախ նաև համագործակցած երկու ժողովուրդների՝ արաբների և թուրքերի նախապարհները բաժանվեցին և նրանք հայտնվեցին բարիկաղների հակադիր կողմերում:

Արաբ պատմաբանները համոզված են, որ իրենց և արաբական հասարակայնությանը հուզող այդ հարցերի պատասխանը գտնելու տեսանկյունից, ավելի հարմար պատմական ժամանակաշրջանի ուսումնասիրություն, քան XIX դարի երկրորդ կեսի և XX դարի առաջին քսամյակի պատմությունն է, չկա:

Արաբ հետազոտողները, բարեբախտաբար, այդ հարցի ուսումնասիրության ժամանակ ընտրեցին ճիշտ մեթոդոլոգիական մոտեցում: Նրանք հասկացան, որ եթե վերոնշյալ հարցերն ուսումնասիրվեն մեկուսի, սահմանափակվելով զուտ արաբական իրողություններով, ապա չեն հասնի սպասված արդյունքների և չեն ստանա իրենց հուզող հարցերի ճշգրիտ պատասխանները: Ուստի՝ նրանք արաբական հիմնախնդիրների ուսումնասիրությունը տարան համասօմանյան հենքի վրա՝ կապակցելով կայսրության մյուս՝ մուսուլման և ոչ մուսուլման, ժողովուրդների հիմնախնդիրների հետ: Այդ, եթե կարելի է ասել, համալիր մոտեցումը, հնարավորություն տվեց նրանց ավելի խորն ընթանել օսմանյան տեղության բարբարոսական բնույթը, սուլթանների դաժան քաղաքականությունը կայսրության ոչ թուրք ժողովուրդների նկատմամբ, կայսրությունում տիրող խավարամոլությունը, որը ոչ մի պայմաններ չէր ստեղծում ազգերի նորմալ գոյության համար, կաշկանդում էր նրանց մտավոր և կուլտուրական զարգացումը, երբ քարոզերի ու կոտորածների քաղաքականությունը բարձրացվել էր պետական քաղաքականության մակարդակի: Նրանք հասկացան, որ երիտթուրքերի թուրքացման քաղաքականությունը համասօմանյան բնույթ էր կրում և ուղղված չէր միայն արաբների դեմ:

Իսկ արաբ հեղինակների կողմից արևմտահայերի պատմությանն անդրադառնալը, հայկական հարցի և ցեղասպանությանն առանձնահատուկ ուշադրությունը դարձնելը, պայմանավորված է, նախ, այն

կարևոր դերով, որ հայերը, ինչպես ցույց է տրվել սույն հատորի էջերում, երևելի դեր են խաղացել արաբական նահոյախ՝ ազգային զարթոնքի, մեջ: Նրանք զգալի դերակատարում են ունեցել արաբական երկրների, առաջին հերթին՝ Եգիպտոսի և Լիբանանի, պետական և քաղաքական կյանքում, գիտության և մշակույթի ասպարեզներում:

Դրան պետք է ավելացնել նաև հայերի ցեղասպանության իրագործումը երիտթուրքերի կողմից: Այստեղ հարցն այն է, որ արաբները գիտեին, որ երիտթուրքերի ծրագրերի մեջ մտնում էր ոչ միայն հայերի, այլև արաբների ֆիզիկական բնաջնջումը: Ուստի, արաբական պատմագրության մեջ հայոց ցեղասպանության լուսաբանությունը պայմանավորված է ոչ միայն գիտական հետաքրքրությամբ, այլև արաբներին առարկայորեն ցույց տալու համար, թե ինչ էր սպասում նրանց, եթե նրանց չապստամբվեին թուրքական տիրապետության դեմ և չկանխեին երիտթուրքերի համանման ծրագրերի իրականացումը արաբների նկատմամբ:

Հայկական հարցին և ցեղասպանությանը նվիրված արաբ հեղինակների աշխատությունները պայմանականորեն կարելի է բաժանել երեք խմբի:

Առաջին խմբի մեջ մտնում են այն աշխատությունները, որոնք հատուկ նվիրված են 1915 թ. ցեղասպանության հարցի լուսաբանությանը: Դրանց շարքում առաջին հերթին պետք է նշել Ֆայեզ ալ-Ղուսեյնի «Ձարդերը Հայաստանի մեջ» աշխատությունը, որի արժեքը կայանում է նախ և առաջ նրանում, որ դա արաբ ականատեսի վկայություններն են, որը լույս է տեսել դեռևս 1916 թ.: Դա առաջին զրգերից մեկն էր, որն անմիջապես քարզմանվեց եվրոպական լեզուներով ու հայերեն, և համաշխարհային հանրությանը տեղյակ պահեց երիտթուրքերի ոճրագործության՝ հայոց ցեղասպանության մասին: Այս շարքին են պատկանում նաև Մուսա Պրենսի «Մի անպատիժ ցեղասպանություն» Արմենոցիդ» ֆրանսերեն լեզվով հրատարակված ուսումնասիրությունը, Իլյաս Տանազիրի «Ժողովրդի ողբերգությունը, Նաիմ ալ-Յաֆիի «Հայկական քարդերը և արաբական հասարակական կարծիքը», Սալեհ Ձաիր ադ-Ղիսի «Օսմանյան կառավարության քաղաքականությունը Արևմտյան Հայաստանում և մեծ տեղությունների դիրքորոշումը հայկական հարցում (XIX դարի վերջին քառորդ-XX դարի առաջին քառորդ), Նույնի «Հայերը և արաբները թուրանիզմի և սիոնիզմի միջև» արաբերեն լեզվով լույս տեսած աշխատությունները:

Երկրորդ խումբը կազմում են արաբ հեղինակների այն աշխատությունները, որոնք նվիրված են Հայաստանի և հայ ժողովրդի պատմությանը, որոնցում, սակայն, ամբողջական հատվածներ, բաժիններ կամ գլուխներ են հատկացված հայոց ցեղասպանությանը: Լման ուսումնասիրություններից հիշատակության են արժանի Ֆուադ Հասան Հաֆիզի «Հայ ժողովուրդի պատմությունը սկզբնական շրջանից մինչև մեր օրերը», Արվան ալ-Մուդավարի «Հայերը պատմության ընթացքում», Օսման աբ-Թուրքի «Էքեր հայ ազգի պատմությունից», Աամիր Արբաշի «Հայաստան. Հող և ժողովուրդ», Սալեի Ջահր ադ-Դինի» Հայեր. ժողովուրդ և հիմնահարց» աշխատությունները:

Երրորդ խումբը կազմում են արաբ հեղինակների այն աշխատությունները, որոնք նվիրված են մերձավորարևելյան ընդհանուր խնդիրներին, միջազգային հարաբերությունների տարբեր հարցերին և արաբական երկրների, մասնավորապես, Սիրիայի, Լիբանանի, Եգիպտոսի, Իրաքի նոր և նորագույն պատմության տարբեր հիմնահարցերի ուսումնասիրությանը: Նրանցում որպես կանոն լուսաբանվում են նաև հայ ժողովրդի պատմության, հայկական հարցի և 1915 թ. հայոց ողբերգության առանձին հարցեր: Այդ բնույթի աշխատություններից են Ամին Սաիդի «Արաբների ապստամբությունները XX դարում», Ջիհադ Սալեի «Թուրքական թուրանիզմը ֆունդամենտալիզմի և ֆաշիզմի միջև», Սասուդ Դաիդի «Լիբանանի սոցիալական պատմությունը», Ջեյն և Ջեյնի «Արաբական ազգայնականության առաջացումը», Էմիլ Թունայի «Ազգային-ազատագրական շարժումը և արաբական միասնականության խնդիրը», Ասադ Դադիդի «Արաբական ապստամբությունը» և այլ ուսումնասիրություններ:

Այս ուսումնասիրություններում առաջնակարգ տեղ է զբաղում հայոց ցեղասպանության պատճառների բացահայտումը: Սովորաբար արաբ հեղինակները նշում են չորս պատճառներ:

Առաջին, դա Օսմանյան կայսրությունում տիրող ընդհանուր մթնոլորտն էր, որը բարենպաստ չէր ոչ թուրք ազգերի և ժողովուրդների գոյության համար: Մուհամմադ Եակիկ Դարբալը և Ֆուադ Հասան Հաֆիզ մատնանշում են, որ Օսմանյան կայսրության բուն գոյությունը խարսխված էր պատերազմների և բռնությունների, ճնշումների ու հալածանքների վրա: Լման իրադրության մեջ այս կամ այն ազգի կամ եթնոսի ոչնչացումը կառող էր միանգամայն օրինաչափ լինել՝ ըստ թուրքական պատկերացումների: Ֆուադ Հաֆիզը այս պարագան համարում

է բանալի՝ հասկանալու համար օսմանյան կառավարողների ազգային քաղաքականության շուրջը՝ ընդհանրապես, և հայոց ցեղասպանության դրդապատճառները՝ մասնավորապես:

Երկրորդ, արաբ հեղինակները գտնում են, որ XIX դարում և XX դարի սկզբներում Օսմանյան կայսրության տարածքային կորուստների՝ Գուլնատանի, Բուլղարիայի, Եգիպտոսի, Սերբիայի, Թունիսի և Ռումինիայի անջատվելու հետևանքով, նոր և կայսրության գոյության համար խիստ վտանգավոր իրադրություն ստեղծվեց: Դա մեծ տագնապ առաջացրեց օսմանյան կառավարողների մոտ, որոնք մտավախ էին, թե կայսրությունից անջատվելու հերթը հայերինն է:

Վերոնշյալ երկրները Օսմանյան կայսրության ծարամասերն էին, որոնց անջատվելը դեռևս հարցականի տակ չէր դնում կայսրության գոյությունը: Այլ բան էր Արևմտյան Հայաստանը, որը Սամիր Արաշը, Ֆուադ Հաֆիզը և այլ արաբ պատմաբաններ, համարում են Օսմանյան կայսրության սիրտը: Նրանց կարծիքով Արևմտյան Հայաստանի անջատվելը, աղետաբեր կարող է լինել բուն թուրքական պետության համար: Ֆուադ Հաֆիզը նշում է, որ երիտթուրքերը գտնում էին, որ չէր կարելի թույլ տալ հայերի անջատվելը, քանի որ «զրկվել օսմանյան պետության մի մասից հօգուտ հայերի, նշանակում էր նրա սրտի կորուստ և մայրամուտ»: Ու թեև հայերը, ինչպես նշում են արաբ պատմաբանները, օսմանյան պետությունից անջատվելու հարց չէին դնում, այդուհանդերձ, երիտթուրքերն այլևս չէին հավատում նման հայտարարություններին՝ Բալկաններում և արաբական երկրներում ունեցած տարածքային կորուստներից հետո:

Երրորդ պատճառը, ըստ արաբ պատմաբանների, օսմանյան կայսրության բոլոր ժողովուրդների թուրքացման քաղաքականությունն էր, որին ենթակա էին նաև հայերը: Երիտթուրքերը, ինչպես նշվել է, ձգտում էին ստեղծել էթնիկական առումով «մաքուր» և կրոնական առումով միաստոր թուրքական պետություն: Դրան հասնելու երկու ուղի կար՝ կամ կայսրության ոչ թուրք ժողովուրդների կամովին ենթարկել երիտթուրքերի ձուլման և թուրքացման քաղաքականությանը, կամ էլ դրանից հրաժարվող ժողովրդի ֆիզիկական ոչնչացումը: Այս հարցը բավականին հանգամանորեն է քննարկված Ֆիհադ Սալեհի աշխատության մեջ, որի մի գլուխը վերնագրված է «Հայկական հարցը»: Ես նշում է, որ երիտթուրքերի ազգային քաղաքականության բնորոշ գիծը «մոլեռանդ նացիոնալիզմն էր՝ հիմնված ենթարկելու և բռնի թուրքացման

սկզբունքների վրա»: Իսկ Լաիմ ալ-Յաֆին գրում է, որ 1908 թ. հեղաշրջումից հետո «երիտթուրքերը հակվեցին Օսմանյան կայսրության հապտակների, ինչպես արաբների, հայերի, քրդերի և այլ ժողովուրդների, թուրքացմանը»: Այդ կապակցությամբ նա նկատում է նաև, որ «Չայեթը, ինչպես նաև արաբները, վճռականորեն ընդդիմանում էին թուրքացմանը, որպեսզի պահպանեն իրենց լեզուն, մշակույթը, սովորույթները և ավանդույթները»:

Նիստ արժեքավոր է աղաթ հեղինակների նկատառումն առ այն, որ թուրքացման, էքնիկական առումով թուրքական «մաքուր» պետություն ստեղծելու երիտթուրքերի ձգտումը խարսխված էր թուրք էքնուսի գերազանցության գաղափարի վրա: «Թուրքական ազգը,— գրում է ալ-Յաֆին,— համարվում էր բարձր մյուս ազգերից»: Արաբ ուսումնասիրողները վճռականորեն դեմ են այդ տեսակետին և այն մերժում են հենվելով հայերի, հույների և արաբների մշակութային նվաճումների վրա: Սամիր Արբաշի կարծիքով, «հայ ժողովուրդն այն ժողովուրդն է, որը հռչակվել է խելքով, հանճարով ու խիզախությամբ»: Ֆուադ Չաֆիզն ընդգծում է այն վիթխարի ներդրումը, որ հայ ժողովուրդը կատարել է համաշխարհային քաղաքակրթության մեջ: Իսկ Սալեհ Չահր աղ-Դինն իր «Չայեթը. ժողովուրդ և հիմնահարց» գրքում հատուկ բաժին է հատկացրել հայերի ստեղծած մշակույթին և քաղաքակրթությանը, բարձր գնահատելով այդ մշակույթի ինքնատիպությունը և միջազգային նշանակությունը:

Չակադրվելով երիտթուրքերի քսնի թուրքացման քաղաքականությանը, հայերը ապավինում էին նաև իրենց մշակութային արժեքներին: Եվ արաբ հեղինակների վկայությամբ, երիտթուրքերը, որոնք խոսում էին թուրք ազգի «գերազանցության «և «բարձր» լինելու մասին, ի վիճակի չեղան խաղաղ ճանապարհով «մարսել» հայերի ինքնատիպ քաղաքակրթությունը:

Այդ ծախողումից հետո, երիտթուրքերը, արաբ պատմաբանների կարծիքով, կանգնեցին հայերին ֆիզիկապես ոչնչացնելու քաղաքականության վրա: Այդ տեսակետը շատ հստակ է ձևակերպված Սալեհ Չահր աղ-Դինի կողմից: Նա նշում է, որ իթիհադալանների մոտ ծագեց «հայերին իրենց հարազատ վայրերից տեղահանելու և Օսմանյան կայսրության ամբողջ տարածքում նրանց ոչնչացնելու ծրագիրը»: Նույն տեսակետին են նաև Իլյաս Չանազիրին և աղաթ այլ հեղինակներ:

Չորրորդ, արաբ պատմաբանները համոզված են, որ հայերի ցեղասպանության կազմակերպման և իրագործման պատճառների մեջ իր բաժինն ունեւր պանթուրքիզմի քաղաքականությունը: Եթե թուրքիզմը նպատակաուղղված էր հայերի և կայսրության մյուս ոչ թուրք ժողովուրդների բռնի բուրքացմանը կայսրության ներսում, ապա պանթուրքիզմը միտված էր բուրքալեզու քուր ժողովուրդներին բուրքական պետության իշխանության ներքո միավորելուն: Մովան ալ-Մուղավարը նշում է, որ երիտթուրքերը ձգտում էին ստեղծել մի «նոր կայսրություն» քաղկացած թուրք ժողովուրդներից, որոնք բնակվում էին Կովկասյան լեռներից մինչև Յուրթեստանի սահմանները: Պատահական չէ, որ Ջիհադ Սալեհը պանթուրքիզմը կամ բուրանիզմը քննադատում է որպես օսասայական, շուվհիստական, հետադիմական, ֆաշիստական շարժում»: Արաբ հեղինակները գտնում են, որ պանթուրքիզմը լուրջ սպառնալիք էր կայսրության ժողովուրդների, հատկապես արաբների և հայերի համար, քանի որ նրա իրականացման դեպքում, ինչպես հաստատում է Մովան ալ-Մուղավարը, «ներառում տեղ չէր մնում մյուս ժողովուրդների համար, այնպիսի ժողովուրդների, ինչպիսիք են արաբները և հայերը»: Հայերը կանգնած էին պանթուրքիզմի իրականացման ճանապարհին որպես խոչընդոտ և ենթակա էին ոչնչացման: Արաբ հեղինակներն իրենց աշխատություններում նշում են երիտթուրքերի ղեկավարներից մեկի՝ Ալի Իսան փաշայի հետևյալ արտահայտությունը՝ «Եթե չլինեին հայերը, մենք վաղուց նվաճած կլինեինք Կովկասը»: Եվ քանի որ ձախողվեց հայերի բուրքացման քաղաքականությունը, որը քնական ճանապարհով կվերացներ հայկական պատմեչը, ապա մնում էր միայն մի ելք՝ հայերի ֆիզիկական ոչնչացումը:

Այսպիսով, բուրքացման և «մաքուր» բուրքական պետություն ստեղծելու կամ բուրքիզմի խնդիրը միաձուլվեց պանթուրքիզմի խնդրի հետ: Այս տեսակետը շատ հառակ է ձևակերպել Ֆուադ Չաֆիզը՝ «Այս երկու խնդիրները պահանջում էին օսմանյան հայերի վերջնական վերացում, քանի որ նրանք ներկայացնում էին ցրիստոնեական և էթնիկական կարևոր, այսինքն ոչ մուսուլմանական և ոչ բուրքական փոքրամասնություն, որն ըստ էության անհնազանդ և ընդդիմադիր էր, որը խանգարում էր թուրքերի տիրապետության ծավալմանը և չէր ուզում ծառայել օսմանյան պետությանը: Նրանք խոչընդոտ էին, որն անհրաժեշտը վերացնել»:

Այսպիսով, արաքական պատմագիտության մեջ տիրապետող է այն սկզբունքային տեսակետը, որ երիտթուրքերին անհրաժեշտ էր հայերին ոչնչացնել Օսմանյան կայսրությունը պահպանելու, էթնիկական առումով «մաքուր» բուրժուական պետություն ստեղծելու և իրենց պանթուրքական-թուրանական ժավալապաշտական ծրագրերն իրականացնելու համար:

Կարծում ենք, որ սա միանգամայն հիմնավորված տեսակետ է, որը ճշգրտորեն է արտացոլում պատմական այն ողբերգական եղելությունը, որը կոչվում է հայոց ցեղասպանություն:

Արաքական պատմագիտության մեջ իր համարժեք արտացոլումն է գտել նաև մի այնպիսի կարևորագույն հարց, ինչպիսին հայոց ցեղասպանությունը նախապատրաստելու հարցն է: Արաք հեղինակները, հենվելով իրենց ձեռքի տակ եղած արժեքավոր և հավաստի աղբյուրների և նրանց անաչառ վերլուծության վրա, գալիս են այն հետևության, որ 1915 թ. հայոց ցեղասպանությունը ծրագրված բնույթ ուներ: Հայոց ցեղասպանությունը նախօրոք ծրագրվել և ամենայն դաժանությամբ իրագործվել է բուրժուական պետության կողմից: Այդ կապակցությամբ նշենք մի քանի արաք հեղինակների կողմից արտահայտած տեսակետները: «Հայերի ցեղասպանությունը, — գրում է Նաիմ ալ-Յաֆին, — իրագործվեց մտածված կերպով և հրահանգներով՝ համաձայն ընդունված ծրագրերի»: Նման ծրագրի գոյության հանգամանքը նշում է նաև Իլյաս Չանանիրին, որն ընդգծում է, որ «երբ սկսվեց պատերազմը, բուրժուական կառավարությունը հրաժարվեց հայերի վիճակի բարելավման ծրագրից և գտավ, որ պատերազմը հարմար առիթ է ընձեռում իրագործել հայ ժողովրդի ոչնչացման ծրագիրը»: Իսկ արաքական մի այնպիսի հեղինակավոր և լավատեղյակ հեղինակ, ինչպիսին Ամին Մաիդն է, հայտնում է. «Ներքին գործերի նախարար Թալեաթ բեյը գլխավորեց հայերին ոչնչացնելու արշավը: Այդ արշավի կազմակերպի ծրագիրը կայանում էր նրանում, որ արտաքսեն հայերին Արևելյան Մատուլիայից և աքսորեն նրանց հետիոտն՝ զինվորների հսկողությամբ, Արաքական անապատ, որտեղ նրանց սպասում էր անխուսափելի մահը»:

Կարելի է շարունակել այս ցանկը: Սակայն բերված օրինակներն էլ քավարար են հաստատելու, որ հայերի ոչնչացման, հայերի ցեղասպանության ծրագրավորված լինելը հայեցակարգային տիրապետող տեսակետ է ժամանակակից արաքական պատմագրության մեջ:

Արաբ հեղինակները հստակորեն տարբերակում են ցեղասպանությունը ջարդերից և կոտորածներից: Նրանք գտնում են, որ այն, ինչ տեղի ունեցավ արևմտահայերի հետ 1915 թ., դա տեղական բնույթի բախումներ կամ սովորական ջարդեր չէին, այլ ցեղասպանություն: Նրանց համար ոչնչացման ծրագրի առկայությունը և նրա զանգվածային իրագործումը պետական մակարդակով, կարևոր հանգամանք է կոտորածը ցեղասպանությունից տարբերակելու համար: Ռուստի, արաբ պատմաբանները միակերպ են այն հարցում, որ 1915 թ. Օսմանյան կայսրությունում իրագործվեց հայերի ցեղասպանություն: Այդ կապակցությամբ Լիբանանցի պատմաբան և քաղաքագետ Սալեհ Չաիր ադ-Դինը գրում է. «Այն, ինչ տեղի ունեցավ հայերի հետ 1915 թ. և հետագա տարիներին, է. «Այն, ինչ տեղի ունեցավ հայերի հետ 1915 թ. և հետագա տարիներին, ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ ցեղասպանություն»: Այդ նույն տեսակետն է արտահայտված նաև Ֆուադ Չաֆիզի, Մրվան ալ-Մուդալարի, Սամիր Արբաշի, Ջիհադ Սալեհի, Խեյրի Չամայի, Ջամիլ Նաբրի, Մասուդ Ղալիբի և այլոց աշխատություններում: Այս վերջինը, անդադառնալով Լիբանանում և արաբական այլ երկրներում հայ գաղթականների հայտնվելուն, ընդգծում է, որ դա «արդյունք էր երիտթուրքերի կողմից հայերի նկատմամբ կիրառված ցեղասպանության քաղաքականության»: Ֆուադ Չաֆիզը և Սամիր Արբաշը, 1915 թ. մեծ ողբերգությունը բնութագրելով որպես ցեղասպանություն, այն համարում են «XX դարի սև էջ» և «հանցագործություն համայն մարդկության դեմ»: Իսկ Իլյաս Ջանանիրին դա դիտում է «խայտառակություն ազատ աշխարհի համար»:

Միանգամայն ինքնատիպ են Մուսա Պրենսի մտտեցումը հայոց ցեղասպանությանը և դրան տրված նրա գնահատականները: Համաշուկոմանիորեն ուսումնասիրելով հայոց ցեղասպանությունը, նրա պատճառները, բնույթը, նրա իրագործման ձևերն ու ծավալները, նա գեղոցիդի անալոզիայով շրջանառության մեջ դրեց արմենոցիդ՝ հայասպանություն, եզրը և տվեց դրա սահմանումը: Նա գտնում է, որ «Արմենոցիդը ամենագեղոցիդային գեղոցիդն է»: Մուսա Պրենսի այս դրույթը կարևոր ներդրում է հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրության մեջ:

Այս առումով, կարևոր է նաև նրա մեկ այլ հետևությունը: Մուսա Պրենսը գտնում է, որ «Արմենոցիդը ելակետային փուլ էր նացիստների կողմից իրագործված ցեղասպանության ճանապարհին», քանի որ «թուրքերի կատարածը քառորդ դար անց կրկնեց Գիտլերը»:

Մուսա Պրենսը, ինչպես նաև Ֆուադ Չաֆիզը և մի շարք այլ արաբ ուսումնասիրողներ, իրենց աշխատություններում վկայակոչում են Գիտ-

լեռի խոսքերը, արտասանված 1939 թ. օգոստոսի 22-ին Ձալցքուրդում, գերմանական բարձրագույն հրամանատարության խորհրդակցության ժամանակ՝ Լեհաստան ներխուժելու նախօրյակին: Դիմելով ներկաներին և կոչ անելով նրանց անխնա ոչնչացնել լեռի տղամարդկանց, կանանց և երեխաներին, Գիտլերը բացականչում է. «Ո՛վ է այսօր հիշում հայերի կոտորածները»:

1915 թ. երիտթուրքերի իրականացրած հայոց ցեղասպանության և հետագայում ֆաշիստական Գերմանիայի իրագործած հրեաների հուլոկոստի միջև կապ է տեսնում նաև Ֆուադ Չաֆիզը: «Երբ Ադոլֆ Գիտլերը, — գրում է նա, — կատարեց իր ցեղասպանությունը, նա հիշեցրեց հայկական ցեղասպանության մասին որպես օրինակ և նմուշ»: Սա շատ էական դիտողություն է ցեղասպանության մեջ ուսուցիչ-աշակերտ հարաբերակցության առումով, որը վկայում է այն մասին, որ երիտթուրքերը տալով ցեղասպանության նմուշը, փաստորեն գերմանական ֆաշիստների համար ծառայել են որպես ուսուցիչներ:

Ուշագրավ է Մուսա Դրեմսի նաև մեկ այլ դիտողությունը, կապված այն հարցի հետ, որ համաշխարհային հասարակայնության կողմից հայոց ցեղասպանությունը չդատապարտվեց, իսկ նրա կազմակերպիչները չպատժվեցին: Եվ նա դատությանը նշում է, որ «արմենոցիդը չունեցավ իր Ելուրենները»:

Չայոց ցեղասպանությանը արաբական պատմագրության մեջ անդրադառնալու պատճառների մեջ, անհրաժեշտ է նշել մի կարևոր հանգամանք նա:

Արաբների մոտ տիրապետող է հանդիսանում այն տեսակետը, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ երիտթուրքերը հայերի ցեղասպանության իրագործման հետ միասին ծրագրում էին իրագործել նաև արաբների ցեղասպանությունը, որը նրանց հաջողվեց մասամբ: Դեռևս արաբ պատմագրության մեջ հայոց ցեղասպանությանն անդրադառնալը նպատակ ուներ նաև ինչ-որ չափով ուսումնասիրել արաբական միջև վերջ չկայացած ցեղասպանությունը՝ որպես օսմանյան ղեկավարության հակաարաբական ազգային քաղաքականության տրամաբանական ավարտ: Եվ քանի որ այս հարցն իր բնույթով շատ սուր հարց է, որն անգամ կարող է ոճանց մոտ տարակուսանք առաջացնել, ուստի և պետք է ընթերցողի ներողամտությունը հայցենք՝ քաղմաթիվ մեջբերումների համար:

Արար հեղինակները գտնում են, որ երիտթուրքերի քունի թուրքացման և պանթուրքիզմի քաղաքականությունը հավասարապես վտանգ էր ներկայացնում նաև արաբների համար՝ քանի որ թուրքական «մաքուր» աբսոլյուտիստական ստեղծումը և թուրքալեզու բոլոր ժողովուրդներին Ստամբուլի գերակայության տակ միավորելը ու թուրանական ընդարձակ կայսրության հիմնումը, անհնար էր արաբների էթնիկական ինքնության պահպանման դեպքում, որոնք կայսրության ամենամեծաթիվ ժողովուրդն էին և թվաքանակով գերազանցում էին նաև թուրքերին: Այստեղից էլ բխում էր արաբներին ոչնչացնելու երիտթուրքական պահանջը, որը հիանալի է ձևակերպել Մովան ալ-Մուդալարը, շեշտելով, որ երիտթուրքերը ձգտում էին ստեղծել «նոր կայսրություն՝ կազմված թուրք ժողովուրդներից», որի դեպքում «նրանում տեղ չէր մնում մյուս ժողովուրդների համար, այնպիսի ժողովուրդների, ինչպիսիք են արաբներն ու հայերը»: Այս երկու ժողովուրդները, այսինքն արաբները՝ հայերի նման, կանգնած էին թուրքիզմի՝ քունի թուրքացման, և պանթուրքիզմի ճանապարհին, և ենթակա էին վերացման»: «Հայերը և արաբները, — գրում է Սալեհ Ձահր աղ-Պինը, — այն երկու ժողովուրդներն էին, որոնք ամենից շատ էին ենթակա ոչնչացման ուստայական քաղաքականությանը», ավելացնելով, որ ինչպես հայերը, «արաբները վճռականորեն ընդդիմանում էին թուրքացմանը, որպեսզի պահպանեն իրենց լեզուն, մշակույթը, սովորույթները և ավանդույթները»:

Արար հայտնի փոխտվա, բազմաթիվ արժեքավոր աշխատությունների հեղինակ Ջուսեյն Մուրուվան, քննարկելով այս հարցը, գտնում է, որ արաբների և հայերի ոչնչացման համար ելակետային էր թուրանիզմը: Նա թուրանիզմը համարում էր ռասիզմ, որը գործնականում դրսևորվեց ամբողջ ժողովուրդների ոչնչացման ձևով:

Այս հարցը հանգամանորեն է վերլուծում արաբական մի այնպիսի լավատեղյակ հեղինակ, ինչպես Ամին Սաիդը: Նա մատնանշում է, որ գերմանա-թուրքական բյուրոկրատիայի կողմից Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբում ձեռք բերած՝ ռազմական հարցադրությունները «պատեցրին ստամբուլյան կառավարության ղեկավարների գլուխները, որոնք պանթուրքիզմի մեծ ջատագովներ էին: Նրանք վճռեցին, որ հասել է նրկու ուժեղ ազգային շարժումները ոչնչացնելու հարմար պահը՝ արաբական ազգայնականների շարժումը Միդիայում, Իրաքում և Հիջազում, և հայկական շարժումը Արևելյան Անատոլիայում»: Այնուհետև նա ավելացնում է, որ հայերի ոչնչացման արշավը ղեկավարեց Թալեաթը, իսկ

արարներին՝ երիտրուրքական հանցավոր եռապետության մյուս անդամ Ջեմալը: «Միրիայում, — շարունակում է Ամին Սաիդը, — այդ գործին (արարների ոչնչացմանը—Ն. Հ) ձեռնամուխ եղավ ռազմածովային նախարար և Թալեթ բեյի գործընկեր Սիմեղ Ջեմալ փաշան, որը Միրիայում կոչվում էր «արյունաբոր»: Բեյրութում, Դամասկոսում և Դազայում կախաղաններ պատրաստվեցին: Սիմեղ Ջեմալ փաշան կախում էր, աքսորում և բանտեր նստեցնում»:

Այս հարցը լուսաբանելիս, Ամին Սաիդը ուշադրություն է դարձրել մի հանգամանքի վրա եւ: «Ուշադրություն է գրավում այն փաստը, — գրում է նա, — որ թուրքական կառավարությունը, որը կատարել էր այս բոլոր ոճրագործությունները և փորձում էր ամբողջապես ոչնչացնել նրկու՝ հայկական և արաբական, ազգությունները, գլխավորում էր էմիր Սաիդ Հալիմը՝ Մուհամմադ Ալիի թոռը»: Ամին Սաիդի ակնարկն այստեղ միանգամայն հասկանալի է: Ինչպես ցույց է տրվել հատորի նախորդ էջերում, Մուհամմադ Ալին իր ամբողջ կյանքը նվիրեց եզիպտոսի անկախությանը, արաբական երկրները օսմանյան լծից ազատագրելու գործին՝ մեծ տեղ հատկացնելով նաև հայերին իր ծրագրերի իրագործման համար: Իսկ նրա անարժան թոռը ծառայում էր օսմանյան շահերին և իր ներդրումն ունեցավ երիտրուրքերի քուրբացման և արարներին ու հայերին ոչնչացնելու նրանց ոճրագործ քաղաքականության իրագործման մեջ:

Արարներին ոչնչացնելու թուրքական կառավարության գործնական քայլերի մասին են գրում նաև Ջեյն Ջեյնը, Մասուդ Դաիդը, Ֆուադ Հաֆիզը և արաբ այլ հեղինակներ: Այսպես, օրինակ, Ջեյն Ջեյնը նշում է, որ 1915 թ. Ջեմալ փաշան «արաբական շատ ղեկավարների դատապարտեց մահվան: Շատ ընտանիքներ աքսորվեցին Անատոլիայի ներքին շրջանները և շատերի ունեցվածքը բռնագրավվեց»:

Այս բոլորը, փաստորեն, հաստատում են նաև թուրքական որոշ փաստաթղթեր: Այդ տեսակետից, կարծում ենք, մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Հալեբի Աքսորի հարցերով գլխավոր կոմիտեի նախագահ Արդուլլահադ Լուրի բեյի և նրա գլխավոր քարտուղար Լաիմ բեյի միջև կայացած զրույցը, որի գրառումը հրապարակել է Լաիմ-բեյն իր հուշերում: «Մի անգամ, — գրում է Լաիմ բեյը, — ես ասացի Արդուլլահադ Լուրի բեյին. «Բեյ-էֆենդի, ե՞ն հայերի աքսորն անենք նվազ իսիստ, այլապես մահը կսպառնա ամբողջ Միջագետքին: Այս ընդարձակ տարածքներում ոչ ոք, բացի սատանաներից, չի մնա: Ուստի Այնի կայծա-

կանը տազնապալի լուրեր է հաղորդում»: Նուրի բնյը ծիծաղեց: «Ձավակս,— ասաց նա,— այդ կերպ մենք միանգամից կազատվենք երկու վտանգավոր տարրերից: Հայերի հետ միասին, այսր, մեռնում են արաբները: Դրանով ճանապարհ է մաքրվում թուրքիզմի համար»:

Արաբ պատմագրության մեջ, արաբների ու հայերի ոչնչացման հետ միասին, լուսաբանվում են նաև ատրիաների ցեղասպանության հարցերը: Կարծում ենք, որ արաբ հեղինակների մասն համալիր մոտեցումը երիտթուրքերի ազգային քաղաքականությանը, նրանց կողմից իրականացված ցեղասպանության և ջարդերի քաղաքականությանը, գալիս է ավելի համոզիչ դարձնելու այն տեսակետը, որ երիտթուրքերի գլխավոր նպատակներից մեկը եղել է բոլոր ոչ թուրքերի թունի թուրքացումը՝ անհրաժեշտության դեպքում նաև նրանց ոչնչացման ուղիով:

Հայոց ցեղասպանության հարցերը քննարկելիս, արաբ հեղինակներն անդրադարձել են նաև հայ վրիժառուների կողմից այդ ոճրագործության հեղինակներին պատժելու խնդրին: Ինպե՞ս են նրանք գնահատում հայ վրիժառուների գործողությունները: Նրանք մեկ ամիս մեկը մեկը են, թե երբ և ում կողմից սպանվեցին Թալեսթը, Էնվերը, Ջեմալը, Սաիդ Հալիմը, Շաքիր Բեհադդինը և երիտթուրքական մյուս ոճրագործները: Արաբ հեղինակները, որոնք անդրադարձ են այդ խնդրին, բոլոր հայ վրիժառուների գործողությունները համարում են ոչ թե անարեկչական, այլ միանգամայն արդարացված գործողություններ: Լիբանանյան հանրազնիտարանում, Ֆուադ Հաֆիզի, Սամիր Արբաշի և այլ արաբ պատմաբանների աշխատություններում, նրանք կոչվում են ֆիդայիներ, այսինքն սուրբ նպատակի նվիրված գործիչներ, հեղուներ և արդարության մարտիկներ: Այդպիսի գնահատականի են նրանք արժանացրել Սողոմոն Թեխլեբյանին, Արշավիր Շիրակյանին, Պետրոս Տեր-Պողոսյանին, Ստեփան Ծաղիկյանին, որոնք պատժեցին երիտթուրքական պարզազույններին: Ամին Սաիդը բնական է համարում, որ «հայ երիտասարդության ներկայացուցիչները պատերազմից հետո սպանեցին էմիր Պետրոսի Հալիմին, Ամինը Ջեմալ փաշային և Թալեսթ փաշային»: Ֆուադ Հաֆիզն արաբ ընթերցողին տեղյակ է պահում, որ «ասացինը սպանվեց Թալեսթ փաշան՝ Բեռլինում, 1921 թ. մարտի 21-ին, Սողոմոն Թեխլեբյանի կողմից»: Գետո, շարունակում է նա, 1921 թ. դեկտեմբերի 6-ին, Գոմում, Արշավիր Շիրակյանի ձեռքով սպանվեց էմիր Մուհամմադ Գոմում, Արշավիր Շիրակյանի կայսրության 1913-1917 թթ. վարչա-

պետը, 1922 թ. ապրիլի 7-ին Բեռլինում սպանվեց Հաջիր Բեհադդինը, իսկ նույն բվականի հուլիսի 21-ին Թբիլիսիում՝ Ջեմալ փաշան:

Սակայն այդ հարցը քննարկելիս և հայ վրիժառուներին ֆիդայի՝ ազգային հերոսներ հռչակելիս, արաբ պատմաբաններն այդ խնդրին մոտենում են ոչ միայն հայ ժողովրդի, այլև արաբ ժողովրդի հետ կատարված ողբերգության տեսանկյունից, ողբերգություն, որի մասին խոսվեց նախորդ էջերում: Ինչպես նշել ենք, երիտթուրքերը պատերազմի ժամանակ վորոճեցին իրազործել նաև արաբների ցեղասպանությունը: Սակայն արաբներին չհաջողվեց պատժել Ջեմալին, Թալեաթին և մյուս երիտթուրքական ղեկավարներին, որոնց հրամաններով 1915-1916 թթ. կախաղան հանվեցին արաբական ազգային շարժման ականավոր ղեկավարները, արաբական հազարավոր ընտանիքներ աստղվեցին, նրանց գույքն ու ունեցվածքը բռնագրավվեց, շատ-շատերը բանտերը նետվեցին, ենթարկվեցին կտտանքների, ծաղրածանակի: Ահա թե ինչու, արաբ պատմաբանները գտնում են, որ հայ վրիժառուները, սպանելով Թալեաթին, Ջեմալին և երիտթուրքական մյուս ղեկավարներին, դրանով իսկ վրեժ են լուծել նաև արաբների փոխարեն:

Այդ կապակցությամբ ահա թե ինչ կարծիք է հայտնում Ֆուադ Չաֆիզը: Նա գտնում է, որ հայ վրիժառուների կողմից երիտթուրքերի ղեկավարներին սպանելը «արդարացի պատիժ էր ոչ միայն 1915 թ. Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ հայերի ցեղասպանության համար, այլև արաբական ապստամբության ղեկավարների սպանության համար, որոնք մահապատժի ենթարկվեցին 1916 թ. Համում (Սիրիայում — Ն. Գ.) և հարևան վիլայաթներում տեղակայված օսմանյան բանակի հրամանատար Ջեմալ փաշայի կախաղանների վրա»: Ընդունելով, որ հայերի արարքը միանգամայն պատճառաբանված ու արդարացի էր, Սամի Արբաշը նույնպես գտնում է, որ «դա արդարացի էր ոչ միայն հայոց ցեղասպանության, այլև արաբական ապստամբության առաջնորդներին սպանելու կապակցությամբ, որն իրազործեցին Ջեմալ փաշան և Սիրիայում գտնվող չորրորդ քանակի հրամանատարությունը»: Իսկ Ասադ Ղադիրը հայ վրիժառուներին համարում է հերոսներ: Նրա «Արաբների ապստամբությունը» արաբերեն լույս տեսած գրքում զետեղված են Պետրոս Տեր-Պողոսյանի և Ստեփան Ծաղիկյանի համատեղ լուսանկարը՝ հետևյալ գրությամբ. «Չայ հերոսներ Պետրոս Տեր-Պողոսյան և Ստեփան Ծաղիկյան, որոնք սպանել են Ջեմալ

փաշային Թիֆլիսում 1922 թ., վրեժ լուծելով մեկուկես միլիոն հայկական զոհերի և արաբական զոհերի համար»:

Արաբական պատմագիտության կողմից հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրությունը գիտական կարևոր նշանակություն ունի: Նա ընդլայնում է հայոց ցեղասպանության պատմության և խնդիրների ուսումնասիրության դաշտը: Փաստորեն մինչև վերջերս ուսումնասիրողները հիմնականում ուշադրությունը կենտրոնացնում էին եվրոպական աղբյուրների վրա և հաշվի առնում գլխավորապես արևմտյան պատմագրության մեջ արտահայտված տեսակետները:

Արաբական աղբյուրների և տեսակետների ներհուսքը հայոց ցեղասպանության հիմնահարցերի ուսումնասիրության ոլորտը, լրացուցիչ և նոր երանգ է հաղորդում հայոց Մեծ Եղեռնի առավել հիմնավոր հետազոտմանը:

IV. ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԻՐԱԸՌՈՒՄ ՈՒ ՍԻՐԻԱՅՈՒՄ ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱՊԱԼՈՒՄԸ

1916 թ. կեսերին ակնհայտ դարձավ, որ Օսմանյան կայսրությունը այլևս ի վիճակի չէ պահպանել իր դիրքերը Արաբական Արևելքում: Վերջնականապես ծախողվեցին Եգիպտոսը վերագրավելու նրա փորձերը: Անգլիացիները, ուշքի գալով Իրացում 1915 թ. կրած ռազմական անհաջողություններից, 1916 թ. անցան վճռական հարձակման, որը թուրքերն այդպես էլ չկարողացան կանգնեցնել: 1916 թ. Իուսիսին Արաբոստանում հիջազում, սկսվեց արաբական ապստամբությունը, որը, քրիտանական ռազմական ուժերի հետ համագործակցելով, կտրեց թուրքական ռանակների ողնաշարը և դրեց Սիրիայի, Լիբանանի, Գորդանանի ու Պաղեստինի ազատագրման սկիզբը: Պատերազմն այստեղ բնակոխեց իր ավարտական փուլը:

Օսմանյան կայսրությունն անկասելիորեն զսպալիվում էր անդունդը:

**1. Պատերազմական զործողություններն իրաքյան
ռազմաճակատում: Գեներալ Մոդի դեկլարացիան:
Քրիտանական կառավարման գաղութային
վարչակարգի հաստատումն Իրաքում**

Օսմանյան կայսրության պատերազմի մեջ մտնելուց հետո, պատերազմական զործողությունները նրա և Անտանտի միջև ընթանում էին երկու ճակատներում՝ Կովկասյան ճակատում և արաբական տարածքներում, այդ թվում և Միջագետքում:

Կովկասյան ճակատում պատերազմը գնում էր Օսմանյան կայսրության և ցարական Ռուսաստանի միջև, իսկ Միջագետքում՝ Իրաքում, թուրքական զորքերի և հիմնականում քրիտանական ուժերի միջև:

1914 թ. նոյեմբերի 6-ին, քրիտանական 6-րդ դիվիզիայի քրիզադը՝ գեներալ Վ. Պեյլամենի իրամանատարությամբ, գրավեց Ֆատ Նավահանգիստը, որ գտնվում է Շատ ալ-Արաբի գետաբերանում: Ջարգացնելով ռազմական զործողությունները, անգլիական զորքերը նոյեմբերի 22-ին գրավեցին Բասրան՝ Բաղդադից հետո Իրաքի երկրորդ նշանավոր կենտրոնը: Բասրայի գրավումը կարևոր նշանակություն ունեցավ հարավային, իսկ հետագայում նաև կենտրոնական Միջագետքի գրավման համար: Շարունակելով հարձակումը և առաջ շարժվելով, քրիտանական զորքերը 1914 թ. դեկտեմբերին մտան Կուրնա, իսկ 1915 թ. հուլիսին՝ Ամարա: Փաստորեն ամբողջ հարավային Իրաքն ազատագրվեց թուրքական տիրապետությունից:

Անգլիացիները շտապում էին օր առաջ գրավել Բաղդադը, սպա նաև հյուսիսային Միջագետքը, և դրանով ավարտել Իրաքի գրավումը, որը նշանակում էր նրա ազատագրումը թուրքական տիրապետությունից: Անգլիական եքսպեդիցիոն ուժերի գլխավոր քաղաքական սպա Պերսի Կոքսը, քրիտանական կառավարությանը դեռևս 1914 թ. նոյեմբերի 23-ին ուղարկած հեռագրում, նշում էր, որ շատ կարևոր է Բաղդադի գրավումը: «Մենք չենք կարող թույլ տալ, — գրում էր նա, — որ Թուրքիան տիրապետի Բաղդադին և դժվարություններ ստեղծի մեզ համար Բասրայում, մենք նույնպես չենք կարող թույլ տալ, որպեսզի որևէ պետություն այն գրավի»: Քրիտանական կառավարությունը համաձայնելով Պերսի Կոքսի փաստարկների հետ, թույլատրեց հարձակում սկսել Բաղդադի վրա: Հարձակումը Բաղդադի ուղղությամբ սկսվեց 1915 թ. ամռանը: Թուրքերն ուժեղ դիմադրություն էին ցույց տալիս և այդ պատ-

հանձնարարությանը, հանդիպեց անզլիական զորքերին շրջապատած թուրքական զորքերի հրամանատար Խալիլ փաշայի հետ: Թ. Լուուրենսը, ինչպես նշում է Պ. Ռոսին, իր հետ տարել էր մեծ գումար՝ փաշային կաշառելու և անզլիական կորպուսը շրջապատումից ազատելու համար: Սակայն այդ ծրագիրը չհաջողվեց իրագործել՝ թուրքական հրամանատարությունը չհամարձակվեց դիմել նման քայլի:

1916 թ. ապրիլի 29-ին Թաունտիենդի կորպուսն անձնատուր եղավ թուրքերին: Նրանց գերի հանձնվեցին անզլիական 5 զեներալ, 476 սպա և 13 հազար զինվոր՝ Թաունտիենդի գլխավորությամբ: Անզլիական զորքերի կապիտուլյացիան ծանր հարված էր քրիտանացիների հեղինակությանը: Բրիտանական վարչապետ Պ. Լլոյդ Ջորջը դառնությամբ հաստատում էր. «Մեզ ջախջախեցին Միջագետքում, որտեղ անզլիական բանակն անձնատուր եղավ թուրքերին»:

Մեծ Բրիտանիան արաբական ճակատում իր ուժերը վերադասավորելիս՝ թուրքերին վերջնական հարված հասցնելու համար, որոշեց ավելի մեծ ու վճռական դեր հատկացնել արաբական ուժերին և նրանց ներգրավել պատերազմական գործողությունների մեջ: Այդ հանգամանքը տիպիկ է նրանց արագացնել արաբական ապստամբությունը, որը, ինչպես ցույց կտրվի հաջորդ ենթաբաժնում, իր նշանակալի դերը խաղաց թուրքերի պարտության և դաշնակիցների ռազմական դրության քարելավման գործում:

1916 թ. վերսկսվեցին պատերազմական գործողություններն արաբական ճակատում Թուրքիայի դեմ: Թուրքիան մեկը մյուսի հետևից ծանր պարտություններ էր կրում Սինայի ռազմաճակատում, Պաղեստինում և Միջագետքում:

Պատրաստվելով նոր և վճռական ռազմական գործողություններին Իրաքում, անզլիական հրամանատարությունը ծեր և հիվանդ զեներալ Պերսի Լեյկի փոխարեն Իրաքում անզլիական զորքերի հրամանատար նշանակեց գեներալ Մոդին, որն, իրոք, կարողացավ արմատական փոփոխություններ մտցնել ռազմական իրադրության մեջ:

1916 թ. դեկտեմբերի 10-ին անզլիական զորքերն Իրաքում անցան հարձակման, որը, թուրքական բանակները, չնայած նրանց ուժեղ դիմադրությանը, այդպես էլ չկարողացան կասեցնել: Նրանք մինչև 1917 թ. փետրվարի 4-ը թուրքերից մաքրեցին Տիգրիսի ամբողջ աջափնյա տարածքը, մինչև Գայլ քաղաքը, փետրվարի 24-ին ազատագրեցին Ասնայիա քաղաքը և հենց նույն օրն էլ Տիգրիսի աջ ափից անցում կատա-

րեցին ծախ ափը, որը ռազմավարական կարևոր նշանկություն ունեցող գործողություն էր: Ռազմական այս գործողությունների հետևանքով, զենքալ Մոդի զորքերի առջև բացվեցին Քաղդաղը գրավելու լայն հնարավորություններ: 1917 թ. մարտի 11-ին զենքալ Մոդի զորքերը մտան Քաղդաղ: Քաղդաղի գրավումը կարևոր ռազմական և քաղաքական նշանակություն ունեցավ Անգլիայի համար: Ռազմական այդ հաղթանակը մեծապես բարձրացրեց անգլիացիների հեղինակությունն արաբների աչքում, որը խիստ ընկել էր Կուտ ալ-Ամարայի տակ անգլիական զորքերի պարտության և գերի ընկնելու հետևանքով:

Այսպիսով, իրագործվեց Իրաքում անգլիական ռազմական և քաղաքական ծրագրերի առաջին մասը, որի նպատակը հարավային և կենտրոնական Իրաքի գրավումն էր:

Քաղդաղը գրավելուց հետո, զենքալ Մոդը 1917 թ. մարտի 19-ին հանդես եկավ հատուկ կոչով, կամ ինչպես ընդունված է մասնագիտական գրականության մեջ, դեկլարացիայով՝ ուղղված քաղդաղցիներին և բոլոր իրաքցիներին: Մոդը հայտարարեց, որ անգլիական զորքերը մտել են Դար ա-Սալամ, այսինքն՝ Քաղդաղ, ոչ թե որպես նվաճողներ և բռնաձիներ, այլ ազատարարներ: «Անգլիական կառավարությունը, — ընդգծում էր զենքալ Մոդը, — ձեզ չի պարտադրելու օտարերկրյա կարգեր: Նրա միակ ցանկությունն է՝ իրականացնել այն, ինչին որ ձգտում են ձեր փիլիսոփաները և գրողները... Անգլիան և նրա դաշնակիցները կապահովեն արաբական ազգի նոր վերածնունդը, նրանք հարություն կտան նրա վեհությանը և փառքին»:

Ինչպեսի գեղեցիկ բաներ:

Սակայն անգլիացիները բնավ մտադիր չէին սահմանափակվել միայն Իրաքի հարավային և կենտրոնական մասերի գրավումով: Նրանք ձգտում էին գրավել Իրաքի նաև արևմտյան և հյուսիսային հատվածները և դրանով ամբողջացնել Իրաքի նվաճումը: Շարունակելով հարձակողական գործողությունները, անգլիական զորքերը 1917 թ. նոյեմբերից կողական գործողությունները, անգլիական զորքերը 1917 թ. նոյեմբերից սուրբերից մաքրեցին Քաղդաղից հյուսիս ընկած տարածքները՝ մինչև Թիկրիտ: Բայց, մինչև Թուրքիայի հետ զինադադար ստորագրելը, նրանք չկարողացան լրիվ գրավել Իրաքը: Նրանց տիրապետությունը, նրանք չկարողացան լրիվ գրավել Իրաքի գլխավոր կենտրոնը՝ Մոսուլը: Այդ կարևոր քաղաքը նրանք մտան 1918 թ. նոյեմբերի 8-ին:

Դրանով ավարտվեց Իրաքի ազատագրումը բուրջական լծից:

Իրաքի, ինչպես նաև արաբական մյուս տարածքների գրավումը անգլիական զորքերի կողմից, նշանակում էր ոչ միայն Օսմանյան կայսրության պարտություն, այլև Մերձավոր Արևելքում գերմանական իմպերիալիզմի ծրագրերի ձախողում: Դ. Լյուդ Ջորջի կարծիքով, պատերազմի ժամանակ ասիական ռազմաճակատներում Անգլիայի կողմից ունեցած մարդկային և նյութական կորուստները նրան հնարավորություն տվեցին «Գերմանիայի ձեռքից խլել կայսրությունը (Օսմանյան — Լ. Գ.):»:

Անգլիական վարչապետի կողմից սա շատ կարևոր խոստովանություն էր:

Իրաքը գրավելուց հետո, Անգլիան այդ երկրում հաստատեց մի վարչակարգ, որն իր բնույթով գաղութային էր: 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին Օսմանյան կայսրության անձնատվությունից հետո, այդ վարչակարգի շատ մարմիններ, մեթոդներ և սկզբունքներ անցան հաջորդ փուլը, երբ Իրաքը հայտնվեց բրիտանական ենթամանդատային տիրապետության ներքո:

Սակայն, որպեսզի հասկանալի լինի, թե որքանով էր գեներալ Մոդի ղեկավարացիան ճիշտ արտահայտում Մեծ Բրիտանիայի իսկական մտադրությունները՝ Իրաքին ազատություն բերելու և նրան օտարերկրյա, այսինքն՝ բրիտանական կարգեր չպարտադրելու հարցում, անհրաժեշտ է կանգ առնել մի շարք կարևոր բրիտանական պաշտոնական փաստթղթերի վրա:

Նախ, անհրաժեշտ է հիշել Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրի մասին, որով Իրաքն անցնում էր Բրիտանիայի տիրապետության ներքո՝ ուղղակի ձևով կամ որպես ազդեցության գոտի: Գուցե այդ համաձայնագրի ստորագրումից հետո, մինչև Մոդի ղեկավարացիան, Բաղդադի, ապա նաև ամբողջ Իրաքի գրավումը, Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականության մեջ տեղի էին ունեցել ինչ-որ փոփոխություններ և նա հրաժարվել էր իր նախկին իմպերիալիստական քաղաքականությունից: Ոչ մի նման բան տեղի չէր ունեցել: Մեծ Բրիտանիան, ինչպես նաև Ֆրանսիան, պատերազմը դեռ չավարտված, արաբական երկրներում իրենց քաղաքականության հիմքում դրել էին այդ Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրի հիմնադրույթները:

1917 թ. մարտի 29-ին, Մոդի ղեկավարացիայից ուղիղ 10 օր անց, անգլիական կառավարությունը Բաղդադ, գեներալ Մոդին ուղարկում է հատուկ հրահանգ, որտեղ ասված էր. «Բասրան պետք է մշտապես մնա

բրիտանական կառավարման ներքո... Բաղդադում կարելի է ստեղծել արաբական պետություն տեղական կառավարությունով, որն ամեն բանում, բացի իր անվանումից, պետք է գտնվի բրիտանական պրոտեկտորատի տակ: Նա, հասկանալի է, չպետք է հարաբերություններ ունենա արտասահմանյան ներկրների հետ»: Այսպիսով, բրիտանական կառավարությունը Բաղդադի անգլիական ռազմական իշխանություններին ուղարկում էր հրահանգներ, որոնք իրենց քնույթով տրամագծորեն հակառակ էին Մոդի դեկլարացիայում հռչակված դրույթներին:

Նման քույթի գաղտնի հեռագրեր և հրահանգներ անգլիական կառավարության կողմից տրվում էին նաև հետազայում: Այսպես, օրինակ, 1918 թ. նոյեմբերին, երբ զենքերալ Մարշալը Իրաքում բրիտանական ուժերի գլխավոր հրամանատարի պաշտոնում փոխարինեց մահացած զենքերալ Մոդին, նա իր կառավարությունից ստացավ հետևյալ խիստ հրամանը. «Չե՛ր ուժերի առաջնահերթ խնդիրն է բրիտանական ազդեցության հաստատումը և պահպանումը Բաղդադի վիլայաթում»:

Իրաքում բրիտանական ռազմական և քաղաքացիական ղեկավարների դիրքորոշումը վերոնշյալ հարցերի նկատմամբ լիովին համարժեք էր Լոնդոնից նրանց ներկայացվող պահանջներին: Դեռ ավելին, երբեմն նրանք հանդես էին գալիս ավելի արմատական դիրքերից:

Իրաքում Մեծ Բրիտանիայի գլխավոր քաղաքացիական կոմիսար Առնոլդ Վիլսոնը Իրաքի ապագա կառուցվածքի և կարգավիճակի վերաբերյալ իր կառավարությանը ներկայացրած ծրագրում հանդես էր գալիս Միջագետքում անկախ պետություն ստեղծելու գաղափարի դեմ, նշելով, որ դա քառս կառաջացներ: Նրա կարծիքով Իրաքը պետք է լիներ պրոտեկտորատ, որը կառող էր «ժամանակի ընթացքում դասնալ արաբական պետություն՝ բրիտանական գահի ղոմինիոնի կարգավիճակով»: Անգլիական կառավարությանն ուղարկած հեռագրում նա մի անգամ նա ընդգծում էր անկախ Իրաքի ստեղծման աննպատակահարմարությունը: «Ես հավատացած եմ, — գրում էր նա, — որ այս օրերին անհնար է թուրքական կայսրության փլատակների վրա ստեղծել նոր սուլթանի մուսուլմանական պետություն»:

Ա. Վիլսոնը միաժամանակ մեծ ճիգ էր գործադրում ապացուցելու, որ Իրաքը դեռևս չէր հասունացել որպես ինքնուրույն պետություն գոյություն ունենալու համար: «Իրաքը, — գրում էր նա, — դարերի ընթացքում գտնվել է թուրքերի ուղղակի կառավարման ներքո, և նա չպետք է ձգտի ինքնուրույնության, քանի որ շտապողականությունն այդ գործում կվ-

Մասի Իրացին և կարող է հանգեցնել ոչ հաճելի հետևանքների»: Սա գաղութարարներին բնորոշ տրամաբանություն էր, որը ժողովուրդների բաժանում է «բարձրերի», որոնք ինքնուրույն պետություն ունենալու իրավունք ունեն, և «ցածրակարգ» ժողովուրդների, որոնք չեն հասունացել այդպիսի կառավարչականի համար: Ենթադրյալն էր, որ «տեսական» դրույթների օգնությամբ անզլիական գաղութարարները ցանկանում էին արդարացնել իրենց քաղաքականությունը և իրենց տիրապետության հաստատումն Իրաքում: Այդ տեսակետից ավելի բացահայտ է արտահայտվում արաբական երկրներում բրիտանական քաղաքականության իրագործողներից մեկը՝ Գ. Քեյլը, որ նշում էր, որ «եթե մենք կորցնենք Միջագետքը, ապա մենք անխուսափելիորեն կկորցնենք Պարսկաստանը և Չեղկաստանը»: Ուրեմն, խոսքը գնում էր ոչ միայն Արաբական Արևելքի, այլև Պարսից ծոցում և Չեղկական օվկիանոսում անզլիական գաղութային տիրույթների պահպանման և ընդարձակման մասին:

Այսպիսով, անզլիական կառավարության անունից գեներալ Մոդի հրապարակած հռչակագրի սկզբունքների համեմատությունը հետագայում բրիտանական կառավարության գաղտնի հրահանգներում պարունակվող սկզբունքների հետ, համոզում են, որ անզլիական կառավարությունն անկեղծ չէր Իրաքի անկախության հարցում, որ նա երկակի մտեցում ուներ արաբների համար կենսական նշանակություն ունեցող այդ հիմնախնդրի նկատմամբ: Ես մի կողմից հրապարակավ հայտարարում էր, որ մտել է Իրաք նրան ազատություն բերելու առաքելությամբ, իսկ մյուս կողմից գաղտնի հրահանգներ էր տալիս Իրաքում իր բարձրագույն ներկայացուցիչներին այն մասին, որ Իրաքն ամեն գնով պետք է պահել բրիտանական տիրապետության ներքո: Իրաքի պատմաբան Արդել Ռահման ալ-Քազազն այդ կասկածն արտահայտելով նշում է, որ Մոդի դեկլարացիայի հրապարակումով, անզլիացիներն ուզում էին «հանգստացնել ժողովրդին և խանգարել նրան՝ դիմադրություն ցույց տալու անզլիական օկուպացիոն բանակին, որը դեռ պետք է ավարտեր Բաղդադի վիլայաթի նվաճումը»:

Այս և նման այլ պաշտոնական փաստաթղթերը վկայում էին այն մասին, որ անզլիացիները Դար առ-Մալամ մտել էին ոչ թե որպես ազատարարներ, այլ նոր տիրապետողներ:

Դրան համապատասխան էլ Իրաքում, չսպասելով պատերազմի ավարտին և Օսմանյան կայսրության վերջնական պարտությանը, անզլիացիները մտցրեցին կառավարման մի համակարգ, որն ամենից ավել

լի համապատասխանում էր նրանց կայսերական շահերին արաբական նրկրներում:

Իրարում հաստատվեց ոչ թե ազգային վարչակարգ, ինչպես սկզբում խոստացել էին անգլիացիները, այլ բրիտանական քաղաքացիական իշխանություն՝ ադմինիստրացիա: 1917 թ. հուլիսին Իրաքում բրիտանական գլխավոր քաղաքական սպան վերանվանվեց քաղաքացիական կոմիսարի, իսկ ապա՝ գլխավոր կոմիսարի: Եւ գլխավորում էր քաղաքացիական վարչությունը (ադմինիստրացիան): Չնականորեն նա ենթակա էր Իրաքում բրիտանական ռազմական ուժերի գլխավոր հրամանատարին, բայց իրականում ամբողջ իշխանությունը կենտրոնացված էր քաղաքացիական կոմիսարի ձեռքում, որն օգտվում էր գործողությունների լայն ազատությամբ:

Իրաքում բրիտանական առաջին քաղաքացիական կոմիսար նշանակվեց Պեյրսի Կոքսը, որը զաղութային քաղաքականություն իրագործելու մեծ փորձ ուներ: Սեկ տարի անց՝ 1918 թ. մայիսին, նրան փոխարինեց նրա տեղակալ Առնոլդ Վիլսոնը, որն այդ պաշտոնը վարեց մոտ երեսուն ամիս:

Քաղաքացիական կոմիսարն ուներ իր շտաբը և քարտուղարությունը, որը բաղկացած էր եկամուտների, ֆինանսների, առողջապահության, հասարակական աշխատանքների և դատական գործերի բաժիններից: Իսկ տեղերում նշանակվեցին քաղաքական սպաներ, որոնք, հետագնելով տեղական պաշտոնյաներին իրենց զբաղեցրած պաշտոններից, դարձան իրենց հանձնարարված շրջանների լիիշխան տերերը:

1917 թ. քաղաքական սպաներ նշանակվեցին Բաղդադում, Բասրայում, Բաքուբայում, Խամենկինում, Ազիզիայում, Հիլլում, Քերբելայում, Ռամադիում, Մամալայում, իսկ հետագայում նաև այլ, այդ թվում և քրդական շրջաններում: Երանց տնօրինում էին այնպիսի հարցեր, որոնք վերաբերում էին ցեղերին և ցեղային փոխհարաբերություններին, անվտանգությանը, քաղաքական հարցերին հարկերի հավաքմանը, քանակի հետ փոխհարաբերություններին և այլն: Կառավարման այս կարևոր մարմիններում բոլոր գլխավոր պաշտոնները գրավում էին անգլիացիները և հնդիկները: Քաղաքացիական կոմիսարի վարչությունում 534 պաշտոնյաներից, որոնք զբաղեցնում էին պատասխանատու պաշտոններ, միայն 20 էին արաբներ, իսկ մնացածներն անգլիացիներ էին և մի քանի հնդկացիներ: Իսկ ցածր վարձատրվող և երկրորդական պաշտոններին հավաքագրում էին գլխավորապես արաբների:

Անգլիական վարչակարգը վարում էր կոշտ քաղաքականություն հասարակական-քաղաքական և տնտեսական բոլոր ոլորտներում: Արգելվեցին ազգային կազմակերպությունների գործունեությունը, ժողովրդական ելույթները, փակվեցին բազմաթիվ պարբերականներ, հաստատվեց գրաքննություն:

Զգալիորեն վատթարացավ աշխատավորական զանգվածների վիճակը և ընդհանուր տնտեսական դրությունը երկրում: Մոտ երեք անգամ բարձրացան հարկերը: Եկամուտների մեծ մասը գնում էր բրիտանական գաղութային վարչակարգի պահպանմանը: Ընդունվեցին մի շարք օրենքներ, որոնք ծանր հարված հասցրեցին գյուղատնտեսությանը: 1918 թ. սեպտեմբերի 25-ին անգլիական քաղաքացիական վարչությունն ընդունեց «Պղնձի ծեղր բերելու մասին» օրենք, որն ավելի շատ հողերի էքսպրոպրիացիայի բնույթ էր կրում: Մեծ քանակությամբ հողատարածքներ անցան անգլիական գաղութարարների ձեռքը՝ ռազմական օբյեկտների տեղակայման, Բասրայի նավահանգստի կառուցապատման, ֆերմաների ստեղծման և այլ նպատակների համար:

Իրաքում Բաղդադում և տեղերում, սրվեցին հարաբերությունները ընակչության և բրիտանական գաղութային իշխանությունների միջև, որն այնպիսինքն ամբողջ երկիրը և 1918-1920 թթ. վերածվեց հակաբրիտանական հզոր ապստամբության:

Այսպիսով, Իրաքը Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտին ազատագրվեց թուրքական հետադիմական և բարբարոսական լծից: Դրանով իրականություն դարձավ իրաքցիների երազանքը՝ տեսնել իրենց երկիրն ազատ թուրքական ատելի լծից:

Բայց, տարաբախտաբար, դա չհանգեցրեց իսկապես ազատ ու անկախ Իրաքի ստեղծմանը: Մինչ այդ դեռ շատ հեռու էր և դեռ շատ երկար ճանապարհ էր պետք իրաքցիներին անցնել՝ մինչև բաղձալի նպատակին հասնելը:

2. Աս-սաուրա ալ-արաբիյա ալ-քուրբա՝ արաբական մեծ ապստամբությունը

Եգիպտական և իրաքյան ռազմաճակատներում ծավալվող ռազմական գործընթացներին զուգահեռ, արագ քափով առաջ էր գնում ապստամբության նախապատրաստումը Ղիջազում: 1916 թ. մայիսի 24-ին Ալին՝ Ղուսեյնի ավագ որդին, նոր իրահանգ ստացավ հորից՝

վերջնականապես ճշտել ապստամբության կոնկրետ օրը: Այլին և իր եղբայրը՝ Ֆեյսալը, խորհրդակցելով, ապստամբության օրը նշանակեցին հունիսի 5-ի երկուշաբթի օրը, և այդ մասին տեղյակ պահեցին Չուսեյնին: Միաժամանակ նրանք իրենց հորը խորհուրդ տվեցին պահանջել անգլիացիներից, որ այդ օրը նրանք ռազմական ցույց կազմակերպեն Միրիայի ամեերի մոտ՝ ի նշան աջակցության արաբական ապստամբությանը: Այլին իր մարդկանց ուղարկեց իրենց հավատարիմ ցեղապետերի մոտ՝ նրանց տեղյակ պահելով ընդունված որոշման մասին, և նախազգուշացրեց նրանց պատրաստ լինել ապստամբությանը:

Չուսեյնը հավանություն տվեց Այլի և Ֆեյսալի ընդունած որոշմանը՝ ապստամբության սկսման օրվա կապակցությամբ:

1916 թ. հունիսի 5-ին, առավոտյան, արևածագին, Այլին և Ֆեյսալը Մադինայի մերձակայքում գտնվող Չամզայի մոտ, դրտեղ ճամբարել էին շերիֆ Չուսեյնի հավաքագրված 1500 արաբ զինվորներ, իրենց հոր՝ Չիջազի կառավարիչ և Մեքքայի շերիֆ Չուսեյն իրն Այլի անունից, պաշտոնապես հռչակեցին արաբների անկախությունը թուրքիայից: Այնուհետև նրանք, ցեղերի այդ հեծելազնդի գլուխն անցած, չարժվեցին Մադինայից հարավ-արևելք նշանակված մի վայր, որտեղ միացան այնտեղ կենտրոնացված զինված ցեղերին:

Այսպես սկսվեց արաբական ապստամբությունը, որը պատմության մեջ հայտնի է որպես արաբական մեծ ապստամբություն:

Ապստամբության քաղաքական և ռազմական ղեկավարությունը կենտրոնացվեց Չուսեյնի իրն Այլի ընտանիքի՝ Մեքքայի շերիֆ Չուսեյնի և նրա երեք որդիների Այլի, Աբդալլահի և Ֆեյսալի ձեռքում, որոնց հետագայում միացավ նրանց կրտսեր եղբայր Չալոլը:

Չամզայի մոտ ապստամբության և արաբների անկախության հայտարարությունից հետո, հաջորդ քալը կատարվեց Մեքքայում, որից շատ բան էր կախված՝ ապստամբության հետագա հաղթարշավի իմաստով:

Ապստամբությունը Մեքքայում նշանակված էր 1916 թ. հունիսի 10-ին, չարաք օրը: Մեքքայում դրությունը բավականին բարդ էր, քանի որ այստեղ գտնվում էին թուրքական զորամուցները և թուրքական մի ռազմախումբ, կազմված 1400 թուրք զինվորներից: Բարեբախտաբար, անտանելի շոգերի պատճառով, Մեքքայից ավելի զովասուն Թաիֆ էր մեկնել Չիջազում թուրքական վալին՝ գլխավոր նահանգապետը, իր հետ տանելով զինվորների մի մեծ խումբ:

Մեքքայում ապստամբութիւնը ղեկավարում էր անծանօր Գուսեյնը, որի անմիջական հրամանով, 1916 թ. հունիսի 10-ի արշալույսին, առավոտյան ժամը 3:30-ին, արաբ ապստամբ ուժերը հարձակվեցին բուրջական զորանոցների և կայազորային կետերի, Գամիդիե կառավարական շենքի վրա, ապա պաշարեցին այն: Երեք օր անընդհատ կատարի մարտեր էին գնում, որը վերջացավ արաբ ապստամբական ուժերի հաղթանակով՝ բուրջական դիմադրական ուժերն անձնատուր եղան:

Սակայն մնում էին դեռևս բուրջական գլխավոր զորանոցները և Ձիաղ ամրոցը, որոնք ավելի լավ էին զինված և իրենց տրամադրության տակ ունեին զնդացիներ և ծանր հրետանի: Մինչդեռ արաբների հիմնական զենքը հրացանն էր: Նրանց տրամադրության տակ չկար ոչ մի հրետանի, որը նրանց դնում էր ծանր դրության մեջ, և որի պատճառով ավելի մեծ էին արաբների կորուստները: Այդ պատճառով էլ բուրջական ուժերը կարողացան այստեղ դիմադրել մոտ երեք շաբաթ:

Թուրք զինվորները դիմում էին ամեն մի քայլի, նույնիսկ այնպիսի քայլերի, որոնք սրբապղծություն էին համարվում խալամի և շարիաթի կողմից: Նրանք չխնայեցին անզամ մուսուլմանների սրբությունները: Թուրք հրետանավորները հրետանային երկու արկ արձակեցին բոլոր մուսուլման հավատացյալների սուրբ սրբոցը համարվող Կաաբայի վրա: Նրանք զնդակոծում էին խաղաղ քնակչությանը, անցորդներին և ուխտավորներին, նույնիսկ նրանց, ովքեր մետվեցին հանգցնելու հրետանային կրակոցից հետո Կաաբայի այրվող ծածկոցը:

Այդ ընթացքում արաբ ապստամբներին օգնության եկան Սուդանում տեղակայված եգիպտական երկու հրետանային մարտկոցներ, որոնք Ոնջիմալը Վինգեթի կարգադրությամբ, կտրելով քավականին մեծ տարածություն, նետվեցին օգնության Գուսեյնի զորքերին: Դրանք վճռական դեր խաղացին և ստիպեցին Գիջազում տեղակայված բուրջական ուժերին դադարեցնել դիմադրությունը և հանձնվել հաղթանակած արաբ ապստամբական ուժերի ողորմածությանը:

Ապստամբության հաղթանակը Մեքքայում վճռորոշ նշանակություն ունեցավ Գիջազում և Արաբիայում ապստամբական շարժման հետագա ծավալման և վերջնական հաղթանակի գործում:

Գունիսի 16-ին անձնատուր եղավ Ձիդդայի թուրքական 1500-անոց կայազորը: Ձիդդան գրավելու առաջին փորձը կատարեց արաբական Գարբ ցեղային կոնֆեդերացիային պատկանող մոտ 3500 զորախումբը՝ շերիֆ Մուհսինի գլխավորությամբ, այն նույն օրը, երբ ապս-

տամբություն սկսվեց Մեքքայում, այսինքն 1916 թ. հունիսի 10-ին: Ասկայն նրանք հաջողության չհասան: Այստեղ Մուլնայես իր դերը խաղաց բուրբական հրետանին: Բայց ապստամբներին օգնության եկան անգլիացիները: Բրիտանական ռազմական նավերը Կարմիր ծովից հրետակոծեցին բուրբերի դիրքերը իսկ ինքնաթիռները ռումբեր նետեցին բուրբական պաշտպանական դիրքերի վրա: Դա որոշեց պայքարի ելքը: Ջիդդան անցավ ապստամբների ձեռքը:

Ապստամբական մի զորախումբ՝ Գուսեյնի որդի Աբդալլահի հրամանատարությամբ գրավեց Ուաբիդը և Յանբուն, իսկ սեպտեմբերի 21-ին նրան անձնատուր եղավ Թաիֆը: Արաբներին հանձնված բուրբ գերիների մեջ էր նաև Ֆիջազի գլխավոր նահանգապետ Դալիբ փաշան:

Այս գործողությունների ընթացքում ապստամբները գերի վերցրեցին 6000 բուրբ զինվոր ու սպա, որպես ռազմական ավար վերցրեցին մեծ քանակությամբ զինամթերք ու զենք՝ հրացան, անզամ հրետանի և այլն:

Ապստամբները բուրբական տիրապետությունից ազատագրեցին Ֆիջազի բոլոր գլխավոր քաղաքները՝ Մեքքան, Թաիֆը, Ջիդդան, Յանբուն և այլ քաղաքներ ու բնակավայրեր, բացի Մադինայից:

Ծանր դրություն ստեղծվեց Ասիրում և Եմենում տեղակայված բուրբական զորքերի համար: Նրանք լրիվ կտրվեցին արտաքին աշխարհից և դրսից օգնություն ստանալու ոչ մի հույս կամ հնարավորություն չունեին, չնայած այն բանին, որ Եմենի ինամը և Իբն Ռաշադը չիրաժարվեցին իրենց բուրբամետ դիրքորոշումից: Բայց նրանք մուլնայես մեկուսացվեցին:

Ֆիջազում բարձրացված ապստամբությունը խանդավառությամբ ընդունեցին Արաբիայի մյուս շրջանները և նրանց ղեկավարեցրեց՝ առաջին հերթին Նաջդի կառավարիչ Իբն Սաուդը, Բուվեյքի շեյխ աս-Սաբաիլը և մյուսները: 1916 թ. նոյեմբերի 20-ին Բուվեյքում տեղի ունեցավ նրանց, Մուհամմարայի շեյխի և 150 այլ ականավոր ցեղապետերի ու շեյխերի հանդիպումը: Այստեղ շատ կարևոր ելույթ ունեցավ Իբն Սաուդը, որը կոչ արեց բոլոր արաբներին կանգնել ապստամբության դրոշմերը և ոչ մի ջանք չխնայել ընդհանուր գործի հաջողության համար:

Բարդ իրադրություն ստեղծվեց Մադինայի շուրջը: Ապստամբներին չհաջողվեց գրավել Մադինան: Այստեղ գտնվում էր բուրբական լավ զինված կայազորը՝ կազմված 14 հազար զինվորներից: Կայազորի տրամադրության տակ կար նաև հրետանի, որից արձակված արկերը և

նրանց դրդոյունց շատ հաճախ խուճապ էր առաջացնում բնակչության, ինչպես նաև միայն հրացաններով զինված ցեղերի մեջ:

Բայց Մաղինան շրջապատված էր արաբական զորքերով: Նրան դեմ–հանդիման մշտապես կանգնած էին Ալիի զորքերը: Մաղինայի վիճակն ավելի քարդացավ, երբ արաբները Ֆեյսալի գլխավորությամբ 1917 թ. հունվարին գրավեցին Վաջը: Յուրքական զորքերին այդպես էլ չհաջողվեց մինչև պատերազմի ավարտը դուրս գալ Մաղինայից, իրագործել Մեքքայի վերագրավումը և կապեր հաստատել Ասիրի և Եմենի թուրքական կայսրոջների հետ: Ապստամբները կարողացան կանխել նրանց այդ գործողությունները, որը պետք է համարել նրանց կարևոր հաջողություններից մեկը:

Ապստամբների շարքերն օրեցօր և ամսնամիս համալրվում էր արաբական հայրենասիրական ուժերով: Հիջրազի արաբներին միացան նաև Միրիայի, Իրաքի, ապա նաև Եգիպտոսի արաբները, որի հետևանքով արաբական ապստամբությունը դուրս եկավ Հիջրազի շրջանակներից և ընդունեց համաարաբական բնույթ: Ապստամբությունն սկսվելուց երեք շաբաթ անց ապստամբական ուժերի թիվը կազմում էր 30–40 հազար, իսկ 1917 թ. հունվարին այդ թիվը հասավ մոտ 70 հազարի: Դետագայում ապստամբների շարքերը համալրվեցին նոր ուժերով:

Սակայն պետք է նշել, որ ապստամբական բանակը, որը հիմնականում կազմված էր կարգապահության չենքարկվող բեդվիններից, վատ էր պատրաստված: Նա, նախ և առաջ, վատ էր զինված: Բավական է նշել, որ այդ 70 հազարից, հրացան հասնում էր միայն 28 հազարին: Նրա տրամադրության տակ չկային զնդացիներ, հրետանի և ժամանակակից զենքի այլ տեսակներ: Դուսեյնի բոլոր պահանջները՝ ուղղված Անգլիային, ապստամբական բանակին տրամադրել բավարար քանակությամբ հրացաններ, զնդացիներ և հրետանի, մնում էին անպատասխան: Լավագույն դեպքում անգլիացիները տրամադրում էին որոշ քանակի հին հրացաններ, և ոչինչ ավելի: Անգլիայի նման մոտեցումն իր դաշնակից արաբների նկատմամբ բացատրվում է նրանով, որ նա չէր ցանկանում նպաստել ուժեղ արաբական բանակի ստեղծմանը, որը կարող էր վտանգավոր դառնալ նրա համար: Նա գերադասում էր ունենալ թույլ դաշնակից, որը մշտապես կախման մեջ կգտնվեր նրանից և նրա համար գլխացավանքներ չէր ստեղծի անպազայում:

3. Թուրքիայի վերաբերմունքն արարական ապստամբությանը և նրա ձեռնարկած քայլերը

Արարական ապստամբությունը, ժամանակակիցների վկայությամբ, շշմեցուցիչ տպավորություն է գործել Թուրքիայի վրա: Թուրքների՝ ղեկավարների ու ժողովրդի համար, դա անակնկալ էր, որին սկզբնական շրջանում անգամ չէին ուզում հավատալ: Դա խոսում է այն մասին, որ արարների կողմից գաղտնապահությունը գտնվել է բարձր մակարդակի վրա, նրանց շարքերում չեն գտնվել մատնիչներ, մի կողմից, և վկայում է թուրքական հետախուզության վատ աշխատանքի մասին, որը ոչ միայն հավաստի տեղեկություններ չի ունեցել, այլև չի կասկածել անգամ ապստամբության հնարավորության մասին, մյուս կողմից:

Թուրքական իշխանությունները սկզբում, մի քանի շաբաթ, ժողովրդից լրիվ գաղտնի պահեցին այն, ինչ տեղի էր ունեցել Արաբիայում: Ապստամբության մասին ոչ մի խոսք չէր թույլատրվում ասել և ոչինչ չէր գրվում: Նույնիսկ 1916 թ. հունիսի 26-ին հրապարակված թուրքական այսպես կոչված հաղորդագրության մեջ, ժխտվում էր Հիջազում տեղի ունեցած ապստամբության փաստը: Միայն հունիսի 29-ին Դամասկոսում լույս տեսնող «աշ-Շարկ» պաշտոնական օրաթերթում ակնարկ կար այն մասին, որ «որոշ ցեղախմբեր հարձակում են գործել Մադինայի հարևանությամբ գտնվող մի քանի կետերի վրա»: Այդուհանդերձ, ապստամբության մասին լուրերն աստիճանաբար տարածվում էին ամբողջ կայսրությունում՝ առաջացնելով ոչ բուրք ճնշված ժողովուրդների համակրանքը, մի կողմից, և թուրքերի զայրույթն ու արարներին պատժելու անհազուրդ ցանկությունը, մյուս կողմից:

Չուլիսի վերջերից թուրքական իշխանություններն արդեն հարկադրված էին թույլատրել որոշ հաղորդագրությունների տպագրում Ստամբուլում լույս տեսնող «Յանիմի» էջերում: Մասնավորապես 1916 թ. հուլիսի 26-ի համարում առաջին անգամ լույս տեսան միանգամայն խեղաթյուրված տեղեկություններ արարական մեծ ապստամբության մասին: Այդ և հաջորդ համարներում, մի քանի ամիս շարունակ, թուրքական մամուլն այն «տեսակետն» էր զարգացնում, որ ոչ մի ապստամբություն էլ տեղի չի ունեցել, և որ կատարվածն ընդամենը շերիֆ Չուսեյնի անձնական անհնազանդությունն էր, որն, իր հերթին, արդյունք էր քրիտանական խարդավանքների և դավադրությունների: Նշվում էր նաև, որ անհնազանդները ջախջախվել են Հիջազի ժողովրդի և Ստամբուլին հա-

վատարիմ մի քանի ցեղերի կողմից, որը «վկայում է խալֆաթին և քիհադի վերաբերյալ մարգարեի դրոշմներին նրանց հավատարիմ մնալու մասին»:

Պարբերաբար հրապարակվում էին թուրքական աղավաղված և հորինված հայտարարություններ՝ կոմյունիկե, ռազմական զործողությունների մասին: 1916 թ. սեպտեմբերի 19-ի նման մի կոմյունիկեում, Մադինայում թուրքական զորքերի հրամանատարի անունից հայտարարվում էր, որ Ֆիջազի ցեղերը հնազանդ են. Ֆեյսալը պարտվել և ապաստան է գտել քրիստոնական ռազմական նավերից մեկում, իսկ Ալին՝ մուղղված ու շփոթված, թափառում է: Նույնիսկ Թախֆն Արդալլահին անձնատուր լինելուց երեք օր անց, «աշ-Շարկը» գրում էր, թե Արդալլահը ծանր կորուստներ կրելով, նահանջել է և «Թախֆում ամեն ինչ հանգիստ է»:

Միայն նման ստեղ և հորինվածքներ էին թույլատրվում տպագրել թուրքական պաշտոնական լրագրամիջոցներում:

Թուրքական մամուլը և ղեկավարները ջանք չէին խնայում անձամբ Ֆուսեյնին վիրավորելու և վարկաբեկելու ուղղությամբ: Նրան համարում էին դավաճան, որը ծախվել է Անգլիային և այլ քրիստոնյա երկրների, իսկ նրա արարքը որակում որպես հակախալաֆական: Այդ քնազավառում ևս «փայլում «էր Ջեմալ փաշան: Իր հրապարակային ելույթներից մեկի ժամանակ, նա հարկադրված էր խոստովանել, որ «սուրբ ցիհադի գործընթացը շրջափակման ենթարկվեց մի անհատ մարդու կողմից՝ Իսլամի Սուրբ Երկրի հենց սրտում, որը դաշնակցում է այն քրիստոնեական պետությունների հետ, որոնց նպատակն է քալանել իսլամի աշխարհը»: Ջեմալը «մի անհատ մարդ» անելով, հասկանալի է, մկատի ուներ շերիֆ Ֆուսեյնին: Շարունակելով նրան պարսավել, Ջեմալը Ֆուսեյնին անվանում է «ստոր անհատ» և համոզմունք հայտնում, որ իր թուրքական հերոսները «կկտրեն այդ սրիկայի գլուխը Մեքքայում»:

Առաջ անցնելով, նշենք, որ Ջեմալին շիաքողվեց կտրել Ֆուսեյնի գլուխը ոչ Մեքքայում և ոչ էլ մեկ այլ տեղ: Ֆուսեյնը բարեհաջող ապրեց մինչև 1924 թ. և մահացավ իր մահիճում, լրիվ տեղյակ լինելով Ջեմալի սպանության մասին, ոչը կատարվեց 1922 թ. Թիֆլիսում, երկու հայ հերոսների ծնոցով:

Ստամբուլը, առնելով արաբական ապստամբության լուրը, դիմեց զանգվածային պատժամիջոցների, չհասկանալով, որ ամեն ինչ արդեն

ուշ էր, ժամանակները փոխվել էին և Օսմանյան կայսրություն կոչվածն էլ այլևս նախկին ուժն ու հնարավորությունը չուներ:

1916 թ. հուլիսի 2-ին սուլթանական հրովարտակով Գուսեյն իբն Ալի ալ-Չաշիմին ազատվեց Գիջազի կառավարչի և Մեքքայի շեյխի պաշտոնից և նրա փոխարեն նշանակվեց Ալի Չալոյարը, որը նույնպես շեյխիական տոհմից էր: Ասկայն սուլթան Մուհամմադ V Ռաշադի այդ հրամանը մնաց քրքի վրա, քանի որ չկար այն թուրքական ուժը, որը գործնականում ի վիճակի լիներ կիրառել նրա հրամանը:

Դրա փոխարեն Սիրիայում ամենադաժան քայլերի դիմեց զազազած Ջեմալ փաշան, առավելագույնս օգտվելով ռազմական դուրսյամբ իրեն տրված լիազորություններից: Եւ իր սահմաններ չճանաչող զայրույթը քափեց այն սակավ արաբ ազգային գործիչների գլխին, որոնք ինչ-ինչ պատճառներով խուսափել էին Ջեմալի կողմից մինչ այդ՝ 1915-1916 թթ., կիրառած պատժամիջոցներից: Եւ հրաման արձակեց զանգվածային ձերբակալությունների մասին: Ձինվորական ոստիկանությունը ձերբակալեց մոտ 40 ակամավոր սիրիացիների, նետեց նրանց բանտերը և ենթակեց զանազան անմարդկային տանջանքների: Իսկ 120 ակամավոր այլ սիրիացիներ ացտրվեցին Անատոլիա: Ձերբակալվածների մեջ շատ կային տարեցներ և հիվանդներ, որոնց օրերն առանց այդ էլ հաշվված էին: Բայց դա ոչ մի նշանակություն չուներ Ջեմալ փաշայի համար: Եւ քոլորին տանջում էր հավասարապես: Դրանց մեջ էր Աբդուլ Չամիդ փաշա Կալտակչին՝ թուրքական բանակի քրիզադային զեներալ, Ջաքի բեյ ալ-Ազմեհը, որը նույնպես եղել էր թուրքական բանակի բարձրաստիճան սպա, Ֆարես ալ-Խուրդին՝ թուրքական պառլամենտի անդամ և այլն: Նրանց ծեծում և քաղցած էին պահում, քայց նրանցից ոչ մեկը ոչ մի խոստովանություն չարեց, իր ընկերներին չմատնեց կամ արաբական ապստամբության մասին որևէ զաղտնիք չհայտնեց: Իսկ ալ-Ֆաթաթ կազմակերպության անդամ, երիտասարդ Շուքրի Քուվաթչին, որը հետագայում դարձավ անկախ Սիրիայի առաջին պրեզիդենտը, վախեցնալով, որ չարչարանքների ժամանակ կարող է չլիմանալ և ակամայից ինչ-որ բաներ հայտնել այդ կազմակերպության մասին, փորձեց ինքնասպանությամբ վերջ տալ կյանքին՝ կտրելով իր երակը:

Ջեմալ փաշան, ձեռքի տակ չունենալով այնպիսի ապացույցներ, որի հիման վրա կարողանար նրանց մահվան դատապարտել, սկսեց

«քիտել» նման փաստեր և ապացույցներ՝ փորձելով նրանց մեղադրել դավաճանության մեջ:

Սակայն զործին միջամտեց Զուսեյնի որդի Ֆեյսալը, ապստամբական բանակի ղեկավարներից մեկը: Նա զգուշացրեց Ջեմալին, որ ձեռքակալվածներին մահապատժի ենթարկելու կամ վատ վերաբերմունքի պատճառով նրանց մահանալու դեպում, ինքը համարժեք պատժամիջոցներ կգործադրի Սեքքայի և Թաիֆի գրավման ժամանակ գերի վերցված թուրք սպաների նկատմամբ, խոստանալով նրան՝ յուրաքանչյուր սպանված կամ մահացած արաբ բանտարկյալի դիմաց, սպանել 10 թուրքական սպա:

Ֆեյսալի սպառնալիքն իր ազդեցությունն ունեցավ: Վախեցած Ջեմալն ազատ արձակեց արաբ երևելի քանտարկյալներին:

Ջեմալի և թուրքական իշխանությունների քաջարձակ թողությունն հետևանքով և տնտեսական հարցերը լրիվ անտեսելու պատճառով, սարսափելի ժանր փճակ ստեղծվեց սիրիացիների համար: Կարելի է ասել, որ սույն և հիվանդությունները հնձում էին նրանց, որի մասին կան քաղմագիստի վկայություններ, հատկապես օտարերկրյա զործիչների, որոնք այդ դժոհակ օրերին գտնվել են Սիրիայում: Նրանց ստացած ընդհանուր տպավորությունն այնպիսին էր, որ նման իրավիճակը թուրքերին ձեռնառու էր, քանի որ զանգվածաբար կոտորվում էին նրանց ատելի արաբները, և վերանում էին նրանց կողմից ապստամբվելու հնարավորությունները: Սիրիայում ամերիկյան գլխավոր հյուպատոսը 1916 թ. հուլիսի 15-ին տեղյակ էր պահում ԱՄՆ-ի կառավարությանը, որ «աղքատների պայմաններն այստեղ ողբալի են: Փողոցները լիքն են սովահար կանանցով և երեխաներով: Իշխանությունները (թուրքական — Ն. Դ.) քաջարձակապես անսիրտ են այս թշվառ մարդկանց տառապանքների հանդեպ, և ոչ էլ թույլատրում են Ամերիկյան Կարմիր խաչին օգնելու նրանց: Իմ երեկոյան պաուզյոնների ժամանակ ես հաճախ տեսնում եմ առուներում ընկած դիակներ»: Իսկ անգլիական «Թայմսը» 1916 թ. օգոստոսի 12-ի համարում հաղորդում էր, որ «արաբախոս մուսուլմանների նկատմամբ կիրառվում է նոր ահաբեկություն: Մոտ 60-80 հազար մարդ է մահացել սուլից Զյուսիսային Սիրիայում»:

Նման փաստերը շատ-շատ են, որոնք զայիս են հաստատելու, որ թուրքական իշխանությունները, Ջեմալ փաշայի գլխավորությամբ, Սիրիայում արաբ քնակչության նկատմամբ, իրոք, կիսում էին նոր ձևի տե-

ուրիզմ՝ իրենց դատապարտված տիրապետությունը երկարածգելու միտումով:

4. «Վերջին մեխը քիհադի դագաղին»

Արարական ապստամբության քարծրացումից հետո, նրա ղեկավար Յուսեյնը երկու անգամ՝ 1916 թ. հուլիսին և սեպտեմբերին, հանդես եկավ հայտարարությամբ՝ ղեկավարացիայով, ուղղված համայն աշխարհի մուսուլմաններին:

Դա միանգամայն բնական էր, քանի որ ապստամբության հետևանքով պահանջ էր առաջացել աշխարհի մուսուլմաններին քաջատրելու, քե ինչու է մուսուլմանական աշխարհի սրբավայրերի պահպան, Սեքքայի շերիֆ Յուսեյնն ապստամբվել մուսուլմանական օսմանյան-թուրքական կայսրության դեմ, որի սուլթանը համարվում էր նաև թուրք մուսուլմանների հոգևոր առաջնորդ՝ խալիֆա, քեև շատերի, այդ թվում և արաբների կողմից, այս վերջին պարագան վիճարկվում էր:

Այս երկու հայտարարություններն իրենց ընդլայնված նման են, ուստի նպատակահարմար ենք համարում կանգ առնել առաջին ղեկավարացիայի վրա:

Յուլիսյան հայտարարության մեջ նա իր առջև երկու խնդիր էր դրել: Նախ, բացատրել աշխարհի մուսուլմաններին, քե ինչու է նա դիմել այդ քայլին՝ ապստամբվել Օսմանյան տիրապետության դեմ: Յուսեյնը բացեփակ դատապարտում է Միասնություն և առաջադիմություն երիտթուրքական կուսակցությանը և նրա գործունեությունը, որը նա համարում է իր ընդլայնված հակախախտման, վկայակոչելով նրա կոնկրետ գործողությունները: Յուսեյնն անարգանքի պլուսին է գամում էն-վեր-մալեթ-Յեմալ երիտթուրքական եռապետությանը, այդ ոճմակին մեղադրելով Միրիայում կիրառած պատժամիջոցների, մահապատիժների և տեռորիզմի մեջ, ինչպես նաև այլ հանցանքների համար, որ նրանք գործել են իսլամի և արաբների դեմ:

Այդ թուրքից հետո, շերիֆ Յուսեյնն անդրադառնում է բուն ապստամբության հարցին: Նա արաբական մեծ հեղափոխությունը համարում է միաժամանակ և՛ կրոնական, և՛ ազգային ապստամբություն: Դեռ ավելին, նա դա համարում է կրոնական և ազգային պարտականություն, որ Ալլահը շնորհել էր նրանց անկախություն ձեռք բերելու համար: Եվ

ճա գտնում է, որ իրենք, արաբ-մուսուլմանները, պարտավոր էին օգտվել Ալլահի ընծեռած այդ հնարավորությունից:

Փաստորեն ընդգծելով, որ ապստամբությունը չէր հակասում իսլամի դրույթներին, քանի որ Թուրքիայի ղեկավարության պահվածքը, զործելակերպը և քաղաքականությունն ամբողջապես հակաիսլամական էր, ուստի և արաբական ապստամբությունը պատասխան քայլ էր թուրքական հակաիսլամիզմին, Գուսեյնն իր այդ հայտարարության մեջ, որն ըստ էության մի դիմում էր աշխարհի քոլոր մուսուլմաններին, կոչ է անում նրանց, հետևել իր օրինական և միանալ արաբներին՝ նրանց պայքարում՝ ընդդեմ թուրքական տիրապետության: Եւ միաժամանակ կոչ է անում նրանց կատարել իրենց պարտականություններն իր՝ որպես Մեքքայի շեյխի, նկատմամբ և պահպանել իսլամական համերաշխությունը:

Այսպիսով, Գուսեյնի պրոկլամացիան ոչ միայն արաբական ապստամբության արդարացում էր, այլև կոչ աշխարհի քոլոր մուսուլմաններին նույնպես ապստամբվել Թուրքիայի և նրա երիտթուրքական ղեկավարության դեմ:

Այսպիսով, ի հակադրություն Ատամբուլի կոչի, ուղղված աշխարհի քոլոր մուսուլմաններին՝ ուղքի ելնել ջիհադի՝ սրբազան պատերազմի Թուրքիայի գլխավորությամբ՝ ընդդեմ քրիստոնյա Անգլիայի, Ֆրանսիայի և նրա դաշնակիցների, Գուսեյնի կոչը թե՛ մեծ, և թե՛ րովանդակության առումով, նպատակաուղղված էր թուրքական ջիհադը պատկազենելուն և կանխելուն:

Այս կոչը վճռական նշանակություն ունեցավ թուրքական ջիհադի տապալման գործում: Ինչպես պատկերավոր կերպով նկատել է Ջ. Անտոնիուսը, Մեքքայի շեյխի Գուսեյն իրն Ալի ալ-Ֆաշիմիի կոչը «վերջին մեխը եղավ ջիհադի դազադին»:

Այստեղ ուշադրության է արժանի այն հանգամանքը, որ վերջին մեխը խփողը եղան աշխարհին իսլամ պարզեած և իսլամի օրենքների անբաժան մասը կազմող ջիհադի հեղինակներ՝ մուսուլման արաբները:

5. Գուսեյն իրն Ալիի թագավոր հռչակվելը և անգլո-ֆրանսական դիմակայությունը նրա ինվեստիտուրայի հարցում

Այդ ընթացքում տեղի ունեցան նաև քաղաքական կարևոր իրադարձություններ: Ինչպես արդեն նշվել է, թուրքական սուլթանի 1916 թ.

հուլիսի 2-ի հրամանով, Չուսեյնը պաշտոնանկ արվեց և նրա փոխարեն Սեքքայի նոր շերիֆ նշանակվեց մեկ ուրիշը: Բայց Չուսեյնն արհամարհեց սուլթանական այդ հրովարտակը, և հուլիսից մինչև Օդեմբեր ամիսը շարունակեց Դիջազը կառավարել որպես նրա կառավարիչ և պահպանեց Սեքքայի շերիֆի իր կարգավիճակը:

Յուրքերի նկատմամբ ապստամբների մի շարք կարևոր հաղթանակներից հետո, երբ հայտնի դարձավ, որ արաբական մեծ ապստամբությունը կաշացել է, Չուսեյնը և նրա մերձավոր շրջապատը գտան, որ հասել էր Չուսեյնին քազավոր հռչակելու պատմական հարմար պահը:

1916 թ. Օդեմբերի 2-ին Սեքքայում գումարվեց արաբական կրոնական առաջնորդների, ցեղապետների և քաղաքացիական երեսիլիների համաժողով, որը միահամուռ կերպով Չուսեյն իբն Ալի ալ-Չաշիմիին հռչակեց «Արաբական երկրների քազավոր»: Տեղի ունեցավ միապետ հռչակելու արարողություն՝ բախա, համաձայն արաբական ավանդական ծիսակատարության: Դա կազմում էր միապետի ինվեստիտուրայի էական մասը՝ երբ նրան քազավոր հռչակողները միաժամանակ նրան տալիս էին հավատարմության երդում:

Չուսեյնը հռչակվեց արաբական բոլոր երկրների քազավոր, որը նշանակում էր, որ նա հավակնում էր արաբական բոլոր երկրները միավորել իր հովանու ներքո և իրականացնել արաբների պատմական երազանքները, զոհն նրանց այն մասով, որն արձանագրված էր Չուսեյն-Մակ-Մահուն համաձայնագրում:

Կազմվեց արաբական կառավարություն՝ Չուսեյնի ավագ որդի Ալիի գլխավորությամբ, որի մեջ նրա եղբայրներ Արդալլահը և Ֆեյսալը զբաղեցրին համապատասխանաբար արտաքին գործերի և ներքին գործերի նախարարների առանցքային պաշտոնները:

Էմիր Արդալլահը, որպես արտաքին գործերի նախարար, կատարեց իր առաջին կարևոր հանձնարարությունը: Եւ, արարողությունից անմիջապես հետո, հեռագրեց արաբների գլխավոր դաշնակից երկրներին, ինչպես նաև բոլոր չեզոք երկրներին, Չուսեյնի արաբական երկրների քազավոր ընտրվելու մասին, և խնդրեց նրանց ճանաչել նրան որպես այդպիսին:

Արդալլահի հաղորդած լուրը դիտվեց որպես սենսացիա և մեծ հուզմունք առաջացրեց Լոնդոնում և Փարիզում, որն այնուհետև վերածվեց դժգոհության: Նրանց համար Չուսեյնի «Արաբական երկրների քա-

գալոր» հոշակվելը անընդունելի էր, որը պայմանավորված էր մի շարք պատճառներով:

Առաջին, Գուսեյնի թագավոր հոշակունը՝ պահի առումով, հաջող չէր: Անգլիան և Ֆրանսիան գտնուծ էին, որ տվյալ պահին, երբ ընթանուծ էին պատերազմական գործողություններ, և երբ ամեն ինչ դեռևս հստակ չէր, ժամանակը չէր հասունացել նման արմատական քնույթի որոշման համար: Նրանք գտնուծ էին, որ անհրաժեշտ էր սպասել, մինչև կհասունանային բոլոր պայմանները:

Երկրորդ, Գուսեյնի թագավոր հոշակվելն իրավական առումով հիմնավորված չէր, քանի որ այն իրագործել էր մեքքայում հավաքված միայն մի խմբի կողմից: Սինչդեռ բոլոր արաբական երկրների թագավորի ինվեստիտուրայի համար անհրաժեշտ էր համաարաբական համաժողով, որտեղ ներկայացված կէինեին արաբական իրոք բոլոր երկրների նրնելիները՝ կրոնական առաջնորդները, ականավոր ցեղապետերը, շնխները, քաղաքացիական, ազգային գործիչները և այլն:

Երրորդ, Լոնդոնուծ և Փարիզուծ գտնուծ էին, որ տխտղոսի ընտրման հարցուծ Գուսեյնը նույնպես շտապողականութուն է ցուցարբել: Նա ընտրել էր «Արաբական երկրների թագավոր» տխտղոսը, որով Գուսեյնը, ըստ անգլիացիների և ֆրանսիացիների, անցել էր քույլատրելի սահմանը և սխալ գործել գահի մյուս ինարավոր հավակնորդների նկատմար:

Այս բոլորի մեք, հարկավ, կա ճշմարտության հատիկ: Բայք, կարծուծ ենք, որ Անգլիայի և Ֆրանսիայի գլխավոր դժգոհության և Գուսեյնի ու նրա որդիների ցանկությանը հակադրվելու նրանք գլխավոր շարժառիթը կայանուծ էր նրանուծ, որ Գուսեյնի ցանկությունը՝ դառնալ արաբական բոլոր երկրների թագավոր, հակասուծ էր Սայքս-Պիկոյի անգլո-ֆրանսիական գաղտնի պայմանագրի սկզբունքներին, որի մասին անտեղյակ էր Գուսեյնը: Նրա կողմից «Արաբական երկրների թագավորի» տխտղոս ընտրելը ուղղակի և անուղղակի նշանակուծ էր, որ նա հավակնուծ էր դառնալ առնվազն արաբական մի այնպիսի անկախ պետության թագավոր, որի սահմանները գծված էին Սակ-Մահունի հետ ձեռք բերված համաձայնագրով: Իսկ դա շտտ ավելի ընդարձակ տարածք էր նախատեսուծ արաբական ալպազա անկախ պետության համար, քան թե Սայքս-Պիկոյի համաձայնագիրը, որով Անգլիան և Ֆրանսիան իրար միջև բաժան-բաժան էին անելու արաբական երկրները, ոչ մեծ տարածք բողնելով արաբական անկախ պետության համար:

Ահա այսպիսի պայմաններում, հաշվի առնելով նաև այն պարագան, որը կողմերը դեռևս զգում էին միմյանց կարիքը՝ պատերազմը հաղթական վախճանի հասցնելու համար, Յուսեյնը մի կողմից, և Անգլիան ու Ֆրանսիան՝ մյուս կողմից, գերադասեցին փոխզիջման դիմել: Անգլիան և Ֆրանսիան համաձայնվեցին Յուսեյնին ճանաչել որպես միայն ու միայն Յիջազի թագավոր: 1917 թ. հունվարի 3-ին Անգլիան և Ֆրանսիան պաշտոնապես տեղյակ պահեցին այդ մասին Յուսեյնին: Վերջինս ճարտահատյալ հարկադրված էր համակերպվել նոր տիտղոսի հետ:

Դա նույնպես որոշակի նվաճում էր նրա համար, քանի որ նա Յիջազի կառավարչից դառնում էր Յիջազի թագավոր՝ մի գլխով բարձրանալով իրեն հավասար թազում կառավարիչների մեջ:

Կարևոր փոփոխություններ, այդ թվում և կադրային, եղան նաև Արարական Արևելքում անգլիական ռազմական և քաղաքական ղեկավարության մեջ:

Տիրոջայում հաստատվեցին անգլիական և ֆրանսիական առաքելություններ: Այստեղ ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ արարական երկրներում սկսել էր ակտիվանալ Ֆրանսիան: Նա չէր ցանկանում ամեն ինչ թողնել միայն Անգլիայի տնօրինության տակ:

Անգլիական առաքելության ղեկավար նշանակվեց փոխգնդապետ Ս. Վիլսոնը, որը մինչ այդ ծառայում էր Սուդանի քաղաքական բաժնում: Նա նշանակվեց որպես շերիֆին կից հավատարմագրված բրիտանական զործակալ:

1916 թ. սեպտեմբերին Տիրոյա ժամանեց ֆրանսիական առաքելությունը՝ գնդապետ Ե. Բրեմոնի գլխավորությամբ: Նա դարձավ Ֆրանսիական առաջին բարձրաստիճան պաշտոնական անձնավորությունը Յիջազում:

Դետազայում Յիջազ ժամանեցին այլ պաշտոնյաներ, որոնք որպես խորհրդականներ, տարբեր պարտականություններ էին կատարում: Դրանց մեջ էր նաև Թ. Լուրեմսը, որը հետազայում կարևոր դերակատարում ունեցավ Յուսեյնի հետ Մեծ Բրիտանիայի հարաբերություններում և արաքական ապստամբական բանակի ռազմական զործողություններում:

Բայց ամենամեծ և ամենակարևոր փոփոխությունը կապված էր Ռեջինալդ Վինգեյնի նոր նշանակման հետ: Նա սկզբում նշանակվեց Յիջազում ռազմական ուժերի գլխավոր հրամանատար, իսկ 1916 թ. վեր-

ցերին՝ նաև եզիպտոսում Սեծ Բրիտանիայի գլխավոր կոմիսար, այդ բարձր պաշտոնում փոխարինելով Մակ-Մահոնին: Դրանով նրա իրավասության տակ անցան անգլո-արաբական ռազմական և քաղաքական համագործակցության թուր հարցերը:

6. Թուրքական բանակի ջախջախումը և Պաղեստինի, Դորդանանի, Լիբանանի ու Սիրիայի ազատագրումը

1916 թ. վերջը և 1917 թ. սկիզբները բախտորոշ եղան արաբների և Անտանտի երկրների համար արաբական ռազմաճակատում: Թուրքերի հարձակողական թուր ռազմական ծրագրերն անհաջողության էին մատնվել և թուրքական բանակները հարկադրված էին անցնել պաշտպանության:

Վերափոխումներն անգլիական ռազմական և քաղաքական դեկալաբության մեջ և Գուսեյնի դիրքերի ամրապնդումը Հիջազում ու նրա հեղինակության բարձրացումն արաբական աշխարհում, դրական ազդեցություն ունեցավ նրանց հետագա քաղաքական և ռազմական ծրագրերի իրականացման մեջ: Արաբական ռազմաճակատներում նախաձեռնությունն անցավ անգլիացիների ու արաբների ձեռքը, որը նրանք պահպանեցին մինչև պատերազմի ավարտը:

Թուրքերին վճռելով Հիջազից, անգլիական զորքերը և արաբական բանակն անցան հարձակման և 1917 թ. սկզբներին մտան Պաղեստին: Սկսվեց նրա, ապա նաև Դորդանանի, Լիբանանի ու Սիրիայի ազատագրման պատմական պահը: 1917 թ. հուլիսի 6-ին արաբական զորքերը գրավեցին Աքաբան, որի անկումը ծանր հարված էր թուրքական բանակին: Արաբական զորքերը լրիվ ազատագրեցին Կարմիր ծովի ափերը և շատ կարևոր հենարան ստեղծեցին իրենց և անգլիացիների համար Սիրիա մտնելու առումով:

Ռազմական մասնագետները, որոնք հատուկ ուսումնասիրել են Առաջին համաշխարհային պատերազմի հիմնական բատերաքեմները, Աքաբայի գրավումը համարում են շրջադարձային արաբական ռազմաճակատում: Մինչ այդ, ռազմաքաղաքական կենտրոնը համարվում էր Հիջազը: Աքաբայի գրավումից հետո, կենտրոնը տեղափոխվեց Հիջազից Աքաբա: Հիջազում մնացին Ալիի և Արդալլահի հրամանատարությամբ զործող արաբական ուժերը, որոնք հիմնականում իրենց հսկողության տեսադաշտում էին պահում Մադինան, առանց փորձ անելու

այն գրավելու, քանի որ այնտեղ կենտրոնացված էին բավականին մեծ քվով քուրքական ուժեր: Բայց դա ինքնին արդեն օգնություն էր արարական ապստամբական ուժերին և անգլիացիներին, քանի որ քուրքական այդ բանակը զամված էր մնում Սաղիմայում, և քուրքական հրամանատարությունը գրկված էր դրանք փոխադրել այլ ճակատներ, որի կարիքն այդքան զգուժ էր թուրքիան:

Դրա հետ միասին, Ալիի և Արղայլահի զինական ուժերը, որոնց միացավ իր ոչ մեծ զորավաճակ նաև նրանց ամենակրտսեր եղբայրը՝ Էմիր Չայդը, պարբերաբար հարձակումներ էին գործում հիջազյան երկաթուղու վրա, որը Դամասկոսը կապում էր Սաղիմայի հետ, մեծ անհանգստություն պատճառելով նրկաբուղազի՞ղ սաշտապանող քուրքական զորքերին: Այս վերջիններս մեծ կորուստներ էին ունենում, տալով սպանվածներ և գերիներ:

Ալիի, Արղայլահի և Չայդի բանակներում ծառայում էին մեծաքիվ օտարերկրյա, գլխավորապես Ֆրանսիական, ռազմական խորհրդատուներ, մասնավորապես Մարոկկոյից և Ալժիրից: Կրանք բավականին փորձառու էին և տիրապետում էին բեդվիններից կազմված արարական զինվածների հետ աշխատելու արվեստին: Նրանք նշանակալի դեր խաղացին երեք էմիրների հրամանատարության տակ զտնվող արաբական բանակի մարտունակությունը բարձրացնելու գործում:

Չեյսալի հրամանատարության տակ զտնվող բանակում նույնպես կային ռազմական խորհրդատուներ, որոնք անգլիական սպաներ էին:

Արարայի գրավումը միաժամանակ դուռ էր բացում հարձակողական զործողությունները ծավալելու Սիրիայի ուղղությամբ, որը, վերջին հաշվով, ամենակարևորն էր:

Այս ընթացքում տեղի ունեցավ նոր փոփոխություն անգլիական հրամանատարության կազմում: 1917 թ. հունիսին արարական ռազմաճակատում անգլիական զորքերի գլխավոր հրամանատար նշանակվեց սըր Էդմունդ Ալլենբիք:

Նոր իրադրության պայմաններում, Չեյսալի բանակը դարձավ եփալտական երսափողիցին ուժերի աջ թևը, որը ներգրավվեց Սիրիան գրավելու Ալլենբիքի մշակած ռազմական ծրագրի իրականացման մեջ:

1917 թ. հոկտեմբերի 31-ին անգլիացիներն անցան հարձակման Դազա-Բեերշաբ հատվածում, ճեղքեցին քուրքական բանակի պաշտպանությունը, և, շարժվելով դեպի հյուսիս, 1917 թ. նոյեմբերի 16-ին

գրավեցին Ֆաֆան, իսկ ղեկավարների 9-ին՝ Երուսաղեմը: Պա նշանակում էր, որ բուրջական զորքերը ծանր պարտություն կրեցին արաբական պաղեստինա-հորդանանյան ռազմաճակատում և անվերադարձորեն կորցրեցին Պաղեստինը:

Պետք է նկատի ունենալ, որ այդ նույն ժամանակ անգլիացիները, ինչպես նշվել է վճռական հաջողության հասան նաև Միջագետքում, քայլ առ քայլ ազատագրելով Իրաքի տարածքները: 1917 թ. փետրվարից մինչև նոյեմբեր ամիսը, նրանք, պարտության մատնելով բուրջական զորքերին, հարավային Իրաքից հասան մինչև Թիկրիտ: Արաբների և անգլիացիների հարձակողական հաջող գործողությունները նրկու ռազմաճակատներում բուրքերին զրկեց իրենց զորքերը մի ռազմաճակատից մյուսը նետելու և ռազմական իրադրությունը հօգուտ իրենց փոխելու հնարավորությունից:

Սակայն Չուսեյնի համագործակցությունն իր դաշնակիցների, առաջին հերթին, անգլիացիների հետ հարթ չէր ընթանում: Նրանց միջև մշտապես ծագում էին տարաձայնություններ տարբեր հարցերի շուրջը, որոնց վրա անհրաժեշտ ենք համարում կանգ առնել, ընդհատելով ռազմական գործողությունների լուսաբանությունը:

7. Չուսեյնի տարաձայնությունները անգլիական և ֆրանսիական դաշնակիցների հետ և դրանց պատճառները

Իրոք, արաբական ապստամբության ղեկավար Չուսեյնի և նրա մեծավորագույն շրջապատի հարաբերություններն Անտանտի իրենց դաշնակիցների հետ անամալ չէին: Պարբերաբար նրանց միջև առաջանում էին հակասություններ, որոնք երբեմն շատ սուր բնույթ էին կրում՝ նույնիսկ այն աստիճանի, որ կարող էին անգամ հարցականի տակ դնել նրանց համագործակցությունը:

Նրանց միջև առաջին տարաձայնությունը ծագեց, ինչպես արդեն նշել ենք, Չուսեյնի արքայական ինվեստիտուրայի հարցում, երբ Անգլիան և Ֆրանսիան հրաժարվեցին ճանաչել նրան որպես արաբական երկրների թագավոր, ստիպելով նրան սահմանափակվել լույ Չիջազի թագավորի տիտղոսով: Չուսեյնը հարկադրված էր կուլ տալ այդ վիրավորանքը, որը, սակայն, նրա մոտ մեծ նստվածք տվեց, ուժեղացնելով նրա և նրա շրջապատի կասկածները անգլիացիների, ինչպես նաև ֆրանսիացիների անկեղծության վերաբերյալ:

Այդուհանդերձ, Չուսեյնն իր մեք ուժ չգտավ խզել կապերն իր դաշնակիցների հետ, երբ դեռ նոր էր սկսվել արաբական ապստամբությունը և իրենք մեծապես կախված էին անգլիական ռազմական օգնությունից և քաղաքական աջակցությունից:

Տարածայնության մյուս աղբյուրը՝ Անգլիայի կողմից արաբ ապստամբներին անհրաժեշտ քանակությամբ ժամանակակից զենքով ապահովելու հարցն էր, որը, Մեծ Բրիտանիան, հակառակ իր խոստումների, այդպես էլ, ըստ էության, չկատարեց պատերազմի ընթացքում: Նա բախարաբլում էր միայն սահմանափակ քանակությամբ հրացաններ և զինամթերք մատակարարելով: Չիեթի, ուլտերի և ջորիների վրա նստած արաբ ապստամբ բեդվինների հիմնական զենքը շարունակում էր մնալ բուրդ: Չուսեյնն անընդհատ դիմում էր անգլիական հրամատարությանն իր զորքին հրետանի, զնդացիներ կամ զոհե բավարար քանակությամբ ժամանակակից հրացաններ մատակարարել: Նույնը նա անում էր անգլիական զինվորական ներկայացուցիչների հետ հանդիպումների ժամանակ: Սակայն, անգլիական կողմը, զանազան պատրվակներով, խուսափում էր բավարարել արաբական կողմի այդ միանգամայն բնական պահանջը: Նրան պետք չէր ուժեղ, լավ զինված ու մարզված արաբական կանոնավոր բանակ, որը, ինչպես ենթադրում էին Լոնդոնում, պատերազմի ավարտից հետո կարող էր լուրջ խնդիրներ առաջացնել:

Արաբների մոտ լուրջ դժգոհություն առաջացրեց Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարար լորդ Բալֆուրի 1917 թ. նոյեմբերի 2-ի ղեկավարացիան Պաղեստինում հրեական օջախ ստեղծելու վերաբերյալ: Իր ձևով այդ ղեկավարացիան պարզապես մի նամակ էր, որ Բալֆուրն իր կառավարության անունից հղել էր բանկիր, ծագումով հրեա Ռոտշիլդին: Նրանում ասված էր, որ նորին բրիտանական մեծության կառավարությունը «վերաբերվում է քաղեհաճորեն Պաղեստինում հրեական ժողովրդի համար ազգային օջախ հիմնելուն, և իր բոլոր ջանքերը կգործադրի, որպեսզի հեշտացնի այդ նպատակին հասնելը»: Միաժամանակ նրանում նշված էր, որ այդ նպատակն իրագործելիս, «չպետք է վնաս հասցվի Պաղեստինում գոյություն ունեցող ոչ հրեական համայնքների քաղաքացիական և կրոնական իրավունքներին»:

Բալֆուրի ղեկավարացիան առաջ բերեց Չուսեյն քազավորի և արաբական ազգային և կրոնական առաջնորդների սուր բողոքը: Արաբական ճամբարում ծայրեր էին հնչում Անգլիայի հետ կապերը խզելու մա-

սին: Արաքճերը, այդ թվում և Յուսեյնը, Բալճուրի ղեկարացիան համարում էին Յուսեյն-Մալ-Մահոն համաձայնագրի կոպիտ խախտում Անգլիայի կողմից, քանի որ Պաղեստինը դուրս էր բերվում ապագա անկախ արաբական պետության տարածքներից:

Պետը է նշել, որ Բալճուրի ղեկարացիան նաև Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրի խախտում էր նշանակում, քանի որ այդ համաձայնագրում հստակ գրված էր, որ Պաղեստինը դրվելու էր միջազգային կառավարման ներքո:

Սեծ Բրիտանիան, վախենալով, որ արաքճերը կարող են դաշնակցային կապերը խզել և դուրս գալ պատերազմից, անհրաժեշտ համարեց Յուսեյնի մոտ ուղարկել հայտնի պատմաբան, արաբագետ, Օքսֆորդի համալսարանի պրոֆեսոր Յոզաբոլին: Յոզաբոլը, որն այդ ժամանակ ավելի շատ հետախուզության բնագավառում էր աշխատանքներ կատարում, քան թե արաբագիտության, բրիտանական կառավարության հանձնարարությամբ, պատրաստեց մի քաջատրական փաստաթուղթ Յուսեյնին հանձնելու համար, որը կոչվում է «Յոզաբոլի հուշագիր»: Յուշագիրը հանձնվեց Պիզազի քաղաքի Յուսեյնին 1918 թ. հունվարի 4-ին: Եվ, իրոք, այդ ժամանակ բանակցություններ էին ընթանում արաբական որոշ շրջանակների և Թուրքիայի միջև՝ սեպարատ հաշտություն կնքելու վերաբերյալ:

Նա կազմված էր տիպիկ բրիտանական ոճով՝ շատ բան ասել, քայց ոչ մի կոնկրետ պարտավորություն չստանձնել: Յուշագիրը հիմնված էր երկու գաղափարների վրա: Առաջին՝ «Պաղեստինում ոչ մի ժողովուրդ չի ենթարկվելու մյուսին»: Սա ասված էր արաքճերին հանգստացնելու համար, որ Յրեական օջախի ստեղծման պարագայում, Պաղեստինում բնակվող արաքճերը չեն ենթարկվի հրեաներին, և, ընդհակառակը: Երկրորդ՝ Յոզաբոլը պարտավորեցնող տոնով հիշեցնում էր Յուսեյնին, որ Անտանտը հնարավորություն էր տվել արաքճերին միավորվել և «արաբական ազգ ստեղծել»: Այս դիտողության իմաստն այն էր, որ արաքճերը, իբր, պարտական էին Անգլիային և Անտանտի մյուս երկրներին այն առումով, որ նրե չլինել նրանց բարեհաճ դիրքորոշումը, ապա հնարավոր չէր լինի նաև արաքճերի միավորվելը և արաբական ազգ ստեղծելը: Այլ կերպ ասած, անգլիացիներն իրենց այդ «ծառայության» դիմաց պահանջում էին Յուսեյնից և ընդհանրապես արաքճերից, զիջել և խոչընդոտներ չհարուցել Բալճուրի ղեկարացիայի հարցում:

Չուսեյն բազավորի դիրքորոշումը նույնպես յուրատեսակ եղավ: Նա քավարարվեց միայն Գոզարթի հուշագիրը և անգլիական կառավարության բացատրություններն ի գիտություն ընդունելով, սակայն ոչ մի երաշխիքներ չտվեց դրանց վերաբերյալ, Ավելին, նա չքաքցեց, որ պատերազմի ավարտից հետո ինքը կանդրադատնա Բալֆուրի դեկլարացիային և ամեն ինչ կանի այն վերանայելու համար:

Արաբների տարածայնությունները Անգլիայի և Ֆրանսիայի հետ իրենց զագաթնակետին հասան և վերածվեցին քաղաքական շուրջ ճգնաժամի, երբ նրանց հայտնի դարձան Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրի գոյության մասին: Ինչպես նշել ենք, Չուսեյնը և մյուս արաբ առաջնորդները, ոչ մի զաղափար չունեին նրա մասին: Այդ համաձայնագրի մասին արաբներն առաջին անգամ իմացան, երբ խորհրդային կառավարությունը 1917 թ. նոյեմբերի 22-ին հրապարակեց ցարական Ռուսաստանի կնքած գաղտնի պայմանագրերը, համաձայնագրերը և դիվանագիտական այլ փաստաթղթեր, որոնց բնում և Սայքս-Պիկոյի համաձայնագիրը արաբական երկրները Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև քաժանելու վերաբերյալ: Դրա հիման վրա, անգլիական «Մանչեստր Գաղղիան» քերթը 1917 թ. նոյեմբերի 28-ին իր էջերում հրապարակեց համաձայնագրի հիմնական բովանդակությունը:

Առիթից օգտվեց նաև Թուրքիան: Ձեռնալ փաշան նոյեմբերի վերջերին իր հատուկ գործակալի միջոցով պայմանագրի լրիվ տեքստը հանձնեց էմիր Ֆեյսալին Աքաբայում: Այդ նույն գործակալը, համաձայնագրի հետ միասին, էմիր Ֆեյսալին և արաբական ապստամբական բանակի մյուս ականավոր ղեկավար Ջաֆար ալ-Սակարիին, հանձնեց Ձեռնալ փաշալի նամակները, բվագրված 1917 թ. նոյեմբերի 26-ին: Ձեռնալը թուրքական կառավարության անունից արաբական կողմին առաջարկում էր բանակցություններ սկսել սեպարատ հաշտություն կնքելու համար:

Ֆեյսալին ուղղված նամակում Ձեռնալը մատնանշում էր, որ նա և նրա հայրը՝ Չուսեյնը, սխալ են գործել՝ հավատալով արաբական անկախության խոստումներին և ապստամբվելով իսլամի գերագույն իշխանության, այսինքն՝ թուրքական սուլթանի դեմ, և որ այդ խոստումներն այժմ արդեն երևում է, որ եղել են լրիվ կեղծ, քանի որ դաշնակիցների իսկական մտադրությունը նղել է արաբական երկրների քաժանումը և նրանք օտարերկրյա տերերի տիրապետության՝ Սիրիան Ֆրանսիայի, Իրաքը Անգլիայի և Պաղեստինը միջազգային կառավարման ներքո

ղնելը: Այնուհետև, Ջեմալը նշում է, որ միակ կուրսը, որ մնացել է արաբներից ընտրել՝ վերադարձն է օսմանյան գիրկը և նրանց օրինական իրավունքների ապահովումը՝ համաձայնության զալով թուրքերի հետ:

Նամակի վերջում Ջեմալը հրավիրում էր Ֆեյսալին անմամբ գալ Ղամասկոս բանակցությունների համար, խոստանալով նրա անձի անվտանգության լրիվ ապահովում:

Նամակին կցված էր նաև մի Էջ, որի վրա գրված էին թուրքական Նոր առաջարկությունները, որի շուրջը պետք է Ֆեյսալը և Ջեմալը բանակցեին: Ջեմալն իր կատավարության անունից առաջարկում էր Օսմանյան կայսրության արաբական թուրք վիլայաթներին լրիվ ինքնավարության շնորհում, որի շրջանակներում նրանց ազգային թուրք պահանջները կբավարարվեին: Այնուհետև նա նշում էր, որ եթե այդ բանակցությունների արդյունքում համաձայնագիր ստորագրվի, որի մեջ Ջեմալը չէր տարակուսում, ապա նրա դրույթների կատարումը կերաշխավորվեր ոչ միայն թուրքական սուլթանի, այլև Գերմանիայի կատավարության կողմից:

Այնուհետև, նա «բացատրում» էր Ֆեյսալին և նրա միջոցով արաբներին, որ զոնե այժմ, երբ արդեն ամեն ինչ հայտնի է դարձել, «արաբ առաջնորդները պետք է գիտակցեն, որ նրանց համագործակցությունը դաշնակիցների հետ, որը նրանք պատկերացնում էին թե դա կբերի նրանց անկախություն, իրականում արաբական ներկրներին առաջնորդում է դեպի ստրկացում Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի կողմից»:

Ինչպես տեսնում ենք, Ջեմալը և թուրքական կատավարությունը ոչինչ չէին հասկացել և չէին պատկերացնում, թե ինչպիսի արմատական փոփոխություններ էին տեղի ունեցել արաբական իրականությունում, արաբների հոգեբանության և մտածելակերպի մեջ: Նրանք չէին ըմբռնում, որ արաբները թուրք կամուրջներն արդեն այրել էին և վերադարձը թուրքերի գիրկը, որոնք այդ ընթացքում ավելի էին կատարելագործել իրենց դաժան պատիժների մեքենան, որոնք կախաղան էին հանել արաբական ազգային շարժման ղեկավարությունը, հազարավոր ընտանիքներ աքսորել, նրանց ունեցվածքը բռնագրավել, իսկ տասնյակ հազարավորների էլ բանտերը նետել, այդ թուրքից հետո կրկին վերադառնալ «թուրքերի գիրկը», հավասար էր համազգային ինքնասպանության:

Ջեմալի նամակի մեջ կար ուշագրավ մի հանգամանք ևս՝ նրա առաջարկությունն առ այն, որ արաբների՝ օսմանյան գիրկը վերադառնա-

լու պարագայում, նրանց իրավունքների երաշխավորները քուրդերի, նրանց սուլթանի հետ միասին, պետք է լինեն նաև զերմանիսան: Ուրեմն, Ջեմալը, որն իր նամակում դատապարտում էր Յուսեյնին այն քանի համար, որ նա պայմաններ էր ստեղծում Անգլիայի և Ֆրանսիայի կողմից արաբական երկրների ստրկացման համար, այժմ ինքն էր փորձում պայմաններ ստեղծել զերմանական ազդեցության տարածման և զերմանական տիրապետության հաստատման համար արաբական երկրներում՝ արաբներին երաշխիքներ տալու պատրվակով:

Ֆեյսալը Ջեմալի նամակը և իր պատասխանը նրան, նախապես ուղարկեց իր հորը: Յուսեյն քազավորն անմիջապես կողմնորոշվեց և որոշեց չընկնել քուրդերի թակարդը, վճռականորեն մերժելով նրանց հետ որևէ զործ ունենալ: Նա փոփոխություններ մտցրեց նաև Ջեմալին հասցեագրված Ֆեյսալի պատասխան նամակի մեջ, առաջարկելով նրան մերժել հաշտության մասին նրա առաջարկությունը: Միաժամանակ Յուսեյնն այդ քուրդ փաստաթղթերի փաթեթն ուղարկեց Կահիրե՝ եզիպտոսում բրիտանական զլխավոր կոմիսար Ռեջինալդ Վինգեյթին, պահանջելով նրանից քացատրություններ Ջեմալի նամակում նշված անգլո-ֆրանս-ուսական գաղտնի պայմանագրի մասին:

Զլխավոր կոմիսարը, նույնպես շփոթված այդ «նորությունից», հարցն ուղղեց բրիտանական Ֆորին Օֆիսին, գտնելով, որ դա ավելի շատ նրան է վերաբերում:

Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրի և նրա քվանդակության հայտնի դառնալը արաբներին, ռուսների ազդեցություն զործեց նրանց վրա: Նրանք ապշած ու զայրացած էին, ու հասկացան, որ խաբված են և Անգլիան իր սովորության համաձայն երկդիմի քաղաքականություն է վարում:

Անգլիային իր պաշտոնական բողոքը հայտնեց Յուսեյն քազավորը, նշելով, որ ինքը «երբեք չի ճանաչի Ֆրանսիայի հետ կնքած որևէ պայմանագիր»:

Չայրույթն այնքան խորն էր, որ արաբական շատ սպաներ ու զինվորներ այլևս անհնար էին համարում անգլիացիների հետ կողք-կողքի պատերազմը շարունակել:

Ծանր դրության մեջ հայտնվեց նաև Անգլիան: Նա դիմեց մի շարք քայլերի, որոնց նպատակն էր փարատել արաբների կասկածանքները, մանավանդ կանխել արաբ-թուրքական սեպարատ քանակությունները, որ սկսել էին արաբական որոշ քարծրաստիճան զինվորականներ:

Անգլիայի նպատակն էր շարունակել օգտագործել արաբների ռազմական ուժը Թուրքիայի դեմ դեռևս շարունակվող պատերազմում: Անգլիայի վարչապետ Դ. Լլոյդ Ջորջը, անդրադառնալով խորհրդային կառավարության կողմից Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրի հրապարակման հարցին, և ընդունելով, որ դա առաջացրել արաբների խոր զայրույթը, հետագայում իր հուշերում գրում էր. «Անհրաժեշտ էին նոր հավաստիացումներ, որպեսզի կանխվեր խզումն արաբների հետ»:

Անգլիան, սկզբում, լորդ Բալֆուրի շուրթերով, փորձեց հերքել Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրի գոյությունն ընդհանրապես: Այս հետևեց Ֆորին Օֆիսի պատասխանը Գուսեյնի հարցմանը, որ Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարարությանն էր փոխանցել Եգիպտոսում անգլիական զվխավոր կոմիսար Ռեջինալդ Վինգեյթը: Իսկ վերջինս էլ այդ պատասխանը հեռագրով փոխանցեց Գուսեյն թագավորին:

Բրիտանական պատասխանը երկինաստ փաստաթուղթ էր և հարցին ուղղակի պատասխանելուց խուսափելու մի փայլուն օրինակ է: Վինգեյթի հեռագրում ամբողջ մեղքը բարդվում էր Ջեմալի վրա և արաբներին խորհուրդ էր տրվում նրա կողմից ներկայացվածը համարել որպես հերքական թուրքական խարդախանք: Բրիտանական պատասխանում բառացիորեն ասված էր հետևյալը. «Փաստաթղթերը, որ բուլղիկները հայտնաբերել են Պետրոգրադում, արտաքին գործերի նախարարությունը չի համարում իսկապես կնքված համաձայնագիր, այլ համարում է Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի միջև նախնական կարծիքների և գրույցների գրառում, որը տեղի է ունեցել պատերազմի սկզբնական օրերին և նախքան արաբական ապստամբությունը՝ այն նկատառումով, որպեսզի խուսափեն բարդություններից պետությունների միջև Թուրքիայի դեմ պատերազմ մղելու ընթացքում:

Ջեմալ փաշան, տգիտությամբ կամ չար նտադրություններով, նենգավորիսել է պետությունների (Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի — Ն. Գ.) միջև հասկացողության նախնական նպատակները... և անգիտացել է նաև այն փաստը, որ արաբական ապստամբության զարմանալի հաջողությունը, ինչպես նաև Ռուսաստանի ետ քաշվելը, վաղուց ստեղծել են բոլորովին այլ իրադրություն»:

Այս հարցի վերաբերյալ կա նաև Մեծ Բրիտանիայի կառավարության 1918 թ. փետրվարի 8-ի նուտան Հիջազի թագավոր Գուսեյնին, որտեղ դարձյալ դատապարտվում էին Թուրքիայի փորձերը գծուցնել արաբներին իր դաշնակիցների հետ: Նրանում նշվում էր նաև, որ դաշնա-

կիցների նպատակն է հաստատ պաշտպանել քուր ճնշված ժողովուրդների ազատագրման գործը և «նրանք վճռական են կանգնել արաբ ժողովրդի կողքին՝ նրա այն պայքարում, որ նրանք մղում են հանուն մի այնպիսի արաբական աշխարհի ստեղծման համար, որտեղ օրենքը կվիտարիին օսմանական անարդարությունը: Երբին Մեծության կառավարությունը վերահաստատում է իր նախկին պարտավորությունը արաբական ժողովուրդների ազատագրության վերաբերյալ»:

Դրանով, արաբների և Անգլիայի միջև ծագած կոնֆլիկտը՝ կապված Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրի հետ, հարթվեց: Արաբները չխզեցին կապերը ոչ միայն Անգլիայի, այլև Ֆրանսիայի հետ, և շարունակեցին պատերազմական գործողությունները Թուրքիայի դեմ:

Չուսեյնի վաղրագիծն այս կոնֆլիկտի ասելությանը տարբեր գնահատականների է արժանացել, այդ թվում և քննադատական: Տիրապետող է այն տեսակետը, որ Չուսեյնը վստահում էր անգլիացիներին: Ամին Սաիդը գրում է, որ «ցավոք, Չուսեյնը շարունակում էր հավատալ անգլիացիների անկեղծությանը և բարեկամությանը»: Ջ. Անտոնիուսը, Անգլիայի պահվածքը և բրիտանական կառավարության քաղաքականությունը իրավացիորեն որակելով անազնիվ, իսկ բրիտանական ուղեծրները Չուսեյնին գնահատելով որպես նրան խաբելու միտումնավորություն, նշում է, որ Չուսեյնը թագավորը փաստորեն թույլ տվեց որ իրեն խաբեն: Նրա կարծիքով դրա պատճառները պետք է փնտրել այն բանում, որ Չուսեյնի մոտ անսասան էր հավատը բրիտանական ազնվության նկատմամբ:

Չետագայում Չուսեյնը պիտի փոշմանի և ահիստա դրա համար, բայց դա արդեն ուշ կլինի:

8. Ուղեգրական գործողությունների վերակառուցումը և անգլո-արաբական զորքերի նոր հաղթանակները

Թուրքական զորքերի պարտությունը Չիզագում, Պաղեստինում և Իրաքում արժատապաես փոխեց ուղեգրական իրադրությունը հօգուտ արաբների և նրա դաշնակից անգլիացիների: Նրանք նախապատրաստական մեծ աշխատանքներ տարան 1918 թ. ընթացքում հարձակողական նոր գործողություններ ծավալելու համար:

Բացի մարտական պատրաստականությունից, որը հատկապես կարևոր էր արաբական քեյվիմական բանակի համար, դաշնակիցները

առանձնահատուկ նշանակություն էին տալիս քարոզչական աշխատանքների ծավալմանը՝ դեռևս թուրքական տիրապետության տակ գտնվող արաբների շրջանում: Դրա նպատակն էր նախօրոք, նախքան դաշնակից զորքերի հայտնվելը, ապահովել արաբների անցումը նրանց կողմը: Այդ նպատակով պատրաստվում էին թուցիկներ՝ արաբերեն լեզվով գրված, որոնք, այնուհետև, անգլիական ինքնաթիռները վերևից նետում էին ռազմաճակատի գծից այն կողմ, քուրդական քանակի թիկունքում գտնվող արաբական գյուղերի, քաղաքների և այլ բնակավայրերի վրա: Չատկապես մեծ արծազանք էին գտնում Չուսեյն բազավորի նամակները, որոնք այդ նույն ձևով տարածվում էին ռազմաճակատի մյուս կողմում գտնվող արաբների շրջաններում: Նրանցում կոչ էր արվում թուրքական բանակում ծառայող արաբ սպաներին ու զինվորներին, փախչել և ռազմաճակատի գիծն անցնելով, միանալ շերիֆական ուժերին և օգնել նրանց ու անգլիական զորքերին:

Դեռևս Աքարայում գտնվող եմիր Ֆեյսայն իր հերթին, մի կողմից, աշխատելով իր բանակի մարտունակությունը համապատասխան մակարդակի բարձրացնելու ուղղությամբ, մյուս կողմից, ուժեղացնում էր իր կապերը ներքին Սիրիայում գտնվող ցեղապետերի հետ, ջանալով վերջնականապես նրանց իր կողմը գրավել: Այդ նպատակով նա իր հավատարիմ մարդկանց էր ուղարկում Սիրիա և նրանց օգնությամբ հուսայի կապեր հաստատում արաբական ազդեցիկ ցեղապետերի հետ, որոնց պարտականությունների մեջ էր մտնում նաև թուրքական բանակում ծառայող արաբ զինվորներին զանգվածային դասալքության իրահրելը:

Այս քաղաքականությունը տվեց իր դրական արդյունքներն արդեն 1917 թ.: Այսպես, օրինակ, Բեեր-Շեբթի արաբական ցեղերը, որոնք մինչև արաբական և քրիտանական քարոզչական արշավը սկսվելը պայքարում էին թուրքերի կողքին, լքեցին իրենց դիրքերը և անցան դաշնակիցների կողմը, մարտական դիրքեր գրավելով Դազա շարժվող քրիտանական բանակի կողքին: Դա հանգեցրեց նրան, որ թուրքերը հարկադրված էին թողնել ալ-Արիշը, ուր մտան քրիտանական և արաբական զորքերը: Թուրքերը փորձեցին ամրանալ Սաղղաքայում, քայքայ դա նրանց չհաջողվեց, քանի որ արաբական զորքերն իրենց ամբողջ շարքերով լքեցին թուրքերին և անցան Չուսեյնի զորքերի կողմը:

1917 թ. վերջերին թուրքական բանակից արաբների դասալքությունը մեծ ծավալներ էր ընդունել: Նրանց մի մասն անձնատուր էր լի-

նում բրիտանացիներին, իսկ մի մասն էլ անցնում էր Ալեքսա՝ միանալու Տեյասի բանակին:

Այդ բոլորը մեծ անհանգստություն պատճառեց գերմանական հրամանատարությանը, որը որոշեց համապատասխան հակաքայլեր ձեռք առնել: 1917 թ. հոկտեմբերին գերմանական հրամանատարությունը Դամասկոսում հիմնեց Արաբական բյուրո, որը համալրվեց արաբական հարցերի գերմանական մասնագետներով: Գերմանացիներն անենի ինչ իրենց ձեռքում կենտրոնացրին, քանի որ նրանք շատ ցածր կարծիքի էին Տեմալ փաշայի քաղաքական ունակությունների մասին: Եւրոպայից կարելի էր ասել նաև նրա ռազմական կարողությունների վերաբերյալ: Գերմանիան հատկապես մի համապատասխան գումար հակաքաղաքականության համար: Ավելի խիստ միջոցներ ձեռք առնվեցին արաբների դասալքությունը կանխելու ուղղությամբ, սահմանվեցին խիստ պատիժներ այն զինվորականների և քաղաքացիների համար, ովքեր կհամարձակվեին իրենց մոտ պահել անգլիական ինքնաթիռներից նետվող թուղիկները: 1917 թ. նոյեմբերի 14-ին Տեմալ փաշան, գերմանացիների ճնշման տակ, հրապարակեց մի կոչ՝ խոստանալով ներել բոլոր այն արաբներին, ովքեր հանձնվել էին Զուսեյն թագավորին, սակայն, երեսուն օրվա ընթացքում կվերադառնաին իրենց նախկին գործմասերը:

Բայց այս հակամիջոցները ոչ մի աղյուսք չտվեցին: Արաբների զանգվածային դասալքությունը շարունակվում էր: Այդ աօրիվ շատ հետաքրքիր դիտողություն էր արել Թուրքիայում գերմանական ռազմական առաջելության ղեկավար Լիման Ֆոն Սանդերսը: Նա տալով ռազմական իրադրության ընդհանուր գնահատականը, ելնելով բուրբական քանակից արաբների զանգվածային դասալքության իրողությունից, մշել է, որ այնպիսի տպավորություն է ստացվում, որ բրիտանական ուժերը կարծես թե կոպում են բարեկամական երկրում, իսկ բուրբերը, որոնք պաշտպանում են իրենց սեփական երկիրը, կոպում են թշնամաբար տրամադրված քնակության միջավայրում:

Ահա այսպիսին էր ընդհանուր քաղաքական մթնոլորտը, երբ 1917 թ. վերջերին Ալլենբեյն սկսեց հարձակողական գործողությունները, որոնք զուգակցվեցին արաբների հարձակողական գործողությունների հետ: Այս նոր հարձակումը Հիջազում, Պաղեստինում և Իրաքում ձեռք բերած ռազմական հաջողություններից հետո, չտեսնված խանդավառություն առաջացրեց արաբների մոտ: Շատ վայրերում, նախքան անգլիական և արաբական զորքերի մոտենալը, արաբական ցեղերն ապա-

տամբվում էին թուրքերի դեմ և անցնում Գուսեյն թագավորի արաբական և բրիտանական զորքերի կողմը: Այդպես վարվեցին ալ-հուսեյնյաթ ցեղը՝ Օդե Արու Ջաբիի, ռուալ ցեղը՝ շեյխ Նուրի ալ-Շաալանի գլխավորությամբ, ալ-ճաջալի ցեղը Կարկի շրջանում և այլն: Սիրիայի տարբեր քաղաքներից և գյուղերից զանգվածաբար անցնում էին ռազմաճակատի գիծը և միանում արաբական բանակին: Իրաքում արաբական և քրդական անկանոն զորաջոկատները սկսեցին ոչ միայն հեռանալ ռազմաճակատից, այլև միանալով արաբական բանակին, իրենց զենքն ուղղեցին թուրքերի դեմ:

1917 թ. վերջերի և 1918 թ. սկզբների հարձակողական գործողությունները ծավալվեցին Սիրիայում, որի հիմնական նպատակն էր Սիրիայի ազատագրումը՝ Լիբանանով հանդերձ:

Պետք է նշել, որ այդ ժամանակ կարևոր փոփոխություններ եղան Սիրիայում՝ թուրքական ղեկավարության մեջ: 1917 թ. դեկտեմբերին իր զբաղեցրած բոլոր պաշտոններից ազատվեց Ջեմալ փաշան, որը մեղավոր էր արաբական ճակատում թուրքերի կրած ռազմական պարտությունների, ինչպես նաև Սիրիայում տարվող քաղաքականության ծախտոման համար: Սիրիայում ամբողջ ռազմական և քաղաքական իշխանությունն անցավ գերմանացիների ձեռքը՝ Լիման Ֆոն Սանդերսի գլխավորությամբ: Բայց արդեն ուշ էր՝ Թուրքիան զտնվում էր կատաստրոֆիկ վիճակում և արդեն կանգնած էր կործանման եզրին: Գերմանացիներն արդեն ոչինչ չէին կարող անել, մանավանդ որ նրանց դրություը նվրդական ճակատներում օրեցօր վատանում էր և նույնպես դառնում օրհասական:

1917 թ. վերջերին բրիտանական զորքերը լրիվ գրավեցին այն տարածքները, որոնք կազմում էին Երուսաղեմի սանջաքը: Երուսաղեմի հետ միասին, որը գրավվել էր դեկտեմբերի 9-ին, թուրքական տիրապետությունից ազատագրվեցին նաև Դեբլոն, Բեբդեհեմ և Ցաֆա քաղաքները: Բնակչությունն ամենուր նրանց դիմալիրում էր խանդավառությամբ: Բոլորը շտապում էին իրենց օգնությունն առաջարկել: Նրանց կողմն անցած արաբ սպաներն արժեքավոր տեղեկություններ էին հաղորդում թուրքական զորքերի, նրանց թվաքանակի, զինուժի և դասավորության մասին: Բրիտանական հրամանատարությունը Երուսաղեմի սանջաքում հատուկ զոտանյակներ րացեց Ֆեյսալի բանակին կամավորներ հավաքագրելու համար: Մարդիկ հոծ քաղմություններով և ու-

րախտությամբ անդամագրվում էին արաբական բանակին և այդ ստումով նրանց պատրաստակամությունը գերազանցեց բոլոր սպասելիքները:

1918 թ. հունվարին Ալլենբիքն հիմնական հարվածի ուղղություն ընտրեց Ամմանը, Գորդանանի սպազա մայրաքաղաքը: Նրան օգնություն էին ջուլջ տալիս արաբական զորքերը Ֆեյսալի հրամանատարությամբ: Սակայն այդ օպերացիան հաջողություն չունեցավ, գլխավորապես բրիտանական և արաբական զորքերի միջև փոխգործողությունների բացակայության պատճառով, և բրիտանական զորքերը ետ քաշվեցին Գորդանան գետի արևմտյան ափը: Իսկ Ֆեյսալը, հասկանալով, որ փոխգործողությունը անգլիական զորքերի հետ դեռևս չի ստացվում, որոշեց ռազմական գործողություններ ծավալել Մաանի ուղղությամբ, նպատակ ունենալով մեկուսացնել այդ ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող հորդանանյան քաղաքը, իսկ համապատասխան մախապատրաստությունից հետո գրավել այն: Բայց այդ տարի եղան սաստիկ սառնամանիքներ և մեծ քանակությամբ մյուս տեղաց, որին սովոր չէին անապատի որդիները՝ բեղևիները: Դա ստիպեց Ֆեյսալին որոշ ժամանակով հետաձգել իր ծրագրերի իրագործումը:

Օգտվելով առիթից, գերմանա-բուրջական հրամանատարությունը ուժեղացրեց Մաանի կայազորը: Միաժամանակ Գերմանական արաբական բյուրոն իր գործակալներին ուղարկեց Ֆեյսալի զորքերի տեղակայված շրջանները, որոնք իրենց հետ ունեին մեծ քանակությամբ ոսկի: Առատորեն օգտագործելով ոսկին և գնելով զանազան մարդկանց, այդ գործակալները սկսեցին կասկածներ ու անվստահություն սերմանել բնակչության մեջ Ֆեյսալի և նրա արաբական զորքերի հանդեպ: Բայց նրանք առանձնակի հաջողության չհասան:

Թուրքական զորքերը իրենց ոչ մեծ ծավալի հակահարձակումներով փորձում էին բարելավել իրենց վիճակը: Սակայն, դա, բացի կորուստներից, նրանց ոչինչ չէր տալիս: Արաբներն ավելի ու ավելի էին ուժեղացնում ճնշումը Մաանի վրա և ավելի վտանգավոր դարձնում իրենց հարձակումները Գիջազյան երկաթուղու վրա: Դրա հետևանքով կրճատվեց զնացքների թվաքանակը այդ երկաթուղով, որը իջեցվեց շաբաթական մեկ զնացքի, որը նախկին տասնութ ժամվա փոխարեն, Դամասկոսից Մադինա հասնում էր ի՞նչ շաբաթվա ընթացքում: Ստեղծված պայմաններում բուրբերը գտան, որ այլևս անիմաստ է պահել Մադինան և որոշեցին էվակուացնել այն:

Թուրքերի որոշումը Մաղինան էվակուացնելու մասին, Ֆեյսալին հասավ 1918 թ. մարտի կեսերին և նա անմիջապես կոտից, քն ինչ էր քաջնված դրա հետևում և ինչ էր ծրագրում իրականացնել գերմանա-բուրքական հրամանատարությունը: Նա ճիշտ հասկացավ, որ բուրքերի նպատակն էր Մաղինայում զտնվող կայազորը՝ 12 հազար ջակա-կանին լավ զինված բանակ, դուրս քերել Մաղինայից, որտեղ նրանք այլևս անելիք չունեին, և տեղափոխել այդ զորախումբը Մասն՝ միացնելով նրա 7 հազարանոց կայազորին: Դրանց կարող էին միանալ ևս 3 հազար թուրք զինվորներ, որոնք պաշտպանում էին Գիջազյան երկաթուղին: Այսպիսով, կստացվեր 22 հազար մարտիկներ հաշվվող մի մարտունակ բանակ՝ կենտրոնացված Մասնի մոտ և պատրաստ հարձակման, որը, հասկանալի է, ծանր դրության մեջ կղներ Ֆեյսալի բանակին և անզլիացնեիրին: Նա հասկանում էր, որ դա չպետք է թույլ տալ:

Ֆեյսալը խորհրդակցելով Թ. Լուրննաի հետ, որը, ինչպես նաև անզլիական մեկ այլ սպա՝ Տոյսը, դարձել էին նրա խորհրդատուները, կազմեց մի ծրագիր, որի խնդիրն էր անհապաղ հարձակողական զործողություններով մեկուսացնել Մասնը, կտրել նրա կապերը Մաղինայի հետ և ի դերն հանել բուրքական ծրագրերը: Այդ ծրագրին հավանություն տվեց Ալլեներին և խոստացավ օգնություն ցույց տալ Ֆեյսալին:

Ֆեյսալի ծրագիրը նախատեսում էր կազմել երեք զորայուն և հարձակվել Գիջազյան՝ Դամասկոս-Մաղինա երկաթուղու վրա միաժամանակ երեք հատվածում: Դրա նպատակն էր կտրել երկաթուղին երեք տեղերից և դրանով արգելակել բուրքական զորքերի տեղափոխումը Մաղինայից Մասն: Հարձակումը սկսվեց 1918 թ. ապրիլի սկզբներին: Հյուսիսային զորայունը քանդեց երկաթուղին Մասնի և Ամմանի միջև, հարավայինը՝ Մասնից հարավ, մինչև Մուղալարա ընկած հատվածը, իսկ կենտրոնականը՝ զրավեց Մասնի արտաքին պաշտպանական կառույցները և քանդեց երկաթուղին նրանից անմիջապես հյուսիս և հարավ ընկած մասերում: Ապրիլի 20-ին Մասնը լրիվ մեկուսացված էր: Տասն օրվա ընթացքում Ֆեյսալի զորքերը ավերեցին 50 կամուրջ և քանդեցին 3 հազար ռելս: Թուրքերը մի քանի անգամ ձեռնարկեցին հակահարձակում, բայց դա ոչ մի հաջողություն չբերեց նրանց: Նրանք ունեցան մարդկային նշանակալի զոհեր և արաքներին գերի ընկան 450 ասկյարներ: Մաղինան էվակուացնելու բուրքական ծրագիրը ձախողվեց, իսկ արաքներն ավելի ամրապնդեցին իրենց դիրքերը Մասնի շրջանում:

1918 թ. մայիս–հունիս ամիսներին իրենց գործողություններն ակտիվացրին նաև Ֆեյսալի եղբայրները՝ Ալիի և Արդալլահի զորաբանակները, որոնք հիմնականում կործանիչ բնույթ էին կրում: Նրանք քանդում էին ճանապարհները, կամուրջները, շենքերը և այլն, և արգելակում թուրքերի տեղաշարժերն ու գործողությունները: Արդալլահը ծանր հարված հասցրեց թուրքերի դաշնակից Իբն Ուաշիդին, մասնավորապես նա ոչնչացրեց թուրքական մի լավ զինված ռազմագունդ՝ քաղկացած հետևակից և հեծելազորից, որը Մադինայից դուրս գալով, փորձում էր օգնության հասնել Իբն Ուաշիդին:

Բացի Մաանի կայսրզորից, բրիտանական և արաբական ուժերի դեմ՝ Գորդանան գետի երկու կողմերում, կանգնած էին թուրքական երեք բանակներ՝ VII բանակը՝ Մուսթաֆա Քեմալ փաշայի, Յուրքիայի ապագա պրեզիդենտի, հրամանատարությամբ, և VIII բանակը՝ Ջևադ փաշայի հրամանատարությամբ, որոնք անմիջապես կանգնած էին բրիտանական ուժերի դեմ: Այդ երկու բանակը միասին ուներ 17 հազար զինվոր ու սպա: Իսկ Ֆեյսալի արաբական բանակի դեմ կանգնած էր թուրքական IV բանակը, քաղկացած 14 հազար զինվորներից ու սպաներից: Այսպիսով, արաբական բանակի դեմ կանգնած էին համարյա նույնքան ուժեր, որքան բրիտանական զորքերի դեմ: Սա խոսում է այն ծանրակշիռ դերակատարման մասին, որ արաբական ռազմական ուժերն ունեին թուրքական ռազմաճակատում: Ֆեյսալի բանակի կարևոր դերի մասին է վկայում նաև այն հանգամանքը, որ նա ամրանալով Մաանից արևելք ընկած տարածքում, ծածկում էր բրիտանական բանակի աջ թևը Պաղեստինում և պաշտպանում նրա երկարածից կոնուսիկացիաները թուրքական հարձակումներից Գերզոնի և Բեեր–Շեբբայի մատույցներում: Եվ, վերջապես, Ֆեյսալը, Ալիին և Արդալլահին իրենց զորքերով ու գործողություններով զամված էին պահում մեծաքանակ թուրքական զորքերի, որոնք այնքան կարևոր էին ու պետքական գերմանացի Լիման Ֆոն Սանդերսին, որը 1918 թ. մարտի 1–ին նշանակվել էր թուրք–գերմանական ուժերի գլխավոր հրամանատար և իր շտաբ–կայանը հաստատել Լազարեթում:

Այս ընթացքում որակական փոփոխություններ կատարվեցին Ֆեյսալի բանակում: Ֆեյսալի և նրա ռազմական խորհրդակցանների քրտնաջան աշխատանքների հետևանքով, նա դարձել էր մարտունակ, կարգապահ և քավականին լավ զինված բանակ, որի կորիզը՝ 7000 զինվոր,

արդեն ոչ թե հիշագրիներ էին, այլ սիրիացիները, իրաքցիները և պարսիկները:

1918 թ. սեպտեմբերին անգլիական զորքերը, որոնց կազմում գործում էր նաև ֆրանսիական մի բրիգադ և իտալական մի ոչ մեծ զորամաս (Իտալիան 1915 թ. մայիսին դուրս էր ելել Եռյակ դաշինքից և միացել Անտանտին) և Ֆեյսալի բանակը, Ալլենբրի ընդհանուր հրամանատարությամբ անցան հարձակման: Նրանք մեկը մյուսի հետևից գրավեցին Ամմանը, Մասնը, Դերասան և այլ կարևոր կենտրոններ:

Ակալեցիս վերջին վճռական մարտերը Պաղեստինը, Գորդանանը, Սիրիան և Լիբանանն ազատագրելու համար:

9. Արարայի ճակատամարտը: «Հայ զինվորների սքանչելի կեցվածքը»

1918 թ. սեպտեմբերի 19-ին անգլիական բանակը հարձակման անցավ Նաբլուսի մոտ՝ Ռաֆաթի և Արարայի շրջանում, և կարողացավ ճեղքել գերմանա-թուրքական ճակատը: Այստեղ անգլիական զորքերի հետ կողք-կողքի, առաջին անգամ ճակատամարտին մասնակցեց և իր մարտական մեղտությունը ստացավ Արևելյան կամ Հայկական լեզեռը:

Արևելյան լեզին ստեղծելու մասին որոշումն ընդունվել էր 1916 թ. նոյեմբերի 26-ին, Հայ ազգային պատվիրակության, որը գլխավորում էր Պողոս Լուսարը, և Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարարության միջև ձեռք բերված համաձայնագրի հիման վրա: Այդ համաձայնագրի մեջ ասված էր, որ ֆրանսիական կառավարությունը որոշել է քաջալերել հայերի և սիրիացիների բուրքերի դեմ պայքարելու բաղձանքները: Լեզեռը մասնակցելու էր միայն Ասիական Թուրքիայում սիրիա-պաղեստինյան ռազմաճակատում մղվող ռազմական գործողություններին, և նրա բոլոր ծախսերը հոգալու էր ֆրանսիական կառավարությունը: Լեզեռը կազմավորվում էր կամավորության սկզբունքով, որի անդամներ կարող էին դառնալ հայերը և արաբները: Հրամանատարները կարող էին լինել ֆրանսիացիները: Լեզեռնի ընդհանուր հրամանատար նշանակվեց ֆրանսիական բանակի գնդապետ Ռոմիլոն:

Լեզեռնի մեծամասնությունը կազմում էին հայերը՝ 3000 զինվոր, այդ պատճառով էլ նա հաճախ կոչվում է նաև Հայկական լեզեռ: Լեզեռը կազմավորելիս, ֆրանսիական իշխանությունները խոստացել էին հայերին ինքնավարություն շնորհել Կիլիկյան Հայաստանին պատե-

րագծի ավարտից հետո, որը, ըստ Սայքս-Պիկոյի գաղտնի համաձայնագրի, պետք է անցներ ֆրանսիական տիրապետության տակ:

Այդ համաձայնագրը վճռորոշ նշանակություն ունեցավ լեզեռնին հայերի կամավոր անդամակցելու գործում:

Չայ-սիրիական այս զորախումբը, որի կորիզը, ինչպես նշվեց կազմում էին հայ զինվորները, ռազմական դիրքեր գրավեց Արարա սարի մոտ՝ Նաբչուսից հարավ: Ավելի քան 12 ժամ նրանք համառ դիմադրություն էին ցույց տալիս թուրքական կանոնավոր բանակի զորքերին, հնրոսաբար նո մղում նրան հարձակումները, որից հետո, թուրքական զորքերը, ինչպես ռազմաճակատի մյուս հատվածներում, այնպես էլ այստեղ, չդիմացան և փախուստի դիմեցին:

Չայկական լեզեռնի մարտական գործողությունները բարձր գնահատանքի արժանացավ գնդապետ Ռոմիոյի կողմից: «Վաշտը, — հայտարարեց նա, — այս դիրքը (նկատի ունի Արարայի մոտ — Ն. Չ.) գրավեց անսպասելիորեն գեղեցիկ խանդով մը և պահեց գայն Արարայի ահեղ հարվածներու տակ, զոր գերմանացիք թրքական դիմադրության զորավոր առանցքըն ըրած էին այն բաժնին մեջ, ուր այդ դիմադրությունը խորտակվեցավ»: Շարունակելով ռազմական այդ գործողության վերլուծությունը, ֆրանսիական գնդապետը հաստատում է, որ «Ավելի քան տասներկու ժամվա ընթացքին սքանչելի կեցվածքը, հակառակ իր կորուստներուն, կարելի ընծայեց իրականացումը թշնամուն կասեցնելու իր առաքելությունը, որով կովին շարունակությունը վաշտին կողմն ավելորդ եղավ»: Գնդապետ Ռոմիոյն վերջում ավելացնում է, որ հայ հերոսները բոլորն էլ պատերազմի առաջին գծի վրա ընկան՝ իրենց նրեսը դեպի թշնամին և դրանով օրինակ հանդիսացան ուրիշների համար:

Արարայի ճակատամարտից հետո ևս Չայկական լեզեռնը ծանակցել է արաբների հակաթուրքական ազատագրական պատերազմին: 1918 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին նա դաշնակիցների զորքերի հետ հասել է Կիլիկիա և ազատագրել մի շարք կարևոր նշանակություն ունեցող քնակավայրեր: Այդ ընթացքում նրա բվաբանակն աճել էր և հասել 5000, որոնք խմբավորված էին 4 գումարտակներում:

Սակայն, Ֆրանսիան դրժեց իր խոստումը՝ պատերազմի ավարտից հետո Չայկական Կիլիկիային ինքնավարություն տրամադրելու վերաբերյալ, իսկ Չայկական լեզեռնը դադարեցրեց իր գոյությունը:

Չայ լեզեռններենը իրենց խաբված էին զգում, սակայն, նրանց համար մեծ միևթարություն էր այն հանգամանքը, որ նրանք իրենց ա-

բյուրը հեղելով արաբական հողի վրա, դրանով իրենց անզնահատելի լուծան մեղրոցեցին բուրբերի պարտության և բուրբական լծից արաբների ազատագրության գործում:

10. Խան Թումանի հաղթանակը՝ ոևանչ Մարջ Դաբիբի պարտության դիմաց

1918 թ. սեպտեմբերին սկսված ընդհանուր հարձակման և բուրբական ճակատի ճեղքման հետևանքով, անգլիական զորքերը գրավելով Նաբլուսը, Նազարեթը և այլ բնակավայրեր, շարունակեցին հաղթականորեն շարժվել դեպի հյուսիս: Նազարեթում էր գտնվում, ինչպես նշվել է, գերմանական և թուրքական ռազմական ուժերի գլխավոր հրամանատար Լիման ֆոն Սանդերսի շտաբը: Անգլիացիները բուրբին գերի վերցրեցին և միայն Լիման ֆոն Սանդերսին հաջողվեց պատահականորեն փրկվել գերությունից:

Իսկ Ֆեյսալի արաբական 15 հազարանոց հեծյալ բանակը մասնն ազատագրելուց հետո, մեծ երթ կատարեց և հայտնվեց Դերասայի շրջանում՝ Ամմանի և Դամասկոսի միջև, փակելով թուրքական IV բանակի նահանգի ուղին: Անգլիական և արաբական զորքերը շրջափակման մեջ վերցրեցին թուրքական-գերմանական բանակի մի մեծ զորախումբ, որը շուտով անձնատուր նդավ նրանց: Գերի հանձնվեցին 72 հազար թուրք և 4 հազար գերմանացի զինվոր ու սպա:

Անգլիական և արաբական զորքերի համար զգալի օգնություն հանդիսացան արաբական ցեղերի ապստամբությունները, որոնք խնամքով նախապատրաստվել էին Ֆեյսալի և նրա համախոհների կողմից: Այդ առումով առանձնանում է դրուզների ապստամբությունը Ջերի Դրուզում 1918 թ. սեպտեմբերին՝ Սուլթան ալ-Աբրալի գլխավորությամբ: Թուրքերն այստեղ գլխավին պարտություն կրեցին:

Արաբական և անգլիական զորքերի առաջխաղացումը հյուսիս անկասելիորեն զարգանում էր, որի նպատակը Դամասկոսի ազատագրումն էր: Դամասկոսի արվարձանների մոտ ավելի շուտ հայտնվեցին արաբական հեծյալները, որոնք գիշերվա ժամը 3:30-ին մտան Դամասկուս: Դաջող օրը ժամանեցին նաև անգլիական զորքերը:

1918 թ. հոկտեմբերի 3-ին Դամասկոս ժամանեց էմիր Ֆեյսալը: Նրա մուտքը կազմակերպվել էր մեծ շուքով: Դուսեյնի վայելչակազմ որդին Դամասկոս մտավ արաբական ընտիր սպիտակագույն նժույզի վրա՝

1500 արաբական հեծելազորի գլուխն անցած: Մայրաքաղաքի բնակչությունը դուրս էր հորդել դիմավորելու Ֆեյսալին, որը նրանց աչքում հերոսի մարմնավորում էր հանդիսանում: Նրան դիմավորեցին խանդավառությամբ և ուրախության բացականչություններով: Թուրքական դրոշներն ամենուր իջեցվեցին և Արաբական խալիֆայության նորմնի մայրաքաղաքի վրա փողփողաց Գուսեյն բագավորի սև, սպիտակ, կանաչ արաբական եռագույն դրոշը:

Պա պատմական պահ էր, որն իրենով նշանավորում էր թուրքական չորսհարյուրամյա տիրապետության ավարտը:

Սակայն Սիրիան դեռևս լրիվ ազատագրված չէր և թուրքերն էլ դեռևս վերջնականապես դուրս չէին չալտվել Սիրիայից ու արաբական մյուս տարածքներից: Ուստի, պատերազմական զործողությունները շարունակվում էին: 1918 թ. հոկտեմբերին թուրքերից մաքրվեցին Ղազալուսից հյուսիս ընկած արաբական տարածքները, քաղաքներն ու գյուղերը: 1918 թ. հոկտեմբերի 8-ին ազատագրվեց Բեյրութը: Շարունակելով հաղթարշավը սիրիական տարածքում, արաբա-անգլիական զորքերը 1918 թ. հոկտեմբերի 11-ին ազատագրեցին Զոմալը, իսկ հոկտեմբերի 17-ին՝ Գաման, ու ընդիուպ մոտեցան Գալեբին:

Գալեբից հարավ, խան Թուֆանի մոտ, պաշտպանական ուժեղ դիրքեր էին գրավել թուրքական պարտված զորքերի մնացորդները՝ Մուսաֆա Բեմալ փաշայի հրամանատարությամբ:

Պատմությանը հաճո եղավ, որ հենց Գալեբի մոտ, ինչպես 1516 թ., տեղի ունենա վճռական ճակատամարտը թուրքական և արաբական բանակների միջև:

1918 թ. հոկտեմբերի 25-ին՝ խան Թուֆանի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում, արաբները գլխովին ջախջախեցին թուրքերին և ազատագրեցին սիրիական փաստիեղ պատմություն ունեցող Գալեբ քաղաքը: Արաբները սնանց վերցրեցին 1516 թ. Գալեբի մոտ՝ Մարջ Դաբիկում, կրած պարտության համար:

Եթե օսմանյան սուլթան Սելիմ I-ի հաղթանակը Մարջ Դաբիկի մոտ արաբական երկրների նվաճման սկիզբը դրեց, ապա չորս հարյուր տարի անց՝ 1918 թ., խան Թուֆանի մոտ թուրքերի դեմ տարած հաղթանակով վերջակետ դրվեց թուրքական տիրապետությանը արաբական երկրների վրա:

11. Արևելագիտական պատմագիտական գրականության մեջ թուրքերի նկատմամբ տարած հաղթանակներում արաբական ապստամբության նշանակության գնահատականի շուրջը

Առաջին համաշխարհային պատերազմում Թուրքիայի պարտությանը մեծապես նպաստեցին արաբական մեծ ապստամբությունը, արաբական բանակի և պարտիզանների գործողությունները: Թուրքիայի պարտությունը արաբական ռազմաճակատներում՝ Պաղեստինում, Անդրհորդանանում, Սիրիայում, ինչպես նաև Իրաքում, անհնար է պատկերացնել առանց արաբների հակաթուրքական գործողությունների: Պաղեստինում, Կարբելի է սասել, անգնահատելի օգնություն էր Անտանտի երկրներին, մանավանդ, եթե նկատի ունենանք, որ արաբական ռազմաճակատներում թուրքական զորքերը միայնակ չէին գործում: Նրանք ունեին այնպիսի աջակիցներ և հմուտ ռազմական խորհրդականներ, ինչպիսին Թուրքիայի դաշնակից գերմանացիներն էին, որն ավելի վտանգավոր ու սպառնալից էր դարձնում թուրքական զորքերի գործողությունները պատերազմի այս հատվածում:

Արևելագիտական պատմագիտական գրականության մեջ տարբեր կարծիքներ գոյություն ունեն արաբական ապստամբության նշանակության և այն դերի վերաբերյալ, որ նա խաղաց պատերազմում Թուրքիայի ջախջախման գործում: Որոշ արևմտյան հեղինակներ փորձում են թերազնահատել նրա նշանակությունը կամ մեծ վերապահով են մոտենում նրա խաղացած դերին: Այդպես է վարվում, օրինակ, Ջ. Մարլոուն «Արաբ ճազիոնալիզմը և բրիտանական իմպերիալիզմը» իր աշխատության մեջ:

Սակայն, քարեբախտաբար, պատմաբանների, ինչպես նաև ռազմական և քաղաքական գործիչների մեծ մասը բարձր է գնահատում արաբների մատուցած ծառայությունները Անտանտի երկրներին և օրելիություններն է գնահատում նրանց դերակատարումը արաբական ռազմաճակատներում:

Անգլիական պատմաբան և քաղաքական գործիչ Ռ. Բուլարդը գրում է, որ «Արաբական ապստամբությունը փոքր նշանակություն չունեցավ դաշնակիցների համար»: Իսկ Թ. Լուրդենսը, որը էմիր Ֆեյսալի խորհրդականն էր և քիչ բան չի արել արաբական ապստամբության ծավալման գործում, շատ բարձր գնահատական է տալիս արաբական ապստամբությանը «Իմաստության յոթը սյունները» իր աշխատության

մեջ, որտեղ նա գրում է: «Արարական ապստամբությունը արևելյան պատերազմում մեր հաղթանակի գլխավոր գործիքն էր»: Օքսֆորդի համալսարանի պրոֆեսոր Գ. Յոզարթը, որը արարական ռազմաճակատներում ծավալված գործողությունների ակտիվ մասնակիցներից էր և այն քիչ մարդկանցից մեկը, որ քաջածանոթ էր արարական ապստամբության ծավերին, ընդգծում է, որ «Արարական ապստամբությունը, եթե որևէ այլ բան արած չլիներ, քան 1916 թ. դեպի Դարավային Արարիա բուրքերի և գերմանացիների համատեղ արշավանքի ձախողումը, ապա դա բավական է, որ մենք նրանց ավելի պարտական լինենք, քան արել ենք դա մինչև օրս»: Նույնպիսի բարձր գնահատական է տալիս Գ. Բելլը, որը մեծ դերակատարում է ունեցել այդ ժպմանակաշրջանում և հետագա տարիներին արարական երկրներում: Նա դեռևս 1916 թ. հունիսի 25-ին, արարական ապստամբությունը սկսվելուց 20 օր անց գրած իր նամակները մեկում, չի կարողանում քաջցնել իր ուրախությունը արարական ապստամբությունը սկսվելու առիթով, շատ լավ հասկանալով, թե դա ինչպիսի կարևոր դեր կարող է խաղալ հակաբուրքական ռազմական թատերաբեմում: «Այս շարք,— գրում է նա,— լուրերը մեքսայից շատ հետաքրքրական էին: Մուրք վայրում սկսված ապստամբությունը հսկայական քաղաքական և բարոյական նվաճում է»:

Արարական ապստամբությանը համանման բարձր գնահատականների են արժանացրել նաև Անգլիայի և Ֆրանսիայի պետական և ռազմական գործիչները, որոնք իրենց աշխատանքների թեղումով մշտական շփումների մեջ են եղել արարական ապստամբության ղեկավարների՝ Գիջազի քաղափոր Գուսեյնի, նրա որդիների՝ Նմիրներ Ալիի, Արդալլահի և Ֆեյսալի, ինչպես նաև արարական առանձին ականավոր և ազդեցիկ ցեղապետերի հետ:

Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Դ. Լլոյդ Ջորջը, 1919 թ. սեպտեմբերի 15-ին, հինգ մեծ պետությունների՝ ԱՄՆ-ի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի և Ճապոնիայի ղեկավարների հանդիպման ժամանակ հայտարարեց, որ արարների ապստամբությունը շատ անհանգստություն պատճառեց թուրքերին և նյութական մեծ օգուտ բերեց ցուցաբերեց անգլիական գործերին: Այնուհետև, նա խոստովանեց, որ «Դրանով իսկ, արարները լրիվ կատարեցին իրենց խոստումները»:

Իսկ եգիպտոսում անգլիական էքսպեդիցիոն ուժերի հրամանատար Ալլենբերն, որը 1917 թ. ստանձնեց նաև Մերձավոր Արևելքում դաշնակից բոլոր ուժերի գլխավոր հրամանատարի պարտականություններ:

րը, Փարիզում արած իր հայտարարության մեջ, Առաքին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ դաշնակիցներին արաքների օգնությունը համարեց անգնահատելի:

Արաքական ապստամբության նշանակությունն ըստ արժանվույն են գնահատել նաև Ֆրանսիայի ներկայացուցիչները: Մասնավորապես, Չիչազում ֆրանսիական ռազմական առաքելության ղեկավար զենբուալ Բրենոնը, անդրադառնալով դեպի Եմեն թուրք-գերմանական էքսպեդիցիային, որի հաջողության դեպքում, ինչպես նշում է նա, Թուրքիան և Գերմանիան կշրջափակվին Կարմիր ծովը և հնարավորություն կստեղծվեի Գերմանիայի համար ռազմական գործողություններ սկսել Գոդկական օվկիանոսի ափագանում, արձանագրում է. «Քարեբախտաբար, Չիչազի ապստամբությունը ծախողության մատնեց այդ էքսպեդիցիան, և դրանով իսկ նա, անկասկած, մեծ ծառայություն մատուցեց դաշնակիցների գործին»:

Սըր Արչիբալդ Մուրնեյը, որը մի կարճ ժամանակ դաշնակիցների ուժերի ընդհանուր հրամանատարն էր ռազմաճակատի արաքական հատվածներում, սկզբում լուրջ չէր ընդունում արաքական ապստամբությունը և նրան լավ չէր վերաբերվում, հետագայում, մասնավոր Ֆեյսայի հաջող ռազմական գործողություններից հետո, հարկադրված էր փոխել իր դիրքորոշումը և, ինչպես նշում է Թ Լուրենսը, «գիտակցել, որ ավելի շատ թուրքական զորքեր են կռվում արաքների դեմ, քան թե իր (Արչիբալդ Մուրնեյի — Լ. Գ.) դեմ»:

Իսկ Ջ Անտոնիուսի «Արաքական զարթոնքը» արժեքավոր աշխատությունը, որը գրված է եզակի սկզբնաղբյուրների, արաքական բարձրագույն ղեկավարության հետ նրա ունեցած զրույցների գրառումների վրա, որոնք նույնպես հազվագյուտ արժեք են ներկայացնում, և որի շնորհիվ, Ջ. Անտոնիուսի աշխատությունը որոշ իմաստով նույնպես սկզբնաղբյուրի նշանակություն է ձեռք բերում, ահա այս աշխատությունը ծայրից ծայր ողողված է արաքական ապստամբության մասին գովեստներով: Գեդինակը, որն ուղղակի փայլում է մարդկանց, դեպքերի և իրադարձությունների լավատեսականությամբ, և այքի ընկնում իր օբյեկտիվությամբ, և շատ բարձր է գնահատում արաքների ներդրումը թուրքերի դեմ տարած հաղթանակի մեջ, իր տեսակետը արաքական ապստամբության մասին, խտացված կերպով, արտահայտել է հետևյալ, բանաձևի իմաստ ունեցող, մտքի մեջ՝ «Արաքական անընդմիջվող ժապավենը ձգվում էր Կարմիր ծովից մինչև Պարսից ծոց,

այդ երկու ջրային ուղիներն անվտանգ դարձնելով դաշնակիցների փոխադրությունների համար»:

Արաբական ապստամբությունը և արաբական զորքերի մասնակցությունը ռազմական զործողություններին Պաղեստինում, Անդոլուրդանաում և Սիրիայում, իրոք, կարևոր գործոն հանդիսացավ թուրքերի և նրանց դաշնակից զերմանացիների դեմ հաղթանակի հասնելու մեջ:

12. Սիրիական առաջին ազգային կառավարության ստեղծումը և տարածայնությունների նոր փուլը արաբների և դաշնակիցների միջև

Դամասկոսը և Սիրիան ազատագրելուց հետո արաբների մոտ կասկած չկար, որ հասել էր իրենց անկախ պետությունը ստեղծելու ժամը: Այդ մտայնությունը նրանց մեջ ավելի ամրապնդվեց, երբ Անգլիան պաշտոնապես հերքեց արաբական տեղիտղիպները բաժանելու վերաբերյալ Սալջս-Պիկոյի անգլո-ֆրանսիական համաձայնագրի գոյությունը և հավաստիացրեց, որ Անգլիան սատարում է արաբների ազատագրությանը և ընդհանրապես դեմ չէ արաբական անկախ պետության ստեղծմանը: Խանդավառ սիրիացիները ձեռնամուխ եղան ազգային պետական մարմինների կազմավորմանը:

Սակայն արաբների մեջ կային տարբեր ուժեր, որոնցից յուրաքանչյուրը ձգտում էր իր ձեռքը վերցնել Սիրիայի կառավարման գործը:

Դրա մասին է վկայում այն փաստը, որ երբ Ֆեյսալի զորքերը մտան Դամասկոս, այնտեղ արդեն գոյություն ուներ «արաբական կառավարություն»՝ Արդ ալ-Կադր և Մուհամմադ Սաիդ ալ-Ջազաիրի եղբայրների ղլխավորությամբ, որը ստեղծել էին թուրքերն իրենց կողմնակիցներից Դամասկոսը թողնելուց առաջ՝ Ջեմալ փաշայի կարգադրությամբ:

Ֆեյսալը և նրա կողմնակիցները, որոնք կազմակերպել ու ղեկավարել էին արաբական ապստամբությունը, իրենց ուժերի վրա տարել թուրքերի դեմ մղված պատերազմի ամբողջ ծանրությունը, քնականաբար, չէին կարող հանդուրժել, որ իրենց փոխարեն իշխանությունը գրավեն այլ ուժեր և այն էլ պարտություն կրած թուրքերի պարտադրանքով:

1918 թ. հոկտեմբերի 1-ին Լուրենսը և Էմիր Նասերը, որը Ֆեյսալի մերձավոր զինակիցներից մեկն էր, տեսակցություն ունեցան Մուհամմադ Սաիդ ալ-Ջազաիրիի հետ և պահանջեցին նրանից հրաժարվել

այսպես կոչված «արաքական կառավարության» ղեկավարի պաշտոնից, իսկ կառավարությունն էլ ցրել: Այլ-Չազախիին բուռն կերպով փորձում էր պաշտպանել իր «իրավունքները» և հիմնավորել իր կառավարության «օրինական» լինելը: Սակայն, Լուրենսն այդ կառավարությունը հայտարարեց տապալված և Ֆեյսալի անունից Սիրիայի ռազմական կառավարիչ նշանակեց գեներալ Ալի Ռիզա ալ-Ռիկարիին:

Այլ-Չազախիի եղբայրները և նրանց կողմնակիցները հոկտեմբերի 2-ին ապստամբվեցին, նպատակ ունենալով տապալել շեքիֆյաններին և իշխանությունը կրկին վերցնել իրենց ձեռքը: Սակայն այդ ապստամբությունը Ֆեյսալի զորքերի կողմից ճնշվեց առանց բարդությունների: Արդ ալ-Քադրը մահապատժի ենթարկվեց, իսկ Մուհամմադ Սաիդը քանտ նետվեց:

Շեքիֆյանների հաջորդ քայլը հանդիսացավ արաքական իշխանության հաստատումը Բեյրութում և Լեռնալիբանանում: Ենթր Ֆեյսալի հանձնարարությամբ 1918 թ. հոկտեմբերի 2-ին ռազմական մի ջոկատով Բեյրութ մեկնեց Շուքրի ալ-Այուբին: Լա Բեյրութ հասավ հոկտեմբերի 4-ին, որտեղ արդեն Ռեմար Դաուլը կազմել էր արաքական կառավարություն: Բեյրութում նույնպես բարձրացվեցին Գուսեյնի արաքական դրոշմերը: Այնուհետև, ալ-Այուբին իր իշխանությանը ենթարկեց նաև Լեռնալիբանանը, որտեղ տեղապահ նշանակեց Զաիրի աս-Սաադին:

Այստեղ կրկին անհրաժեշտ ենք համարում հիշեցնել, որ այդ ժամանակ երբ արաքները Սիրիա էին ասում, հասկանում էին ոչ միայն կոնկրետ այն տերիտորիան, որը զբաղեցնում է ժամանակակից Սիրիան, այլև Լիբանանը, Պաղեստինը և Անդրիորդանանը: Այդ պատճառով էլ Ենթր Ֆեյսալը Դամասկոսում իր իշխանությունը հաստատելուց հետո, իր ներկայացուցչին ուղարկեց Լիբանան, այնտեղ նույնպես իր իշխանությունը հաստատելու համար:

1918 թ. հոկտեմբերի 3-ին Դամասկոս ժամանեց գեներալ Ալլենբիին, որը «Օբել Վիկտորիայում» անմիջապես հանդիպում ունեցավ Ենթր Ֆեյսալի հետ: Ալլենբիին Ենթրի հետ ըննարկեց Սիրիայի ապագա կառուցվածքի հետ կապված մի շարք շատ կարևոր հարցեր: Ալլենբիին այդպիսի փութաջանությամբ էր ըննարկում այդ հարցերը, քանի որ նա կարգադրություն էր ստացել իր երկրի արտաքին գործերի նախարարությունից՝ ամեն կերպ զսպել Ֆեյսալի և արաքների շատ հեռու գնացող քաղաքական ձգտումները: Զրույցի թնձան և արդյունքները ուղղակի հիասթափեցրին արաքներին: Ալլենբիին զարմացած Ֆեյսալին տեղյակ

պահեց, որ իր զորքերի կողմից զրաված տարածքները, քանի դեռ պատերազմը չի ավարտվել, համարվում են «քյնամու օկուպացված տերիտորիաներ», որտեղ զերազույն իշխանությունը պատկանում է Անգլիային: Շարունակելով Ֆեյսալին քաջատրել իրադրությունը, Ալլենբրին փաստորեն նրան շարադրում է Մայքս-Պիկոյի համաձայնագրի պայմանները՝ առանց պայմանագրի ամուսնը հիշելու: Եւ Ֆեյսալին հայտնում է, որ Լոնդոնից հրահանգ է ստացել թույլատրել Ֆրանսիացիներին իրենց վերահսկողությունը հաստատել Դամասկոս-Հոմս-Համա-Հալեք գծից արևմուտք ընկած ամբողջ տերիտորիայի վրա, ներառյալ Բեյրութը և ամբողջ Լիբանանը: Այնուհետև Ալլենբրին տեղյակ է պահում Ֆեյսալին, որ ըստ Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև կայացած համաձայնության, Ֆրանսիան համարվում է հովանավորող պետություն Սիրիայի այն տերիտորիայի վրա, որն ընդգրկում է Հալեք, Համա, Հոմս և Դամասկոս քաղաքներն ու նրանց և նրանց շրջակա տարածքները, քայք այստեղ կարող է ստեղծվել արաբական պետություն Ֆեյսալի գլխավորությամբ:

Այս նորություններից Ֆեյսալն ուղղակի ցնցված էր և նա Ալլենբրին ասաց, որ նրա պահանջներն անընդունելի են արաբների համար: Սակայն Ալլենբրին մնաց անդողվելի, և Ֆեյսալի մոտ հույսի ոչ մի նշույլ չբողեց, հայտարարելով, որ ինքը Պաղեստինում և Սիրիայում անգլիական զորքերի գլխավոր հրամանատարն է և բոլորը պարտավոր են ենթարկվել նրա հրամաններին:

Այսպես ավարտվեց Ալլենբրի-Ֆեյսալ առաջին հանդիպումը: Արաբներին ոչինչ չէր մնում անել, քան ենթարկվել Անգլիայի պահանջներին, որոնց հրամանի պարտադրանք ունեին:

Ի կատարումն Ալլենբրիի պահանջների, 1918 թ. հոկտեմբերի 8-ին Բեյրութից հեռացվեց Շուքրի ալ-Այուբին, որին Ֆեյսալն ուղարկել էր Լիբանան՝ արաբական իշխանություն հաստատելու համար: Գիշերվա մթության մեջ իջեցվեցին Հուսեյնի արաբական դրոշմերը, որոնց փոխարեն բարձրացվեցին Ֆրանսիական դրոշմերը, իսկ Բեյրութում, Մայդալում և Տյուրոտում նշանակվեցին Ֆրանսիական ռազմական կառավարիչներ: Բեյրութում Ֆրանսիական ռազմական կառավարիչ նշանակվեց Ֆրանսիական բանակի զնդապետ Պյեպապը: Մինչ այդ, 1917 թ. ապրիլի 9-ին, Ֆրանսիական կառավարությունը ժորժ Պիկոյին՝ Մարկ Մայքսի հետ ստորագրած զադտնի համաձայնագրի հեղինակներից մեկին, նշանակել էր Ֆրանսիական գլխավոր կոմիսար Պաղեստինում, Սիրիայում և Հայաստանում (Կիլիկիա) գլխավոր կոմիսար:

1918 թ. հոկտեմբերի 5-ին Ֆեյսալը հրապարակեց դեկրետ Դամասկոսում արաբական կառավարություն ստեղծելու մասին, որի իրավասությունը տարածվելու էր ամբողջ Սիրիայի վրա: Համասիրիական կառավարության ղեկավար նշանակվեց Ալի Ռիզա ալ-Ռիկարին, որը հանդիսացավ սիրիական առաջին ազգային անկախ կառավարությունը: Այդ նույն օրը Ֆեյսալը դիմեց Սիրիայի ժողովրդին, տեղեկացնելով, որ իր հոր՝ Չուսեյն քազավորի անունից, ինքը Սիրիայում ստեղծել է «լրիվ և քացարձակապես անկախ սահմանադրական կառավարություն», կոչ էր անում ժողովրդին ենթարկվել այդ կառավարությանը և պահպանել կարգ ու կանոնը: Ստեղծվեց նաև Կոնսուլտացիոն խորհուրդ, որը պետք է մշակեր օրենքներ և զբաղվեր վարչական մի շարք հարցերով: Կազմվեց վճարեկատյան, հիմնվեցին դատարաններ, երկրի խոշոր շրջաններում նշանակվեցին նահանգապետներ, իսկ քաղաքներում սկսեցին գործել քաղաքապետարաններ՝ իրենց նախագահներով ու ընտրովի խորհրդակցաններով: Կառավարության որոշումները Ֆեյսալի կողմից հաստատվելուց հետո ստանում էին օրենքի ուժ: Նա ձեռնամուխ եղավ երկրի բյուջե կազմելուն:

Սիրիացի պատմաբան Նաջիբ ալ-Ալոմանազին նշում է, որ սիրիական կառավարության ստեղծումը «ժողովրդի կողմից ընդունվեց մեծ ուրախությամբ»:

Մինչ Ֆեյսալը և արաբները զբաղված էին սիրիական կառավարություն ստեղծելով, Անգլիան և Ֆրանսիան ձեռնամուխ եղան արաբական գրավված տարածքները՝ Սիրիան, Պաղեստինը, Չորդանանը և Լիբանանը, գոտիների բաժանելու: 1918 թ. հոկտեմբերի 24-ին Ալլենբիի հրամանով Պաղեստինը և Սիրիան, որոնք համարվում էին «բնածու օկուպացված տերիտորիաներ», բաժանվեցին հարավային, հյուսիսային և արևելյան գոտիների: Հարավային գոտու մեջ մտնում էին Պաղեստինը և Սեդիհորդանանի մի մասը, որը հիմնականում համապատասխանում էր Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրի «չազանակազույն գոտուն»: Այս գոտին անցնում էր անգլիական ռազմական իշխանությունների ուղղակի տնօրինության տակ: Հյուսիսային գոտին համապատասխանում էր Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրի «կապույտ գոտուն» և նա անցնում էր ֆրանսիական ռազմական իշխանությունների ուղղակի տնօրինության տակ: Արևելյան գոտին կազմվեց Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրերի «Ա» և «Բ» գոտիների մասերից և ներառում էր Արևելյան Սիրիան ու

Անդրհորդանանի մի մասը: Այս գոտին, որտեղ արդեն զործում էր արաբական կառավարությունը, մնում էր էմիր Ֆեյսալի իշխանության ներքո:

Սակայն անկախ այս բաժանումից, բոլոր երեք գոտիներում էլ, քանի դեռ պատերազմը շարունակվում էր և հաշտության պայմանագիր չէր ստորագրվել, բարձրագույն իշխանությունը պատկանում էր Պաղեստինում և Սիրիայում անգլիական ռազմական ուժերի գլխավոր հրամանատարին, այսինքն Ալլենբիին: Նրան էին ենթարկվում երեք գոտիների քաղաքացիական և ռազմական բոլոր իշխանությունները:

Երեք գոտիների ստեղծումը նշանակում էր Սիրիայի բաժանում: Դա միաժամանակ նշանակում էր, որ առաջին քայլերն էին արվում Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրի իրագործման ուղղությամբ:

Սիրիան «քննամու օկուպացված տեղիտորիա» հայտարարելը և գոտիների բաժանելը ծանր հարված էր սիրիայի ազգային ծգտումներին: Նրանք զգացին, որ խաբված են: «Սիրիացիները,— գրում է այդ առիթով Ամին Սաիդը,— զործնականում տեսան, որ Անգլիան խաբել և դավաճանել է իրենց: Նրանք հասկացան, որ սխալվել են հավատալով մի երկրի, որը հավատարիմ չի մնում իր երդմանը և չի կատարում իր պարտավորությունները»:

13. Օսմանյան կայսրության վերջին՝ մահվան դողանքը

1918 թ. կեսերին այլևս կասկած չկար, որ Եռյակ դաշինքը կամ Կենտրոնական պետությունները, դատապարտված էին և նրանց պարտությունն անխուսափելի էր: Գերմանիան ու Ավստրո-Հունգարիան ուժասպառ էին եղել եվրոպական քառերաբեմում և նրանց պահուստային ուժերը սպառման եզրին էին գտնվում: Եռյակ դաշինքի այդ երկու պետությունների զիչին կանգնած էր մոտալուտ և վերջնական պարտության վտանգը:

Այդ դաշինքի պարտության մեջ իր ծանրակշիռ լուծման ներդրեց Օսմանյան կայսրությունը: Նա պատերազմի բոլոր երեք ռազմականատներում խայտառակ պարտություն կրեց: Նկատի ունենք կովկասյան ճակատը, որտեղ նա մի քանի անգամ ջախջախիչ հարվածներ ստացավ ռուսական բանակի և նրա շարքերում պատերազմող հայկական կամավորական զորքերի կողմից: Թուրքիան հպարտախալու ոչինչ չունեղ նաև եվրոպական քառերաբեմում, որտեղ նա արդեն տարածքային կարևոր կորուստներ էր ունեցել դեռևս մինչև համաշխարհային

պատերազմը: Իսկ ինչ վերաբերում է արևելյան կամ արաբական ռազմաճակատին, ապա այստեղ, ինչպես ցույց տրվեց աշխատության մախորդ էջերում, Թուրքիան 1918 թ. սեպտեմբեր–հոկտեմբեր ամիսներին, կրեյով մի շարք պարտություններ, արաբական և անգլիական բանակների կողմից, գործնականում կողոցեց ամեն ինչ:

Թուրքիան այլևս ոչ թե կայսրություն էր՝ «Օսմանյան կայսրություն» անվան տակ, այլ Փոքր Ասիայում սեղծված և շագրենի կաշվի պես կրճատվող, հոգևարքի մեջ գտնվող մի կազմավորում էր: Նա այլևս չուներ մարտունակ բանակ: Դրա փոխարեն, բազմաթիվ պարտություններից հետո, մնացել էր քարոյալքված, բզկտված, հոգնած, կիսամերկ ու կիսաքաղց մի զանգված, որը ցանկության դեպքում անզամ հնարավոր չէր բանակ կամ ռազմական ուժ անվանել:

Երիտթուրքերի դեկավարությունը, երիտթուրքական Թալեաթ–Էնվեր–Չեմալ եռապետությունն իրենց անհեռառես, ռասայական, քոնի թուրքացման ու պանթուրքիզմի, անհամար ջարդերի ու կոտորածների, հայոց ցեղասպանության քաղաքականության, արաբների, ասորիների, հույների և մյուս ժողովուրդների ցեղասպանության փորձերի քաղաքականության արդյունքում ստացան այն, ինչ որ կարելի էր ստանալ՝ կատաստրոֆա: Ստեղծված պայմաններում խոսքը գնում էր ոչ թե ռազմական պարտության մասին սովորական իմաստով, որով այնքան հարուստ է մարդկության պատմությունը, այլ քաղաքական մահվան և աշխարհի քարտեզից ընդմիջտ անհետանալու մասին: Օսմանյան կայսրությունը փլուզվեց և կործանվեց:

Այդ պատմական քաղաքական կարևոր իրողության իրավաբանական ծնակերպումը հանդիսացավ Մուղրոսի զինադադարը, որը կնքվեց 1918 թ. հոկտեմբերի 30–ին, Լեմնոս կղզու Մուղրոս նավահանգստում խարիխս նետած անգլիական «Ազամեմնոն» ռազմանավի վրա: Ձինադադարը կնքվեց Թուրքիայի և Անտանտի միջև: Բայց Անտանտը ներկայացնում էր միայն Անգլիան: Անգլիական ծովակալ Կալթորպը թույլ չտվեց անզամ Ֆրանսիայի ներկայացուցչին քարծրանալ նավի վրա և զոհն ներկա լինել իրադարձարի ստորագրման արարողությանը: Անգլիացիները նույն կերպ վարվեցին նաև արաբների հետ, թեև նրանց ավելի քան երկու տարի տևած ակտիվ մասնակցությունը Թուրքիայի դեմ ուղղված պատերազմական գործողություններին, նրանց տարած հաղթանակները, մարտերում տված բազմաթիվ զոհերը և պատերազմի պատճառով կրած զրկանքները, նրանց տալիս էր այդ իրավունքը՝ մաս-

նակցելու զինադադարի ստորագրմանը, մանավանդ որ, Թուրքիայի կողմից այն ստորագրեցին երեք անձնավորություններ:

Եվ, այսպես, զինադադարն Անտանտի կողմից ստորագրեց անգլիական ծովակալ Կալթոլալը, իսկ Թուրքիայի կողմից՝ Ֆուսեյն Ռաուֆը, Չիքմեթը և Սաադուլլան: Թուրքիան ընդունեց հրադադարի այն բոլոր պայմանները, որ նրան քելադրեցին Անտանտի երկրները: Թուրքիան համաձայնվում էր անհապաղ զորացրել բուրքական բանակը, բացել նեղուցները Անտանտի երկրների ռազմական նավատորմների աջն, բուլլատրել նրանց զրավել Բուֆորի և Դարդանելի ամրությունները, բուրքական զորքերը դուրս բերել Իրանից և Անդրկովկասից, դաշնակիցներին քուլլատրել զրավել Բաքումը և Բաքուն, նրանց հանձնել բուրքական նավատորմը, կտրել ամեն տեսակի կապեր Կենտրոնական պետությունների՝ Գերմանիայի, Ավստրո-Ֆունգարիայի հետ և այլն:

Մուղրոսի հրադադարի մի շարք կետեր ուղղակի վերաբերում էին մեզ հետաքրքրող՝ արաբական հարցին: Ստանդուլը պարտավորվեց, որ Անտանտին անձանատուր լինեն բուրքական մի շարք կայազորներ, որոնց կղզյակների ձևով շարունակում էին իրենց գոյությունը պահպանել Իրաքում, Սիրիայում, Հիջազում և Եմենում: Նա պարտավորվեց նաև բուրքական զորքերը դուրս բերել Կիլիկիայից:

Մուղրոսի զինադադարը պարունակում էր նաև հատուկ կետ, բացի Կիլիկիայից, նաև հայկական վեց վիլայաթների՝ Էրզրումի, Ավասի, Նարբեդի, Բիթլիսի, Կանի և Դիարբաքրի վերաբերյալ: Նրանում արձանագրված էր, որ դաշնակիցներն իրավունք ունեին զրավել հայկական վեց վիլայաթները, եթե նրանցից մեկում ծագեին անկարգություններ:

Իսկ 1919 թ. հունվարին Անտանտի Գերագույն խորհուրդը որոշում ընդունեց Սիրիան, Պաղեստինը, Արաբիան, Սիջազստը և Դայաստանն անջատել Թուրքիայից, որը 1920 թ. օգոստոսի 10-ին հաստատվեց նաև Մերում կնքված հաշտության պայմանագրով:

Այսպիսով, Մուղրոսի զինադադարը հանդիսացավ Օսմանյան կայսրության մահվան դրդանքը, որը մարդկությանն ավետեց Եվրոպայի, Ասիայի և Աֆրիկայի քաղաքակրթական ժողովուրդների դարեր շարունակ բռնության մեջ պահած, անլուր հալածանքների, ջարդերի ու կոտորածների ենթարկած, մի շարք քաղաքակրթական ժողովուրդների սոցիալ-տնտեսական և մշակութային զարգացումն արգելակած վայրագ բուրքա-

կան սուլթանության կործանումը: Նա ավետեց մարդկությանը օսմանյան կրչված չարիքից ազատագրվելու սկիզբը:

Ավարտվեց արաբների չղոսհարյուրամյա պատմությունը, որը նրանց համար հանդիսանում էր պետական անկախությունը կորցնելու, օտարերկրյա լծի ներքո տառապելու, իրենց ազգային ինքնությունը, լեզուն, մշակույթը և ազգային սովորությունները պահպանելու, ազատության և իրենց ազգային անկախ պետականությունը վերականգնելու պայքարի դարաշրջան:

Փակվեց արաբների պատմության մի արյունոտ և մռայլ էջ: Արաբներն ազատագրվեցին օսմանյան չղոսհարյա զուլումից:

Ճիշտ է, նրանց անկախությունը կատարյալ չեղավ այն առումով, որ արաբական մի շարք երկրների կողքին, որոնք, իրոք, անկախություն ձեռք բերեցին, մի շարք երկրներ էլ անցան Ազգերի լիգայի կողմից հաստատված անգլիական և ֆրանսիական մանդատային տիրապետության ներքո: Սակայն, այդ հանգամանքը դույզն իսկ չի կարող ստվեր ձգել արաբների կողմից օսմանյան բռնակալությունը տապալելու և բուրքական լծից ազատագրվելու պատմական նշանակություն ունեցող երևույթի վրա:

Վերջ երկրորդ հատուրի

ԱՂՏՈՒՍԱԿՆԵՐ

1. ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՂՆԵՐԻ ՏՈՒՄԱԾԱՆԸ 1299–1922 թթ.

1. Օսման I	1299–1326
2. Օղջեսան	1326–1359
3. Մուրադ I	1359–1389
4. Բայազետ I	1389–1401
5. Մուհամմադ I	1401–1421
6. Մուրադ II	1421–1451
7. Մուհամմադ (Մեհմեդ) II	1451–1481
8. Բայազետ II	1481–1512
9. Սելիմ I	1512–1520
10. Սուլեյման I	1520–1566
11. Սելիմ II	1566–1574
12. Մուրադ III	1574–1595
13. Մուհամմադ III	1595–1603
14. Սիմադ I	1603–1617,
15. Մուստաֆա I	1617, 1622
16. Օսման II	1618–1623
17. Մուրադ IV	1623–1640
18. Իբրահիմ	1640–1648
19. Մուհամմադ IV	1648–1687
20. Սուլեյման II	1687–1691
21. Սիմադ II	1691–1695
22. Մուստաֆա II	1695–1703
23. Սիմադ III	1703–1730
24. Մահմուդ I	1730–1754
25. Օսման III	1754–1757
26. Մուստաֆա III	1757–1774
27. Աբդուլ Ղամիդ I	1774–1789
28. Սելիմ III	1789–1807
29. Մուստաֆա IV	1807–1808

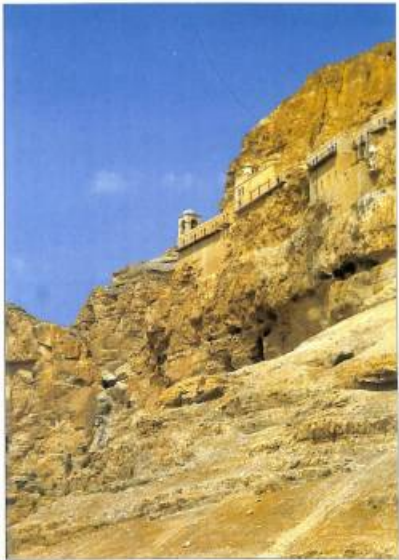
30. Մահմուդ II	1808–1839
31. Աբդուլ Մագիդ	1839–1861
32. Աբդուլ Ազիզ	1861–1876
33. Սուլթադ V	1876
34. Աբդուլ Քամիդ II	1876–1909
35. Մուհամմադ V Ռաշադ	1909–1918
36. Մուհամմադ VI Վահիդ ադ-Ղիմ	1918–1922

**II. ՍՈՒՐԱՍՄԱՆԳ ԱՆԻ ԴԻՆԱՏԻՎԱԿԱՆ ՏՈՐՄԱՃԱՆԸ ԵԳԻՊՏՈՍՈՒՄ
1805–1953 թթ.**

1. Մուհամմադ Ալի	1805–1848
2. Իբրահիմ	1848
3. Սքրաս I	1848–1854
4. Սաիդ	1854–1863
5. Իսմաիլ	1863–1879
6. Թոֆիկ	1879–1892, խղիվ 1868–ից
7. Սքրաս II Չիլմի	1892–1914
8. Գուսեյն Քամիլ	1914–1917, սուլթան 1917–ից
9. Ֆուադ	1917–1936, քազավոր 1922–ից
10. Ֆարուկ	1936–1952
11. Սիմոն	1952–1953

**III. ԼԵՌՆԱԼԻՔԱՆՆԻ ԻՆՔՆՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՍՈՒԹԱՍՄՈՒՅ-ԿՈՄՍՎԱԼՆԵՐԸ
1861–1914 թթ.**

1. Կարապետ–Չարուքյուն Դատչյան (Խայ)	1861–1868
2. Ֆրանկո Լասրի (Խայ)	1868–1872
3. Ռուստամ	1872–1883
4. Վասա	1883–1892
5. Լաուժ	1892–1902
6. Մուզաֆար	1902–1907
7. Յուսուֆ Լասրի (Խայ, Ֆրանկո Լասրի որդին)	1907–1913
8. Գուլիաննես Կուլումբջյան (Խայ)	1913–1915

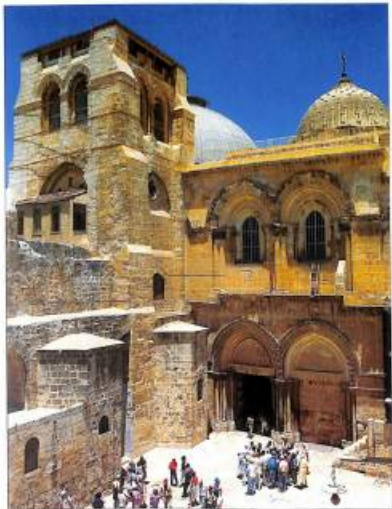

Գունական ուղղափառ մենաստանի Վաթրակուրթյունների լեռան վրա

Քերդինե՛նի համայնապատկերը

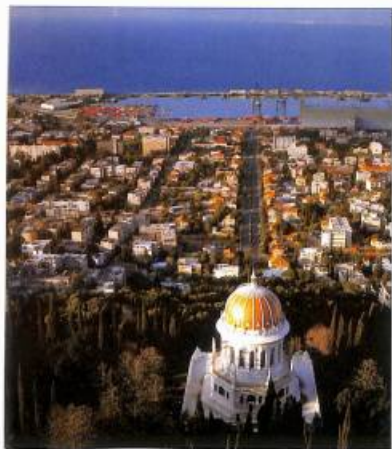
Տիրոջ Պերեգմանի եկեղեցին Երուսաղեմում, որը պատկանում է
Չոմի կաթոլիկ, հույն ուղղափառ, իսլ, դպտի, սիրիական
& եթովպական համայնքներին

Գողգոթայի ճանապարհին Քիսուսի երրորդ կանգառը, որտեղ նա
առաջին անգամ վայր ընկավ: Ի հիշատակ դրա այստեղ XIX դարում
Ֆայ կաթոլիկ սատրիարքարանը մատուռ կառուցեց:

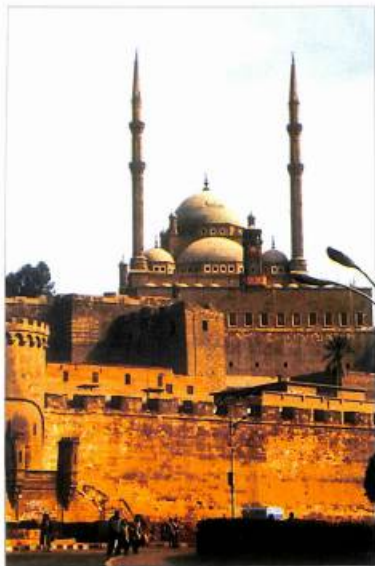
Սուրբ Հակոբի տաճարը, իսկ իսմայելցի կենտրոնը
էրուսաղեմի Հին քաղաքում

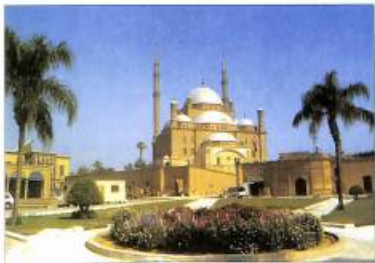
Ֆարաքի Իանայնաբառերը

Шарма

Կահիրեի մզմահերդ

Մուհամմադ Ալիի մզկիթը

Կախրինի միջնաբերդում Մուհամմադ Ալիի մզկիթի ինտերյորը

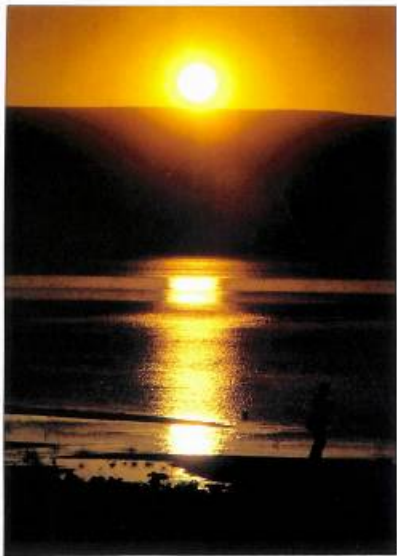
Կառնոն, Արշին պալատը

Դամասկոս, Ազրնի պալատը

Պամասկոս Առլէւյանի մզկիթը

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Արթուր I, 358, 360, 362, 363, 365
 Արթուր I փառա, 359-361
 Արթուր II Զիլմի, 383, 519
 Արթուրյան, 12, 14, 17, 40, 42, 46-50, 52, 53, 63, 74
 Արդ ալ-Ազիզ, Մաբուկյոյ տալթան, 412
 Արդ ալ-Ազիզ, Արթուլ Ազիզ, 431
 Արդ ալ-Ազիզ ալ-Ձաբթա ենիթ, 567
 Արդ ալ-Ազիզ առ-Սաուդ, 102
 Արդ ալ-Ալի, 381
 Արդ ալ-Կադիր, 317, 387-390, 409, 631, 632
 Արդ ալ-Կադիր ալ-Խարաան, 535
 Արդ ալ-Դամիդ ալ-Ձադրաֆի, 535
 Արդ ալ-Դամիդ ալ-Ռադայիսի, 482
 Արդ ալ-Մաշիդ, Արդել Սաջիդ, 240-243, 248, 291, 292, 317, 318, 338
 Արդ առ Ռահման առ-Ռաֆի, 518
 Արդ առ-Ռահման ալ Կալալիքի, 349, 437, 438, 452, 483
 Արդ առ-Ռահման Ըադրանդեր, 509
 Արդ ալ-Ռահման Ձաբարտի, 114, 139
 Արդ ալ-Քաբիմ ալ-Խալիլ, 535
 Արդալլահ, ենիթ, 201-204, 539, 542, 605
 Արդալլահ Մուսաի, 565
 Արդալլահ Լադիմ, 381
 Արդալլահ փաշա, 215, 280, 281
 Արդել Ռահման ալ-Քազազ, 592
 Արդուլ Դամիդ փաշա Կալտակի, 601
 Արդուլ Դամիդ ալ-Խաիմ, 450
 Արդուլ Դամիդ II, 7, 64, 347, 370, 372, 375, 429-450, 452, 454, 457, 459, 465, 470, 471, 510
 Արդուլլահ ադ Նուրի բեկ, 582
 Արու Դամիֆի, 42
 Արու Մուսլիմ, 17
 Արու Նալիս, 297, 301
 Ազաքանձեղոս, 11
 Աղամուլ Ա., 46
 Աղիթ, Աղիթ Իսմակ, Ջուլմաքյան Աղիթ, 344, 349, 351-355, 439
 Ազիզ Ալի ալ-Մըսթի, Ազիզ ալ-Մըսթի, Ազիզ Մըսթի, 480, 493, 494, 550
 Ալ-Ազրճենթ, 76, 78
 Ալա ադ-Դիմ Քել Կուբադ I տալթան, 16
 Ալա ադ-Դիմ Քել Կուբադ III տալթան, 16
 Ալի Ռաշ Դամթա, 404
 Ալի բեկ, 70-73, 86, 87, 139
 Ալի Քուճաբարդի, տես Լապոլեոն Քոնստանդուլ, Նապոլեոն II, 116, 121
 Ալի Իսա, 577
 Ալի Դաբար, 601
 Ալի Սուլեյման բեկ, 528
 Ալի Ռիզա, 258-264
 Ալի Ռիզա ալ-Ռիզաբի, 632, 634
 Ալի փաշա, 326, 329
 Ալլենբի Նոյմունդ, 609, 619, 621, 622, 624, 629, 632-635
 Ալպտաճյան Ա., 142, 190
 Ալֆ Արսլան, 14
 Անձադ ալ-Մանսուր, 406, 407
 Անձադ ալ-Տազար, 87, 88
 Անձադ Արսարի, 369, 371, 376, 377, 381, 382, 437
 Անձադ Արսլան, 301, 305, 322
 Անձադ Յարթս ալ-Շիլյակ, 433
 Անձադ Ջուսադ, 522
 Անձոդ բեկ, 387-389, 397
 Անձոդ Քու Ազգազ, 394
 Անձոդ Տեմալ փաշա, 524, 582, 583

Անձնոց Վեճիք, 323
Անձնոց Յնվզի փառա, 246
Աղագարո՝ Ե., 190
Ամրն առ-Ունիսմի, 345
Անին Ասայան, 297
Անին Ընայի, 344
Անյն Ասայի, 56, 58, 518,
536, 574, 578, 581-583,
617, 535
Անդրեան Ա., 48
Ամստնիուս Զ., 343, 466,
469, 484, 489, 503, 513,
514, 524, 543, 604, 617,
630
Անաղ ալ-Ազըն, 78
Անաղ Դաշիր, 534, 574, 584
Անաղ փառա, 305
Ավստրիացի Օմար, Օմար
Լամաստի, 300
Արարի, փառա, 437
Արքիմ Կարապետ Դատու-
յան, Արքիմ Դատույան,
Արքիմ Դատու, 330-334,
527
Արքուր Լեղույան, 556
Արևան, 303, 304
Արշաաններ, 79, 282, 296
Առնի Արղ ալ-Դաշի, 482
Բագիլի Կ., 271, 290, 311
Բաղդ աղ-Դին ալ-Դառան
չնյա, 549
Բալթուր, 611-613, 616
Բալագիդ Լ. սուլթան, 18-20
Բաշիր Բոն Կասեմ Երիար,
291, 292
Բաշիր II, 267, 269-291
Բաշիր III, 292, 293, 296-
300, 302, 316
Բաշիրներ, 301
Բարաթի, գեներալ, 587
Բարախտ, շիրիֆ, 37
Բարկան Օ., 132
Բարաղղ Վ. Վ., 17, 48, 50-
53
Բարաղի, 373, 375
Բեգլար, 324

Բելլ Գ., 629
Բելինգ, լորդ Կրոմեր, 383
Բիլմեր, 368, 369
Բյուրո մարշալ, 389, 391
Բշեղիք, 585
Բշիք Աֆար, 404
Քոնստանտին, Լազարեան
Քոնստանտին, Լազարե-
ան Լ., 74, 111-124, 139,
140, 149, 150, 272, 273,
317, 385
Քոնդր դՕսյուլ, 321
Քեյնան Ե., 607, 630
Քու Ասզա, 390
Քուստենկոն շարոն, 228
Քուզանդ Փափառու, 11
Քուզե դյու Կոնիսար, 399
Քուլարդ Ռ., 628
Քուլուկ Սուլեյման, 94, 249,
251
Քուտեն Ա., 224
Քուստուս ալ-Քուստան,
286
Քուստու Դալի, 426
Քուստուհեյի գեներալսիա,
112, 384
Քուրմոն գեներալ դը, 386
Գարսաշյան Ա., 190
Գրդոն, 421, 422
Գրեյ Էդվարդ, 558
Գրիգոր Կարդապետ, 349
Դաիյահ Ե., 334, 351
Դատու փառա, 251-264,
266, 267, 285, 330-332
Դաֆնիերն լորդ, 324, 325,
382
Դելաման Վ., 586
Դեմիտրյան Մոսիփան, 194
Դեյանուրյան թեյ, 208, 210
Դիոգենես Ռոմանոս, 15
Դոլինա Ա., 343
Եկատերինա II, 54
Երեմեյ Դ., 11, 25, 26, 48,
433, 466, 475, 476

Զախիր ալ-Ռոմար, 73, 85-87
Զալդ, Էմիր, 539, 596, 609
Զալի թեյ ալ-Ազնի, 601
Զեյն Ե. Չեյն, Չեյն Չեյն,
434, 435, 475, 574, 582
Չոխալ Գրիգոր, 486
Չուլաշյան Ա., 132
Չուլաշյան Արիք, Արիք
Իսխակ, 351
Էդվին Անանյ Բլիս, 240
Էմիլ Ռոման, 56, 58, 354,
355, 434, 454, 467, 470,
472, 474, 574
Էյաս փառա, 91
Էմիր, 502, 503, 511, 548,
564, 566, 583, 603, 636
Էրուզուլ, 16
Ճառնդսիսեմ, գեներալ,
587, 588
Ճալեար, Ճալեար թեյ, 502,
511, 548, 563, 564, 566,
578, 581, 582-584, 603,
636
Ճալալ, Էմիր, 207
Ճալիուրներ, 296, 301
Ճահալալ շահ, 41
Ճանիուս Շախի, 314, 315,
322
Ճարալի Յիլիա դի, 350
Ճարթին, 334
Ճեկերյան Սողոմոն, 583
Ճոման թեյ, 30-33, 36, 49,
50, 58
Ճոսոն, 167, 199, 201, 202
Ճոնիկ, 368-379, 382, 383,
436
Ճոնիկ ալ-Լարուր, 482
ժոզեֆ Քոնստանտին, 150
ժոնա Ա., 190
Իբն Իյաս, 31, 50
Իբն Ուալադ, 597
Իբն Ուալիդ Էմիր, 513, 623

Իրն Աստղ. 510, 513, 597
 Իրբաթի՞ն. 202, 203, 216,
 218, 221, 228-232, 239,
 240, 243, 245, 262-269,
 344, 348, 349, 351, 356-
 363, 447
 Իրբաթի՞ն թե՛, 74, 117, 119,
 123
 Իրբաթի՞ն ալ-Յազնի՞ն, 447
 Իրբաթի՞ն փաշա, 212, 213,
 215, 217, 220, 224, 227,
 229, 230, 233-235, 246
 Իդրն, տնի, 513, 526, 532
 Իլլաս Յանանիի. 573, 576
 Իսա շնխ, 264
 Իսմայիլ ալ-Արթ, 28, 34,
 40, 41
 Իսմայիլ շահ, 28, 34, 40, 41
 Իսմայիլ փաշա, խղիվ Իս-
 մայիլ, 208, 209, 361,
 367-373, 376, 419, 436,
 522
 Լամարթն, 279
 Լամճնոզ Յ., 333
 Լամվ Սիմոն, 20, 30, 138
 Լաստիվարսի Արիստա-
 կես, 11, 14
 Լեյլե Գնթի, 588
 Լեռնաս, Ֆերդինանդ դը Լե-
 սնաս, 361, 363, 364
 Լիոսն գեներալ, 414, 417
 Լիոնն Ֆոն Աամդրոս, 524,
 619, 620, 623, 626
 Լյուդ Տոսց Դ., 588, 590,
 616, 629
 Լյուդովիկոս XV, 106
 Լյուդովիկոս XVI, 112
 Լուսրնն Թ., 587, 588, 607,
 622
 Լուի Աստղեոն III Բոնա-
 պարտ, 317, 324, 392
 Լուի Ֆելիպ, 386
 Լուիս ա-Աստղեի, 348
 Լուզնի Կ., 157, 334, 489
 Լնին Օ., 343, 353

Խաթիր թե՛, 29, 30, 33, 68,
 75, 76
 Խաչիլ ալ-Խաչի, 344, 349
 Խաչիլ Դանի՞ն, 445, 446
 Խաչիլ փաշա, 568
 Խաչիլն ալ-Յազնի՞ն, 535
 Խայր աղ-Դին Բարբաբոս,
 43
 Խնրի Դանա, 458, 579
 Խոսրով Մեծնոզ փաշա,
 224
 Խրեմնացի Մոկնես, 11
 Խրիճյան Դաշին, 456
 Խոսրոզի փաշա, 155, 157,
 313, 314, 316, 318, 321
 Ծաղիկյան Ասեթյան, 583,
 584
 Կալբուս, 636, 637
 Կամոն Դոլ, 435, 558
 Կանտի սուլթան, 28, 29,
 31, 33, 49
 Կասիմ, 96, 97
 Կալվալիլի, Արջ առ-Ռահ-
 ման ալ-Կոնստանթի,
 349, 354, 437-440, 452,
 483
 Կաթամանլիներ, 104
 Կիսելյով, 323
 Կիսելներ Գերբերտ, գեներա-
 լալ, 424-426, 540-548,
 550, 553
 Կլերեթ գեներալ, 122-124
 Կլերոն Յ., 560
 Կոլվին, 372
 Կուզով Ե., 343, 350, 351,
 354
 Կորվալես լորդ, 150
 Կորկ, 323
 Կոստ Դեբաթ, 586, 593
 Կրաչկովսկի Ի., 343, 344,
 353
 Կրես Ֆոն Կրեսենշտայն,
 524, 532
 Կրիսկի Ա., 334, 343
 Կրոնթ, Քերթն, 383

Կուլյուճյան Գոփանճես,
 335, 527
 Կուսր աղ-Դին Մեքքացի,
 51
 Դաքիթ ա-Ասաթ, 632
 Դաքքար Իճաղ, 301
 Դակնի թե՛, 528
 Դամոն Դ., 192
 Դադար Արու Լանա, 305
 Դաննա Արգաթիս, 350
 Դաշինի, 85, 406
 Դաշինի յերթներ, 205
 Դաշիններ, Դաշինաներ,
 203
 Դաշի Մեծնոզ Ալիի լե՛նոզի,
 224
 Դասան փաշա, 94, 248, 249
 Դասուն, 344, 348, 350, 351
 Դաուրանի Ա., 438, 447,
 450, 463, 464, 473-476,
 485, 489, 490
 Դաքիթի, խալիֆա, 295
 Դաժնոզ Ալի, 249
 Դաժնոզ Ֆուսղ Դասան, 56-
 58
 Դիթի Յ., 24, 46, 56-58,
 102, 135, 159, 333, 344
 Դինես գեներալ, 421
 Դիսլեր Արզն, 579, 580
 Դիրմթ, 636
 Դոզաթ Դ., 612, 613, 629
 Դովանթ Բարոս, 350
 Դուսեյն իրն Ալի, Դուսեյն
 իրն Ալի ալ-Դաշինի յե-
 ռի՞ն, 8, 491, 511, 550,
 601, 604, 606
 Դուսեյն Թալուք, 301
 Դուսեյն Մուսուլա, 581
 Դուսեյն Շիհար, 274, 275
 Դուսեյն Ռուսթ, 637
 Դուսեյն Ռուշդի, 516, 519
 Դուսեյն փաշա, 217
 Դուսեյն Քալիլ, 519, 522,
 568

- Դաշեր, շրիճ, 200
 Դաշեր փաշա, 597
 Դուլաա, 286
- Սաան, Մաանների դնաս-
 տիա, 38, 79, 85, 142,
 269
- Սակ-Սահոն, 519, 522, 546,
 550-559, 605, 606, 608,
 612
- Սակրիդի, 16
- Սահիդ, Սահիդ Մուհամմադ
 Սիմադ, 420, 422-424
- Սահնուդ Հոցոթ փաշա,
 470, 534
- Սահնուդ Սաանի, Սահնուդ
 Սաանի ալ-Քալուդի, 373,
 375, 376, 381
- Սահնուդ I սուլթան, 108
- Սահնուդ II Մուհամմադ Ալի
 սուլթան, Սահնուդ II
 սուլթան, 197, 202, 211,
 213, 214, 216, 217, 222,
 240, 241, 256, 258, 281
- Սանճրեդ, 114
- Սաշարի տնի, 203, 204
- Սասուդ Դաֆր, 574, 579,
 582
- Սասրոնու Ուտիայեցի, 11
- Սաթ Իլիաս, 280
- Սաթիյա Ենթեզա, 112
- Սաթլուտ 2, 628
- Սաթլան, զենեթալ, 425
- Սաթրաշ Նրամսիս, Նրամ-
 սիս Չաթիալլահ Սար-
 դաշ, 344, 348
- Սաթիալլեյի Լիկլիզո դի
 Բերմաթո, 195
- Սաթրուշ Չոն Գրենվիլ,
 Չոն Սաթրուշ, 517,
 545
- Սեյլի Տեղիմանդ, 82
- Սեհնոդ Հոթիդ էՅենդի, 312
- Սեհնոդ Ռեշիդ փաշա, 217
- Սեհնոդ II Ֆարիհ, Սեհնոդ
 II, 19-22
- Սեհնոդ V, սուլթան, 506
- Սեստերնիս, 304
- Սիդիատ բեյ, 489
- Սիդիատ փաշա, 340, 341,
 431-433, 447
- Սիլխալ Մուդալար, 348
- Սինաս Չեթալ, 460, 462
- Սիտթար Լիրիլանցի, 11
- Մշակա Սիթայել, 344
- Մոդ զենեթալ, 386, 588-592
- Մրվան ալ-Մուդալար, 58,
 454, 457, 471, 475, 476,
 574, 577, 579, 581
- Մուքալաբալի իբն Անրիլ Դա-
 ջիմ, 47-53
- Մուհամմադ ազ-Չախարի,
 70, 72
- Մուհամմադ ալ-Դանսաճի,
 535
- Մուհամմադ ալ-Մուլթան,
 394
- Մուհամմադ ալ-Սիմիխա-
 ճի, 482
- Մուհամմադ աս-Սադիկ բեյ,
 397, 398
- Մուհամմադ Աթոդ, 437, 438
- Մուհամմադ Ալի, 147, 152-
 247, 252, 255, 258, 285,
 267, 281, 282, 284, 285,
 287, 290-292, 321, 342,
 345, 355-370, 388, 417-
 419, 426, 436, 522, 582
- Մուհամմադ Սիմադ, Մու-
 համմադ Սիմադ Արուդ-
 լա, 419-424
- Մուհամմադ Արալան տնի,
 471
- Մուհամմադ Բեյ, 42
- Մուհամմադ բեյ, 397
- Մուհամմադ ԷլՅի բեյ, 160
- Մուհամմադ իբն Արշ ալ-
 Վախար, 97-99, 102
- Մուհամմադ իբն Սաուդ,
 102
- Մուհամմադ Չամալ ալ-
 Դիմ ալ-Սիթաթ, 353
- Մուհամմադ Հալիկ Դար-
 քալ, 574
- Մուհամմադ Ասիդ, 400
- Մուհամմադ Մահիդ Դալիմ
 փաշա, 583
- Մուհամմադ Մահիդ ալ-Տա-
 քարի, 631, 632
- Մուհամմադ ճարգարե, 34,
 35, 45, 98, 99, 203, 405,
 406, 420, 421, 491, 512,
 539
- Մուհամմադ (Սեհնոդ) V
 Ռաշադ, սուլթան, 472,
 601
- Մուհամմադ VI Վահիդ ալ-
 Դիմ, սուլթան, 19
- Մուհալիմ շրիճ, 598
- Մուլայ Արդ առ-Ռահման,
 389, 408, 409
- Մուլայ Իսմայիլ, 407, 408
- Մուլայ Խաճիդ, 412-414,
 417
- Մուլայ Յուսուֆ, 417
- Մուլայ Մուլլաճան, 408
- Մուլթալ բեյ, 528
- Մուսա Դրեմ, 430, 455,
 456, 458, 467, 471, 475,
 486, 573, 579, 590
- Մուսաֆա Քենալ փաշա,
 623, 627
- Մուսաֆա Լուրի փաշա,
 299, 300
- Մուսաֆա Քաանիլ, 437,
 440-442
- Մուստաֆա Քալթալթար,
 179
- Մուլթալ բեյ, 74, 118, 119
- Մուլթալ I, 18, 19
- Մուլթալ II սուլթան, 20
- Մուլթալ III սուլթան, 106
- Մուլթալ IV սուլթան, 83, 84,
 92
- Մուլթալ V սուլթան, 431
- Մուլթալա դՕստոն, 53
- Մուլթալյոլ զենեթալ, 220
- Մուրեյ Արշերալ, 630
- Ցալթուք Ասրուճ, 345
- Ցախյա իման, 513

Յուսու՛ք ալ-Ասիւր, 344
 Յուսու՛ք Դիւս, 274
 Յուսու՛ք Յազեբել, 349, 350, 353, 434, 449
 Յուսու՛ք Լաբրի, 335
 Յուսու՛ք Հիւսաբ Լճիւր, 268, 269
 Յուսու՛ք Քաբան, 322, 332, 333
 Յուսու՛քյան Դուդուս, 191

 Լատանա Տունըլար, 297, 301
 Լափոն թել, 582
 Լափոն ալ-Յաֆի, 56, 573, 576, 578
 Լաբրանդան Յ., 190
 Լապուլեոն Բոնապարտ, Լապուլեոն I, 111, 112, 114, 119, 125, 150, 160, 316, 364, 365
 Լապուլեոն III, Լուի Լապուլեոն III Բոնապարտ, 317-319, 324, 364, 362
 Լարսոյան Ե., 343, 354
 Լաշի Ալուշ, 353
 Լաշիւր Ազուրի, 343, 442, 447-449, 460-462
 Լաշիւր ալ-Արմանուզի, 634
 Լաշիւր ալ-Դադրաս, 344
 Լասեր Եփր, 631
 Լասեր Քամալ Արշիւ, 357
 Լասի՛ք Աբու Լալիտ, 301
 Լասի՛ք ալ-Յազիզի, 344, 351
 Լատմ, 286
 Լեւանոն ծովախաչ, 114, 119
 Լեւախ Ծարղ, 246
 Լեւանուոյի Կ., 226
 Լիկուլայ I, 220, 221
 Լիլլազ, 464
 Լորատունկլան Գ., 335
 Լովիկով, 325
 Լո՛ւձայ Լամաթալլայի առ-Տարաբուս, 345
 Լուլար Լուլարյան, 357, 365-368

Լուր աղ-Դիմ ալ-Կադի, 535
 Լուրի ալ-Կասթան շէխ, 620

 Հակիկ Դարբայի, Մուհամմադ Հակիկ Դարբայի, 56, 60, 137, 574
 Հակիկ Մովալիդ ալ-Ազոն, 535
 Հաթրանդեր, Արջ Ոստան Հաթրանդեր, 509, 510
 Հաննար, 204, 206, 207
 Հաննարներ, 204, 207, 262
 Հարի՛ք Միմադ ալ-Մանսուր, 406
 Հարի՛ք Մուհամմադ թին Աբդուլլահ, 408
 Հարիւր Բեհաւդդին, 583, 584
 Հելիք Արւան, 347
 Հերի՛ք փաշա, 370-373
 Հերիւ Լիւնդի, 312
 Հիրի Աբրաշ, 444
 Հիրի Արխան, 303, 304
 Հրդազ, 351, 433, 451
 Հիւսրներ, Հիւսրների դիմաստիւս, 79, 85, 88, 269, 274, 275, 298, 300-302
 Հիւսուկյան Արշափր, 563
 Հլոշի, 263
 Հուճով Ա., 48
 Հուքրի Ասալի, 534
 Հուքրի Բուզարի, 601
 Հուքրի ալ-Այուբի, 632, 633

 Ծարրի թել, 13, 14

 Դաւեղուգ, 558
 Դաւեթրատոն լորդ, 227
 Դեղող Տեքսեթրա, 142
 Դիկր, ժողով Ֆրանսուս, 555-559, 590, 606, 612-617, 625, 631-635
 Դլեպաս, 633
 Դողոս թել, 191
 Դողոս Լուլար, 624

Տազար, Միմադ ալ-Տազար, 87, 88, 268-276, 280
 Տալաթ թել, 565
 Տամալ աղ-Դիմ Աբու Լուճի Մուհամմադ, 37
 Տամալ աղ-Դիմ ալ-Ափրա-Տի, տես Մուհամմադ Տամալ աղ-Դիմ ալ-Ափրաթ
 Տամիլ Խարրի, 579
 Տամիլ Դարբ, 459
 Տամիլ Սադրաթ, 482
 Տամ-Քիրրի ալ-Դազալի, 75, 76
 Տա՛լար ալ-Անթարի, 613
 Տեմալ փաշա, Միմադ Տեմալ փաշա, 8, 484, 509, 511, 513, 514, 524, 526, 536, 582-584, 600-602, 613, 616, 619, 620, 631
 Տիխադ Աալեի, 574, 575, 577, 579
 Տոյս, 622
 Տունըլար շէխ, 281
 Տուրքի Տեյրան, 350, 447
 Տւաղ փաշա, 623

 Ռազիթ փաշա, 377, 379
 Ռաթոն Լորար, 354
 Ռաշիդ շէխ, 42, 89-91
 Ռաշիդ Ռիզա, 550
 Ռաշիդներ, 207
 Ռա՛շիկ ալ-Ազոն, 483
 Ռա՛շիկ Թամիլի, 482
 Ռեճո դեսպանորդ, 413
 Ռզգալլահ Դատոն, տես Աստվածատուր Դատոն, 344, 350
 Ռիշադ փաշա, 371
 Ռոմիլո, 624, 625
 Ռուփ Է., 492
 Ռուփ Դ., 587
 Ռուշիկ, 368, 611
 Ռուրախ Դ., 504
 Ռուստամ Դայրար, 482

Ռուշելը Դահրահ, 351
 Սաաթուլլա, 637
 Սարահ չօլն, 513, 597
 Սարահեղեթ, 464, 479, 486
 Սադիկ ալ-Ազրն, 469
 Սազոնով, 567
 Սաիդ փաշա, 249, 252, 360-365
 Սաիդ Դալիմ էնիթ, 548, 582, 583
 Սաիդ Դաշիմ, 585
 Սաիդ Ջուհրլաթ, 297, 301, 304
 Սալահ աղ-Ղին, 36
 Սալիհ Չաիր աղ-Ղին, 56, 59, 430
 Սալիհ Դալդար, 535
 Սամի, 375, 376
 Սամի բնկ, 564
 Սամիր Աբաշ, 56, 430, 574-576, 579, 583, 584
 Սաիդ Այի ալ-Սիրլան, 513
 Սաիդ Ուշիդ Ռիզա, 550
 Սաիդ Տալիթ, 491
 Սաքս Սաթկ, 555, 556-559, 590, 606, 612-617, 625, 631-634
 Սառոլ էնիթ, 102, 201, 513
 Սառուջաննթ, 202, 204-207, 267
 Սաֆրասյան Ա., 132
 Սելջուկ, 13
 Սելիմ I Սինդ, Սելիմ Սինդ, 27-40, 47-53, 68, 75, 76, 79, 80, 95, 627
 Սելիմ ալ-Քուստան, 344
 Սելիմ III, 87, 88, 118, 120, 149, 150, 152, 156, 156, 158, 162, 163, 179, 273, 274
 Սելյուր, 377
 Սեն Յոն, 43
 Սրբոս Ռոնալդ, 540, 543
 Սիմնոն Լեհացի, 139, 141
 Սիման փաշա, 43, 44

Անուս Վալանթ, 447
 Ամիրխանխան Ի., 314
 Սուլեյման ալ-Քուստան, Սուլեյման Քուստան, 344, 346, 446
 Սուլեյման Կամուրի, սուլթան, Սուլեյման I, Սուլեյման Դոլախալ, 30, 40-43, 51, 52, 69, 71, 76, 80, 90, 107
 Սուլեյման փաշա, 62, 180, 181, 280, 290
 Սուլթան ալ-Աբաշ, 626
 Վահաբնեթ, 200, 204, 206, 250, 251
 Վասիլև I. Ա., 23-25
 Վարդգես, Վարդավախ, 472
 Վեհիթ բեյ, 547
 Վելլ, 51, 52
 Վերդի Ջուզեպե, 364
 Վլիկնո II, 411
 Վիլսոն Ամոնզ, 591, 593
 Վիլսոն, 368, 369, 500, 591, 593, 607
 Վինգելթ Ռեքինալդ, 522, 596, 606, 615, 616
 Վիտոլ Ա. Վ., 133, 136
 Տարլն Ե., 114
 Տեր-Պողոսյան Պետրոս, 583, 584
 Տուրլի բեկ, 13, 14
 Տուրլու, 204, 206
 Ռազուկարչլլի Ի., 132
 Ռանայ Դաուք, 632
 Ռադզի, 380, 382
 Փափազյան Ա., 133, 337
 Քամալ աղ-Ղին Գուսեյն, 522
 Քամալ Սալիթ, 333
 Քաֆեսոզլու, 26
 Քենալ բեյ, 50

Քելեյի-զադե Ջուադ փաշա, 318
 Քուլուկ Սուլեյման, 249, 251
 Քուրբանազ, 80
 Օդե Արու Ռարի, 620
 Օմալթան դիմաստիա, Օմալթաննթ, 12, 17, 29, 63, 75
 Օմար ան-Լանասու, տես Ափաղիսացի Օմար
 Օմար փաշա, 300, 301, 303-305
 Օղոլ Ա., 136, 224
 Օսման II, սուլթան, 82
 Օսման Բաղդիս, 154, 160
 Օսման աթ-Յուքթ, 430, 434, 455, 458, 471, 474, 574
 Օսլան Ղիզդը, 432, 433
 Օրխան, 16-20
 Շաբախ լաի, 255
 Շաիր աղ-Ղին I, 38, 39, 79, 80, 85
 Շաիր աղ-Ղին II, 80-84, 142
 Շալեզ ալ-Ղուսեյն, 573
 Շարեա ալ-Խալիթ, 601
 Շարիս Լիթթ, 344, 447
 Շափիս ալ-Շիդալ, 351, 433
 Շարրաշալլահ Սիրաբեկ, 350
 Շուազ փաշա, 318, 319, 321, 322, 324, 334
 Շուազ Դասան Դաֆիզ, Շուազ Դաֆիզ, 56-58, 430, 434, 435, 454, 456, 457-459, 474, 537, 574, 576, 577, 579, 580, 582-584
 Շեկիդ Սինդ փաշա, 224
 Շեյալ, 205, 206, 539, 543, 544, 546-550, 566, 570, 595, 598, 600, 602, 606,

609, 613-615, 618, 620-635
Յին 2. 450
Յրանցիակ I, 107
Յրանդո Նազրի, 334, 335
Յուսազ փառչա, 318, 319, 321, 322, 324, 334
Յախթ աղ-իմն աղ-մասն, տիր, 38

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

Արայի, 333
Աբրա կղզի, 419, 420
Աբրաայան խաղիֆայություն, 14, 40, 46, 47, 52, 74
Աբրին սուլթան, 369
Աբուկիր, 119, 120, 122
Ադամա, 131, 217, 471, 534, 549, 559
Ադին, 42, 207, 526, 532
Ադրիանապոլիս, 18
Ազիզիյա, 593
Ազիզար, 121, 154, 155, 156, 158, 494
Ազով, 44
Աթենք, 212
Աթենքի դքսություն, 21
Աբրանիա, 19, 44
Ալեքսանդրես, 245, 291, 554, 557
Ալեքսանդրիա, 50, 114, 124, 155, 161, 162, 181, 184, 185, 188, 190, 191, 194, 220, 240, 146, 324, 360, 365, 375-380, 382
Ալժիր, 42-44, 103, 104, 317, 341, 383-397, 403, 409, 410, 414, 501, 505, 513, 523, 609
Ալիեհիրաս, 412
Ալկազարովիլի, 406
Ալկա, 73, 84, 85, 87, 122, 215, 216, 245, 268-274, 276, 280-284, 291, 556

Աղադիր, 405, 413
Ամադիա, 557
Ամարա, 586, 587, 589
Ամիրթևա, 113, 449
Ամնան, 621, 622, 624, 626
Ամնն, 150
Այդընի բեյլիք կամ բեյություն, 16
Այնբաք, 556
Ամաստիա, 15, 16, 44, 217, 534, 536, 578, 581, 582, 601
Ամգլիա, 7, 8, 105, 107, 109, 110, 112, 113, 119, 148, 150, 152, 160-162, 168, 182, 205, 207, 212, 215, 218, 219, 221-227, 236-246, 253, 257, 265, 266, 290, 291, 297, 302, 309, 316, 317, 320, 323, 324-328, 335, 348, 356, 360, 367, 370, 371, 373, 375-380, 383, 398-401, 408-411, 416, 419, 424, 425-427, 436, 437, 437, 441, 449, 450, 455, 496-509, 512, 516-526, 531-533, 538-546, 550, 554, 555-559, 587, 589, 590, 596, 600, 604, 607, 611-617, 629-636
Անգոթա, 20
Անգլո-եգիպտական կոնդոմինում, 426
Անգլո-եգիպտական համապետություն, 426
Անգլո-եգիպտական Մուդան, 427, 428
Անդրլիբանան, 235, 273, 291, 303, 315
Անդրլովկաս, 10-15, 247, 503, 637
Անդրիտոլանան, 543, 556, 628, 631-635
Անթիլաս, 280, 289
Անի, 14
Անկարա, 20, 21

Անտանո, Անտանոի երկրներ, 8, 441, 496, 497, 499, 501, 502, 506, 507, 515, 532, 538, 541, 555, 557, 586, 608, 610, 612, 624, 628, 636, 637
Անտիոք, 232, 233, 294, 471
Անիա, 5, 10, 21, 27, 33, 44, 105, 110, 113, 122, 138, 143, 216-218, 222-224, 247, 339, 398, 399, 442, 448, 461, 497, 498, 505, 526, 549, 624, 636, 637
Ասիր, 97, 102, 200, 202, 204, 513, 525, 526, 532, 597, 598
Ասուս, 345
Ասորիք, 27
Ասուան, 191
Ալաբրիա, 105, 112, 113, 152, 182, 236, 241-246, 290, 300, 309, 317, 320, 323-327, 331, 367, 368, 370, 398, 399, 426
Ալաբրիական կայսրություն, 300, 304, 481
Ալաբրո-Գունգալիական կայսրություն, 224
Ալաբրո-Գունգալիա, 441, 496, 498, 502, 503, 506, 516, 635, 637
Ալաանոթյան օգլիխանա, 6, 409
Աղա, Աղասի լեռներ, Աղասյան լեռներ, 406, 407, 414
Աթրապատկան, 14, 28, 41
Աթաբական սմաթաթ, 579
Աթաբական Արևելք, 4, 5, 227, 339, 342, 538, 562, 585, 592, 607
Աթաբական Արևմուտք, 5, 227
Արաբական բերսելզի, 102, 103, 525, 526, 551, 557

Արարական խաղի փուլեր
12, 45, 63, 67,
125, 127, 627

Արարիա, 35-38, 44, 48, 75,
95-102, 113, 126, 167,
197-209, 223, 227, 236,
241, 246, 250, 251, 262,
267, 285, 344, 433, 451,
452, 501, 504, 507, 513,
523, 525, 526, 532, 536,
538, 549, 550, 552, 585,
596, 597, 598, 629, 637

Արարիկ, 141

Արարտան, 83, 339

Արարտար, 624, 625

Արարայի ճանապարհ,
624, 625

Արիչ, 122, 618

Արթուր, 310

Արենյան մնատոլիա, 536,
578, 581

Եվրոպա, 6, 102

Արենյան Դառատան, 351

Արենյան Կոնստանտինոպոլիս,
266

Արենյան Միջերկրական,
238

Արենյան Միջիս, 556, 634

Արենյան Մուշան, 207-211,
355, 425-427, 504

Արենյան Դառատան, 28,
132, 142, 190, 454, 457,
488, 498, 557, 560, 573,
575

Արենյան Միջիս, 556, 558

Արար, 608, 609, 613, 619

Արարատ, 507

Արիկա, 5, 6, 42-44, 105,
112, 113, 196, 227, 245,
247, 339, 354, 386, 387,
396, 398, 399, 404, 409,
442, 448, 460, 497, 505,
523, 538, 637

Արարի, 292, 315

Արարի, 292, 315

Արարի, 292, 315

Արարի, 292, 315

Արարի, 292, 315

Արարի, 292, 315

Արարի, 251, 253, 260,
505

Արարի, 637

Արարի, 6, 18, 19, 27,
33, 62, 136, 221, 223,
339, 389, 436, 461, 536,
575

Արարի, 103, 207

Արարի, 12-14, 40-42, 48,
85, 91, 93, 94, 102, 110,
134, 142, 230, 246, 249,
250, 251, 252, 254, 257-
267, 339, 340, 467, 493,
504, 505, 524, 544, 560,
554, 556, 557, 561, 571,
585-594

Արարի, 42, 89-94, 102,
110, 136, 142, 248, 254,
260, 266, 490, 495, 554,
556, 586, 590, 593, 594

Արարի, 89, 91,
556

Արարի, 150

Արարի, 245, 291

Արարի, 400

Արարի, 43, 70, 71, 75,
79-96, 104, 105, 106,
120, 128, 152, 153, 155,
166, 168, 171, 173, 215,
216, 223, 225, 241, 248,
250, 252, 258, 260, 268,
270, 273, 274, 288, 300-
306, 309, 316, 318, 320,
326, 329, 332, 362, 365,
372, 444, 489, 510, 526,
527

Արարի, 104, 105, 106,
120, 128, 152, 153, 155,
166, 168, 171, 173, 215,
216, 223, 225, 241, 248,
250, 252, 258, 260, 268,
270, 273, 274, 288, 300-
306, 309, 316, 318, 320,
326, 329, 332, 362, 365,
372, 444, 489, 510, 526,
527

Արարի, 104, 105, 106,
120, 128, 152, 153, 155,
166, 168, 171, 173, 215,
216, 223, 225, 241, 248,
250, 252, 258, 260, 268,
270, 273, 274, 288, 300-
306, 309, 316, 318, 320,
326, 329, 332, 362, 365,
372, 444, 489, 510, 526,
527

Արարի, 104, 105, 106,
120, 128, 152, 153, 155,
166, 168, 171, 173, 215,
216, 223, 225, 241, 248,
250, 252, 258, 260, 268,
270, 273, 274, 288, 300-
306, 309, 316, 318, 320,
326, 329, 332, 362, 365,
372, 444, 489, 510, 526,
527

Արարի, 104, 105, 106,
120, 128, 152, 153, 155,
166, 168, 171, 173, 215,
216, 223, 225, 241, 248,
250, 252, 258, 260, 268,
270, 273, 274, 288, 300-
306, 309, 316, 318, 320,
326, 329, 332, 362, 365,
372, 444, 489, 510, 526,
527

Արարի, 104, 105, 106,
120, 128, 152, 153, 155,
166, 168, 171, 173, 215,
216, 223, 225, 241, 248,
250, 252, 258, 260, 268,
270, 273, 274, 288, 300-
306, 309, 316, 318, 320,
326, 329, 332, 362, 365,
372, 444, 489, 510, 526,
527

Արարի, 104, 105, 106,
120, 128, 152, 153, 155,
166, 168, 171, 173, 215,
216, 223, 225, 241, 248,
250, 252, 258, 260, 268,
270, 273, 274, 288, 300-
306, 309, 316, 318, 320,
326, 329, 332, 362, 365,
372, 444, 489, 510, 526,
527

Արարի, 104, 105, 106,
120, 128, 152, 153, 155,
166, 168, 171, 173, 215,
216, 223, 225, 241, 248,
250, 252, 258, 260, 268,
270, 273, 274, 288, 300-
306, 309, 316, 318, 320,
326, 329, 332, 362, 365,
372, 444, 489, 510, 526,
527

Արարի, 104, 105, 106,
120, 128, 152, 153, 155,
166, 168, 171, 173, 215,
216, 223, 225, 241, 248,
250, 252, 258, 260, 268,
270, 273, 274, 288, 300-
306, 309, 316, 318, 320,
326, 329, 332, 362, 365,
372, 444, 489, 510, 526,
527

Արարի, 104, 105, 106,
120, 128, 152, 153, 155,
166, 168, 171, 173, 215,
216, 223, 225, 241, 248,
250, 252, 258, 260, 268,
270, 273, 274, 288, 300-
306, 309, 316, 318, 320,
326, 329, 332, 362, 365,
372, 444, 489, 510, 526,
527

Արարի, 104, 105, 106,
120, 128, 152, 153, 155,
166, 168, 171, 173, 215,
216, 223, 225, 241, 248,
250, 252, 258, 260, 268,
270, 273, 274, 288, 300-
306, 309, 316, 318, 320,
326, 329, 332, 362, 365,
372, 444, 489, 510, 526,
527

Արարի, 104, 105, 106,
120, 128, 152, 153, 155,
166, 168, 171, 173, 215,
216, 223, 225, 241, 248,
250, 252, 258, 260, 268,
270, 273, 274, 288, 300-
306, 309, 316, 318, 320,
326, 329, 332, 362, 365,
372, 444, 489, 510, 526,
527

Արարի, 104, 105, 106,
120, 128, 152, 153, 155,
166, 168, 171, 173, 215,
216, 223, 225, 241, 248,
250, 252, 258, 260, 268,
270, 273, 274, 288, 300-
306, 309, 316, 318, 320,
326, 329, 332, 362, 365,
372, 444, 489, 510, 526,
527

Արարի, 104, 105, 106,
120, 128, 152, 153, 155,
166, 168, 171, 173, 215,
216, 223, 225, 241, 248,
250, 252, 258, 260, 268,
270, 273, 274, 288, 300-
306, 309, 316, 318, 320,
326, 329, 332, 362, 365,
372, 444, 489, 510, 526,
527

Արարի, 104, 105, 106,
120, 128, 152, 153, 155,
166, 168, 171, 173, 215,
216, 223, 225, 241, 248,
250, 252, 258, 260, 268,
270, 273, 274, 288, 300-
306, 309, 316, 318, 320,
326, 329, 332, 362, 365,
372, 444, 489, 510, 526,
527

319, 321, 328-330, 334,
340, 345, 349, 351, 352,
444-448, 467, 482, 495,
528, 532, 535, 536, 556,
571, 582, 627, 632, 633

Արարի մանրագրային Դա-
նապարհ, 345, 349

Արարի Բարձրագույն
ժողով, 495

Արարի, 360

Արարի, 331, 389, 398, 399,
413, 454-456, 521, 583,
584

Արարի կոնգրես, 399, 454-
456

Արարի, 310

Արարի, 400

Արարի, 141, 458, 556, 561,
637

Արարի, 81, 273, 276, 288,
291, 303, 315

Արարիական կայսր-
ություն, 6, 12, 18, 19, 21,
27, 496

Արարի, 12, 15, 18

Արարի, 110

Արարի, 19, 22, 44, 87, 389

Արարի, 221, 637

Արարիական կայսր-
ություն, 24

Արարի տիպագրու-
թյուն, 14

Արարի, 123, 184

Արարի, 19, 44, 457,
486, 497, 575

Արարի, 286

Արարի, 18

Արարի, 370, 389, 399,
410-413, 426, 441, 455,
466-506, 510, 516, 517,
523, 524, 526, 528, 543,
568, 580, 590, 614, 615,
619, 630, 636, 637

Արարի, 117-119, 182

Արարի, 336

Արարի, 131, 133

- Դարձացիւ, 44
 Դանձանոս, 29-31, 72-88,
 102, 135, 141, 206,
 230, 232, 233, 268, 276,
 284, 285, 288, 306, 311,
 317, 318, 319, 321, 329,
 339, 351, 390, 391, 447,
 462, 484, 493, 512-514,
 524, 530, 532, 535, 544-
 556, 570, 571, 582, 598,
 609, 614, 619, 621, 622,
 626, 627, 631-634
 Դանլար, 136
 Դար առ-Մալամ, 589, 592
 Դարդանել, 18, 225, 301,
 637
 Դարդանիյի ճեղքոց, 225
 Դարդա, 204
 Դար առ-Ձոր, 561, 565
 Դար առ-Կանար, 275, 278,
 284, 286, 299, 308, 311,
 315
 Դերաս, 624, 626
 Դիարասար, Դիարսեթր,
 Դիարբար, 131, 556,
 558, 561, 565, 637
 Դոնդրա, 209, 210
 Ելրուսա, 5, 8, 18, 19, 27,
 44, 54, 81, 83, 106, 106,
 110-113, 160, 180-183,
 191, 194, 195, 218, 236,
 247, 294, 304, 305, 311,
 319, 321, 336, 356, 363,
 368, 399, 410, 425, 436,
 449, 461, 487, 497, 498,
 637
 Եսիպուս, 9, 28, 30-35, 38,
 43, 44, 47, 50, 51, 68-
 77, 83, 86, 92, 95, 106,
 107, 110-131, 135-140,
 147-223, 227, 229, 232,
 236-248, 252, 257, 258,
 265, 267, 272, 273, 281-
 295, 339-345, 352-363,
 388, 399, 401, 411, 417-
 428, 436-448, 457, 459,
 484, 494, 501, 504, 513,
 516-531, 540, 543, 545,
 550, 551, 555, 566, 573-
 575, 582, 585, 587, 596,
 608, 615, 616, 629
 Ենիչեի, 18
 Ենն, 38, 42, 44, 96, 97,
 100, 201-207, 449, 486,
 501, 513, 525, 526, 536,
 539, 545, 597, 598, 630,
 637
 Երևան, 141, 337
 Երբաս, 135, 239, 366, 587
 Երուսաղիմ, 30, 75, 77, 135,
 136, 235, 340, 448, 514,
 600, 620
 Զաղն, 286, 315
 Զայցուր, 580
 Զախաղի, 190
 Զննա, 141
 Զննումիա, 365
 Էզնյան ծով, 20, 22
 Էնիքն, 18
 Էլզաս, 497
 Էլալար, 77
 Էրզրում, 131, 141, 458,
 561, 637
 Թախն, 200, 201, 595, 597,
 600, 602
 Թադա, 414
 Թարսո, 286
 Թարսթիա, 450
 Թանթա, 190
 Թալիթ, 41, 42
 Թիլիսի, Թիլիլի, 564, 565,
 600
 Թն առ-Քարթ, 380, 381
 Թիլիթի, 589, 610
 Թրանիա, 12, 44
 Թրաս, 286
 Թունիլի, 286
 Թունիա, 42-44, 103, 104,
 341, 395-405, 409, 410,
 413, 457, 501, 505, 513,
 522, 575
 Թուրքուսան, 476, 503,
 577
 Թուրքիա, 23, 40, 82, 90,
 94, 108-110, 124, 139,
 161, 166, 190, 196, 206,
 207, 211, 214, 216-226,
 234-258, 265, 302, 312,
 318-320, 323, 326, 327,
 335, 336, 338, 382, 399,
 426, 436, 439, 449, 451,
 452, 462, 466, 466, 492,
 493, 499, 501-518, 523-
 527, 532, 533, 536, 538,
 540, 541-553, 563, 566,
 568, 589, 595, 599, 604,
 609, 612, 613, 616, 617,
 619, 620, 623, 624, 628,
 630, 635, 638, 637
 Ժն, 521
 Իզմիր, 15
 Իզմնա, 15, 16, 18, 25
 Իզմնասի սելուլուսան պո-
 ստարուն, 16
 Իզմնասի սուլթանուբյուն,
 15, 16, 18, 25
 Իսմաիլիա, 360
 Իսամիլիա, 43, 150, 408-
 412, 416
 Իսալիա, 22, 83, 182, 356,
 367, 368, 370, 398, 399,
 403, 410, 411, 419, 426,
 496, 498, 501, 502, 522,
 624, 628
 Իրան, 14, 92, 93, 507, 587,
 637
 Իրս, 14, 40-44, 47, 48, 68,
 89-97, 102, 110, 113,
 126, 130, 134, 141-143,
 197, 198, 223, 230, 241,
 248-267, 285, 338-341,
 344, 355, 432, 442, 444,
 446, 459, 480, 484, 486,
 487, 495, 501, 504, 505,

523, 524, 528, 529, 532-
536, 543, 544, 549-552,
556, 562, 565, 574, 581,
585-594, 598, 610, 612,
616, 619, 620, 628, 636
Իրացյան Քրիստան, 256,
265

Լազուսի օաջի, 391
Լաթարիա, 141, 245, 291,
471

Լայպից, 354
Լաուզ, 408, 413
Լեհաստան, 105, 580
Լեմոս կղզի, 636
Լնա, 235

Լեռնախրան, 77, 79, 86,
288-291, 306-307, 317,
325-329, 330-335, 340,
349, 456, 527, 528, 632
Լիբանան, 8, 38, 39, 44, 77-
88, 92, 126, 130, 141,
142, 241, 243, 245, 267-
335, 340-349, 354, 430,
434, 442, 445-449, 455,
469, 475, 484, 486, 487,
495, 501, 505, 523, 527-
533, 536, 549, 562, 568,
570, 573, 574, 579, 583,
585, 608, 620, 624, 632-
634

Լիբանանի եկեղեցու, 81,
84, 88

Լիբանանյան իլլանաուսե-
ստեցու, 85, 267-273,
278, 281-285, 288-292,
296-300, 302, 316

Լիբիա, 411, 501
Լիվերնո, 181

Լոզան, 501
Լոբաթնոցի, 497
Լոնդոն, 148, 182, 219, 225,
237, 238, 242, 243, 351,
535, 411, 450, 537, 542,
544-546, 555, 558, 591,
605, 606, 610, 632

Լոռի, 14

Լու Կաստիլյու, 409

Նան Մուան, 626, 627
Նաբբոթ, 458, 561, 637
Նաբրոն, 419, 422
Նոբրասան, 14, 16

Նասրա, 37, 596
Նաթիլիա, 391, 394
Նախիվան, 92
Նահիր, 31-33, 36-38, 46-
51, 68, 70, 72, 73, 87,
95, 115, 116-124, 131,
134, 136, 139, 150, 152-
157, 160-167, 171, 174,
179, 182, 184, 185, 188,
190, 192, 194, 202, 203,
225, 238, 241, 243, 345,
352, 360, 369, 371, 373,
377, 389-392, 418, 438,
445, 448, 479, 494, 519,
533, 540-543, 550, 571,
615

Նալչեռանյան Գերմանիա,
441, 498, 499, 503, 505

Նասալյա, 210
Նասոն, 96, 200, 204, 206,
207

Նափսլյա, 152, 158
Նասիֆ, 202, 205

Նաքլովից, 105
Նարմանի բելիք կամ բե-
յուրյան, 16

Նարմիր ծով, 72, 103, 199,
200, 360, 512, 557, 597,
608, 630

Նեսաբիա, 131
Նիլիդիա, 142, 223, 229-
236, 239, 246, 471, 556,
625, 633, 637

Նիլիդյան Պալատան, 624
Նիպոս, 44, 399

Նիբնաթիկա, 44, 103, 501
Նիդրով, 256

Նյուրախյա, 218, 220-223,
227, 234, 236, 266

Նոնիա, 15, 217, 218, 357

Նոնիայի ճակատամարտ,
218

Նոնասանդ, 388, 395
Նոսասանդնալդիա, 19, 21,
330, 498, 557

Նովյուս, 11, 71, 218, 442,
476, 503, 577, 586, 587

Նովյուսյան լեռներ, 476,
577

Նորդիան, 210, 420-422
Նասր ա-Սադիկ, 413

Նրեսե, 44, 191, 212, 222,
236, 247, 445

Նուբան, 44
Նուս ալ-Անարա, 587, 589

Նուրիա, 595

Պալայ, 102
Պալեր, 29, 33, 48, 49, 68,
74, 76, 77, 83, 102, 108,
134-136, 141, 142, 216,
232, 258, 259, 261, 276,
334, 340, 351, 438, 444,
493, 504, 556, 567, 561,
563, 564, 570, 571, 582,
627, 633

Պանա, 29, 216, 553, 554,
565, 579, 627, 633

Պանդյան, 142
Պանդա, 595

Պալատան, 27, 28, 44,
132, 133, 142, 190, 351,
435, 454, 456-458, 485,
498, 557, 560, 561, 573-
575, 624, 633, 637

Պալմանյան Կոլիդիա, 625
Պալ, 588

Պալիա, 122, 215, 245, 291,
556, 557

Պալո, 471
Պասալյա, Պառիլյա, 315,
318, 323

Պաուրան, 235, 270, 297,
303, 311, 321, 340

Պարաթի, 556
Պերրոն, 620, 623

Պիլոսալդիա, 123

Դեղբայրական, 44, 399
Դիրազ, 8, 17, 35-38, 72, 95-102, 199-207, 448, 501, 508, 510-514, 525, 536, 538, 540-551, 554, 556, 566, 581, 585, 594, 596-601, 605-612, 616, 617, 621, 622, 629, 630, 637
Դոնական օվկանոս, 90, 253, 505, 516, 592, 630
Դոնկաստան, 113, 119, 124, 266, 442, 507, 592
Դրանդիա, 105, 107, 110, 150, 410
Դոնա, 216, 218, 264, 484, 554, 556, 627, 633
Դորդանան, 39, 44, 504, 549, 552, 570, 585, 608, 624, 634
Դորդանան, գետ, 621, 623
Դոնո, 14, 294, 582
Դունաստան, 19, 44, 211-214, 339, 457, 486, 575
Դունգարիա, 19, 22, 44,
Դունցիաթ Իսթեմի, 222, 226, 228, 239, 240, 242
Դազա, 32, 75, 122, 215, 530, 582, 606, 616
Դանբադա, 530
Դարաբադ, 141
Դրիմ, 21, 44, 503
Դրիմի խանություն, 21
Եազոնիա, 497, 629
Եննովա, 107, 110
Սասն, 38, 79, 530, 621-626
Մադիս, 17, 35, 36, 47, 72, 95, 97, 100, 102, 199-201, 208, 421, 508, 513, 546, 550, 595, 597-600, 608, 609, 621-623
Մադրիդ, 410
Մալթա, 43, 291, 302
Մալեթոնիա, 44, 152, 158, 443, 464, 465, 471

Մանդիսկան պետություն, 417, 423, 425
Մադյաթա, 616
Մանազկերտ, 14, 15
Մանադի, 310
Մասալա, 210
Մասկոտ, Մասկադ, 42, 103, 206
Մաքալեյ, 408, 412, 414
Մարաթա, 605
Մարաշ, 240, 471, 556
Մարդին, 556
Մարոկո, 44, 53, 341, 389, 390, 405-417, 501, 505, 513, 523, 609
Մարդ Դաբիբ, Մարդ Դաբի-քի ծախսատուարտ, 29, 38, 39, 49, 68, 75, 626
Մարթեյ, 181
Մեթն, 280, 290, 306, 310, 311
Մեծ Բրիտանիա, 237, 378, 427, 494, 506, 517, 518, 522, 523, 538-546, 549-559, 587, 588, 590, 591, 607, 608, 611, 612, 616, 629
Մեծ Լիբանան, 81
Մեսրոն, 560
Մերսին, 471, 549, 554
Մեթաֆոր Մրենյեյ, 5, 7, 10-15, 21, 40, 42, 110, 192, 196, 218, 238, 247, 341, 344, 516, 590, 629
Մերվ, 14
Մեքքա, 35-37, 47, 72, 95, 97, 100, 102, 200-206, 421, 451, 491, 492, 507, 508, 510, 511, 537, 540, 541, 544-546, 550, 566, 567, 595-606, 629
Միջագետք, 284, 489, 262, 504, 506, 582, 586-588, 591, 592, 610, 637
Միջերկրածովյան ափագան, 43

Միջերկրական ծով, 113, 150, 245, 288, 360, 364
Մոլդովա, 22, 44
Մոնաստիր, 465
Մոստաբան, 386
Մոսկ, 42, 89, 142, 256, 493, 494, 529, 556, 561, 565, 589
Մոսկի վիլայաթ, 89, 256, 529, 556
Մորես, 21, 211-214
Մուդրոս, 636, 637
Մոխաբաթա, 304, 309, 310
Մոխամբաթա, 597
Մուշ, 458
Մուսա լեռ, 566
Յանոթ, 199, 200, 597
Յաֆֆա, 610
Լաբլա, 85, 482, 624-626
Լազարեր, 81, 85, 622, 626
Լաչիկիան, 14
Լաթր ալ-Ունար, 561
Լաթաֆ, 41, 42, 47, 92, 256, 265, 529, 530
Լաթր, 97, 98, 102, 201-207, 262, 267, 449, 501, 510, 513, 526, 597
Լալարին, 212, 213, 240
Լառ Ֆալ, 206
Նեապոլ, 451
Նեզիր, 357
Նեղոս, 118, 120, 121, 150, 176, 273, 359, 361, 419, 437, 516
Նրկիա, 18
Նրկունդա (Իզմիր), 18
Նրկուպոլիս, 19
Նիշապուր, 14
Նյուրնբերգ, 580
Նոր Չուկա, 142
Նուբիա, 209
Շամ, 76, 584
Շամնարի ենթություն, 207

Ըստնալի ֆուտբոլային իշխանապետություն, 206
Ըստնալի ֆուտբոլային իշխանություն, 207
Ըստնալի-Մար, 561, 586
Ըսձ, 79, 270, 275, 300-306, 310
Ընկերային, 487

Պարտադրություն, 32, 39, 44, 77, 85, 87, 88, 92, 113, 126, 135, 213, 215, 223, 227, 229-236, 241-246, 268, 271, 275, 276, 285, 291, 292, 333, 339-342, 442, 444, 446, 484, 501, 504, 506, 523, 524, 526, 528, 529-533, 536, 549, 562, 556, 558, 570, 585, 588, 608, 610-613, 617, 619, 623, 624, 628, 631-637

Պայմանագրային Օճան, 207

Պարտեզ ծնդ, 90, 94, 103, 143, 207, 238, 239, 241, 253, 254, 265, 266, 504, 505, 523, 587, 592, 630

Պարտախոս, 28, 40, 41, 89, 93, 142, 255-257, 265, 266, 587, 592

Պարտադրող, 557, 616
Պիլա, 110

Պրոտ Լաիլ, 586
Պրոտոկոլային, 105, 410

Պրոտիա, 112, 113, 241, 242, 244-246, 309, 317, 320, 322, 324, 326, 327, 330, 331

Պրոտիա, 44

Քաղաքային Օճան, 557
Քաղաք, 14
Տերիլ Դրուզ, 444, 447, 530, 626

Տեղի, 84
Տեղի, 482
Տեղի, 261, 262

Տիրույթ, 36, 200, 596, 597, 607
Տուրիզ, 245, 273, 274, 276, 281, 289, 291, 299
Տուրիզ, 141

Ուղի, 597
Ուսուցիչ, 593
Ուսուցանողի թվի կամ թվերի, 16

Ուսուցիչ, 315, 316
Ուսուցիչ, 561
Ուսուցիչ, 624
Ուսուցիչի գրույթ, 314
Ուսուցիչի գրույթ, 465
Ուսուցիչի, 32
Ուսուցիչ, 102, 204-207, 371, 372

Ուսուցիչ, 161, 184, 190
Ուսուցիչի տարածություն, 15, 25

Ուսուցիչի, 457, 575
Ուսուցիչի կազմակերպություն, 476, 498, 503

Ուսուցիչ, 24, 54, 105, 110, 139, 152, 212, 215, 216, 219-226, 236-244, 258, 265, 317, 320, 323-327, 330, 335, 351, 370, 399, 410, 426, 465, 496, 476, 496, 498-500, 503, 506, 556-558, 586, 587, 613, 614, 616

Սալի, 74, 77, 78, 87, 88, 268, 273, 282, 284, 286, 291, 299, 304, 305, 310, 311, 315-317, 329, 340, 633

Սալի, 558
Սալի, 472
Սալիի անալիզ, 396, 406, 407

Սալի, 593
Սալի, 524
Սալի-Սալի, 454, 455
Սալի, 585

Սանկտ-Պետերբուրգ, 219, 221, 226

Սասնա Պարտախոս, 587

Սասն, 141, 458
Սարտիսի թվի կամ թվերի, 16

Սարտիսի կազմակերպություն, 102
Սալի, 75, 81, 85
Սալի, 199

Սարտիսի, 141
Սարտիսի անալիզ, 14, 15

Սարտիսի Սալիի տարածություն, 15, 25
Սալի-Սալի, 487

Սանկտ, 209, 210
Սարտիս, 19, 21, 339, 457, 486, 575

Սեֆիան Պարտախոս, 28
Սիլի, 81, 83, 86, 245

Սիլի, 447, 530, 531, 588
Սիլի, 9, 14, 28-35, 38, 39, 44, 51, 68, 72, 74-78, 87-89, 92, 95, 97, 102, 108, 110, 113, 119, 122, 123, 126, 130, 134, 138, 141, 177, 197, 198, 213-217, 223, 227, 229-236, 239-246, 262, 268, 270-276, 282, 284-286, 317, 319-324, 329, 333, 338-342, 344, 345, 348, 349, 438, 445-447, 471, 480, 482, 484, 486, 487, 495, 501, 505, 509, 511, 514, 523-538, 544, 546, 548, 549, 551, 552, 556, 558, 562, 565, 570, 574, 581, 582, 584, 586, 594, 595, 601-603, 608, 609, 613, 618, 620, 624, 627, 628, 631-637

Սիլիի անալիզ, 262
Սիլի, 18

Սիլի, 51
Սիլիի Լեյու, 419

- Ազգա, 458, 561, 637
 Ասածրույ, 21, 41, 42, 48,
 50, 51, 53, 64, 68, 70-
 75, 79, 81-95, 103, 104,
 109, 149, 155-157, 162,
 165, 166, 171, 178, 190,
 198, 201, 202, 215-221,
 240-243, 252, 253, 260,
 264-268, 275, 299-302,
 306, 320, 326, 329, 330,
 336, 339, 340, 362, 366,
 382, 432, 435, 436, 447,
 458, 465, 468, 471, 472,
 480, 484, 494, 498, 502,
 508, 510-514, 526, 529,
 534, 535, 539, 540, 541,
 547, 548, 565, 581, 599,
 600, 604, 637
 Աստղիճ Դուլիժին, 503
 Աստան, 176, 177, 207-211,
 223, 227, 236, 241, 246,
 285, 339, 341, 356, 366,
 417-428, 500, 504, 513,
 522, 524, 551, 598, 607
 Ասիեց, 360, 364, 380
 Ասեցի գողի, 531, 532
 Ասեցի զբանք, 360, 361,
 363, 367, 524, 530, 531
 Ասլիյանի, 256, 265
 Ատր, 88, 283, 284, 291
 Ատրաք, 286
 Ատվարի, 447
 Ան ծուճ, 18, 21, 44, 557
 Ար, 637
 Վարի Դուսա, 406
 Վարսի, 19, 22, 44
 Վան, 131, 141, 458, 561,
 637
 Վարիտ, 261, 262
 Վարդան, 294
 Վանահի, 22, 105-110
 Վինճնա, 22, 331
 Վոլգա, 442
 Վրաստան, 26, 44, 131
 Տալա, 210
 Տանճը, 390, 405, 406,
 411, 416, 417
 Տալրու, 191
 Տալրու (Ենօւջրա), 224,
 447, 505
 Տետուան, 409
 Տիբրիս, 81, 85
 Տիգրու, 266, 587, 588
 Տիգրոն, 587
 Տյուրու, 245, 633
 Տյանսիլվանիա, 44
 Տրասպոն, 21, 131
 Տրիպոլիտանիա, 44, 103,
 501
 Տրոպիլի, 42-44, 74-78, 81,
 83, 67, 103, 104, 136,
 268, 284, 286, 289, 311,
 328, 340, 411, 447
 Տուման, 81, 82
 Տուլոն, 114
 Տրիեստ, 181
 Տելլոն կղզի, 382
 Բառի սք-նայն, 311
 Բալա, 442
 Բարմի, 557
 Բարձա, 240, 548, 556
 Փարիզ, 53, 111, 113, 183,
 192, 225, 242, 317, 323,
 328, 353, 365, 392, 394,
 416, 432, 433, 445, 447,
 448, 460, 464, 465, 473,
 482, 483, 489, 606, 606,
 630
 Փոքր Ասիա, 10-21, 27, 33,
 122, 136, 143, 216-218,
 222-224, 246, 339, 498,
 604, 548, 636
 Քարան, 76
 Քարթլի, 14
 Քարվան, 277, 280, 306,
 313-315, 322
 Քերթլա, 41, 42, 47, 92, 96,
 102, 250, 256, 268, 529,
 530, 593
 Քերանձահ, 142
 Քրդասան, 44, 248, 255,
 256, 265
 Քուլուկ-Կալնարի, 54
 Քուվեթ, 103, 513, 623, 597
 Օնայանը, 75
 Օման, 97, 103, 207
 Օմրուրճան, 425
 Օսմանյան թելլիք (թելու-
 քուրն) կամ Օսմանկ, 16,
 17, 19, 44
 Օսմանյան կապուրթու, 4,
 5, 8, 9, 17, 19, 21, 24,
 25, 40, 43, 45, 47, 52,
 53, 55-71, 73, 77, 78,
 81, 82, 91-94, 106-110,
 115, 120, 124-134, 138,
 142, 146, 147, 150, 155,
 166, 166, 171, 179, 186,
 190, 195, 219, 223, 224,
 239, 247, 319, 326, 327,
 329, 331, 333, 335-340,
 347, 354, 361, 362, 366,
 382, 397, 399, 406, 426,
 429-448, 451, 453-457,
 461, 463, 464, 466, 467,
 469, 473, 475, 478-481,
 485-490, 492, 496, 497-
 511, 515, 524, 533-539,
 547, 548, 560, 561, 568,
 569, 570, 574-579, 583,
 585, 586, 590, 592, 601,
 614, 635-637
 Օրան, 386, 395
 Օրմուզ կղզի, 90
 Շաքոդու, 209, 210
 Շաշուա, 210, 425, 441
 Շառ Նավսահնդիստ, 256,
 586
 Շնա, 406, 413-416
 Շնդա, 500

Յիլիամի, 396	236-245, 297-302, 309,	509, 513, 532, 544, 555-
Յլորանցիա, 82	316-328, 348, 351, 356,	559, 590, 604, 606, 607,
Ճրանցիա, 7, 8, 106107-	360, 361, 363-376, 383-	610, 613-617, 624, 625,
125, 147-160, 168, 182,	402, 408-416, 435-448,	629, 630, 634, 636
191, 212, 215, 218-224,	460, 467, 468, 469, 496-	

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Աբրահամյան Ա. Գ., Համատու ուրվագիծ հայ գաղթախոյրերի պատմության, հ. Ա, Երևան, 1964, հ. Բ, Երևան, 1967:
2. Ազատեան Լ. Հայ որսերը մեծ եղեռնի. Գիրք առաջին. Լուս Աճճեցւ, 1925, Գիրք երկրորդ, Լուս Աճճեցւ, 1929, Գիրք երրորդ, Լուս Աճճեցւ, 2002:
3. Ազատյան, Չ. Գ., Բախտորոշ պայմանագրեր, Երևան, 2002:
4. Ալեքսանյան Ա. Ա., Իջազի հալերը, Երևան, 2003:
5. Ալեքսանյան Ա. Ա., Պատմություն հայ գաղթախոյրյան, հ. 1, Կահիրե, 1941: Գ. 2, Կահիրե, 1955:
6. Ախարոնյան Գ. Փ., Խոսեղ իմանալալի պաշարուն. 1915-1965, Պեյրուք, 1966:
7. Արղունանյան Մ. Վ., Հայաստանը 1914-1917 թթ., Երևան, 1960:
8. Արնեղազիտական ժողովածու, հ. 1, Երևան, 1960, հ. II, Երևան, 1964:
9. Երեմեև, Գ. Ե., Թուրքերի ծագումը, Երևան, 1975:
10. Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հալերի և Աճճելովալաի մյուս ժողովուրդներին նախին: Թարգմանություն բուրջական ընթացիչից, Անրանությունը, ժանրագրությունները, տեղեմարանական բառարանով և հավելվածով: Գ. Ա. Կազմեց Ա. Խ. Ասաֆրաստյան, Երևան, 1961:
11. Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հալերի և Աճճելովալաի մյուս ժողովուրդներին նախին: Թարգմանություն բուրջերուն ընթացիչից, Անրանական անթարդներով, ժանրագրություններով և հավելվածով: Գ. Բ. Կազմեց Ա. Խ. Ասաֆրաստյան, Երևան, 1964:
12. Թուրքական աղբյուրներ. Գ. Գ, Ենիյա Չելեի: Թարգմանություն ընթացից, առաջարան և ժանրագրություններ Ա. Խ. Ասաֆրաստյանի, Երևան, 1967:
13. Թուրքական աղբյուրներ. Գ. Դ: Թարգմանություն ընթացիչից Ա. Խ. Ասաֆրաստյանի և Գ. Գ. Սամբուրյանի, Երևան, 1972:
14. Ինժիկյան Գ. Գ., Օսմանյան կայսրության անկումը: Աղեղալ-տնտեսական ակնարկ, Երևան, 1984:
15. Ինժիկյան Գ. Գ., Աղեղալական իղնթրանությունը և ցեղասպանությունը, Երևան, 1980:
16. Կարապետյան Բ. Կ., Արարական երկրների մեր և նորագույն պատմություն, Երևան, 2003:
17. Կիրակոսյան Զ. Ա., Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը, Երևան, 1965:
18. Հայկական հայր. Հանրագիտարան, Երևան, 1996:
19. Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն, հեղ. կղ., Երևան, 1982:
20. Հայաստանը միջազգային ղեկամագիտություն և տվյալական արտաքին քաղաքականության փաստագրություն (1828-1923), պրոֆ. Զ. Ա. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1972:

21. Հայերի ցեղասպանությունն ըստ կրիստոսոսի դատավարության փաստաթղթեր: Առաջաբանը, բարձրագույնումը, ժամերազմությունները Ա. Գ. Փաթազյանի, Երևան, 1988:
22. Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում. Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու: Խնդրաբարձր արձանատու Մ. Գ. Արմաշյանի, Երևան, 1991:
23. Հասարակայնի Մ. Ա., Օրբելիզյան Մ. Յ., Գեղարքայան Յու. Ա., Յուրջիայի պատմության ուղիղներ, Երևան, 1996:
24. Հարությունյան Ա. Զ., Զուրաբյան ինտելեկտուալ Մեդիոկոլաս 1918 թ. և ինքնապաշտպանական կրիզները, Երևան, 1994:
25. 1915 թ. հայոց ցեղասպանությունը: Պատմության և պատմագիտության հարցեր, Երևան, 1995:
26. Գեղամանյան Ն. Զ., Ազգային-ազատագրական պայքարը Լիբանանում, Երևան, 1987:
27. Գեղամանյան Ն. Զ. Դոկտրինները և ազգային-ազատագրական շարժման գերնյութը Արարական արևելքում – Կ. Բ. Անդրեյ և Արմենյե ժողովուրդների ազատագրական պայքարը, Երևան, 1969:
28. Գեղամանյան Ն. Զ., Օսմանյան սրբաշնորհության հատկատուները արաբական երկրներում (XVI-XVIII դդ.): Պարսկաստանի սրբաշնորհության տեսության համար (XIX դ.-1918 թ.) — Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն, Գլ. 8, № 2, 3, Երևան, 1992:
29. Գեղամանյան Ն. Զ., Հայոց ցեղասպանության պատճառների յուսարանությունը և զննատեսական արարական ժամանակակից պատմագրության մեջ, Երևան, 1996:
30. Գեղամանյան Ն. Զ., Հայոց ցեղասպանությունը ցեղասպանագիտության հայեցակարգային համակարգում, Երևան, 2002:
31. Գեղամանյան Ն. Զ., Արարական երկրների պատմություն, հ. I, Երևան, 2003:
32. Գեղամանյան Ն. Զ., Մարգարյան Գ. Զ., Միրան անընթացական համար նվազ պայքարում, Երևան, 1973:
33. Գուճազյան արվիվային փաստաթղթեր հայ-հունական հարաբերությունների մասին առաջին հանրապետության շրջանում (1918-1920 թթ.): Թարգմանություն հունարենից Յ. Ա. Քարթիկյան, Երևան, 1998:
34. Գազարյան Գ. Մ., Արևմտահայությունը ցեղասպանության նախադրյալներ, Երևան, 2001:
35. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. III, Արարական երկրներ, Երևան, 1967:
36. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. V, Զուրաբյան, Երևան, 1970:
37. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. VI, Արարական երկրներ, Երևան, 1974:
38. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. VII, Քրիստոսոսություն, Երևան, 1975:
39. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. IX, Արարական երկրներ, Երևան, 1978:
40. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. X, Յուրջիայ, Երևան, 1979:
41. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XII, Յուրջիայ, Երևան, 1985:
42. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XV, Երևան, 1989:
43. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XVI, Երևան, 1996:
44. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XVII, 1998:

45. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XIX, Երևան, 2000:
46. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XX, Երևան, 2001:
47. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XXI, Երևան, 2002:
48. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XXII, Երևան, 2003:
49. Նազարյան Ե. Գ., Լիբանանը XVII դարի վերջին և XIX դարի ստացին կեսին, Երևան, 1985:
50. Նազարյան Ե. Գ., Արարական ազգային մշակութային զարթոնքը, Երևան, 1988:
51. Պալամյան Ա. Ա., Կնիզիզ, Չախալյան Քիլիս, Երևան, 2001:
52. Պատմություն Արխատանյալ Կաղցալեանի Լաստիվիացի, Ռիժիլիս, 1912:
53. Պոլաճյան Տ. Յ., Գալստյան լեզունը, ՈւտքքստուՌ, 1965:
54. Սարգսյան Ե. Գ., Յուրդան և Երե նվաճողական շախմատայնությունը ԱնդրոնկաստուՌ, 1914-1918 թթ., Երևան, 1964:
55. Փափազյան Ա. Գ., Յուրդանյան փանդազրերը Չախատանի և հայերի ծախն (XVI-XIX դարեր), Երևան, 1998:
56. Փափազյան Ա. Գ., Չախերի զեղատամբությունը քուրք քաղաքական զրոյնչների հուշագրություններուՌ, Երևան, 2001:
57. Փափազյան Ա. Գ., Յուրդ վալերագրական նյութեր Օսմանյան կայսրության ոյ-նախնողական ժողովուրդների ծախն (1839-1915 թթ.), Երևան, 2002:
58. Քիլիճյան Գ. Ա., Յուրդ-իսրայելական հարաբերությունները 1908-1914 թթ., Երևան, 1988:
59. Վարդապետյան Ա. Գ., Գալստը Լիբանանի մեջ. Գանրաշխուարան Լիբանանի հայ գաղութի, Գ հատեր, Պարոս, 1981:
60. Օսմանյան որոնիները Արևելյան ՉախատանուՌ (XVI-XVII դդ. կանոնաւաններ): ՅարգանաւորուՌ, ստախարանը և ծանոթագրությունները Ա. Սախրատայանի և Ա. Օւլալյանի, Երևան, 1984:
61. Չախել էլ Պոսին, Յարդերը Չախատանի մեջ (Ալանատանի վալերություններ), Չախերի, 1990:
62. Абд ар-Разман ал-Джабарти. Египет в период экспедиции Бонапарта (1798-1801), Москва, 1962.
63. Абд ар-Разман аль-Кавакиб. Природа деспотизма и гибельность порабощения, перек. с араб. Исследования Э. И. Левина, Москва, 1964.
64. Абдаррахман ар-Рафи. Восстание 1919г. в Египте, сокращ. перевод с арабского, Москва, 1954.
65. Аветян А. С. Германский империализм на Ближнем Востоке. Колониальная политика германского империализма и миссия Ливана фон Сандерса, Москва, 1966.
66. Адамс А. Ирак Арабский, СПб., 1991.
67. Амин Санд. Восстания арабов в XX веке, пер. с араб. Москва, 1984.
68. Арапов С. И. Воспоминания советского дипломата, Москва, 1960.
69. Армянский вопрос. Энциклопедия, Ереван, 1991.
70. Арутюнян А. О. Кавказский фронт. 1914-1917, Ереван, 1971.
71. Базилн К. М. Сирия և Палестина под турецким правительством, Москва, 1962.
72. Бартольд В. В. Халиф և Султан, Сочинения, т. VI, Москва, 1986.
73. Бодянский В. Л. Соарменый Вахрейн, Справочник, Москва, 1976.
74. Бондаревский Г. Л. Английская политика և международные отношения в бассейне Персидского залива, М, 1968.
75. Брукс Майкл. Нефть և внешняя политика, Москва, 1949.
76. Валерс Ж. Крестыне Сирин և Ливана, Москва, 1962.

77. Васильев А. М. Пуритане ислама? Москва, 1957.
78. Васильев А. М. История Саудовской Аравии (1745—1973), Москва, 1982.
79. Васильев Л. С. История Востока. Т. 1, Москва, 2001.
80. Вильямский О. Л. Курды. Введение в этносоциальную историю курдского народа, М.—Л., 1951.
81. Витол А. В. Османская империя. Начало XVIII в. Москва, 1987.
82. Губер А. А., Кин Г. Ф., Хейфец А. Н. Новая история стран Азии и Африки, Москва, 1982.
83. Гогоиди армян в османской империи. Сборник документов материалов. Под редакцией М. Г. Нерсисяна, Ереван, 1982.
84. Данциг Б. М. Ирак в прошлом и настоящем. Москва, 1955.
85. Данциг Б. М. Ирак в прошлом и настоящем. Москва, 1960.
86. Дипломатический словарь. Т. I, Москва, 1960. Т. II, Москва, 1961. Т. III, Москва, 1964.
87. Джафар Хайят. Иранская деревня. Пер. с араб., Москва, 1951.
88. Документы внешней политики СССР. Т. I, Москва, 1957.
89. Документы внешней политики СССР. Т. VI, Москва, 1982.
90. Иванов Н. А. Кризис французского протектората в Тунисе. Москва, 1971.
91. Иванов Н. А. Османское завоевание арабских стран (1516—1574). Москва, 1984.
92. Ивдикян О. Г. Буржуазия Османской империи. Ереван, 1977.
93. Ивдикян О. Г. Социальная психология геноцида. Москва, 1993.
94. История дипломатии. Т. II. Под редакцией акад. В. П. Потемкина, М.—Л., 1945.
95. Кильберг Х. Н. Восстание Араби—гади в Египте. Москва, 1937.
96. Ключников Ю. В., Сабанин А. В. Международная политика новейшего времени в договорах, нотам и декларациях. Ч. II. От империалистической войны до снятия блокады с Советской России. Москва, 1926.
97. Котлов Л. Н. Становление национально-освободительного движения на Арабском Востоке (середина XIX в.—1906). Москва, 1975.
98. Котлов Л. Н. Становление национально-освободительного движения в Арабских странах Азии. 1908—1914. Москва, 1985.
99. Крчовский Ю. И. Избранные сочинения, т. 3, М.—Л., 1958.
100. Крымский А. История Турции и ее литература. Т. I, Москва, 1916.
101. Крымский А. Е. История новой арабской литературы. XIX—начало XX века. Москва, 1971.
102. Лазарев М. С. Крушение турецкого господства на Арабском Востоке. Москва, 1960.
103. Левин Н. Ирак. Москва, 1937.
104. Левин Э. И. Развитие основных течений общественно-политической мысли в Сирии и Египте (новое время). Москва, 1972.
105. Ллойд С. Пекн—близнецы. Москва, 1972.
106. Ллойд Джордж Д. Правда о мирных договорах. Т. I, В. Москва, 1957.
107. Луцкая Н. С. Очерки новейшей истории Марокко. Москва, 1973.
108. Луцкий В. В. Новая история арабских стран. Москва, 1971.
109. Манасерян Л. П. Марокко в борьбе за независимость. Ереван, 1969.
110. Матаев К. П. Ассирийцы и ассирийская проблема в новое и новейшее время. Москва, 1979.
111. Миллер А. Ф. Краткая история Турции, Москва, 1946.
112. Миллер А. Ф. Мустафа паша Байрантар. Османская империя в начале XIX века, М.—Л., 1947.

113. **Нерсисян Г. А.** Дипломатическая история шипетского кризиса. 1981—1982 гг. Москва, 1979.
114. Новая история Армении в трудах современных зарубежных авторов, (коллектив авторов). Ереван, 1993.
115. Новая история стран Азии и Африки. Москва, 1975.
116. Новейшая история арабских стран (1917—1966). Москва, 1968.
117. **Новичев А. Д.** Турция. Краткая история. Москва, 1965.
118. **Оганесян Н. О.** Становление и развитие востоковедения в Советской Армении. В кн. Востоковедные центры в СССР (Азербайджан, Армения, Грузия, Украина). Москва, 1988.
119. **Оганесян Н. О.** Национально-освободительное движение в Ираке (1917—1958 гг.). Ереван, 1976.
120. **Оганесян Н. О.** Арабская историография по новой истории Армении. В кн. Новая история Армении в трудах современных зарубежных авторов. Ереван, 1993.
121. Османская империя. Москва, 1980.
122. **Ланченкова М. Т.** Политика Франции на Ближнем Востоке и сирийская экспедиция 1860—1861 гг. Москва, 1966.
123. **Легов С., Алятовский С.** Ирак. М. 1956.
124. **Петросян Ю. А.** Новое осман: и борьба за конституцию 1876 г. в Турции. Москва, 1958.
125. **Петросян Ю. А.** Младотурецкое движение (вторая половина XIX—начало XX в.). Москва, 1971.
126. Проблемы современной советской арабистики. Труды IV всесоюзной конференции арабистов. Ереван, 1985. Вып. I. Современные политические и социально-экономические проблемы арабских стран. Ереван, 1988.
127. Проблемы современной советской арабистики. Вып. II. Проблемы истории и филологии. Ереван, 1980.
128. **Прошин Н. И.** Страны Аравийского полуострова. Москва, 1958.
129. **Прошин Н. И.** История Ливии. Конец XIX в.—1985. Москва, 1975.
130. Раздел Азиатской Турции (по секретным документам б. Министерства иностранных дел). Под ред. **Е. А. Адамова.** Москва, 1924.
131. **Ротштейн Ф. А.** Захват и закабаление Египта. Москва, 1959.
132. **Салиби Камаль.** Очерки по истории Ливана. Пер. с араб. Москва, 1969.
133. **Саркисян Е. К.** Экспансионистская политика Османской империи в Закавказье. Накалуне и в годы первой мировой войны. Ереван, 1962.
134. **Саркисян Е. К.** Политика османского правительства в Западной Армении и державы в последней четверти XIX и начале XX вв. Ереван, 1972.
135. Саудовская Аравия. Справочник. Москва, 1950.
136. **Сафрасян Р. А.** Доктрина османизма в политической жизни Османской империи. Ереван, 1985.
137. **Себа Поль.** Тунис. Пер. с франц. Москва, 1953.
138. **Сиклянская И. М.** Крестьянское движение в Ливане в первой половине XIX в. Москва, 1965.
139. **Сиклянская И. М.** Социально-экономическая структура стран Ближнего и Среднего Востока на рубеже нового времени. Москва, 1979.
140. **Смирнов С. Р.** История Судана. Москва, 1968.
141. **Степанян С. С.** Армения в политике империалистической Германии (конец XIX—на-

чало XX века]. Ерван, 1975.

142. Степанянц М. Т. Мусульманские концессии в философии и политике XIX—XX вв. Москва, 1932.
143. Современная Сирия. Москва, 1974.
144. Страны Аравии. Москва, 1964.
145. Тума Э. Национально-освободительное движение и проблема арабского единства. Москва, 1977.
146. Федяненко А. Ф. Ирак в борьбе за независимость. Москва, 1970.
147. Фрейдман Л. А. Египет (1882—1952). Социально-экономическая структура деревни. Москва, 1972.
148. Ш. аз-Шаффи. Развитие национально-освободительного движения в Египте (1882—1956). Пер. с араб., Москва, 1961.
149. Шпилькова В. Ю. Молодотурецкая революция 1908—1909 гг. Москва, 1977.
150. Шульце Э. Борьба за персидско-мезопотамскую нефть. Пер. с немецкого, Москва, 1924.
151. Шунюв С., Авдеев А. Ирак. История. Народ. Культура. Москва, 2002.
152. Abd al-Rahman al-Bazaz. *Muḥafarat an al-Iraq min al-ihlāl Hatte al-istiklāl*. Al-Kahira, 1954.
153. Abd al-Razak al-Hasani. *Tarih al-Iraq al-Siyasi al-Hadis*. 1—3. Saids, 1957.
154. Abd al-Razak al-Hilali. *Muzjam al-Iraq*. Baghdad, 1953.
155. Abochdid E. *30 Years of Lebanon and Syria*. 1917—1947. Beirut, 1947.
156. Adib Farhat. *Lubnan wa Suriya*. Beirut.
157. Adnan al-Sayid Husayn. *Hak Takr al-Masir*. Al-Kadiya al-Armaniya. Numuḥa. Burj Hamud. Lubnan, 1990.
158. Ambassador Morgenthau's Story. By Henry Morgenthau. Formerly American Ambassador in Turkey. New York, 1919.
159. Amil Tuma. *Al-Arab wa Tatarur Al-Tarih 6-I Shark al-Awsat*. Haifa, 1963.
160. Amin Said. *Al-Saura al-Arabiya al-Qubra*. Duz al-Sala. Al-Kahira, 1934.
161. Amine Youssef Bey. *Independent Egypt*. London, 1940.
162. *An Introduction to the Past and Present of the Kingdom of Iraq*. By a Committee of Officials. Baghdad, 1946.
163. Antonius G. *The Arab Awakening*. New York, 1946.
164. Asad Muflih Daghir. *Saura al-Arab*. Haleb, 1969.
165. *Asala al-Arab wa-I wak'ala al-Aman*. Beirut, 2000.
166. Bardakjian G. P. *Hiler and the Armerian Genocide*. Camb. Mass., 1986.
167. Bliss down Munsell. *Turkey and Armerian Atrocities. A Reign of Terror*. New York, 1896.
168. Bullard R. *Britain and the Middle East. From the Earliest Times to 1960*. London, 1951.
169. Colvin Archibald. *The Making of Modern Egypt*. London, 1906.
170. Djalal Nuri. *Tarih al-istiklal*. Istanbul, 1913.
171. *Diplomacy in the Near and Middle East. A Documentary Record*. By J. C. Hurewitz. Vol. I. Princeton, 1956.
172. *Documents on British Foreign Policy. 1919—1939*. 1st Series, vol. I. London, 1947.
173. *Documents on British Foreign Policy. 1919—1939*. 1st Series, vol. IV. London, 1952.
174. *Documents on the Genocide Against the Assyrian-Suryoyo-Chaldean-Arameic People (Seyfo)*. 1999.

175. Edmunds C. Kurds, Turks, Arabs. London, 1957.
176. Foster H. The Making of Modern Iraq. Oklahoma, 1935.
177. Fuad Hasan Hafiz. Tarih al-Shaab al-Armani Murzu al-Bidayat Hatta al-Yaum. Al-Kahira, 1966.
178. Gawan S. Kurdistan. Divided Nation of the Middle East. London, 1958.
179. Haddad G. Fifty Years of Modern Syria and Lebanon. Beirut, 1960.
180. Hitti Ph. History of the Arabs. From the Earliest Times to the Present. London, 1951.
181. Hitti Ph. History of Syria, Including Lebanon and Palestine. London, 1951.
182. Hitti Ph. Lebanon in History. London, 1957.
183. Hitti Ph. Syria. A Short History. New York, 1959.
184. Hogarth D. G. Arabia. London, 1922.
185. Hovhannissyan N. H. The Armenian Genocide, Armenocide. Yerevan, 2002.
186. Hourani A. Syria and Lebanon. London, 1946.
187. Hourani A. Minorities in the Arab World. London, 1947.
188. Hourani A. Arabic Thought in the Liberal Age, 1798-1939. London, 1970.
189. Ihsan Hindi. Qifah al-Shaabi al-Arabi al-Suri. 1908-1948. Dimashk, 1962.
190. Ireland Ph. Iraq. A Study in Political Development. London, 1937.
191. Jacob Harold F. Kings of Arabia. The Rise and Set of the Turkish Sovereignty in the Arabian Peninsula. London, 1923.
192. Jean and Simone. Egypt in Transition. New York, 1958.
193. Kedourie E. England and the Middle East. The Destruction of the Ottoman Empire. 1914-1921. London, 1955.
194. Kirk G. A Short History of the Middle East. From the Rise of Islam to Modern Times. London, 1961.
195. Kouyoumjian Ohannes Pasha. Le Liban, A la veille au Debut de la Grande Guerre. Memoires d'un gouverneur, 1913-1915. Paris, 2003.
196. Lawrence T. Seven Pillars of Wisdom. London, 1935.
197. The Letters of Gertrude Bell. London, 1930.
198. Longrigg S. Iraq, 1900 to 1950. London, 1953.
199. Longrigg S. Oil in the Middle East. Its Discovery and Development. London, 1955.
200. Longrigg S. Syria and Lebanon under French Mandate. London, 1958.
201. Longrigg S. and Stoakes F. Iraq. London, 1958.
202. Mahmud Rifat al-Isam. Al-Arman fi Misr al-Kam al-Tasah Ashar. Al-Kahira, 1995.
203. Mahmud Rifat al-Isam. Al-Kadiya al-Armaniya fi-I Dwalati al-Umaniya. 1878-1923. Al-Kahira, 2002.
204. Mahmud Mustafa Mira. Al-Ar'a al-Idimaghya, al-Siyasiya al-Aminae-Riyazi. Haleb, 1956.
205. Main E. Iraq From Mandate to Independence. London, 1935.
206. Majid Khadduri. Independent Iraq. A Study in Iraqi Politics. London, 1960.
207. Marlowe J. Anglo-Egyptian Relations. 1800-1953. London, 1954.
208. Marlowe J. Arab Nationalism and British Imperialism. London, 1961.
209. Marwan al-Mudawar. Abra Tarih. Beirut, 1962.
210. Al-Masadr al-Arabiya hawla Jarima Ibada al-Armaniya. Beirut, 1988.
211. Meo Lalla. Lebanon. Improbable Nation. Bloomington, 1968.
212. The Middle East and North Africa. 1969-1970. Survey and Directory. London, 1969.
213. Moussa Prince. Un Genocide impuni: L'Armenocide. Beyrouth, 1975.
214. Moussa Prince. Mujazar al-Arman Jara'im did al-Insaniya. Beirut, 1966.

215. Munir Taki ad-Din. *Wiladat al-Istikbal*. Beirut, 1963.
216. Munir Taki ad-Din. *Al-Jala'*. Beirut, 1956.
217. Nabih Faris, Muhammed Husayn. *The Crescent in Crisis*. Kansas, 1955.
218. Nadir al-Satar. *Tarih as-Suriya fi Usur al-Hadis. Al-Jaz ul-Awwal (1516-1908)*. Dimashk, 1962.
219. Najib al-Armanazi. *Muhatharat an Suriya Min al-Ihtilal Hatta al-Jala'*. Al-Kahira, 1954.
220. Naim al-Yaffi. *Mujazar al-Arman wa Mauqif al-Ray al-Amm al-Arabi*
221. *Minha*. Al-Lazaqiya, 1992.
222. Osman al-Turg. *Min Tarih al-Umma al-Armaniya*. Haleb, 1950.
223. *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference*. Vol. V. Washington, 1945.
224. *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States*. 1919. Vol. XII. Washington, 1947.
225. Sami al-Qasbi. *Sira' fi Sabili al-Kawmiya al-Arabiya*. Haleb, 1959
226. Samir Arbash. *Amriyya, Ard wa Shaab*. Beirut, 1991.
227. Salih Zahr ad-Din, Al-Arman. *Shaab wa Kadiya*. Beirut, 1988.
228. Salih Zahr ad-Din. *Al-Arman wa al-Arab Baina Al-Turaniya wa al-Sihuniya*. Beirut, 1994.
229. Salih Zahr ad-Din. *Siyasat al-Huqumat al-Usmaniyat fi Arminiya wa Mauqif al-Kuwa al-Duwaliya Minha*. Beirut, 1996.
230. Shaqir Khasbaga, **Muhamad al-Mahna**, **Feisal al-Atrakji**. *Jughrafiya al-Iraq*. Baghdad, 1960.
231. **Sati al-Husri**. *Al-Bilad al-Arabiya wa Dawlat ul-Usmaniya*. Beirut, 1960.
232. **Scane E.** *To Mesopotamia and Kurdistan in Disguise*. London, 1926.
233. **Tufik Ali Beru**. *Al-Arab wa Al-Turq fi-Ul Udu' Al-Dusturi al-Umani*. 1908-1914. Al-Kahira, 1960
234. **Tullio Inace**. *With the Italians in Tripoli. The Authentic History of the Turco-Italian War*. London, 1912.
235. **Veau P.** *La passion de la Cilicie. 1917-1922*. Paris, 1954.
236. **Wilson A.** *Mesopotamia, 1917-1920. A Clash of Loyalties*. London, 1931.
237. **Yale W.** *Near East. A Modern History*. Michigan, 1955.
238. **Young G.** *Egypt*. London, 1927.
239. **Young H.** *The Independent Arab*. London, 1933.
240. **Zein N. Zein**. *The Struggle for Arab Independence*. Beirut, 1960.
241. **Zein N. Zein**. *The Emergence of Arab Nationalism*. New York, 1973.
242. **Ziadeh N.** *Syria and Lebanon*. London, 1959.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱՔԱՆ 5

Գլուխ առաջին

ՕՂՈՒԶԱ-ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ԴԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԱՅՏՆԿԵԼԸ ԴԱՏԱՌԻԹՅԱՆ ԹԱՏԵՐԱԲԵՍՈՒՄ (XIII-XV ԴԴ.)

I.	ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ԶՈՇՎՈՐ ՑԵՂԵՐԻ ՆԵՐԹՍՓԱՆՑՈՒՄԸ ՄԵՐՇԱԿՈՐ ԱՐԵՎԵԼԸ, ԱՆՂՐԿՈՒԿԱՅՄ ԵՎ ՓՈՐՔ ՍՄԻՄ	10
1.	Թուրքական առաջին ցեղերի հայտնվելը տարածաշրջանում և դրա մասին հայկական աղբյուրների կարևորությունը	10
2.	Թուրքական քոլոնիզացիայի ցեղերի տարածաշրջան ներթափանցելու նոր փուլը: Դեմոգրաֆիական նոր երևույթ	12
II.	ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԴԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ (1299 թ.)	14
1.	Թուրքական զործույց	14
2.	Բեյլիքներ: Օսմանյն կամ Օսմանյան բեյլիքության կազմավորումը ...	16
III.	ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԴԵՏՈՒԹՅԱՆ ԼՎԱՏՈՂԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ — ԱՐԵՎԱՏՅԱՆ ՈՒՂՈՒԹՅՈՒՆ (XIV-XV ԴԴ.)	17
1.	Օսմանյան բեյլիքը որպես ազդեցիվ պետություն: Բեյության վերածումը սուլթանության	17
2.	Սեիմեղ II Յաֆիզ և Ռյուզանդական կայսրության անկումը	19
IV.	«ԹՈՒՐ» ԵՐԱՆԱ ԴԱՍԿԱՅՐՈՒԹՅԱՆ ՍԻ ՄԵՐՇԵԼԻ ՏԵՍԱԿԵՏԻ ՄԱՍԻՆ ...	22

Գլուխ երկրորդ

ԱՐՄԱՔԱԿԱՆ ԵՐԿՐԵՐԻ ԼՎԱՏՈՒՄԸ (XVI Դ.)

I.	ՄԱՐԶ ԴԱՔԻԹԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ ԵՎ ՍԻՐԻԱՅԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ	27
1.	Օսմանյան սուլթանության նվաճողական քաղաքականության արևելյան ուղղությունը	27
2.	Մարզ Դաքիթի ճակատամարտը և Սիրիայի նվաճումը	29
II.	ՌԻՂԱՆԻՅԱՅԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ ԵՎ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԼՎԱՏՈՒՄԸ	30
1.	Սելիմ I Մեղի առաջադրությունները Եգիպտոսի սուլթան ժամկույք թուժան բեյին	30
2.	Ռիզանդիայի ճակատամարտը և Եգիպտոսի գրավումը	32
III.	ԱՐՄԱՔԱԿԱՆ ԴԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄՈՒԼՑՄԱՆԻՆ	35
1.	Արաբիայի կարևորությունը Սելիմ I համար	35

2. Օսմանյան տիրապետության հաստատումը Արաբիայի վրա	37
IV. ԼԻՐԱՍԵՆՆԻ ԱՆՅՈՒՄՆ ԾԱՍՆԱԾԱՆ ՏՈՒՄՆԵՏՈՒԹՅԱՆ ԼԵՐՔՈՒ	38
V. ԹՈՒՐԻԱ-ՊԵՐՍԿԱՎԱԿԱՆ ՊՆՏՅՐԱՅԱԾ ԵՎ ԻՐԱԾԻ ՉԳՎԱԿՈՒՄԸ (1534–1538 թթ.) ..	40
1. Իրաքը կռիվախնձոր Օսմանյան կայսրության և շահական Պարսկաստանի միջև	40
2. Թուրք–պարսկական պատերազմը և Իրաքի զրավումը Օսմանյան պետության կողմից	41
VI. ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՐԵՎՈՒՏՅՈՒ ՍԱՄՈՒԿԻ ԼՊԱՆՈՒՄԸ	42
1. Ալվրի, Թունիսի և Տրիպոլիի նվաճումը	42
2. Օսմանյան թելուքյան կայսրության վերածվելու գործընթացի ակտիվը ..	44
VII. ԾԱՍՆԱԾԱՆ ՍՈՒԼՏԱՆՆԵՐԻ ԿԵՂՑ ԽԱՆԻՉԱՆԵՐ ԼԻՆԵՆՈՒ ԳՈՐԾԸ: ԴՕՍԱՌԻ ՏԵՍԱԴՐՈՒՅՑԸ	45
1. Իսլամազետների և պատմաբանների տեսակետները օսմանյան սուլ- թանների անօրինական խալիֆաներ լինելու հարցի վերաբերյալ ..	45
2. Դայազդի դՕստնի հոգևոր սովորությունյան տեսադրույթը օսմանյան սուլթանների խալիֆա լինելու վերաբերյալ	52

Գլուխ երրորդ

ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԵՐԿՐԵՐԻ ՎԱՐՉԱՏԱՐԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ, ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՉԱՍՎԱՐԳԸ ԵՎ ՍՈՒՒՄԱԼ–ՏԵՏԵՍԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ (XVI–XVIII դդ.)

I. ԾԱՍՆԱԾԱՆ ԿԱՅԱՐՈՒԹՅԱՆ ԲԼՈՒՑՈՒ ՄՐԱՐԱԿԱՆ ԸՆԿԱՆՈՒՄԸ	55
1. «Օսմանի սուրբ» կայսրության միասնականության պահպանման գլխավոր զենք	55
2. «Արաբները բուրբերից ավելի քաղաքակիրթ ժողովուրդ են»	58
II. ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԵՐԿՐԵՐԻ ՎԱՐՉԱՏԱՐԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ ԵՎ ԿՈՒՆԱՎԱՐՄԱՆ ՉԱՍՎԱՐԳԸ: ԸՆԳՅԱՆՈՒՐ ՄԿՁՐՈՒՆՔՆԵՐ	62
1. Վարչատարածքային բաժանման ընդհանուր սկզբունքները	62
2. Կառավարման կենտրոնաձիգ համակարգը և նրա առանձնահատկությունները	63
III. ԵԳԻՊՏՈՍԸ ՈՐՊԵՍ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԱԵՎ ԱՄԲՈՂՆՈՒԹՅՈՒՆ: ԱՍԼՈՒՔՆԵՐԸ ԵՎ ԲԱՐՉՐ ԴՈՒՐԸ	68
1. «Կանոն ալ–Մըրի»	68
2. Դարաբերությունների սրունք մավրդների և Բարձր Դոան միջև: Մամուրքներ Ալի բեյը և Մուհամմադ ազ–Չախաբին	70
IV. ՄՈՒՐԻՍՅԻ ՎԱՐՉԱՏԱՐԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ ԵՎ ԿԱՐԳԱՎՈՒՑԱԿԸ	74
1. Ալբիայի բաժանումը վիլայաթների: Ալբիան անկախ հռչակելու ալ–Պազալիի փորձերի ձախողումը	74
2. Ալբիական ապսպանու դիրքերի ուժեղացումը կառավարման համակարգում: Ալ–Ազրմների ընտանիքը	76
V. ԼԻՐԱՍԵՆՆԻ ՎԱՐԳԱՎՈՒՑԱԿԸ ԵՎ ՍԱՍՆՆԵՐԻ ԴԻՆԱՍԻՄԱՆ	78
1. Լիբանանը որպես ներքին ինքնավարությամբ օժտված իշխանապետություն	78

2.	Էմիլ Զախար ադ-Ղին II: Լիբանանի անկախության եզրամասն նրա փորձերը	80
3.	Լիբանանը հետխախտարողիցյան շրջանում: Ելիաքները Լիբանանյան իշխանապետության էմիրներ	85
VI.	ԻՐԱՔԸ ՈՐՈՒԵՄ ՎԻԱՅԱՅՆՆԵՐԻ ԳԱՄԱԿԱՐԳ: ԹՈՒՔ-ՊԱՐՍԱԿԱԿԱՆ ԳԱՍԱՍՐՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ԻՐԱՔԻ ԳՍՍԱՐ	89
1.	Իրաքի բաժանումը Թադրադի, Բարայի և Մուսուլի վիլայաթների	89
2.	Թուրք-պարսկական նոր պատերազմներ Իրաքի համար	92
3.	Բադրադի տեղական վալիների դիրքերի անդադնումը	93
VII.	ՎԱՐՉԱՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԲԱԺԱՆՄԱՆ ԵՎ ՎԱՐԳԱՉ-ՃԱԿԻ ԽՏԱՆԿԱՐՆ ԱՐԱՐԻԱՅՈՒՄ	95
1.	Չիբազը որպես մեկ վարչատարածքային միավոր, իսկ օսմանյան սուլթանները Սեբթա և Մադինա քաղաքների սպասավոր	95
2.	Ենենի իմամությունը	96
3.	Կոռնի ու սրի դաշինքը և վախաբիական պետության առաջացումը Կենտրոնական Արաբիայում	97
VIII.	ՎԱՐՉԱՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԲԱԺԱՆՄԱՆ ԵՎ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՅՈՒՐԱԳԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՍԱՂՈՒԲՈՒՄ	103
IX.	ԿԱՊԻՏՈՒԼԱՅՈՒՆ ՈՅԺՄԸ ԵՎ ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՆԵՐՑԱՓԱՆՏՈՒՄԸ ԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐ	105
1.	Կապիտուլյացիոն ժեմի հաստատումը Օսմանյան կայսրությունում	105
2.	Կապիտուլյացիոն ժեմի տարածումը Օսմանյան կայսրության արարական երկրների վրա և եվրոպական երկրների ներառմանցման սկիզբը	110
X.	ԲՈՆԱՊԱՐՏԸ ԵՎ ՊԵՏՈՒՆՈՒՄ	111
1.	Բոնապարտի եզիպտական արշավանքի դրդապատճառները և քաղաքական նպատակները	111
2.	Բոնապարտի ներխուժումը Եգիպտոս և եզիպտացիներին ուղղված նրա մանիֆեստը	114
3.	Գիզայի ճակատամարտը, մամլուքների պարտությունը և Կահիրեի գրավումը ֆրանսիացիների կողմից	117
4.	Նապոլեոնի ղեկավարությունները Եգիպտոսում: Հակաֆրանսիական ապստամբությունը	119
5.	Բոնապարտի գաղտնի հեռանալը Եգիպտոսից և ֆրանսիական կորպուսի հետագա ճակատագիրը: Կահիրեի երկրորդ ապստամբությունը	122
6.	Ֆրանսիացիների հեռանալը Եգիպտոսից	124
XI.	ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ XVI-XVIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ	125
1.	Սոցիալ-տնտեսական վիճակի առանձնահատկությունները: Գողը պետական սեփականություն	125
2.	Վակուֆային հողային սեփականության ընդլայնումը	127

3. Իլլիզամ կամ իկտա, բիժար և զեամաթ	128
4. Տեղական «Կանոն Եանձենը» կամ Օրինաձայտյանները	130
5. Դարկալին համակարգը	132
6. Տնտեսական անկում և բնակչության վիճակի վատթարացում	134
XIII ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴԱՍԱՅՆՔՆԵՐԸ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ	
XVI–XVIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ	137
1. Դայ համայնքների զրոյության և զարգացման վրա ազդող բացասական գործոնները	137
2. Եզիպտահայերի ծանր վիճակը	139
3. Դայերը Ալլիֆայում, Լիբանանում և Իրաքում	141

Գլուխ չորրորդ

ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԸ XIX ԴԱՐՈՒՄ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԻՆՏԵՍՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՏՈՒՄԸ ԵՎ ԴԱՎԱՍՏԱՄԱՆՅԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՆՈՐ ՓՈՒԼԸ	
I. ՈՐԱԿԱԿԱՆ ՏԵՂԱԿԱՐԳՆԵՐ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՍՏՈՂՈՒԹՅԱՆ ԱԵՁ ԵՎ ԴԱՎԱՍՏԱՄԱՆՅԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՍՐՈՒՄ ԵՆԽԱՂՈՅԱԼՆԵՐԸ	144
1. Ախրական ազգային ինքնազիտակցության այբնազման ազդակները	144
2. Օսմանյան տիրապետությունից ազատագրվելը որպես արաբական ազգային ինքնազիտակցության կենտրոնական գաղափար	145
II. ԻՐԱՂՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԴՏՈՒՄ XIX ԴԱՐԻ ԱՎՁԲԻՆ:	
ՍՈՒՂԱՄԱՆ ԿՈՒՍԱԿԱՆ	147
1. Ուժերի նոր հաղարկակցություն եզիպտոսում XIX դարի սկզբներին	147
2. Թուրք-օսմանյան ռազմական բախումները	149
3. Մուհամմադ Ալիի իշխանությունից շաղաքական ասպարեզում	152
4. Մուհամմադ Ալիի ճակատագրական քայլը	154
5. Մուհամմադ Ալին Եզիպտոսի կառավարիչ-կուսակալ	157
6. Ծանր փորձություններ Եզիպտոսի նոր կուսակալի համար 1806–1807 թթ.	159
III. ՍՈՒՂԱՄԱՆ ԿՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ, ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ, ՈՍՏԱԿԱՆ, ԱՌԽԱՂՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՈՒՐՆԻԻ ՊԱՏՐԱՏՍԱՆ ԲՆԱԳԱՎՈՒՆԵՐՈՒՄ	163
1. Կառավարման համակարգի և պետական ասպարաի վերակառուցումը	163
2. Բարեփոխումները հողային կամ ազրարային հարաբերությունների ոլորտում	172
3. Բարեփոխումներ զինվորական բնագավառում	178
4. Բարենորոգումներ կրթության մարզում	186
5. Մուհամմադ Ալիի բարեփոխումները և եզիպտահայությունը	189
IV. ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԸ ՍՈՒՂԱՄԱՆ ԿՈՒՍԱԿԱՆ ՏՈՒՂԱՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔՈՒ	196
1. Արաբիան Մուհամմադ Ալիի տիրապետության ներքո (1811–1840 թթ.)	197
2. Արևելյան Մուսուլման գրավումը և կցումը Եզիպտոսին	
3. Եզիպտոսի ներգրավումը հունական գործերին և Մուհամմադ Ալիի նկատառումները	211

V. ԵԳԻՊՏՈՒԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌԻՎԱՅԻ ԵՎ ՊԱՌՆԱՏԻԿԻ ՎՐԱ:	
ԵԳԻՊՏԱ-ՅՈՒՐԹԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶԱՆԵՐԸ (1832-1833, 1839-1840 թթ.)	213
1. Եգիպտական զորքերի ներխուժումը Պաղեստին և Սիրիա	213
2. Եգիպտա-թուրքական առաջին պատերազմը (1832-1833 թթ.)	216
3. Ուսաստանի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջպնտությունը	218
4. Կլոբախիայի և Հունցիյար Կաբլեյսի պայմանագրերը և եգիպտա-թուրքական առաջին պատերազմի արդյունքները	222
5. Սիրիան և Պաղեստինը եգիպտական տիրապետության տարիներին (1832-1840 թթ.)	227
6. Եգիպտա-թուրքական երկրորդ պատերազմը (1839-1840 թթ.)	236
7. Սուլթան Աբդ ալ-Մաջիդի 1841 թ. հունիսի 1-ի ֆերմանը	246
VI. ԻՐԱՆԸ XIX ԴԱՐԻ ԱՈՒՅԻՆ ԿԵՄԻՆ	248
1. Ընդհանուր իրադրությունը երկրում և հարաբերություններն Իրաքի կառավարիչների ու Բարձր Դեան միջև	248
2. Դատոլ վաշան և Իրաքի վերանվանումը «Բաբելոնի երջանիկ քաղաքության»	251
3. Թուրք-իրաքյան «պատերազմը» և կուլտեմենների իշխանության տապալումը Իրաքում	258
4. Իրաքը խոլվախոյզ ժամանակներում (1830-1840-ական թվականներ)	260
VII. ԼԻՐԱՆԱՆՅԱՆ ԻՇԽԱՆԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ XIX ԴԱՐԻ ԱՈՒՅԻՆ ԿԵՄԻՆ: ԼԻՐԱՆԱՆԻ ՕՐԳԱՆԱԿԱՆ ԱՏԱՏՈՒՄԸ: ԱՐԹԻՆ ԴԱՌՂՅԱՆԸ ԼԻՐԱՆԱՆԻ ԱՈՒՅԻՆ ԱՌՈՅԱՍԱՐԻՉ	267
1. Բաշիր II Շիհաբը Լիբանանյան իշխանապետության ենթա (1788-1840 թթ.)	267
2. Լիբանանյան իշխանապետությունը եգիպտոսի տիրապետության տարիներին	282
3. Լիբանանյան իշխանապետության վերաջունը և թուրքական ուղղակի կառավարման հաստատումը	292
4. Լիբանանի երկառուցման մարդնական ու դրուզական հատվածների և երկու կայանակամների կառավարման համակարգի հաստատումը	300
5. Դրուզ-մարոնի 1845-1860 թվականների կոտորածները	307
6. Լուի Լեապոլեոն III Բունապարտի կողմից ֆրանսիական էքսպեդիցիոն կորպուսի առաքումը Սիրիա	317
7. Լիբանանի օրգանական ստատուսը	323
8. Կաթառախո-Հարություն Դատոյանը ինքնավար Լեոնալիբանանի առաջին մուքասարիֆ-կուսակալ	330
VIII. ԹԱՆՑԻՄԱՅԻ ԱՐԶԱԿԱՆՔՆԵՐԸ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ	335
1. Սուլթան Աբդուլ Մաջիդը անգամա ռեֆորմատոր	335
2. Թանզիմաթի կիրառման փորձերը Սիրիայում և Իրաքում	338
IX. ԱՐԳՎ	341
1. Նախդայի առաջացման նախադրյալները և բնույթը: Նախդայի առաջին գրական-մշակութային փուլը	341

2. Լահայանի երկրորդ փուլը ազգային-հայրենասիրական ուղղությամբ ...	346
3. Հայերի մասնակցությունը և ներդրումը արաբական նահայաթում ...	349
X. ԵԳԻՊՏՈՍԸ XIX ԴՍԻԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՆՈՒՄ	355
1. Քաղաքական իրադրությունը հետմոսլամական շեփարտում ...	355
2. Գնդազետ Ահմադ Արաբիի ապստամբությունը ...	369
3. Արաբիի ապստամբության ճնշումը և Եգիպտոսի նվաճումն անգլիացիների կողմից ...	380
XI. ԶՅՈՒՍԻԱՍՅՈՒՆ ԱՅՐԻԿԱՅԻ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԵՐԿՐԵՐԸ XIX ԴՍՐՈՒՄ	383
1. Ալժիրի դեյի հովհարով հարվածը Ֆրանսիական հյուպատոսին և Ալժիրի զրաջումը Ֆրանսիայի կողմից ...	383
2. Թունիսը Ֆրանսիական պրոտեկտորատ ...	396
3. Մաբուլլուն պետությունների պայքարի խաչմերուկում ...	405
4. Ֆրանսիական պրոտեկտորատի հաստատումը Մաբուլլույի վրա ...	409
5. Սուդանը Եգիպտոսի տիրապետության տարիներին: Մահդիսական պետությունը (1885–1898 թթ.) ...	417
6. Սուդանի տեղեկիստան և անգլո-եգիպտական կոնգոմիսիումը: համատիրությունը Սուդանում (1898–1899 թթ.) ...	424

Գլուխ հինգերորդ

ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԵՐԿՐԵՐԸ ԱՐԴՈՒԼ ԳՄՆԻՂ ԶՈՒՆՈՒՄ ԵՐԱՆՈՒՄ (1876–1908 թթ.)

I. ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԴՈՒԼ ԳՄՆԻՂ II-Ի ՔԱՆՏ	429
1. «Աս-սուլթան ալ-ահմար» ...	429
2. Ձուլում ...	431
3. Հակազուլումյան շարժման և պայքարի դրսևորումներն արաբական երկրներում ...	443
4. Դարձյալ թուրքական սուլթանների անօրինական խախտանք լինելու հարցի մասին ...	450
5. Արաբական պատմազրության անդրադարձը հայերի 1894–1896 թթ. արդուլխամիդյան կոտորածներին ...	453

Գլուխ վեցերորդ

ԱՐԱՐԵՐԸ ԵՎ ԵՐԻՏՅՈՒԹԵՐԸ: ՊԱՏՐԱՆՔՆԵՐ ԵՎ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ (1908–1914 թթ.)

I. ԵՌՐ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	463
1. Իշխանության անցումը երիտթուրքերին ...	463
2. Արաբ-թուրքական «եղբայրության» մեղրամիտը և խաբկանքը ...	466
II. ԲՈՆԻՒ ԹՈՒՐԿԱՅԱՆ ԵՐԻՏՅՈՒԹԵՐԻ ՀԱՅՅԵԱԿԱՐԸ ԵՎ ԱՐԱՐԵՐԸ	473
1. Արաբները թուրքական նացիոնալիզմի և պանթուրքիզմի արևելքում ...	473
2. Արաբները սալեմեթարանացման և անջախության երկնախառնի առջև ...	477

Գլուխ յոթերորդ
ՕՍՏԱՆՅԱՆ ԿԱՅԱՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՐՑԱՆՈՒՄԸ ԵՎ ՄՐԱԲՆԵՐԻ ԱՃԱՏԱԳՐՈՒՄԸ
ԹՈՒՐԹԱԿԱՆ ԼԵՒՑ (1914–1918 թթ.)

I.	ԱՐԱՔԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐՆ ԱՌԱՏԻՆ ՀԱՍՈՇԱՍՏԱՐՅԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԾԱԻ	
	ԱԿՃՁՆԱԿԱՆ ՓՈՒԼՈՒՄ (1914–1916 թթ.)	496
1.	Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկիզբը և հակադիր ընդմերի ռազմաքաղաքական նպատակները	496
2.	Արաքսական գործունը	500
3.	Եզիպտոսը՝ անգլիական պրոտեկտորատ	516
4.	Պատերազմի անդրադարձը Սիրիայի, Լիբանանի, Պաղեստինի և Իրաքի ներքին դրությամբ վրա	523
5.	Կախաղաններ Քելյուրում և Դամասկոսում	532
II.	ԱՐԱՔԱԿԱՆ ԱՊԱՏԱՄՐՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏՈՒՄԸ	537
1.	Մեքքա–Լոնդոն նախնական շփումները	537
2.	Հուսեյն–Սակ–Մաիոն նամակագրությունը և ապագա արաքսական անկախ պետության սահմանների գծումը	546
3.	Մայքս–Պիկոյի համաձայնագիրը և արաքսական դրամայի վերջին տրագիկ	555
III.	ԱՐԱԲՆԵՐԻ ԴԻՐՈՐՈՂՈՒՄԸ 1915 Թ. ՀԱՅՐԵՑ ԶԵՆԱՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆՐԵՂ	560
1.	Արաբների ապստամբությունը: «Հայերի պատմության մեջ արաբների առումը կզրվի ոսկե տառերով»	561
2.	Հայոց զեղասպանության լուսաբանությունը արաքսական պատմագրության մեջ: Արմենոցիդ	571
IV.	ԱՐԱՔԱԿԱՆ ԱՊԱՏԱՄՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԾՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԻՐԱՋՈՒՄ ԵՎ ՄԻՐԻԱՅՈՒՄ:	
	ԹՈՒՐԹԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱՊԱՆՈՒՄԸ	585
1.	Պատերազմական գործողություններն իրաքյան ռազմաճակատում: Գններալ Մոդի ղեկավարացիան: Բրիտանական կառավարման զադրության վարչակարգի հաստատումը Իրաքում	586
2.	Աս–սաուրա ալ–ալաբիյա ալ–ջուբբա՝ արաքսական մեծ ապստամբությունը	594
3.	Թուրքիայի վերաբերմունքն արաքսական ապստամբությանը	599
4.	«Վերջին մեկը ջիհադի դագաղին»	603
5.	Հուսեյն իրն Ալլիի քազադը հռչակվելը և անգլո–ֆրանսիական դիմադրությունը նրա ինվեստիտուրայի հարցում	604
6.	Թուրքական ջանակի ջախջախումը և Պաղեստինի, Հոբոյանանի, Լիբանանի և Սիրիայի ազատագրումը	608
7.	Հուսեյնի տաքաձայնություններն անգլիական և ֆրանսիական դաշնակիցների հետ և դրանց պատճառները	610
8.	Ռազմական գործողությունների վերախումը և անգլո–արաքսական զորքերի նոր հարթանակները	617

9. Արարալի ճակատամարտը «Դաջ զինվորների սրանկելի կեցվածքը»	624
10. Խան Ջուռմանի հաղթանակը՝ ռուսնշ Մարջ Դարիքի պարտության դիմաց	626
11. Արևելագլխառան պատմագիտական գրականության մեջ բուրբերի նկատմամբ տարած հաղթանակներում արաբական ապստամբության նշանակության գնահատականի շուրջը	628
12. Սիրիական առաջին ազգային կառավարության ստեղծումը և տարածայնությունների նոր փուլը արաբների և ղաչնակիցների միջև	631
13. Օսմանյան կայսրության վերջին մահվան դղյանը	635

ՍՂՅՈՍԱԿՆԵՐ

I. Օսմանյան կառավարողների տոհմաձուռը. 1299–1922 թթ.	639
II. Սուլիմանայ Ալիի ղինաստիան լուսնաձուռը եզիպտոսում, 1805–1953 թթ.	640
III. Լեռնալիբանանի ինքնավարության մուքասարիֆ–կուսակալները, 1861–1914 թթ.	640

ԱՆՉԱՆՈՒԽՆԵՐԻ ԵՎ ՏԵՂԱՆՈՒԽՆԵՐԻ ՑԱԿ	641
---	-----

ԶԱՐՏԵՆՆԵՐ

1. Արաբական երկրները օսմանյան տիրապետության ներքո. 1516–1918 թթ.
2. Սիրիայի վարչական բաժանումը օսմանյան տիրապետության օրոք
3. Արաբական երկրների բաժանումն ըստ Մայքս–Ղիկոյի անգլո–ֆրանսիական 1916 թ. համաձայնագրի

ԳՐԱՎՈՒԹՅՈՒՆ	655
------------------------------	-----

CONTENTS

FOREWORD	5
----------------	---

CHAPTER I

THE APPEARANCE OF OGHUZ-OTTOMAN ISLAMIC STATE ON THEATRE OF HISTORY (XIII CENTURY)

I. PENETRATION OF TURKIC NOMADIC TRIBES IN THE MIDDLE EAST, TRANSCAUCASIA AND ASIA MINOR	10
1. The Appearance of the First Turkic Tribes in the Region and Significance of the Armenian Sources on it	10
2. New Stage of Penetration of Turkic Nomadic Tribes in the Region. A New Demographic Phenomenon	12
II. EMERGENCE OF THE OTTOMAN STATE (1299)	14
1. The Turkish Factor	14
2. The Beyliqs. Formation of Ottoman Beyliq	16
III. THE AGGRESSIVE POLICY OF THE OTTOMAN STATE — WESTERN DIRECTION (XIV—XV CENTURIES)	17
1. Ottoman Beyliq—an Aggressive State. Transmission of Beyliq into Sultanate.	17
2. Mehmed II Fatih and the Fall of the Byzantine Empire	19
IV. ON A NON-ACCEPTABLE INTERPRETATION OF «TURK» ETHNICITY ...	22

CHAPTER II

THE CONQUEST OF ARAB COUNTRIES (XVI CENTURY)

I. THE MARJ DABIQ BATTLE AND THE CONQUEST OF SYRIA	27
1. The Eastern Direction of the Aggressive Policy of the Ottoman Sultanate ...	27
2. The Marj Dabiq Battle and the Occupation of Syria	29
II. THE RIDANIYA BATTLE AND OCCUPATION OF EGYPT	30
1. The Suggestions of Selim I Yavuz to the Egypt's Mamluk Tuman Bey ...	30
2. The Ridaniya Battle and the Occupation of Egypt	32
III. SUBJUGATION OF ARABIA TO OTTOMAN SULTAN	35
1. The Significance of Arabia for Selim I	35
2. Establishment of Ottoman Domination in Arabia	37

IV. LEBANON UNDER OTTOMAN DOMINATION	38
V. TURKISH-PERSIAN WARS AND OCCUPATION OF IRAQ (1534-1538)	40
1. Iraq an Apple of Discord Between Ottoman Empire and Shah Persia	40
2. The Turkish-Persian War and Occupation of Iraq by Ottoman State	41
VI. THE CONQUEST OF THE ARAB WEST-MAGHRIB	42
1. Conquest of Algeria, Tunisia and Tripoly	42
2. The End of Transmission of Ottoman Bayliq into Empire	44
VII. THE PROBLEM OF BEING OF OTTOMAN SULTANS AS FALSE CALIPHS. THE CONCEPTION OF D'OSSON	45
1. Point of Views of Islamists and Historians on Legitimacy of Ottoman Sultans as Caliphs	45
2. A Conception of Armenian Author-D'Osson on Spiritual Sovereignty of Ottoman Sultans as Caliphs	52

CHAPTER III

THE ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL DIVISION, SYSTEM OF GOVERNMENT AND SOCIAL-ECONOMIC CONDITIONS OF ARAB COUNTRIES (XVI-XVII CENTURIES)

I. THE ARAB PERCEPTION OF THE CHARACTER OF OTTOMAN EMPIRE ..	55
1. «The Osman's Sword» as Main Weapon For Preserving of the Empire's Unity	55
2. «Arabs Are More Civilized People Than Turks»	58
II. ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL DIVISION AND SYSTEM OF GOVERNMENT. GENERAL PRINCIPLES	62
1. General Principles of Administrative-Territorial Division	62
2. Vertical System of Government and Its Peculiarities	63
III. EGYPT AS ONE TERRITORIAL UNIT. THE MAMLUKS AND THE SUBLIME PORTE	68
1. «Kanun al-Misri»	68
2. Aggravation of Relations Between the Mamluks and Sublime Porte. Mamluks Ali Bey and Muhammad al-Zahabi	70
IV. ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL DIVISION OF SYRIA AND HER STATUTE	74
1. The Division of Syria into Vilayats. The Failure of the Attempts of al-Ghazali to Declare the Syrian Independence	74
2. Strengthening of the Positions of Syrian Notables in the System of Government	76
V. THE STATUTE OF LEBANON AND THE MAAN DYNASTY	78
1. Lebanon a Principedom With Internal Autonomy	78
2. Amir Fakhr ad-Din II. His Attempts to Achieve the Lebanese Independence	80

3. Lebanon in the Post-Fakhr ad-Din Period. Shihabs—Amirs of the Lebanon	85
VI. IRAQ AS A SYSTEM OF VILAYATS. TURKISH-PERSIAN CONFRONTATION FOR IRAQ	89
1. The Iraq's Division Into Baghdad, Basra and Mosul Vilayats	89
2. The New Turkish-Persian Wars for Iraq	92
3. Strengthening of the Positions of the Baghdad Local Valis	93
VII. A MOSAIC OF ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL DIVISION AND STATUTE IN ARABIA	95
1. Hijaz as a One Administrative-Territorial Unit and the Ottoman Sultans as Servants of Mecca And Medina	95
2. The Yemen Imamah	96
3. The Alliance of Religion and Sword and the Emergence of the Wahhabi State in Central Arabia	97
VIII. PECULARITIES OF ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL DIVISION AND GOVERNMENT IN MAGHRIB	103
IX. THE REGIME OF CAPITULATION AND PENETRATION OF THE EUROPEAN POWERS IN ARAB COUNTRIES	105
1. Establishment of the Regime of Capitulations in the Ottoman Empire	105
2. Dissemination of the Regime of Capitulation over the Arab Countries of the Ottoman Empire and the Beginning of Penetration of the European Countries	110
X. BONAPART IN EGYPT	111
1. The Reasons and Political Aims of the Bonapart's Egyptian Campaign	111
2. The Bonapart's Invasion Egypt and His Address to Egyptians	114
3. The Giza Battle, Defeat of Mamluks and Occupation of Cairo by the French troops	117
4. The Napoleon's Difficulties in Egypt, The Anti-French Uprising	119
5. The Bonapart's Secret Leaving of Egypt and the Further Destiny of the French Corps. The Second Uprising in Cairo	122
6. The Departure of Frenchmen From Egypt	124
XI. THE SOCIAL-ECONOMIC CONDITIONS OF ARABS IN XVI-XVIII CENTURIES	125
1. Peculiarities of the Social-Economic Situation. Land as a State Property	125
2. Enlargement of Waqf Property	127
3. Itizam or Ikta', Timar, Zeamat	128
4. Local «Kanun Names»	130
5. System of Taxation	132
6. Economic Degradation and Worsening of Condition of Population ..	134

XII. ARMENIAN COMMUNITIES IN THE ARAB COUNTRIES IN XVI-XVIII CENTURIES	137
1. The Factors Impacting Negatively on the Existence and Development of the Armenian Communities	137
2. The Heavy Conditions of Egyptian Armenians	139
3. Armenians in Syria, Lebanon and Iraq	141

CHAPTER IV

ARAB COUNTRIES IN XIX CENTURY. DEVELOPMENT OF NATIONAL SELF-CONCIOUSNESS OF ARABS AND NEW STAGE OF ANTI-OTTOMAN STRUGGLE

I. ESSENTIAL ADVANCES IN THE ARAB NATIONAL MENTALITY AND THE PREREQUISITES OF ANTI-OTTOMAN STRUGGLE	144
1. Factors of Awakening of Arab Self-Consciousness	144
2. Liberation From Ottoman Domination as the Main Idea of Arab National Self-Consciousness	145
II. SITUATION IN EGYPT AT THE BEGINNING OF XIX CENTURY. MUHAMMAD ALI GOVERNOR OF EGYPT	147
1. A New Balance of Power in Egypt at the Beginning of XIX Century ..	147
2. Turkish-Mamluk Military Clashes	149
3. The Appearance of Muhammad Ali in the Political Arena	152
4. The Muhammad Ali's Fatal Step	154
5. Muhammad Ali-Ruler of Egypt	157
6. Ordeals for Egyptian New Ruler. 1805-1807	159
III. THE MUHAMMAD ALI'S REFORMS IN THE FIELDS OF STATE RULING, ECONOMY, MILITARY, EDUCATION AND PREPARING OF NATIONAL CADRES	163
1. Reorganization of Ruling System and State Machinery	163
2. Reforms in Agrarian Relations	172
3. Military Reforms	178
4. Reforms in the Field of Education	186
5. The Muhammad Ali's Reforms and the Armenians of Egypt	189
IV. ARAB COUNTRIES UNDER THE RULE OF MUHAMMAD ALI	196
1. Arabia Under the Rule of Muhammad Ali (1811-1840)	197
2. Occupation of Eastern Sudan and Its Join to Egypt	207
3. Egyptian Involvement in Greek Affairs and the Muhammad Ali's Purposes ..	211
V. ESTABLISHMENT OF EGYPTIAN DOMINATION OVER SYRIA AND PALESTINE. THE EGYPTIAN-TURKISH WARS (1832-1833, 1839-1840)	213
1. Invasion of Egyptian Troops in Palestine and Syria	213
2. The First Egyptian-Turkish War (1832-1833)	216
3. Intervention of Russia, England and France	218

4.	The Kyutahiya and Hunkar Iskelesi Treaties and the Results of the First Egyptian-Turkish War	222
5.	Syria and Palestine in the Years of Egyptian Rule (1832-1840)	227
6.	The Egyptian-Turkish Second War (1839-1840)	238
7.	The Sultan Abd al-Majid's June 1, 1841, Ferman	246
VI.	IRAQ IN THE FIRST PART OF XIX CENTURY	248
1.	The Situation in country and Relations Between Iraq and Sublime Porte.	248
2.	Daud Pasha and Renaming of Iraq into «Happy Babylonian Kingdom»	251
3.	Turkish-Iraqi «War» and the Fall of the Kulemen Power in Iraq	258
4.	Iraq in the Troubled Times (1830-1840)	260
VII.	THE LEBANESE PRINCEDOM IN THE FIRST HALF OF XIX CENTURY. THE LEBANESE ORGANIC STATUTE. ARTIN DAUDIAN THE FIRST MUTASARIF OF LEBANON	267
1.	Beshir II Shihab as an Amir of the Lebanese Principdom (1788-1840)	267
2.	Lebanes Principdom in the Years of Egyptian Domination	282
3.	Liquidation of the Lebanese Principdom and Establishment of Turkish Direct Rule	292
4.	Division of Lebanon Into Druze and Maronite Parts and Establishment of Two Kaymakams' Ruling System	300
5.	Druze-Maronite Massacres in 1845-1860.	307
6.	The Sending of a French Expedition Corps to Syria by Louis Napoleon III Bonapart	317
7.	Organic Statute of Lebanon	323
8.	Karapet-Hanutiun Daudian as the First Mutasarif of Lebanon	330
VIII.	THE ECHO OF TANZIMAT IN ARAB COUNTRIES	335
1.	Sultan Abdul Majid as a Willy-Nilly Reformer	335
2.	The Attempts of Implementation of Tanzimat in Syria and Iraq	338
IX.	NAHDA	341
1.	Prerequisites of Origin and Character of Nahda. The First-Literary-Cultural Stage of Nahda	341
2.	The Second Stage of Nahda — National Patriotic Stage	346
3.	Participation and Contribution of Armenians in Nahda	349
X.	EGYPT IN THE SECOND HALF OF XIX CENTURY	355
1.	Political Situation in Post Mihammad Ali Egypt	355
2.	Uprising of Colonel Arabi Pasha	369
3.	Suppression of Arabi Uprising and Occupation of Egypt by England	380
XI.	THE ARAB COUNTRIES OF NORTH AFRICA IN XIX CENTURY	383
1.	The Algerian Dey's Blow by Fan on French Consul and Occupation of Algeria by France	383
2.	Tunisia as French Protectorate	396
3.	Morocco in the Crossroads of the Struggle of States	405
4.	Establishment of French Protectorate on Morocco	409

5. Sudan in the Period of Egyptian Domination. A Mahdian State (1885-1898)	417
6. Reconquest of Sudan and The Anglo-Egyptian Condominium in Sudan (1898-1899)	424

CHAPTER V

ARAB COUNTRIES IN THE PERIOD OF ABDUL HAMID'S ZULUM (1876-1898)

I. OTTOMAN EMPIRE AS A PRISON OF ABDUL HAMID II	429
1. «As-Sultan al-Ahmar»	429
2. Zulum	431
3. Anti-Zulum Movement and Struggle in the Arab Countries	443
4. Once Again on Turkish Sultans as Non-Legitimate Caliphs	450
5. Arab Historiography on the Massacres of Armenians, Organized by Abdul Hamid II in 1894-1896	453

CHAPTER VI

ARABS AND YOUNG TURKS. ILLUSIONS AND REALITY (1908-1914)

I. NEW POLITICAL REALITIES	463
1. Young Turks Captured Power	463
2. An Arab-Turkish «Honey-Moon» and Its Frued	466
II. THE YOUNG TURKS CONCEPTION OF TURKIZATION AND ARABS	473
1. Arabs Between Turkish Nationalism and Panlurkism	473
2. Arabs Before Dilemma of Decentralization and Independence	477

CHAPTER VII

THE FALL OF OTTOMAN EMPIRE AND LIBERATION OF ARABS FROM TURKISH YOKE (1914-1918)

I. ARAB COUNTRIES IN THE FIRST STAGE OF WORLD WAR I (1914-1918) ..	496
1. The Beginning of the First World War and the Military-Political Aims of the Confronting Blocks	496
2. The Arabic Factor	500
3. Egypt as a British Protectorate	516
4. Impact of the War on Internal Situation of Syria, Lebanon, Palestine and Iraq	523
5. Gallows in Beirut and Damascus	532
II. PREPARATION OF ARAB REVOLT	537
1. Mecca-London Initial Contacts	537
2. Husayn-MacMahon Correspondence and Definition of Future Arab State Borders	546
3. Sykes-Picot Agreement and the Last Action of the Arab Drama	555

III. THE ATTITUDE OF ARABS TOWARDS THE ARMENIAN GENOCIDE, 1915 . . .	560
1. The Arab Humaneness. «The Name of Arabs Will Be Written by Golden Letters in the History of Armenians»	561
2. Elucidation of Armenian Genocide in the Arab Historiography. Armenocide.	571
IV. THE ARAB REVOLT, WAR ACTIONS IN IRAQ AND SYRIA. OVERTHROW OF TURKISH DOMINATION	585
1. Military Actions in the Iraqi Front. Declaration of Mode. Establishment of British Colonial Regime in Iraq	586
2. As-Saura al-Arabiya al-Qubra-The Great Arab Revolt	594
3. The Turkish Attitude Towards the Arab Revolt and its Actions Against it	599
4. «The Last Nail on the Jihad Coffin»	603
5. Proclamation of Husayn Ibn Ali as King and the Anglo-French Confrontation to That Action	604
6. Crushing Defeat of Turkish Army and Liberation of Palestine, Jordan, Lebanon and Syria	608
7. The Husayn's Disagreements With English and French Allies and Their Causes	610
8. Restart of Military Actions and New Victories of Anglo-Arab Troops.	617
9. The Arara Battle. «The Brilliant Behaviour of Armenians»	624
10. Victory in Khan Touman Battle-Revenge For Marj Dabiq Defeat	626
11. On Appreciation of the Arab Revolt's Contribution in Victories Over Turks in the Orientalistic Historiography	628
12. Creation of the First Syrian Arab National Government and a New Stage of Disagreements Between Arabs and Allies	631
13. The Last Bell of the Ottoman Empire	635

TABLES

I. Genealogy of Ottoman Rulers. 1299-1922	639
II. Muhammad Ali's Dynastic Genealogy in Egypt. 1805-1953	640
III. Mutasarrifs of Lebanon. 1861-1915	640

INDEX	641
-----------------	-----

MAPS

1. Arab Countries Under the Ottoman Domination. 1516-1918
2. Administrative Division of Syria During the Ottoman Domination
3. Sykes-Picot Agreement, 1916, on Division of Arab Countries

LITERATURE	655
----------------------	-----